नं० ४९०८

नाम - तन्त्रालोकटीका तन्त्रालोकविवेकः

कर्त्ता - राजानकाभिनवगुप्ताचार्यः जयरथः

पत्र संख्या - ~~९८२~~ 822 पंक्ति सं० ×

विषयः — भक्तिशास्त्रम्

२००
६८
228
८२२
४९०
पगारी

तंत्रालोकः दशमाह्निकपर्यंतः

विवेकाख्यटीकासहितः

पत्र० ८

Introduction 2

4908

I. 1 to 98.

II. 1 to 100.

III. 1 to 224 {59 to 134 MISSING}

F. = 349

८२२

पत्रानि

१ - १००

२ - ९८

३ - २२८

८२२

[illegible]

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ घोरविघ्नौघविध्वंसविचक्षणमिभाननं नमामि गणपं लिखति तंत्रैवैधीर॰
वीरकः ॐ यस्मादीषणविक्रियायदुदितामल यदेवं विश्वं तद्धामत्रिकतत्वमहृयमयदेहे विम्र॰
क्रयवासिस्रीमकल्याण स्निवस्रामसनागमहस्य कर्कशेण्यासुश्विश्रये नग्रथकारपदमा
म्नमयाम्मयितं प्रवृत्तः किंनेतदर्थपरिशीलननोविकल्पः संस्कारवांश्चसमियादिति बोधि
तेनः यातायाताः स्थिताः केचिदज्ञामत्तविशः येमन्दिरयाः छोतारोयदनायाताः नदनाक
र्ण्यग्रन्थार्थस्वाडम्बाशायकौशलम् साहूतमक्रमते यतेमनः मत्रमहाराशाक्तापियन्नि
यत्रणमहसेत् तत्पारमेश्वरं श्रीमन्महानंदविजृंभितं इह खलु शास्त्रादावलौकिकाशीर्वा
दमुखेन वक्ष्यमाणषडर्धशास्त्रार्थगर्भीकारेण समवितेष्टदेवताशास्त्रकारः परामृषति: वि
मलकलाश्रयाभिनवसृष्टिमहाजननीभरिततनुश्च पंचमुखगुप्तरुचिर्जनकः तदुभययाम
लस्फुरितभावविसर्गमयं हृदयमनुत्तरामृतकुलं मम संस्फुरतात् ममात्मनो हृदयं जगदा
नंदशब्दवाच्यं तत्त्वं वस्तु सम्यक् देहप्राणादिप्रमातृतासंस्कारन्यक्कारपुरस्सरसमावेशादेशा
द्याभेनदिक्कालादिकलिततयास्फुरतात् कालत्रयवच्छेदशून्यत्वेन विकसतादित्यर्थः तच्च की
दृगित्युक्तं तदुभयेति तदायाव्याख्यास्यमानं च तदुभयं तच्च यामलं तयोर्यद्यामलं रूपं संघट्ट
इति स्फुरतइति वक्ष्यमाणनीत्या शक्तिशक्तिमत्सामरस्यरूपः संघट्टः स्फुरितभावः परानपेक्षत्वेन

ॐ॰ श्री॰ तं॰ लो॰ १

१

स्वतएवोल्लसितसञ्ज्ञाकोयोसौ अतएवविसर्गोयमव्यक्तहकलात्मकइत्यर्थः कलाङ्कलोभयस्फुटा
त्मकहकारार्धरूपोविसर्गः बलिकल्लोलसिंधास्वभावःसप्रकृतिर्यस्यतत् अतएवाहन्तात्मक
तत्कुलमिति अत्रान्तरेकतिपयकालदर्शीकलामृतान्तवैलक्षण्यमुत्कृष्टंवदति यत्रास्तिनभयं
किंचिज्जराव्याधयोपिवानविज्ञानचवैमृत्युस्सवैकालःकलयेद्यतमित्यकालकलितत्वादविद्य
मानेमृतेयत्रतत्कुलेशरीरंयस्यतदसावेवकलास्वरूपमित्यर्थः तदुक्तं कलासमादर्शीयासाव
मृताकाररूपिणीति किंचतदुभयमित्याह जननीजनकश्चेति कीदृशीजननीविमलकला
श्रयेति विगतामलाश्चवच्छेदकायस्याः तादृशीयाकलापरविमर्शैकस्वभावभर्तृतालक्षणा
सम्याश्रयाः आलंबनेस्वरूपंयस्याः साशुद्धसातन्त्र्यशक्तिरूपेत्यर्थः अतएवाभिनवायामायायां
सृष्टो सृज्याद्यमार्गी सृष्टेश्वनिशिवःकर्तेतिनीत्याशिवस्यैवतत्रसाक्षात्कारत्वात् सहःपारिशु
ण्यलक्षणंतेजःस्फारोयस्याःसोसुक्तम् इहाद्वयनयेहिभगवानेवस्वस्वातंत्र्यमाहात्म्यात्स्वभास
मात्रसारतयास्वात्मातिरिक्तमपिव्यतिरिक्तत्वेनैवजगदवभासयतीत्यनन्यापेक्षिणः स्वातंत्र्य
स्यैवजगदाद्वैचित्र्यनिमित्तत्वमुक्तं अविद्यावासनादीनांभेदाभेदविकल्पापत्ताजगद्वैचित्र्यनिमि
त्ताभिधानात्रपपन्नेः अतएवभगवच्छिदायनेनशक्तिसंभवेपितत्स्वलक्षणमात्रतानातिसत्यस्याप
वप्रथायाद्विधाभिधाने यद्दृष्टतितेनस्वातंत्र्यशक्त्यैवयुक्ताश्च सेषविधिरिति भरिताःसर्वांको।

श्री॰
तं॰ लो॰
२

ह्लासेन यास्याति पूर्णत्वेन पूरिता तनुः स्वभावो यस्य सः अनन्योन्मुखत्वेन तयास्वतंत्र यतिया वत् अत एव पं
चभिः चिदानंदेच्छाज्ञानक्रियात्मभिर्मुखैः शैवी मुखमिहोच्यते इत्युक्त्या शक्तिभिर्गुप्ता परिपूरिता प्रव
र्तनानुवर्तमाना रुचिरभिलाषो विशेषादुपादानात्मकत्वपंचविधयो यस्यासौ स एव पंचविधकृत्य
कारीत्यर्थः तदुक्तं सृष्टिसंहारकर्तारं विलयस्थितिकारकं अनुग्रहकरं देवं प्रणतार्तिविनाशन
मिति तदेवमात्रविसर्गप्रसरस्वभावत्वेन जगदुदितविश्वबीजभूतं शिवशक्तिसंघट्टात्मकं परं त्रिकश
ब्दवाच्यमनाख्यात्मकं विश्वोपसंहारायपराम्रष्ट तदुक्तं तत्रापिमेवरहितः स्वात्मनया महेश्वरः
यदा संघट्टमासाद्य समापन्निः परां व्रजेत् तदास्य परमं वक्त्रं विसर्गप्रसरास्पदं अनुत्तरं विकासोन्मु
जगदानंदसुंदरं भाविवक्त्रादिभागेन बीजं सर्वस्य संस्थितं इत्यन्ये तु यत्परासारमूर्तिर्निज्ञामतन्मयं
एतत्परं त्रिकं सत्सर्वशक्तिविभागवदिति अथ च हृदयं शक्तिसूत्रे हि इत्याद्युक्त्या श्रीसृष्टिकालाद्य
खिलशक्तिचक्रासूत्रेण प्रस्फुरद्रूपं श्रीकालसंकर्षणीधाम संस्फुरतात् ज्ञानादात्म्येनैकः स्यामित्यर्थः
तत्र कीदृगित्युक्तमनुत्तरामृतकुलमिति सृष्ट्यादीनामेवं लयाद्विद्यमान अनुत्तरमन्यदस्मात्
अत एवामृतं स्वात्मचमत्कारमात्रपरमार्थमत एव कुले कुलेपदमनामाख्यमित्यनासाख्यरूपा
मित्यर्थः अन्यत्र कीदृगित्याह तदुभयेति तच्च तद्यामलं विसर्गमात्रं सृष्टिसंहारात्मकमुभयं तस्य या
मले लोलीभावः ततश्चक्रद्वयेन्तःकचति लोलीभूता परास्थितिरिति तथा प्रभवाप्यययोरंतर्ली २

लीभावात्क्रमोवतारात्वइत्यादिनीत्यास्फुरितसत्ताकः स्थित्यात्माविविधःसर्गःतन्मयं परैवसनात्मा
भगवतीसंवित्तत्त्वं तात्तेत्यात्वात्मनिसृष्ट्याद्यवभासयतिविलापयतिचेत्यभिप्रायः यदुक्तं यस्यनि
त्योदिता ह्येकाभासाकालत्रयंकरी भासतेहृदयांभोजविकासिगगनोदरे सृष्टिस्थित्युपसंहार
रूपातद्भरेणेरतेति तत्स्वरूपरामृष्टमुभयंआचष्टे जननीजनकश्चेति जनयति विश्वमितिजन
नीपरायारमीश्वरेमुत्पाद्यचक्राद्यासावमुद्रबोधमात्रस्वभावत्वाद्विमलायेयमादिभूता चोक्षम।
सीकला साग्राश्रयग्रावेलेवनेवभ्रितिर्यस्याः सासकलजगदाप्यायकारिपरामृतमयीत्यर्थः त
दुक्तं ऊर्ध्वतसंस्थिता सृष्टिः परमानंदरूपिणी पीयूषवृष्टिं वर्षती बैंदरी परमा कलेति तथा ऊ
र्ध्वस्थिता चेदं कला च शान्ता पूर्णामृतानंदरसेन देवी अतएवाभिनवार्यो सदा सृष्टिविनोदा।
येति नीत्या सदातनायां सृष्टौ बहीरूपतायां स्वातंत्र्यलक्षणं महः तेजो यस्यासौ तदुक्तं जनयति
भावसंहारमितिजनकः अभिरूपः परः प्रमाता सत्वपेचानांवामेशगादिवाहशक्तीनां सुविश्वस्त
दीन्द्रियवृत्तिरूपैर्द्वारैः येनयेनात्ममार्गेण योयोर्थः प्रतिभासते स्वावष्टंभबलायोगी तद्गतस्व
स्थ्यैभवेदित्यादिनीत्या तत्तद्विषयाहरणेन भासा स्वावष्टंभवलेन परिवलिता कृचिन्दीतिः यस्या
सौ निखिलभावग्रसिष्णुतयासमुद्दीपितपरप्रमातृभावइत्यर्थः अतएवभैरविततेः ततः भावसं
भावचर्वणनतिराकांक्षतोत्यादात्क्वात्ममात्र विश्रान्त्यापूर्णाइत्यर्थः तदेवमात्रयंय कृतास्वरूपा।

द्विक्रमत्रयरूपतामवभासयंत्यपि उदितिवर्तनेन परिस्फुरंती क्रमाक्रमवपुः परैरनाख्या पारमेश्वरी
संवित्परामृष्टेत्युक्तं स्यात् यदुक्तं स्मत्परमेष्ठिगुरुभिः क्रमत्रयसमाश्रयव्यतिकरेण या संततक्र
मवितयलंच्यतं विदधती विभात्युच्चकैः क्रमैकवपुरक्रमप्रकृतिरेव याद्योततेतंकरोमि हृदि ताम
हं भगवतीं परां संविदं अथ च हृदयं निजबलसमुद्भूतिलक्षणं तत्र विशेषानुपादानात् सर्वस्य
सम्यक्प्रख्योपाख्यारोहणस्फुरत्ताद्दिकसत्तादित्यर्थः तच्च कीदृक् तदुभयेति तदाधाव्ष्या
ख्यास्यमानं तस्य यत् यामलमाद्ययागाधिरूढं मिथुनं तस्य परस्परौन्मुख्येन चमत्कारतानाः
स्पर्शयोगात् स्फुरितः सोल्लासो यो सौ भावः आशयविशेषः विसर्गहेपः केरगोलाख्याद्यवि
शेषनिःष्पंदः स प्रकृतिर्यस्य तत् अत एव चात्रनेरेखताकृणात्मदेवतामयतायडुसंथानेन
पशुशुक्रशोणितावैलक्षण्याद्युत्कृष्टं अमृतं सारं कुलमुत्पन्निरोगावे इत्युक्ता कुलमाकरो यस्य
तत् किं तदुभयमित्याह जननीजनकश्चेति कीदृशी जननी विमलकलाश्रयेति विमलेति
वर्णकलाश्चाश्रयश्चालंबनं यस्यास्सा विमलकलाभिधेनेत्यर्थः तथाभिनवसृष्टिमहेति
अभिनव श्रीमदभिनवगुप्तस्य सृष्टिः जन्मैव नंदंतिपितरस्तस्य नंदंति च पितामहाः अथा
माहे श्वरे जातः सोस्मान्संतारयिष्यतीत्याद्युक्तेः सत्युत्प्रसवेन कृतकृत्यतया चमत्कारातिशय
वेतमहउत्सवो यस्याः सा तथा जनकश्च कीदृशः पंचमुखगुप्तरुचिः पंचमुखः सिंहः सिंहगुप्ते ३

तिसंततया रुचिर्दीप्तिः सर्वत्र प्रथा यस्यासौ तस्मात् जनकस्स च लोके इति जने प्रसिद्धस्वं इदावदातधिषणेन
रसिंहगुप्त इति वक्ष्यमाणदृशा नरसिंहगुप्तसंततया व्याख्यातमित्यर्थः अस्य हि ग्रंथकृतः श्रीनरसिंहगु
प्तविमलाख्यौ पितराविति गुरवः संतिहि पदेषु पदैकदेशान्प्रयुंजाना इति नीत्या भीमो भीमसेन
इतिवदत्रापि नरसिंहगुप्तसिंहगुप्तशब्दयोः प्रयोगः भरिततनुरिति शिवशक्त्यात्मके रूपे भाव
येत्सपरसारं न कुर्यात्मानवीं बुद्धिं रागमोहादिसंयुतां ज्ञानभावनया सर्वं कर्तव्यं साधकोत्तमैरि
त्याद्युक्तनीत्या द्वयोरपि शिवशक्तिसमावेशमयत्वाभिधानस्योद्दिष्टे काकाक्षिन्यायेन योजनं तदे
वंविधसिद्धयोगिनीप्रायपित्रमेलकसमुत्पन्नतयाः तादृक्षमेलककलिकाकलिततनुर्यो भवे
द्गर्भे उक्तस्स योगिनीभूः स्वयमेव ज्ञानभाजनं भक्तश्चेत्युक्तनीत्या स्वात्मनि निरुत्तरपदाद्वयज्ञा
नपात्रतामभिदधता ग्रंथकृता निखिलषडर्धशास्त्रसारसंग्रहभूतग्रंथकरणेऽधिकारः कटा
क्षीकृतः अत्र च संभवत्स्वपि व्याख्यांतराणि न कृतानि ग्रंथगौरवभयात्स्वकृतानुपयोगाच्च के
षांचिदपि व्याख्यातॄणामासमंजस्यमतीव संभवदपि न प्रकाशितं एवं हि तस्यैव हेतुत्वेन वाच।
वेदिति वक्ष्यमाणदृशा स्वात्मनि समयलोपावहं महात्मनां महागुरूणां निंदाबीजमात्रमुचित
मिति भवेत् को नाम शांतिकर्मारभमाणो वेतालोत्थापनं कुर्यात् इह चास्माभिस्तद्व्याख्यासा
रोऽस्मयस्यैव प्रतिज्ञातत्वात्तदेव क्रियत इति तदितरत्स्वयमेव सर्वत्रासारतया चिंत्यं तत्सचेतसः

श्री॰
त॰ लो॰
५

4

ति अलमनेन वचनेनापि प्रस्तुतमिहाभिदध्मः तदेवं पर्यंचिकेन परामृश्यापरामपि पुरास्तमुपक्रमसमाप्यः
प्रथमं तावत्परां देवीं परामृशति नौमि चित्प्रतिभां देवीं भैरवयोगिनीं मातृमानप्रमेयांशशूलाम्बुजकृ
तास्पदां परां पूर्णामत एवाभिन्नामपि जगदात्मना भेदरूपतया पालयन्तीमनन्योन्मुखतया च प्रकृष्टां
या सा शक्तिर्जगद्धातुः कथिता समवायिनीत्याद्युक्त्या भैरवयोगिनीं नित्यमेव परप्रमात्रविमुक्तात्मा।
तदात्मभूतां अत एव इच्छात्वेन तस्य सा देवी सिसृक्षोः परिपद्यते इत्याद्युक्त्या चिद्रूपा वा सैव प्रतिप्रतिभाप्र
ज्ञातामायोच्छलनात्मकत्वेन बहिरुल्लिलसिषास्वभावामत एव देवीं प्रमातर्यपि विश्रान्तियामनात्म
भिन्नरूपतया द्योतमानामत एव बहिरपि प्रमातृप्रमाणप्रमेयाख्यैर्वांशैः अंशरूपाभागा यस्य शूल
स्य तत्त्रयात्मनोन्तस्थानि श्रेम्बुजानि तत्र कृतास्पदां तदुत्तीर्णतयाभासमानां नौमि देहप्राणादिप्रमा
तृरूपत्यभावेन तत्स्वरूपमाविशामीत्यर्थः एवमुक्तेऽपि परास्वरूपे परास्वरूपमनभिधायैव तदुभ
यमस्य परापरस्वरूपस्यैवाक्रमशाक्त्यात्मकत्वात्क्रमप्राप्तां परापरां देवीं परिहृत्य प्रथमं तावदपरां दे
वीमभिष्टुवयति नौमि देवीशरीरस्थां नृत्यतो भैरवाकृतेः प्रावृण्मेघघनव्योमविद्युल्लेखाविला
सिनीं नृत्यतोऽनेन कथ्यात्मेति शिवसूत्रदृष्ट्या निगूहितस्वस्वरूपावष्टम्भमूलतत्तद्वैचित्र्यभूमिका
प्रपंचे प्रकाशयतो भैरवाकृतेः पूर्णस्वरूपस्य परमात्मनः शरीरस्था एवम्भूतमिदं वस्तु भवद्धितिय
दाप्तः ज्ञातात्तैवतद्दस्तवूर्वैतपत्रक्रियेयोच्यते इत्याद्युक्त्यात्तत्प्रमातृप्रमेयाद्यनेकाभासवैचित्र्य ५

कान्तितया स्वरूपाविष्टामत एव देवीं जगदुद्धासनक्रीडाकारिणीमपरां भगवतीं नौमीति संबंधः अ
त एव बहिरपि विश्वात्मना द्योतमानत्वेऽपि भेदभावकमायीयतेजोग्रासनात्मतत् सर्वसंहारक
त्वेन कृष्णतिमिररूपप्रदेशिपुंस्कस्वरूपेण प्रमातर्येव विश्रान्तत्वात्कालपिंगलरूपामित्युक्तं प्रावृड्
मेघघनव्योमविद्युल्लेखाविलासिनीमिति अथ परापरोभयस्वरूपमपि परापरां देवीं परामृशति
दीप्तज्योतिश्छटाप्लुष्टभेदबंधत्रयं स्फुरत् स्ताज्ज्ञानत्रिशूलं त्वत्पक्षविपक्षोत्कर्तनक्षमं ज्ञानमेवमेत
दिदं वस्तु नान्यथेति स्वनिश्चितं ज्ञापयंती जगत्यत्र ज्ञानशक्तिर्निगद्यते इत्याद्युक्त्या ज्ञानशक्तिस्व
भावमपि शेषतां स्वीकृत्य क्रियात्मकमत एव परापरशब्दव्यपदेश्यमत एव तल्लोलीभूतमतः
शक्तित्रितयेन त्रिशूलकमिति वक्ष्यमाणनीत्या तत्त्रिशूलं तच्च तत एव दीप्ताभिरप्रतिहताभिस्तत
दिच्छाद्यात्मरूपाभिर्ज्योतिश्छटाभिः यत्र यत्र मिलिता मरीचयस्तत्र तत्र विभुरेव जृंभते इत्यादि
नीत्या वक्ष्यमाणस्वरूपस्य भेदप्रथात्मबंधहेतुत्वात् बंधत्रयस्याणवादिमलत्रयस्य प्लोषकं प्र
त एव स्फुरत् शुद्धबोधैकरूपतया स्फुरत्तासारमत एव संभाव्यासौ पक्षः जगदानंदः तस्य विपक्षा
स्तत्प्रथारूपाणि जडानंदाद्याश्चानंदाः शून्यानंदाश्च तेषामुत्कर्तने शून्यप्रथात्मकत्वेन क्षपणे तत्र समे
समर्थं स्तादिति वाक्यार्थः तदुक्तं जयंति जगदानंदविपक्षक्षपणक्षमाः परमेशमुखोद्भूतज्ञान
चन्द्रमरीचयः इति इदानीं सपरमपि त्रिकं परामृष्टुमाह स्वातंत्र्यशक्तिः क्रमसंसिसृक्षा क्रमात्मता

तं·लो·
५

चेति विभोर्विभूतिः तदेव देवीत्रयमेतदास्तामनुत्तरं मे प्रथयत्स्वरूपं स्वातंत्र्यरूपा शक्तिर्यस्याः स्वात
न्त्र्यशक्तिर्भगवान् शिवः क्रमस्य मूर्तिवैचित्र्यतो देशाक्रममाभासयत्यसौ क्रियावैचित्र्यनिर्भासात्का
लक्रममपीश्वर इत्याद्युक्तनीत्या देशकालात्मनो विश्ववैचित्र्यस्य स्वरूपसम्यग्भेदेन सिसृक्षात्मक
त्वात्स्थितिविमर्शं पारमेश्वरी इच्छारूपा शक्तिः क्रमात्मता क्रमो भेदाश्रयो भेदाद्याभासमद्दत्तत्तत्तद
5 त्यास्त्रीत्याभेदप्रधाने तत्तदनंताभाससंभिन्नं संकुचितात्मरूपेन रत्नमित्येवं येयं नरशक्तिशिवा
त्मिका विभोः भगवतः परस्यात्तत्तत्स्वप्रकाशस्य विभूतिः तत्तत्स्फुरणात्मवैव स्वयं तदेव क्रमेण।
तत्स्फारसारत्वात्समनंतरोक्तस्वरूपं देवीत्रयपरप्रकाशात्मकत्वादनुत्तरं स्वसर्वकर्तृत्वादेरसा
धारणं रूपं प्रथयत्तत्तद्भेददेशाद्येवं तिरोदधत् ममात्मनोऽनुत्तरात्तास्य एकात्म्येन स्फुरत्तादिम
र्थः एवं स्वदर्शने चित्तदेवतापरामर्शानंतरं तत्स्वरूपानुप्रवेशोऽवेव युगपद्ग्रहणशवटुकाव्यभिमुख
यतिः तदेवता विभवभाविमहामरीचिचक्रेश्वरयितनिजस्थितिरेक एव देवीसंततमणपतिः।
स्फुरदिन्दुकांतिः सम्यक्समस्तञ्चलयतात्मसमं विदधिं एक एवानन्यापेक्षतया निस्महायोगाग
णकारणचक्रस्य दिनकरसमसमहृद्रादिकंगणपतिनां वहतियोऽनमस्तस्मै इत्यादिदृशापत्तिरहं
काररूपः प्रभुः अत एव तासां समनंतरोक्तानां देवतानां विभवेन परप्रकाशात्मना स्फारेण यत्तद
नहि विश्रांते तत्तभः कुसमायते इतिवक्ष्यमाणनीत्या भवनशीलास्तन्मयतया परिस्फुरंत्यां याम ५

हामरीचयः तन्नदिंद्रियदेवदेवताः तासांयश्चकं तत्रेश्वरवदाचरन् निजस्थितिंयः समात्मनः संविदे
वानवगाहस्तादृशः सम्यग्विषयकालुष्यविलापनेन समंतात्सर्वेतत्पवनतद्दिंद्रियप्रसूतसंविद्वा
वेगाकुलयताह्निकामयतान् तदेकमयतामुत्पादयतादित्यर्थः प्रथिमसुखकुलनसमुचितमा
त्मस्फरदिंडकोतिरित्युक्तं वस्तुतोऽपानव्याप्तिरत्नीत्येवं निर्देशः अत्रत्यवदेवीस्तुतोवटुकोथ
वेदिथः किंतुशरीरस्यधवलित्वात्स्फुरदिंडकोत्तिः प्रसाहिप्राणव्याप्तिरत्नीत्येवं निर्दिशत्तिगु
रवः देवीस्तुतश्चुभैयारपिजशालशाखोविज्ञेयव्यपदेशः तदुक्तं देवीपुत्रोत्रवटुकः स्वशक्ति
परिवारित इति गणेशोविघ्नहर्तासोदेवीपुत्रइतिच इहत्वत्र शाखोदोषोतत्संभेदंतथासंवि
नमेवच प्रवर्तयेगुरुं बेचरस्तेयीस्यात्नर्यकीर्तनादिघाघृक्तदशावस्थमेवशास्त्रकारैः स्वगवी
देः कीर्तनेकार्यमतत्र्यवक्ष्यमाणस्यशास्त्रस्यकुलतंत्रप्रक्रियात्मकत्वेनतैवविश्येपि नमःशिवा
यधामत्रावानप्राजेनेरवोस्थिते एवंसिद्धांततंत्रादिनविमोनिजकुलागमेः तस्मात्कुलादितंत्रा
न्यतंसारोद्धरणप्रतीत्याद्युक्ताकुलप्रक्रियायाः प्रक्रियांतरेभ्यः प्राधान्यात् भैरव्याभैरवाद्यासं
योगंव्याप्यततः श्रियैतत्संकाशमतसिद्धेनसीनाथेनवरानने कामरूपीमहापीठेसंकेदेनम
महात्मनेत्यादिनिरूपितस्थित्यातदवतारकं तद्यैनाधमेवतावस्रघमकीर्तयति रागास्तर्णग्र
थितिविलासकीर्णयोजालमातानवितानवृत्तिः कलौमितवाह्यपथ्येचकारस्तान्मेसमक्षदविभः।

श्री
तं. लो.
६

प्रसन्नः सः सकलकलुषापह्नावतारकतया प्रसिद्धाः मच्छाः पाशाः समाख्याताश्चपलाश्चित्तवृत्तयः छे
दिताश्च यदा तेन मच्छंदस्तेन कीर्तितः इत्याद्युक्त्या पाशखंडनस्वभावो मच्छंद एव परमेश्वरसमावेश
शालित्वाद्विभुः स मम प्रसन्नः स्तात् स्वात्मदर्शनसंविभागपात्रतामाविष्कुर्यादित्यर्थः यो जालं मत्
स्यबंधनं इंद्रजालप्रायां च मायां बाह्यपद्याचकार श्रेष्ठो सिद्धमहात्मानो जालदृष्टाः स्वेनेजसः इत्या
द्युक्तोत्तरीयतास्वरूपावहितेनैव तेन संकोचापहूलनाय नवबंधे यतो च निवेश इत्यर्थः तस्मा रागेण गैरिका
दिद्रव्येण रागाउक्तेन चारुणं लोहितीकृतं सिंयंतिगच्छति अर्थाद्रागमात्तत्तद्दशाप्रसरद्रूपं च तया
ग्रंथिभिः बंधनैः विलैश्च सलिलनिर्गमनस्थानैः ग्रंथ्यो मायाया द्वितीयस्मिन्भेदविलैः बिलाद्रा।
कारिभिः भगसैताभिः भोगभूमिभिश्चावकीर्णं व्याप्तं तथा आतानवितानवृत्ति आयासपाशसा
नयुक्तं विश्वाकारं नोत्सर्वतः प्रसरद्रूपं च तथा कलया विच्छिन्नि विशेषेण कालानलेनैव चार्थात्
त्तितिपर्यंते नोभित्तमारब्धं यदुक्तं मायारूपं भवेज्जालं तथारयेत्कलचिंतकः विश्वाकारं महज्जाले
नाडीसूत्रनियोजिते भुक्त्वात्समोपेते तत्रग्रंथिदृढीकृते कालरागयुते चेत्यादि श्रीमच्छ्रीकंठ
नाथाज्ञावशात्सिद्धा अवातरन् त्र्यंबकामार्दकाभिख्यश्रीनाथा अद्वये द्वये द्वयाद्वये च निपुणाः क्र
मेण शिवशासने आद्यस्य चान्वयो जज्ञे द्वितीयो दुहितृक्रमात् स चार्धत्र्यंबकाभिख्यः संतानः सु
प्रतिष्ठितः अतश्चार्धचतस्रोत्र मठिकाः संततिक्रमात् इति वक्ष्यमाणस्थित्या श्रीसंततयामार्दकैः ६

येवकार्थे त्रैयंबकाम्नायस्य सार्धासन्ततिस्तु मठिकाह्वमध्याद्वक्ष्यमाणं तत्र प्रक्रियायास्त्रैयंबकमठि
काश्रयणेनातिक्रमोस्तीति सामान्येन तावदुक्तं तन्नभिज्ञत्वयति त्रैयंबकाभिहितसन्ततिनितामर्दणी
सन्मौक्तिकप्रकरकोनिविशेषभाजः पूर्वं जयनिगुरुवेत्ताणुकशास्त्रसिंधुकहोलकीलिकलनाम
लकर्णधारः त्रैयंबकेति अभिहितासंततिः सठिकेत्यर्थः एवं शैवादीनि रहस्यानि पूर्वमासन्म
हात्मनां ऋषीणां वक्त्रकुहरे तेष्वेवात्र ग्रहक्रियाः कलौ प्रहृत्ते यातेषु तेषु दुर्गमगोचरं कलापि
ग्रामपत्तनमद्विन्नेशिवशासने कैलासाद्रौ भ्रमन्देवो मूर्त्या श्रीकंठरूपया श्रुतग्रहायावती
र्णो श्चोदयामास भूतले मुनिं दुर्वाससं नाम भगवानूर्ध्वरेतसं तच्छियतेयथाशास्त्रं रहस्यक्रमता
दृशी ततः स भगवान्देवादादेशं प्राप्य यत्नतः ससर्ज मानसं पुत्रं त्र्यंबकादित्यनामकं इत्याद्युक्त्या
कलिकालप्राप्त्या छिन्नस्य निखिलशास्त्रायनिषद्भूतस्य षडर्धक्रमविज्ञानस्य त्रैयंबकसंतान
द्वारेणावतारकद्वाराधे कैलासस्य श्रीकंठनाथात् गुरुं प्रसंगात्मठिकांतरगुरुं त्र्याकर्षया
ति जयनिगुरुरेक एव श्रीश्रीकंठो भुवि प्रथितः तदपरमूर्तिर्भगवान्महेश्वरो भूतिराजश्च ए
क एव गुरुरितस्यावतारकत्वं सूचितं महेश्वर इतिपः श्रीसंतत्यर्थे त्रैयंबकाम्नमठिकया गुरु
तयानेनान्वयोक्तः परमेशाइजीशाइतिच यदाह महार्थिकादिश्रुतंतः श्रीमान्सिद्धोदयक्रमः म
हाविपरमेशांतः श्रीसंतानोदयक्रमः श्रीमानन्यादिरीशांतः परमोघगुरुक्रमः त्रिकरूपस्त्रिका

श्री तं. लो. ७

7

यैरिमे पिपर्यं वर्धयंतो ततरामिति तदपरमूर्तित्रितयनयोर्भावादादेशम एवं दर्शितं यद्यपि योयत्र शास्त्रेपि
कृतः स तत्र गुरुरिति वक्ष्यमाणनीत्यामद्विकोत्तरगुरूणां विकार्थं गुरुत्वाभावादिह नमस्कारप्रस्ता
व एव न स्यमे सर्वशिष्यस्यनोपदेशादिरित्येतत्यादिदृशा सर्वत्रैव गुरूपदेशस्य भावादात्मनि भूयो।
वियत्तं दर्शयता ग्रंथकृता स्यग्रंथस्यापि निखिलशास्त्रांतरसारसंग्रहाभिप्रायत्वं प्रकाशितं यदुक्तं।
ति श्रुपृष्टसंततिस्रोतः सारभूतरसाह्वितं विधायतंत्रलोकोयं स्पंदते सकलागमानिति पूर्वजो
यंति गुरव इति सामान्येन कृतेपि नमस्कारे योगांगत्वेन समानेपि तत्कोयोगांगमत्वसमित्याद्यु
क्त्या एवमेषापादेयत्व प्रकाशरत्वात्मेश्वरप्रत्यभिज्ञानपरस्य तर्कस्य कर्तारो व्याख्यातारश्च परं नम।
स्कर्तव्य इति विशेषप्रयोजकीकारेण गुरुपरमगुरुपरमेष्ठिनः पुनरपि पृथगस्त्वष्टमाह श्रीसोमा
नंदबोधश्रीमदुत्पलविनिःसृताः जयंति संविदामोदसन्दर्भादिक्प्रसर्पिणः उपाध्यायादशाचा।
र्यश्चाचार्याणांशतेपितेपायुक्त्या तस्माचार्यादपि गौरवातिरेकस्तेनेजमपि पितरमाशीर्वा
दमुखेन परामृशति तदास्वादभरावेशबृंहितां मतिषट्पदीं गुरोर्लक्ष्मणगुप्तस्य नादसंमोहि
नीं नुमः यः पूर्णानंदविश्रांतसर्वशास्त्रार्थपारगः स श्रीचुखुलको दिश्यादिष्टं मे गुरूत्तमः चु
खुलेति लोकप्रसिद्धं नामांतरमस्य गुरूत्तमत्वमस्मत्समवस्याचार्यगौरवातिरेकस्तेति एव निमि
त्तेश्वतप्रवास्मत्रापि गुरुत्वेपि गरीयस्तं जनकं चुखुलाभिधमित्याद्युक्तं एवं तंत्रप्रक्रियायांसत।

गुर्वभिमुखीकरणेनेत्थं विश्रान्तिस्थानतया कुलप्रक्रियागुरुमपि उत्कर्षयति जयत्यज्ञगडस्तिं
त्वमो मैा भगवत्या सह शम्भुनाथ एकः युदुदीरितशासनो अभिन्नेः प्रकटोयं गह्नेनोपि शास्त्रमा
र्गः भगवत्यावाम्य हृतो कुलप्रक्रियायां हि हतो मन्त्रेण क्वचिदपि कर्मणा नाधिकारः इत्यनेन स
म्यह भावोपनिवेयः योक्तासंवत्सरान्किद्धि विहप्रसो भयात्मनो सासिद्धिस्त्रवनिष्ठानां स्त्रीणां
द्वादशभिर्दिनैः अतः स्वत्रूपोस्वभगोस्वस्रूपाभाविनाशयो आदाययेोषितं कर्यादर्शनं यज्जन
यते इति शास्त्रमार्गो विमलो जातः इत्यनेनाख्यजिकायागमव्याख्यात्त्वमपि प्रकाशितं यदु
क्तमनेनैव इत्यागमसकलशास्त्रमहानिधना श्रीशंभुनादवदनादधिगम्य सम्यक् शास्त्र
हस्यरसमेतनिसं दर्शितं तेभीवाचिरचिन्ता विह्वतिर्मयेयं इति इदानीं स्वप्रवृत्तिप्रयोजना
याचत्वाणां ग्रंथकारो ग्रंथकरणं प्रतिजानीते संततिपत्रतया प्रियाः स्तोतोभेदप्रभूयसा प्र
उन्नत्यपुर्ण्यां शुक्रमेत्वेकापिनेद्वनेः नचान्यथा समे भाव्यमित्यात्मन्यापत्ते प्रख्यापयन्नेव प्रति
ज्ञाकरणे सामर्थ्यं दर्शयति इत्थं ले वक्षाः सद्भिः शिष्यमभ्यर्थनाचारिभिः प्रार्थितो बवयेस्पष्टा
पूर्णार्थां प्रक्रियामिमां श्रीमद्भट्टनाथचरणाब्जयुगलगाथा श्रीभट्टारिकाङ्घ्रियुगलाङ्कुरसेना
नितां वोधालयणाभविसत्तद्यामसेनार्थवोधोज्ज्वलोऽभिनवगुप्त इदं करोति तस्य गुरुपरम्प
रागतस्य ज्ञानस्य उपासनं पुनः पुनर्मेति निवेशनं तत उत्थितो यो सो उपदेश्यविषयो वा

श्री॰
तं॰ लो॰
८

यः साक्षात्कारः तेनोज्ज्वलः सम्यगवगतधर्मा सन्निदेशगुरुपादेशात्संशयविपर्यासादिरहितत्वेनाधि
गतमनुत्तरत्रिकार्थप्रक्रियलक्षणं परान्प्रति चिख्यापयिषया करोति उपदिशतीत्यर्थः अभिनव
गुप्त इति सकललोकप्रसिद्धनामा धीरेणेनाप्यात्मनमेवोपलक्षितं उक्तं हि साक्षात्कृतधर्माणो यथादृष्टा
र्थस्य चिख्यापयिषया प्रयुक्त उपदेष्टा चाप्त इति तत्स्वं हृत्परामृष्ट्वा चष्टे याग्रहसंततिरिति गुरुणां
संततिः गुरुपारंपर्याविच्छिन्नतयायातं तदुपदिष्टं ज्ञानमित्यर्थः सा च कीदृगित्युक्तं बोधापा
पाशविषघ्नीति यत्किंचित्परमाद्वैतसंवित्स्वातन्त्र्यसंदर्शनात् पराच्छिवादुक्तरूपादन्यत्तत्पाश
उच्यते इत्यादिवक्ष्यमाणनीत्या बोधात्पराच्छिवाद्घटनात्मभेदप्रथात्मकमन्यत्तदेव पाशः
स एव मोहः कञ्चुकादिर्येन तं घ्नन्ति या सा तथा श्रीभट्टनाथेति श्रीशंभुनाथः श्रीभट्टारकेति भग
वत्याख्यस्य हत्ती यदुक्तमनेनैव भट्टभट्टारिकनाथे श्रीकंठ्हष्ठभैरवे भूतिकालाश्रियायुक्तं
सिंहं वीरमुक्तं नानाभिधानमाधत्ते वे देशंभुमहागुरुमिति श्रीमुखेनिहितपेयमतः श्रीगुरवा
क्याहृदयेस्त्वनेनियागुक्तः जलप्रक्रियायां हृन्नीमुखेनैव शिष्यस्य ज्ञानप्रतिपादनात्तायादिहगु
रुतद्वयोः समस्कंदत्वयोपादाने न तु सामान्येन त्रिकदर्शनप्रक्रियाकरणं प्रतिज्ञायसंभवत्त
पि तदर्थाभिधायिनि शास्त्रजाते किमिति श्रीमालिनीविजयोत्तरमेवाधिकृतं तत्त्रिधाहृदयेषा
नेत्याशंक्याह नतदस्तीयन्न श्रीमालिनीविजयोत्तरे देवदेवेन निर्दिष्टं स्वशब्देनाथ लिङ्गतः ८

8

श्रीमालिनीविजयोत्तरे इति नादिफांतायामालिन्याविजयेनसर्वोत्कर्षेणोत्तरति सर्वस्मात्तेभ्यःस्व
तेःसमुत्पन्नत्वात् सर्वशास्त्राणां एतदेवाह दशाष्टादशवस्वष्टभिन्नंयच्छासनंविभोः तत्सारंत्रि
कशास्त्रंहितत्सारंमालिनीमतं इहखलुपरपरामर्शसारबोधात्मिकायापरस्यावाचिसर्वभा
वनिर्भरत्वात्सर्वंशास्त्रंपरविबोधात्मकतयैवोत्थमाणंसमस्तप्रपंचोत्तीर्णदशायांवाच्यवाचकवि
भागास्वभावत्वेनासाधारणतयाहंप्रत्यवमर्शात्मोत्तरूढेति अतएवहि तत्प्रत्यवमर्शकेण
प्रमात्रापरामृश्यमाणेनावाच्योर्थोहंतात्म्यादित्येवस्फुरति तदनुतदेवमध्यमाभूमिकायामंत
रेव वेद्यवेदकप्रपंचोदयाद्भिन्नवाच्यवाचकस्वभावतयोल्लसति तत्रापिपरमेश्वरएवविदा
नंदेच्छाज्ञानक्रियात्मकवक्त्रपंचकात्सूत्रनेनसदाशिवे श्वरदशामधिशयानस्तदुक्तपंचा
कमेलनतयापंचस्रोतोमयं भेदभेदाभेदाभेददशोत्थंकनेनतत्तद्भेदप्रभेदवैचित्र्यात्मकनि
खिलंशास्त्रमवतारयति यद्बहिर्वैखरीदशायांस्फुटतामियात् तथाहि प्रथममीशानत
त्पुरुषसद्योजातैरेकैकशोद्भुभ्रूभिः सद्भिः भेदत्रयमुल्लसितमुक्तं तेभ्योप्येकैकभेदाःषट्
त्रिभिरघोभिः संभूयोल्लासितएकोभेदः ईषत्तत्पुरुषौ ईषत्सद्योजातौ सद्योजातेनतत्पुरुषावि
ति द्व्यात्मनासंभूयापि एभिस्त्रिभिर्भेदत्रयंसमुल्लासितमित्येतेभेदप्रधानादशशिवभेदाः
तद्वत् ईषत्तत्पुरुषसद्योजातैस्तद्वत्तैरुद्भुभ्रूभिः एककैःषड्भिरेकेणत्रिकोणद्व्यात्मकैस्त्रिभिः

श्री॰ ने॰ तो॰ ५

तदित्थं शिवभेदानां दशानामभयस्थितिः एषामेव च वामदेवाघोरमेलनयाष्टादशरुद्रभेदा भवं
ति तथा च तत्रैकैकेन वामदेवाघोरात्मभेदेन भेदद्वयमेव पंचविंशतिव्वेपी शादेर्वक्रत्रयस्य शिवभे॰
देषु कथनात् तत्पुरुषसद्योजातयोश्चैवं स्वभावाभावाज्ञाम्यां महासंयोगनेभेदचतुष्टयाभावादीश
वामविशघोरावघोरवामौ चेति द्व्यात्मकभेदत्रयमेवावशिष्यते इति त्रयोदशिकभेदः तथापं
चानामपीशानतत्पुरुषाजातवामाघोराणां द्व्यात्मकत्वेन संमीलनायामीशानस्य क्रमेणैतत्त्र
क्रमं भेदेषट्क तत्पुरुषस्य त्रयस्तथा सद्योजातस्य तदवशिष्टवक्रसंभेदेष्वेकैवविंशतिर्येनेत
त्पुरुषसद्योजातात्मनः प्रथमत्रिकस्य शिवभेदेषु कथनात् ईशावामाघोरात्मनः षष्ठस्य त्रिक॰
स्य चापारो तत्रैकतिर्योस्समाणवाग्व्यात्मकभेदाष्टकमेवावशिष्यते इत्यष्टाविंशत्रिकभेदाः
अत एवैकैककथनेविंत्य मिति नवाच्यं तत्पुरुषसद्योजातवामाघोराणां द्व्यात्मकता या च॰
तुरात्मकतया वाज्ञानजननेसंयोगनिषेधो विवक्षितः द्व्यात्मकतयाप्यतथाभावे द्विव॰
त्वं भेदानां प्रसज्यते इति भेदसप्तककथनमपि न्याय्यं न स्यादित्यलं बहुना तथा पंचानामेषां
चतुरात्मकत्वेन मेलनायां पंचविंशतिव्वेपि तत्पुरुषजातावामाघोराणां मुक्तयुक्त्या संगतस्य भा॰
वात्स्वात्मनश्चतुर्भेदाः सर्वेषां मध्येषां संमीलनायां पंचकभेदएकएवेत्येवमष्टादशभेदाभेद॰
यानरुद्रभेदाः अत एवैककथने विंत्यमितिनवाच्यं तत्पुरुषाजातवामाघोराणां द्व्यात्म ५

कतयावाह्यानजननेसंयोगानिषेधेविवक्षितः ह्यात्मकतायामपि तथाभावेद्विबहूनांभेदानां
निषेधः प्रसज्यतेइति तदुक्तं यदाचयाणांवक्राणांवामदक्षिणसंगातिः तदासमद्विकाभेदाअष्टौ
चैवत्रिकात्मकः चतुष्कास्मापिचत्वारः पंचकस्त्वेकरूपकः इतिविंशतिमध्यांतनराज्ञानावसं
गति वामाघोराद्ययेयानः स्यातेयास्तुर्वपश्चिमौ ज्ञानेभजेतेनैवत्रिभेदषोडशकेस्थिते तथापि
वामदेवीयमेकंतदुपरिस्थिते स्वरूपेभेनवीर्यंचतेनाष्टादशधास्थितिः रुद्रभेदस्यशास्त्रेषु
शिवैर्नैवनिरूपितेति एतस्मश्रीश्रीकंठमभिधानेपूर्वंविमलतदुक्तं स्रोतसद्धर्मवेज्ञानेशिव
रुद्राभिधंत्रिधा कामजंयोगजंचिंत्यंमौकुटंचाशुमत्परः दीप्त तरेपुनः शिवभेदाःसमा
ख्याताः रुद्रभेदांशृणुप्रिये विजयंचैवनिःश्वासंसप्रोक्तंपारमेश्वरं मुखबिंबंचसिद्धंचसंतानं
नारसिंहिकं चंद्रांशुंवीरभद्रंचआग्नेयंचस्वयंभुवं विसरंरौरवः पंचविमलंकिरणंतथा ललि
तंसौरभेयंचतत्त्वात्पाड्गमहेश्वरि अष्टविंशतिरित्येवमूर्ध्वस्रोतोविनिर्गतइति अत्रचोनेणेव
शिवैस्तत्कः शिवाभिधाभेदारुद्रैश्चरुद्राख्यइतिभेदानिरूपितः वक्त्रभिरष्टभिर्गुणितास्त्रष्टौचव
तःषष्ठिर्भैरवभेदः तथाचहृदयस्वभावस्वरूपेशिवशक्तिनस्त्वंयदाख्ययोगिनीवक्त्रात्मनिद
क्षिणवक्त्रेप्रत्येकमष्टभ्रष्टुद्भूततितिरोधितस्तिरोहितात्मिकतयाचरूपेनभेदषोडशात्मक
मितिरक्तंचतष्टयंयदायुगपदंतर्लीनतामेति तदेषांपरस्परमेलनयाचतुःषष्टिरत्नयप्रया

तं॰ लो॰
१

नाभैरवभेदाः तदुक्तं यच्छ्रोत्रे दक्षिणे हार्दे लिंगाख्ये परमे मते तदर्पितः कृत्ताशेषस्वभावस्तन्निर्भरम् स
र्वसंहारकत्वाच्च कृत्स्नं तिमिररूपधृत् भेदभावकमाधीयते ज्ञेऽशाग्रमनात्मके तद्रांतलीनतां याति
यावत्पदं कं च तत्पदं तद्वभूषुतयाद्भूतं तिरोयत्तत्तिरोहिते इत्थं युगपदेवैतद्भेदद्योऽशकात्मके दैते
नैसर्गिके हार्दे स्वतंत्रे पूर्णे विविशान् अष्टाष्टकात्मतच्छास्त्रं युगपद्भैरवात्मकमिति एतच्छ्री॰
श्रीकंठ्यामभिधानपूर्वं विस्तरत उक्तं तथा ग्रन्थसंख्येह एतावद्योगीतं यत्परमेष्ठिना तत्र भेदैः
प्रवक्ष्यामि चतुःषष्टिविभागशः भैरवं यामलं चैव मताख्यं मंगलं तथा चक्राष्टकं शिखाष्टकं बहु
रूपं च सप्तमं वागीशं चाष्टमं प्रोक्तमित्यष्टौ वीरवंदिते एतत्सदाशिवेनोक्तं कथयामि समासतः
स्वच्छंदो भैरवश्चंडः क्रोधायतन्मत्तभैरवः असितांगो महोच्छुष्मः कपाली च तथैव च एतत्स्वच्छंदरू
पास्तु बहुरूपेण भाषिताः ब्रह्मयामलमित्युक्तं विष्णुयामलकं तथा स्वच्छंदश्च रुरुश्चैव षष्ठे चा
थर्वणं स्मृतं सप्तमं रुद्रमित्युक्तं वेतालं चाष्टमं स्मृतं अतः परं महादेवि मतभेदं शृणुष्व मे रक्ताख्यं
लेपटाख्यं च मतं लक्ष्माख्यं तथैव च पंचमं चालिकाख्यं च पिंगलाख्यं च षष्ठकं उत्फुल्लकमतं चान्य।
द्विश्वाख्यं चाष्टमं स्मृतं चैवं भेदाः स्मृता ह्येते भैरवी वरवंदिते भैरवी प्रथमा प्रोक्ता पिचुतंत्रसमुद्भ
वा सा द्विधा भेदतः ख्याता तृतीया तत उच्यते ब्राह्मीकला चतुर्थी तु विजयाख्या तु पंचमी चंद्रा
ख्या चैव षष्ठी तु मंगला सर्वमंगला एष मंगलभेदोऽयं क्रोधेशेन च भाषितः प्रथमं तंत्रचक्रं तु वा। १

10

एवं चक्रं द्वितीयकं तृतीयं शक्तिचक्रं तत् कलाचक्रं चतुर्थकं पंचमं बिंदुचक्रं तत् षष्ठं वै नादसंज्ञकं सप्त-
मं गुह्यचक्रं तत् खचक्रं चाष्टमं स्मृतं एषं वै चक्रभेदाय मसितांगेन भाषितं अथ चक्रं रुरुभेदं चम्रुजाद्यम-
लसंज्ञकं वर्णभेदं तु बिंदुगे चज्वलिनेमात्ररोधने कीर्तिताः परमेशेन रुरुणा परमेश्वरि भैरवीवि-
त्रिकाचैव हेमाख्या चक्रदेविका ह्लेखा च इलेखा च विद्युल्लेखा च विद्युन्मान् एते वागीशभेदास्तु
कपालीशेन भाषिताः भैरवी च शिखा प्रोक्ता वीणा चैव द्वितीयका वीणामणिस्तृतीया तु संमो-
हनं चतुर्थकं पंचमं डामरं नाम षष्ठं चैवाथर्वकं कवेधं सप्तमं ख्यातं शिरश्छेदोष्टमः स्मृतः प-
ते दिव्यशिखाभेदा उन्मत्तेन च भाषिताः एतत्सदाशिवे चक्रं यथाष्टकविभेदतः इति तैर्भिन्नभेदा-
य भेदनानावैचित्र्यात्म नानाप्रकारमित्यर्थः यत्र श्रीश्रीकंठोनंतरुपषवक्त्रमुद्दिश्य भ्रष्टाविंश-
तिभेदैस्तु गारुडे हृदयं पुरेत्यादि तथा पश्चिमे भूतं तंत्राणि तथा दक्षिणे दक्षिणमार्गं भूत
विंशतिभेदमित्यादि तथा वामदेवान्तयज्ञानमत्यन्तं तत्स्मृतं शृण्वित्यादि भूत्यभेदोपभेदवै-
चित्र्यमुक्तं तदेकैकस्य वक्त्रस्य पंचवक्त्रात्मकत्वादेतन्नैर्दज्ञानोपभेदात्मकमेवेति तत एवसंग-
हीतमिति पृथग्गिहनायस्तं तदुक्तं एकैकं पंचवक्त्रं च वक्त्रं यस्मात्प्रगीयते दशाष्टादशभेदस्तत-
तो भेदे घसंख्येति अतश्च भेदभेदाभेदप्रतिपादकं शिवरुद्रभैरवाख्यं त्रिविधं शास्त्रमुक्त-
मिति सिद्धान्तः तदुक्तं तेषं जाते रुद्रशिवभैरवाख्यमिदं त्रिधावस्थितं हि त्रिधैवेयं ज्ञानसत्तावि-

श्री तं लो ११ भेदे भेदेन भेदाभेदेन तत्तथैवाभेदभागिनेति एवं च भेदाद्यात्मकमपीदं शास्त्रं परमेश्वरवामश्वेरात्मकं
शिष्टत्रिकं परादिदेवीत्रयविश्रांविद्यामृतयाक्रोडीकृत्य पुष्पेगंधस्तिलेतैलं देहेजीवोजलेरसः य
था तथैव शास्त्राणां कुलमंतः प्रतिष्ठितं इत्याद्युक्त्या परमानंदामृतपरिप्लुतं स्यात् अन्यथाह्य
स्य परापरप्राप्तिनिमित्तत्वेन स्यात् तदुक्तं ततोऽपि संहृताशेषभावोपाधिषु निर्भरः भैरवः परमा
र्थोघट्टवंद्रोहितशक्तिकः ईशानवामदक्षास्यतास्वशक्तित्रयैकमात् अपरादिपराप्रांते क्रोडी
कृत्य त्रिकं स्थितः ऊर्ध्ववामतदन्यानि तंत्राणि चक्रलाभिव उद्दरप्रांतरूपाणि प्राप्याभेदभूमि
कामिति नन्वेवंविधानकास्मिन् श्रुतिरुपलभ्यते इति किं प्रमाणं नन्ववशोक्तमेवानेन गुरुपारंपर्येल
ब्धं प्रमाणं यदाहुः इत्थं मध्ये विभिन्नं ते त्रिकमेव तथा तथा शास्त्रमस्मद्गुरुस्तद्दे संप्रदायक्रमा
त्प्राप्तमिति ननु तदेवात्र प्रोद्बुद्धिप्रभवं तेचोद्यं ···· कृतमिदं पांडित्येनेनागमः कश्चनसंवाद
नैयायिनैतत्समाहितं स्यात् नैतत् अवगीतं वहि प्रसिद्धिरागम इत्युच्यते यदुक्तं प्रसिद्धिरागमो
लोके युक्तिमात्रमथेतरः विद्यायामपि विद्यायां प्रमाणमविगानतः प्रसिद्धिरविगीता हि
सत्या वागीश्वरीमता तथा यत्र यथा सिद्धं तत्तथात्यमविशंकितैः रितिसा च विद्यत एव किं
नेन महात्मना गुरूणामिति किमत्र प्रमाणांतरान्वेषणेन यदि चार्वागदृशो भावात् दृशामेवं
विधाकृतिः कर्णगोचरं न गता तावतैवैतन्नोपपद्यते इति न वक्तं शक्यं न हि प्रमाणाभावात् ११

मेयस्याप्यभावः स्यात् न चैतेति विप्रलंबकार्थेनैवमन्यथोपदेशापुरुषेणोपदेशान्मूलनयैव निखिलस्यै
वशास्त्रागमार्थस्यप्रयोगादर्शनात् तेन यथा मन्वादिस्मृताश्रयन्तशाखामूलत्वादष्टकादियागा
नां मूलभूताश्रुतिः कल्प्यते तथेहापि चैतेषां न चैवं वियोश्रुति सदृष्टासाक्षात्कृतनिखिलशैवागा
मसतत्त्वात्स एवमुपदिशेत् गुरिति लेमहागुरूपदेशपरीक्षणाङ्गःशितया नतुशास्त्राणां यतः शि
वोद्भवः सर्वैः शिवयामयामफलप्रदइत्यापुक्तरेकत्वनियामककारणफलयोरेकत्वमस्तीह किं
नत्वेवं तमेषामेवं नानात्वमुक्तं सत्यं किंत नयागाद्यायभेदादेशानानात्वकल्पितं यदुक्तं सर्वमे
तत्सहस्वर्थश्रोतृणां तु विभेदतः अर्थभेदात्तु भेदोयमुपचारात्प्रकल्प्यते फलभेदोनकल्प्यात्प्रक
ल्पश्चेद्यथायथमिति नत्वयथेवं तत्र वेदादिभ्यः परं शैवं शैवाद्वामं च दक्षिणं दक्षिणाद्वामरं कौ
लात्परं तत्रं नहीत्यादिनोक्तमेवायथायथमुत्कृष्टत्वं युक्तं न स्यात् नैतत् ह्यारिहारिभावेनेषामुपा
योपेयभावस्योक्तत्वात् तेन परमाद्वयोपदेशप्रतिपादकमेव शास्त्रं शिवसद्भावलाभैकफलमि
त्यवसेयं तदेवं तत्प्रतिपादकानि पुनः शास्त्राणि तद्धियत्नसमुज्ञावनप्रतिरोधपरत्वादिनाया
थायथंतदंगभूतानि इति तद्देवपरमपदप्राप्तौ साक्षादुपायभूतत्वादुत्कृष्टं एतस्मादेवैतन्नैव श्रीमा
लिनीश्लोकवार्त्तिकादौ वितत्योक्तमित्यत एवस्वयमवधार्यं ग्रंथगौरवभयात्तु प्रतिपदं नसेवा
दितं अत एवाह तत्सारं त्रिकशास्त्रमिति तदुक्तं वेदाच्छैवं ततोवामं ततोदक्षं ततः कुलं ततोमले

12

तेनतस्यापित्रिकंसर्वोत्तमंपरमिति अनेनैवाशयेनच वाममार्गादिषिक्तोपिदैषिकःपरतत्ववित् संस्का
र्योभैरवेसोपिकुलेकौलेत्रिकेपिसइत्यादि श्रीनिशाचरादौउक्तं ततश्चसिद्धानामकमालिन्याख्यैव
त्रयात्मकंहित्रिविधंतत्रक्रियाप्रधानेऽनामकेतेचेतउभयमयेमालिनीमतमिति तदेवशास्त्रेष
दाह तत्सारंमालिनीमतमिति एवंच ततदस्तीहग्रन्थेन्यादिपुरुममेवोक्तं अतश्चसर्वेसहवाष्टद
धिकारेणैवचप्रतिज्ञायाअपिनिर्वाहोयुक्तइत्याह अतोऽत्रान्तर्गतंसर्वंसंप्रदायोज्झितैर्बुधैः अद
ष्टंप्रकटीकुर्मोगुरुनाथाज्ञयावयं अतइतिउक्तयुक्त्यास्यैवशास्त्रस्यप्राधान्यात् प्रकटीकुर्मइ
तिप्रक्रियाकरणेन अतश्चप्राधान्येनहियत्नःफलवान्भवतीतिभावः गुरुनाथाज्ञयेति नहितदा
ज्ञांविनात्राधिकारएवभवेदितिभावः अन्याहृष्टप्रकटीकारेचस्वात्मनिभगवत्प्रसादएवेतिमित्त
मितिदर्शयितुमाह अभिनवगुप्तस्यकृतिःसेयंयस्योदितागुरुभिराख्या त्रिनयनचरणसरोरुह
चिन्तनलब्धप्रसिद्धिरिति त्रिनयनप्रसादासादितप्रकृष्टसिद्धेः किंनामासाध्यमितिभावः एवं
चेयकृतिःसर्वेषामेवग्राह्याभवेदितिप्रतिपादयितुमाह श्रीशंभुनाथभास्करचरणनिपातप्रभा
पगतसंकोचंअभिनवगुप्तहृदम्बुजमेतद्विचिनुतमहेशपूजनहेतोः आदिवाक्यं हृदयंगमा
त्मसतत्वंमहेश्वरस्यपूजनं पूजानामनपुष्पाद्यैर्यामतिःक्रियतेदृढा निर्विकल्पेमहाव्योम्नि
सापूजाह्यादराल्लयइत्याद्युक्त्या तत्तदसमानत्वेतिक्रमेणस्वात्मतयाप्रत्यभिज्ञाने अतश्चसद्भावा १२

स्वार्थे नैकमेवादिवाक्यात्मकं वाक्यमिति दर्शयितुमाह आदिवाक्यमिति इह यद्यपि परमेश्वरश-
क्तिपातमंतरेण न शास्त्रश्रवणादावस्य प्रवृत्तिनिमित्तं युज्यते तथापि शास्त्रकाराणामियं शैली
यदभिधेयप्रयोजनादि प्रतिपादयितुं प्रवृत्तिहेतुतयायमादिवाक्योपनिबंधः तत्र प्रथमश्लोकपं-
चकास्य त्रिंशोत्तरषडर्धार्थक्रम इत्यनेन साक्षादभिहिताश्च परपरापरापरात्मतादिना बहुप्रका-
रः त्रिकार्थः तावदभिधेयस्तस्यैव वक्तृत्वप्रतिपादनकौशलेन मौलागमस्य च समस्तशास्त्रप्राधा-
न्याभिधानेन सातिशयत्वं प्रतिपादयितुं श्रीभट्टनाथेत्यादिश्लोकपंचकमुपात्तं स्वगुरुपरंपरा-
गतः तस्माद्गुरुक्रमायातेदिशान्नेति पदं शिवमित्यास्तिकानीत्यागुरुसंकीर्तनपरं श्लोकसमक-
संकलितमतस्यास्यैव वक्ष्यमाणोपायक्रमक्रमेण स्वात्मतया प्रत्यभिज्ञानाज्जीवन्मुक्तिपदत्वं
प्रयोजनं श्लोकान्तरसूचितमपि श्रीशंभुनाथेत्यादिश्लोकेन साक्षादुक्तं यत्तदुद्दिश्य को नाम न
सचेताः परमेश्वरशक्तिपातपवित्रितः प्रवर्ततेऽस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं प्रवृत्तस्याप्यतत्फलत्वो-
तम नित्यपशुभोगेषु योजयंति विनायका इत्याद्युक्तेः विघ्नासंभवं तेषां तन्निरासाय गणेशवटु-
कयोः स्तुतिः अर्थितो रचये इति प्रतिज्ञातायाः प्रक्रियायाश्च तन्मयात्वे तन्त्रालोकनामत्व-
शासने इत्यादि वक्ष्यमाणोपजीवनेन तंत्रालोक इति अभिधानं एवमभिधानाभिधेययोरभिधेयप्र-
योजनयोश्च वाच्यवाचकसाध्यसाधनभावलक्षणः संबंधश्चार्थात्सिद्ध इत्यनेकवाक्यसंमीलना

श्री
तं. लो.
१३

13

त्मकमेकमेवादिवाक्यं प्रवृत्तिहेतुतयोक्तमिति पिण्डार्थः। इह यद्यपि सर्ववादिनां मोक्ष एवोपादेयस्तत्प्रतिप
क्षभूतः संसारश्च हेयः तस्य च मिथ्याज्ञानं निमित्तं तन्निवृत्तिफलं च तत्त्वज्ञानमिति तत्साहाय्यकारेणैवा
ज्ञानापत्ता मोक्षाद्यासिद्धिरित्यत्राविवादः तथापि तैस्तदेकनियतं ज्ञानाज्ञानयोः स्वरूपं न ज्ञातमि
ति भ्रमयैव तात्कालिकमोक्षमोक्षलिप्सयेमा युक्तानदृष्टुपगतो मोक्षो मोक्ष एव न भवतीति दर्शि
यितुं शास्त्रान्तरीयैर्लक्षणेन तत्परीक्षणस्य वक्ष्यमाणज्ञानाज्ञानयोर्यथावस्थमपि कदाहृयितुं उपक्रमस्यैवं बं
धमोक्षपरीक्षामुट्टंकयति ग्रन्थकारः नमोभरणेपाय इह तावत्समस्तेषु शास्त्रेषु परिगीयते अज्ञा
नं संसृतेर्हेतुर्ज्ञानं मोक्षैककारणं न चैतदस्माभिः स्वोपज्ञमेवोक्तमित्याह मलमज्ञानमिच्छन्ति सं
सारांकुरकारणं इति प्रोक्तं तथा च श्रीमालिनीविजयोत्तरे अज्ञानेतिमिरे पारमेश्वरस्वातन्त्र्यमा
त्मसंकुचितस्वरूपगोपनासतत्त्वमात्मात्मनो रूपं स्याभिमानस्वभावं सम्पूर्णज्ञाने तदेवचा
णवं मलं न तत्त्वन्तमाग्निकादौ निषिद्धमानेन्द्रियरूपे उक्तं च स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्य स्वातन्त्र्यस्याप्य
बोधता द्विधाणवं मलमिदं स्वस्वरूपापहानितः इति तस्य कीदृगित्याह संसारेति संसारस्याभिन्न
वेद्यतया चैव मायायामित्यायुक्तस्वरूपस्य मायीयस्य मलस्य संसारकारणकर्म संसारांकुर उच्यते
इति वक्ष्यमाणनीत्यांकुरः कारणं कर्ममलं तस्य कारणं तदुक्तं मलं कर्मनिमित्तं तन्नैमित्तिकमतः॥
परमिति श्रीमालिनीविजयोत्तरे प्रोक्तमित्येतदधिकारेणैवायं ग्रन्थः प्रवृत्त इत्युपोद्घलितम् अज्ञान १३

स्यपौरुषं बौद्धात्मकत्वेन हि विध्येपीह पौरुषमेव विवक्षितं तस्यादित्याह विशेषणेन त्विहेत्यसंसा।
रोत्तरकालिके संभावनां निरस्यति तदभावे मोक्षमब्रवीत् विशेषणेनेति संसारांकुरकारणमि
त्यनेन न नहि इरव्यवसायद्रूपं बौद्धमज्ञानं कर्मणः कारणमपि तत्तन्नस्येति कथमेतद्धि शेषणे
संगृह्णीतो न हि मतिकर्मकारणके शरीरे संभवति तस्य कार्यकारणात्मकत्वात् बुद्धेश्च करा
णत्वगीतः पातितत्वात् अतएवोक्तं संसारोत्तरकालिकेति शरीरभुवनाकारेश्मायायाः परि।
कीर्तितं इत्याद्युक्तेः संसाराच्छरीरादनन्तरभाविनीत्यर्थः किं तत्संभावनानिरासेनेत्युक्तं यत।
दभावे मोक्षमब्रवीदिति नहि बौद्धज्ञानमात्रनिवृत्तौ मोक्षो भवेयतस्मिन्निवृत्ते बौद्धज्ञाने म
वोदिति तस्य शुद्धविकल्पात्मत्वेपि सर्वे विकल्पाः संसार इति नीत्या संसाराविर्भावकत्वमेवेति
कथमेतदभावेपि एवं स्यात् यदभिप्रायादितो बाह्यैरपि परमार्थविकल्पैपि नावलीयते य।
ङ्गितः कोहि भेदो विकल्पस्य शुभे वाप्यथवाशुभे इत्याद्युक्तं पौरुषे पुनरज्ञाने दीक्षादिना निवृ
त्तेमतियदि बौद्धे मुदियात् तदा तस्य वक्ष्यमाणनीत्या जीवन्मुक्तिं प्रत्यपि कारणत्वं भवेत् केवलेत
पुनर्न किंचिदस्यत्यतो ह्युक्तं प्राग्यं पौरुषं पुनरज्ञानं तद्दीक्षादन्यनिरपेक्षमेव मोक्षकारणं यदुक्तं
पाशाश्च पौरुषाः शोध्या दीक्षया नान्यथा यतः तेनास्य दोषवत्त्वोपि सत्यामपि न निष्फले तस्य
ज्ञानमात्रस्वभावत्वाद्यथाभावयवहि पूर्णात्मेति सैव च प्रकाशानंदघनस्यात्मनस्ताद्दिकं स्व

श्री· तं·लो· १५

14

रूपं तत्प्रथनमेव मोक्षः इति युक्तमेतदभावे मोक्षमब्रवीदिति नन्वज्ञानशब्दस्यापूर्णज्ञानमर्थ इत्यत्र
किंनिबंधनं ज्ञानाभावमात्रमेवास्त्वित्याशंक्याह अज्ञानमिति नज्ञानाभावप्राप्तिप्रसंगतः सा
हिलोष्टादिकेप्यस्ति न च तस्यास्ति संसृतिः कोस्मादिति प्रसंग इत्याह सहीत्यादि नयुक्तमुक्तम
ज्ञानशब्दस्यापूर्णज्ञानमर्थ इति तदाह अतो ज्ञेयस्य तत्त्वस्य सामस्त्येनाप्रथात्मके ज्ञानेमेवत
दज्ञानं शिवसूत्रेषु भाषितं अयोगयोग्याकाङ्क्षेतो ज्ञेयस्य नीलसुखादेः ज्ञेयस्य च परं तत्त्वं यः प्रका
शात्मकः शिव इति वक्ष्यमाणस्वरूपस्य तत्त्वस्य सामस्त्येन तस्य सर्वथाविशेषात् नदेकदेशनाका
रेणाप्रथात्मकं यदिदं नीलमिदं सुखमिति द्वैतप्रथात्मकत्वादपूर्णं ज्ञानं तदेवाज्ञानं न पुन
र्ज्ञानाभावमात्रमित्येतच्छिवसूत्रेषु दर्शितमुक्तमित्यर्थः तत्र चैतत्कथं दर्शितमित्याह चैतन्य
मात्माज्ञानं च बंध इत्यत्र सूत्रयोः संश्लेषेतरयोगाभ्यामयमर्थः प्रदर्शितः संश्लेषेतरयोगाभ्या
मिति संहितयान्यथा वाकारप्रश्लेषविश्लेषाभ्यां तेन ज्ञानं बंधः अज्ञानं बंध इति द्वयमर्थश
ति अज्ञानशब्दस्यापूर्णज्ञानाभिधानलक्षणः एतदेव व्याचष्टे चैतन्यमिति भावात्ताः शब्दः स्वा
तंत्र्यमात्रके अनाश्रितमविशेषं सदाह सूत्रेषु तानैः द्वितीयेन तु सूत्रेण क्रियां वाकारणं चेत्वा
अवतानस्य चिन्मात्ररूपस्य द्वैतमुच्यते द्वैतप्रथा तदज्ञानं तुच्छत्वाद्बंध उच्यते तत एव समुच्छेद्य
मित्याह स्यान्निरूपितं इह न किंचिदाद्यवेतितं भवतीति चितिक्रिया सर्वसामान्यरूपतयेति यति १५

चेतनः पूर्णज्ञानवान् तस्य भावः चैतन्यं पूर्णज्ञानक्रियावत्त्वं तदेव च पारमैश्वर्यस्वभावं स्यात्तमुच्यते ना
दाहस्यात्तन्मात्रकमिति स्यात्तन्मात्रमेव केवले स्यात्तन्मात्रके अत एवाहानादित्रिविशेषणमिति अनादि
मा स्वसहचारिणोपि नित्यव्यापकत्वादयो विशेषा अभेदायेन तत् भावप्रत्ययोक्तो हि शब्दः सहचारि
धर्मान्तरनिवृत्तिमेव ब्रूते अत एवेत्यभिप्रायिणा शब्दस्य विशेषः यदाहुः धर्मान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपौ
तयोर्द्वयोः संकेतभेदस्य पदं ज्ञात्वा बोद्धावरोधतः भेदाय मेव सर्वत्र द्रव्यभावाभिधायिनोरिति द्वि
तीयेनेति प्रथमाद्वितीयसूत्रवर्तिना ज्ञानशब्देन ज्ञप्तिः ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं चेति व्युत्पत्त्या क्रियां
करणं च प्राधान्येनाभिदधता तस्य चैतन्यमात्मस्तुक स्वरूपस्यात एव चेतयते इति चित् चितिक्रिया
यां कर्ता तन्मात्रमेव केवलं रूपं यस्य तस्य हेतमच्यते कर्तृकर्मणोः कर्तृकर्मक्रियाणां च भिन्नाना
मवच्छेदकानामागुणत्वात् द्वैतप्रथास्त्राणं क्रियते पूर्णमस्य रूपं नाख्यातीत्यर्थः तत्र स्वात्मसंविद
द्वैतात्मनः पूर्णस्य रूपस्याख्यानाद् द्वैतप्रथैवाज्ञानमपूर्णं ज्ञानमपूर्णत्वाच्च तदेवापूर्णमन्यताशुभाशु
भवासनाशरीरभुवनाकारस्वभावविविधयात्मसंकुचितज्ञानरूपतया मलत्रयात्मा बन्ध इत्युच्यते बंध
रूपत्वादेव च तज्ज्ञानेन समुच्छेद्यं मलं कर्म च मायीयमाणवमखिलं च यत् सर्वं हेयमिति प्रोक्तमि
त्याद्युक्त्या हेयमित्यर्थः ननु च द्वैतप्रथात्मकत्वादपूर्णं ज्ञानमेवाज्ञानमित्येतत्कुतोऽवगतमित्याश
ङ्क्याह स्मानिरूपितमिति शास्त्रेष्विति अज्ञानमिति संहितायां गीतः पुनरावर्तनेनेत्यर्थः नन्वेवमा

श्री
तं·लो·
१५

ऽस्य लक्षणमभिधेयतामित्याशंक्याह स्वतंत्रात्मातिरिक्तोस्ति भोक्ता कोपि कथंचन नेमोतोनामतत्रास्पष्ट
घड्ग्रामपि रहिते नकश्चिदन्योस्तीति वाक्यशेषः यदितत्त्वः तत्सर्वो ज्ञानीत्याबेयपवस्यात् अतश्च श्री
त पारमार्थिकत्वान्नाम स्वतंत्रात्मातिरेकः यद्वक्ष्यति मोहो हि नाम नैवान्यः स्वरूपप्रथनेऽहिसः स्वरू
पं चात्मनः संविदित्यादि किमुक्तंभवति इह तावदात्माज्ञाने मोहश्चाविवादः अतो यदेवात्मनो लक्ष
णं तदेव मोहस्येति तन्नान्तरीयकत्वादेवास्य लक्षणसिद्धेः पृथक् लक्षणं न कृतं अत एव नामापीत्यपि
शब्देन लक्षणादेः पुनः कार्यतेत्यावेदितं एवमप्यस्य तद्धि लक्षणं कदाचित्कर्तव्यं दर्शनान्तरोक्तस्य मोह
स्य स्वरूपमभिधातुमुपक्रमते यत्तेयनानत्वस्य पूर्णापूर्णप्रथात्मके तदुत्तरोत्तरज्ञाने तन्मे संसारशा
न्तिदे यस्तुनः ज्ञेयस्यकलातत्त्वभुवनाद्यात्मनोध्वनः यत्तत्वमपूर्णार्धमन्योन्यं च भेदेनावस्थानं तस्य
उत्तरोत्तरमपवर्गपरिभावितत्तत्त्वभुवनाद्युल्लंघनक्रमेणतन्न्दवक्ष्येदापरामायथाय यथमतिशयात् द्वैतप्र
थात्मकत्वात्संकुचितत्वेपि पूर्णापूर्णप्रथात्मके ज्ञानमुदेतितदथरीकृततन्मज्ञालोल्लंघनाऽस्मन्दर्शा
विर्ययश्चप्रोक्तंसंसारमण्डले इत्याद्युक्तः तस्य तस्य च तद्दशाविर्ययोत्यात्मनः संसारस्य शान्तिदं तत उन्मो
चकमित्यर्थः ज्ञानस्य हि मोचनमेव धर्मः संकुचितस्यासंकुचितत्वपतदेव दर्शयति रागादिकलुषा
स्यतः शून्योहं कार्य तोज्झितः इत्यंसमासव्यासाभ्यां ज्ञानेमुवेतितावतः इत्यं पृथमार्थं निरूपित स्वरूपं
ज्ञानं तावतः परिमितात्मीयादर्शनात् बोधादीनां चौनीति संबंधः तत्र रागादिकलुषो हं भवामीति ज्ञाने १५

योगाचाराणांपराङ्ः रागादिकलुषं चित्तं संसारस्तद्विविक्तता संक्षेपात्कथितो मोक्षः प्रहीनावरणैर्जि
नैरिति तथा प्रभास्वरमिदं चित्तं प्रकृत्यागन्तवो मलाः तेषामपाये सर्वार्थं ज्योतिरविनश्वरमिति॥ अ
त्रायमर्थः प्रकृतिप्रभास्वरस्य चित्तस्यानाद्यविद्यावशाद्रागादिभिरागन्तुकैर्मलैरावृतत्वेन संसाराावि
र्भावेपि भावनात्मकमार्गानुष्ठानबलात्तदागन्तुकमलप्रहाणेनाश्रयपरावृत्त्याविनश्वरज्यो
तीरूपस्वरूपाभिव्यक्तिः मोक्षः इति तदयुक्तं भावनाहि प्रवृत्तभवद्भिः कारणमिष्यते सा क्षणक्षयि
णो विशेषमाधातुं नोत्सहते तस्याः स्थिरैकाश्रयगतत्वेन विशेषाधानस्यासंभवात् तथाहि स्थायिनः
स्तिलादयो भावाः स्थायिभिरेव सुमनोभिर्वास्यन्ते तथेयमपि स्यात् अतश्च प्रतिक्षणसमलत्वेनोपजा
यमानस्य निरन्वयविनाशलिंगनाभ्यासमवदनासादितातिशयस्य चित्तक्षणस्य प्रभास्वरचित्तक्षणो
पजननाय भावनानप्रभवेदित्यनायाकोर्थः समलाश्चित्तक्षणाः सास्रविकाः सदृशारंभणश
क्तेः स्वसदृशानेव चित्तक्षणानुत्पादयितुं समर्थास्तेन विसदृशाप्रभास्वरान् एवं च चित्तक्षणभङ्गुरत्वा
न्मलप्रहाणार्थमेव भावनानुप्रलभेतयाश्रयपरावृत्तेः कार्यत्वेनेति कृतं क्षणिकवादिनां मोक्षेण
बंधमोक्षौ स्थिरैकादिपक्षेषु युज्येते बद्धो हि मोक्षाय प्रवर्तते प्राप्य च निर्वृतो भवतीति संतानश्चैको न
विद्यते तस्य भेदाभेदविकल्पापहतत्वात् अतः संवित्स्वरूपायामपि मुक्तोऽहं भवामीति ज्ञानं माध्यमिका
नां तेऽपि सर्वभावनैःस्वाभाव्यवादिनः संविदोऽपि नैःस्वाभाव्यान्मिथ्यात्वमभिदधतस्तत्स्वरूपानतायाः

मेवमेतन्मावलीरन् यदाहुः चिन्मात्रमिदं विश्वमिति यद्देशनामुनेः तत्रापि सपरिहार्यं बाह्यानां सान
न्तत्वतः सापि धन्या महाभागैश्चित्रमात्रमवस्थितिरिति तदप्ययुक्तं संविदो हि मिथ्यात्वेन स्वतन्त्ररूप
णाकरणेऽपि मिथ्यात्वे संवेदनमेव न भवेत्तस्याः नीलादिवत्परतन्त्ररूपत्वाभावात् नीलादीनां हि मिथ्यात्वेन
स्वतन्त्ररूपापाकरणेऽपि संविदात्मतया सत्त्वव्यवस्थाने संविदि तत्स्फुरत्तामात्रसारायां मिथ्यात्वादसत्त्व।
मेव स्यात् इति न किंचित्स्फुरेत् इति मूर्छैव स्यादिति न च संविदः स्फुरत्तामात्ररूपाया अपह्नवः शा
क्यक्रिय इति यत्किंचिदेतत् अथ सर्वालंबनधर्मैश्च सर्वसंक्लेशशून्यतः सर्वक्लेशाशयैः शून्यत्वेन शून्यत्वेप
रमार्थत इत्याद्युक्तयुक्त्या ग्राह्यग्राहकभावादिना कल्पितेन रूपेण शून्यत्वेन तत्संविदपीति चेत् एवं।
ह्युच्यमाने विज्ञानवाद एवाभ्युपगमः स्यात् सोऽपि हि कल्पितपरतन्त्रादिरूपशून्यत्वेनैव स्वान्तःकरणमे
व विचित्रात्मावभासमिति नोऽवभासितं तत्त्वस्य विस्फूर्जितमिदं जगदित्याद्युक्तेश्चित्तमेव परमार्थमभ्यु
पगतमिति ननु वै किं विरागमतो मेऽन्यितं तत्रैवोक्तो दोषः अकर्ताहं भवामीति सांख्यानां ते हि निष्क्रि
यमेवात्मानमभ्युपागमन् अन्यथा हि तस्य चेतनस्य चेतनत्वे सादेचेतनानामेव क्षीरादीनां क्रियावेशापत्ते
स्तेः अयुक्तं चैतत् अकर्तृत्वे हि पुरुषस्यानिर्मोक्षः स्यात् अकिंचित्करत्वे हि पुरुषस्यान्यत्वेऽपि विवेक
दर्शने स्वरूपेणावस्थानं स्यात् प्रवृत्तिस्वभावायाः प्रकृतेरौदासीन्यायोगात् तदप्यपि पुनः प्रवृत्तिसं
भवनायाः संभवात् न च प्रकृतेर्हि दृष्टोऽहमनेनेति न पुनरेतदर्थमहं प्रवर्त इत्यत्र संयानमस्य चेतना १६

स्माः प्रेक्षकाविनाभवात्‌ एवं चेयं कृतेपि शङ्काद्युपलंभे यथापुनस्तदर्थं प्रवर्त्तते न चाकृतायामपि वि
वेकख्यातौ पुनरपि तदर्थं प्रवर्त्तिष्यते स्वभावस्यानपेतत्वात्‌ एवमपि कृतमकृतं भवतीति संकवि
तमपि ज्ञाने बौद्धादीनां निजोचितामर्थक्रियामदध्यात्‌ तथाहि बौद्धापकमेवेदं संविद्रूपं हर्षवि
षादाद्यनेकाकारविवर्त्तं पश्यामस्त्यायुक्तयुक्त्या बुद्धिरूपात्मकं ज्ञानमेव तत्त्वं प्रतिपन्नाः इति बुद्धि
तत्त्वेषां प्राप्तिर्मोक्षः तदुक्तं ब्रह्मन्त्याधिपत्येन बुद्धितत्त्वे व्यवस्थितः सर्वज्ञं च तदेवाहुः बौद्धानां पर
मं पदमिति अत एवैषां बुद्धितत्त्वाधोवर्त्तिनः संसारस्य प्राप्तिः एवं वज्ञानेनैव चलितावत इति युक्तमु
क्तं सांख्यास्त्वव्यक्तरूपात्मकप्रकृतिपुरुषभावनं पुंसः एवस्वरूपेणावस्थानं तत्त्वं प्रतिपन्ना इति पु
स्तत्त्वप्राप्तिरेवैषां मोक्षः तदुक्तं पौरुषं चैव सांख्यानां सत्त्वदुःखादिवर्जितं इति नैरात्म्यदृष्टेर्वा महा
प्रि विशिष्यते सांख्यानां बौद्धेभ्यः पूर्णप्रथात्मकं ज्ञानमित्येषां बुद्धितत्त्वोर्ध्ववर्त्तिपुंस्तत्त्वप्राप्तिः एवं च
पूर्णप्रथात्मकमन्तरोत्तरं ज्ञानमित्यादि पूर्वस्तु अप्रतिज्ञातोर्थो निर्वाहितः एवं सांख्यपातञ्जलयोः प्र
कृतिपुरुषभावेन पुंज्ञानस्य साम्येपि सांख्येभ्यः पातञ्जलानामीश्वरप्रणिधानादि विशिष्यते इति ते
षां पुंस्तत्त्वोर्ध्ववर्त्ति नियतितत्त्व प्राप्तिरुक्ताः षड्विंशकेन देवेशि योगशास्त्रे परं पदमिति एवं च सांख्यल
पाशुपतादीनामपि यथा यथं ज्ञानानाति मायाद्यूर्ध्वतत्त्वावाप्तिः परं पदमिति तदुक्तं मौसलेकारु
के चैवमयातत्त्वं प्रकीर्तितमिति तथा व्रतेपाशुपते प्रोक्ते मैश्वरं परमं पदमिति तेभ्यश्च बौद्धादीनामायो

श्री
ने॰त्रो॰
१२

17

यादेवमलादेर्याशिकयामीस्वलोकर्मादिपिपाशुपतानामनात्मन्यात्माभिमानाद्दाणवाख्यमलान्तो।
चकेत्वानमित्युक्तं समासव्यासाभ्यामिति नन्वस्य दर्शनेनोचितेनैवं बंधविगलनेपि किमिति नासौ मु॰
क्तस्स्यादाशंक्याह तस्मान्मोक्षो व्यवच्छेदाद्व्यवच्छेदान्तस्थितेः अयं मोक्ष एव मुक्तात्म सर्वावच्छेदवर्जितः अथा
बंधस्य कारणमित्युक्तेरध्वा तावद्बंधकः तत्र वौद्धादयो बुद्धितत्वान्तं बंधविगलनान्मुक्ता अपि तदूर्ध्व
बंधवोत्तरावच्छेदस्थितेरमुक्ता एव अतएवैषां पुनरपि सर्गादौ भेत्स्यमानत्वात्संसाराविर्भावो बंधका
कारणस्य निःशेषेणाप्रहितत्वात् यदुक्तं सांख्यवेदादिसंसिद्धाञ्छ्रीकंठस्तु दहन्स्वायंभुवे स्वजन्येव प्ररो
हनसहस्रञ्जकिरीदृशीति श्रीस्वच्छंदशास्त्रेपि लौकिकानां पुनः सृष्टिः पुनः संसार एव च संसारचक्र
मारूढा भवंति घटयंत्रवत् इत्यादि सामान्येनाभिधाय मुक्तेश्च प्रतिबंधात्पुनर्बध्यंतिश्वराः बंधः
संसारतो भूयो यावद्देवं न विंदति इत्यादि वौद्धाद्यवांतरदर्शनेमुक्तोपलक्षणतया विशेषेणोक्तः।
पुनः निःशेषप्रक्षीणसर्वाध्वबंधः स एव सादात्मकस्तस्याह मुक्तस्तु सर्वावच्छेदवर्जित इति यदुक्तं स
र्वाध्वनो विनिष्क्रांतं शैवानां तत्परं पदमिति शैवः सिद्धा भानि स्वधीतिर्येषां मुक्तः सृष्टे पुनरस्येति ना
यइति अत्र चैवं विधमेव पूर्णत्वानंतनिमित्तमित्याह यत्र तेयसत्तन्नम्यत्वानं सर्वात्मनोक्तितं प्रवच्छे
दैनतनऊत्वाप्यज्ञाने सत्यपुक्तिदं अवच्छेदैः संकोचाथायिभिर्विदेतापरामर्शैः सर्वात्मना सर्वप्रका।
रंवासनामात्रेणापि यदुज्झितं पराहंतापरामर्शसारमित्यर्थः अतएव पूर्णप्रथात्मकत्वानऊत्वा २

यज्ञाने अनभ्युपगतोमज्ञानाभासविलक्षणं मुक्तिं ददाति अहंपरामर्शसारप्रमात्रैकात्म्येन स्फुरतीत्यर्थः
इदानीमुद्दिष्टयोर्ज्ञानाज्ञानयोरेव स्वरूपं किमजानि ज्ञानाज्ञानस्वरूपं यदुक्तं प्रत्येकमपपदः द्वियोगेत्
षंदेथवाभिधोक्तं शिवशासने शिवशासने इति पंचस्रोतोरूपे पारमेश्वरदर्शने इत्यर्थः यतद्धि सर्वत्रा
विशेषणोक्तं न देवलक्षयति: तत्र पुंसो यदात्मानं मलाख्यं ज्ञानमप्यस्य स्वपूर्णचित्क्रियारूपशिवताव
रणात्मकं संकोचदृक्क्रियारूपं तत्पशोरविकल्पितं अयथार्थख्यानं दर्ये तदेषानंतरं लक्षणपरीक्षो
रवसरइत्याशयः तत्र हि द्वियोर्ज्ञानाज्ञानयोर्मध्यात् पुंसः प्रादुर्भवतस्य रमित्यस्यात्मनो पिपन्नम
नंतरोक्तस्वरूपं मलाख्यं अनन्यसाधारणावच्छिन्नज्ञानक्रियेयोगि परप्रमातृरूपाच्छिवादेव ज्ञान
मुक्तमित्यर्थः परमेश्वरएव हि स्वस्वातंत्र्यात्स्वात्मकर्तृत्वाद्यपहस्तनेनाख्यात्यात्मकमलावि
र्भावेन स्वात्मनावाहृणयात् तदुक्तं परमेश्वरत्वात्तेजोद्दर्पदर्शपादनं महेशस्य देवीमायाशक्तिः स्वा
त्मावरणं शिवस्यैतत् मायापरिग्रहवशाद्बोधो मलिनः प्रमाता भवतीति वस्तुतिव तेनस्वरूप
स्वातंत्र्यमात्रं मलविजृंभितमिति तदेव पशोः आणवमलत्रययोगिनोपि तस्मात् देशकालाद्यवा
च्छिन्नौ नानियतदृक्क्रियास्वाभासालोचनात्मकं ज्ञानं परमेश्वरएव हि सर्वज्ञत्वाद्यपहस्तनेनाण
तां प्रापितस्य स्वात्मनः पुनरपि कलादियोगेकृतवान्येनास्य नियतं ज्ञानकर्तृत्वाद्यभियुक्तं तदुक्तं
अथतस्य कलातत्वं यद्योगादभवत्पुनः ज्ञातकर्तृत्वसामर्थ्यं विद्यारागौ ततोसृजत् विद्याविवेस्य

श्री॰
ते॰ लो॰
१८

18

घर्मकमेतत्कार्यकारणे रागोपिरंजयत्येनंस्वभोगेष्वशुचिष्वपि नियतिर्योजयत्येनंस्वकेकर्मणिपुद्ग॰
ले कालोपिकलयत्येनंतत्त्वादिभिरवस्थितइति ज्ञानस्वरूपस्यप्रथममुद्देशोयवक्ष्येयत्नप्रतिपादना॰
र्थमादावज्ञानस्वरूपंनिरूपितं ननुपुंसोबुद्धिरूपमात्मकंज्ञानंनिर्विकल्पकमिष्यते तत्कथमेतदु
द्देशोपनिपातिनःस्यादित्याशंक्याह तदज्ञानमबुद्धेरुद्देशोव्यवसायाद्यभावतः एवमपिहि बुद्धेर॰
ध्यवसायोबुद्धिरित्युक्तेरध्यवसायएवरूपंकथमसौतदभावेतद्धर्मत्वेस्यात् अतएवाह अहमि॰
र्थमिदंचर्मीत्यध्यवसायिनी षट्कंचुकाविलाणर्थप्रतिबिंबनतोयदा धीर्जायतेतदाताद॰
ग्ज्ञानमज्ञानशब्दितं बोद्धुंतस्यचतत्वोसंतपोषणीयंचषेत्कच अध्याख्येयमध्यवसायोयोगित्वेहेतुः
षट्कंचुकेतिषट्कंचुकैः कालकलानियतिबलारागाविद्यावशेनसंवेद्यः अर्धनैवकिंचिदेव॰
दमेवसर्वोत्मनैवजानामि मायासहितंकंचुकषट्कमनेरंतरंगमिदमङ्कामित्यादिनानिरूपि॰
तस्वरूपैराविलःप्रतिनियतज्ञानकर्तृत्वाद्युपत्याख्यान प्रायोयोमावणः परिमितात्मानतोज्ञाता॰
त्मतिबिंबनात् विच्छायसंक्रमणादित्यर्थः एवंच्छायाःप्रभृतबोधत्मकिभूमिकादेवस्वभावोम॰
वेदितिभावः ताद्रगितिएवमध्यवसायरूपे अनयोश्चपरस्परंकार्यकारणभावंदर्शयितुमाह त
स्येत्यादि तस्येतिबोद्धुरस्यपौस्नंपुंस्तिभवंपौरुषमित्यर्थः पोषणीयंकार्यमित्यर्थः कामशेषकायावे॰
शभाजोहितत्वयताम्रसंधानादिनातत्तदर्थसाक्षात्कारात्मकंअविवेकंज्ञानमुदियात् यदाहुः १८

कामशोककभयोन्मादचौरस्वप्नाद्युपप्लुताः । अभूतानपि पश्यन्ति पुरतो ऽवस्थितानिवेति । योष्ट इति का-
रणं स्वप्नादावपि अनुभव एव हि प्रायेण निमित्तं न हि नारिकेलद्वीपवासिनो वह्निविकल्पो दावा-
ग्न्यापि भवेत् । एवमज्ञानं निरूप्य ज्ञानमपि द्विविधं निरूपयितुमाह । दीक्षानयश्रुसंस्कारे पुंसः प्राग-
पूर्वाश्रिते विकस्वरे न हि ज्ञाने पौरुषे ऽनिर्विकल्पके विकस्वराविकल्पात्माज्ञानोचितेन यावत्सा
तदेहांतं यस्य तत्सांतं प्राग्भवत्सोपधं च पौरुषं च एवमारोव एव सापि वासनामात्रतया भियज्ञानिमित्ता-
भावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायेन कर्ममायीयमलयोरपि प्रवृत्त्यानिमित्तनिवृत्तौ बंधस्य पुंसो ऽत
एव प्राग्मयारमचिदैकात्म्यस्याविवेकं बंधरूपम् अहंताविमर्शात्मकं निर्विकल्पकं कृत्रिमाहंकाराभिवि-
कल्पविलक्षणं ज्ञानं पौरुषं भवतीति वाक्यार्थः । उचितेनेति तत्स्वरूपैर् आत्मनेत्यर्थः । अत एव संबोधे
मम विभव इत्येवंरूपत्वमस्याः । एवमिति बोद्धज्ञानस्य प्राग्वदिति तथैवाज्ञानयोः परस्परं पोष्यपो-
षकभावस्तथैवेत्यर्थः । पूर्णापूर्णत्वेन तथैव विशेषो ग्राह्यः । अन्यथा हि ज्ञानाज्ञानयोः स्वरूपमेवा-
सिद्धितेन स्यात् । नन्वेवंविधमज्ञानं तावदनाद्येवावस्थितमिति नास्ति विवादः । एतदभावात्मकं ज्ञा-
नं पुनः कदा समुदियात् । एतदभावे च किंनिमित्तमित्याशंक्याह । तच्च दीक्षादिना पौरुषमज्ञानं ध्व-
स्यद्यपि तथापि तच्छरीरांते तज्ज्ञानेष्वन्यते स्फुटम् । यद्युक्तस्वरूपं पौरुषमज्ञानं दीयते ज्ञानमङ्ग्ग-
वः क्षीयते पशुवासनाः । दानक्षपणसंयुक्ता दीक्षा तेनेह कीर्त्यते मायुक्तस्वरूपया दीक्षया न पशुपदेवत

श्री
तं·लो·
१९

19

घापि तत्स्वज्ञानाभावमात्ररूपमात्मज्ञानं ध्यक्तम्भेद्विगपि प्राग्देहकं तत्रशेषाप्यैर्दिष्टापायुक्ते विदेशशरीरारंभक
स्यकार्ममलस्य सद्भावात्तस्य वर्तमानशरीरस्यांते स्फुटं व्यज्यते देहपाते शिवं व्रजेत्यायायुक्ताक्षसाक्षात्
कारात्मस्फुरतीत्यर्थः आदिशब्दाच्छेषाद्धृणाग्रहणेन तत्तीव्रतरशक्तिपातादेः तद्दीक्षायां निमि
त्तमिति तद्वचनेनैवास्य ग्रहः सिद्धः न चास्मिन्दीक्षातोन्यत्किंचिन्नैमित्तिकं निमित्तं तदुक्तं तस्मात्सवित्ता
ताद्वेतास्त्ररस्यान विवेचकात् दीक्षितेव मोचयन्पूर्वं शैवं याभानतस्यपि इति तीव्रतमशक्तिपाताद्धि
पुनरनुपायादिक्रमेण दीक्षाभवेयेनास्य तत्कालमेवापवर्गः तदुक्तं तत्त्वे यान्ततः कश्चित्तत्त्वा
णादयप्यूज्यते इति दीक्षानिरपेक्षमेव पुनरेतत्कोनिमित्तमिति नसंभाव्ये एवं स्फूर्तिविशेषःस्या
त् तस्य दीक्षां विनैवात्मसंस्कारपरिणामतः सम्यग्ज्ञानं भवेत्सर्वशास्त्रेषु परिनिष्ठितमित्यादौ उ
नवीक्रियादीक्षाभिप्रायेण तन्निषेधो विवक्षितः अन्यथा ह्यात्मसंस्कारशब्दार्थ एव कथं संग
च्छतामित्यलं बहुना ननु यद्येवं दीक्षया देहान्त एव मुक्तिर्भवेत्तत्कथं जीवन्नेव विमुक्तो भावित्या
युक्तमित्याशंक्याह बौद्धज्ञानेन तु यदा बौद्धमज्ञानजं भिन्ते विलीयते तदा जीवन्मुक्तिः करत
लेस्थितः बौद्धज्ञानेनेति परमेश्वराद्वयशास्त्रश्रवणाद्युद्भूतेन तदुक्तं गुरुणैव यदा काले सम्प्र
दायो निरूपितः तदा प्रभृति मुक्तोसौ यत्रेति निष्ठेतिकेवलं इति एतच्च दीक्षाधिकारेणैव ज्ञेयम्
न त्वकृतदीक्षस्य शास्त्रश्रवणेप्यधिकार इति ज्ञानसत्त्वबोधकनिमित्तकोपि तज्ज्ञानाविर्भावः सा १९

त् तदुक्तं श्रीदीक्षितानां प्रवर्तते नान्येषां च वपद्यतीति इति न चाप्रधत्तयोर्कस्य ज्ञानस्यानेन किंचिद्भवतीत्युक्तमा
ये अन्यथा दिव्येत्तावत्तां दीक्षायां प्रवृत्तिरेव न स्यात् साध्यस्यार्थस्यानपेक्ष्य सद्भावात् अत एव दीक्षायां
शिथिलास्थत्वेन वाच्येत्तस्याः एवमुक्तिं प्रतिमूलकारणात् एवं दीक्षादिना योऽस्त्वे ज्ञानमभिहितं स्वर्गं एवम
पि न तद्दैवमुक्तिप्रदे देहान्ते तदभिव्यक्तेरुक्तत्वात् इदं पुनस्तद्दैवेति तन्नास्य प्राधान्यमपि कदाचित्तेन के
वलमेतद्देवास्य ततः प्राधान्यनिमित्तं यावदस्य दर्पोऽपाह दीक्षाविधेयोद्भविज्ञानपूर्वाः समस्तविमोक्षिका
ते तन्न च योऽपि विधेयोऽस्य नस्यात्मिप्रधानता इहलक्षणदीक्षेनोऽपि ज्ञानवान्गुरुस्तनमश्च्याद्युक्तेरधिगतशा
स्त्रस्यैव गुरोर्दीक्षायामेवाधिकारः अत एव तस्य शिवशास्त्रविधानज्ञे ज्ञानज्ञेयविशारदमिति लक्षणे
प्रधानेनोक्तम् अन्यथा पुनः शास्त्रहीनेन सिद्धिः स्याद्दीक्षायां वीरवंदिते इत्याद्युक्त्या दीक्षाविमोचके केवल
स्यात् तेनेति दीक्षायां बोद्धुरस्य ज्ञानस्य कारणत्वात् न हि तेन विना तस्य निष्पत्तिरेव स्यात् न चैतदसमद्
पज्ञमेवेत्याह ज्ञानं ज्ञानगतं चैतद्विश्वस्यार्थे भुवहेत्यो मतंगादौ चोक्तं श्रीमत्स्वेष्टपालादिदेशिकैः तदु
क्तं श्रीमत्स्वायंभुवे अन्यान्मलमायाख्यकर्मबंधविमुक्तये व्यक्तये च शिवत्वस्य शिवज्ञानं प्रवर्त्तते इति
अथानादिमलं पुंसां पशुत्वं परिकीर्तितं तत्तु स्नावद्वेशाक्तादिपाशैर्बद्धः पशुः स्मृतः तस्मात्तत्र वेत्ता
ज्ञेयमोक्षमसंशयमिच्छतीति श्रीरौरवेऽपि यज्ज्ञानिविविधैर्यज्ञैर्मंत्रतंत्रविशारदाः गुरुत्वे शाख्ज्ञानादी
क्षां विद्धि न संशय इति न मीमांसा विचार्या वामेन स्वल्पधियां नैः प्रमाणमागमं कृत्वा गुह्यज्ञानव्याविच

नें॰ त्मानः सर्वे मंत्रात्मका देवाः सर्वे मंत्राः शिवात्मकाः । शिवात्मकमिदं ज्ञात्वा शिवमेवानुचिंतयेदिति च श्रीम
त्रो॰ तंगेऽपि ततः समभ्यधानेशः स्फुरत्प्राणिकाशे रः वाक्यानलसमप्रख्यं तज्ज्वालावीर्येन मंत्रराट् प्रदहाहृन्मनेः
२॰ सर्वमज्ञानं तस्माच्छिवदिति शिववक्त्रांभुजोद्भूतममलं सर्वतोमुखं शिवेनोक्तं लनंतथंज्ञानमज्ञान
नाशनं अनेन सिद्धाः पशवो नियतं तत्पदं नाम यान्तीति च आदिशब्देन विलापके श्रीमतादौ ग्रहणं तदु
क्तं तत्र बोद्धं च पौरुषं चेति द्विविधं तन्मलं स्मृतं तत्र दीक्षादिना याति पौरुषं यन्मलं क्षयं बोद्धमज्ञयमेवा
20 स्ते तावतावान्समुद्दितं यावन्नबोद्धमेवास्य सजातीयविलायकं ज्ञानमभ्युदितं सम्यक्स्वेनरविभाव
कृदिति पौरुषाज्ञानाभिधं जनेदीक्षातावन्नप्रभवेत्तावदस्य बोद्धं ज्ञानं पूर्वभाविनस्यायेनास्यज्ञातोपिश्रा
धान्यमुक्तं एवं बोद्धज्ञानमपि पारमेश्वरं शास्त्रमंतरेण कुतः समुदियादिति तदेव मूलकारणमादिष्टप्र
धानमित्याह तथाशिवस्याप्यात्मबोद्धविज्ञानसंपदे शास्त्रमेवप्रधानं यच्छ्रेयतन्नप्रकाशकं संपदेत्तौ
जनयितमित्यर्थः अतो ज्ञेयस्य नीलसुखादेः तत्वप्रकाशमानत्वान्यथानुपपत्त्या प्रकाशात्मकशिवस्व
भावत्वं तस्य प्रदर्शकं परात्ययोपदेशकाविमानदभिधायकमित्यर्थः अत एव चास्य तदप्रदर्शकत्वया शा
स्त्रान्तरेभ्यः वैलक्षण्यमपि कटाक्षितं नत्र भवतं वंश्चमपुनः किंनिमित्तं येयम्लाज्ञानानिवृत्तौ देहांतेनिवृ
त्तिबौद्धाज्ञाने निवृत्ते मोक्ष इत्येतदेवाशंक्याह दीक्षया गलिते पुंसज्ञाने पौरुषात्मके धीगतस्यानिवृत्तिता
द्विकल्पापि हि मंभवेत् धीगतस्यतज्ज्ञानस्य विकल्पो हि भेदप्रथात्मकः सेव चाख्यातिरूपमज्ञानं । २

मितिवदुक्तं ननु धीगतमज्ञानं यदि न निवृत्तं तदात्मनः किमायातमित्याशंक्याह देहस्वभावपर्यंतमात्म
भावो यो नाधियि देहांते न मोक्षः स्यात्सोपि कथं ज्ञानहानितः हीनितस्यापि दिनियतः कालं बुद्धावात्मग्रहो
भवेदिति तयोरभेदाद्धीधर्मत्वेन मध्यज्ञानमात्मस्वरूपवित्तिं संभवेदिति भावः अतएव देहांते बुद्धुवात्म।
ग्रहस्यपरमात् योक्षस्याज्ञानस्य दीनादिना पूर्वमेव प्रध्वस्तत्वान्मोक्ष इति युक्तमुक्तं न क्षुरीरानेतज्ज्ञा
नेव्यज्यते स्फुटमिति एवं विकल्पानसंभवन्नक्तोबाधायकत्वातिन तदेव शुक्ति तस्य पुनरसंभवे सत्य।
पिदेहे मुक्तिरित्याह बोधात्माननि हंतानिविकल्पान्नुलताद्ध्रुवं न देहमोक्षोपि युक्तं यातो श्रीमन्नृशा।
ठने न चैतदप्रमाणकमित्याह स्मृत्यादि विकल्पयुक्तचित्तस्तु पिंडपाताच्छिवं व्रजेत् इतरस्तु तदेव
तिशास्त्रस्यात्र प्रधानतः इतर इति निर्विकल्पः तदैवेति देहसद्भाव इत्यर्थः यदुक्तं तत्र विकल्पयुक्त
चित्तस्तु पिंडपाताच्छिवं व्रजेत् विकल्पहीनचित्तस्तु आत्मानं शिवमव्ययं पश्यन्त भावशुद्ध्यायोजीव
न्मुक्तो न संशय इति इदानीं प्राक्प्रतिज्ञातं शास्त्रस्यैव प्राधान्यं निगमयति इतीत्यादिना इतिशब्दः का
कालिन्याये न योज्यः तेन श्रीनिशाटनग्रंथसमाप्तौ हेतौ च व्याख्येयः स च हेतुर्यततत्प्रदर्शितमित्या।
दिना प्रागुक्तः ननु किंनाम ज्ञेयस्य न ह्ययं यत्र दर्शने मानं शास्त्रप्राधान्यावगमकमपि स्यादित्याशं
क्याह ज्ञेयस्य च परं तत्त्वं यः प्रकाशात्मकः शिवः न ह्यप्रकाशरूपस्य प्रकाशत्वं वस्तुनापि वा ज्ञेयस्य नी
लादेः नीलत्वेन प्रकाशमानता वदानता वदात्मभूतानत्याते हि सर्वदेव सर्वात्मतिचस्यान्नतु कदाचित्

श्रीं
तं. लो.
२१

21

कोविदपि किं चिन्नजानाति सर्वेपि सर्वज्ञाः स्युः अतस्यास्य प्रवर्तते मम प्रकाशते इति प्रकाशात्मप्रमातृसंलग्नै
व स्यायुज्यते इति नासौ स्वात्ते ग्रेणपर्यवसितस्वरूपो नीलादिः शिव एव प्रकाशात्मकः प्रमातृतानतिरिक्तस्यान्य
स्य भेदाभेदविकल्पापहतत्वात् अतश्च नीलादेर्ज्ञेयस्य प्रकाशमानत्वमेव पारमार्थिकं स्वरूपं तच्च प्रकाशात्म
कः शिव एवं तन्मयमिति ननु संवित्स्वयमतथारूपोपि प्रकाशसंवेद्यात्तथा भविष्यतीत्याशंक्याह नहीति।
ग्राहिप्रकाशसंबंधेनापि प्रकाशमानो नीलादिः स्वयं प्रकाशएव तद्रूपएव सन्प्रकाशते न त्वप्रकाशरू
पः प्रकाशते चेति स्यात् न ह्यश्वेतः प्रसादः श्वेततां नैवैवं वस्तुत्वमप्यस्य स्यात् नहि प्रकाशरूपत्वमप
हायान्यद्वस्तुमद्भवेदिति भावः एवं च न केवलं नीलादेर्ज्ञेयस्याभावस्य प्रकाशमानत्वात्प्रकाशात्मक
शिवस्वत्वं यावत्तदभावस्यापीत्याह अवस्तुतापि भावानां चमत्कारैकगोचरा यत्कुड्यसदृशी नेयं धीर
वस्त्वेतदित्यपि यत्तनास्त्यत्र घट इत्येवंरूपापि बुद्धिः बोद्धस्वभावत्वात् जडाद्विजडपदार्थविलक्षणा प्र
तएव तद्दाभावोपि उद्भासमानत्वात्परमानंदैकघनबोधात्मकशिवस्वभाव एवेत्यर्थः तदाहुः अबोधो
पि उद्भासमानो बोधात्मभूत ईश्वरः इति ननु सिद्धे प्रकाशे भावाभावरूपस्य ज्ञेयस्य तदेकपारमार्थ्यं तत्सि
द्धिस्तु एव केन प्रमाणेन सिद्ध इत्याशंक्याह प्रकाशो नाम यश्चायं सर्वत्रैव प्रकाशते अनपह्नवनीयत्वा
त्किं तस्मिन्मानकल्पनैः अपूर्वार्थविषयं खलु प्रमाणं यदाहुः अनधिगतविषयं प्रमाणमज्ञातार्थप्रकाशो
वेति प्रकाशस्य अपूर्वत्वेन प्रकाशो नास्ति सर्वदैव तस्य प्रकाशमानत्वेनानपह्नवनीयत्वात् इति वा। २१

क्ते तत्र प्रमाणपरिकल्पे तथाहि तदा तस्यापूर्वत्वे प्रकाशः स्यात् यद्यसौ पूर्वमनधिगतत्वेनाप्रकाशमान
स्यात् तथाभावश्च तदहितानां पूर्वकालस्मृतेरसत्त्वं भवेत् स्मृतिर्ह्येवंरूपानुभवं विना नोत्पद्यते अनुभूत
विषयासंप्रमोषात्मकत्वात्तस्याः न च प्रकाशरहितत्वेन पूर्वकालमनुभवोऽस्ति तस्यैवानुभवस्य प्रका
शात्मकत्वात् स एव हि प्रकाश इति कथं पूर्वमपि तदभावः अतश्च सर्वदास्यावभासमानत्वेनादिसि
द्धत्वान्न प्रमाणसव्यपेक्षा सिद्धिः स एव च प्रकाश एव प्रकाशकः प्रमातेति प्रोक्त्या पर प्रमातृरूपः पर
मेश्वरः शिव इति नीत्या पर प्रमातृरूपः परमेश्वरः शिव इति युक्तमुक्तं ज्ञेयस्य च परं तत्त्वं यः प्रकाशात्मा
कः शिव इति न केवलमेतत्सिद्धौ प्रमाणानामनुपयोगो यावत्स्वसत्तैषां तदधीना सिद्धिरित्याह प्र
माणान्यपि वस्तूनां जीवितं यानि तन्वते तेषामपि परो जीवः स एव परमेश्वरः इह वस्तूनां नीलपीता
दीनां प्रकाशनिरपेक्षेण स्वस्वरूपेण तावत्स्वयमन्योन्यं वा न कश्चिद्विशेषः न हि स्वात्मनि नीलं नी
लं पीतं वा पीतं यदि हि स्वात्मनि पीतं स्यात्पीतं वा नीलमिति तत्किमिव न विरुद्धमापतेत् अथ यद्येव
यत्प्रकाशते तत्तथैव तत्स्वात्मनि पर्यवसितं स्यात् इति न नीलं पीतं पीतं वा नीलमिति चेत् एवं तर्ह्येषां
स्वात्मनि न कश्चिदुक्तः स्यादपि तु प्रकाशात्मन इति प्रकाश एवैषां रूपं तत्तन्नियतस्वरूपप्रतिष्ठानिबन्ध
नत्वाज्जीवितं वितन्वीयात् येन नीलमिदं पीतमिदमिति सिद्ध्येत् स च नीलाद्युपरागेण नियतरूपताम
वलम्बमानः प्रमाणशब्दव्यपदेश्यो भवेत् न चास्य स्वात्मसिद्धिः प्रमाणसापेक्षणीया प्रकाशरूपत्वात् प्र

श्री॰
तं॰लो॰
२२

22

काशस्यचस्वपरप्रकाशकत्वात् तथाभूतोप्यसौप्रकाशोविमर्शरूपतांविनानर्थःस्यात्मनोवाप्रकाशरूप
तायांप्रतिष्ठासंदेहस्यात् नहिप्रकाशइत्येवासौस्वपरात्मनोःप्रतिष्ठापकोभवेत् एवंहिनीलमपिनील
मित्येवंकृत्वातथास्यात् तस्मात्स्वपरप्रकाशतासिद्धौतस्याप्यहंपरामर्शात्मजीवभूतःप्रकाशाभ्युप
गमनीयोयेनसर्वंसिद्धेत् यदुक्तं प्रकाशस्यात्मविश्रांतिरहंभावःप्रकीर्तितइतिसएवपरप्रकाशात्
मापरमेश्वरःशिवइत्युक्तं तेषामपिपरोजीवःसएवपरमेश्वरइति एवमासिद्धत्वादस्यनकेवलंसाध
कंप्रमाणमकिंचित्करंयावद्बाधकमित्याह सर्वापह्नवहेवाकधर्माप्येवंहिवर्तते ज्ञानमात्मार्थमि।
त्येतन्नेतिमांप्रतिभासते सर्वं घो ज्ञात ज्ञे यानामपह्नवेनिराकरणंतत्रहेवाकएवधर्मःस्वभा
वःयस्यसोयं तत्रद्वयाभाववादिनोमध्यमिकाज्ञातृज्ञेयाभाववादिनोयोगाचाराज्ञात्रभाववादि
नोवैभाषिकाः सोपिह्येवंज्ञानमात्मार्थइत्येतन्मांसंवेदनस्वभावत्वाद्विचारयितारंप्रतिनेतिभासते
नास्तीतिप्रतीतिरूपोवर्ततेवतिष्ठतेइत्यर्थः तेनात्माचेन्निराकरणेसाधनेवाप्यवश्यमेवसाधयिताप्
र्वकोज्ञाताह्यिमःसिद्धः नहिसाधयितारमंतरेणार्थानांसाध्यतैवस्यात् सचस्वतःसिद्धःप्रकाशात्
मापरमेश्वरःशिवएव अतश्चतत्रअयुक्तमेवबौद्धस्यापिप्रमाणस्यपरिकल्पनमित्याह अपह्नोतासा।
धनेवावस्तूनामाद्यमीदृशो यत्तत्रकेप्रमाणानामुपपत्त्युपयोगिता वस्तूनांज्ञातृज्ञानज्ञेयात्मनाना।
माद्यमाद्यसिद्धत्वात् ईदृशोपरप्रमातृरूपं तत्रेतिप्रादिसिद्धप्रमातरिप्रमेयंखलप्रमिएवत् प्रमाणम् २२

अतः प्रमेये च विभिन्नप्रकाशाधीनसिद्धिकमिदं ता विसृष्टं च भवति नचैवंरूपत्वे प्रमातर्येव प्रमाणपरिच्छे-
दः स्यात् स ह्यर्थपरिच्छेदो दोषहेतुः प्रकाशरूपत्वात् प्रकाशाद्भिन्नो नापीदं ता विमर्शो ह्यहं प्रत्यवमर्शमय-
त्वात् स च यदि प्रमाणप्रमेयः स्यात् तत्रापि प्रमितिक्रिया यो प्रमाता परेण भाव्यं तत्राप्यन्येनेत्यनवस्थाने
स्यात् तस्मान्नात्र प्रमाणस्य प्रवृत्तौ काचिदुपपत्तिः यस्तु भावनोपदेशाद्योऽसकृद्धि भातो यमात्मा प्रमेया-
दिरियं तथा व्यवहारः मन्वात्मवस्तुतः स्वसाक्षात्प्रतीतेः अहंता व्यवधानेन हि तत्रासौ प्रतीयते इत्या-
त्मा मतः स्वेदप्रवेदवितनिष्पत्ते प्रमाणानुपेयं स्वकृत्वादिसिद्धत्वात्ममनेन च मेव दर्शितः इति पुनर्वितानि-
तः न केवलमत्र युक्तिरेवास्ति यावदागमोऽपीत्याह कामिकेन तदप्युक्तं हेत्वादविविर्जितं तस्य देवा-
तिदेवस्य परापेक्षा न विद्यते परस्य तदपेक्षत्वात् स्वातन्त्र्यात् नसौ मतः स्थितः तत्र इति तत्र प्रमाणनामुपपन्नत्वप-
योगायोगरभावाद्धेतोरत्र समानन्यवादेन वर्जितं अत एवाह तस्य न्यादिपर प्रमाणादेः अत इति परानपेक्षा-
णाद्धेतोः एवमस्य परानपेक्षत्वाद् यथा न प्रमाणानवच्छेदानि तथा प्रमेयान्यपीत्याह अनपेक्षस्य वशि-
नो देशकालाकृतिकमः नियतानेति सर्वव्यापिनित्यो विश्वाकृतिः शिवः वशिन इति स्वतन्त्रस्य विशेषणद्वा-
रेण हेतुः अत्रापि परानपेक्षस्य प्रकाशात्मनः शिवस्य हि देशकालाकारैर्भेदाभेदविकल्पा यहतत्त्वादव-
च्छेदाथानमशक्यमिसक्तं नियतानेति अत एव च सर्वमेव विषयमाह विभुः नित्यो विश्वाकृतिरिति विभुरिति
देशावच्छेदशून्यत्वात् नित्य इति कालावच्छेदविगलनात् विश्वाकृतिरिति चिदचिदाद्याकारवैचि-

श्री·
ने· लो·
२३

23

ऽतो लाभकत्वात् एतदेव प्रपंचयति विभुत्वात्सर्वगो नित्यभावाच्चाप्यनंतवर्त्तिनः विश्वाकृतित्वाच्चिदविभेदे वि
श्वावभासकः अत एवास्यारोपेण नानारूपत्वमुच्यते इत्याह तेनास्य बहुरूपत्वमुक्तं दीक्षान्तराकृते तदेवाभुव ८
नेविग्रहे ज्योतिःस्वशब्देनमंत्रएवच बिंदुनादादिसंभिन्नः षड्विधः शिव उच्यते भुवनेतत्तद्भुवनाधिष्ठेयं भो
गाधारं रूपं विग्रहशब्देनोपचाराद्विग्रहो गोलकः ऽतेनैषां च तद्देवतानादि नानारूपत्वेपि तत्त्वाभिद्धि·
दास्मामेव आदिदेहस्थादीनि कारणान्येवज्योतिर्लिङ्गः कदंबगोलकाकारः स्फुरत्तारकसन्निभ इत्यादिनास्य
ज्योतीरूपत्वेनाभिधानात् खं शून्यं शक्तिव्यापिनी समनालक्षणं शब्दो नादात्मा मंत्रो कारो ऽकारमकारा
त्मा अस्य विशेषणं बिंदुनादादिसंभिन्न इति तदुक्तं बिंदुनादस्तथा व्योम मंत्रे चैव भुवनविग्रहे षड्भुस्त्वात्मा·
शिवो ध्येयः फलभेदेन साधकैरिति तथा उन्मनान्तपरोभावः स्थूलस्तस्मात्परो मतः पुनः स्थूलं .....
संस्पर्शं चततः परं शब्दो ज्योतिस्तथा मंत्रः कारणाभुवनानि चेति तथा व्योमविग्रहवित्स्वर्णभुवनाधिवि·
भेदतः लक्ष्यभेदः स्मृतः षोढेति अत्र च यो यत्राभिलषेद्योगान्मंत्रतत्त्वैव नियोजितः सिद्धिभागिति न्याये
यस्य यत्र तन्निष्ठानस्य तत्प्राप्तिर्भवतीत्याह येयदात्मकतानिष्ठास्तद्भावं संप्रपद्यते व्योमादिशब्दविज्ञा
नात्परो मोक्षो न संशयः यः साधकः यस्य भुवनादेरात्मकतायां तद्रूपकतायां निष्ठितः स तद्भावेन तत्त
द्भुवनादिरूपत्वेन नियतां सिद्धिमेतीत्यर्थः तदुक्तं भुवनं चिंतयेद्यस्तु वसमानेकरूपकं भुवनेशात्तमा
प्नोत्यपक्रमस्य ब्रह्मादिकारणानां तुविग्रहे स्मरेत् पूर्वोक्तलक्षणं यस्तु तन्मयत्वमवाप्नुयात् मंत्रेष्वमेव· २२

सिद्धिस्तज्जपहोमार्चनाद्भवेत् समनाध्यानयोगेन योगी सर्वत्रतां व्रजेत् इत्येषां व्योम्नामपि शिवात्मकत्वा
च्छिवे ध्यातात्तन्मयत्वमित्युक्तेः शिवैकमयत्वेकात्म्यप्रवेशोपि शिवात्मकस्वस्वरूपलाभो भवेदित्याह व्यो
मादिशब्दविज्ञानादित्यादि व्योमादीनां मेघांबुमांसशब्दानां शब्दनं शब्दः परो विमर्शः तदात्मकतया यद्वि
ज्ञानं प्रवृत्तं भवेत्तस्मात् परः विमर्शैकसारशिवैकात्म्यापत्तिलक्षणो मोक्षो निःसंशयं भवेदिति वाक्यार्थः
व्योमादिषट्केति पाठे तु व्योमादेः षट्कस्य विशिष्टादनवच्छिन्नादिति व्याख्येयं न चात्र भुवनादीनाम
ष्टकमेव विवक्षितं नत्वितीह व्योमादीति प्रयुक्तं ननु यद्यये विश्वाकृतित्वं कथमस्य षड्ध्वमयत्वमेवोक्तमित्या
शंक्याह विश्वाकृतिनित्येवमनेनत्र्योपलक्षणं अनवच्छिन्नतारूपावच्छेदलयैव च उपलक्षणमे
व भवति अनेनैव निखिलविश्वसंग्रहसिद्धेः न केवलमेतद्विश्वाकारतायामेवोपलक्षणं यावदशा
पीत्याह अनवच्छिन्नतारूपाविन्यादि अवच्छेदयेदिति अवच्छेदानां संकोचयायिनो भुवनादीनां लयैवि
श्वोत्तीर्णतायामित्यर्थः विश्वमयत्वेप्यस्य स्वस्वरूपान्नप्रच्याव इत्याशयः ननु एवमुभयथाप्यस्य नियता
त्मकत्वावगमादैक्षेदपर्यवोक्तो भवेदित्याशंक्योक्तम् अनवच्छिन्नतारूपोऽस्तीति अस्यहि विश्वमयत्वेपि
विश्वोत्तीर्णत्वादनवच्छिन्नतायामेव प्ररोहो भवेत् एकप्य हि स्वतंत्रबोधात्मत्वात्तथाप्रस्फुरेदिति ननु
कथमेकदैवैकस्य विश्वमयत्वेपि विश्वोत्तीर्णत्वे संगच्छेते इत्याशंक्याशास्त्रार्थमात्रमेव संवादयति उक्तंच
कामिके देवाः सर्वाकृतिनिराकृतिः जलदर्पणवत्तेन सर्वं व्याप्तं चराचरं दर्पणायंतः प्रतिबिंबितं यथा

तं.लो.
२५

25

दिपयादर्पणाद्व्यतिरेकेणाप्रकाशमानमपि दर्पणाद्यनतिरिक्तमेव यथा यादर्पणहृदयोरन्योन्यं वैविक्त्ये
नभानं स्यात् तथा प्रकाशात्मना शिवेनापि स्थावरजंगमात्मकमिदं विश्वं स्वेच्छया स्वरूपानतिरिक्ततयामा
नितं तावसितं सद्भासं प्रकाशमानत्वान्यथा नुपपमास्वरूपानतिरिक्तत्वेनैव स्वीकारीकृतं अत एवायं विश्व
मयत्वेपि विश्वोत्तीर्णस्तदुत्तीर्णत्वेपि तन्मय इत्युभयथापि न कश्चिद्दोषः अत एवोक्तं सर्वाकृतिर्निराकृति
रिति सर्वाकृतिर्विश्वमयः निराकृतिर्विश्वोत्तीर्ण आत्मत्वात् ततत्वेपि तदुत्तीर्ण इति च तदेवमयमेकए
व प्रकाशात्मा परमेश्वरः सर्वं जृंभते इतीश्वराद्वयमेव परमार्थतः ननु भवान्नोन्तदर्पणदृष्टया पृथक्प्रका
शानुपपत्तेर्मा नानात्मनस्तद्व्यतिरेकेण सत्तामाभूदिति भावापेक्षया प्रकाशात्मक एक एवेश्वर इमौत्ता
वेदं तत् यत्पुनर्विभुत्वादिधर्मजातं तस्योक्तं तदपेक्षया धर्मधर्मिणोः धर्माणां च परस्परं भेदस्यानपह्न
वनीयत्वाद्धयो भेदउल्लासितः स कथं वार्यते येनैक एवेश्वर इत्यद्वयवादनिर्वाहः स्यादित्याशंक्याह यद्भा
चास्य विभुता धीयं धर्मोन्योन्यं विभिद्यते न च विभुताद्योयं धर्मः स्वरूपादिक्तस्तदिति शाखकाः कश्चि
द्धर्मोपि तत्स्वरूपमेवैतत् विश्वतद्व्यापकमुच्यते तत्र स्वरूपातिरिक्ते व्यापि स्तत्स्यात् नच यत्प्रका
शमपेक्ष्यादिगादि किंचित्संभवेदिति किं नाम व्याप्नुयात् नित्यत्वमस्य नापि धर्मस्त्रस्य कालत्रया
नुगामित्वादस्य चाकालकलितत्वात् यदभिप्रायेणैव सकलाविभावोपमात्मेत्याधुक्तं एवं विश्वाकृ
तित्वमपि न ह्येतदपेक्षया विश्वं नाम किंचिदस्ति यदाकारत्वमस्य स्यात् एवमेवापरकाशापेक्षया २५

कथं विच्छेदायोगात्मावस्यविकोपि भेदो नास्तीत्युक्तं नचास्यान्यं भिद्यते इति ननु यद्येवं तत्कथमस्य विभुत्वनि
त्यत्वविश्वाकृतित्वादिर्धर्मभेद उक्त इत्याशंक्याह एक एव स्वधर्मोसौ सर्वात्मा येन वर्त्तते तेन स्वातंत्र्यश
क्त्यैव युक्त इत्यंजसासौ विभुः अस्य खल्वेक एवासावहं प्रत्यवमर्शात्मा हि स्वभावभूतो धर्मोस्ति यः सर्व
विभुत्वादिधर्मजातस्यास्पदं अयमर्थः अयं हि नाम प्रकाशस्य विमर्श उच्यते यदयं स्वस्य परस्य
वा प्रकाशने परं नापेक्षते इति अत एवास्य स्वातंत्र्यरूपं तद्देशकालाद्यवभासमसहत्वोल्लासस्सामर्थ्यं
स्याद्येनास्य सत्तस्समुल्लासितेपि संकुचितः प्रमातृवर्गः स्वापेक्षया व्यापकत्वनित्यत्वाद्यभिव्यवहरेत् वस्तु
तः पुनरहंप्रत्यवमर्शात्मा स्वातंत्र्यशक्तिरेवास्ति येन स्वातंत्र्यमेतन्मुख्यं तदैश्वर्यं परमात्मन इत्या
युक्तम् अत एवाह तेनेत्यादि ननु सर्वत्रैवास्य इच्छाद्यनंतशक्तियोगित्वमुक्तमिति तत्कथमिहैकैव
स्वातंत्र्याख्या शक्तियोग उच्यते इत्याशंक्याह बहुशक्तित्वमप्यस्य तच्छक्त्यैवावियुक्तता स्वातंत्र्य
शक्तिरेव हि तत्तदीक्षणाद्युपाधिवशान्नानात्वेन व्यवह्रियते इति तच्छक्तियोगित्वेनास्यानंतशक्तित्व
या सा शक्तिर्जगद्धातुः कथिता समवायिनी इच्छात्वं तस्य सा देवि सिसृक्षोः प्रतिपद्यते एकापि सत्य
नेकत्वं यथा गच्छति तच्छृणु इत्याद्युपक्रम्य एवमेषा द्विरूपापि पुनर्भेदैरनेकतां अर्थोपाधिवशाद्याति
चिंतामणिरिवेश्वरीति नन्वेवमपीश्वराद्वयवादेन निर्दिष्टस्तदतिरिक्तायाः स्वातंत्र्यशक्तेरपि भिदा
नादित्याशंक्याह शक्तिस्वनामभवस्य स्वरूपमात्रं कल्प्यते तेनाह यः स एवापि शक्तिमत्परिकल्पने य

श्री॰
नं॰ लो॰
२५

तो भावस्य यस्य कस्य चन सतः पदार्थस्य स्वमेव रूपं फलभेदाद्भेदारोपेण शक्तिरिति प्रमातृभिः परिकल्प्य
ते न तु सैव वस्तुतः पदार्थान्तरं किंचित् अतः शक्तिशक्तिमत्परिकल्पनेपि क्रियमाणे स एवाद्वयमयो
विभुः न कदाचिद्द्वयात्वेङ्गेनेति यावत् तदर्थं फलभेदारोपितभेदः पदार्थात्मा शक्तिरिति नन्वेव
मस्तु यत्र शक्तिशक्तिमतोर्भेद इति शक्तीनां पुनः परस्परमेव भेद एवेति पुनः स दोषस्तदवस्थ एवेत्या
शंक्याह मातृज्ञभेदिदेवस्य न च तत्र च पृथ्वले कोभेदो वस्तुतो वह्नेर्दाहपाकादयोरिव यथा वह्ने
र्दाहपाकादिफलभेदाद्दाहिका पाचिका च शक्तिर्भेदेन कल्पितापि वस्तुतः शक्तिमदेकस्वभावत्वा
त्परस्परस्य स्वरूपं भेत्तुमलं पृथक्किं हि वस्तुत्वेनैतरं भिन्नान्निजशक्तिः शक्तिमदतिरेकेण पृथक्कि
द्विवास्तीति किं केन भेद्यं वह्नेर्वा हि दाहादिसमर्थस्वरूपं तथा कल्पितं एवं परमेश्वरस्य परिकल्पिते
पि शक्तीनां आनंत्येन कश्चिद्भेदः इति न कदाचिदीश्वराद्वयवहतिः नन्वेवं परिकल्पितोपि शक्तीनां भे
द एवभासते इति कथमपह्नवः इत्याशंक्याह न वा सो पारमार्थेन न किंचिद्वासना हते न ह्यस्ति किं
चित्क्वचित्तत्र भेदोपि वास्तवः भानमेतत्केवलं यत्किंचिन्नास्तीत्यसौ भेदोपि भासमानतामृते।
न किंचिदपि तु परमार्थसत्त्वेति शक्तीनां तद्गतश्च भेदोपि पारमार्थिक एवेति वाक्यार्थः एवं भेदा
स्य भानेकस्वभावत्वान्न तत्त्वातिरेकः इति नाद्वयवादक्षतिः नापि शक्तीनां तत्तत्स्वभेदेन स्थितत्वस्य
व्यवहारस्यापह्नव इति सर्वस्वस्य ननु परमेश्वरस्यानन्तात्माशक्तिरेकैनास्तीत्युक्तं इच्छादयस्तु

25

किंतर्हि स्फुर्जितमात्रस्वतन्त्रस्वतंत्रात्मनिशान्तं तत्रापीत्याशंक्याह स्वशक्त्येकजननकं तादात्म्यादस्तेनो।
द्रियत शक्तिस्तदपि देवैवं भान्यमानास्वरूपिणी यन्नाममेयंवां तत्र शक्तिरेव चिद्रूपवस्त्वादेः वस्तुनः स्व
स्याः शक्तेरितिव्यपदेशप्रवृत्तिनिमित्तभूतायाः निर्विशेषक्रियामात्रनिष्ठायाः सामर्थ्यलक्षणा।
याः शक्तेः कटेकोदाहरणकादिविशेषरूपशान्तं तत्रात्मतयोल्लसनेन तत्प्रजनकमवभासकं तत्तदा।
पितादात्म्यादेवं विषयस्वशक्तेरैककरूपत्वाद्यथा कटरूपास्वैव शक्तिरिति संबंधः समर्थोहि वह्निः स
वेदाहादिकार्यजातं कुर्यादित्यभिप्रायः एवं परमेश्वरस्यापीच्छाद्यवान्तरशक्तिरूपतयावभास
मानापि शक्तिर्देवी तत्तदिच्छादौल्लासेपि परप्रकाशाभिन्नस्वभावतयावभासमानावभासात्स्वात्तंत्र्याख्यैव
तिगुणत्वं एकएवास्यधर्मोसौ सर्वार्थेष्वपेणावर्ततेइति एवमेकैवास्य स्वातंत्र्याख्या शक्तिस्त।
यातथास्पष्टेन भेदेन भायादिति सिद्धं न केवलं शक्तिरेवास्य वै कल्पितेन भेदेनावभासेत याव।
त्स्वयमपीत्याह शिवश्चालमपि भेदेन तथा स्पष्टावभासते स्वसंविन्मात्रमकरो स्वातंत्र्यात्भाव
नादिषु शिवश्चैवासंविन्मासंविल्लक्षणं यस्यासौ बुद्ध्यादेरग्राहीतान्मग्रहः परिनिष्ठितप्रमाता
सएव स्वच्छस्वात्मभित्तिबिंबसदृक्त्वेन मकरस्तस्मिन् भावनोपदेशादौ बोवान्तरप्राप्तयाभाव्यमा।
नत्वाद्वितीयाकल्पितेन भेदेन स्पष्टः प्रमेयतामापादितएवावभासेत नैव मथ्यसो प्रमातैकरूप
तान्तरयाभवतीत्युक्रममविलम्बविभवइति अपरिग्रहीतप्रमातृभावइत्यर्थः तदुक्तं स्वातंत्र्यादस्व

श्री· ते· लो· २९

यात्मानेस्वातंत्र्याज्ञानादिषु प्रभुरीशादिसंकल्पैर्निर्मायव्यवहारयेदिति एतदेवोपसंहरति तस्मा
द्येनमुक्तिविधेयभासनेशेणापितस्तथा शाक्तिरित्येषवैलेवशाक्तिनहस्तक्रमःस्फुटः तस्मादुभयोरपिशि
वशक्त्योस्तत्पस्फुटेनभेदेनावभासमानोपयोर्न्हेतोरपिशिवः प्रकाशमात्ररूपह्लादनेशेणापियेन
भुवनाद्यन्यतमांपालक्षणेनमुखेनभावनादौभासतेतेनक्रांतवेशोवीमुखमिहोच्यते इत्याद्युक्त्यात
याशिवप्राप्त्युपायत्वयाशक्तिरेवनेयितद्वारासादाद्रुपायोंतरमप्युपपद्यतेवा अतश्चशाक्तिशा
क्तिमतोरुपायोपेयभावात्माक्रमः सम्यगेवस्फुटः नकश्चिदत्रसंशयः इत्यर्थः अतश्चानयोरुपा
यायोपेयभावस्तत्रतत्रागमेषूद्घोषितइत्याह श्रीमत्किरणशास्त्रेवनत्प्रश्नेनात्मपूर्वके अत्रभावोपि
कल्पोपिमानसोनमनःशिवे प्रविशत्यशिवंदीक्षाकथमित्यत्रचोत्तरं उदितिशिवागमेशाक्तिरुपा
यत्वमुक्तमितिवाक्यशेषः एतदेवचप्राह्यार्थरूपत्वेनशास्त्रस्यैवविवेचनप्रष्टेतरकण्ठारेणदर्शयति
प्रश्नभवइत्यादिनातत्रगरुडेन शिवतत्वंकथंस्पृष्टंतत्कृत्यंनाक्षगोचरः प्रत्यक्षंचात्रविज्ञानंतदती
तेनकिंचनेति प्रत्यक्षागोचरत्वात् शिवतत्वेनकिंचिदितिदृष्टे मायाहेयाशिवोग्राह्योग्राहकःपु
रुषःस्मृतः मायाधर्मैःशिवःसूत्रइत्यादिनाअतींद्रियंचवस्तुतत्राप्यनुभवेत्किं प्रश्नभवामनो
यत्नःप्रसिद्धःस्वस्वात्स्वाद्धिसंयतेशिवतत्वस्यपरोक्षेइंद्रियाप्रत्यक्षेपिमानसप्रत्यक्षविषयत्वात्किंचिदे।
नप्रतिसमाहितेतत्प्रश्नपुनरासुर्यगारुडेन प्रश्नभेदोविकल्पार्थोविकल्पोमानसःसच समनस्के २९

वत्तेयसमनस्कंसत्त्वपकं अतएवादेशिकमत्रकण्ठदीक्षांकरोत्यसौ ज्ञेयःसर्वात्मनैवार्थःसङ्केयेनैव।
सर्वथेत्यादिनाऽष्टमम् एतत्सप्रतार्थपवग्रंथकृतामेतद्विकीर्षयास्ववचसैवनिबद्धः तत्रायमर्थः य।
त्नामेन भक्ष्यादिन्यायेन शिवस्यमानसप्रत्यक्षादिविषयत्वमुक्तं तत्रमानसोनुभवः संकल्पकमत्रमनश्च।
त्तिनीत्यासंकल्पात्मकत्वाद्धिकल्पः तस्यचार्थासंस्पर्शित्वेद्रूपमितिमनस्तावछिवेनप्रमाणेयत्रचन
प्रमाणेप्रवर्ततेतेनतत्रातेभवेदित्यत्रेपिशिवत्वेकण्ठदीक्षास्यात् देशिकाद्धिपरंतत्वेत्तावातत्रदी
क्षयादीक्षयोजयेत् अतएवगुरोज्ञानेश्वराद्युक्तं इतिशाङ्कः प्रश्नसमासौ अत्रैतिगरुडोक्तं उत्तरमिति
भवाबद्धं प्रतिसमाधाने तदेवाहतत्त्वथायत्रभवेनैवविकल्पानहिमानसः नशाङ्कोभिन्नक्रमः तेन
प्रश्नानिषेधविषयत्वेनयोज्यः नायंप्रश्नइतिहिशब्दहेतौ यतोत्रभक्ष्यादीनांविकल्पात्मकएवमान
सोनुभवोनभवतीत्यर्थः मानसाद्धिप्रत्यक्षविकल्पकमानसप्रत्यक्षविषयत्वमप्यस्तिप्रत्यघातत्स्वभा
विनः तुभतेयमितिविकल्पस्योदयोनस्यात् सविकल्पकमानसप्रत्यक्षविषयत्वेप्यास्तानकश्चिद्दोषः
तस्यवस्त्वाश्रयत्वेनप्रमाणत्वाभ्युपगमात् एवंशिवोपिमानसगोचरोभवत्येव किंतुशक्तिद्वारेण।
तिविशेषः यदुक्तं तत्रैवोत्तरग्रंथे तथायत्रभवोयत्रविकल्पोमानसः। तत्कथं। मूलपाकिलयंगतः त
त्वतस्त्वसविशिष्टस्तैनासौविनवर्जितः ज्ञानेचोर्वेद्रियार्थेषाकर्मणार्त्मामनःक्रिया शिवःसाध्ये
त्रमेतद्धाविभूत्पोकथमंतइति यत्तस्यमूत्पत्वमुक्तंमयापदेपावरेणतद्धर्मैःपरिणामित्वादिभिःशू।

श्री. तं. लो. २७

27

मत्वात् सूत्रमित्युक्तं अस्यापि तथात्वं तदिति अत्र शिवे शक्तिद्वारेण ज्ञातावादेशिकत्वत्रदीतयादीयं योग्
जयतीति तिन काचिन्तेति: ननु सर्वात्मनो ज्ञातो ज्ञातो भवति न त्वेकेन विकल्पस्य सर्वात्मनार्थत्वात् नेन श
क्तोति नियताभिनिवेशित्वात् तस्य अत एन शिवः शक्तिद्वारेण विषयीकृतोपि सर्वात्मना तज्ज्ञो स्वरीभा
वात् ज्ञात इति प्रश्नशेषमाशंक्याह एतावता न व्यस्तत्वेपि तद्रूपादेव यथा तत्के विकल्पे त्रितत्त्वम्वतना
नादबिन्द्वादिना शिवे विकल्पोत्र निर्विकल्पक एष भावी ग्राह्यः तेन सः तत्त्वरूपपरमार्थात्मकमपि तद्
पायात्मनैव स्फुरति न रक्ताद्यात्मनापि नियतत्वात् स्फुरणस्य नहि सर्वात्मत्वेनाग्रहीतत्वात् दग्र
हीत एवासाविति वक्तुं युज्यते अनुभवविरोधात् तद्वन्नादबिन्द्वाद्यात्मकशक्तिद्वारेण शिवोपि ज्ञा
त एव भवतीति सिद्धान्तः तदुक्तं तत्रैव प्रत्यक्षेण यथा देहो रूपमात्रादि दृश्यते एवमादेयो ग्रहीतानोत
थेशे ज्ञानशक्तितः गृह्यते तत्स्वभावेन स्वस्वभावविवर्जनात् इति तथा बिन्द्वादेस्तथा शक्तिः स्वरूपे
परिकल्पिता: चेतसः स्थितिहेत्वर्थं पुनर्नित्यं स्थिरं भवेत् अतीन्द्रियः स्वस्वरूपनान्तस्तः शक्तिः सततं
तः ज्ञानशक्तिर्मता सापि तज्ज्ञानाज्ज्ञात एव सः एवं शक्तिरेव परतत्त्वाधिगमे परमुपाय इति सिद्धं सा च
भुवनादिरूपतया अनन्तप्रकारेत्युक्तप्रायम् एवं यत्किंचन जडाजडात्मकविश्वं वैचित्र्यं यश्च उद्दिष्टं येस्तु
स्थादिज्ञाग्रदवस्थादित्वात्तत्सर्वं परमेश्वरस्य शक्तिस्फार एवेत्याह बहुशक्तित्वमस्योक्तं शिवस्य च
देतो महान् कलातत्त्वपुरार्णवपदादिभेदविस्तरः सृष्टिस्थितिरोधानसंहारानुग्रहादि च उक्ता। २७

मित्यपि देशात्मवस्तुशक्तिमत्त्वं मितं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तमात्यन्तदतीतानि पान्यपि नान्यच्च तु यत्र नाथस्याः
स्यात्तच्चलहरीभरः महामेघेषामेघेषामेघः शिवपुराणमाः सकलाकलयोनिशिवस्यैव विभूतयः
पदादीत्यादिशाहेन भूतभावग्रहणं सृष्टिस्थितिसंनेनेन क्रमभेद उक्तः तुर्यमित्यस्य शाहवाच्य स्व
ष्पादीनामेतर्वर्ति पूर्णरूपं यनेनेन वत्तुष्टयस्यापास्तु त्वेणकृते तेन स्थितो संहारेति रोधानानुग्रहयो
रंतर्भावकार्येयेनैतत्स्यात् अन्यत्तर्येजाग्रत्स्वप्नमनेनावस्थाभेद उक्तः सकलाविति विज्ञानाक
लप्रलयाकलौ अनेन प्रमातृभेदः तदेवं वैविध्यभाक्तः षट्त्रिंशत्तत्वात्मकस्य जगतः चिदानंदैक
घनः परमार्थः शिवपदवाच्य प्राणकतयावर्तते इत्याह उक्तग्रामस्य सर्वस्य धर्मः स्यादनपायवान्
आत्मैव हि स्वभावात्मेत्युक्तं श्रीत्रिशिरोमते द्विविधो हि धर्मः पदार्थस्य प्राणप्रदो विशेषाधान
हेतुश्च आद्यो यथा सामान्येन द्विगोत्वमंतरेण गोः गौरेव भवति द्वितीयो गुणः शुक्लादिर्लब्ध
मन्नाकेवलं विशिनष्टि एवमिहात्मैव तत्त्वसमूहस्य प्राणप्रदत्वात्स्वभावभूतो धर्मः अनपायवान्
पायवान्निरपायियुक्त इत्युक्तं हि शाह्यो देतीनत्वं किंप्रमाणमित्याशंक्योक्तं त्रिशिरोमते इति तत्र प्र
मेव ग्रंथं शास्त्रस्य शाहार्थरूपतया द्वैविध्येन प्रहेतेरुभयथाप्याह लिंगस्थसर्वदेहस्थस्वभावस्य
स्वसत्त्वं सम्यग्रहैवत्तनानेत्यामथाहेन कीर्तितं सम्यग्रूपवसाम्ययोग्यामशद्धो हि सत्त्वं हार्थेह
तिः कवलीकृतनिःशेषतत्त्वग्रामस्वरूपकमिति आदिग्रथयोगादर्शनात् तन्मध्यमवेत्र वाचे देहे तोतः

श्री॰
तं॰लो॰
२८

28

साधकमात्रसाधारणतयाहि विशेषेण वर्तमानमित्यर्थः अत एव स्वभावे स्थावरजंगमाद्यात्मनि नियते रूपे स्थि-
ते एवमपि हृदि बोधे स्थितं तं तदैकात्म्येन परिस्फुरदिति यावत् अत एव स्वस्वात्मं परिक्षेपेण च ग्रामस्य
बाह्येन संकुचितग्रामधर्मोचित एव इत्याह ग्रामैव धर्मः स्वकः शिवात्मतया स्थितः परानंदचमत्का-
रमय इत्याह प्रकाशावस्थितं ज्ञानं भावाभावादिमध्यतः स्वस्थाने वर्तनं ज्ञेयं दृष्टं विगताहृति वि-
विक्तं वस्तु कथितं शुद्धविज्ञाननिर्मलः ग्रामधर्महतनिष्कलस्य सर्वं प्रसिद्ध्यति आदिशब्दाद्भावोऽपि
तेन भावाभावयोः भावयोर्वा यन्मध्यमो न तालेन तदवलम्ब्य प्रकाशे स्वात्मन्येव न पुनर्भावादिस्वरूप एव
स्थितं यज्ज्ञानं तत्स्वस्य स्वात्मनः स्थाने स्थितौ वर्तनं ज्ञेयं ग्रामधर्मविषये वृत्तिः ज्ञातव्येत्यर्थः इदमत्रता-
त्पर्यं भावान्तरस्य भावाभावयोर्वा प्रतीतिकाले मध्ये तद्वृत्त्यावच्छेदे दृष्टे शून्यमुपलभ्य तद्भावाभावा-
दिपरामर्शकाले तद्वैव सावधानस्य परमे शिवामृतपरिपूर्णे परमात्मनि वृत्तिर्जायते इति तदुक्तं उभ-
योर्भावयोर्ज्ञाने ध्यात्वा मध्यं समाश्रयेत् युगपच्च द्वयं त्यक्त्वा मध्ये तत्त्वं प्रकाशते भावे त्यक्ते निरुद्धा
चिन्नैव भावान्तरं व्रजेत् तदा तन्मध्यभावेन विकसत्यतिभावनेति ज्ञेयमिति काकाक्षिन्यायेन योज्यं
तेन वर्तनमपि परमार्थसाक्षात्काररूपं दृष्टं ज्ञेयं तच्च विगताहृति विगता विहृता भावाभावाया
त्मकबाह्यरूपा ग्राहृतिर्यस्य तत् बाह्यदेशाद्यवच्छेदशून्यमिति यावत् अथ च विगता परमात्मना
कालेन रहिता कलनात्मिका हृतिर्यस्य तत् अकालकलितमित्यर्थः तदुक्तं अपराधोऽशेषा यावत्का २८

लःसमादशःपरः परात्परस्तु यत्कालः सप्तविंशाद्दशः प्रभुः प्राणपक्षे विथा कालं कृत्वा चैव प्रजेत्तुनीरि
ति तथा विगतापदैकादशाकात्मिकाष्टत्रिंशत्स्य तत्त्व तत्त्वमिति नियतनतत्त्वकुलायाकारेङ्गितमितिया
वत् यदुक्तं पदैकादशिका साच प्राणे चरति नित्यशः अकार उकार मकारो विन्दुरेव च अर्धचन्द्रो
निरोधी च नादो नादान्त एव च शक्तिश्च व्यापिनी चैव समनैकादशी स्मृतेति अत एव चोन्मनाभिन्नप्र
मात्ररूपं परमार्थसाक्षात्कारलक्षणमेतद्भवतीति पिण्डार्थः तदुक्तं तन्मनातत्तत्त्वनोतीतानदृतीतं नि
रामयमिति अत एव तत्तद्देशकालाकारैर्विविक्तमवच्छेदशून्यं यदस्तु परं महामनात्मपरे तत्तत्तव क
थितं सर्वागमेषु विधानेनोक्तं यक्तुदं परा हं मर्शमयं विज्ञानेतेन निर्मलः तदेकात्म्यापत्त्या विलीकृ
तनिखिलभेदो ग्रामधर्मवृत्तिर्भैरवाङ्ग्रे वी प्राप्नोति इत्याद्युक्तेः अस्य कुलभिरणुक्तश्च इति श्रीकेदारेयमु
क्तिः तदुक्तं तत्र चतुर्थं संप्रवक्ष्यामि ग्रामधर्मविभेदतः इत्याद्युपक्रम्य हरिस्थं सर्वदेहस्थं स्वभावस्थ
मुत्त्वालके साम्यं सर्वतत्त्वानां ग्रामशब्देन कीर्तितं आत्मवैषम्य इत्येको ग्रामधर्मः प्रकीर्तितः प्र
काशावस्थितं ज्ञानं भावाभावादिमध्यतः स्वस्थानेवर्तनं ज्ञेयं वर्तनं वृत्तिरुच्यते वृत्तिस्तत्स्वपदे ज्ञा
नादृष्टं यदि पश्यति प्रवृद्धं तद्विजानीयाद्ध्यानावरणवर्जितं परापरविनिर्मुक्तमेकादशपदोज्झितं
स्वात्मन्यात्मनियत्नानं शिवामृतपरिप्लुतं विविक्तं वस्तु कथितं शुद्धविज्ञाननिर्मलः ग्रामधर्मवृत्ति
रात्मस्तत्रैतस्मिन् सर्वधीदित इति एतदेव च अथवा शिवमन्वेष्टं साधकः परतत्त्ववित् इत्यादि स्थितिः

श्री
तं.लो.
२५

29

कार्यापरत्वं तस्यामध्यशक्तिप्रभान्वितइत्येतत्तत्वत्रयं ग्रंथार्थगर्भीकारेणग्रंथांतरमुपदिशन् कामोग्रंथकार
स्वात्मायेजयति तस्यसर्वप्रसिद्धत्वादिति तस्यग्रामधर्मप्रवृत्तेः प्राणापानगतित्रोटनेनमध्यमात्रप्रवेशा
त्वामपरशक्तिसामरस्यसर्वबाह्यमायेत्तेवचप्रकर्षेण शिवाभेदमयत्वेन सिद्धत्वादित्यर्थः तदु
क्तं शिवभावनयोचध्यावद्धेमनसिसंस्मृतेः काष्ठकुड्यादिवृत्तिमिवसर्वाश्चिवदेमतत्तिप्रतत्वाह ऊर्ध्वस्य
कार्थेविशेत्तारामस्येमध्यदेशगाः ऊर्ध्वमितिऊर्ध्ववाहित्वात्प्राणंप्रथइति अधोवाहित्वादपानंस्यके
तित्तक्रतित्रोटयित्वामः ग्रामधर्मवृत्तिरर्थात् मध्यनाडीप्रविशेत्स च कीदृशः मध्यदेशगः मध्यनाडि
कायाअपि यन्मध्यंतत्रस्थायाविसमन्त्रकावाशक्तिस्तस्यादेशेनतत्त्वमत्रूपप्रकाशस्तगच्छतिज्ञाना
त्मिका मतदेकत्वाननयाउत्तिष्ठतियावत् तदुक्तं मध्यनाडीमध्यसंस्थविसमन्त्राभरूपया ध्यातांतर्व्यो
मयादेव्यातयादेवः प्रकाशतेइतिप्रतपवोक्तंरामस्यइति एकाकीनरमाम्यदमितपात्मत्वारमतेतज
ज्ञात्मनाविश्ववैचित्र्यात्मनाक्रीडतीतिरामः परमात्मतत्वमिति इतितत्त्रूपतयापरिस्फुरतीत्यर्थः तदुक्तं
त्रिशिरोभैरवेः सेव्यमानमथोर्ध्वंतुप्राणापानोर्ध्वरूपधीः ऊर्ध्वस्यकान्तप्रविशेद्रामसंस्थोतपवव त
त्रैवागच्छत्येनभवावत्यारामः किमुच्यते देवयोकप्रभोतस्याभ्यासः कथंनामसर्वमिदंसर्वमहंसर्वेतिए
पभावतः रामस्यपरमेशानियोगोयकीर्तितमया कथयामितथातथ्यमभ्यासस्तस्ययोगात्मने
नप्रतिष्ठायातत्समाधानंबकुलाग्रंथेनकृतंमिदंचग्रंथकारस्तदेवशास्त्रार्थद्वारेणपठति यतिः॥ २५

ध्यानेस्वप्नजाग्रदुन्मीलननिमीलने बुद्धिभेदास्तथाभावाः संज्ञाकर्माण्यनेकशः एवरामो व्यापको विभि
वेः परमकारणं स्वप्नः विकल्पः जाग्रत् ज्ञाने उन्मीलनमीश्वरदशा निमीलने सदाशिवदशा आयामः
अयगतोवासर्थः ज्ञानार्थः तेनायः अयनेज्ञायनेनसामः सेपिनिहन्निरत्तानमित्यर्थः धर्माध्याअहैः
बुद्धिधर्माः संज्ञायाहृष्टिकादि ···· देयः कर्माणि व्यापारः अनेनगमनादिना चतुर्दशकेनसकलः
विश्वस्वीकारः कृतः यथैतत्कृत्यादि एवरामः सकलविश्वावभासनक्रीडापरः परमात्मा परमेश्वरः अ
तएवोक्तव्यापकोविभुः परमकारणमिति अवेतिगतासु उपलक्षितेविश्वस्मिन् शिवस्यैवसंयम।
शेषविश्वात्मास्फारइतिभावः तदुक्तं विषयेषु सर्वेषु इन्द्रियार्थेषु च स्थितः यत्र यत्र निरूप्येत नाशिवं
विद्यतेक्वचित् इति कथं वा तत्र तदेकात्म्यलक्षणा स्थितिर्भवतीत्याह कल्पक्षीणमनसा स्मृतिमा
त्रनिरोधनात् ध्यायेतपरमेध्येयं गमागमपदे स्थिते परंशिवंतत्रजायते भैरवाख्यंतत्पादपि येनतत्क्षी
णकल्पंयतन्नेद्रदावभासकालुष्ययस्यतादृशेमनोऽत्र इतिविमर्शात्मावबोधेयस्य तेनसर्वो विक
कल्पः स्मृतिरिति नीत्या स्मृतिरेवकेवला स्मृतिमात्रं शरीरस्थएवहस्ताद्यात्मके विकल्पेनेतस्य नि
रोधनं आकाशादुल्लेखनेन स्फुरत्वेनप्रतिहननं तदवलेपनतन्निघ्नताकारसंकोचाभावात्परमे
ध्येयं शिवलक्षणं परमकारणं ध्यायेत्स्वात्मभेदेन परामृशेत यदुक्तं ध्यानेयानिश्चलचिता निरा
कारा निराश्रया न तु ध्यानं शरीरादिस्थएवहस्तादिकल्पनेति एवंविधो ध्याता रामो रामनंगतिः अ

श्रीतं लो त

30

गमस्थाव्याप्तिः स्थानेताभ्यांमुपलक्षितेपदेसमस्तंतेवेक्षेचतुर्दशविधेग्रामेयेस्थितंतमपवपरिपूर्णमतएवभैर
वाख्येशिवेव्रजति यावज्जपादित्युक्तं जपाद्यपीतिकोसौजपेनात्यत्याशंक्याह तत्स्वरूपोजपःप्रोक्तोभा
वाभावपदच्युतः तस्यशिवस्यस्वपरावाक्स्वभावमात्मरूपमर्थाद्भूयोभूयः परामृश्यमानोजपः अत
एवभावाभावपदच्युतः पूर्वोक्तनीत्याउक्तस्यस्फुरत्तासंवित्परामर्शसारत्वर्थः तदुक्तं भूयोभूयःपरेभा
वेभावनाभाव्यतेहियाजपःसोत्रस्वयंनादोमंत्रात्माजप्यईदृशःइति एवंग्रामधर्मवृत्तिरेवरामस्येत्य
क्तंस्यात् तदुक्तं श्रीत्रिशिरोभैरवे गच्छेल्लिङ्गस्वरूपंतागुञ्जन्निमिषन्निमिषंस्तथा यावन्नेलवनेचैवग्रा
यामःशक्तिवेदने बुद्धिभेदास्तथाभावास्तेत्वाकर्माण्यनेकशः यच्चतुर्दशविधेरामेत्वपरिकीर्तिते
व्यापितेदेवदेवेनशिवेनपरमात्मना सर्वभावोत्तरस्थितश्चानेकाकारलक्षण कल्मषक्षीणमनसास्व
त्तिमात्रनिरोधनात् ध्यायतेपरमंध्येयंगमागमपदेस्थितं परंशिवंतुव्रजतिभैरवाख्यंजपादपि तत्
स्वरूपोजपःप्रोक्तोभावाभावपदच्युतइति नन्वत्रप्रायःसर्वत्रैवध्यानस्यव्यतिरिक्ताकारध्येयविषयत्वं
जपस्यविकल्पात्मकवाचकवाच्यजप्यनिष्ठत्वेचोक्तं इहपुनःस्वात्माभेदेनपरामर्शमात्रमेवाभवा
भयोरूपमित्तिकिमेतदित्याशंक्याह तदत्रापितदीयत्वात्तेनैवोपकल्पितः इहासन्नादिकोभेद
स्थितत्वात्तेनापेक्षया इहाहंपरामर्शमात्रसारत्वात्सत्तेत्रप्रकाशात्मापरमेश्वरएवपरमार्थइतितः
स्यासावुपदेशाभेदेनतदुपकल्पितमेवोपायानांनानात्वंतेनविकासात्तेनप्रधानतयाउल्लसितउपा २

यथा सन्नश्रस्यच्यते अन्यथेति निमिरस्याह हेतीति एवमप्युपेयासन्नतयाकस्यचिद्देवोपायत्वेनाशक्यमुपा
योपेयभावस्य हारहारिभावेन वक्ष्यमाणत्वात् तदेवोपसंहरति एवं स्यात्तेअशृङ्गित्वादनिङ्घेटकायंये
केननामनद्रूपेण भावते परमेश्वरः द्रूपेणेतितत्तत्वशक्त्यात्मनेत्यर्थः अत एवाह निरावरणसाभाति
भाति हृत्तनिजात्मकाः आहृतानाहृते भाति वडुधा भेदसंगमः इति शाक्तीश्चैयंता येस्यात्तेआपरता
मके इच्छादिभिरभिधाभिर्युक्तभिः प्रकटीकृते निरावरणमिति शुद्धप्रकाशमयत्वात् आदतेतिभेद
कालुष्योदयात् आहृतानाहृतेति शुद्धमयथेवपि भेदकालुष्यासंवरणात् अत एवापरापरपरापरत्वेव
डुधेति पश्यणीयत्वादिनात्मत्वादनेकप्रकारमित्यर्थः निरावरणेत्वपि तिषिध्यमानत्वाद्भेदस्यवास्त
मात्रेणावस्थानमिति स्वरूपपरामर्शकः तेनैतदवाभासमाने निरावरणत्वादिपरादिरूपशक्तिव
येगृहभिरेतत्ष्कास्तावतारकैरिच्छादिसंज्ञाभिः परमेश्वरविघतयोन्मीलितमपिस्यात्तेअशक्त्यभिः
यातमेवेति वडुशक्तित्वमप्यस्यतत्क्षेत्रेवाविषुक्तेनति निर्वाहितं वडुशक्तित्वमेव चैतदभियायि
कानां प्रवृत्तिनिमित्तमित्याह देवोदिव्यर्थशास्त्रोक्तैः शब्दैः समुपलक्ष्यते महाभैरवदेवोर्यपतिर्यः
परमः शिवः अन्वर्थैः अनुगतैस्तैस्तैः शास्त्रोक्तैः सामवायिकैः तदेवाह विश्वं बिभर्ति पूरणधारणा
योगेन तेनच स्मियते स्वविमर्शनया रवरूपतत्त्वसंसारभीतहितत्वस्य बिभर्ति धारयति पोषयति चस्वा
त्मभिति संलग्नतेन तद्ब्रह्ममात् तेनेति विश्वेन स्मियतेइति धार्यते पोष्यते चतस्य विश्वमयत्वेनैव सर्वत्र

स्फुरणात् रवरूपत्व इति शब्दनस्वभावात् तेन भरणाद्रवणाच्च भैरव इत्यर्थनिरुक्तः भीरूणामयं हितकृदि-
ति भैरवः भीरुत्वे निमित्तं च संसारस्तेन संसारिणाम भयप्रदश्त्यर्थः भयं भीः संसारत्रासः तया जनितो यो
रवः भगवद्विषय आक्रंदः परामर्शो वा तत्तो जात इति भैरवः तेनाक्रंदवतां परामर्शवतां च हृदि परमा-
र्थभूमौ स्फुरति इति यावत् भवाङ्गये भीस्तस्या रवः विवेचनं विमर्शनं शक्तिपातप्रविलायकारणमिति भै-
रवः संसारवैरस्येऽप्ययमेव निमित्तमिति भावः भानि नक्षत्राणि ईरयति प्रेरयतीति भीरः कालः तस्य तद्व-
त्रुटघात्मकं स्वरूपं तस्य समग्रं निःशेषेण शोषं समभिभवे कुर्वतीति कालं वद्वयतीति भैरवः कालग्रास-
समर्थिद्रूपावधाना योगिनः तेषु यः स्वरूपत्वेन प्रकटः स्फुरति इति भैरवः संकोचितोः भेदप्रथामयस्य
पशुजनस्य भियं तनुते खहावाद्युपजननत्रासा यरवर्णशब्दराशिस्तस्य कादिकलाविमर्शमयो रवः।
यासां ताः स्वकरणदेव्य इन्द्रियशक्तयः तथान्तर्बहिः प्रमातृप्रमेयात्मा चतुर्विधश्च तत्प्रकारः खेचर्या-
दिगणः खेचरी गोचरी दिक्चरी भूचर्यो भीरवास्तासामयं स्वामी भैरवः महाभीम इति भीषणः तेनात्र भैरव।
शब्दः संकेतित इति भावः एतदेवोपसंहरति भैरव इति गुरुभिर्विभैरवत्वर्थैः संस्तुता शास्त्रेषु गुरुभिस्तत्र
छास्त्रावतारकैरेभिः समनन्तरोक्तैरस्यार्थैर्यथागमतैर्वाचकैः संस्तुतापि विचिताः शास्त्रविशेषात्तुपदा-
नात् सर्वत्रैवार्थ इक्तः अस्याभार्थैः सकलजगद्भरणादिसामर्थ्यप्रतिपादनद्वारेण स्तुत इत्यर्थः यदुक्तं
भियासर्वं रवयति सर्वदो व्यापकोऽखिले इति भैरवशब्दस्य सततोच्चारणाच्छिव इति तथा भरणाद्भरतिस्थि। ३१

त्तिरिति ईमैतिनिविंसेगुरुणादितैर्विनित श्लेषः पादः हेयेत्यादिना देवशब्दस्य निर्वचनमाह हेयोपादेयक
थाविरहेणानंदघनेयोच्छलनं स्वस्वातंत्र्यमहाशक्तिवादिनि सततनाशेषविश्वात्मना उल्लासनमेवास्य क्रीडा सर्वो
त्कर्षेण वर्तनेच्छा तथा स्वतंत्रं व्यवहरणमिति भिन्नस्वात्मनि भेदेन संजल्पः क्रीडेति दिव्यति क्रीडतीति
ति देवः नचात्र क्रीडायां तिरिक्तं निमित्तमित्याह हेयेत्यादि नकिंचिदुपादातुं हातुं वा जगत्सर्गादावीश्वरः प्र
वर्तते अत एव स्वानंदघनत्वमेवात्र हेतुरुपात्तः अत एव चास्य स्वतंत्रत्वमेव सर्वोत्कर्षेण वर्तनेच्छा वि
जिगीषुता विजिगीषो हि कथं नाम सर्वानभिभूयाहं वर्तेयेति तादृशीयमेवेच्छा भवति तथा चाहुः सर्वोपेत्यास
मुख्ये तेन दीव्यतीति विजिगीषते इति भावः देवशब्दस्य सर्वस्माद् भिन्नेऽपि स्वात्मनि भेदेनाहमिदं जानामि
मीतियोऽयमस्य संजल्पः तद्व्यवहरणमपारमार्थिकेन रूपेण स्फुरणमित्यर्थः तेन दीव्यति व्यवहरतीति दे
वः यतः सकलमिदं जगत्तत्त्वरूपलाभात् स्मरतीति समस्तेति कर्त्ततायां तदा यत्तत्प्रहृष्टिविषयस्तुतिः सर्वैर्दि
शिवे मंत्रमहेश्वरादयस्तत्परं तत्र हृष्टिनिबर्हणं तया प्रकाशयन्तीति भावः अस्येति कर्मणि षष्ठी तेन दीव्यते
स्तूयते देवः समस्तापूर्णविमर्शलक्षणा च क्रिया प्रकृता यस्यासौ हृत्क्रियाया गुणः शक्तिः यस्यासौ अय
ते यमेवंविधस्ततः अस्य गतिः विशेषानुपादानात् सर्वत्र ज्ञानं प्रसरणं चेति सर्वज्ञः सर्वव्यापकश्चेति सि
द्धं तेन दीव्यति जानाति प्रसरतीति देवः एतद्देवो यन्नेऽहरति इति निर्वचनैः शिवतनुशास्त्रे गुरुभिः स्फुटेनो दे
वः गुरुभिर्विहस्यति पादैः स्फुटम् इति वामो देवः स दीव्यति क्रीडति प्रभुर्यस्मादित्यादिना अविहतगतिः

32

सयस्माद्देवः तस्मात्सदाशिवो गीत इत्यनेन ग्रन्थेन वर्णित इत्यर्थः शासनेत्यादिना पतिशिवशब्दयोर्निर्वचन-
माह शासनरोधनपालनपाचनयोगात्सर्वमनुग्रहवस्तुपकुरुते शासनं शास्त्रोपदेशादिना रोधनं बोधने
रोधनं संसारिणां विलयशक्त्या ज्ञानात्मनात्मनैवावस्थापनं पालनं यथास्थितस्य विश्ववैचित्र्यस्य नियतनियं-
त्रणयात्तथैवस्थापनात्मकं संरक्षणं पाचनं कर्मणां कर्मिणः प्रतिफलदानादौ नाम्नाव्यञ्जनं उक्तं हि
स्वापे ज्ञोथाने थत्याच यत्कर्मिकन्ममायाशक्तीर्वीर्यक्रियोरयः प्रकुर्वन् पश्यन्सर्वं यथावेति .....
हमिति तेनेति रक्षणार्थे वैसाधितोपिकारकेन .... देवेनेत्यर्थः अत एव पाति रक्षतीति पतिः श्रेयो
मयः परस्माद्वयस्वभावत्वात् शिवमिति तेन समं न त्वेवमपि किं विशेषेणयोग्योनेत्याशङ्क्याह ईदृग्रूपं
कियद्यपि मद्देयपिंडादिषु ...... स्फुरयोनानातोनावच्छेदनुदेपरममहत्यद्विशेषणमुपात्तं ईदृगिति
भैरवादिशब्दैष्वन्वर्थतयादर्शितं कियदिति किंचिदेव न तु सर्वं एतद्व्यंशांशिकया सर्वं चैवं भवेदि-
तिभावः अत एवानवच्छेदानसर्वातिशायप्रतिपादनार्थं परममहदित्यदलक्षणं विशेषणमुक्तं न
नु ज्ञाने संस्थितो निमित्ते ज्ञाने च मोहे स्वस्वरूपाख्यातिर्ज्ञानेन तद्याख्यातिश्च ज्ञाने स्वात्मना स्वस्वरूपं
परः प्रकाशः स एव स्वरूपे स्वेच्छया प्रच्छाद्य विश्वरूपतामवभासयेत् एवमपि तद्यथा मे ज्ञं क्रियैवा
पायेयेन स्वरूपाख्यातिर्भवेत् इयदेव ज्ञातव्यं यत्सर्वेषामेव शास्त्राणां प्रतिपाद्यं तस्य ... मिति
एवं वितत्यैवं इत्याशङ्क्याह इति यज्ज्ञेयसतत्त्वं दर्श्यं तेनच्छिवा ... मयासमेविस्तरतर्कपतिशास्त्रविक ३२

क्रमात् इत्थमनेन प्रकारेण ज्ञेयस्य बंधमोक्षादेः शास्त्रान्तरदृष्टत्वात् सतत्वं पारमार्थिकं रूपं प्रदर्श्यते इदं सं
क्षेपेणोक्तं किं तत् तन्मया शिवाज्ञया स्वसंविदाघवलेख्या च दर्श्यते विस्तरेणोच्यते इत्यर्थः शिवोऽत्र गुरु
र्यो गुरुः स शिवः प्रोक्तो यः शिवः स गुरुः स्मृतः उभयोरेतयोर्नास्ति गुरोरपि शिवस्येति न तत्र तदादेश
मंतरेणाधिकार एव भवेदित्यर्थः स्वसंविदनुभवः तर्को युक्तिः पतिशास्त्रं भैरवप्रधानं शैवं त्रिकं परा
दिशक्तित्रयाभिधायकं शास्त्रक्रमः चतुष्टयार्थः समाहारे द्वंद्वः इह सर्वमेव स्वानुभवेन युक्त्या स्वा
म्नायागमेन विशेषागमेन च सिद्धमुपदिश्यते इत्यागम उपाहृतः इति श्रयोग्यमेदेपेणाधर्मादौ हृत्स्येतेटं
हृतेदीनाराद्यवराज्ञाभिधानं शास्त्रार्थं यस्मिंस्तत्तथा तदेवं प्रतिज्ञाय शास्त्रार्थगर्भीकारेण संप्रत्य
वतारयितुमाह तस्य शक्तय एवैतास्तिस्रो भांति परादिकाः सृष्टौ स्थितौ लये तुर्ये तेनैता द्वादशोदि
ताः तस्य परमेश्वरस्य भैरवशब्दाभिधेयस्यैता निखिलशक्त्यंतरगर्भीकारेण प्रधानतया प्रतिपा
दिताः परादिकास्तिस्रः शक्तयः सृष्टौ स्थितौ लये संहारे तुर्ये नाख्ये च भांति सर्वं परसंविदात्मकेन रूपे
ण स्फुरंतीत्येकैकस्याश्चातुर्विध्येन सृष्ट्यादिकालाद्यात्मकतया द्वादशोदय इति वाक्यार्थः तदुक्तं या
स्तास्त्रयाणामप्येवांस्तु सृष्ट्यादिक्रमयोगतः भवेच्चतुर्धावस्थानमेवं द्वादशधोदिताः स्वसंवित्परमादितः
प्रकाशपुरमध्यग इति तदेक एव परप्रकाशात्मको भैरवादिशब्दव्यपदेश्यः परमेश्वरस्य समलस्य
ताभिन्नैकैकस्वातंत्र्याख्याशक्तिविस्फारादिति तत्कथमस्य द्वादशोदय इत्युक्तमित्याशंक्याह तावान्

श्री॰
ने॰ तो॰
३३

र्णस्वभावे सोऽपरमः शिव उच्यते तेनात्रोपासकाः सान्तानवैव परिनिष्ठिताः तावानिति द्वादशाशक्तयः परिसा
ण मस्य सतथा अत अत एव पूर्णस्वभाव इत्युक्तं पूर्णं सर्वमस्ति सर्वत्र पूर्णमस्ति अन्यथास्य पूर्णत्वं नैव न स्यात्
अत एव द्वादशात्मचक्रे योऽउपासकास्तत्र परमशिव एव परिनिष्ठितः तदेकात्म्यभाजो भवन्तीत्यर्थः
एतच्च बहुप्रपंचं कक्रवत्वमिति शाक्तोपायाह्निके एव वितत्य विचारयिष्यते इति नेहायास्तं तत्र कथ
मेतदुक्तं यत्नोऽत्र संख्यायाम् तत्र तत्र न्यूनत्वमाधिक्यं च संभवतीत्याशंक्याह तासामपि च भेदांशान्यूनाधि
क्यादियोजनं तत्त्वातिरेव लादेव शास्त्रेषु परिभाषिते तदेवाह एकवीरो यामलोऽथ त्रिशक्तिश्चतुरा
त्मकः पंचमूर्तिः षडात्मा च सप्तको ष्टकभूषितः नवात्मा दशदिक्शक्तिरेकादशकलात्मकः द्वाद
शारमहाचक्रनायको भैरवस्त्विति एषेकवीरो भूतित्रितिप्रथमध्याने यामलः तत्रैव प्रक्रियायां त्रिशः
शक्तयः पराद्याः चतुरात्मा जयादिभेदेन पंचमूर्तिः सद्योजातादिना यादुक्तं सिद्धान्ते पंचकं सारं वक्त्र
षट्वामदक्षिणे त्रिकं तु भैरवे तन्त्रे इति षडात्मेति यदुक्तं विश्वान्तदीशकारो ईवीरकाद्ये त्रिकात्तथा गुर्वी
ति षडेते देव्याः इति सप्तकेति यदुक्तं ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा वाराही चैव चामुण्
डा चैव तु मातरः इति अष्टकेनाघोरादिनाप एवैतद्दष्टमध्यवर्तीनावात्मा दशदिक्शक्तिरिति यदुक्तं
उमा दुर्गा भद्रकाली स्वस्ति स्वाहा शुभंकरी श्रीश्च गौरी लोकधात्री वागीशी दशमी स्मृतेति एकादशे
ति विंशकोऽकाशयदन्ते तत्र तत्स्वीकारः भैरव इति त्रयोदश ॱॱ नेनाधिकसंख्याहत्वं न आधिक्यं संख्या ३३

कत्वं निर्वर्त्तीत्याह एवं यावन्महस्रारेति: संख्यारेपि वा प्रभुः विश्वचक्रे महेशानो विश्वशक्तिविजृम्भिते स
हस्रारेति त्रिशिरोभैरवप्रथमपटलोक्ते ग्रन्थविस्तरभयात्तन्न प्रातिपाद्येन संवादितं निःसंख्यारेति भुवना
दीनां मानं त्याज्य एवमेव तस्यात्यतिरिक्तमित्याह विश्वशक्तिरिति तदुक्तं शक्तिश्च शक्तिमांश्चैव पदा
र्थद्वयमुच्यते शक्तयोस्य जगत्कृत्स्नं शक्तिमांस्तु महेश्वरः तत्र विशेषामपि चक्राणां यदि प्रभुरेव परा
मार्थस्तदेकेनैव कौतार्थत्वात्किं शास्त्रे बहूनि किमुक्तानीत्याशंक्याह तेषामपि च चक्राणां स्ववर्गानु
गमात्मना एकेन तत्र क्रमो भेदः सम्प्रदायनिरूपितः एकेन तत्तल्लक्षणायात्मनि यत्तक्रम्पकाविनादिना
मातृयेन तस्य नियतक्रम्पकाविनादि वा स्ववर्गानुगमात्मकत्वमुक्तं अत एव चक्रगोभेद इति शास्त्रेषु
चक्राणामानन्त्येन ते देव दर्शयति तत्तः षष्टिर्द्विगुणनायोगात्त्रैशिरसे मते षट्चक्रे स्वतन्ता यथोक्ता
विजनिजात्मतेः चतुर्णां द्विगुणनायोगेनाष्टौ पुनस्तावत्त्वेन षोडश षण्णां द्विगुणनायोगेन द्वादशानु
नस्तथा तेन चतुर्विंशतिः इति षण्णां चक्राणां मीश्वरतत्तत्क्रमसुलाससचक्रक्रमपुत्रायि वैचित्र्या स्थिता
नानाकारा उदितविक्रस्यात्मस्वत्रयलेभात्मिता क्रतिर्यस्यातत्पवनाथस्य तत्त्व शालिनः तत्तस्य का
यिप्तातः प्रभोः त्रैशिरसे मते त्रिशिरोभैरवे उक्ताभिहितेत्यर्थः तदुक्तं तत्र चतुष्का षट्कोष्टके द्वादशा
रे षोडशारे कं चतुर्विंशारकं देवि प्रभवविभक्त्यात्मु ··· मित्यादि बहुप्रकारं चक्राणां भेदनिमित्तम
पि त्रिशिरोभैरव एवोक्तमित्याह नामानि चक्रदेवीनां तत्क्रमस्य विभेदतः सौम्यरौद्राकनिष्ठानेयाः

श्री
तं लो
३४

गीत्यत्वर्थकल्पनो उक्तेति पूर्वश्लोकालिंगादिविपरिणामयोग्यं एकपदं हि परमेश्वरः तत्रतत्राथकशमान्त
सर्वे नियतो सौस्यारौद्रादिरूपो माकृतिमाभासमानोत्तांसिद्धिं नियच्छेत् येनयेन हि रूपेण साधकः संस्मरेत्त
दा तस्य तन्मयतां याति चिन्तामणिरिवेश्वरः इति श्रीत्रिशिरोभैरवप्रथमपटलाद्यायमेवार्थः स्वयमेवाभिधि
तव्यः अस्माभिस्तु ग्रंथविस्तरभयान्नप्रतिपादितं तदेवाह एकस्य संविन्नाथस्य ह्यांतरी प्रतिभा।
तनुः सोयं वान्य क्लितं संविहृर्भिचक्रमुपास्यते अंतरी प्रतिभा स्वातंत्र्यशक्तिः अन्तःश्रेष्ठे अतएव तत्तत्सौ।
म्यरौद्रादिनियताकारावच्छिन्नतान्मितम् एतदेव विभज्य दर्शयति अस्य स्यात्सृष्टिरित्येषा संविद्दीन
येविनाग्र ध्याना तं जल्पसंमिश्राद्यापाराश्चापि बाह्यतः ध्यानाद्येव क्रमेण निरूपयति सृष्टिरित्यादि
ना ततश्चेति समनन्तरोक्ताद्धेतोः अतः इति सृष्टेः सुष्ठुकरमीभावापादनलक्षणत्वात् जल्पमापादकेतत्तथा
ने सृष्टिप्रयोजकं स्मर्णमित्यादिरूपे संप्रतिमंजल्पमपि लौकिकभेदेन द्विधा व्याचष्टे येचेत्यादिना तत् इति दं
स्योष्ठ्यावर्णः तो संविदं सृष्टिरूपो बीजभावे मंत्रभावे अतएवास्य संजल्पस्य लौकिकत्वं देशोष्ठ्याप्रायादि
भिः यदुक्तं वर्षगण्याद्येनेशास्त्र इति तथाग्रुष्टावाव्याद्यनेव गौरिति एवंमूर्धन्यादीनामपि ग्रहणं विकार
स्यात्मत्य तेन लौकिकत्वं दर्शितं ता मिति सृष्टिरूपा संविदे इदानीं बाह्यमपि होमादिरूपं व्यापारं विभज
यति असृतेत्यादिना दीरं दधि तदुक्तं दधिहोमाः स्मराः सृष्टिरितिबलाबदहशाहून प्रत्येकं संबंधः तेनेति
गुरुत्व्यादिनाऽव्यक्ता तेन बीजमिति शरीरकारणभूतं शुक्रशोणितादि यातत्रा तं पत्नामिति सृष्टिरूपा ३४

क्रियां एतदेव प्रमेयांतरमुपेत्योपसंहरति तस्माद्धि सेश्वरो बोधभैरवः समुपास्यते अवच्छेदानवच्छिन्नाभोग
मोक्षार्थिभिर्जनैः अवच्छेदानवच्छिन्नामिति अवच्छेदः समनंतरोक्तनीत्या ध्यानादिनियतविधिनियो
जितत्वं तदभावात्त्वनवच्छेदः यदुक्तं साधकानां बुभुक्षूणां विधिनियततयोक्तिः मुमुक्षूणां तु तत्त्वविदा
मप्येवं तन्निरर्गलम् इति भगवतश्चैतत्त्वावच्छेदमपि रूपमनवच्छिन्नस्वरूपप्राप्तिमेव न हि तत्स्वरूपानु
प्रवेशं विना किंचिदपि सिद्ध्येत् एतदेव शास्त्रार्थहारकं गीतार्थेनैव संवादयति येऽप्यन्यदेवताभक्ता इत्यतो
गुरुवादिमान् इत्यतः इत्येवमादिकाद्यावकदेवकादित्यर्थः गुरुरिति तात्त्विकार्थोपदेष्टा भगवान्वा
सुदेवः तथा हि त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकं क्षी
णपुण्ये मर्त्यलोके विशन्ति इत्यादिना भोगार्थिनाम् अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते तेषां नित्याभि
युक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहं इत्यादिना च मोक्षार्थिनाम् अवच्छेदानवच्छेदाभ्यां क्रमेण स्वरूपमभिधाय पुनः
सावच्छेदेऽपि रूपेणावच्छिन्ने रूपस्यैवेत्यभिधत्ते येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः तेऽपि मामेव कौन्ते
य यजन्त्यविधिपूर्वकं इत्यादिना तेनोपदिष्टं एतदेव व्याचष्टे यो बोधादतिरिक्तो हि किंचित्तत्त्वगणाधिपः
तेऽपि बोधैकविश्रान्ता बोधाभेदेन मन्वते येऽयाजका बोधाद्धि देवैकस्वभावात्स्वात्मरूपात् व्यतिरिक्तमन
तं मन्त्रनियताकारं इन्द्रादिदेवतं सुज्ञातिशययोगात् गाढं गाढं विमृश्यन्ते वेद्यावेदकतामासो वेदकः
संविदात्मनो इत्यादिन्यायेन बोधाभेदेन परप्रमात्रैकस्वात्ममयत्वेनावबुध्यन्ते इत्यर्थः ननु देवतोद्देशेनद्र

श्री. तं. लो. ३५

35

यतारोपयागाश्चस्येकेः इत्यादयोर्थमुद्दिश्यैव देवता भवति न च वेदार्थैकरूपस्य स्वात्मनत्वस्य तथात्वेनोद्देशोऽस्ति का
र्यमस्य यागस्येतिमित्याशंक्याह तेनावच्छिन्नतामर्शरूपादेनाप्रथात्मनः स्वयंप्रथस्य न विधिः स्पष्टात्मास्य धा
पूर्वगः तेनावोधात्मदेहेनाप्रस्य सक्तो हि भातो यमात्मेति त्याधिनानवच्छिन्नतयाविर्भूतेन रूपेण पराहंप्रका
शपरामर्शमयस्यानपवस्तयेप्रथस्य प्रमाणादिभेदैरपेक्षणे स्वतः सिद्धस्य विधिरप्रवृत्तप्रवर्त्तनात्मार्थः न
केवलबोधस्वात्मतत्त्वे विधिविषय उपपाद्यते तस्य विधिप्राप्त्यभावात् यावदप्राप्तं हि विधेः विषयः न च स्वा
त्मनः कदाचिदप्राप्तिरस्ति आदिसिद्धतया सर्वत्र स्फुरणात् ननु विधिनियोगभावनाद्यात्मतया बहुवि
त्वमुक्तं स्यात्मा पुनः कस्य विधेर्विषयतां न भजते इत्याशंक्याह विधिनियोगस्वेशाप्रभावनाबोधनात्मि
का विधिरप्रवृत्तप्रवर्त्तको न पुनरज्ञातज्ञापकः यदाहुः विधेर्लक्षणमेतावदप्रवृत्तप्रवर्त्तने प्रतिबेग
द्वेषेण नाज्ञातज्ञापनं विधिरिति सर्गाधारायेष्वसाध्यसाधनभावे अबोधयतोऽस्य विधेः तावत्प्रवर्त्तकेय
त्सप्रत्ययस्य पुंसः प्रवृत्तिर्नोह्यमिति प्रेरणात्मकः कार्यात्मा उद्देश्यार्थमर्थो नियोगः स च दर्शपौर्णमासाभ्यां यजे
त स्वर्गकाम इत्यनेनाधिकारात्तद्बवेयः अत एव वह्याद्बवेयबोधवो नियोग इत्युच्यते केचिद्वा विधिर्युक्तेः इ
ति नियोगस्वरूपमिति भावना च बाध्यनिष्ठो भावकव्यापारः भाव्यं स्वर्गादि फलं तन्निष्पत्त्युत्पादकः पुरु
षव्यापारो भावना पुरुषो हि भवन्तं स्वर्गादिकमर्थं स्वव्यापारेण भावयतीति भावनेत्युच्यते सा च हि विध्या
शाह भावनार्थं भावना चेति तस्याश्च किं केन कथमित्यदशनिति यार्थभावनायां किमित्यपेक्षायां स्वर्गः ३५

केनेत्यपेक्षायां यागः कथमित्यपेक्षायां भाव्याप्रकर्षप्रवृत्तिः केनेत्यपेक्षायां शाहः कथमित्यपेक्षायां अर्थवाद।
वाक्यव्यापारः संबंधनीयः चोदनावैदिके विधायके वाक्ये यदाहुः चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमिति।
पत्तश्चोभयत्रापि संबंधनीयम् तस्य प्रमाणं तत्र प्रतिपन्नमेवार्थमभिदधत्प्रमाणतां लभते तेनार्थमाथया।
ति ऐंद्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेदित्यादौ निर्वपणादिव्रीहिष्वाइंद्राद्यादेवता अपि विधेयाद्यदेवता
संबंधस्यैव साक्षात्प्रतिपादनात् तदेवाह तदैकसिद्धाइंद्राद्याविधिपूर्वाहिदेवता अहंबोधस्वतनतया
तेन संबंधरूपिणः विधिपूर्वाः विधिरेव पूर्वं पूर्वंभावि अनधिगतार्थप्रकाशनात्मकं प्रमाणं यासां ता
धोक्ताः स्वात्मव्यतिरिक्ता हि देवताः वेद्यप्रायाः प्रमाणांतराप्रतिपन्नास्वप्रामेद्रेण साध्यंते इति युक्तः पक्षः
अहंबोधैकरूपः पुनः आत्मा पूर्वोक्तप्रत्ययस्यदेवप्रकाशमानत्वान्न सिद्धौ प्रमाणं किंचिदपेक्षते इति प्रक्र।
प्रक्रमविधिपूर्वकमिति तदेवाह अहंबोधइति तथेति विधिपूर्वा इत्यर्थः ननु यदि प्रमाणांतरैर्नैरपेक्ष्ये।
णैव स्वात्मा स्वयं प्रकाशते किमिति न सर्वं देवसर्वेषामित्याशंक्याह तेहित्यादि ते इति स्वात्मव्यतिरिक्ते
द्रादियाजकाः ते सर्वं दैवं प्रकाशमाने स्वात्मानं वेद्यवेदनान्यथानुपपमात्तदतिरिक्तस्यान्यस्य देवता
त्वानुपपत्तेर्वस्तुतो वदंतोपि न विदुः वेद्यताया एव प्रथान्येन दर्शनात् वेदैकरूपतया न जानीयुरित्य
र्थः अतश्च नियततत्तद्देवतादिरूपग्रहणेन च्यवंते इत्यर्थः तदुक्तं तत्र नतु मांमभिजानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति
ते इति तदेव व्याचष्टे चलनेन अवच्छिन्नरूपतापत्तिरेव या पतदपि तत्पतनं ग्रंथेनैव संवादयति देवता

श्री
गी.टी.
३९

न्देवयजो यान्तीत्यादिनेत्यत्ररूपतः तेनेत्यवच्छिन्नरूपतापत्तिलक्षणेनेदंतनेत्यर्थः यदुक्तं यान्ति देवव्रता देवा
न्पितॄन्यान्ति पितृव्रताः भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि मामिति ननु यद्येवं कथमन्यदेवताभक्ता
अपि यजन्तीत्युक्तमित्याशंक्याह निमज्ज्यैव यत्तोयेनत्तत्र मे विन्मयी स्थितिं विदुस्ते परानवच्छिन्नेन तद्भक्ता अपि
यान्ति मां तत्रेति स्वात्मव्यतिरिक्ता या देवता यास्तद्भक्ताः स्वात्मव्यतिरिक्तदेवतायाजिन इत्यर्थः मामिति
परबोधैकस्वभावमात्मानं अस्मिन्परमात्मरूपमये मे चिन्मयतयावस्थानमेव यान्ति: तत्समापत्तिरेव च फ
लम् ननु भगवद्वासुदेवेनोक्तस्य मामित्यस्मच्छब्दस्य तदेकवाचकत्वात्कथं बोधमात्राभिधायकत्वं व्याख्यातमित्याश
क्याह सर्वत्रास्मदंशो बोधमात्रैकगोचरः स भोक्तृप्रभुशब्दाभ्यां ग्राह्यश्च तथोदितः अत्रेति गीता
ग्रंथे अनवच्छिन्नस्य बोधमात्रस्यैव प्रतिपादयिषितत्वात् अत एव केवलस्यैव बोधकस्य वाचकः परास्त्व
हे सत्कम् नहि प्रकाशाद्वितीयस्यापोह्यस्य प्रतियोगिनः संभवोऽस्ति तस्य प्रकाशमानत्वाप्रकाशमा
नत्वविकल्पोपहतत्वात् यत्तु शरीरादौ कृशोऽहमित्यादिरहंविमर्शः सविकल्प एव शरीराद्यपेक्षया।
परस्यापोह्यस्य प्रतियोगिनः संभवात् ननु यदि बोध एवाप्रतिपक्ष एकोऽस्ति तत्कथं मां यजन्तीत्यादौ या
ज्ययष्टृतया भेदः पारमार्थिकः स्यादित्याशंक्याह स भोक्ता इत्यादि बोध एवोभयात्मना स्फुरतीत्यभाव
तदुक्तं तत्र अहं च सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च नन्वेकस्योभयात्मत्वमिति कथं संगच्छतामित्याशंक्याह
यजमानी मे चिदेव याज्यानान्यदिति चोदितं तत्राकृतिः कृतेरप्यन्या देवता न हि मे चिताः मे चिदेवया ३९

ज्येति दिनं प्रतिज्ञाते न पुनः कुतोपि हेतोः अन्याकृतिविहादिरूपाभावसंविधाज्ञमात्मैव न प्रत्ययाभिज्ञा
याज्ञमानसंविदहं यमयीत्यर्थः सोपि चेविधाकृतिमतीवासंविदेवतानो विना संविधिभेदादुपपत्तेः सं
विदितिक्रिस्य वज्राशात नवज्रं स्यैतमानैकस्वभावं देवतानेयुज्यते इति स्वप्रकाशासंविदेवैका
त्मदात्मनास्फुरतीति प्रकाप्रके सपव याज्य यहुतयो दितइति अतपवादिसिद्धतान्नसंविदिकिंचि
विद्याधिसिद्धनिमित्तप्रक्रमिणार विधस्तोकः कोपयसंज्ञादिशितियामवा इद्दावल्लवेदवाक्यानिमं
त्रब्राह्मणत्वेन हि याब्राह्मणवाक्यान्यपि विध्यर्थवादनामधेयात्मकत्वेन त्रिधा तत्र विधिवाक्यानां
वत्त्वं विधिव्यापारेणास्तीत्युक्तप्रायं एवं मन्त्रादेरपि नाक्षिप्तव्यापारः यतो मन्त्रादिहेतोर्विधिव्यापारा
त्मनः क्रियायाः यथा श्रयत्वेन विना क्रियाया असंपत्तेन च संविदि वाच्यवाचकयाज्ययाजकभावाद्या
त्मको भेदः कश्चित्संभवति एतएवादिसिद्धो बोधइति सिद्धं ननु यद्येवं तत्कथं सर्वज्ञत्वाज्ञात्मा विश्व
प्रसरस्याशंक्याह सोयमात्मा नमात्मस्थितो जडपदंगतः आहृतानाहृतान्मानदेवादिस्याप्तो
त्माः ज्ञानान्तर्यो पि तत्स्याद्धेतूपपत्त्यात्मिकचिद्गता आहृतेति स्वस्वरूपगोपनात्मिकया मायाशक्त्यासं
कोचवार्तामाभासयेत्यर्थः जडपदमिति परप्रकाशभावराशिस्वरूपतामित्यर्थः विश्वनिर्माणेच्छु
र्हि परमेश्वरः प्रथमं स्वात्मतिरिक्तमेव विश्वं प्रकाशयेत् अर्थेत्यादिसर्गः तत्तदागमेषूच्यते अनेनतरं
यदा स्वमायया सर्गचिकीर्षा भवति तदा स्वस्वातंत्र्यात्मदर्पणे तत् ग्राह्यग्राहकद्वयाभासमेतत्तो

श्री॰
ते॰ लो॰
३०

उल्लासयति स्वांगभूतभावराशिमध्यादेव हि देहप्राणबुद्धिशून्यानि स्वगतहंतात्मककर्तृतार्पणेन ग्राह-
कीभावयति तदपरं शब्दादि चेदंताविषयतया चिद्भूतानि क्रमेण न्याघनाभासयति अत एव च देहा-
दिः कर्तृतां ज्ञातृतां च स्वात्मनि यथनितदितरस्य कादंतो ज्ञेयतां अत एव चैषां जडाजडत्वव्यपदेशः तदाह
अद्वितानानात्मेति एवमप्यत्रास्य प्रकारवैचित्र्येणानंत्यमित्याह जडेत्यादि विचिनोति तत्र जडस्यता
वृक्षादिभेदेन तस्यापि तारतम्यादिभेदेन बहुप्रकारत्वं अजडस्यापि संतानभेदेनानंत्ये पि वैचित्र्य-
स्य तारतम्यादिभेदेन नानात्वं संकुचिताः प्रमातारो हि तत्तत्कर्मानुरूपयानुसारेण परिभ्राम्यंते स्वतन्त्रदा-
स्या स्वैकमपि स्वात्मानं धर्माधर्मादिबुद्धिभावरसहितत्वेन तत्तद्दिक्कापरिच्छिन्नत्वेन च नानाकारतया
वैचित्र्येण जानन् जडं च विषयं सुखदुःखादिकाधितया नानात्वेन परिविंदंतीति एवं वैचित्र्यस्य किंनि-
मित्तमित्याशंक्याह तत्स्वतंत्रभावो हि किं किं यन्न विचिंतयेत् तदुक्तं त्रिशिरःशास्त्रे मसबुद्ध इति वेत्ति
यः एतदेवार्थद्वारकं संवादयति तदुक्तं इत्यादिना इति वैचित्र्यं यो वेत्ति स बुद्धः सम्यक् बुद्ध इत्यर्थः
त्रिशिरःशास्त्रे त्रिशिरोभैरवे तत्र हि अन्यथा स्वल्पबोधस्तु तेन भीकीटवर्णना मलतंतमसानुष्फ-
क्रीकृते देहपंजरे इत्युपक्रम्य सम्यग्बुद्धस्तु विज्ञेय इत्यादिना नानाकारैर्विभवैर्विभ्राम्यते तु तद्वय-
था स्वबुद्धिभावरहितमिच्छातः सबहिष्कृतमित्येतं बहूक्तं ननु देहादिग्रहकतयाभिमतो पि ज्ञा-
ज्ञेय एवेति तस्य कथमेवंविधं ज्ञानमित्याशंक्याह ज्ञेयभावो हि चिद्धर्मस्तच्छायाच्छादयेन्न ताम् ३०

37

ज्ञेयत्वं ज्ञानधर्मः न ह्यर्थं ज्ञानमित्यर्थस्य कश्चिद्‌ अतिशयः अपि तु ज्ञानस्यैव तज्ज्ञानरूपता तदुक्तमत्रापि ज्ञेय
स्य ज्ञेयता ज्ञानमेवेति अत एव चैतेषां ज्ञेयानां सतां देहादीनां छायाश्लेषेणैव स्वस्यावरकत्वायोगान्न चित्‌।
माच्छादयेदात्मरूपं यायैनैव विथं ज्ञानेन तस्मात्‌ तेन देहादात्मग्रहेणात्मनो न काचिद्रूपताहानिः तदु।
क्तं तत्रैव ज्ञेयस्वभावचिद्रूपलक्ष्मायायैनैवच्छादयेदिति अत एवाह तेनाजडस्य भागस्य शुद्धत्वादेवादिसं
ज्ञितः अनावरणभागांशे वेत्ति ज्ञेयतया स्थितं तेनेति चिदानन्दाच्छादनेन हेतुना अनावरणेति शुद्धमपि चिद्रू
पेऽप्यात्मनीत्यर्थः देहादीनां हि मे चिद्रूपत्वेऽप्यात्मत्वे ज्ञेयत्वेनावभासादशुद्धत्वमपि स्याद्भवेत्‌ न तु संविदि।
भेदानुपपत्तेः कथं वैचित्र्यं संगच्छतां इत्याशंक्याह संविद्रूपेण भेदोऽस्ति वास्तवो यद्यपि ध्रुवे तथाप्याहु।
तिनिर्ह्रासतारतम्यात्स लक्ष्यते आहुतेः आणवस्य मलस्य निर्ह्रासः परिक्षयः तस्य तारतम्यं मृदुमध्यादि
मात्रात्मातिशयः ततः लक्ष्यते इति न तु साक्षात्संभवतीत्यर्थः अत एव पूर्वं वास्तव इति विशेषणमुपात्तं।
किं च उत्तरं तस्येत्याशंक्याह तदिदं तेनैव दासाः शक्तिपातविनिर्णये सत्तत्र ॰ तत्रास्योत्यप्रसंगे
वर्णयिष्यते वक्ष्यामः इति यद्दृश्यते लक्ष्यते परीक्ष्यते चेत्यर्थः इह हि सर्वस्यैव वस्तुमात्रस्य प्रमेयजातस्यो
द्देशाद्यवभवेदिति भावः यद्दृश्यते विज्ञानसिद्धिकरणे सर्वस्योद्देशानक्रमादिति तच्चास्माभिर्ग्रन्थविस्तर
भयान्नातिपद्येत दर्शितमित्यत्र यमेवावधार्यं एवं मलनिर्ह्रासतारतम्यात्तु सारमेवात्मनामपि भगवत्‌
स्वरूपमपि प्रथते इत्याह अतः कंचिन्ममानं प्रतिपद्यते प्रभुः पूर्णमेव निजं रूपं केचिदंशांशिकाक्रमा

श्री
त.लो.
३८

केचिन्मितीतिवन्निर्ह्रासतारतम्ये अंशांशिकाक्रमादिति आहृतिनिर्ह्रासतारतम्यभेदादिप्रायत्वात् नन्वकिं
नामपारमेश्वरस्वरूपस्यपूर्णत्वमपूर्णत्वं वेत्याशंक्याह विश्वभावैकभावात्मस्वरूपप्रथनेहि यत् अपरज्ञानतत्परे
ज्ञानेनदन्यदपरं बहु विशेषणनीलसुखादीनांभावानांयएकोभावः प्रकाशमानत्वान्यथात्वपर्यायप्र
काशलक्षणप्रथानास्तत्वात्तदात्मयत्नस्यात्मनोरूपंतस्ययत्प्रथनमविकल्पहृद्यासाक्षात्करणंतदेवापर
नोपरं पूर्णं पारमेश्वरंज्ञानंतेनैवंविधापूर्णज्ञानादन्यद्विकलात्मकंशाक्तादिज्ञानमपरंचित्स्वरूपप्रथा
विरहादपूर्णंबहुवक्ष्यमाणप्रकारेणानेकप्रकारमित्यर्थः तदेवबहुप्रकारत्वंदर्शयति तत्रासाक्षादुपा
येनतदुपायादिनापिचप्रथमानंविविचित्राभिर्भंगीभिरिहाभिधत्ते तदित्यपरमपरंवाज्ञानंसाक्षादुपायेन
तिशांभवंतु तदेवचबहिस्तेपरज्ञानवान्यो निमित्तं सपरंचपरंकाष्ठांप्राप्तादुपायस्तुच्यते अतएवानुपा
यइतिनोपायविधिनिषेधमात्रमितिवक्ष्यते तस्यशांभवस्योपायः शाक्तः आदिशब्दात्तस्याप्युपायआण
वः भिधत्तेइतिनोपायविधिनिषेधमात्रमितिवक्ष्यते तस्यशांभवस्योपायः शाक्तः औपचारिकंभेदमेतीय
र्थः नकेवलमेवंयावदन्यदपियत्तदेवचित्रंनिमित्तमस्तीत्याह तत्रापिस्वप्रतारद्वारितात्मदेशांशांशाः व
वधानाख्यविधिनाभूयान्भेदः प्रवर्तते स्वेनयथाशांभवेनशांभवं अतएवस्वपरलक्षणेनद्वारेणद्वारिसोपा
यैः सर्वशः इति पूर्णात्मनाद्वेशांशाः इति पूर्णेनत्ववधानेतिसाक्षादुपायत्वाभावात् प्रथमंतावदुपायत्वेनयाः
शांभवादिभेदात् तेषांचद्वाविद्वारभावेद्वैयेयद्ध तत्रापिप्रत्येकंपूर्णत्वापूर्णत्वेतद्वैयर्थ्यादशान्तेषांचप्रत्ये ३८

केव्यवहितत्वाव्यवहितत्वे नेदं हेयं च तत्त्वविंशतिव्यवधानं च वक्ष्यमाणं विज्ञातीयं इति भेदानां भूयस्त्वं न च ज्ञानेन ताव
दुपेयतया प्रतिज्ञातमिति तेनोपायेन केनचिद्भाव्यं न च न ज्ञानमेवोपायत्वात् नाप्यज्ञानेन तदनोपायित्वा
त्स्येति किं नामोपायस्वरूपमित्याशंक्याह ज्ञानस्य चाप्युपेयो योऽनन्तदा ज्ञानमस्त्विति ज्ञानमेव तत्तत्त्व
पदं विज्ञानात्मकं मतं किं तत्तत्त्वं वैकल्पिकस्थूलशास्त्रादिज्ञानविलक्षणं मतमिति संबंधः अत एव शा
भवमित्यर्थः अत एव ज्ञानात्मकमित्युक्तं शास्त्राणामयोर्हि ज्ञानक्रियात्मकत्वमिति भावः नन्वेवमपि क
थमेकस्यैवोपायोपेयभावः संगच्छते इत्याशंक्याह उपायोपेयभावस्तु ज्ञानस्य स्थौल्यविभ्रमः यैषेव च
क्रियाशक्तिर्बंधमोक्षैककारणं स्थौल्यं चिदानंदैकघनपरस्वस्वरूपनिमज्जनाद्दनं तद्ग्राह्यग्राहका
त्मनाभेदावभासनं तत्कृतोयं भ्रमः यदिदमुपेयमयमुपायश्च निवस्तुतो हि परं प्रकाशात्मा शिव एवोपे
यः स च सर्वमेवावभासते तत्स्य कश्चिदप्यनपायात् अत एव नानोपायानां किंचित्प्रयोजनमस्तीति ज्ञा
पकत्वात्तेषां तदुक्तं अपरोक्षे भवत्तत्त्वे सर्वतः प्रकटे स्थिते केऽभ्युपायाः प्रवर्त्यन्ते नूनं ते न विदंतीति इति
अनेनैवाशयेन चानुपायनिरूपणं करिष्यते ननु यद्येवं तत्कथमयं व्यवहार इत्याह अथाहमुपाहृ इत्याशंका
ह यैषेवेत्यादि क्रियाशक्तिरिति तत्तद्भेदवैचित्र्यावस्थितिकाविनात् तेन परमेशस्वस्फारणमेवायतया
जेणाज्ञातो बंधको ज्ञातस्तु मोचकः तदाह बंधमोक्षैककारणमिति यदुक्तं सैषाक्रियात्मिका शक्तिः ॥
शिवस्य पशुवर्तिनी बंधयित्री स्वमार्गस्था ज्ञाता सिद्ध्युपपादिकेति नन्वेवमपि किं नामोपायतयास्म

श्री·
ते·लो·
३९

तस्मिंत्पाशेकथाह तत्राद्यपरामर्शोनिर्विकल्पैकथामति तथैवंसति आद्येप्राथमिकालोचनात्मनि अत
एवनिर्विकल्पेनएवनिर्विकल्पेनएवभिन्नस्यपरामृश्यमानोल्लासात्स्वपरामर्शोस्फुरत्तामात्ररूपेयत्प्रकटेस्फु
रेत् साक्षात्कारतयास्फुरणंउक्तान्तादिस्वाभ्यंप्रकीर्तितं इत्यायान्तरनिर्णयेतत्वादृव्यवधानेच्छाशक्ति
स्फाररूपः शांभवाख्यउपायउक्तइत्यर्थः एतदेवदृष्टान्तेनोपदेशेनस्फुटीकर्तुमाह यथाविस्फारितदृशामा
त्रसंधिविनापलम् भातिभावः स्फुटस्तद्वत्केषामपिशिवात्मता भूयोभूयोविकल्पांशनिश्चयक्रमचर्चना
त् यत्परामर्शमभ्येतिज्ञानोपायस्तुतद्विदुः तथैवात्मैवेदंसर्वमित्येवमात्मनोविकल्पस्यात्मनाख्याश
ह्यवाप्येपितथैवप्रतीयोनिश्चयपूर्वकोयोयोयोनः पुनर्नोनाशास्त्रोपोनिश्चयः तस्ययत्क्रमेणचर्वनेयथाय
थंस्फुटत्वाभाविताद्विनासंस्करणंततोयद्विकल्पमानमात्मस्वरूपपरामर्शामिर्थमेवेदमित्येवप्रतीति
समभिन्नासाक्षात्तात्मतामभ्येति सज्ञानोपायेविदुः ज्ञानशक्तिस्फारात्मकेशाक्तउपायेज्ञानीयुरित्यर्थः
तुशब्दःपूर्वस्माद्व्यतिरेचकः इहहिविकल्पएवक्रमेणनिर्विकल्पतातीत्युक्तं ननुपुनर्निर्विकल्पतयै
वसाक्षात्कारणंरूपमततएववचानयोर्द्वाविद्धारभावः यत्नतकल्पनात्मकमेवबहिर्भूतार्थसाधने क्रियोपा
येतदास्तानेभेदोनानाप्रवर्गाः तथात्तदात्मस्वरूपेक्रियोपायेक्रियाशक्तिस्फारात्मकाणवोपायेस
मधिगम्यमसर्वागमेषूक्ताः यतः ताभिर्भेदप्रथामयीभिः कल्पनाभिः ल्हमः स्वशिल्पेनकल्पितः बहिर्भूतो
विच्छिन्नेयोसोउच्चारादिरर्थस्तत्साधनेतत्राह्यव्यतिरेकोशाक्तेह्विकल्पएवार्थः इहतत्वार्थोपिइति अत ३९

एवंनत्त्रैाभ्यासादिः तत्तदुपायभेदादुपेयभेदोऽपि स्यादित्याशंक्योक्तं भेदो नात्रापवर्गस्य इति स्वरूपप्रथने
त्वपवर्गः तत्र सर्वैरेव हिङ्गादिहादिभावेन भवतीति भावः ननु ज्ञानमेवोपाय इति सामान्येन प्रतिज्ञातं त
कथमाणे च क्रियोपायत्वमुक्तं इत्याशंक्याह यतो नान्या क्रिया नाम ज्ञानमेव हि तत्तथा बुद्धेर्योगो नाना
ग्राममिति श्रीरामशासने श्रूयते वर्णात् ज्ञानात् यतस्तु ज्ञानमेव बुद्धेः परोहात् योगसंज्ञः परा काष्ठा
त्वेष्मसंस्तत्तथा क्रियेति सर्वत्राभिधीयत इत्यर्थः नन्वत्र किं प्रमाणं इत्याशंक्योक्तमिति श्रीरामशासने इति
ग्रंथाइक्तमिति शेषः तत्त्वमेव ग्रंथं पठति योगो नान्या क्रिया नान्यान्तस्तु बुद्धेहि यामतिः स्वचित्तवा
सना शांते सा क्रियेत्यभिधीयते एतच्च स्वयमेव व्याचष्टे स्वचित्तेवासनाकर्ममलमायाप्रसूतयः ना
शोशांतिनिरिक्तेया मतिः संवित्स्वभाविका निमित्तमित्यनेन सप्तमी व्याख्याता संवित्स्वभाविकेत्यने।
न सप्तमी व्याख्याता संवित्स्वभाविकत्यनेन मतेः ज्ञानार्थत्वमुक्तं सा मतिः प्राणेवेणत्तत्वं शारीरोत्प
त्तिकारणं स्यसेत्क्रमेण देवर्षि त्रिंशादेकं वमेतद्येत्यासका मुङ्डे देहारंभीणसाधारणानि तत्तथा बाह्य
स्थानानि हेयाश्रानमयः ऊर्ध्वं च येत्तेवरानेने यावत्तासमनाशक्तिरित्यासुत्यात्तदीक्षादिनासाधा
रणानि तत्त्वानि प्रथिपशयना स्वचित्तवासनाशांतिकाविताक्रियास्यात् तथा सेव योगात्वमिङ्कतिवा
स्तेनेत्यास्तत्त्वात्तज्ज्ञानोचितियोजनायोगः स्यादिति नानयोः ज्ञानातिरेकः इति युक्तमुक्तं योगो ना।
न्यः क्रिया नान्येति ननु कथं ज्ञानमेव क्रिया भवेदिति दृष्टांतोपदर्शनेनोपपादयति लोकेऽपि किल बाह्या

श्री।
तं। लो।
५०

मीत्येवमेतःस्फुरेद्वथा सादेहे देशमहोऽस्या॰ विशंतीगतिक्रिया अंतरात्मनि गच्छामीति यास्फुरणस्फुरणरू
यज्ञतात्मिकासंवित् सैव देहाद्याविशंती वैवमपाविष्कारणेन सत्त्वमयज्ञानमापादयंती गमनक्रिया भवती
तियुक्तमुक्तं ज्ञानमेव हि तत्र येति गंतर्हि गच्छामीति स्फुरणायां सत्यां कर्तृकरणकर्मात्मक शरीरा
यादग्रासाद्यावेशेन गमनक्रियासंपत्तिः स्यात् तदेवं विपर्यये हेत्वंति तस्मात्क्रियानामज्ञानमेव हि सा ततः
ज्ञानमेव विमोक्षाय युक्तं चैतदुदाहृतं तत इति क्रियायाः ज्ञानात्मकत्वात् तेन दीक्षायैव विमोक्षचयस्तु
र्धशैवे यामनशत्यपीत्यादिना क्रियायाः अपवर्गनिमित्तमुक्तमेवं च युक्तमुक्तं ज्ञानं मोक्षैककारणमिति
तदाह युक्तं चैतदुदाहृतमिति स्वतंत्रात्मातिरिक्तं स्तिव्यादिना प्रागात्मज्ञानातिरिक्तं मोक्षो नाम न।
कश्चिदस्तीत्युक्तमिति ज्ञानमेव विमोक्षायेत्यनेन हेतुफलाभावो न येरुच्यमानः कथं संगच्छते इत्या
शंक्याह मोक्षो हि नाम नैवान्यः स्वरूपप्रथनं हि सः स्वरूपं चात्मनः संविन्नान्यत्तत्र च याः पुनः क्रिया
थिकाः शंक्यस्ताः संविद्रूपाधिका न हि असंविद्रूपतायोगाद्धर्मिणश्चानिरूपणात् नन्वस्वरूपमेव
नामक्रियस्यापि प्रथने मोक्षः स्यादित्याह स्वरूपमिति तेन स्वस्यात्मनो रूपं संविदेवेत्युक्तं तत्तस्य प्रथनं य
याततत्वं ज्ञानं स एव मोक्ष इति यथोक्तं युक्तं यः पुनरयं हेतुफलभाव उक्तः स काल्पनिक एवेत्याह वि
कः यद्दृशति यतो ज्ञानेन मोक्षस्या हेतुफलतोदिता न तत्त्वति अन्यादिति संविदतिरिक्तमित्यर्थः
नन्वात्मनः संविदतिरिक्तं यदि रूपं नास्ति तत्कथमस्य शंक्यं तत्र योगित्वस्यादित्याशंक्याह तत्रेत्यादि ५०

४०

तथाह्यत्र ननु यस्य धर्माः शक्तयः स्युरित्यात्मक्ता साहात्म्यन्तुः धर्मितया शक्तीनां च धर्मतया निरूपणं कृतमि
ति धर्मिणश्चानिरूपणादसिद्धोयं हेतुरिति शंकयाह परमेश्वरशास्त्रेहि न च काणाददृष्टिवत् शक्ती
नां धर्मरूपाणामाश्रयः कोपि कथ्यते यथा बलानामाश्रयत्वादिसंबंधात्मेत्यादिना धर्मिरूपमात्मानं नि
रूप्य तस्य गुणाः बुद्धिःसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागा
इत्यादिना तत्समवेतमात्मगतमुपाधिभिन्नं धर्मजातमभ्युपागमन् नैहमिह शक्तितद्वतोः धर्मधर्मिभावः क
श्चिदभिधीयते परं परं एकस्वतंत्रोबोधस्तत्तदुपाधिवशात्तत्तच्छक्तितया व्यपदिश्यते इति न वस्तुतः कश्चिच्छ
क्तितद्वतोर्भेदः यदुक्तं प्राक् मातृत्वमेयैर्हि भावस्य तत्र तत्र वपुष्यले को भेदो वस्तुतो वह्नेर्दग्धपक्तृत्व
योरिवेति ननु यदि काणाददर्शनवदिहापि धर्मिधर्मभावस्य निरूपणं क्रियते तदा को दोषः स्यादित्या
ह तत्र च दृक्क्रियेच्छाद्याभिन्नाश्चेच्छक्तयस्ततः एकः शिव इतीयं वाग्व्यर्थैव जायते यदि हि शक्ति
तद्वतोः धर्मिधर्मभावेन वास्तवः परस्परभेदः स्यात्तदेर्थनानाविधैरूपैः स्थावरैर्जंगमैरपि जडत्वप्रसक्तेः।
नित्यमेक एव शिवः प्रभुरित्यादावेक एव तत्तीयमद्वयप्रतिज्ञात्मिकाः नैकेषां शक्तितद्वतामर्था
नां संभवाद्वस्तुशून्याभिधेयरहिता स्यात् अद्वयवादिनामभवन्तीति यावत् ननु यदि वस्तुतः संवित्स्वभा
वः शिव एवैकोस्ति तत्कथमयं चिदादिनानाशक्त्यात्मा व्यवहारो न्यथा क्रियते इत्याशंकामुपसंहार
भंग्योपशमयितुमाह तस्मादेकं चित्रमेवैतत्त्वात्तेऽयं यत्तद्दृश्यते विविधमाभासवैचित्र्यपर्यवसितिशक्ति

श्री· ते·ला· ४१

ष्ठ एतच्च निर्णीतपूर्वमिति न पुनर्विहायते यथोक्तं बहुशक्तित्वमपश्यतः केचिदेवा वियुक्तेनेति इहात्मज्ञान·
मेव मोक्ष इति ज्ञानमोक्षयोः कार्यकारणभावस्ततो नास्तीति न वाच्यं कारणानि कार्ये वेति भवंतीति न्या
येन ज्ञानिनां सत्यपि ज्ञानाख्ये कारणे कार्यात्मा मोक्षो न स्यादिति निष्पादनात्मायं प्रसंगो नाशंकनीय
इत्याह यतश्चात्म प्रथा मोक्षस्तेनेहाशंका मीदृशी नावश्यं कारणात्कार्यं न ज्ञान्यपि न मुच्यते तानि ना
अवश्यभाविनी मुक्तिरिति भावः अत एव चैतेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते प्रियो हि ज्ञानिनो
त्यर्थमहं स च मम प्रिय इति तथा ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमित्यादिगीतं न तु ज्ञानविमोक्षयोरत्यादिना ज्ञा·
नमोक्षयोः कार्यकारणभाव उक्त एवेति कथं नाह प्रसंग इत्याह यतो ज्ञानेन मोक्षस्य यथाहेतुफलतोदि·
ता न स्यादव्याप्तितो नायं प्रसंगा इति निश्चितं एतच्च निर्णीतचरमिति नेह पुनरायस्तं एवमुपसंहरन्नत्य·
द्वतारयति एवं ज्ञानस्वभावे च क्रियास्थूलत्वमात्मनि यतो वहति तेनास्यो चित्तनाटम्यतां किल ज्ञा·
नस्वभावेति क्रियाया ज्ञानविनाभावित्वात् यदुक्तं न ज्ञानरहिता क्रियेति स्थूलत्वमिति अंतर्योगस्याह·
कात्मना भेदो नोल्लासात् तेनेति स्थूलतां वहते न हेतुना चित्ते नेति तन्न क्रोधादिभेदवैचित्र्यात् अत एव·
वाह क्रियोपायोऽप्युपायानां ग्राह्यबाह्यविभेदिनां भेदोपभेदवैचित्र्यात्त्रिःसंख्यातमवेतरात् ग्राह्याः
आराधाः बाह्याः कंडमेडलादयः उच्चारादयो क्रियाश्च भूमिगता बाह्यत्वेनावसिता अपि चक्षुरादिवाह्ये
न्द्रियागोचरत्वात् प्रमार्जनतां समायाता आत्मनबाह्याः कंडमेडलादयः पुनर्बाह्येन्द्रियगोचरत्वात्स्याथा ४१

41

राण्यान्तरवाद्याः सन्तः ग्राहकत्वे ग्राह्यबाह्यविभेदिनामिति एवं नियतभेदत्वेष्वेषां एवान्तरभेदाः इदोपभेदः
नानात्वाभिः संख्यात्वे बहुप्रकारत्वमित्यर्थः तथाहि उच्चारस्य प्राणादिभेदात् प्रथमं पञ्चभेदास्तत्रापि बिन्दु
नादादयो बहव उपभेदाः एवमणूच्चार्यमाणानां मन्त्राणां ग्रन्थेऽस्मिन्नसंख्यभेदत्वम् एवं यत्तेनान्याक्रि
यानामेत्यादिना उपक्रान्तं क्रियायत्नानामात्मकत्वं युक्त्यागमाभ्यां निर्वाहितमित्येक एव ज्ञानात्मा मोक्ष।
वैश्चो उपायमिति तेनोपायनानात्वमत एव तत्फलभूते मोक्षेऽपि न कश्चिद्भेद इत्याह अनेनैवैतत्प्रध्वस्तं येके
वलशाशांकिवे उपायभेदान्मोक्षेऽपि भेदः स्यादिति सूत्रयः येकेवलसूत्रयः इति शशांकिवे इति संबन्धः के
वलसूत्रयत्निभेदवादिनः न ह्यहि हेत्वोः फलयोः वास्तव एव भेद इति हेतुभेदात्फलभेदोऽपि स्यात् इह
नः प्रदेशो ब्रह्मणः सार्वरूप्यमनतिक्रान्तस्याविकल्पस्येत्यादिनीत्या संविदेव सर्वमिति केनाम हेतुफल
भेदः काल्पनिके हेतुफलयोर्भेदे ज्ञानात्मैक एवोपायोऽभ्युपगत इत्युपायनानात्वस्यैवाभावात्कोना
म फलभूतेऽपि मोक्षे भेदः स्यात् ननु तस्य साक्षात् उपायेनेति आदिना साक्षादुपायनानात्वमुक्तमिति क
थं तत्त्वेदादुपायेऽपि भेद इत्याशंक्याह मलतत्क्षक्तिविध्वंसतिरोभूयस्थितिः स्थगनः हेतुभेदेऽपि नोभिन्नाघ
टध्वंसादिरूपिवत् यत्र वास्तव एव हेतुफलभावोऽस्ति तत्रापि हेतोर्दीक्षादेर्भेदेऽपि तत्फलभूतस्य मल
तच्छक्तेर्विध्वंसादेर्न कश्चिद्भेदः कलातत्त्वभुवनादिना भेदेऽपि दीक्षायास्तस्या विशेषात् तथा च घट
स्य मुद्गरकरभित्तिघट्टाद्युपायभेदेऽपि अविशिष्ट एव ध्वंसतिरोभावादिः अत्रत्यावयवमेव हेतुभेदात्फ।

श्री॰
तं॰लो॰
धर

42

लोभेदइतिनायमेकांतः यतःपुनःकल्पनिकएवोपायोपेयभावस्तत्रकानामेयंवार्तेतिभावः तदेवमिछाज्ञान
क्रियात्मकत्वादुपायस्यत्रैविध्यमितउपेयभूतेपवर्गेणकश्चिद्भेदइतिसिद्धं नकेवलंयुक्तितएवैतत्सिद्धं याव
दागमतोपीत्याह तदेतत्त्रिविधत्वंहि शास्त्रेश्रीपूर्वनामनि आदेशिपरमेशेनसमावेशविनिर्णये तत्रयमे
वग्रंथंपठति अकिंचिच्चिंतकस्यैवगुरुणाप्रतिबोधतः जायतेयःसमावेशःशांभवोसावुदीरितः उच्चार
रहितंवस्तुचेतसैवविचिंतयन् यंसमावेशमाप्नोतिशाक्तःसोत्राभिधीयते उच्चारकरणध्यानवर्णस्थान
प्रकल्पनैः योभवेत्ससमावेशःसम्यगाणवउच्यते अभ्यासपदेचायमाशयः यदुपायोपेयादिनाद्वारेद्वा
रभावेनशांभवोपायएवशाक्तानवविश्रांतिरितितदेवक्रमेणव्याचष्टे अकिंचिच्चिंतकस्येति विकल्पानुप
योगित्वा तयाचकडितिज्ञेयमयोभावःस्थिरःपूर्णःसमंततइत्यादिदृष्ट्यात्तेयस्याव्यपत्तातव्यापारमार्थिक
स्यचिदात्मनोरूपस्यसमापत्तिःस्यात् विकल्पोहिद्वैभावबलात् स्वजल्पविकल्पांतराविर्भावकतया
विगलदस्फुटत्वादिनायथायथमातिशय्यविकल्पजननाक्रमेणाविकल्पकात्मकसंविन्नादात्म्यमये
ति यद्वक्ष्यति प्रविविक्तविकल्पस्यकार्यातिसंस्कारमंतरेणस्याद्युपक्रमस्यसंविदभ्येतिविकसलामविकल्पस्व
रूपरूपतामिति अतएवशाक्तोपायस्यभेदः ननुकथंविकल्पानुपयोगित्वेपिवैतत्स्यादित्याशंक्यदर्शयि
तुमाह सकथंभवतीत्याह गुरुणातित्रमीयसा ज्ञेयाभिमुख्येनभेदेनद्वा॰कप रूपतापाशालिना प्रतिभाभि
मुखेनाभिमुख्येनचवस्तुनंतरापेतंतत्त्वात्रौचित्याच्चिन्मात्रमित्युक्तंज्ञेयमस्मिति अतिगरीयस्त्वमेवव्याख्या धर

तेशाक्रमत्रूढेनैवास्मदुक्तं ज्ञानाग्निनेन यथोक्तविकल्पक्रमोपहारोहाभावः सूचितः ननु कथमनयोर्भिन्नविभ।
क्तिकयोः सामानाधिकरण्यं इत्याशंक्याह तृतीयार्थे तसिःख्याख्या वा वैयधिकरण्यतः तृतीयार्थे तसीति
तसीति प्रत्ययं वृत्त्यलोपप्रयोगः तृतीयार्थ इति सर्वविभक्तेभ्यो तास्यातिपदिकात्तसेष्टेः वाशब्दः पक्षांतरे वैयधि
करण्यत इति गुरुणा कृतो यो बोधः ततश्च यर्थः आवेशश्चात्र तत्रस्य स्वतद्रूपनिमज्जनात् परतद्रूपतायां
मोरायाख्यकाविभागिनः प्रस्वतंत्रस्य जडस्य देहादेः मितस्य प्रमातुः स्वमसाधारणं तत्त्वं कवितं यद्रूपं नि
मज्जने गुणीभावः तदवलंब्य परमेण स्वातंत्र्येण बोधेन या तद्रूपता तादात्म्यं स आवेशः इति संबंधः यदुक्तं
मुख्यत्वं कर्तृतायास्तु बोधस्य च चिदात्मनः शून्यादौ तद्गुणे ज्ञानं तत्समावेशलक्षणम् इति ऊनः पुनर
यमागत इत्याह शंभोरिति न पुनः शाक्तेरणोर्वा आयादिति तत एव शाक्तेरणोश्च प्रभव इति भावः अत एव
शाक्तिरत्रेच्छा ज्ञानतत्तानं क्रिया वा तयोः समावेशोऽत्र रागतत्त्वेनाभिधास्यमानत्वात् इह पदार्थावगमपुरः
सरीकारेण वाक्यार्थावगम इति पदार्थयोजनानंतरं वाक्यार्थमपि योजयितुमाह तेनायमत्र वाक्यार्थो
विश्वेयं प्रोन्मिषत्स्वयं विनापि निमित्तेन ज्ञानक्रियासमादर्पणबिंबितं मातारमधरीकुर्वन्नक्याविभूतिं प्रदर्शया
न् आस्ते हृदये नैर्मल्यातिशयेन तावत्तास्यतः विश्वेयं विकासात्संपापारमार्थिकं रूपं मातासकलकरा।
णग्रामप्रसवनिमित्तत्वाद् बुद्धिः सैव विश्वायां संक्रांतिसहिष्णुत्वाद्दर्पणः तत्र प्रतिबिंबितं गृहीतात्मग्रहं
परिमितप्रमातारं प्रथरीकुर्वन् बुद्ध्यादात्माभिनिवेशं गुणीभावमापादयन्नेवं तरतमभावेनानन्यमाया

श्री॰
तं॰ लो॰
धत्र

43

रणं विभूतिं बोधात्मताप्रधानतोरचयन्समनंतरोक्तयुक्त्याविकल्प्योपायारोहमंतरेणानुपायेनत्वाज्ञद् इति सैषा
सारतयाप्रोक्ताहृदयंपरमेष्ठिनइत्याद्युक्तेः हृदयंविसर्गः तस्यनैर्मल्यमनन्योन्मुखत्वादपरिम्लानत्वंतस्याति
शयः पराकाष्ठातत्रस्वयंप्रोन्मिषत् प्रोल्लसत्स्वप्रकाशतयाप्रकाशतेइत्यर्थः ननुक्तेयंतावत् जडाजडात्मद्विधा
संभवति तत्रसंविदिजडेननीलादिनाप्रवेशोस्तीतिकथंबोधात्मैवसमसमावेशइत्युक्तमित्याह ज्ञेयंद्विधा
चचिन्मात्रंजडंचाद्यंचकल्पितं उतरत्रतथासत्यंतद्विभागोयमीदृशः जडेनयःसमावेशःसप्रतिच्छंदका।
कृतिः चैतन्येनसमावेशस्तादात्म्येनापरःकिल ननुकथंस्वप्रकाशायाश्चितेःपरप्रकाशत्वंज्ञेयत्वेना
मेत्याशंक्योक्तमाद्यंचकल्पितमितिचशेकायांतकः परमेश्वरएवस्वातंत्र्यादपरिहृतवेदकभावमपि
स्वात्मानंभावनोपदेशादौशिवएवसर्वक्रियाणांकर्ताविज्ञेयाइत्यादिपरामर्शैर्वेद्यतीतिमंतरोक्त्
त्यवेद्यतयाप्रतिपादयति इदमेवद्वितीयंसाक्षात्तु यत्स्वरूपंवेदकमेवसत्वेद्यत्वेनावभासयति अतएवक
ल्पितेवस्तुशून्यमित्युक्तं इतरदिति जडंनीलादितथेतिज्ञेयतया तत्रनीलज्ञानमित्यादौचितोनीलादि
नादर्पणमलवन्यायेनप्रतिबिंबनमात्रमेवसमाविष्टार्थोनतुतादात्म्यं तथात्वेतिकर्मव्यवस्थैवनस्या
त् संकुचितायाश्चितःपुनरसंकुचितचिन्नैकात्म्यमेवतस्याएववस्तुतोभावात् तेनबोधैकात्म्यमेवस
मावेशार्थइतियुक्तमुक्तमस्वतंत्रस्यपरतंत्रपदानामावेशइति तदेवोपसंहरति तेनाविकल्पसंवि
न्निर्भावनायनपेक्षिणी शिवतादात्म्यमापन्नासमावेशात्रशांभवः संविन्निर्वर्णात्संकुचितरूपा नन्व ४२

ऽत्यन्तो विकल्पापेक्षत्वं माभूत्तथा तेहि शाब्दोपायादस्य भेदो न स्यात् ऽत्र कालिकाः पुनर्विकल्पाः किमप
पेक्षं तेन वेत्याशंक्याह तस्मादाद्यनः प्रथाज्ञाविनोद्विविभ्रमाः सततताहात्म्यमापन्ना ननु तेषामुपायता :
तस्माद्देनेन निर्विकल्पपरामर्शः अविकल्पतेयैव संविन्माधिवात्मनाभिगमः कृतं इति कृतस्य कारणयो
गात् तत्पृष्ठभाविनां विकल्पानां तत्राकिं चिकारकमित्याह न तेनैषामुपायतेति अत एवाविकल्पस्यावि
कल्पापेक्षत्वं प्रमाण्यं वदंतो निरस्त इत्याह विकल्पापेक्षतया मानमविते अनधिगतार्थविषयं प्रमाणं य
दाहुः अनधिगतविषयं प्रमाणमज्ञातार्थविषये वा इति निर्विकल्पकगृहीतमेव च वस्तु तत्पृष्ठभावीवि
कल्पः परिच्छिनत्तीति तस्य गृहीतग्राहकत्वात् स्वयेव प्रामाण्यं नास्तीति कथमन्यस्यापि प्रामाण्ये नि
मित्तता यथात् अत आह सिद्धं हि विकल्पेनानुगम्यते इति सिद्धमिति प्रथिगते अनुगम्यते इति अनुप
श्चात् गम्यते अधिगम्यते इत्यर्थः ननु प्रवर्तितां गृहीतेर्थे विकल्पः तत्र पुनरर्थावसायात्मकत्वादग्राह
कत्वं न युज्यते इति गृहेहं गृहला मीत्य विकल्पेक बलात् प्रतिपद्यते तद्रूपविकल्पार्थे कोकारादिना
तिर्विकल्पकैकात्म्यावलंबबलादिति युक्तमुक्तं विकल्पेनागृहीतं गृह्यते इति न तु ज्ञानेन खलु ताप
कं न तत्कारकमिति तेन वस्तुनो ज्ञप्तिः स्यान्न तत्सिद्धिरिति कथमुक्तं सिद्धं विकल्पेनानुगम्यत इत्याशंक्या
ह अविकल्पात्मसंविन्नियोगात्स्फुरत्येव वस्तुनः सा सिद्धिर्न विकल्पात् तत्स्वयोग्यताविवर्जितात् आभासवादे
हि आभासमानतैव सिद्धिरित्युक्तं स्फुरत्येव वस्तुनः सिद्धिः स्यादित्याशंक्याह न विकल्पादिति सर्वो विक

श्री॰
तं॰ लो॰
४४

ल्पः स्मृतिरितितिनीत्या विकल्पानां तावत्स्मृतिरेव न रूपं साक्षात्संनिहिते पूर्वानुभूत एवार्थे प्रवर्तते इति विकल्पानां व
स्त्वनपेक्षितेत्यद्यपि वस्तुतस्तत्र विकल्पादेर्हेतूनां निर्मितानां योजनास्ति पूर्वानुभवसंस्कारजत्वादेवतेर्थाऽस्फुटं व
स्त्वपेक्षा विवर्जितादिति यस्य च यदपेक्षा नास्ति स कथं तत्संयोगनिमित्ततां यायादिति भावः यद्येवं निर्विकल्प
कसिद्ध एवार्थे विकल्पः प्रवर्तते नाधिकं किंचित्करोतीति किमिति तेन सम्यक् चिदपेक्ष्यते इत्याह केवलं संविद
सोऽयं नैर्मल्येन रविभ्रमः यद्विकल्पानपेक्षत्वं मापेक्षत्वे निजात्मनि एवं संविदः सर्ववादिसिद्धं व्यवहारादौ।
विकल्पसापेक्षत्वं परिहृत्य विकल्पानपेक्षत्वमेव स्फुटीकर्तुमुदाहरति निषेधेपि मणिरत्नानि विद्रुमा।
लप्रदर्शितान् तांस्तान्विशेषांश्चिनुते रत्नानां भूयसामपि वैकटिकोऽद्य चिरस्थायिनि परिमितेऽप्यालोके भू
यसामपि रत्नानामतिसूक्ष्मात्परस्परविशेषानवमायेविनापि अनुभावातिशयादेव जानीते येनेदमस्त
मिदमहर्समिदमिति महदन्तमितिपस्य विवेकः स्यात् किंचात्रानुभवातिशयेन निमित्तं येन विकल्पेनेदं पेक्षा।
णापि वस्तुनः सिद्धिः स्यादित्याह नैर्मल्यं संविदश्चेदं पूर्वाभ्यासवशाद्देशा अनियन्त्यसौ वेद्यातः इत्येतच्चवेधि
ष्यते त्रयोदशाह्निकादौ न केवलमस्याविशेषस्यैवैविध्यमेवास्ति यावदवान्तरप्रकारत्वमपीत्याह पं
चाशद्विधता चास्य समावेशस्य वर्णिता तत्र षट्त्रिंशकेतस्य स्फुटमेवाभिसंधितः वर्णिता पूर्वशा।
स्त्रे षडर्कांतत्र रुद्रशक्तिः समावेशाः पंच यानतु चर्च्यते भूततत्त्वात्ममंत्रेशशक्तिभेदात्तराननेन आत्मानस्त्रि
विधः प्रोक्तो दशधा मंत्रसंज्ञकः द्विविधः शाक्तिसंज्ञोपि तानवं परमार्थतः पंचाशद्भेदभिन्नोयं समावेशः ४४

44

प्रकीर्त्तितइति अत्रचहेतुः तद्धेति तत्त्वषट्त्रिंशकंच एतत्स्थानानितत्त्वषट्त्रिंशत्कमथपतितानि पुंस्त्वादीनि।
पृथग्व्याख्यास्यमानानितत्त्वानिच तेषांयः वक्ष्यमाणः प्रकारः स्फोटोभेदस्तस्यानुसंधानं तमेवभेदंनिरूप
यति एतत्तत्वांतरेयत्स्युविद्याशक्त्यात्मकंचयं अंभोधिकाष्ठास्वलनसंख्यैर्भेदैर्यतः क्रमात् उद्भिन्नमितिव्य
वहारः अतस्तत्रपुमानामावतविंशविषइत्याचुक्ताः अंभोधिभिः सकलप्रलयाकलविज्ञानाकलशुद्धा
लक्षणैश्चतुर्भिर्भेदैर्भिन्नः तथाविद्याकाष्ठाभिः वर्णबिंदुवनिरोधिनीनादनाचांतशक्तिव्यापिनीसमनो
न्मनात्मभिर्भेदैर्भिन्नां तथाप्यग्निज्वलनैरिच्छाज्ञानक्रियात्मभिस्त्रिभिर्भेदैः ननुकिमितीदमेवतत्त्वत्रयं
भेदेननिर्दिष्टमित्याशंक्याह पुंविद्याशक्तिसंज्ञंयतस्तत्सर्वव्यापकंयतः अव्यापकेष्वपरेष्वनेनेदंभेदनगणि
तंकिल अव्यापकेष्वइतिव्याप्येभ्यः तत्त्वांतरेभ्यइत्यर्थः मायांतं ह्यात्मतत्त्वस्य सदाशिवांतं विद्यातत्त्वस्य
व्याप्तिः यदुक्तं मयासदाशिवशिवप्रांतव्याप्तीनत्वक्रमादिति नकेवलमेतत्त्वतत्त्वांतरेभ्योभिद्यते यावद
स्यात्मपीत्याह अशुद्धिशुद्धिमानत्वशुद्धितस्तमिथोपियत् पुमान्शुद्धोभेदमयत्वात् विद्याशुद्धमा
नाभेदाभेदमयत्वात् शुद्धाशक्तिरभेदमयत्वात् ननुस्त्वेवंभूताःपुनः एषञ्जिदेशोकिंनिमित्तमित्याशं
क्याह भूतान्यथतत्त्वसिद्धानिकार्यहेतवतुमेयतः तत्त्ववर्गात्पृथग्भूतावासमाख्यात्पत्तएवहि भूतानिताव
त् प्रत्यक्षसिद्धानि इतितदेवैषां तत्त्वांतरेणभेदेनोपादनेनिमित्तंतानिहि नित्यानुमेयान्येव तदाह कार्य।
हेतवतुमेयतत्त्ववर्गादिति तथाचभूतानिकारणपूर्वकाणि अचेतनेसतिअनेकसंख्यायोगित्वात् घटवा

दिवदित्युक्तमाते येषां कारणं तानि तन्मात्रेभ्यश्च भूतानीत्याद्युक्तेः स्वकारणानि इति सकार्येभ्यः भूतेभ्यः प
षामनुमेयत्वं एवमनेनैवानुमानेनायोगतः सकलतत्त्ववर्गोनुमातव्यः एतच्च तत्राद्यन्तिमभविष्यतीति इति
नेहायस्तं भूतपदेवेति प्रत्यक्षसिद्धत्वात् न तु भूतानां प्रत्यक्षसिद्धत्वमनुमेयात् तत्त्ववर्गात् पृथक्केस्तनि।
सितं कथं पुनर्भूतत्वेपि तदेवेत्याशंक्याह सर्वप्रतीतिसद्भावगोचरं भूतमेव हि विदुश्चत एवेवाश्च
भावकाशात्तदास्थितिं सर्वेषां विदुषामविदुषां वा प्रतीतौ सत्तापरिमर्शिकेन सत्ताया गोचरमेव हि भू
तमुच्यते भूतं हि सत्यं तस्य सत्यं यत्तु न कदाचिदपि कस्यचिदपि विप्रतिपत्तिः अत्रमेयपुनरविदुषां ता
वत्प्रतीतिन्नास्त्येव विदुषां च प्रतीतावपि बहुप्रकारं परस्परं विप्रतिपत्तिरिति तत्र सत्यत्वसंभावना
पि भवेतिभावः अतश्चात्र सर्व एवावकाशलक्षणात् त्वादवकाशः तन्मद्धिते वाद्येते च त एवेह पृथिव्या
दिभूतपंचके सर्वप्रतीतिसद्भावगोचरत्वात्तस्य भूतत्वस्य स्थितिमवस्था ...... विदुरितिपुक्तमुक्ते
भूतसामान्यात्पतयेवेति एवं भौतश्चावेशः पंचधा शाक्तावेशः चत्रियाप्यकोपि पुंस्त्वतत्त्वरूपश्चात्मभे
दः तत्त्वमध्यावस्थायाः अन्यथाहि तत्त्वाश्चावेशास्त्रिशाङ्गानस्यात् त्रियायाश्च समन्वतरोक्तेन सामा।
न्यात्मना संत्रेणाद्रूपेणादशधाप्यावेशः विशिष्टेन तत्त्वमेव मन्त्रेशमहेशात्मना रूपेणास्यात्त्वमध्ये
परिग्रहणेने एवं शाक्तेरप्येकं भेदं तत्त्वमध्येम्यवस्थाय उदीयश्चावेशा हि यथा शिवत्वसमावेश एवे
तिन तत्रावेशोस्तितस्य परमाह यत्स्वभावत्वात् दयेतयासमावेशएव समावेशकलत्रणभेदानुपप

तेस्तद्युक्तमक्रमस्य समावेशस्य पंचाशद्विधत्वमिति ननु श्रीपूर्वशास्त्रे रुद्रशक्तिसमावेशस्यैव यथातद्वर्णने प्रति-
ताय भूतादीनां स्वरूपनिरूपणं कृतमित्याह रुद्रशक्तिः समावेशः पंचधा तत्र वर्ण्यते कोवकाशो भवेत्तत्र भूता-
वेशादिवर्णने प्रसंगादेतदिति चेत्समाधिः संभवत्ययम् नास्माकं मानसावर्जी लोको भिन्नरुचिर्यतः कोव-
काश इति भौतादीनामप्रस्तुतत्वात् इदमेव हि तदप्रस्तुताभिधानं यदन्यदुपक्रम्यान्यदभिधीयते इत्यत-
श्चोदितं कोवकाशो भौताद्यावेशवर्णने इति अथ रुद्रशक्तिसमावेशचर्वने प्रतिज्ञातेपि प्रसंगादेतदुक्त-
मिति समनः तदप्ययुक्तमित्याह प्रसंगादित्यादि ------ निर्णीतप्रायो प्रक्रांतोर्थे यत्किंचिदनुषक्तं तेना-
प्रकृतमभिधीयते तत्रायं समाधिः प्रसंगादेतदुक्तमिति इह रुद्रदिष्टेपि प्रकृते लक्षणपरीक्षायुक्तेवा-
भूतावेशादीनामाकस्मिकमेवाभिधानं कृतमिति कोनामायं प्रसंगः एवं हि प्राकरणिकानां प्रमेयनामा-
नन्यादंतानंतप्रमेयप्रतिपादनप्रसंगः स्यादित्युक्तं नास्माकं मानसावर्जीति यद्येवं तर्हि किं प्रतिपित्सवसि
त्याह उच्यते हेतृशास्त्रे श्रीपरमेशाद्विभेदिता भूतादीनां यथासात्र न तथा हृद्यवर्जिते अत्रेति ग्रंथे हृद्यशास्त्रे श्री-
श्रीपूर्वे सेति विभिन्नता तन्निषेधेन हृद्यवर्जितत्वे हेतुः तत्र च किं स्यादित्याशंक्याह यावन्न वेद विशिकः सो-
येय हार्यदपि किंचन एतावतीमहादेवीरुद्रशक्तिरनर्गला: अन्यदिति तद्वेदाभुवनाद्याः अनर्गलेति।
व्यापकत्वादप्रतिहतार्थः यदुक्तं तच्छक्तिचक्रात्मकमेव विश्वं ग्राह्यग्राहकत्वरूपेणात्मनैतत् अत्रादि
मध्येषु सदा विभाति नान्यत्पृथग्भिन्नं भवतोस्ति किंचिदिति एतच्च तत्र ग्रंथेनार्थेन संवादयति तत्र एव हि तीव्र

श्री॰
तं॰ लो॰
४६

46

स्मिन्नधिकारे व्युत्पाद्यते यदादेर्विश्वरूपत्वं पंचदशधादिभेदतः तत इति कटशाक्तेरेवतावत्स्फुरत्त्वात् अस्मिन्निति
श्रीश्रीपूर्वशास्त्रे यदुक्तं तत्र शक्तिमच्छक्तिभेदेन धरातत्त्वं विभिद्यते स्वरूपसहितं तत्तु विज्ञेयं दशपंचधेति
आदिःशिवः सा तावन्न भिद्यते इत्युक्तं एतच्च तत्त्वभेदेन भविष्यतीति ग्रंथविस्तरभयान्नेहायस्तं ननु यद्येवं तत्
किं तदशक्तिसमावेशोऽभिधीयतां किंभूतायावेशनेति समपवदोष इत्याशंकां गर्भीकृत्यैतदेवोपसंहा
रभंग्या दृष्टान्तेन दर्शयन्नुपपादयति तस्माद्यथा पुरःस्थेऽर्थे गुणाद्यंशांशिकात्मके निरंशाभावसंबोधस्त
थैवात्रापि बुध्यतां यथा संनिहिते घटादावर्थे लोहिताद्यंशाभासद्वारेणानेकसामान्याभाससंमील॰
नात्मनोऽंशस्याखंडस्यार्थस्य सम्यक् स्वालक्षण्यबोधो भवेत् तथैवात्रापि भूताद्यंशाभासत्वेन निखिलरू॰
इशाक्त्यावभासरूपस्यापि बोद्धव्यं एवमपि किंस्यादित्याशंकाह अत एव विकल्पानवेद्योऽयमशाम्भवैर्भवैः आ॰
न्यैर्वा शक्तिरूपत्वाद्धर्मैः स्वसमवायिकैः सर्वशोऽण्वथ वांशेन तं विश्वं परमेश्वरं उपासते विकल्पौघसंस्का
रापेक्षितोऽपि तान् तेन तत्त्वविकल्पान्तः ..... स्फुरन्नद्धर्मपादवत् धर्मिणः पूर्णधर्मोऽयमभेदेनाधिशी
वतेः अत एवेति धर्मसामान्यावगमस्तुत्वेन धर्मिण एवावगमात् अवयवभावाद्यौ व्यनिस्यतं अन्यैरिति पूर्ण॰
त्वादिभिः स्वसमवायिभिरिति शक्तिरूपत्वादभिन्नैरित्यर्थः ये केचन न्यक्कृतिविता युक्तितत्तन्नियत॰
धर्मविषयस्य विकल्पौघस्य संस्कारमवलंब्य परमेश्वरं समनन्तरोद्दिष्टाभिः सर्वाभिरेव शक्तिभिः एक
यैव वा शक्त्या समाविशंतीति ते समाविष्टाः संतः तेषां विकल्पसंस्कारामेतः स्वाकारतया स्फुरतः तन्नियताम् ४६

नियतावा धर्माः शक्तयः तेषां पारस्पर्यप्रवेशाय तदाश्रयपूर्णधर्मैः ह्यनंतत्वविततत्वेन पूर्णस्वभावधर्मिणो
शक्तिमंतं परमेश्वरं अभेदेनाधिशेरते तद्रूपतयास्फुरंतीत्यर्थः नन्वेकस्यापि नानाविधधर्मयोगित्वे ना
र्थस्यार्थं तेनैव प्रतीतिगोचरीभावः संभवति न वितरथेति किमेतदुक्तमित्याशंक्याशंत्यर्थमेतदेव सं
वादयति तद्विवादेन तत्पदार्थाविद्याधिपतिरादरात् तदेव पठति तत्स्वरूपमविकल्पमतज्ज्ञाकल्पनेन
विषयीकरोतीति येन अंतर्हितविततचित्रसंविदेतो भूभूरत्वभूतयः स्युः यदि नामैंद्रियिकी निर्विकल्प
कप्रतीतिरविकल्प्यमविभागमपि तत्स्वरूपं कल्पनेन नियततद्धर्मविषयत्वेन भेदेन सविकल्पं विषयीकु
र्यात् उक्तं हि नियतैकतरधर्मावभासमुखेन धर्मिस्वरूपावभासस्तेन धर्मिस्वरूपावभासयोः तत्
स्फुटाकारत्वेनोल्लिखिताश्चित्राः प्रवितताः नानाधर्मविषयाः संविदेयास्तासां पत्युविचारेणुभूयः प्रभ
वनो भवेयुः नेत्यपेवं नितरां यदि हि सर्वधर्मात्मना धर्मिणि सर्वे ऽनुभवाः स्युः तत्परिवाहिन्या द्वावेके
कस्यापि भिन्नाः कल्पनाः भवेयुः तेन स्वेच्छावशात् अर्थिताकुरोयाहानेवधर्मिण्यवभासो भवेन्न हि न
र्थेनियुक्तमेकतरशक्त्यवभासेनानंतशक्त्यावपि परमेश्वरे भास इति एतच्च तत्केवलं युक्त्या सिद्ध्या
वदाभासेनापीत्याह तदुक्तं श्रीमंगलादौ स्वशक्तिकिरणात्मकं अथ पशुरधिष्ठानमित्याद्युक्तं विशेष
णैः तत्त्वोदिविसदीक्षा मा निष्कल्या चलमूर्तिमान् कालोसैव पूरा स्वलासर्वेदुक्तात्मनानिका अथ त्या
वर्णशोभावलमात्रातिलालसाः आर्यं नो परता साधीमूर्तिर्नेनोपवर्यते स्वशक्तिकिरणात्मके यदुक्तं

श्री॰ तं॰ लो॰ ५१

47

तत्पस्वरधिष्ठानमित्यादिभिर्विशेषणैर्यथाहि शिष्यस्त्वन्मितिसंबंधः अथ पस्वरधिष्ठाने स्वशक्तिकिरण
त्मकमेवेपाटपथः ग्रंथकृता पुनः एवंविधानुभवदर्शिनाथ्यापाठः कृतः तान्येव विशेषणानि दर्शयितुं ता
स्यामित्यादि उपवर्ण्यते इत्यंतमागमाभासः पठितः स्वात्मनन्यसाधारणाः याः शक्तयः ता एवाभिन्नप्रकाशत्वाने
त्यादिना करणानश्मयः तद्दाम्नकेपञ्चः शक्तिमतोधिष्ठानमभिव्यक्तिस्थानमित्यर्थः शक्तिरेवउज्ज्वलमावुपायः
यदुक्तं यथालोकेन दीपस्य किरणैर्भास्करस्य वा ज्ञायते दिग्विभागादि तद्वच्छक्त्या शिवः प्रिये इति अत एव तत्सा
शक्तो विद्योतमानाया सोपि स्फुटदीप्तात्मा महाप्रकाशवपुः अत एव निष्कंपः स्वस्मिन्नेव रूपेवस्थितः तस्य प्र
शात्मनः स्वरूपात्प्रच्यावे सर्वमिदमंधं स्यात् अत एव चलया महाप्रकाशमय्या प्रशस्यया मूर्त्यायुक्तः यत
अतस्तामेवंविधायामयमेव विषयस्ततः सैव परा काष्ठा लोकोत्तरा विश्रांतिभूः अत एव स्वात्मापरिच्छिन्नमशा
क्यपरप्रमात्रैकरूपत्वात् अत एव वस्तुमात्रे पारमार्थिके रूपेतिशायेन लालसा उत्स्फुरत्तात्मिकेति यावत् प
वेच्च प्रकर्षेण निःसंस्कारतयाध्वस्तानि ---

द्रूपप्रतिबिंबवादोभिलक्ष्यते स्वात्मन्येव भित्तिभूते निखिलमिदं वाच्यवाचकात्मजगत् दर्पणनगरवत्स्वात्मनि वि
भासयन्विजयते विजयः इदानीमनुपायानेनार्धेण क्रमप्राप्तशांभवोपायं द्वितीयार्धेन प्रतिपादितं प्रतिजाने
ग्रथपरोपयिकं प्रतिपाद्यते पदमत्र ज्ञानमेवमहेशितुः इति १ ननु यद्दिनामपरोपायस्याप्यनुत्तरमेव रूपं तस्या
द् प्रकाशमात्रं यत्प्रोक्तं भैरवीयं परंमहः तत्र स्वतंत्रतामात्रमधिकं प्रविविच्यते २ यः प्रकाशः स विश्वस्य प्रकाश
नं प्रयच्छति इति प्रकाशमात्रमिति प्राधान्यात् न हि निर्विमर्शः प्रकाशः समस्तप्रपंचनेवा प्रोक्तमित्यनुपाया
त्रिके प्रथिकमिति कल्पनामात्रेण न हि वस्तुतो वस्तुनः स्वभावोतिरिच्यते तथाभिवासस्वभावएव न स्यात्
स्वतंत्रे प्रकाशनक्रियाकर्तृत्वम् तस्य चैतन्यं यत्स्वभिन्नावेव स्वेच्छया सर्वं प्रकाशयतीति तदेवाह यः प्रका
शः इति यः खलु प्रकाशनक्रियायां कर्ता परप्रमात्रात्मानुत्तरशब्दाभिधेयः प्रकाशः स सर्वस्य प्रमातृप्रमे
यात्मनो विश्वस्य प्रकाशत्वं प्रकाशमानतां प्रयच्छति स्वात्मैकात्म्येनाभासयतीत्यर्थः न हि विश्वं नाम प्रका
शमानत्वातिरिक्तं किंचित्संभवति तदतिरेकाभ्युपगमेप्यस्य प्रकाशमानत्वायोगाज्ज्ञानमेव न स्यात्।
दाह न च तद्व्यतिरेकव्यक्तिविशेषसद्भावे भासते इति ३ बाह्यार्थाभ्युपगमे ननु यद्येवं तर्हि प्रकाश एव प्रकाशते इ।
ति विश्वस्यावभास एव न स्यादवभासते विश्वमिति किमेतदित्याशंक्याह अतोसौ परमेशानः स्वात्मव्यो
मन्यनर्गलः इयतः सृष्टिसंहाराडंबरस्य प्रदर्शकाः इति ४ अतः इति प्रकाशातिरिक्तस्य विश्वस्य भानायोगा
त् परमेश्वरो हि अनर्गलत्वलक्षणस्वस्वातंत्र्यमहात्म्यात् स्वात्माभिन्नावेवानतिरिक्तमपतिरिक्तायमानेश्य

श्री॰
तं॰ लो॰
४८

48

हिस्वावैचित्र्यं प्रदर्शयतीति इत्येवं विश्ववैचित्र्योल्लासेऽपि प्रकाशमात्रस्वभावे स्वात्मन्यस्यानधिकं किंचिज्जातमिति ।
कदाचित्थितमत्र योग्यतानिरूपणं कुरुते अत एव चानेन विश्वस्य चित्प्रतिबिंबनमित्युद्देशोद्दिष्टस्य प्रतिबिं
बवादस्यावकाशो दत्तः यथा हि दर्पणादौ परस्परव्यावृत्तात्मनः प्रतिबिंबिता घटाकारविशेषास्तेनानतिरिक्तत्वेनाव
भासन्ते तद्वदिहापि इति तदाह निर्मले मकुरे यद्वद्भान्ति भूमिजलादयः अमिश्रास्तद्वदेकस्मिंश्चिन्नाथे विश्व
वृत्तय इति ४ रूपादिपंचवर्गाग्रे विश्वमेतावदेव हीत्याद्युक्तयुक्त्या पंचैव रूपादयस्तावत्सर्वमिति तेषां प्रतिबिं
बनव्यवस्थया विषयविभागं दर्शयति सदृशे भाति नयनदर्पणांबरवारिष्विति सदृश इति सजातीये अंबरे ।
ऽंबरस्य नातितीव्रं नातिमन्दं सौरं चान्द्रं वा तेजः तत्र हि छायापुरुषोपदेशविद्भिः शारीरसंस्थानप्रतिबिंबमुच्य
ते यदाहुः नभस्येव तेजसि रूपप्रतिबिंबयोग इति यद्वा विषयान्तरोपलक्षणपरतया शब्दप्रतिबिंबविषयत्वे
नव्याख्येयं तेन नभसि प्रतिश्रुत्का तथा परामृश्यमानस्य कटुतिक्तादेरसस्यास्यादिष्वाहृस्य गंधस्य च दंता
दर्केकदादौ स्पर्शस्य विदितेव गंधरूपादिपंचवर्गाग्रे विश्वमेतावदेव हि दृश्यते पंचभिश्चक्षुरादिभिरिन्द्रियैः पुं
वायमर्जयाम् ग्राणेनैव च क्रमेण प्रतिबिंबमिति एतदेव दर्शयति तथा हि निर्मले रूपे रूपमेवावभासते १
इह पृथिव्यप्तेजसां त्रयाणामेव रूपवत्त्वमिति पार्थिवे दर्पणादौ आप्ये स्तिमिते जलाशयादौ तैजसे चक्षुरादौ
रूपाख्यः स्वच्छोऽस्ति गुणः सन्निवेशसंस्थानात्मेति तत्प्रतिबिंबनमेव तत्रावभासते न स्पर्शादेस्तत्खल्वा
तेदस्थानाद्यात्मकेषु केदायायारादिषु स्पर्शादेः संभवात्स्वनिसंक्रामति तेन रूपवयत्र स्वच्छोऽस्तिगुणः सदा । ४८

वतत्प्रतिसंक्रामतीत्याशयः नचैतदप्रतिबद्धमिति व्यावर्णयितुं सदृष्टांतमाह प्रच्छन्नरागिणीकांतप्रतिबिंबिता।
सेर्ष्यं दर्पणमक्षचक्षुर्भ्यां स्पृशंत्यपि न तत्पश्यति ॥ नहि स्पर्शोऽस्य विमलो रूपमेव तथा यतः ॥ प्रच्छन्ना वस्त्रच्छन्न।
रागिण्याः कांतायाः गुरुसन्निधानादेवं तदायत्प्रार्थनात्मा ह्यादर्शनाय प्रमावपि दर्पणप्रतिबिंबितं दूरेणानन्य
संवेद्यं दृष्टो मया कांत इति संतोषाभिमानात्कांतदर्शनं कृतं अत एव सेर्ष्यं दर्पणमित्यनेन दर्शने वशाभिमुखताज्ञाता
तिशायकारितायां स्वसूचितं एवमनन्यसंवेद्यमेतत्स्पर्शोऽपि मे भूयादिति तत्कृतप्रयत्नापि सा दर्पणस्पर्शा।
प्रतिसंक्रांतममलभमाना न तत्पश्यति न प्रतीयत इत्यर्थः ननु यथा रूपं प्रतिबिंबितं तद्वदभिवर्तितस्वभा
वः स्पर्शोऽपि न किं प्रतिबिंबित इत्याह नहीति अस्येति दर्पणस्य तथेति विमलं स्वच्छमेव हि अस्वच्छस्य दर्पण
एवमप्रत्यक्षस्य प्रतिबिंबं करोतीति भावः नैर्मल्यं नाम चैतत्किमुच्यते इत्याह नैर्मल्यं चानतिविद्धः सजातीयाभा
वेनाकलुषितायेसजातीयाय यथा दर्पणे रूपपरमाणवस्तेषां एका विजातीयाभावानिस्सहायायासंगतिः
नैवं तथैव णवस्थानात्स्पृष्टत्वादिपविहारेण स्तातानात्मसंहतत्वं तत्र नैर्मल्यं यादेवं हि विजातीयैः सजातीया।
भावैश्चाकलुषितं दर्पणादेरूपमुपलभ्यते तदा रूपप्रतिबिंबयोगो यत्र च विजातीयैर्वाष्परजोरूपादिभि।
स्तत्कालुष्यमुपनीयते तदा नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चीयते योग्यस्यैव प्रतिबिंबान्याकांक्षितया विशिष्टः
स्वच्छता स्वो गुणः स एव तत्प्रतिबिंबनं करोतीति अत एव च रूपेऽप्येवं रूपमवभासेतेत्यादौ प्रतिज्ञानो दर्पणे।
ऽपि स्वप्रतिबिंबे दिग्विशेषेण बिंबप्रतिबिंबभावो न भवतीत्यपाकृतं एतदप्रकारांतरेण विव्याचष्टे

श्री॰
तं॰ लो॰
५५

स्वस्मिन्नभेदाद्भिन्नस्य दर्शनक्षमतैव या । अत्यक्तस्वप्रकाशस्य नैर्मल्यं तद्गुरूदितं ॥४॥ अत्यक्तः प्रतिबिंबितेपि भावांतरे त-
स्य विकल्पस्यैव निर्भासमात्रादतिरोहितः स्वप्रकाशो यस्य दर्पणादेः स्वात्मन्यभेदमवलंब्य यद्भिन्नस्य भिन्नदेशस्य प्र-
तिबिंबार्पकस्य पर्वतादेर्दर्शनेन गभीकृततयार्थतात्म्यकठीकारणं नहि दर्पणदेशादणुमात्रेपि बाह्ये देशे प्रतिबि-
बे भवतीति भावः तत्र यास्तमता आदर्शादिवैलक्षण्येन प्रतिबिंबग्रहणसहिष्णुता तदेव नैर्मल्यं न चैतत्स्वोपज्ञमेवा-
स्याभिहितमित्याह गुरूदितमिति गुरुणा परमगुरुणा श्रीमदुत्पलदेवेन अथार्थस्य यथारूपमित्यादि त-
था न च युक्तं जडस्यैवमित्यादि श्रीप्रत्यभिज्ञाकारिकाद्वयटीकायामेव तन्निखिलमेव प्रतिबिंबमतत्त्वमुदित-
मित्यर्थः तदेतन्नैर्मल्यं सर्वत्रामुख्यतया हि प्रकाशमिति दर्शयितुमाह नैर्मल्यं मुख्यमेतस्य संविन्नाथस्य सर्वतः । अं-
शांशिकातः क्वाप्यन्यत् इति मुख्यमिति सर्वस्यैव रूपाद्यात्मनो विश्वस्य प्रतिबिंबग्रहणसहिष्णुत्वात् अत उक्तं सर्व-
त इति संवित्तिलग्नमेव हि विश्वं संवेद्यते अत एवास्याः सर्वतः स्वच्छत्वं तथा क्वापि दर्पणादावंशांशिकातो रूपा-
दिलक्षणे अंशमात्रमवलंब्यान्यदप्युक्तं नैर्मल्यं तद्धि क्वचिदेव किंचिन्निर्मलमन्यथा सर्वत्र सर्वं भायादिति दर्प-
णेपि स्पर्शः प्रतिबिंबेत स्फायात् एवं च शब्दादस्याभेदो न स्यात् तन्नैर्मल्यं च तत्तदंशमेव नियमितमित्याह वि-
मले तन्न दिश्येतेति ॥६॥ तदिति रूपादि अत एव स्पर्शादि तत्राविमलमित्यर्थसिद्धं तेन तच्छक्तिरेव तथा प्रस्फुरते-
ति भावः अत आह भावानां यत्प्रतीघाति वपुर्मायात्मकं हि तत् । तेषामेवास्ति सद्विद्यामयं त्वप्रतिघातके र-
ति ॥७॥ प्रतिघातीति प्रतिहतत्वादन्यानुप्रवेशासहमित्यर्थः तद्धि मायीयं स्वरूपगोपनाकारित्वाद्येयं पारमेश्व ५५

रीक्रियाशक्तिस्वरूपात्मकं अत एव भेदप्राधान्यात् वेद्यतयावस्थितस्य तत्त्वस्य स्पर्शत्वमिति प्रतिबिम्बग्रहणाभासं तेजस्तत्त्वम्
यस्य नरप्रतीच्यातिभावानां वपुरुल्लसद्द्योतमयं ज्ञानशक्तिस्वभावमत एव तद्रूपेतयान्तःस्वच्छमिति तत्प्रति
बिम्बग्रहणसहिष्णुत्वम् तेन सर्वं प्रतिबिम्बात्मकमिदं तत्तद्गृह्णातीति विशेषः एवं परमेश्वर एव स्वस्वातन्त्र्यमाहा
त्म्यात् तत्र हि बिम्बप्रतिबिम्बाद्याभासवैचित्र्येणावभासत इति तात्पर्यार्थः तदाह तदेवमुभयाकारमवभासं प्रका
शयन् विभाति वरदो बिम्बप्रतिबिम्बतयाखिल इति १६ उभयकारमिति प्रतीच्छ्यप्रतीच्छकात्मकं आभास
मात्रसारमेवैतत्तात्त्विकमित्युक्तं प्रवभासं प्रकाशयन्निति उक्तं च तस्मादेको महेशानः स्वातन्त्र्यापादितस्थितिः
द्वित्वेन भासते सोऽपि बिम्बमतत्त्वउपपादकेषां च नैयायिकानां प्रत्याहते नयनरश्मिभिः स्वस्यैव मुखस्य ग्रहणमपि
दर्पणमुखमिति भ्रान्तिरत्र पुनः सत्यत्वभ्रान्तत्वव्यतिरेकेण तृतीयराशेरपत्तेरस्याभावात्प्रतिबिम्बं नाम न
किंचिदस्तीति मतं निराकर्तुमाह यस्त्वाह नेत्रतेजांसि स्वच्छात्प्रतिफलन्त्यलम् विपर्ययस्य स्वकं वक्त्रं गृह्णन्ती
ति संप्रपद्यत इति १७ यत्त्वेकघनेन स्वच्छाकारान्नुवितत्वान्तर्वेषां नैयायिकानां तन्मतमिति सूचितं केचि
देव स्वग्रहणेनैतदुक्तमिति भावः अत एव हि विकारभूषणकारादिभिरेवन्नामापि न स्पृष्टम् स्वच्छादिति वा
द्वा दर्पणादेर्विस्पन्दितिपरावृत्तेनेत्यर्थः अत्र च प्रतिफलन्तीति विशेषणद्वारेण हेतुः अन्यथा स्वदेहसंमुखीभाव
वर्षवेषां न स्यादिति कथं स्वमपि वक्त्रं गृह्णीयुः एतदेवेति स्पतद्भ्युपगमे कल्लवाशयइति तदेवाह देहाद
न्यत्र यत्तेजस्तदधिष्ठातरात्मनः तेनैव तेजसा जडे कोऽर्थः स्याद्दर्पणेन तत् इति १८ उक्ताधितवक्तृगः समस्तदेहा

श्री॰
नं॰ लो॰
५॰

50

इहि॰ प्रसक्तं यन्नापनेतेन तेनैव विपर्यस्तनेतेऽमात्माधिष्ठायकस्यात्मनो यदि स्वमुखाज्जातस्वाताभावेन तद्दर्पणेन को॰
ऽयं गुणः प्रतिफलनहेतुर्नामत्येषां प्रपिककुमादीनां तत्र संभवात् अथ दर्पणादय एव प्रतिफलनहेतवो न कुम्भा
दयः इति स्वकं दाभिधानमेतत् यतः समानेपि प्रतिघातहेतुत्वे दर्पणादय एव तथा न कुम्भादयः इत्यत्र न किंचि
दुत्पश्यामः अथाधिकः स्वच्छत्वाख्यो धर्मोस्ति निमित्तमिति चेन्नैतत् स्वच्छत्वे हि न प्रतीघातेनिमित्तमेव च्छो
कस्य स्वच्छत्वात्तस्मिन्नस्ति तिनभसि न कस्याप्यवकाशः स्यात् प्रस्तुतं तत्स्वतिबिंबग्रहणे निमित्तमिति विरुद्धत्व
मेव हेतोराह इति नेन प्रतीघातेम्र्न तेनाप्येव निमित्तं तच्चोभयत्रापि समानं यद्वा दर्पणेन प्रतिफलनस्फुट
त्वादिदानीं दर्पणं विनापि स्वमुखग्रहणं स्यादिति तेन किं प्रयोजनं एवं च प्रतिफलनबलात्प्रत्याहृत्याय॰
दिनायनाः यमयः स्वकमेव वक्त्रं रूढमिति तन्निजएव देशे तत्र आयेनान्यत्र दर्पणादेत इत्याह विपर्यस्तेन
तेजो ग्राहकात्मत्वमभावैः रूपंह्रपेपतवदनेनिजेनसंकरोतते इति ९५ रूपमिति स्ववदनसंबंधि वदनेनि॰
जइति स्ववदनदेशएवेत्यर्थः स्वदेशावस्थितमेव हि ग्राह्यग्राहकोऽवद्धातीति भावः न हि नीलदेशाप॰
विहत्यनीलज्ञानं नीलं परिच्छिंदत् क्वचित् दृष्टम् ग्राहकात्मत्वमिति गृहीतसंबद्धमेव वैतज्ज्ञेयं आत्माधि
ष्ठितानामेव हि एष ग्राहकत्वव्यवहारः किंच बहिर्निस्सृतानां नयनतेजसां आत्माधिष्ठानं किमशरीरेण
सशरीरेण वा आद्ये पक्षे शरीरस्य भोगायतनत्वं न स्यात्तेन विनापि बहिर्बुद्धिलक्षणभोगस्य सिद्धत्वात्
एवं च तस्य भोगायतनं शरीरं इति स्वसिद्धान्तभंगो भवेत् सशरीरेणाधिष्ठानेन च बिंबवदेवास्य प्रतिपत्ति ५॰

स्याच्चत्वन्यथेत्याह स्वस्वविमर्शावेशेन तद्रूपं भायात्मेत्यलं न तत्स्वस्य प्रतिबिम्बस्य वैधर्म्यकीर्तनस्वरूपिणी इति ९९ य
दीदं निजस्वत्वाधिकरणत्वेनात्मनो रूपमवभासते तन्ममेदं रूपमित्यहंतास्पदत्वेन पर्यायमात्रप्रतिपत्तिः स्यात्
न पुनर्व्यापकस्यात्मनोऽस्येदं रूपमितीदंतास्पदत्वेन सुप्तज्ञानां बालादीनामयमित्येवैकारस्य प्रतिपत्तिः
सुप्तज्ञस्तु संमुखमेवेदमत्र प्रतिबिंबितमित्यभिमन्यतां नाम को दोषः बिंबात्तु पुनरस्य प्रतिबिंबत्वे भेदेन प्र
तिपत्तिरस्त्येव तत्रैवंरूपतस्यापह्नोतुमशक्यत्वात् किंच स्वस्वरूपपर्ययात्मनो भानरूपं स्यात्तत्स्पर्शेणापि
भायात् रूपसन्निवेशो हि कामं गुरुत्वगंधवत्त्वादिरहितोऽस्यास्तां न पुनस्तदव्यभिचरितस्वभावत्वात्स्पर्श
हीनोऽपि कश्चिद्दृष्टो रूपप्रतिबिंबे तु स्पर्शाच्छिन्नमेव रूपं प्रतीयते न ह्यग्निः प्रतिबिंबभाजोऽस्मत्करस्य कश्चिदस्म
त्स्पर्शोपलब्धं तद्रूपप्रतिभासे यथा तद्धर्मस्य सन्निवेशस्यावश्यंभावेन तथा तस्याभिचारिणः स्पर्शस्यापि यदि स्व
रूपमेवावगम्यते तस्मान्नयुक्तमुक्तं स्वकस्यैव वक्त्रस्य ग्रहणमिति तन्वत एवोक्तं भ्रांतिविषयमिति यत्त्वमुखमे
वावगम्यमाणं भ्रांत्याभिमन्यते दर्पणे गृहीतमिति यद्येवं तर्हि सैवास्तु किमसंवेद्यमानस्य स्वमुखग्रह
णस्याभ्युपगमेन भ्रांतौ स्वारोप्यमाणमेव परिस्फुरति न वस्तुतत्त्वमपि शुक्तिकायां रजतनिर्भासे हि रूप्य
दिग्धशुक्तिकापि भयान्नेष्यते रजतनिर्भासेनेति भ्रांतिरेव न स्यात् एवं स्वमुखमेव चेत्स्वत्वं गृहीतं का नाम भ्रांतिः
भ्रांतावपि किंवा दर्पणप्रवृत्त्वेनाभासनमत्र परमुखत्वेन न तावदाद्यः पक्षो दर्पणस्यास्वदेशस्यैव निर्भा
समानत्वात् नहि रजतनिर्भासावसरे शुक्तिकायाः प्रतिभानं भवेत् नापि द्वितीयः एवं सौदासीन्यमवलंब

श्री
तं.लो.
५१

51

मानः सर्वो जनः स्वमुखेक्षणविभ्रमप्रसाधनादावनादृतः स्यात् तस्मात्क्षोभिताभावाद्बिंबविलक्षणं प्रतिबिंबा
त्मैव स्वतंत्ररूपत्वेन दृश्यपरोक्तत्वं अत्राह रूपसंस्थानमात्रं तत्स्पर्शगंधरसादिभिः न्यग्भूतैरेव तद्युक्तं वस्तु तत्प्र
तिबिंबितं १७ तदुक्तात्क्षोभाभावादेव हेतोः स्पर्शादिशून्यत्वात्केवलं तद्रूपसंस्थानं तत्र दर्पणादौ प्रतिबिंबितं
मस्त्येव न पुनस्तद्वस्तु किंतु स्पर्शादिभिर्न्यग्भूतैरेव तद्युक्तं अन्यथा ह्यस्य बिंबाद्विशेष एव स्यात् तस्माद
स्यैव प्रतिबिंबलक्षणस्य तृतीयो राशिरित्याशयः किं नाम चेदं स्पर्शादीनां न्यग्भूतत्वमित्याह न्यग्भावो ग्राह्य
ताभावात्तदभावो प्रमाणतः सचार्थसंगमाभावान्मोघादर्शेनवस्थितेरिति १८ स इति प्रमाणाभावः अ
नवस्थितेरिति अर्थात्स्पर्शादीनां यदि नाम ग्राह्यस्पर्शादीनामवस्थानं स्यात्तत्तैः सहेंद्रियाणि संप्रयुज्येरन्
तत्सन्निकर्षादेव चोत्पद्यमानं ज्ञानं तत्र प्रमाणतां यायादिति तत्प्रतीयमानस्य स्पर्शादेर्ग्राह्यभावो भवेदि
तिभावः किंच अत एव गुरुत्वादिधर्मो नैतस्य भासते न ह्यादर्शे संस्थितोसौ तद्दृष्टेः सम उपायकः १९ अत इ
ति स्पर्शादीनामनवस्थितेः यदि हि तस्य प्रतिबिंबितस्य रूपसंस्थानमात्रस्य स्पर्शाद्यपि स्यात्तत्तद्धर्मं गुरु
त्वादिरपि भायात् तदभावे चास्य किं प्रमाणमित्याह न ह्यादर्शे संस्थितोसाविति असाविति गुरुत्वादिध
र्मः प्रतिबिंबितस्य पर्वतादेर्गुरुत्वादिधर्मसंभवे हि तद्धारणाद्दर्पणस्य चाल्पः स्यात् न चैवमिति प्रतिबिं
बेऽपि तन्नास्तीत्युक्तं गुरुत्वादिधर्मो नास्य भासत इति ननु रूपेणावश्यं स्पर्शाद्यव्यभिचारि सर्वत्रैव दृष्टं बिंबे
चैवमिति दर्पणे रूपमेव केवलं किमिति प्रतिसंक्रांतमित्याशंक्याह तद्दृष्टेः सम उपायक इति तद्दृष्टाविति ५१

तस्य रूपसंस्थानमात्रस्य हस्तावभासनेत्यर्थः दर्पणे हि पूर्वोक्तयुक्त्या रूपमेव सङ्क्रमतीति तदवभासनप
र्यवसायकत्वेन स्पर्शादेरपीति भावः उपायापायेवोपायक इति स्वार्थे कन् ननु यथा दर्पणस्तद्वद्रूपाय
स्तथालोकादयस्तदुपायतया विशेषे एव कस्मादप्याधारा उच्यन्त इत्याशंक्याह तस्मान्न तेषु भेदे
न यद्यपि तत उच्यते थाद्रष्टि यतः पुनस्तस्मादादर्शादेव प्रतिबिंबोभेदेन पृथक्त्यान भातितनेह तैः
तिलेषु तैलमिति वदभिव्यापकतया स्यैव आधार उच्यते अत्र पुनरुक्तत्वन्नस्य सतः प्रतिबिंबस्य तदभावालो
कादय उपाया इति तेभ्योस्य विशेषः तदाह तत्र रूपयादीपदृक्संविदः क्रमात् ४ दीपचक्षुर्विबोधानां
कारित्वाभावतः परं सर्वत्र व्यापिनैर्मल्यात्तद्विना दर्शवत्पृथकु इति ४ क्रमादिति दर्पणाभेदेनोक्तस्याव
भासाद्रूपस्य कारकत्वं निते हि दर्पणे जातेपि प्रतिबिंबे दीपं विना कस्तद्व्यवहारः कोहि वेदो यतस्समेद दर्पणे
मुखं संक्रान्तं एवमस्य सङ्क्रान्तेपि मुखे सत्यपि लोके न तद्व्यवहारः अत एवास्य चमत्कृत्यैवं सामग्ग्र्याकेना
पि वैगुण्येन यदि इन्द्रियार्थसन्निकर्षाभावान्नज्ञानेनोत्पन्नं एतत्कृत्यं परिच्छिन्नाद् इत्येतज्ज्ञानावधावस
दितानां रूपायत्वं अवभासमात्रसारमेव हि प्रतिबिंबमतत्त्वमित्येतदिह प्राधान्येनोक्तं ननु तत्कथं स्याद
र्पणादीपादीनां अपि विशिष्टमेव प्रतिबिंबग्रहणसहिष्णुत्वमिति किमिति नतेपि स्वात्मभेदेन तद्भास
मे युरित्याशंक्याह दीपेत्यादि सत्यमस्त्येव दीपादीनां स्वात्मनि प्रतिबिंबग्रहणसहिष्णुत्वं किंतु प्रति
बिंबस्य दर्पणे यथा नतिरिक्तत्वेपि ततो तिरिक्ततायमानत्वेन प्रकाशकतया नावेति यतस्तदाह न विना दर्श

श्री॰
तं॰ लो॰
५२

52

वस्तुथगिति यतो दीपादीनां काठिन्यस्याभावः कठिने हि दर्पणादौ प्रतिसंक्रान्तं सद्वायामस्य स्थैर्यात्पृथक्प्रति-
भासते दीपादितेजः पुनः काठिन्याभावाद्वेगवदिति तत्रास्थैर्यात्तथा न प्रकाशते यथा निर्मलेपि जलाशया-
दाविस्तिमितत्वात्प्रतिसंक्रान्तमपि स्पष्टत्वादिना लक्ष्यते तथेहापीति भावः नन्वेवमप्यपिद्रवत्वात्काठिन्याभावा-
त्तैले मिश्रेपि प्रतिबिम्बस्य पृथग्भासेन स्यात् न ह्यस्य वैशेषिकं काठिन्यं न हि यथा नभसि भुजंगविभ्रमयतेन प्रती-
घातस्तथात्रापीति अत एवात्र वाकुम्भान्तरतः पुंसो वा कोऽपरं तद्देहेन परिश्रमः किं तु तदापेक्षिकं न हि यथाऽऽ-
श्रियां काठिन्यमस्ति तथा एव यथा चात्र तथा न तेजसि न हि तेजसि काठिन्यं नास्तीत्युच्यते किं तु तदपेक्षया इति
स्वल्पं प्रतिबिम्बस्य पृथक्प्रकाशनायोग्यमिति अत एव यथाऽऽत्मर्त्तत्वाच्च काशतल्पमेव दीपादयो हि भवेयुः संवि-
दितमेव नैतन्मात्रेणैवेत्यमूर्त्तत्वान्न च न तत्प्रतिबिम्बस्य पृथक्प्रकाशः किं च दर्पणादिषु तत एव स्वच्छत्वेन पञ्चादिति
तत्र मलिनेषु पश्चाद्भागेषु भिन्नन्यायेनाश्रित्य स्वच्छे पुरोभागे प्रतिबिम्बं भासते इह तु सर्वतः स्वच्छत्वात्तद्भावे हि
तत्त्वादेकेन भागेन प्रतिसंक्रान्तमपि स्पष्टत्वादिना लक्ष्यते भागान्तरेणान्तत आलोकादिना प्रतिसंक्रान्तेन तस्याहत-
त्वात् यद्वा काचस्फटिकशकलादयः सर्वतः स्वच्छत्वात्तद्भावे हि तत्र वस्तुदर्शनान्यथानुपपत्त्या नयनानां र-
श्मीनां प्रतिघातकास्तथा दीपादयोपि काठिन्याभावेऽपि सर्वतः स्वच्छत्वाद्भागान्तरेण निर्गच्छतः प्रति-
बिम्बस्येति न तत्र तत्त्वरोद्धः अतिमलिनस्य तत्प्रतीघातकस्य भागान्तरस्याभावात् संविदस्तु नः सर्वतो नैर्म-
ल्यात्स्वप्रकाशेति न तत्स्यावेयत्तयोग्यमस्तीति तत्र कथं प्रतिबिम्बस्य पृथक्प्रकाशः यस्तु नः प्रसरावसरे ५२

दीपिकायाः प्रकाशकत्वेनैवानुभवः स्वतेजसि प्रतिबिंबलसते तत्कंथादिमाहात्म्याच्च तथापि यावत्प्रतिबिंबं दृश्य
ते तत्र तेजसैव चक्षुरिंद्रियैतस्य निस्परीतत्वात् किंतु प्राप्यगोलकश्वतिन कश्चिद्दोषः नचैतत्प्रतिबिंबसत्तत्त्वम
स्माभिः स्वोपज्ञमेवोक्तं इत्याह एतत्सर्वदेवेनैव दर्शितं बोधयहृदये मूढानां वस्तु भवति ततोऽप्यन्यत्रनाप्य
ले २२ प्रतिच्छायाति स्वतंत्रेणेत्यनस्याय्य स्यायि चापिन स्वच्छस्यैव एकस्यापि महिमेति क्लृप्तलनेति २३ एतत्प्रति
बिंबसमतं क्लृप्तलनादेवेन मूढानामिति वस्तुमात्रेणेन प्रकारेण बोधयहृदये दर्शितमिति संबंधः दर्शितमि
ति सामान्येनोक्तेः सर्वैरेवेति भावः तदुक्तं पूज्यैर्हि ववद्देवीः करणत्वेन धीरिति तथा मलदर्पणवत्तेनः
सर्वं व्याप्तं चराचरं तथा सदसद्वस्तु निर्भासी दर्पणप्रतिबिंबवदिति तथा यथांतर्निर्मलादर्शे भांति भा
वाविशेषिणः अनाभिः प्राप्तत्वात्तस्मिंश्चिन्नाथे विश्वहन्तयः इति तथा प्रतिबिंबेति यथार्थस्त्वेतः स्वच्छमणिरिव
ति नभेदं बोधनमेभेदोत्तज्जीवस्यैता विभीषिकाः प्रतिबिंबमिदं दृष्टं जलेष्विव विवस्वतः तत्त्वतावदेतत्प्रतिबिंबं वस्तु
भवति प्रतिभासमानत्वात् नच भातमभातं भवतीति सर्वेषामेव विवादः नचात्र कश्चिद्बाधकः प्रत्यया
क्तित्तस्योत्तरकालमनुदयात् ननु यद्येवं तदेतेन प्रसिद्धं तत्तद्वस्तुजातीयेन भवितव्यमुक्तं अन्यथा सति यः
तेव स्तत्वं भवेत् तेन शशशृंगरूपस्पर्शात्मकविषाणं वस्तुभूतमस्तीत्यपि स्यात् नचास्य प्रसिद्धवस्तुत
ज्जातीयत्वमस्तीति कथं वस्तुभूतत्वं भवेत् वाह्यं वा तन्न वस्तु देशाद्देशांतरमपिव्रजेत् नचैवमतत् तदा
हृ ततोऽप्यन्यत्रनीति ततः इतिदर्पदशात् अन्यत्रेति देशांतरे भवतीति सर्वेषं संबंधनीये वाह्यरूपादि स्पर्शा

श्री॰
तं॰लो॰
५३

53

दिक्ष्वभिव्याप्तिमेव भवति नैवमेतदित्याह मांसलमिति नैतत्पर्याप्तमित्यर्थः यतोऽत्र स्पर्शादिपरिहारेण रूपं संस्था-
नमात्रस्यैव प्रतिभासः न शब्दोऽत्र काकातिवघोज्यः बाह्यश्च पर्वतादि सर्वस्यैव प्रतिहंता तत्सर्वं चास्य मध्ये न मात्
नैवैवमेतत् अत आह प्रतिघातीति न शब्दोऽत्रापि संवेधनीयः अन्यथा स्वभावे दर्पणे कथं तदंतः प्रवेशः स्यात्
नैवैतत् दर्पणस्य स्वच्छता युज्यते तथात्वे हि दर्पणस्यादर्शनं भवेत् बाह्यस्य च सर्वस्यैवास्य नैःकारणापेक्षास्ति
नहि स्वयं भू किंचिद्वस्तु संभवति उत्पन्ने पुनरस्य निरपेक्षत्वमेवास्ते यथा घटः कौलादिपरिहारेण च इदं पुनरुत्पत्ति-
निमित्तं दर्पणाद्यपेक्षत्वात्तेषां न काचिदपि सत्तां लभन्ते न हि दर्पणादिपरिहारेण प्रतिबिंबं क्वचिद्दृश्यते त-
दुक्तं न स्वतंत्रमिति अत एव चैतत्स्वयं स्थिरमस्थिरं वापीत्याह न स्थायि अस्थायि वा अन्येनेति बाह्ये हि वस्तुत्वं त-
स्य हेतुकालयोगित्वात् स्थायीत्युच्यते अन्यथास्थायि एतत्पुनर्दर्पणादेर्व्यतिरेकेण सत्तामेव नोपलभते
इति कस्य कालयोगो येन स्थायि अस्थायि वा भवेत् तस्मात्सिद्धं न तद्वस्तु मानीयत्वाभावात् शशविषा-
णादिवदेतद्वस्त्वेवेति नास्य प्रतिभासो न्याय्यः अथवास्ति प्रतिभास इति किमेतदुच्यते इत्याह स्वच्छस्यैवैव
कस्यापि महिमेति स्वच्छस्य दर्पणस्यैवैष प्रभावो यद्वस्तुवत् विलक्षणमाभासमात्रसारं प्रतिबिंबं नाम
दं प्रतिभासत इति तेन भगवता यथा दर्पणादौ आभासमात्रसारा एवार्था अवभासंते तथा संविद्यपीति
न बहीरूपत्वेनैषां सत्त्वमस्तीति बोधं वर्धयितुं बाह्यार्थाभिनिवेशिनामेतदुपदिष्टं अतः सर्वमेवैतदाभास-
मात्रसारमेवेति न बाह्येऽर्थेऽभिनिवेष्टव्यं येन द्वैतमोहः स्यात् अत आह न देशो नो रूपं न च समययोगो॰ ५३

नपरिमानवान्योन्यासंयोगोनचतदपहानिर्नचस्यान्नचावस्तुतैस्यान्नचकिमपिसारंनिजमितिभवंमोहः॥
ग्रासेप्दितिनिरदिशाहदर्पणविधि २४ प्रतिबिंबनावदर्पणातिरेकेणस्वतंत्रतयापृथक्त्वज्ञानोपलभते इस्य
यथादिति ततश्चनास्यस्वदर्पणात्पृथग्देशस्त्वुक्तो नदेशइति एवंचास्यनचना कादित्यालक्षणमूर्त्तिंविपि
नास्तीत्यर्थः यथाहिदर्पणस्यदेशःपृथग्देशःस्यादेकस्यैवनभेदेशस्यमूर्त्तेनदर्पणेनाक्रांतस्यमूर्त्तान्तरेणाक्र
मितुमशक्यत्वान्मूर्त्तानांसमानदेशत्वविरोधात् अतएवचास्यनोनूपंरूपमुपगुणयोगाइत्यर्थः सहिमूर्त्त
एवभवतीतिभावः अतएवचनास्यकालेसंबंधः सहिकंचित्स्थूलापरभाविनमुपेक्ष्यपृथग्लक्षसन्नाक
स्यात् अस्यपुनर्दर्पणात्पृथक्त्वेनैवनाभीत्युक्तंचकुशः अतएवचनास्यपरिमाणंमतत्त्वएवतद्योगोपपत्तेः
अन्यथाहिपरिमितेदर्पणेदेशेमहाकारंपर्वतादिकथंप्रतिसंक्रांतंभवेत् नापिदर्पणांतरेऽनेकेषामर्था
नांसहप्रतिभासेपिपरस्परंनैरंतर्येनसंश्लेषइत्याह नचान्योन्यासंयोगइति नचनगरप्रतिभासादौयघनेक
योसिन्नदेशानामर्थानामेकस्मिन्नेवपरिमितेदर्पणदेशेप्रतिभासस्तदेषांएकदेशत्वान्यथानुपपत्त्याप
रस्परंसंमीलनेनैकपिंडीभावेनैवास्योन्याय्यः नदेदेवंतर्हितत्रनगरप्रतिभासोनभवेदित्याह नचतदप
हानिरिति सर्वेषामेवार्थानांपरस्परंवैविक्तेनैवप्रतिभासात् नचभातमभातंभवतीतिउक्तंचकुशः अ
तएवचनास्यावस्तुत्वमित्याह नचावस्तुतैस्यादिति सर्वेषामेवार्थानांप्रतिभासादिति एवमप्यस्यवस्तु
तोपपादकमल्पमपिनिजंतत्त्वंरूपेनास्तीत्याह नचकिमपिसारंनिजमिति इत्येवमाभासमात्रसारप्रतिबिं

ग्री॰
ते॰ लो॰
५५

वमतत्वं वा व्याख्यं वा दिनेन निश्चितमेव द्वैतप्रधानात्मकं संकुचितेन ज्ञानेन शाम्यतामित्येतदर्थं दर्पणविधिः अस्मादिवैलक्ष
ण्येन प्रतिबिंबसहिष्णुत्ववस्तुप्रकारो निर्विदिशान्निर्दिष्ट एव एवं च सति अयमर्थः प्रदर्शितो भवति यदिदं समिदं
संविद्दर्पणप्रतिबिंबन्यायेनावस्थितं न तत्तदतिरिक्ततया कृततया बहीरूपमेन वस्तु सदिति न तत्राभिनि
वेष्टव्यं इति तदेवमुपपादितं प्रतिबिंबमर्मार्यक्ष्म्यस्य प्रतिबिंबे अन्यामयिकेनाभियानां नैरन्तर्येणाग्यमिथीयत
इत्याह संपादितं श्रव्यमित्यादि प्रतिसंक्रमणेन आत् श्रवणस्तस्याः प्रतिश्रुत्काया यत्ता प्रति सदृशं श्रवणं प्रतिश्रु
मैवेति इह खलु नैयायिकानां दर्पणादौ चक्षुषा रश्मीनां प्रतिफलनात् स्वकवक्त्रग्रहणे रूपस्य प्रतिबिंबे
श्रोत्रादेः प्रतिफलनाद्ययोगात् प्रतिश्रुत्कादौ मुख्यशब्दादिरूपतापरिकल्पनेनापि उदपन्न एव इति न क्वचिदपि प्र
तिबिंबमस्तीत्याशयः तत्र रूपप्रतिबिंबमस्तीत्युपपादितं तावत् एवं शब्दादीनामपि प्रतिबिंबमस्तीत्युपपा
दनाय तन्मतमाशंक्य दूषयति न च श्रावितेत्यादिना श्रवितिप्रतिश्रुत्का शब्दज इति न पुनः संयोगजो विभा
गजो वा स्वतएव स्वहेतुसमर्थत्वात् स्वयंमुख्यः शब्द इति भावः स च वक्त्रदेशात् क्षणत्वेव प्रतीयते अत एव तत्स वि
धवर्तिभिः प्रमातृभिराद्य एव शब्दस्तीव्रतमप्रायः श्रूयते तेन पुनरंत्यो मंदतमप्रायः दूरदेशवर्तिभिः पुनरं
त्य एव न त्वाद्य इति प्रतिश्रुत्का पुनस्तेनैव वक्त्रात्समीपस्थैर्वा प्रमातृभिराभा ऋजुत्वेन स्वमार्गे प्रवर्तमानत्वेन
संश्रूयते अत एव दूरस्थैर्गिरिगुहाप्रायदेशस्थैः प्रमातृभिर्न श्रूयते तदाभिमुख्येन तस्याः प्रवर्तमानत्वाभा
वात् मुख्यः शब्दश्च बहूनां श्रोतॄणां श्रोत्राकाशमभियानेन भिन्नाभिन्नस्वरूपतामियेति तथा हि सर्वे ५५

54

घोषात्मकमेकविषयत्वेन प्रवृत्तिर्न स्यात् । प्रतिश्रुत्का पुनः स्वयं स्थितं कथितमपशब्दः पानीयभाजनच्छादनरूपा ॥
पिहितशब्दयोगे उपादानविशेषाः । तेषां यानि विशिष्टानि स्थूलसूक्ष्मादिरूपाणि कृत्स्नानि सुषिरस्या गास्तत्र से
गतौ । न देकांशमीलनेनैकशब्दात्मवैचित्र्यं यायादिति वस्तुभूतशब्दजशब्दजातीयत्वानुपलेख्यानासौ शब्द
जः शब्दः । तस्माद्यथा मुखस्य दर्पणादौ प्रतिबिम्बमस्ति । तथा स्वमुखस्य शब्दस्यापि न भवतीत्याह । स्वस्य शब्दस्य प्र
तिबिम्बं मुखादिवदिति । न केवलं वस्तुभूतस्यैव शब्दजातीयत्वाभावादत्र प्रतिबिम्बं यावद्रूपप्रतिबिम्बजातीय
त्वादपीत्याह । इदमन्यस्य वेद्यस्य रूपमित्यभिधीयते । यथादर्शे तथा केनाप्युक्तमाकर्णयेतीति । यथा दर्पणादा
वरेतात्प्रत्ययस्यात्मभावसंबंधिनो रूपास्यान्यसंबंधित्वेन वेद्यतया प्रतीतिः । तथा मयैतदुक्तमिति परामर्शनी
यस्यापि स्वयमुच्चारितस्य शब्दस्यानेकाप्युक्तमाकर्णयेति । अतः प्रतिबिम्बात् तज्जातीयत्वादप्यत्र प्रतिबिम्बत्व
मित्याशयः । न शब्दश्चार्थसंबन्धापेक्षया इति शाब्दो वाक्यसमासौ । न त्वेकेन चिह्नं क्रमयदि उच्चारितः शब्दो हूरे
द्धायकाशे प्रतिसंक्रान्तिमेति । तत्रद्देशवर्तिनां प्रवणं श्रवणं भवेत्तन्नैषामित्याह । नियमाद्धि बिम्बसंसर्गप्र
तिबिम्बस्य यतः । तत्रस्थगाप्रमातारः शृण्वन्ति प्रतिशब्दकं । यस्माद्दर्पणादाविव प्रतिबिम्बस्य नियमेन बिम्ब
संसर्गमेव भवति । तस्मात्तयोः बिम्बप्रतिबिम्बयोरन्तर्वर्तिन एव प्रमातारः । ते बिम्बसंसर्गेण प्रवर्त्तमानं प्रतिश
ब्दं शृण्वन्ति न पुनरन्ये ये गास्त इति विवक्षितस्य गह्वरादिदेशस्थाः । तद्व्यभिचारित्वेन तस्याप्रवर्तमानत्वात् । ननु यद्येवं
तर्हि उत्पथगतैरपि केनापि निमित्तेनाकृतबिम्बाभिमतशब्दाकाराः प्रमातारः कथं बिम्बाभिमुख्येन प्रवर्त्तेत ।

श्री॰
तं॰ लो॰
५५

55

मानेप्रतिशब्दे स्फटिकगुटिकाशंक्याह । विंबग्रहं तदपि विना प्रतिबिंबग्रहो भवेत् स्वपक्षात्स्यापि यंपशेषे हं किं तं मन्तके व॰
पुः भवेदिति प्रतिबिंबग्रहे देशावस्थानात् स्वपक्षात्स्यमिति अतर्कितोपनतबिंबभूतप्रियादर्शनेन विशेषण
हारेणाहेतः नन्वायुक्ता दर्पणादेर्व्यतिरेकेण प्रतिबिंबटस्थक्तत्नामोवतोपलभ्यते इति तस्य बिंबसांमुख्यमभव
तीत्याशंक्याह सांमुख्यं चोच्यते तादृग्दर्पणभेदसंस्थितेः तादृक्‌ बिंबसंमुखो योसौ दर्पणस्तेनाभेदो दर्पणैका
त्म्ये तेन या प्रतिबिंबस्य संस्थितिरवस्थानं तेनैतदेवास्य सांमुख्यं यद्दर्पणे बिंबसांमुख्येन वर्तते तदनधिकवृत्ति
त्वात्तस्य दर्पणादेः परवपभाविबिंबसांमुख्यं अन्यथा प्रतिबिंबस्योत्पत्तिरेव न स्यात् एवमाकाशादेरपि बिंब
सांमुख्येनैव हि शब्दादि प्रतिबिंबग्राहित्वमित्यवगंतव्यं तदाह अतः कूपादिषि स्वाकाशे तत्प्रतिबिंबितं वक्त्रा
काशे सशब्दं संज्ञातितत्परवक्त्रगम् अतो यथोक्ताद्धि बिंबसंमुखाधारविशेषैकात्म्याद्धेतोः कूपाद्याकाशे तद्धि
वभूतं सशब्दं वक्त्रः संवेद्याकाशे प्रतिबिंबितं जानातीत्यभेदवृत्तिसंज्ञातिप्रतिभासत इत्यर्थः शब्दस्य गुणत्वेन
गुणिनि समवेतत्वात्तत्परमेवत्वमेवेति गुणिनैव सहास्य गुणिनि प्रतिबिंबनं युक्तमित्युक्तमाकाशे आका॰
शमिति कूपाद्याकाशस्य वक्त्राकाशसांमुख्ये हृदयंगमीकर्तुं दृष्टान्तयति तत्परवक्त्रवदिति ततः प्रकृतमाह
वक्त्रः परा वक्त्रा प्रतिवक्त्रा तस्मिन्निवेत्यर्थः यथा वक्त्रसंमुखीनो एव प्रतिवक्त्रसंबंधी श्रोत्राकाशः वक्त्रसंबंधि
नः सशब्दस्याकाशस्य प्रतिबिंबं स्फटजानितया तथा कूपाद्याकाशेपीति । इहावलतत्तदिंद्रियकंस्तानेवदृहीत
तत्प्रतिबिंबमेव विषयं परिछिंद्यात् अन्यथा हि निराकारस्य ज्ञानस्य नीलपीताद्यनेकविषयसाधारणत्वा॰ ५५

दिदं नीलज्ञानं इदं पीतज्ञानं इति नियमो न स्यात्‌ अतस्साकारज्ञाने साकारवर्त्तीसंतवेणस्य प्रतिकर्म्मव्यवस्था
नुपपत्तेः न च यदेवास्य जनकं तदेव विषय इति कर्म्मव्यवस्थापि सिद्धेदिति वक्तुं युक्तं जनकत्वाविशेषाच्चक्षुरा
दीनामपि तद्विषयत्वप्रसंगात्‌ अथैतन्नीलेन कर्म्मणा सन्माजन्यते तेन तदेव च सह्यदिनेत्यस्य तदेकविषयत्वमि
ति नैतत्‌ कर्म्मत्वं हि कारकत्वं तच्च क्रियावेशाद्भवति अन्यथा तन्नहत्समात्रं स्यान्न कारकं नीलस्य चेह ज्ञा
नाख्यक्रियावेशः एव विचारयितुं प्रस्तुतः इति कथमस्य तत्पूर्वमस्य कार्त्वं स्यात्‌ इति न जनकत्वेनापि तदे
कविषयत्वं सिद्धेत्‌ यस्मज्जनकत्वाविशेषवस्तुस्वभावकृतमपवार्यं विशेषमन्तुच्यते इत्पलायनप्रकारमा
त्रमित्यलं बहुना यत्तेनेंद्रियाण्यपि रहीतत्वम्प्रतिबिंबाद्योवत्तज्ज्ञस्य विक्षेदमायात सत्संहतेत इति साधुद्
ष्टं तितेतस्यर वत्नवदिति यद्यप्येत क्षोत्रमात्रे संभवति तथाप्यभिनिवेशादिनावश्य प्रतिवक्तोः परस्परमा
वशंभाविसामर्थ्यमित्येतन्निदर्शनीकृतं श्रोत्रूणां पुनरसामर्थ्यमपि संभाव्यते तथा लोके वेदांतो लौकिकाः
श्रात्ता वोहस्यं तेन मया श्रुतमनेनोक्तमिति यद्वा सामान्येन कूपाद्याकाशे प्रतिबिंबितावक्त्राकाशः परश्च वा
वक्त्राभातिव क्रांतरेणोवाश्चावितः शब्दः श्रूयत इत्यर्थः एवं प्रतिबिंबमपि तदभेदवृत्तिना हिंबसंभव एवमेवेति
नियमाद्धिंबसां प्रतिबिंबस्येति अतएव च बिंबप्रतिबिंबयोर्मध्यदेशे प्रमाणान्तरकृतानि नान्यस्याह यथा
वदर्शापाश्चान्यभागस्यापेवंन्निनोसवत्‌ तथान्यथाविधाकाशपाश्चस्यापेवंन्निनध्वनि सावमित्यन्यसंबंधिमुख
प्रतिबिंबं तथाविधेति बिंबसंमुखीनपश्चात्स्पागफल गृह्याप्रायदेशस्य इत्यर्थः ध्वनिमित्तिप्रतिश्रुत्कालन

श्री॰
त॰ लो॰
५६

णं नैवेति इति वेदनमात्रप्रतिक्षेपात् प्रतिबिंबस्य वस्तुतेव स्थानमस्तीति सूचितं न हि तत्ताभावाज्ञेयाभाव इति भावः
तेनोत्पन्नमपि प्रतिबिंबयोरपदेशावस्थानभावान्न ज्ञानान्तरीयत्वर्थः यद्यपि चैतन्निरमादिंबसामुख्यमित्यादि
नैवगतार्थं तथापि प्रतिबिंबसाजात्योपोद्बलनाय प्रवृत्तरूपात्तं ननु तद्रूपप्रतिबिंबजातीयत्वं किमांशांशि
कायासर्वे सर्विकयावात् त्राघेपलेवस्तुभूतशाद्बजशाद्बजातीयत्वमपि प्रतिभाससमानत्वादिनाकेनांशेशा
ननास्तीति तद्रूपतापि प्रसक्तास्यात् सर्वसर्विकयाचैतन्नास्ति यद्रूपत्वेनेपि रूपप्रतिबिंबेहस्तादेर्बिंबस्य
प्रतीतिरिहत ननु तथेत्याशंकां दर्शयति शाद्वेनवानभिव्यक्तः प्रतिबिंबतितद्भवे अभिव्यक्तिश्च तीतस्य
समकाले द्वितीयके क्षणे तत्प्रतिबिंबत्वेश्चातिस्मसमकालिका इहशाद्बस्तावदत्रश्चावित ...... प्रतिबिं
बतोनाश्येति इति नूनमसौ प्रथमेक्षणेऽस्थानकरणाभिघातादभिव्यक्तः स पुनः प्रतिबिंबतामश्नुवानः
श्रूयते इत्यस्य नोच्चारित प्रध्वंसिनो बिंबमेमेतस्य प्रतिबिंबतावसरे प्रतीतिः अतत्रनात्र रूपप्रतिबिंबजा
तीयत्वं तत्र प्रतिबिंबकाले बिंबस्य प्रतीतेः तदेतन्नेत्याह नत्वकाले हि नो हस्तं तच्छायारूपनिश्चयाः यत्र
यद्इति विमर्शात्मावभासः तत्रापि प्रतिबिंबकाले बिंबस्य प्रतीतिः नहि प्रतिबिंबप्रतीतौ बिंबस्यापि हस्त
स्तादेः प्रतीतिर्युक्तायुगपत्प्रतीतिद्वयविरोधात् नचैवं चित्रत्वानंवदेकैवोभयालंबना बिंबप्रतिबिंब
योर्विदेशवर्तित्वादविच्छेदेन प्रतिभासाभावात् ननु हस्तादेः प्रतिभासाभावेपि वस्तुनोवस्थानमस्ती
तिचेन्नैतत् आभासएव हि सर्ववस्तुव्यवस्थापकस्तमंतरेणार्थानां सत्तासत्त्वनिश्चयायोगात् सएववात्र ५६

56

नास्तीति हस्तादेर्बिंबस्य वस्तुतः संस्पर्शे किं प्रमाणं शाब्दस्य बहिर्नीयेत तेणापि न स्यद्वस्यस्य वस्तुतः संस्पर्शा॰
वोस्ति किंतु प्रतिबिंबतावसेन तस्य प्रतीतिरेव न भवेदित्युच्यापि बिंब प्रतिबिंबयोर्युगपत्प्रतीतिरिति स्थि
तमेवास्य तज्जातीयत्वं पूर्वनैयायिकमतापहस्तनेन प्रतिबिंबपरमार्थं स्वपर्याये प्रकृतमेवोपक्रमते
ह्यं प्रदर्शितेस्तत्र प्रतिबिंबमतत्वके प्रकृतेश्च महेतत्र प्रतिबिंबनमर्हति शाब्दो नभसि सान्नेदे स्पर्शोथाम
निस्वंदरः स्पर्शोन्योपि हृत्कायान्तः स्थूलशीतादिकोद्भवः परस्थः प्रतिबिंबनात्स्वदेहाद्भूलनाकरः तदा
ह तत्रेत्यादि तत्रेत्येवंस्थिते सतीत्यर्थः नभसीति तत्रैव शब्दस्य नैर्मल्यात् सच परस्थः सन् प्रतिबिंबनमर्ह
तीति संबंधः एतच्च सर्वत्रैव योज्यं सान्द्रइत्यानेदस्यात्माकं कर्तरि हृज्ञात तलादावाधार विशेषे तत्र हि स्प
र्शस्य नैर्मल्यात् मिथुनोपभोगे सद्भवितः स्पर्शः प्रतिसंक्रामति येन यान्तः निष्यंदस्रवाद्यपि स्यात् अत एवान
दकारिवादस्तंदरोपि स्पर्शोपयोडः तोयात्मके मन्नशंथ जदरहृत्मे नाडीकेद्रप्रभृतावाधार विशेषे प्रतिसं
क्रामति येन मूर्छाद्यपि स्यात् प्रतिबिंबसे वास्य ऊतोलस्पृते इत्याह प्रतिबिंबनात्स्वदेहाद्भूलनाकर इति ए
तच्च स्वस्थः स्वयम्भवे समानमित्याविशेषिणा प्रत्ते तत्त्वमर्थक्रियाकारित्वात्सत्ययेव स्पर्शः किं न भ
वतीत्याशंक्याह नचैषस्तुत्यस्त कार्ये पारस्पर्यप्रकाशनात् सत्य इति बिंबरूपः तस्य स्पर्शस्य यत्कार्यं मा
नंदादि तस्य यत् पारम्पर्ये प्रतिबंधेन प्रहृतिः तस्यानवभासनात् साक्षाद्धि मन्निहितेकारणे कार्यम विछे
देनैवोद्भवति नचैवमिह तत्पस्य नस्तुत्वमे एतदेवान्यत्राप्यतिदिशति एवं घ्राणं तरे गंधे रसे दन्तोदके

श्री
तं॰ लो॰
५७

57

स्फुटः स्वेतोदकइतिनिर्मलत्वगुणयुक्तेरसनेंद्रियाधिष्ठानभूतेइत्यर्थः एवंप्रतिस्फुरत्काश्मीरादिप्रतिबिंबानांरूपमपिरूप
प्रतिबिंबजातीयत्वेकदाचिदस्यथासंभवंभवस्थांदर्शयति यथावद्रूपंप्रतिबिंबितंदर्शनेनचक्षुषान्यत्रविनाहिल
क्ष्यते तथारसस्पर्शनसौरभादिकंलक्ष्यतेतेनविनास्थितंतदपि रसाद्यवभासनसामर्थ्यमेवप्रतिबिंबसतत्त्वमि
त्युक्तंबहुशः अवभासनेचतत्तद्विषयग्राहकेंद्रियानुग्रहांतः करणाधिष्ठानायत्तं यतःसंनिहितोपिदर्पणा
दौयदिचक्षुरादींद्रियजातमेतत्करणाधिष्ठितंनजातं तत्कोनामसुखादिप्रतिबिंबावभासः ततश्चक्षुरिंद्रि
यादिष्ठेययोर्गोलकयोः प्रतिसंक्रांतंरूपमनेनान्यसंबंधिनाचक्षुरिंद्रियेणविनानाभिलक्ष्यते चक्षुरादींद्रिय
व्यापारमंतरेणनिर्भासतेइत्यर्थः नकेवलंउभयविच्छेदशून्येदर्पणादौप्रतिसंक्रांतस्यरूपस्यावभासनेन्यसंबंधि
चक्षुरूपयोगोयावत् स्वयंकुशलयोर्दृशोरपीतिदर्शयितुमुक्तंदृशापीति नवलचक्षुरंजनादिवत् प्रतिस
निकृष्टंपरिच्छेत्त ···· त्वलमितिभावः तेनेंद्रियव्यापारमंतरेणैतन्निर्भासतेइतितात्पर्यं एवंयथातत्त्वयारस
प्रतिसंक्रांतंसंस्थितमपिस्वेंद्रियव्यापारमंतरेणपुनर्नलक्ष्यते नावभासतेइत्यर्थः अत्रचक्षुरादींद्रियासंवा
भासानान्यथानुपपत्त्यांतःकरणाधिष्ठानंलभ्यतेइतिनकेवलेनैतदुपात्तम् अन्यथाहिव्याप्रियमाणमपि
चक्षुरादिनकश्चित्परिच्छिंद्यात् ननुइहरूपशब्दयोरंतश्चक्षुःश्रोत्रादौबहिश्चदर्पणाकाशादौप्रतिबिंबयो
गःइतिबाह्यंप्रतिबिंबमन्यसंबंधिभ्यांचक्षुःश्रोत्राभ्यांपरिच्छिद्यते इत्युपपन्नंस्पर्शादिपुनरंतर्देहएवकंदादौ
प्रतिसंक्रामतीतितत्रस्थितेतस्यसंतानस्मृतिस्त्वात्तमेयहान्यसंबंधिनोबाह्येंद्रियस्यतत्स्वविषयानुभवे ५७

त्. कथमकं रूपप्रतिबिंबवदेतदक्षेणविज्ञानलक्षणे इति तदाह नचांतरे स्पर्शनधामनिश्चितं बहिः स्पर्शोऽस्यातद्वि
यः स्पर्शगोचरः अंतोतिकस्यस्वकताहर्षादिइयप्रयोजनेनांतः करणैः कृता यदा तदानंदादिप्रतिबिंबमिंद्रियेस्वकी
क्रियेस्त्वयत एव ताहर्षी श्रुतेरे इति श्रुतेर्देहहृन्निवात् स्पर्शनधामनीस्वपलक्षणं तेन गोचरस्तत्त्रयोरपिग्रहणा
म् अन्यात्त्वपियथांतः स्पर्शाद्यग्रहणे बहिः स्पृश इति विशेषणद्वारेण हेतुः स इति गोचरशाब्दापेक्षो निर्देशः एवम
न्तर्देहहृन्निवात् केदादेः स्पर्शादिवेत्रस्यचचक्षुर्गोलकादिवत्समानेनेतरेंद्रियगोचरत्वानास्तीति न च स्थितंस्य
शाद्यंतःकरणाधिष्ठितस्वेंद्रियव्यापारादेव निर्भासत इत्याह अंतोतिकस्येत्यादि अधोयथोक्तादर्वाग्देहांतो
मनःप्रभृतीनामंतःकरणानां क्रमेण सर्वेंद्रियसंयोगासंभवादितिकस्यसंयुक्तं स्वकं विषयोचितेन नियतेना
हर्षादिइयज्ञानाभ्याभावादरष्टं चतदिंद्रियत्वगादितस्य प्रयोजनेनांतःकरणकर्तृकास्पर्शादौ विषये प्रेरणा यदा
भवेत्तदार्थादिं बभूतबाह्यस्पर्शादिसन्निकर्षाज्जाते इंद्रिये इंद्रियज्ञाने रहीताकारस्यैव ज्ञानस्य तत्र नियतवि
षयपरिच्छेदोपपत्तेः पूर्वमुक्तानात् स्पर्शाद्यात्मप्रतिबिंबमात्रं रहितमतास्टशी मानंदादिलक्षणं स्वकं बिंबमे
मतामर्थक्रियासमर्थतेकरोतीत्यर्थः अत एव वा स्वलक्षणं सर्वं द्वैव ग्राह्यग्राहकभावस्यैवाभावात् बाह्यबिंबाभा
वे पुनः स्मर्यमाणं स्पर्शादि स्वदेहे प्रतिसंक्रांतमपि नस्मरणार्थक्रियाकारीत्यर्थे इत्याह न तु स्मृतात्मा न सगोच
रात् ताभवे क्रिया सा किल वर्तमानतः अंतःस्थितः स्पर्शावरूढादिंद्रियैः समारात्तस्मान्निविदितस्तथा क्रियः स्मृता
दिति बहिरस्यासंभव उक्तः तस्या अतीतार्थविषयत्वात् मानसज्ञानस्य हि संगोयकेयकादिबहिः असंभवदपि

श्री॰
तं॰ लो॰
५८

58

विषयो भवेत् इति भावः एतित्तावदेवेन भवेदेवेत्यभिप्रायः स्मर्यमाणादपि हि स्पर्शादेः स्वात्वादिस्यात् किंतु न सत्यं प्रवृत्ति
त्वात्तस्य स्फुटत्वेनाभावात् अत्र हेतुः सा किल वर्तमानता इति किं लैङ्गे हेतौ यतः सार्थक्रियावर्तमाने तो बहिः संभाविन
एवार्थो भवतीत्यर्थः तदाह अत इति अत उक्तात् वहिर्बिंबात्मसंभावात् उत्कृष्टः स्पर्शस्तदिंद्रिये स्पर्शनेंद्रियत्ता।
ने समागतः दत्त प्रतिबिंबः अत एव विदितः संस्तथा क्रियः सत्यनिजार्थक्रियाकारी भवतीत्यर्थः नन्वेवं सततमेवा
र्थस्य प्रतिबिंबार्पणक्षमत्वाद्बहिरसंभवत्स्पर्शादेः प्रतिसंक्रान्तिमेव वनेति इति स्मृत्यादौ कोनामार्थक्रियामेवकु
र्याद्यस्मात् असत्यत्वेऽपि विकल्प्यते इत्याशंक्याह असंभवे बाह्यगतस्य तादृशोऽस्य एव तस्मिन्प्रतिबिंबितस्तदा करोति तां
स्पर्शाख्यः स्वात्मकः स चापि कस्यामपि नाडिमेतत्तो बाह्यबिंबाभावे तत्तादृशः स्मृत्यादिविकल्पैक हि विवितः स
एवाकारीभूतः स्पर्शादिः न तु बाह्यस्तस्मिन् स्पर्शी हेवादौ प्रतिबिंबितः संस्तथासौ वितथाद सत्यो न स्वलक्षणेताम
र्थक्रियां करोतीति वाक्यार्थः ननु कंदादीनां बहूनां स्पर्शाहेज्ञाणां संभवा किं सर्वत्रैव स्पर्शः प्रतिसंक्रामति उत क
त्रचिदेवेत्याशंक्याह सापि कस्यामपि नाडिमेतत्ताविति कस्मिंश्चिदेव नाडीसंततत्यात्मके कंदादावाधारवि
शेषे इत्यर्थः कंदस्यापि पत्याङ्किकेषांचिकेचिदेवाधारविशेषाः संभवंतीति पूर्वेवषांनेमेल्पातिशयः तास्तुतत्लएव
घंटानां मेत्रैव ते घोस्पर्शसंक्रान्तिरितिभावः एवं प्रतिबिंबमतं समुपपादयति योजयति तेन संवित्तिमत्वे विश्वरूप
तां तेन समनंतरोक्तेन हेतुना विश्वसंवित्तिरेव स्वच्छतातिशयात्मकरः तस्मिन्नात्मानमर्पयत् प्रतिबिंबं ददद्गुण
संवित्यात्मनोनाथस्य विमलो गुणत्वनुभवोपपादितान्निरवयां विश्वरूपतां स्वात्माभिन्नतां वदतो भासयति संविते। ५८

व्यतिरेकेणनस्फुरतीतिभावः तेननिखिलमिदंजगत्संविदात्मनः परमेश्वरस्यैवैकस्यरूपमितिपिण्डार्थः यदुक्तंश्री
ज्ञालंकारे एवंतर्हिजगदेकस्यकस्यचिदनेशस्ययथोक्तविधिनारूपमस्तुकिंनःक्षीयते वदेतेइतिभाष्येनोपसं
भाषणेत्यादिनाभासतेस्वात्मनेएवं ननुसंविद्भेदवतिरिक्तमेववेद्यंतत्संविद्व्यापकात्तस्यतद्धर्मधर्मित्वमपि
स्यात् सत्यमस्त्येवैतदितिबाह्यप्रतिबिम्बदृष्टान्तपुरःसरमित्याह यथाचवर्णधरूपस्यग्रामाद्याःप्रतिबिम्बिताःत
तदाधारोपरागेनभांतिखड्गमुखादिवत् तथाविश्वमिदंबोधेप्रतिबिम्बितमाश्रयेत् प्रकाशात्मस्वतंत्रवत्प्रसं
तिंधर्मविकारं इहखलुरूपादयःप्रतिबिम्बिताःसंतःस्वाधारोपाधिविशिष्टेनैवभासंते यथाखड्गेतद्धर्मेतोऽस्वता
भूपवक्त्रंतथामुखंतथामहतिस्तम्भेवादर्पणेतथाह्देशेति तद्वद्विश्वमपीदंप्रकाशेप्रतिबिम्बितंसत्प्रकाशमा
नत्वादितद्धर्मजातमाश्रयत्वीकरोतीत्यर्थः प्रकाशानतिरिक्तत्वेनहि विश्वस्यप्रकाशमानत्वंस्यादन्यथा
हिप्रकाशमानत्वायोगान्नकिंचिदपिस्फुरेत् अतएवस्वयंप्रकाशमानताइदस्यस्वतंत्र्यं प्रकाशादतिरिक्त
त्वेहिजडस्यनीलसुखाद्यात्मनोविश्वस्यस्वयमप्रकाशरूपत्वात्स्वात्मनानप्रकाशः अपितुपरेणेतिपरापे
क्षायांपारतंत्र्यंभवेदितिभावः अतएवसर्वमिदंवेद्यजातंप्रकाशात्मनःपरमेश्वरस्यशरीरभूतमिवप्रकाश
मानत्वादिष्यात्मैव तदुक्तं प्रादेशोऽपिब्रह्मणःसार्वरूप्यमनतिक्रान्तश्चेति तथाप्येकैकस्यापितत्त्वस्यषट्त्रिंश
त्तत्त्वरूपतेति ननुरूपादीनांमध्यात्कोऽपिदेवकिंचित्प्रतिबिम्बमेतीतिप्रतिपादितंप्राक् तत्कथंरूपाद्यात्मकंनि
खिलमेवविश्वमेकस्मिन्बोधेप्रतिसंक्रान्तमित्याशंक्याह यथाचसर्वतःस्वच्छेस्फटिकेसर्वतोभवेत् प्र

श्री तं लो ५९

तिबिंबं तथा बोधे सर्वतः स्वच्छतान्तरपि सर्वतः स्फटिकप्रदेशे सर्वस्याः पूर्वस्याः पूर्वापरादिकाया दिशो बोधप्रदेशे सर्वस्मा
द्रूपादेः यद्यपि सर्वतः स्वच्छे स्फटिके सर्वस्माद्रूपादेः स्वानुरूपमात्रे प्रतिबिंबं भवति नासंदृष्टं तस्य रूपादिप्रतिबिंबे
सहिष्णोर्बोधे साम्येन तथापि यत्प्रतिबिंबग्रहणे साम्यमिति एवं स्फटिकादप्यत्यंतस्वच्छो बोध इति तात्पर्यं नच
कानामस्य तत्तोत्यंतस्वच्छत्वेनेत्याह अत्यंतस्वच्छतासायत्वाकृत्यनवभासनं अतः स्वच्छतमो बोधो येन र्त्वेस्वा
कृतिग्रहात् इह खलु प्रकाशः स्वप्रकाशत्वात्मनैव प्रकाशते न परस्येत्यनन्यापेक्षणाद्यस्यत्वं गंधोपथमा
त्रमपि न स्पृशतीति नास्य स्फटिकादिवत्तानांतरग्राह्यत्वं येनाकारावभासोपि स्यात् इह स्वच्छमेवास्वच्छस्य प्र
तिबिंबीकर्तुं शक्नुयादिति तदुक्तमिव स्फटिकमणिः नच परप्रमातैकरूपप्रकाशमपेक्षणेपदधिकस्व
च्छे किंचिदस्ति यदस्याप्याकारग्रहणनिपुणं स्यादिति युक्तमुक्तं अत्यंतस्वच्छतासायत्वाकृत्यनवभासनमिति
स्फटिकादिपुनर्ग्राह्यत्वादेतदपेक्षया न स्वच्छं यथा यथा हि स्फुटत्वे घटता तथा तथा स्वच्छत्वस्याभाव इति भावः
अनेनैव चाभिप्रायेण पूर्वं नैर्मल्यमुक्तमेतस्य संवित्ता यस्य सर्वतोशोभिकातः क्वाप्यन्यदित्यादिना बोधस्य
तदितरेषां केषांचभावानां च स्वच्छत्वस्य मुख्यत्वेन तथाहि क्रियमुक्तं एवं दर्पणादिस्वच्छं स्फटिकं स्वच्छतरं बोधस्तु
स्वच्छतम इत्याशयः तदेवं संवित्प्रतिबिंबने विश्वस्य सर्वतः संभवत्यपि बाह्यप्रतिबिंबसाम्यमस्ति कश्चित्तत्र यु
क्तिबलानीतो विशेष इत्याह प्रतिबिंबं च बिंबेन बाह्यस्थेन समर्प्यते तस्यैव प्रतिबिंबत्वे किं बिंबमवशिष्यतां
इह मुखादिना बाह्येन बिंबेन दर्पणादौ प्रतिबिंबं समर्प्यते इत्युक्तं तावन्न कस्यापि विमतिः यदा पुनस्तस्यैवि ५९

59

ब्देन संमतस्य वा तस्यैव प्रतिबिंबत्वमुपास्यते तदा किंनाम बिंबं प्रतिबिंबार्पणक्षमं वस्त्वभिधीयते न किंचिदपि संभ
वतीत्यर्थः नहि यथाज्ञानाद्विच्छिन्नो नीलसुखादिरर्थः तथा ततो विच्छिन्नमर्थांतरमस्तीति कस्याप्यभ्युपगमः
न च यथैतदेवं तथापि निर्निमित्तमेव कथं प्रतिबिंबमुदियादिति तत्र बिंबभूतं किंचित्कारणं वर्तितव्यमित्या
शंक्याह यद्वापि कारणं किंचिद्बिंबत्वेनापि भिधीयते तदपि प्रतिबिंबत्वमेति बोधेन्यथा न सत् अत्र खलु बिंब
त्वेन किंचन प्रतिबिंबार्पणक्षमं कारणमिष्यते तद्बोधादनतिरिक्तमतिरिक्तं वा अनतिरिक्तत्वे तन्न युक्तमुक्तयुक्त्या प्र
तिबिंबमेव नैविंबं प्रतिबिंबत्वेन बुद्ध्यमानत्वाभावान् किंचिदेवातिरिक्तमस्ति तस्यैव प्रतिबिंबत्वे किं बिंबमव
शिष्यतां इति तदेवोपसंहरति इत्यमेतत्स्वयं विनिरूढन्यायमस्मदुदिते संस्थाप्यमेव विश्वप्रतिबिंबस्य ज्ञे
भत्ते एवकारो भिन्नक्रमः तेन प्रतिबिंबस्य न पुनर्बिंबस्यापीत्यर्थः विश्वेनेति न पुनर्बोधे सत्यादौ तत्र बिंब
योर्द्वयोरपि सामर्थ्यमितिभावः ननु तत्रेयापरस्य दृश्यापेक्षतया कथं बिंबाभावे प्रतिबिंबस्य सद्भावमित्याह न च
बिंबस्य विरहे प्रतिबिंबं कथं भवेत् किं कर्मो दृश्यते तद्भिन्नत्वं तर्हि बिंबमुच्यतां एतदेव समादत्ते किं कर्मेत्या
दिना दृश्यते नहि हेतुं पपन्ने नामेति भावः ननु वलत्वयैर्दृष्टमपह्नुमहे यदेवमुच्यते किं तद्दृश्यमानमिदं
विश्वं प्रतिबिंबत्वयानवाप्यमपि च बिंबत्वेनाभिदध्मह इत्याह ननु तर्हि बिंबमुच्यतामिति एतदेव निराकरो
ति नैवं तल्लक्षणाभावाद्बिंबं किल किमुच्यते अन्यामिश्रं स्वतंत्रतद्भासमानेन मुखं यथा तल्लक्षणाभावादिति
बिंबलक्षणायोगात् किंनाम बिंबलक्षणमित्याह बिंबमित्यादि अन्यामिश्रमिति स्वजातीयविजातीयव्या

श्री
त॰ लो॰
६

60

इत्थमित्यर्थः अत एव स्वतंत्रे स्वरूपमात्रनिष्ठे परस्य च परनिष्ठतानुपपत्तेः तथात्वे हि सतः इत्थमेव न भवेदिति भावः एवं रूपत्वेऽपि चा
स्याबाधितत्वमेवास्ति प्रमाणमित्युक्तं भासमानमिति एवं बिंबलक्षणेनेतरेतरान्त्यकत्वतया लक्षणीयस्य प्रतिबि
प्रतिबिंबस्यापीति काबंधे कर्तृत्वं तदाधारस्य तावत्सर्ववादिसिद्धतां द्योतयितुं निजधर्मापहाणेन परस्वरूपानुकारिता।
प्रतिबिंबात्मता सो ज्ञात्वर्गदर्शनतलादिवदिति प्रज्ञालंकारकारिकागर्भीकारेण लक्षणमाह स्वरूपानपहाने
न परस्वरूपसहत्वतो प्रतिबिंबात्मता माहुः स्वर्णदर्शनतलादिवत् इह दर्पणादेस्तत्र नमरिमं ज्लाघात्मनः स्वस्या।
साधारणस्वरूपस्यापरित्यागेऽपि परस्य मुखादेः संबंधिना रूपेण यत्सादृश्यं तदेव प्रतिबिंबात्मकत्वं न तत्रूपता
पादानमेवेति सर्व एव वादिन आहुः नात्र कस्यापि प्रतिपत्तिरिति भावः तादूप्ये हि स्वलक्षणे वस्तुनोऽपि दर्पणस्याति स्वा
त्मतत्त्व प्रतिबिंबग्रहे स्वलक्षणाभावो भवेत् न चात्रादि प्रतिबिंबयोगेऽप्यनेकरूपपरिग्रहात् दर्पणस्यानेकत्वं स्या।
त् तेन यथा चित्रज्ञानस्यानेकवेदनेऽपि चित्रपतंगादावेकत्वानपायादनेकसदृशाकारत्वेऽप्येकत्वमेव नानेकत्वं
एवं दर्पणादेरप्यनेकप्रतिबिंबयोगे नानेकरूपमिति नानेकत्वप्रसंगोऽपि तत्सादृश्यमात्रमेव न च सादृश्यमात्रा।
देव तादूप्यं नहि गवयसादृश्यादेव गौर्गवयः तस्माद्बिंबसदृशाकारत्वमेव प्रतिबिंबादित्वमिति तात्पर्यार्थः
एतदेवार्थद्वारेण संवादयति उक्तं च मतिवासेऽपि धीरेकानेकवेदना अनेकसदृशाकारा तत्त्वनेकेति सौगतैः
उक्तमिति प्रज्ञालंकारादौ तदुक्तं तत्र तस्मात्तत्पि बाह्येऽर्थे धीरेकानेकवेदनात् अनेकसदृशाकारा नानेकैव
प्रसज्यत इति नन्वेवमपि प्रतिबिंबस्य लक्षणं न किंचिदुक्तं स्यादित्याशंकां प्रदर्श्य तल्लक्षणमेवाह नन्वित्थं प्रति ६१

विंबस्य लक्षणं किं तदुच्यते अन्यव्यामिश्रणयोगात्तद्भेदाशक्याभासनं प्रतिबिंबमिति प्राग्दर्पणेवदते यथा
इह खलु सर्व एव वादिनस्तत्प्रतिबिंबमाहुः यदन्येन व्याधिकरणभूतेन दर्पणादिना याव्यामिश्रणतादा
त्म्यं तथायोगात् तदतिरिक्तत्वाद्धेतोः ततोन्यस्मान्नदाकारेण ग्रहणसहिष्णोर्दर्पणादेर्भेदेन पृथक् स्वातंत्र्ये
ण शक्यंभासनं यस्य तत् तत्परतंत्रमित्यर्थः अनेन चास्य बिंबवद्रूपत्वमिति न पुनर्विहायस्तं एतदेव प्रकृ
ते योजयति बोधमिश्रीभावे बोधाद्भेदेनाशक्याभासनम् परतत्वादिबोधे किं प्रतिबिंबं न भण्यते इह खलु
तत्त्वभुवनाद्यात्मके बोधे प्रतिबिंबं न भण्यते अवश्यमेवाभिध्यानत्वमित्यर्थः यस्मादिदमपि दर्पणेनेव स
त्वबोधेन धाम तदैकात्म्यं अत एव दर्पणादिवत्तत्त्वस्य बोधाद्भेदेनाशक्यंभासनं यस्य तत् नहि प्रकाशमंत
रेण किंचिदपीदं भावजातं स्फुरेदिति भावः यदुक्तं तद्रूपतया ज्ञानेन बहिरंतः प्रकाशते ज्ञानादृते नार्थसत्ता
ज्ञानरूपं ततो जगत् नहि ज्ञानादृते भावाः केनचिद्विषयीकृताः ज्ञानं तदात्मतां यातं तस्मादवसीयते इति
तथा युगपद्वेदनाज्ञानज्ञेययोरेकरूपतेति तदेव प्रतिबिंबग्रहणयोगेपि विश्वस्य यदि तन्निमित्तमेव बिं
बिंबमुच्यते तदुपपत्तौ को दोषः एवं खलु नास्ति विवादः न चात्र विडंबो भवः ते हि वस्तुन्येवाभिनिविष्टाः
तस्मान्नान्यथा कर्तुं शक्यं प्रतिबिंबलक्षणयोगस्यैवात्रोपपादितत्वाद्बिंबलक्षणस्य च योजयितुमशक्यत्वा
त् तदाह लक्षणस्य व्यवस्थैषा कस्माद्बिंबमुच्यतां प्रशस्तावस्तु निबध्यंते नतु सामयिके ध्वनौ कस्मादिति
निर्हेतुकमित्यर्थः ननु तल्लक्षणयोगाद्धि यस्य प्रतिबिंबत्वं यदुच्यते तदा कानास्माकमत्राभिनिवेशः तस्य

श्री॰
तं॰लो॰
६१

प्रतिबिंबाख्यकारणमेतत्तेरणसज्ञावयवकथं स्यादित्याशंक्याह ननु न प्रतिबिंबस्य विना बिंबं भवेत्स्थितिः किं ततः
प्रतिबिंबो हि बिंबेन तादात्म्यवृत्तिनः एतदेव प्रतिवदते किं तत इत्यादिनः किं ततः बिंबं चेन्नास्ति ततः किं न किंचि
दपीत्यर्थः न हि प्रतिबिंबे शिशिपातरवृक्षत्वं बिंबमेकात्म्येन वर्तते येन बिंबाभावे प्रतिबिंबमपि न स्यात्
तदाह अतश्चलक्षणस्यास्य प्रोक्तस्य तदसंभवे न ह्यानिर्देत मात्रेत प्रश्नोयं पर्यवस्यति अत एव प्रतिबिंबयो
स्तादात्म्यवृत्तिताभावात् प्रोक्तस्य लक्षणाद्विषविषये तदसंभव इति बिंबाभावे ननु न स्यं प्रतिबिंबलक्षण।
विवदामहे किं तु बिंबं विना तत्कथं भवेदिति ब्रूमः न हि निमित्तमेव भावानां संभवोन्याय इत्याशंक्याह हे
तुमात्रेत्यादिना हेतुश्च हि द्विविध उपादानं निमित्तं च उपादानं यथा घटादौ मृदादि निमित्तं यथा तत्रैव दंडादि
प्रतिबिंबस्य च बिंबेनोपादानकारणं तद्धि घटादि वस्तुवद्रूपविकारमासाद्य कार्यात्मना सन्निधेन वर्तते नैवम
त्र बिंबे प्रतिबिंबोदयेपि तस्याविकृतस्यैव पृथगुपलंभात् तेनात्र दंडादिवद्यदि निमित्तकारणं बिंबं तत्तस्य नि।
मित्तकारणविषय एवायं प्रश्ने नान्यत्रेत्याह तत्रापि च निमित्ताख्यो नोपादाने कथंचन निमित्तकारणानां
च कदाचित्क्वापि संभवः न च निमित्तकारणानां सर्वं विकल्पयैव संभवो भवेदित्याह निमित्तेत्यादि इह खल
दंडपरिहारेणापि वकराह स्येव चक्रं भ्रमयन् कुंभकारः कुंभं कर्तुं शक्नुयात् अत उपादानकारणवन्नावश्य
निमित्तकारणोपयोगः तेन बिंबं विनापि प्रतिबिंबं भवेत् तदुत्पादनसमर्थस्य तत्प्रतिनिधिभूतस्य कारणान्तर ६१
स्यापि भावात्तदाह अत एव पुरोवर्तिना लोके स्मरणादिना निमित्तेन चक्षुने नास्तु संक्रांतादयितानुकृति अतर

61

तिप्रतिबिंबाभावे पि निमित्तांतरेण प्रतिबिंबोत्पादसंभवात् भूलोक इति तस्य रूपप्रतिबिंबग्रहणसहितत्वात्
घनेनेति भावनात्मतामापन्नेत्यर्थः अन्यथा हि सर्वस्यैव सत्वः सर्वदैव पुरः स्फुरमाणं भायात् अत्रभावद्विवेना
स्थिदयितायाः देशादि···· विप्रकृष्टेनासन्निहितत्वात् अथ च न कार्यं प्रतिबिंबं दर्पणे स्मरणादिना नि
मित्तांतरेण भवत्येव भावः नहि निमित्तमिदमेव प्रतिसंक्रांतायाः कांतया देशादिविप्रकृष्टेनासन्निहितत्वात् वि
च्छेदेन कदाचित्कः प्रतिभासो भवेत् अन्यथा संविदारूढा कांताविच्छेदयोगिनी कस्मात् ज्ञातिनैवैसंविद्विच्छे
दे पुरतोगता अन्यथेति स्मरणादिना निमित्तांतरेण यत्प्रतिसंक्रांता कांतानस्यादित्यर्थः संविदारूढेति नहि
संविदारूढस्य वस्तुनो विच्छेदेन भानं भवेदिति भावः संविदो विच्छेदे हि जाग्रत्प्राप्ते न हि किंचिदपि स्फुरेदि
ति सर्वमिदमसंगतं स्यात् संविदारूढं च वस्तु संवेद्यमानत्वादेव ततोधिकमिति न तदपि विच्छेदेन भायात्
अत एवाह नैवैसंविद्विच्छेदे पुरतोगतेति ननु यद्येवं सर्वदा ग्राह्यग्राहकभावएव न भवेदिति समग्रव्यवहारवि
प्रलोपः स्यात् सत्यं नाहि परां संविदमपेक्ष्य भेदगंधमात्रमप्यस्तीति सर्वं संविदेव किं नाम ग्राह्यं ग्राहकं वा
पि स्यात् सैव पुनः स्वस्वातंत्र्यात् आत्मानं रूपं योपयिता यदा संकुचितज्ञानात्मतामावभासयति तदा यं सकलो
ग्राह्यग्राहकात्माभेदव्यवहारः तदाह अत एवानंतरं किंचिद्वीक्षेत भवस्फुटं यत्रास्य विच्छित्तिभानं सक
ल्पस्वप्नदर्शने अत एव परसंविदपेक्षयाविच्छेदासंभवाद्धेतोः किंचित्क्वचित्प्रमात्रात्मसंपुटे निर्विक
ल्परूपे ज्ञाने मांतरे परसंविन्मये ययोर्मध्यवर्ति भवेत् यत्रास्य प्रतिबिंबस्य विच्छेदाभेदेन संकल्पस्वप्नादौ भानं

श्री॰
तं॰ लो॰
६२

62

भवेत् विश्वाहोपि हि संकल्पादावपि बिंबाभावान्नीलतरस्मरणादिसन्निधापितमेव कान्तादि प्रतिबिंबं भायादिति
भावः एवं बहिः स्पृष्टादौ यथा बिंबाभावेपि निमित्तान्तरेण प्रतिबिंबं भवेत्तथेहापीत्याह अतो निमित्तं देवस्य शा
क्तयः संतु तादृशी अतउक्तान्निमित्तकारणमात्रमप्यपेक्षलक्षणाद्धेतोः देवस्य द्योतनात्मनश्चिन्मयस्य तादृशी
विश्वप्रतिबिंबानेकानन्यक्रियायाः शक्तयः निमित्तं भवंतु एवं न कश्चिद्दोषः संभाव्यत इत्यर्थः शक्तयश्च बहुत्वा
दिति मध्यस्यतद्वन्नैवावियुक्तानेत्याद्युक्तयुक्त्या स्वातंत्र्यशक्तिमात्रपरमार्था एवेति निजैश्वर्यमात्रादेवस्य
स्वात्मनि विश्वाकारतया विकासमिति पिंडार्थः यदुक्तं श्रीप्रत्यभिज्ञाकृता तत्तत्कारणार्थेस्तदाकारं चितत्वस्य
निजैश्वर्यादिति अनुप्रतिभिज्ञाकृताप्यनेनैवाभिप्रायेण नाथतया विना बिंबं स्वच्छे स्वात्मनि दर्शितं प्रसी
ना दर्पणेनैव प्रभावाज्ञावमंडले इत्याद्युक्तं तदेव विश्वचित्प्रतिबिंबत्वमेवोपसंहरति इत्थं विश्वमिदं नाथे॰
भैरवेश्चिदंबरे प्रतिबिंबमलं स्वच्छेन खल्वन्यप्रसादतः अन्येति अन्यमुखप्रेक्षित्वं हि अस्वातंत्र्यं खंडे॰
त्तिभावः स्वातंत्र्यं हि विमर्श इत्युच्यते स चास्य मुख्यः स्वभावः नहि विमर्शाः प्रकाशः संभवति उपपद्यते वा
अयमेव चास्य विश्वाकारविज्ञेभ्यो विशेषः यत्सर्वमाद्दर्शयतीति यदुक्तमनेनैवान्यत्र प्रतिबिंबात्मिसक
लेजगदात्मनीह यद्वद्विचित्ररचना मकुराले बोधः पुनर्निजविमर्शसारयुक्त्या विश्वं प्रकाशयते नो मकुर
स्तथा विति स चायमामर्शीनस्माकेनिकोपितं स्वभावतामात्रनांतरीयकः स्वरसोदितः परावाग्रूप इतिस
वैकैस्होधाद्ते इत्याह अनन्यापेक्षता यास्य विश्वात्मत्वं प्रति प्रभो तां परां प्रतिभां देवीं मातिरंतरैज्ञन्नां अनुत्त ६२

रामितीरिति शाक्तचमत्कारमयीमित्यर्थः अत एवानुत्तराघनेन शक्तिरानन्दोल्लासशालिनी प्रतिभामित्यर्थः अने
नपरामर्शोदयक्रमस्याप्यवकाशो दत्तः इति हि विश्वस्य वाच्यवाचकात्मना द्वैताभावः ततः प्रकाश एव
प्राधान्येन वाच्यात्म विश्वरूपत्वेन परिस्फुरति इति विश्वविश्रान्ति विवोद्धं कितत्वेनोक्तो विमर्शोऽपि तदनुत्तराने
दाद्यामर्शात्मनोदेतीति परामर्शोदयक्रममप्याह अकुलस्यास्य देवस्य कुलप्रथनशालिनी कौलिकी
सा परा शक्तिरवियुक्तो यया प्रभुः इह खलु पूर्णा शिवशक्त्या दिशति नियतव्यपदेशासहिष्णुत्वेनाव्यपरा
मर्शात्मानुत्तरः प्रकाश एव यथेत्यन्वेस एव स्वात्मनि आद्विसमवभासयिषुः प्रथमं शिवशक्तिरूपतो स्वात्म
न्यवभासयति नौमि चित्प्रतिभां नाथस्य विमलक्रमहे सदा शिवशक्तीति विख्यातं परापरफलप्रदमिति अ
नेनैवाभिप्रायेण कद्रुशक्तिश्च अमनस्कोलयं रातारविताऽऽदिग्रन्थेष्वोक्तं ततश्च यत्रोदितमिदं चित्रं विश्वं
यत्रास्तमेति च तत्कुलं विद्धि सर्वज्ञ शिवशक्तिविवर्जिते इत्यादिलक्षणात्पूर्णपरसंवित्त्वलक्षणात्
कुलाद्यदन्यदवभासितं शिवलक्षणमकुलं तस्य प्रकाशैकरूपत्वेन द्योतमानस्य सा परा विश्वाङ्कुरण
स्वभावात एव शाक्तयोस्य जगत्त्वमित्याह्युन्यया कुलस्य शाक्तप्रसरात्मनो जगतः यत्प्रथमं तेन शाल
नेन कीला अत एव कुले भवं अकुलात्म कौलं तद्यस्यामन्तः तदात्म्येनास्तीति कौलिनी शक्तिः यया सं
मनेतरोक्तरूपः प्रभुरवियुक्तः तदव्यभिचरितस्वभाव इत्यर्थः एवं वाकारलक्षणं कुलं शरीरमस्या
दिवर्णप्यभिहितः सोऽपि देवः नास्याधारयिता कश्चिदस्तीति द्वैतानविद्यते स्वयमुद्भवते देविशासिनाम

श्री॰
तं॰ला
६३

63

रश्मिस्फुरितैः इत्याद्युक्तस्वरूपादनाहतात् स्थानकरणाभिघातोत्थोऽनाहतात्मकछ्छाउनीर्णत्वेन परापरामर्शशालीमि
तरेतरप्रकाशात्मतयासर्वदैवद्योतमानः तदुक्तं अनाहतहतोत्तीर्णमहाविद्यमसङ्कुतिः वीरहृद्दंटनोद्यु॰
कौरवीदेव्याविजृम्भतेइति तस्यचपरैवसाशक्तिः कुलस्यशरीरस्यप्रथने तेनस्वात्मा चमानानन्तकरीमिरंभिके
मर्थः अतएवकौलिकीत्युक्तं यथाहिपरैवसूक्ष्माकुंडलिनीशक्तिः शिवेनसहपरस्परसामरस्यसम्यगर्थ
कभावात्मके सेद्धं उमासाध्योनित्यासतीच्छाज्ञानक्रियारूपतांमिथःस्वस्यरौद्रीतस्त्रेड इयंती शृङ्गाटकाकारतामे
विकान्तमवलेवमानात्काराप्तशशांशाकलाकारतांजेष्ठानमयितिष्ठतीवशशिशाविन्दूदितकालाग्नि॰
रूपरेफात्मकविन्दुविश्रान्तस्यषट्कोणाकारतासाभासयेतीत्यादिवर्णशरीरमुल्लासयेतीति यदुक्तं श्रीतंत्रा
सद्भावे यासाशक्तिःपरासूक्ष्मानिराचारेतिकीर्तितेत्याद्युपक्रम्यउत्थिता च यदातेनकलासूक्ष्मा च कुंडली
वत्कलमयोविन्दुःशक्तिरुद्ररागःप्रभुः मध्यमकेनतयोरोगेनकज्ज्वलेनजायतेप्रिये ज्येष्ठाशक्तिःस्मृतासात विन्दु
द्वयस्यमध्यगा विन्दुनादोभमायाताद्वेविवामृतकुंडली रेखिनीनामसाज्ञेयाउभौविन्दूयदेनगौ त्रिपथा
सासम्माख्यातारौद्रीनाम्नातुगीयते रोधिनीसासमुद्दिष्टामोक्षमार्गनिरोधनात् शशांकशकलाकाराप्र
विकाचाइचंद्रिका एकैवेयंपराशक्तिरम्भ्याज्ञातेहमाप्रिये इत्याद्युपक्रम्य कवलीकृतनिःशेषबीजांकुर
तयास्थिता वामाशिवगतोज्येष्ठाशृङ्गाटकाकारतांगता रौद्रीतपरमेशानिजगत्सनरूपिणी एवंसाप
रमाशक्तिरेकैवपरमेश्वरी त्रिपुरात्रिविधादेवीब्रह्मविष्णवीशरूपिणी ज्ञानशक्तिःक्रियाशक्तिरिच्छाशक्त्या॰ ६३

त्मिकाप्रिये त्रैलोक्यं संहृत्य स्वाविश्रापरिकीर्त्तितेति अनेनैव चाभिप्रायेणान्यत्राप्यस्य सृष्टिस्थितिसंहारात्
मकृत्यमत्रयमेवोक्तं ऊर्द्धे तु संस्थिता सृष्टिः परमानंददायिनी पीयूषवृष्टिं वर्षंती शशांकवत्परमाकला अ
थः संहारकृज्ज्ञेयो महानर्थवः कृतांतकः घोरोज्वालावलीयुक्तो ऊर्ध्वगो ज्योतिषांनिधिः तयोर्मध्ये परं तेज
उभयानंदसंदोहं प्रवर्त्तते सा विज्ञेया उमाभ्यां व्यापकः शिवः परस्परसमाविष्टो वह्निरविशशीति तेशशी वह्निः सृ
ष्टिं विजानीयाद्रविः संहार उच्यते प्रवर्त्तारो रविः प्रोक्तो मध्यस्थः परमेश्वर इति तथा कालाग्निरुद्रात्मकृते
चतेजो भूरिस्फुटदीप्ततं त्रिविधिं स्य ऊर्ध्वस्थितां चेन्दुकलां दशांतां पूर्णामृतानंदरसां तु देवि ततो मध्ये वह्नि
विधानयोगात्तेजः शशांकौ द्रवितौ च यस्मात् तेजः शशांकस्फुटमिश्रितं त्वाद्वैतशान्तं नवतारूपम्
ततः सकाशात्प्रभवाप्ययौ स्तो यस्मादयं विश्वसमग्रभेदः एतच्च विद्याहृदितार्थभावो ध्यायेत्तयुक्तात्मवि
देकरूपमिति तथा ततो वरोर्कसोमाग्निकलाबीजप्रसूतिभाक् उदेत्येकः समालोकः प्रमाणार्थप्रमा
दंद इति इत्यादि तिस्त्र एव परमेश्वरस्य मुख्याः शक्तयः संभवंतीत्यस्य प्राधान्येन तद्रूपत्वमेवोक्तं अन्यत्र पुनः
प्रकारस्य शिरो रोही वक्त्रे वामा प्रकीर्त्तिता अंबिका बाहुविन्यस्ता ज्येष्ठा चैवास्तृतं तथा इत्याद्युक्ताभिप्राये
णास्य च रूपत्वमप्युक्तं तदेवं विद्यापरैव कुंडलिनी शक्तिरस्य स्वरूपादनतिरिक्तेत्युक्तम् विमुक्तो यया प्रभु
रिति अकारश्च हकारश्च ताविमौ तोयपतिस्थितौ विभमितानानयोरस्त्रिभास्ततो वरयोरिवेति एवमविभागेण
नयोरेकैकप्राधान्ये स्वरूपमात्रविविश्रान्ते रेकवीरत्वं विच्छक्तिरूपत्वं च यदा पुनः न शिवः शक्तिरहितो न श

श्री·
ते·लो·
६४

64

क्तिःशिववर्जिता यामलेप्रसरःसर्वमित्यादिमहागुरूक्तिनीत्यानयोःपरस्परौन्मुख्यात्मके रूपे स्यात् तदा विसर्गः
इत्याह तयोर्यद्यामलं रूपं स संघट्ट इति स्मृतः आनंदशक्तिः सैवोक्ता यतो विश्वं विसृज्यते तयोरिति कुलकौलि
कीशक्तिमपदेश्ययोः शिवशक्त्योः संघट्टः सम्यक् घट्टनं चलनं स्पंदरूपता स्वात्मोच्छलतेत्यर्थः अतः प्रकाशवि
मर्शात्मनोऽनुत्तरयोरेव संघट्टादानंदशक्त्यात्मनो द्वितीयवर्णस्योदयः यत इच्छाद्यात्मनो विश्वस्य सर्गः यथाक
मेऽपि स्त्रीपुंसयोः संघट्ट एवानंदोदयाद्धि सर्गः इह शिवस्य शक्तिश्च विसर्गिणी तेन विश्वमयत्वेन च विश्लिष्टं रू
रूपं इदं पुनर्विश्वमयत्वेऽपि विसर्गिणीमिति नियतावच्छेदाभावात् पूर्णं रूपं अत एव सर्वशास्त्रेषु परसोपेयते
नोह्याद्यते इत्याह परापरात्परं तत्त्वं सैषा देवी निगद्यते तन्मात्रे तस्य हृदये स विसर्गः परः प्रभुः परा हि विसर्गिणी त
दैवात्रूपात् अपरा हि विश्वमयात्मात्रूपात् परं पूर्णं सारमिति श्रीसारभट्टारकाद्युक्तं हृदयमिति श्रीहृदय
नयरहस्यं परमिति परापरस्यापरस्य विसर्गस्य च वक्ष्यमाणत्वात् महाज्ञमरकोयाश इति देवीयामलशास्त्र
समानाधिकरण्येन योज्यं तेन प्राथमिके ग्रंथैकदेशे इत्यर्थः तदुक्तं तन्मध्ये तु परा देवी पराजीताद्यवस्थि
तेति मात्सद्भाववेनेति यदुक्तं तत्र सद्भावः परमो ह्येष मातृणां परिपठ्यते एवं चिदानंदशक्तीरभिधायेच्छाश
क्तिमेवाह संघट्टेऽस्मिंश्चिदात्मवा यत्स्वत्यवमर्शनं इच्छाशक्तिर्घोराख्ये शाक्तीनां सा परा प्रभुः अस्मिन्नमनेन
रोक्ते रूपे संघट्टे आनंदोच्छलत्ता रूपमित्यायुक्ताश्चितः प्राधान्याद्योयं परस्य प्रमातृः सिद्ध्यामा परामर्शनं देति
सोऽयमिच्छाख्या शक्तिः यावत्पूर्वं वर्जितं जातस्यापि वर्णामफलप्रदाः परा कथितास्तद्वे देवोग्राः शिवशा ६४

क्रमशस्यापुञ्जानामघोराणां शुद्धस्वातंत्र्यमात्ररूपत्वादविद्यमानभेदग्रासात्मकचिद्रूपाणां शक्तीनां प्रभुः प्रभवति
मितं गर्भीकृतानंतशक्तिप्रातेति यावत् अत एव परामर्शोत्कर्षयोगिनी तदाख्या चेत्यर्थः प्रकृतेप्यनेनानंतती
यवर्णोदय उक्तः सा चेच्छाशक्तिः यदा च तस्य चिद्धर्मैर्विभवामेदज्ञैभया विविक्तरचनानानाकार्यसृष्टिप्रव
र्तने भवस्तदा वित्तचित्तासेच्छयाः प्रथमातः स्थितिरित्यायुक्तार्थसंवादात्मिका बहिरौन्मुख्यमात्ररूपिणी स्पष्ट
आना रूषितेच्छामात्ररूपवास्यात्मत्वादीषणीयविषयारूषणाया प्रहेभाजा प्रयत्नरूपतां धयंती बहीरूपता
यैश्वर्यं भजमाना चेत्यस्माद्वैश्यं तदुक्तं श्रीप्रत्यभिज्ञया साकेवलमिच्छामात्ररूपास्तहस्यविप्रकृष्टाकाचिद्ध
नः प्रयत्नतामापन्ना सन्निकृष्टेति तत्र प्राथम्याया स्वरूपेण निरूपितं द्वितीयस्या निरूपयितुमाह सैव प्रत्यग्रू
पा चेद्देशिताऽसंप्रज्ञायते तदाघोराः परे देवा जाताः शिवार्धदेशिकाः तदा प्रत्यग्रूपत्वेनेच्छाशक्तेरैश्वर्येण सति
परा अघोरादेवा जाता बहीरूपतया प्रस्फुरिता इत्यर्थः एतदेव स्पष्टयति अभ्यंतर्यं यत्तत्र दर्शनेन शक्तिरूपतयाव
हिरवभासनमिति तासां तथाभेदस्य स्फुटत्वाभावात् स्वस्वरूपावभासनव्यापारशालित्वमेवेत्याह शि
वार्धदेशिका इति अत एव न घोरादिशक्तिवत्क्लिमागेनिरोधित्वमिति भावः प्रकृतेपि चतुर्वर्णोदय उक्तः
एवमिच्छाशक्तिं द्विप्रकारामभिधाय ज्ञानशक्तिमप्याह स्वात्मप्रत्यवमर्शेषायः प्रागर्धे कवीराः ज्ञाता
व्यविधोन्मेषात्मा ज्ञानशक्तितया स्थिताः इदमेव प्राक्प्रत्यग्रूपत्वात् पूर्वं प्रतिविकल्पस्पर्शाभावात्
स्वात्ममात्रनिष्ठात एवैकवीरो योगः परामर्श आसीत् स एव ज्ञानशक्तित्वेनोन्मेषं विजिज्ञासत्तये द्वेस्य विश्वस्यो

श्री·
ता·लो·
९५

साध्वक्षेषः आद्यः परिस्पंदः तद्रूपः सन्नवस्थितः इति पंचमवीजनिर्णयः इति एतदेव स्वदर्शनेऽभ्युपाये योजयति इयं प
रापरा देवी चोक्तेयं मातृमंडली सृजत्स्वविवर्तं शुद्धं शुद्धमार्गैकदीपिकां चोक्तामिति यदुक्तं मिश्रकर्मफलास
क्तिं पूर्ववज्जनयंति या मुक्तिमार्गनिरोधिन्यस्ताः स्युर्घोरापरापरा इति शुद्धाशुद्धेति न पुनर्घोरतरादिवदधः
पातित्व इति भावः इहेच्छाशक्तिवज्ज्ञानशक्तेरपि ज्ञेयाधिक्यानाधिक्याभ्यां द्वैध्यं यद्ज्ञेयस्य नाधिक्ये स्वरूपनिर्णी
तमाधिक्ये पुनः स्वरूपे निरूपयति ज्ञेयांशः प्रोन्मिषत्तोऽभ्येति बलवत्त्वतः ऊनताभासने संविन्मात्रत्वे ज्ञा
यते तदा ज्ञानापेक्षया ज्ञेयरूपोंऽशः उद्रिक्तत्वात्स्फुटीभवत्यहं तत्र नीलाद्यात्मना विद्याकारतया वितामेति
तदा ज्ञेयस्याधिक्याज्ज्ञानमात्ररूपतया न्यूनत्वस्यापूर्णत्वस्याभासने जायते मे को वाधिगमो भवेति षष्ठवर्णो
दयः एतदेव प्रपंचयति ऊर्ध्वं तज्ज्ञेयवर्गस्य स्थितिरप्रारंभ उच्यते ऊर्मिरेषा विबोधाब्धेर्विद्याकारपरिग्रहः इदं त
द्बीजसंदर्भबीजं चिन्वंति योगिनः तत्संविन्मात्रेऽनताभासने ऊर्ध्वं जातप्ररोहः सन्नत्र नीलसुखाद्यात्मनाज्ञे
यवर्गस्य स्थितेः प्रारंभ उच्यते न पुनः साक्षात्स्थितिरेव तस्याः क्रियाशक्तेरभावात् को नामास्याः प्ररोह इत्या
ह ऊर्मिरेषेत्यादि अनेन ज्ञानादतिरिक्तं न किंचिज्ज्ञेयं नामास्ति अपितु तदेव तत्तदाभासनात्मना स्फुरतीति
सूचितं तत्तस्माद्बोधस्यैव विद्याकारधारित्वाद्धेतोरिदमेवाख्यातं संविन्मात्रेऽनतत्वे षष्ठे भेदसन्दर्भस्य कार
णत्वेन योगिनो न पुनरयोगिनः तेषां क्रियाशक्त्यात्मस्थूलभेदप्रथेन स्थितेरनाश्रितत्वेति जानंतीत्यर्थः इह ख
लु तदेव परविमर्शात्ममनुत्तं परामर्शांशोऽकः यतः परस्परं प्रायेणावसंघट्टे सति निखिलपरामर्शोदयः य ९५

इदमिति सर्वाणां चक्रमेवेदमुक्तं स्याद्वर्णमेतत्ताविति नत्वान्तुरानंदाद्योः शुद्धसंविन्मात्ररूपत्वान्नदपेक्षयाभेदा
भावात् प्रमेयवार्तापि नास्तीति इच्छाशक्तेरेवेष्यमाणरूपतया वक्तृरूपं दर्शयितुमुपक्रमते इच्छाशक्तिरित्यरू
पोन्मादभिन्नतया इष्यमाणं हि सा वस्तुदृष्टरूपेण न निश्चयेत् इष्यमाणस्य प्रकाशात्मकत्वाद्धि स्फोटात्मकत्वा
च्च तत्पदार्थवल्लयोः स्फूर्तिः तयोः प्रकाशत्वभावत्वाच्च तदाह अचिरद्युतिभासिन्याः शक्त्या ज्वलनरूपया इ
ष्यमानसमापत्तिः स्थैर्येणाघवातात्मना शक्त्योरुपजगत्कार्त्तत्वमित्याद्युक्तेः ज्वलनरूपा धारणा चेयं हि प्र
काशशक्तिः तदात्मकं तदिष्यमाणं तेनार्थाद्धि प्रकाराद्यागमपीच्छाशक्तेर्या समापत्तिः [illegible] भावेनाभासमा
नतोस्याश्चाप्तरूपमित्यर्थः यद्यपि प्राणापीच्छाया इष्यमाणसमापत्तिरुक्ता येनास्याः स्वभावं प्रतिपादितं त
थापि तत्स्फुटेन रूपेण यथेदानीमिस्तव्रं स्थैर्येणेति नचात्रैवमपि बाह्यवत् स्थैर्येणेष्यमाणं प्रतीयते त
थात्वे हि तत्कार्यस्यान्वेष्यमाणं अत एवात्र स्फुटत्वाद्वलयोः स्फूर्तिमात्रं न तु सातत्यात्ज्ञानवत् स्थितिः तदाह
अचिरद्युतिभासिन्येति यथा हि विद्युत्क्षणिकत्वादचिरमेव कालमाभासते तथात्रेष्यमाणमपीच्छायामा
वेशेनैवेति अत एवात्र वर्णस्फूर्तिमात्रं न साक्षाद्वर्णः नहि वर्णस्फूर्तिरेव वर्णः अत एव नरसिंहवज्जात्यंतर
मिति महाभाष्यकारः अत एवैतद्वर्णं चतुष्टयमुभयच्छायाधारित्वात् ऋॠऌॡ चतुष्कं च नपुंसकाना
नयेत्याद्युक्त्या सर्वत्रैव नपुंसकत्वेन व्यपदिश्यते तेनाद्यमाद्यज्वलनशक्त्या स्फुरितेति ऋ इत्यभ्यासात् एवं यथा श
क्त्या स्फुरितास्ति ऌॡ ज्वलनाधात्मनश्चेन्वेष्यमाणस्वरूपमात्रोपादानादेव स्थिरात्मकत्वं लभ्यते इति न तद्धर्थं

विशेषणांतरोपादानं न तु यदीच्छाशक्तेर्विघूर्णमाणसमापत्त्यापरामर्शांतरोदय इष्यते तज्ज्ञानशक्तेरपि किं न तत्समा
मापत्त्येत्याशंक्याह उन्मेषशक्तावनंतं तन्त्रे यद्यपि भूयसा तथापि विभवस्थानं समानत्वप्रासञ्जन्मभूः यद्यपि ज्ञा
नशक्तौ घतज्ज्वलनात्मत्वेयं भूयसा विद्यते तथापि सा ज्ञानशक्तिरैयस्य विभवस्थानं न तु प्रागुक्ता इच्छाशक्तिल
क्षणा जन्मभूः इच्छाशक्तिर्वत्रेयमस्या निःस्थानमित्यर्थः इच्छाशक्तौ विलक्ष्यमाणानामनयोरत्यन्तत्वस्य सत्ताभावज्ञा
नस्य ज्ञानशक्तावभिव्यक्तिर्घस्य क्रियाशक्तौ बहीरूपतया स्फुरणं अतो ज्ञानशक्तौ तेयस्य नापूर्वत्वे योत्पाद इति
न तत्र तत्समापत्त्यापरामर्शांतरोदयः तेनेच्छाशक्तावि घूर्णमाणस्यापूर्वतयोत्पादादेवमभिधानं यद्यपि सर्व॰
भावनिर्भरत्वात्परस्यामपि संविदि सर्वे भावाः संभवंति तथापि न तत्रैषां संविन्मात्रतयावस्थानं इह पुनः किंचि॰
दुच्छूनतासमापत्त्या पृथगिवाभास इति यदुक्तं तदाह इच्छाशक्तेरतः प्राक्स्पारूप्येण परामृत्ते ह्योमोत्तरस्या॰
सद्भावान्नेदं बीजं च कस्यचित् परामृतमिति स्वात्ममात्रविश्रांत्या परचमत्कारकमित्यर्थः यद्वसति ममास्वे
व च विश्रांत्या तत्सोमत्वमस्तात्मकमिति न च बीजे स्वरामतस्मियादिना स्वरोतः पातिता देवीबीजत्वमुक्तं तस्य
हेतुमकत्वमुच्यते न च स्वात्ममात्रविश्रांतिरूपत्वादत्र तत्संगच्छते तद्धि ह्योमांतरसद्भावे स्यादित्याशंक्याह नेदं
बीजमिति स्वात्ममात्रविश्रांते ह्योमांतरोल्लासकत्वेनास्य कार्यकारणभूतत्वप्रायत्वात्तत्सर्वे सर्विकणाबी
जरूपताभावात् न हि विषवशात्मा त्वबीजयोरत्यतिरेकिणो बीजयोरन्यात्मकाभेदाद्द्विधा बीजं स्वरास्मताः कादि
भिम्भसरता यानि वियाद्यभिधानाद्धाम्यंतरस्य सद्भावोस्ति येनैवं स्यात् यत्त यदुक्तात्तेय कालग्रमाविप्रस्थि

रयोगतः द्विरूपायास्ततो जाते ज्ञातार्थे वर्गप्रक्रमकस्मिन्नादिपुरस्तादुक्तमिति तत्रैव समाधास्यते इति युक्तमुक्तं केनेदेवी
ज्ञमिति ननु यद्येवं मेषो बीजत्वे तन्निरूपाविशेषाद्योनित्वं स्यादित्याशंक्य उक्तविहारार्थमेषो बीजयोनित्वे लक्षणं
प्रतिपादयितुमाह प्रक्षोभकत्वे बीजत्वे क्षोभ्यत्वाद्योनिता ननु कारणत्वाभिमते बीजं जडे तस्य कथं निरपे
क्षस्वरूपं तत्राविर्भावेन सामर्थ्यमित्याशंक्याह क्षोभके संविद्रूपं लभ्यतिक्षोभयत्यपि क्षोभः स्याद्धेय यस्मिन्
क्षोभणात् तद्धि हि श्रुतिः यतः संविदेव लभ्यमया क्षोभके तु रूपमतः लभ्योर्पितार्थं भीकारात्मा संवित् लभ्य।
ति मधुरोऽयमन्यायेन संतरामस्वितप्रायं बहिर्भावोन्मुखमिव जाते यात्रयति तदेव तया लभ्यात् क्षोभयति बही
रूपतयावभासयतीत्यर्थः तदाह क्षोभ इत्यादि क्षोभणाल्लभ्यस्य प्रेषणात्प्रेरणेत्यर्थः एतदेव रहस्यप्रक्रियया।
भीकारेणापि रचयति संतःस्थित्याभिन्नैकबीजं पाविसिसृक्षता क्षोभोत्तदिक्षेत त्वेक्याभासने क्षोभत्वं विडः
श्रेतः स्वप्रमात्रैकात्म्येन वर्तमाने यद्विसमीषणीयादिभावजाते तत्राभिन्नमेषणात् स्मै विद्रूपत्वेनातुद्दिन्नवि
शेषसत्तयैवैकं प्रहितीयं यत्संविदो रूपं तदेव सर्वभावनिर्भरत्वाद्धि शाविर्भाविकतया बीजांशः कारणविशे
षः तस्य यापरानपेक्षत्वेन विशिष्टाद्दृष्टत्वैक्याभासग्राहकात्मनो विश्वस्याभिन्नकल्पतयावभासयिषातया
योस्तैसंवेद्यः स एव क्षोभः तथा शरीरं भासयतीतिवदतदिच्छैयोदासीन्याद्बहिर्भावोन्मुखेदेहनीलादेर्भा
वजाते यत्स्वैक्याभासनं सोदासीन्यरूपावेनन बहिर्भावोन्मुखेनावभासनं क्षोभ्यतामेतद्धुरुपप्रवृत्तयाविडःज्ञा
तीयुरित्यर्थः वर्गक्रमे हि बीजे सिसृक्षुः प्रमाता स्वयं लभ्यतिप्रमतां क्षोभयतीति इद्धैवेतदिति रहस्यवाद प्रस्त

67

तेनात्र न प्रपंचितं यथोपयोगमस्माभिस्तु एवं केवलं एवं बीजस्वरूपमभिधाय योनिस्वरूपमाह यदेकाशीतिमासाद्य
तदिच्छाकृतिनीभवेत् होमाधारमिमं प्राहुः श्रीसोमानंदपुत्रकाः येनेदंता विशेषेण देहनीलादिनाभावजाते
न कादिना वैकाल्यमासाद्यतस्य प्रमातुः संवेदिनी इच्छाकृतिनी ममैवमेव विश्वमभेदेणा विचित्रेतेति तन्या येन स्वा
त्ममात्रविश्रांत्या कृतार्था पूर्णा जायते तमेतं होमस्य संविन्त्वात् तेजसा यात्र विषये श्रीसोमानंदस्यानुकंप्या
श्रीमदुत्पलदेवप्रभृतयः शिष्याः प्राहुः आचक्षत इत्यर्थः चर्याक्रमेपि हि यत्नाम रस्यमासाद्य पोष्ठिं अभिलषः का
तार्थ्यमेति सर्थो निलहणः होमाधारयतिपतश्च बीजयोनिस्वरूपमंत्रः स्यात् आदि नामूर्विते रहस्यप्रक्रियाया
भीकारेणापरसोपादेयत्वादनुग्राह्यानां हृदयंगमी स्वयमेव व्याचष्टे संविदामेषणादीनामनुद्भिन्नविशे
षके यत्तेयमात्रेत् हीजेन तद्योगाद्बीजतास्वरे एषणादिसंविदामसंजातविभागा यत् तेयमवश्यं ज्ञातव्यं पारा
मार्थिकं संविद्रूपमेवेच्छादिसंविद्विशेषोनुपत्त्वाद् अनुग्रहात् केवलमस्फिन्नेयारमेष्वरूपं तदेव चिदात्मैव हि देवो
तः स्थितमिच्छावशाद्बहिः योगविनिरूपादानमर्थजाते प्रकाशयेदित्याद्युक्त्या सर्वभावनिर्भरत्वाद्धि स्वसामं त
स्य स्वेच्छायाः एवं बहिराविर्भावनाद्बीजमुच्चकारणमित्यर्थः ननु एवं तत्कथं स्वराणामपि बीजमित्याशंक्या
क्त यथोगाद्बीजतास्वेरेति यथोगादिति यदनुप्राणितत्वादित्यर्थः अत एव स्वराणां तन्न हठणं विर्भावकत्वाद्
दिति बीजत्वमित्याशयः नहि संविन्त्वात्तेनमंतरेणान्यस्य कस्यचिद्रूपान्तराविर्भावे सामर्थ्यमिति भावः एवं बी
जयोहार्थं व्याख्यायेविसिस्तृत्वात्मकं एणं तां एणे तनया द्विप्रकारं होममाचष्टे तस्य बीजस्य सेवो क्वा विसिस्तृताय ८०

उद्भवः यतो ग्राह्यमिदं भास्यच्छिन्नकल्पं चिदात्मनः एषक्षोभः क्षोभणात्तत्संभूताऽस्य मात्रयं हृत्पद्मे दासीनां
शषणावने संविदो बलात् उद्भव उद्रिक्त इत्यर्थः यतो हेतोरिदं ग्राह्यं देहनीलादिभावजातं काचिच्चिदात्मनः सका
शाच्छिन्नकल्पमनतिरिक्तमप्यतिरिक्तायमानं भासते उन्नेयकाले भासिष्यमाणं स्यात् सपक्षतयेदन्तामात्ररूपः
क्षोभः चर्याक्रमेऽपि हि क्षोभोन्तरमेवानन्दादि भवेत् क्षोभणात्तत्संभूताशैदासीन्याद्बहिर्भावादुन्मुखायमानेनी
लाद्यपोहनावच्छिन्नादेहादयो मातरः अर्थात् नीलादयः प्रमेयाश्च तत्कृते बलात्त्वात्तेऽमलस्वरूपं स्ववीर्यमवले
व्यसंविन्मात्रैकरूपादतद्विक्षेपितत्वेनाभासनेनामेति एवं बीजस्त्रसात्मायोनिरुत्तमण्याचष्टे ज्ञातापि वि
सिसृक्षासौ यद्विमर्शात्तेन क्षोभः तेनात्मा याज्ञायते क्षोभाधारोऽयं प्रकीर्तिते यत्परस्य प्रमातृस्तत्रापि क्षोभल।
क्षणात्त एषैका चिन्मात्रनिष्ठात्मकृता दहन्ताविमर्शादन्य इदन्ताविमर्शः विमर्शविमर्शयोरभेदोपचारात्।
स्वात्मस्पर्शे देहादिभावजाते कादिच तेनैकात्म्यमवलेब्य कृतार्था स्वात्मविश्रान्त्या पूर्णा जायते तदेतदेवैका
पत्तिमासाद्येत्यादौ योनिरित्येव क्षोभाधारः प्रकीर्तितः तेन समग्रक्षोभ इत्यर्थः एवमेतस्य दार्ढ्येतरेण आख्यायतास
र्थस्त्विनापि भिद्यन्तः तत्तत्स्वदान्तरं तेषां भिन्नकल्पत्वमिच्छति विश्वबीजादितः सर्वं बाह्यं बिम्बं विवक्ष्यति ततः स
मन्तरोक्तात् सिसृक्षालक्षणात्क्षोभाद्धेतोः अन्तरे प्रमात्रैकात्म्येन वर्तमाने सम्पदा सूचितप्रायं तेषां भिन्नकल्प
त्वमतिरिक्तायमानतामेति अतो विश्वबीजादादिवर्णात् महामायातत्त्वपर्यन्तं सर्वमानन्दादि तत्त्वभुवनादिभा
वजातं बाह्यं विश्लेदेनावभासमाने बिम्बत्वानीयाकारलक्षणप्रतिबिम्बात्मकं विवक्ष्यति तत्र देहनीलाद्यात्म

श्री·
तं·लो·
९८

नायदवाक्यावितयावययाययंस्फुटीभविष्यतीत्यर्थः वर्याक्रमेमेयिहिबीजमेवभेदेनप्रस्तुतंमन्त्रीणेनपुंसकादिरू
पतामेष्यति नचैतन्नेवापन्नमेवोक्तंइत्याह क्षोभ्यक्षोभकभावस्यसतत्त्वंदर्शितंमया श्रीमन्नहेस्पैरेलोक्तेगुरुणा।
यत्प्रसादतः तदपरमूर्तिर्भगवान्महेश्वरइत्यादिनाप्राक्समस्यतेनगुरुणायत्प्रमतत्त्वमुक्तं तन्मयादर्शितमिति
संबंधः एवमेतत्प्रसंगादभिधायप्रकृतमेवावतारयति: प्रकृतंसूत्रहेनेदंबीजंवर्णचतुष्टयं नापियोनिर्यतो
नैतत्क्षोभाधारत्वमृच्छति नहिकादिवदेतदेकमासाद्यकस्यचिदपीच्छाकोताकंमित्यादिप्रसरक्षोभाधार।
तागमने नेदंबीजमित्यत्रपुनःक्षोभांतरस्यासंभवादिनाद्रागुपादानेनोवनिर्देशः अतएवास्यवर्णचतुष्टयस्य
क्षोभकत्वाभावात्स्वात्मविश्रांत्यापरचमत्कारमयत्वेतदाह आत्मन्येवचविश्रांत्यातत्प्रोक्तममृतात्मकं नके
वलमेषांयथासंभवंप्रमेयेनसंघट्टेपरामर्शांतरोदयोयावत्परस्परमपीत्याह इत्येषामुदितंयत्नात्संचकेतत्त्व
रसात्ते उच्छलद्विविधाकारमन्योन्यव्यतिमिश्रणात् पंचकमित्यत्तुत्तरेबोच्छेशनोन्मेषानतारूपं आनंदशक्तिर्हि।
आनंदोब्राह्मणोरूपमित्यागुक्त्याविदितेतिविक्तेवनस्याः एणराभियाने तदेतत्परसत्त्वंनपुनदेकैकमुच्छद्वि
याकारंप्रादुर्भवन्नानावर्णरूपंभवेत् नचैतत्पारंपर्येपिस्वात्मामात्रावस्थाने किंतुसंघट्टेसतीत्याह व्यतिमिश्र
णात्इति तद्यथा अकारस्यआकारस्यवा इकारेणईकारेणवा व्यतिमिश्रणेएइतिरूपंभवेत् तयोरेवउकारेण
ऊकारेणव्यतिमिश्रणेओइतिरूपंभवेत् इकारस्यअकारेण येति उकारस्याकारेणवेति व्यतिमिश्रणंच नपंच।
कादतिरिक्तेनपरामर्शांतरोणकेनचिदपिसृक्रमन्योन्यमितियत्नमेवशीघ्रस्थिरोपात्तत्तेयकालघ्रूषिता वि ९८

जातीयोऽस्तु तेन त्वं लत्वं चराक्रान्तीत्यादिवक्ष्यति तत्परामर्शात् तरोदयविषयमिति नात्र मीलनीयं सेय्यक्षरोदयस्यैव
प्रकृतत्वात् एतदेव दर्शयति योऽनुत्तरः परः स्पंदो यस्मानंदः समुल्लसन् तां विक्षोभ्य सेच्छाङ्क्रान्तो त्रिविधत्वतो
तावत्तु अनुत्तरानंदशब्दव्यपदेश्यावकारावकारौ इच्छेशानाभ्यामिकारोकाराभ्यां यः सेच्छः प्राङ्गुण इत्येवं रूपः सं
धिः तस्मादतिशयेन संधीयमानं हृदयविलक्षणतया विचित्रतामेकारोकारलक्षणां वैचित्रीमाक्रान्तः प्राङ्गुत इत्यर्थ
एवमेकारस्यामोदरूपस्य कारणभीकारेण स्वरूपमभिधत्ते अनुत्तरानंदचितीच्छाशक्तौ नियोजिते त्रिकोणमिति
त्याऊर्ध्वविसर्गामोदसंदर्भे यदनुत्तरानंदावर्णाहिकले नेकाराणां निहितः संधीतः संधीयमानावयवमेकारल
क्षणमक्षरं त्रिकोणं त्रिकोणमेकादशमवह्निरेफं तच्चयोनिकं शृंगाटं चैव पकारैर्नामभिः परिकीर्तितं इत्या
युक्तेरिच्छाज्ञानक्रियात्मकोणत्रयमयत्वाच्छुलिपिक्रमेपि तथा सन्निवेशात् त्रिकोणमिति त्रिकोणशब्दव्य
पदेश्यमाचक्षते इति वा कार्थः तत्र विसर्गत्वस्य तायस्य कौलिकी शक्तिरुच्यते इत्यादिवक्ष्यमाणनीत्या
विसर्गः पराशक्तिः तस्याश्चामोद आनंदोदयाक्रमेण क्रियाशक्तिपर्यन्तमुल्लासः तेनसंदर्भतत्र नित्योदित
त्वात् तच्छक्तेः परानंदमयत्वमित्यर्थः त्रिकोणमित्यनेन योगिनीवक्त्रं परापर्याय जन्माधारत्वरूपत्वमप्यस्य सू
चितं तत एव पराशक्तिरुदेतीति भावः यदुक्तं यदोल्लसति शृंगाटपीठात्तत्कुटिलरूपिणीति तथा त्रिको
णं भगमित्युक्तं वियत्स्थं गुप्तमंडलं इच्छाज्ञानक्रियाकोणं तन्मध्ये चिंचिनीक्रममिति अनेनैवाशयेनेतोवा
देरपि एकाराकृति यदिवं मध्ये बिंदुकारभूषितं आलयः सर्वसौख्यानां बीजं तत्त्वरत्नकमित्याद्युक्तं चर्याक्रमेपि

श्री॰
तं॰ लो॰
९५

69

विसर्गस्यानंदफलस्य संबंधिना स्फारेण परानंदमयं प्रसरस्थानमिति न केवलमनुत्तरानंदयोरिच्छायां संघट्टः।
लक्षणपरामर्शान्तरोदयो यावदन्यापीत्याह अनुत्तरानंदशक्तीतत्र ऋफिमुपागते त्रिकोणद्वित्वयोगेन व्रजतः
षडरस्थितिं तत्र त्रिकोणेपि यदानुत्तरानंदौ ऋफि ऌफि इरे वीतिसंधिक्रमेण प्ररोहं प्राप्तौ तदानुत्तरस्य पूर्वोक्त
नीत्यारैरूपादिशक्तिमयत्वेनानंदस्यापि तत्स्फारमात्रसारत्वेन त्रिकोणरूपत्वादकारैकारलक्षत्रिकोण
द्वययोगेन मधुरां षट्कोणस्थितिं व्रजतः ऐकाररूपतामवभासयत इत्यर्थः। लिपौ पुनरेवंरूपत्वमस्ति रहः
स्यत्वानुप्रदर्शने इत्यैकारस्यैव हि गुणीभावोन्मीलनायोपरि रेखाविन्यासः वर्णक्रमे हि सिद्धयोगिनीत्रि
कोणद्वयसंपुटीभावेन षडरमुद्रामयी स्थितिर्ज्ञायत इति एवमनुत्तरानंदयोरेकारेण संघट्टे यथा पराम
र्शान्तरोदयः तत्तदौकारेणापीत्याह तदेवोन्मेषयोगेपि पुनस्तन्मयतां गते क्रियाशक्तेः स्फुटं रूपमभि
व्यक्तः परस्परं तदेवानुत्तरानंदशक्तीनन्मेषेण उकारेण योगे योगाः ओकारापत्तिलक्षणः संवैधिः तस्मिन्
सत्यपि पुनर्यदा तन्मयतामोकारात्मकतया संधिक्रमेण तदैकीभावेनाक्रांतः तदापरस्परमनुत्तरानं
दौ ओकारात्मना संभूय क्रियाशक्तेरौकारलक्षणं स्फुटं रूपमभितः समंतादव्यक्ताः प्रकाशत इत्यर्थः अभि
तः स्फुटं रूपं व्यक्तमित्यनेन क्रियाशक्तेः संध्यक्षरेषु यथाक्रमं अस्फुटस्फुटतरस्फुटतममेव रूपमस्तीत्यावेदि
तं नन्वनुत्तरानंदयोरिच्छोन्मेषाभ्यां संघट्टे यथा परामर्शान्तरोदय उक्तस्तथा तत्ताभ रूपाभ्यामीशानोनताभ्या
मपि किं नेत्याशंक्याह इच्छोन्मेषगतः शोभो यः प्रोक्तस्तत्कृतेऽपि तदेव शक्तेस्तद्रूपमाभासो नान्यथास्थि ९५

ते यद्बेन्नोघसकार्ईशानेनानतालक्षणः क्षोभः पूर्वमुक्तः तं गीतेतेन सह अक्रमेणस्यादिना संधिंद्यामेप्रपितेयत्र
त्राने दाखिशक्तीतावूपमागिन्यावेव तं दैवैकारैकारलक्षणं रूपमवष्टंभजाते अतएवतान्यथापरामर्शा
त्रात्मकत्वेननतिष्ठतइति ननतं कं चेना तत्तं नेदयोः परामर्शात्तरोदयउक्तः नन्वत्रत्र प्रकाशएवैकः प्र
काशतेइतितते यत्र किंचिदपि संभवेत्तस्यातिरेकानतिरेकविकल्पापहतत्वात्तत्कथमिदमुक्तं यदिय
ता क्रियाशक्तिपर्यंतेनवैचित्र्येणसएवपरिस्फुरेदिति तदाह नतुचान्वतत्तवतानंदो स्वात्मनाभेदवर्जितो
कथमेतावत्तीमेनो वैचित्रीचास्वात्मनिस्थिता तदेव प्रतिविधत्ते अ एवतावदयं संविन्नाथो परिमिता
त्मकः अनंतशक्तिवैचित्र्यलयोदयकलेश्वरः अयस्वत्वत्तत्राने दात्मांसे विन्नाथः शक्तेयमस्यत्वमात्म
त्वेनशक्तिमांस्त्वमहेश्वरइत्याद्युक्तेरनंतस्य शक्तिवैचित्र्यस्य लयोदययोनिमेषोन्मेषयोः यत्कल्पनेस्वा
त्मनोभेदेनलेपः तत्रस्वतंत्रत्वापरिमितात्मकः नियतरूपानवग्रहादनवच्छिन्नस्वभाव इत्यर्थः नन्व
यं संविन्नाथः किमितिननियतेन रूपेणपरिस्फुरेदित्याशंक्याह अस्यान्यदेकरूपेणवपुषाचेन्महेश्वरः
महेश्वरत्वं संविन्नंतदतिस्कृद्घटादिवत् यदिनाममहेश्वरः प्रतिनियतेनकेनचिद्रूपेणावतिष्ठेततदास्यघटादिवत्
येनमाहेश्वर्यत्वं संविद्रूपत्वं चनस्यात् एतदेव ह्यस्य महेश्वरत्वं संविद्रूपत्वं चयत्तत्तदानियतवाच्यवाचकात्मनाप
रिस्फुरेदिति तथाह्येकमेवेदं संविद्रूपं हर्षविषादाद्यनेकाकारविवर्तपरिणामः तत्रपश्येहे संज्ञाः क्रियेतामिता
युक्तायुक्तासंवित्तावदनेकाकारतयापरिस्फुरतीतिभावः नात्रविवादः नवास्यास्त्वंत्वाकारतयापरिस्फुर

श्री॰ तं॰ लो॰ ७॰

णेतस्यातिरेकानतिरेकविकल्पोपहतत्वादविद्यादितिमिरेण किं तत्स्वपरस्वभावः यः स्वात्मे अमितिमाहेश्वर्ये इति सर्वं
वेद्यत्वेन त्वस्थितिनियते स्वस्वरूपे प्रकाशमाने माहेश्वर्ये संविद्रूपत्वे सकलस्याज्ञानमेवापनेतव्यं जड एव हि घटादि
विदमिदानीमवभातीत्येवमात्मनियतावभासोऽभवेन्न प्रकाशः एतदेव हि तस्य जडाद्वैलक्षण्यं यत्स्वप्रकाश
त्वादन्येन केनचिन्न परिच्छिद्यते अन्यप्रमीयमाणत्वे परिच्छिन्नप्रकाशत्वं यन्नाम सर्वं चैव जडस्य लक्षणमुच्यते त
दाह परिच्छिन्नप्रकाशत्वं जडस्य किल लक्षणं जडाद्विलक्षणो बोधो यतो न परिमीयते यतश्चैवमतस्तत एव या
न्विश्वप्रसर इत्याह येन बोधमहासिंधोरुल्लासिन्यः स्वशक्तयः आश्रयन्त्यूर्मयश्च स्वात्मसंघट्टविवर्ततो नेनाका
नैककारतया परिस्फुरणेन हि तस्मात् सिंधोरिव ऊर्मयः बोधात्मनः उल्लसनशीलाः स्वा आत्मभूता इच्छाद्याः शक्तयः स्वा
त्मसंघट्टेन परस्परसंश्लेषेणालीभावेन विवर्तमाश्रयन्ति तत्तद्ग्राह्यग्राहकात्मना नानात्वपरामर्शरूपतया परिस्फुरन्तीत्य
र्थः एतदेव च परं क्रियाशक्तेरूपमित्याह स्वात्मसंघट्टवैचित्र्यं शक्तीनां यत्परस्परं एतदेव परं प्राहुः क्रियाशक्तेः
निजं वपुः परं स्फुटमिति स्फुटतममित्यर्थः अत एव भेदप्राधान्यादस्याः विषयेष्वेव संलीनानधोधः पातयेत्स
रुद्र रुद्राः पुनरस्याः समालिंग्य घोरतरे वा परास्तत इत्यादिलक्षितानाम श्रद्धाधिष्ठात्रीणां घोरतरीणामपि शक्ती
नांनिमित्तत्वमित्यवगन्तव्यं अघोरादीनां हि शक्तीनामिच्छाशक्तेः ज्ञानशक्तेश्च तन्मेषकं शक्तित्रयसंघट्टात्म
कत्वादेव चास्य भगवतो त्रिशूलत्वं विक्रमित्याह अस्मिंश्चतुर्दशे धाम्नि स्फुटीभूतत्रिशक्तिके त्रिशूलत्वमतः श
ङ्कशास्त्रायां पूर्वशासने अतः क्रियाशक्तेः परिस्फुटत्वात् स्फुटीभूतत्रिशक्तिकत्वान्यायेहेतः स्फुटीभूतत्रिश ७॰

70

त्रिकत्वं त्रिशूलत्वे हेतुः यदिच्छाज्ञानक्रियात्मकमारात्रयमात्रास्तीति भावः यदुक्तं तत्र त्रिशूलेन चतुर्थकमिति न
केवलमत्र शक्तित्रयसमावेशात् त्रिशूलत्वं भगवतोक्तं यावत् निरंजनत्वमपि गततत्त्वभागमार्थैर्गुरुभिरित्याह
निरंजनमिदं चोक्तं गुरुभिस्तत्त्वदर्शिभिः शक्तिमानुच्यते यस्मात् शक्तिर्ज्ञात्रकेनचित् चोभिन्नक्रमः तेनेदमो
कारलक्षणं चतुर्दशं थासनिरंजनं चोक्तमित्यन्वयः यतो यथा लोके नदीपस्य किरणैर्भास्करस्य च ज्ञायते दि
शिवभागादि तद्वत्तया शिवः प्रिये इत्याद्युक्त्या शक्तिमान्य वप्रकाशः शक्त्योच्यते परिमितात्ममातृत्मनिव्यक्ती
क्रियते उपाधीयते इत्यर्थः स्वप्रकाशस्य परस्य प्रकाशस्य कर्तृकाव्यक्तिरेवोपाधिः शक्तिः पुनरभिव्यक्तेवतदे
ज्ञाने उपाय इति न तस्याः अपि केनचिदं जनं संभवेत् न ह्यसंविदितं कारणं कारणतामेव यायादिति भावः न
न्विच्छादिं शक्तिरिष्यमाणादिना स्वविषयेणाप्युपाधीयते एवेति कथमुक्तं न शक्तिः केनचिदं उच्यते इत्याशंक्या
ह इच्छाज्ञानं क्रिया चेति यत्पृथक् पृथगुच्यते तदेव शक्तिमत्त्वः स्वैरिष्यमाणादिकैः स्फुटं यतश्चेच्छाज्ञान
क्रियालक्षणाः शक्तयः स्वैः स्वैः प्रत्येकं इष्यमाणज्ञेयकार्यात्मभिः विषयैः पृथक् पृथक् भेदेनोपज्यते
तदेव स्फुटं पूर्णस्वरूपं शक्तिमत्त्वमेव गर्भीकृतानेन शक्तिः परः प्रकाश इत्यर्थः शक्तिर्हि नाम शक्तिमतः स्व
रूपं किं तु फलभेदादारोपितभेदेयेनेष्यमाणाद्युपरागादिक्षेत्यादि व्यवहारः ननु यदीच्छादीनामेकैकशः इष्य
माणादिनोपरंजने शक्तिमत्स्वरूपत्वं तत्समुदितानां सामां किंरूपत्वं तत्समुदितासामां किंरूपमित्याशंक्याह ए
तत्त्रितयमेकेन यदा तत्प्रस्फुरेत्तदा न केनचिदुपाधेयं स्वस्वविप्रतिषेधतः एतत्पुन इच्छाज्ञानक्रियालक्षणं त्रि

श्री॰ तं॰लो॰ ७१

तयं यदाक्रियाशक्त्यात्मना सामरस्येन प्रस्फुरेत्तदा केनचिदपीच्छाज्ञानादिना विषयेच्छादीनामीषणीयानां वेद्यत्वे
नविश्रान्तिरेषादीषणीयेन ज्ञानक्रिययोर्ज्ञेनं ज्ञायेनापीच्छाक्रिययोः कार्येणापीच्छाज्ञानयोरित्येवंरूपान्य
वस्थव्याहतत्वान्नोपायीयं नोज्जनीयमित्यर्थः यदुक्तमिति क्रियादेवी निरंजनमिति अत एव त्रिशूलशब्देनोक्त।
मित्याह लोलीभूतमतः शक्तित्रितयं तत्त्रिशूलकं यस्मिन्नात्मसमावेशाद्भवेद्योगी निरंजनः अनेनोपहितत्वा।
द्धेतोः लोलीभूत इत्यस्यार्थः निर्विभागसमापन्नमेतत् शक्तित्रितयं त्रिशूलशब्दव्यपदेश्यं यस्मिन्नुपायादौ रूपेण के
वलेऽस्वयं निरंजनत्वे यावदनात्मावेशनात्सामतदैकात्म्यायोगेऽपि निरंजनो भवेत् अथैतदेव प्रमेयान्तरावापेनो
पसंहरति इत्थं परामृतपदादारभ्याष्टकमीदृशं ब्राह्म्यादिरूपसंभेदाद्यात्यष्टाष्टकतां स्फुटे यदेतत्परामृता
ख्यं वर्णचक्रमथ्यादारभ्य मूलबीजपर्यन्तमीदृशं यथोक्तरूपमष्टकं तद्ब्रह्म्यादेरष्टकस्य यत्सर्वं सर्वात्मकं रूपं तेन प्र
तिवर्णं देव्यष्टकस्याव्यापनेन मिश्रीभावादष्टाष्टकतां स्फुटं यातीति चतुःषष्टिरूपतया प्रस्फुरतीत्यर्थः तेन ब्रा।
ह्मी अकारः एवं क्रमेण यावदौकारे योगीश्वरी पुनः माहेश्वरी अकारः अत्र ब्राह्मी औकारः यद्वा अकारः एवम
न्यत्रेत्येवं तदेवं क्रियाशक्तिपर्यन्तं वैचित्र्येण परिस्फुरन्त्या अपि परस्याः संविदः स्वरूपविप्रलोपः न जातु इत्येव
द्योतयितुं बिंदुस्वरूपं दर्शयति अत्रान्तर्नवशक्तिः स्वांशेवपुः प्रकटस्थिते ऊर्ध्वेऽपि चेयं कलाकालाद्यादिबिंदु
रूपिणी अथैवं स्थितेऽपि सा संमतेऽन्तरोऽक्षस्वरूपात्तु अन्तर्नवशक्तिः स्वस्यान्तेऽप्यन्तेयत्वग्राह्यग्राहकात्मनो भावजा
तस्य यत्कलनं नियन्त्रा परिच्छेदस्तेन यत्कालुष्यं स्वरूपगोपि बिंदुस्वरूपिणी वा ज्ञानीति बिंदुः विदिक्रियायोस्व ७१

तेत्रः प्रमातानस्वरूपे अविभागः प्रकाशः तद्वविग्रहेयस्यात्मस्वभावैवेत्यर्थः एवमपिस्वरूपानुप्रवेशते तिभावः
अत आह उदितायां क्रियाशक्तौ सोमसूर्याग्निधामनि अविभागः प्रकाशोयः स बिंदुः परमो हि नः इह ह्लादते
त्यर्पणादवछिन्नत्वेन नियतात्मनां प्रमाणात्मनां सूर्यादीनामाश्रयभूतायां क्रियाशक्तावुदितायां तत्र हे वि
आत्मनापविस्फारं तेषामपि अविभागः ह्लादनैत्यर्पणाद्युपाध्यवच्छेदशून्यः पूर्णः यः प्रकाशः स परमः एवंमप्यप्रवु
तस्वरूपत्वादयुक्तः अप्रसहर्षणे बिंदुः विदि क्रियायां स्वतंत्रः परत्रमात्रकरूपः परमेश्वरः शिवइत्यर्थः यद्रहसि
अत्र प्रकाशमात्रं यत्स्थितं धामत्रयेसति उक्तं बिंदुतया शास्त्रे शिवबिंदुरसौ मत इति नचैतत्स्वोपज्ञमेवोक्तमित्या
ह तत्वरत्नाविधानेन तदुक्तं परमेशिना हृत्पद्ममध्ये संलीनः स्फोनरशक्तिशिवात्मकः बोद्धव्यो लयभेदेन बिंदु
र्निर्मलतारकः तदेवाह हृत्पद्मे बिंदुः वेदविता परः प्रकाशः स्वसत्ते आह्लिस्ये अवभासयिषुः त्रिधास्थानगतो बिंब
मेकत्वेवविभा वदिग्याद्युक्ता द्वादशांतभ्रूमध्यहृदयलक्षणेषु स्थानेषु लयस्य विश्रांतेः भेदान्नरशक्तिशिवात्म
को बोद्धव्यः इच्छाद्यात्मकशिवविद्यात्मलक्षणरूपतया प्रस्फारितइत्यर्थः संकुचितात्मतायाः प्राधान्याद्भेदभू
म्यावेवशामप्रवेहइत्यर्थः एवमपि नासौ स्वस्वरूपात्प्रच्युत इत्याह विमलतारक इति विमलं तत्तद्वैचित्र्योल्लासे
पि संविद्रूपत्वादक्षुब्धं तत एव संसाराच्च तारकः न केवलं परामर्शनीयविश्वैविद्यात्मना स्फारितोसनस्व
रूपात्प्रच्युतोयावत्तत्परामर्शात्मनापीत्याह योसौ नादात्मकः शब्दः सर्वप्राणिषु अवस्थितः अयकर्ध विभागेन नि
क्रियेणावतिष्ठते इह योसौ बिंदुः स उत्परामर्शतामुल्लासयिषु नादात्मकः शब्दः तद्रूपतया स्फुरतीत्यर्थः प्राह्य

श्रीः
ने. लो.
७२

72

तिः स्वभावेन विश्वं परामृशतीति शब्दः परावाग्रूपो विमर्शः स च नादात्मकः नदतीति सर्वेषां जीवकलात्वेन परिस्फुरतीति।
नादः हकारार्धरूपिणी अमाकलायेयंसा त्वाहत्वात् सर्वोत्तरत्वेन व्यपदिश्यते तस्यात्मा तद्रूपतयावभासते यतियावत्
स एव चाकारः सर्ववर्णानामन्तर्यामितयास्थितस्तथा युक्त्या सर्वेषामेव वर्णानामधऊर्ध्वविभागेनात्रान्तरामूलबीज
पर्यन्ते हकारपर्यन्ते वा प्राणनरूपत्वेनावस्थितः सर्व एव परामर्शो वापि तत्स्फार एवेत्यर्थः अथ च स एव प्राणिनाम
धऊर्ध्वविभागेन सूर्यावेशात्मप्राणापानप्रवाहरूपतयाप्यवस्थितः सैव परा जीवकलेति भावः एवमप्यसौ निष्क्रि
येणरूपेणावतिष्ठते क्रियाशक्तिपर्यन्तं तत्तद्वैचित्र्यात्मना परिस्फुरणेपि नास्य स्वरूपात्प्रच्यव इत्यर्थः ननूदिता
यो क्रियाशक्तौ ह्लादते तर्पणं यदवच्छिन्नः सोमसूर्यादिः प्रतिनियतः प्रकाशः प्रकाशते यः स्वमन्यं च निखिलमेव प्र
काशयति यः पुनरविभागः प्रकाश उक्तः स किं तदात्मक उत तत्प्रकाश्यो नो वेत्याशंक्याह ह्लादते तर्पयेदिवै चि।
त्रे मितरूपाद्विभक्तादिके च यत् स्वयं तन्निरपेक्षो सौ प्रकाशो गुरुराह च यत एवं चेह सूर्यादिगतं ह्लादते तर्पयेदिवै चित्रे न
दसौ परः प्रकाशः स्वात्मना नापेक्षते नियतरूपताभावात् तदेकात्मको न भवेत् नापि स्वप्रकाशात्तत्प्रकाश्यो पावा
अपि तु सूर्यादिधामत्रयान्तःप्राणकः परप्रमात्रेकरूपः आदिशब्देन तया अदाहकत्वे दाह्यभेदार्थं नानावर्णत्वे च ग्राह
एतस्य केवलेनास्माभिरेवोक्तं यावद्भगवता वासुदेवेनापीत्युक्तं गुरुराह चेति यद्गीतं न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को
न पावकः यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ममेति एतदेवार्थद्वयेनादर्शयति यत्र सूर्यो न वा सोमो नाग्निर्भासयते
पिच न वाह्लको सोमवह्नीनां तत्प्रकाशाद्धि नाम रूः किमप्यस्ति नित्यं किं तत्संविदित्यर्थे प्रकाशते यत्रैवा मनश्च ति ७२

नियतत्वसूर्यादिके तत्पमपि तद्भासयति च स्वभासद्वारा सूर्याद्यवभासो न स्यात् प्रत्युत सूर्यादीनां प्रकाशत्वात्प्रकाशमे
तरेण प्रकाशमानत्वं न स्यात् इति परएव प्रकाशः तत्तत्सूर्याद्यात्मना प्रस्फुरेत् अत एवोक्तं सविदिर्थं प्रकाशते
इति ननु यद्येवं तर्हि दर्पणान्तर्गतरूपवत् विशेषोऽपि तेषु दर्पणादावस्मिन्वै चित्र्यं कुतस्त्यमित्याह स्वस्वातन्त्र्य प्रभावो यद्वि
चित्रोपाधिसंगतः प्रकाशो याति तेषु दर्पणादिसमवेतत्व विचित्रतां स्वस्वातन्त्र्यमहात्म्यात्पार्थिवाद्युपाध्यादिरूपो योऽसौ उपा
धिस्तेन वैशिष्ट्यमापादितोऽर्थान्तरेऽतो रूपतामनुप्रपन्नः प्रकाशः तेषु दर्पणात्मवैचित्र्यान्तरं याति तद्रूपतया स्फुरतीत्य।
परएव हि प्रकाशः पार्थिवादिद्रव्याभाससंभिन्नः वस्त्वात्मना प्राप्यद्रव्यावभासोपहितः प्रकाशात्मना शुद्धतेजोमा।
त्रावभासोपरक्तः सूर्यात्मना प्रस्फुरन् दाहकत्वाह्लादकत्वै तेषु दर्पणत्वादिरूपो विचित्रतामवभासयेत् ननूपाधि
योगमात्रादेव कथं एवं स्वरूपातिशयकमपि वैचित्र्यं भवेदित्याशंक्य दृष्टान्तोपदर्शनेनोपशमयति दुर्दर्शनेनो।
पि घर्मांशुः पतितः पयसोऽपि यः नेत्रानन्दत्वमभ्येति पयोरूपोपाधेः प्रभावितः दृष्टिहानिकृदपि तीक्ष्णांशुस्तेजस्वि।
भाजि जलाशयादौ प्रतिबिम्बितः दुर्दर्शत्वपरिहारेण सुखावलोकनीयतामेतीति दृष्टः सर्वत्रैवायमुपाधेः प्रभा
वः यदुपाधेयस्य स्वरूपमतिशाययतीति एवमुपहितस्वरूपत्वादेव सूर्यादिप्रकाशः स्वप्रकाशत्वेन संवित्प्रकाश
मपेक्षत इत्याह सूर्यादिषु प्रकाशोऽसावुपाधिकलुषीकृतः संवित्प्रकाशं माहेशमतः परवश्यपेक्षते संविद्धि
नात्र जडानां सूर्यादिप्रकाशानां परस्परप्रकाशस्यैव लक्षणं दर्शितं एवमपि पंचापि यथासंभवं स्वरूपं दर्शयति प्रकाश
मात्रं स्वव्यक्तं स्वर्गरस्खेच्यते स्फुटे प्रकाशवत्त्वसामान्यावर्षितत्वोऽसावुच्यते स्वव्यक्तमित्यादि एवमुपहितमित्यर्थः ः

सूर्यस्यशुद्धप्रकाशमात्ररूपमितिभावः अतएववास्यप्रमाणत्वेनास्यज्ञानमात्रमेवविवक्षितंतद्रूपंस्फुटंसर्वजनसाक्षिकंप्र
काश्यानिमेयानिवस्तूनितेषांसुखदुःखमोहमयत्वादंशत्रयापेक्षयायःसारःसएवकार्यात्मादद्रूपउक्तःषोडशांशःसोमोव
र्षतिचामृतमित्याद्युक्त्यातंवर्षतितेनेदंसर्वंभावंसिंचतिआह्लादमयमेवकरोति एवंविधंसकलप्रकाश्यमात्रंसो
मइत्युच्यते सोमशब्देनव्यपदिश्यतेइत्यर्थः अतएववाह्लादात्मसोमशब्दप्राधान्यादस्यमेयत्वेयदभिप्रायेणान।
योःज्ञानशक्तिःपरस्यैवातपत्यादित्यविग्रहेति तथाचेदंरूपेणतपतिक्रियाशक्तिःशिवस्येत्याद्युक्त्याज्ञान।
क्रियाशक्तिरूपत्वमुक्तं एवंच सूर्यंप्रमाणमित्याहुःसोमंमेयंप्रचक्षते एवंसोमसूर्ययोःस्वरूपमभिधायव
ह्नेरप्यभिधत्ते अन्योन्यसंविघट्टोत्थोस्वतंत्रावपुर्भोक्तृभोग्यात्मैतदन्योन्योपसृतत्वात्मतम् त
तोज्वलनचिद्रूपचित्रभानुःप्रकीर्तितः योयंवह्निःपरंतत्वंप्रमात्रविदमेवतत् तावुभौसूर्याचंद्रौसंततेनोपर।
स्परंनैरपेक्ष्येणप्रमाणप्रमेयात्मनाष्टयस्यवहार्यावप्यन्योन्यसंविघट्टो महोपलंभनियमादस्मादसापन्न
वित्यर्थः नखलुज्ञानंज्ञेयानारूषितंकाचिदप्युपलभ्यते ज्ञानंवित्तावाज्ञेयमिति यदाहुः स्फटिकस्येवशुभ्रा
श्रयशून्यस्यज्ञानस्यस्वरूपस्यनिरूप्यमिति तथानावेदनमतिवेद्यमिति अतएवतत्सूर्याचंद्रात्मद्वयंग्राह्यग्रा
हकतयापरस्परौन्मुख्येणांशसंघट्टात्मतुच्छात्मनासंकुचितःप्रमाता तन्मयत्वात्प्रमाणमपिभोक्ताभोग्यंच।
नीलसुखादितयोर्ध्वलीलाभावमापन्नंसद्भयंतदात्मायस्यभोक्तृभोग्यस्वभावसंघट्टमित्यर्थः यतश्चैवंततो
भोक्तृभोग्यसंघट्टलक्षणाद्धेतोः चित्रानानाप्रकाराभानमेयादिरूपाभानेवोयस्यासावमितरुक्तः यदुक्तम् ७३

श्चवह्निर्नामानिकृन्तः संचुदात्तो मस्मर्ययो रिति सर्वप्रमाणप्रमेयविभागात्मनो भेदस्य दाहकत्वाज्ज्वलनप्रधाना
चिद्रूपं यस्य सः पर प्रमातृरूप इत्यर्थः तस्य हि प्रमाणप्रमेययोः संमीलनं रूपमित्यर्थः वह्नेरेवेव सितितस्य प्रमा
तृत्वे अत एवाह योयमित्यादि परमित्यसाधारणं ननु वह्नेः परापेक्षप्रकाशत्वात्समनंतरमेव ज्ञातृस्थ उक्ते तत्क
थमसौ चेतनैकवपुषः प्रमातुस्तत्वस्यादित्याशंक्याह संविदेव तद्विशेषतादात्म्यादनपेक्षिणी स्वतंत्रत्वात्प्रमा
तोक्ता विचित्रोस्य भेदतः संविदेव हि स्वस्वातंत्र्यात् हि ज्ञेयेन भोक्तृभोग्यात्मना वह्निनैकात्म्यासादनात्प्रमातेत्यु
च्यते अत एवोक्तमनपेक्षिणीति वह्निरूपमासाद्यापि संविदो न स्वरूपप्रच्युतिरिति भावः ननु यदि संविदेव
प्रमातृत्वे तन्न स्याद्यावत्संवित्तद्रूपस्यापि प्रमातृः कथं वैचित्र्यं संगच्छते इत्याशंक्याह विचित्रोस्येय भेदतः इति तेय
स्य कालाद्यात्मनस्तत्वत्रातस्य भेदाद्वैचित्र्यादित्यर्थः कालादीनां हि किं चित्कर्तृत्वाद्यविशेषितत्वात्कर्माधिपत्या
द्देश्य व सर्वसंवेद्यं तारतम्यं येनायमणुपायमाहात्म्यापन्नः प्रमातृभेद इति अत एवाभिरूपितं येत्याह सो मां शाद
एव स्तूर्थ वैचित्र्याभासहेतुः तत एवाभिरुदितस्त्रिजमातुर्महेशिना ततः प्रमातृविचित्रत्वादेव प्रश्नतामि
रपि चित्राभोक्तृभोग्यादिरूपाभानवोयस्य तत्त्वानन्मे यादि विचित्र स्फारउक्तः यतो मेयात्मनः सोमस्य कला
दि विचित्रस्फारउक्तः यतो मेयात्मनः सोमस्य कलादिरूपाणेश्वः एवदाग्निष्यात्मसाहावा कार्याणिवस्तूनि
तेभ्यस्तारतम्यादिनोर्थेन वैचित्र्याभासेन हेतुहितो वैशिष्ट्यमुत्पादितत्वमित्यर्थः ननु प्रमातुः प्रमेयोपाधि वैचित्र्यमुक्तं
प्रमेयं च प्रमात्रपेक्षया पृथगेव न प्रकाशते इति वैचित्र्यमत्र वहरेवास्तां प्रमातृत्वमेवास्याः संविदः कथं घटेत इ

श्री॰
ते॰लो॰
७४

74

त्याशंक्याह तेषां तु पायसंज्ञातनिरपेक्षैव संविदः स्थितिर्मायाहमस्मीति ज्ञाता शास्त्रार्थविषयतः ज्ञातृतोपायततन्नी
लसुखाद्यात्मके ज्ञेये निरपेक्षैव संविदः स्थितिरहमस्मीत्यामर्शमयी यास्माता परामर्शस्वभावोक्तात्नेत्यर्थः ज्ञेय
नैरपेक्ष्येण चाहंपरामर्शस्याविकल्पत्वाद्वैलक्षण्यं दर्शितं क्रोशाहमित्यादावहंपरामर्शो हि विकल्प एव प्रतियो
गिभूतस्याक्रुष्यमाणादेरपोहस्य संभवात् तस्य हि त्वदतद्रूपधर्मिप्रतियोगिमापेक्षत्वमेव रूपं परप्रमाता त्वात्मा।
निप्रकाशे पुनरहंप्रत्यवमर्शः प्रवर्तमानेति रेकानतिरेकविकल्प्यापह्नतत्वात्प्रतियोगिनः कस्यापि संभवा
न्निर्विकल्पः यदाहुः अहंप्रत्यवमर्शो यः प्रकाशात्मापि वाग्वपुः नासौ विकल्पः सत्युक्तो ह्यादानहेपी विनिश्च
य इति ननु प्रमातरहं विमर्श एव स्वभावो भवतु तस्यापि वा विकल्पाद्वैलक्षण्यं किमनेन नः प्रयोजनं ज्ञेये वि
ना पुनरस्य ज्ञातृत्वं न स्यादित्याशंक्योक्तं शास्त्रार्थविषयत इति यथा शास्त्रस्य व्याविद्यासादिविरहेपि शास्त्रा
णां स्वात्माभेदेन वर्तमानत्वात् वक्तृत्वमुच्यते तथा परस्य प्रमातुः सर्वभावनिर्भरत्वादात्मसंस्थ एव ज्ञेय
ज्ञात इति ननु प्रमासंवेद्यास्प्रमातोच्यते प्रमादव्यतिरिक्तज्ञेयविषयत्वात्प्रमाणाद्भवतीति व्यतिरिक्ते ज्ञे।
येप विहत्यज्ञातृत्वं स्यादित्याशंक्याह अज्ञत एव यतो ज्ञातृत्वानुभावात्मानरूपतः ननु साक्षात्तायस्यांस्य।
इत्येयाद्यपेक्षते यो हि प्रतिनियतज्ञानात्मप्रमाणादिकमपेक्षतां ज्ञेयमुच्यते सोज्ञ एव न प्रमातैव भवती
त्यर्थः प्रमातुः खल्वनन्योन्मुखत्वादन्यनिरपेक्षमेव रूपं यथोक्तं न पुनरस्य सापेक्षं रूपं भवितुमर्हति
परस्य परनिष्ठत्वानुपपत्तेः तदाह नहीत्यादि ननु यद्येवं तर्हि कथं सर्वज्ञैवास्य ज्ञातृत्वमुच्यमान॰ पक्ष् ७४

यत्ताभित्याशंक्याह तस्योदृशार्थोच्चात्त्वमुच्यते योग्यतावशात् मानत्वैवन्तस्याः प्राच्यप्रमातृपरिकल्पिता ॥
तस्याश्चितिसंकुचितप्रमातृरूपायामित्यर्थः योग्यतावशादिति ज्ञेयपरिच्छेदकात्विलक्षणात् स्वात्मनियंदशाप्रा
प्रेणादिसिद्धेन येन प्रमात्रा प्रमाणरूपत्वेन परिकल्पिता संकुचितज्ञानात्मकता तथात्वेनावभासितेत्यर्थः प
रएवप्रमातास्वस्वातंत्र्यात्स्वं स्वरूपं गोपयित्वा संकुचितज्ञानात्मतामवभासयतेयमपिह्यग्रहलासयेत् ननुपरा
संविदेव मानादिरूपेणापि प्रस्फुरेत्तस्याः क्रमयुक्तत्वमयमेव किं न स्यात् इत्याशंक्याह अक्रमेत्यपि संवित्तिः कालक्रमा
विवर्जनात् उदितैव सती पूर्णमातृमेयादिरूपिणी मानमेयादिरूपत्वे नबहिष्कृत्संत्यपि संवित्तिः सकृद्विभाति
यमात्मेति न्यायेनावभासनक्रियाविच्छेदाभावात् कालानवच्छेदाउदितैव संविन्मात्ररूपतया प्राच्याया वा नियमेना
नस्तमितरूपेत्यर्थः अतएव पूर्णस्वात्ममात्ररूपत्वादनन्यापेक्षिणीत्यर्थः ननु संवित्तामक्रिया तस्याश्च क्रियांतर
वः कालाच्छेदोवश्यसंभाव्य इति कथमस्याः कालक्रमविवर्जितत्वमुक्तमित्याशंक्य लौकिक्या एव पाकादेः क्रिया
याः कालावच्छेदोस्ति न त्वस्या इति दर्शयितुमाह पाकादिस्तु क्रिया कालपरिच्छेदात्क्रमोचिता मतास्त्वलक्षणं व्या
पिनपाकत्वं प्रपद्यते इह पाकादिलौकिकी क्रिया कालावच्छेदात्क्रमव्याप्ताभिमता यतः सः श्रेयः क्षणः यत्क्रमत्वे
तत्प्रमेव द्वितीयेक्षणे फलनिष्पत्तिः तेनापि यदाश्रूपा भवेत्तदानेकक्षणप्रचयत्वेपि स्वस्वरूपापरिपूर्तेस्तथा व्यव
हारं न भजते यत्तिवात्मस्यवभासनक्रियावत्कालानवच्छिन्नस्यात् तत्प्रथम एव क्षणे पाकादिक्रियात्वेन व्यवहार
मियात् अतश्च पाकादेर्लौकिक्या एव क्रियायाः सक्रमत्वं न पुनः शाश्वत्याः संविल्लक्षणायाः इति यदाहुः सक्रमत्वं

श्री॰
ने॰लो॰
७५

75

वलौकिक्याः क्रियायाः कालशक्तितः यदेतेन तत्त्वशास्त्रन्याः प्राभव्याः स्यात्प्रभो विवेति एतस्य कालकलितत्वात्प्रमातृप्र
माणप्रमेयरूपत्वेनावतिष्ठमानमपि सेविततत्त्वसंविन्मात्रलक्षणत्व्याख्यारूपत्त्वापीत्थं स्यात् तदाह इत्थं प्रकाशत
त्त्वस्य सोमसूर्याग्निता स्थिता अपि तु ब्येतत्प्रकाशमात्रत्वेन यथोच्यते नन्ववश्यात्मविश्रान्त्यवभासदशायामेवमा
स्तां वाच्यकात्मविश्रान्त्यवभासे पुनः सोमसूर्याग्नीनां रूपमेव किं नामोक्तं यदवभासनेनास्य प्रकाशतत्त्वस्य न स्वा
रूप्यापोह इति चिन्तापि स्यादित्याशंक्याह येषां यत्र यथेत्थं रूपं कस्तत्र सूर्य उच्यते द्योभानन्दवशाद्दीर्घविश्रान्त्या सोम उ
च्यते यत्र प्लुतं नाम सोमानन्दात्परं स्थितं प्रकाशरूपं तत्त्वाकारा नेयं शास्त्रकोविदा एवं समेत्य रोक्तबीजात्तो
यत्र यथेत्थं प्रसन्नं रूपं तत्त्वस्वनादेकमात्रात्मकस्त्वं प्रकाशमात्रप्रधान्यात्सूर्यः तथा ह्योभानन्दवशाद्दीर्घरूपत
यां विश्रान्त्या ह्रस्वत्वेन सौम्यात् द्विमात्रदीर्घसाह्लादकारित्वात् सोम उच्यते सामान्येनोक्तैः सर्वैः शास्त्रकोविदैः एव
व्यपदिश्यते इत्यर्थः तथा ताभ्यामेकमात्रद्विमात्रत्वात् ह्रस्वदीर्घाभ्यां परमम्यविमात्रं प्लुतं नाम तच्छास्त्रकोविदः प्रा
रेनेयं प्रमातृरूपं प्राहुः यतः प्रकाशमानात्मनि सूर्ये रूढं जातप्ररोहं सन्मयात्मके सोममवलेयापरमत्यर्थं स्थितं
मातृरूपतया प्रस्फुरितमित्यर्थः मात्रद्विमात्रमेयसंघटात्मकमेवरूपमित्युक्तं शाक्तं तदेवोक्तस्तत्त्वे सूर्यत्वे दीर्घ
त्वे सोमत्वे प्लुतत्वमग्नित्वमिति धामत्रयमयत्वे एवमप्यत्र परस्य प्रकाशस्य नस्वरूपात्प्रच्यावइति बिन्दुरूपत्वमुक्त
मित्याह अत्र प्रकाशमात्रे घटितयेत्यामत्रयेमति उक्तं बिन्दुतया शास्त्रे शिवबिन्दुः सोमसूतः नचायं बिन्दुः परप्रमा
त्रेकरूपत्वात् किं त्वप्रमेयोन्तर्वर्तीत्याह शिवबिन्दुः सोमतत्त्व इति प्रविभागपरप्रकाशात्मकत्वेन विदि क्रियायां स्वतंत्रः ७५

परप्रमातेत्यर्थः यदुक्तं प्राक् उदिता नायोः क्रियाशक्तौ सोमसूर्याग्निधामनि अविभागः प्रकाशो यः स बिंदुः परमो हि न
इति नन्वनु न बिंदुर्नाम परामर्शान्तरं किं विपुच्यते वक्ष्यमाणेन मकारात्मना परामर्शविशेषेणैवास्य संग्रहात् न
ह्यनयोः प्रतीतौ कश्चिद्विशेषः प्रमेयभेदाद्धि प्रतीतिभेदस्तचमयेततो भिन्नः स्यादित्याशंक्याह मकारादस्य
एवायं तच्छायामात्रद्वयतया बलहाः षंढविसर्गौ वर्णरूपतसंस्थिताः यथा षंढविसर्गौ वर्णतामाश्रितौ रेफल
कारहकारास्तच्छ्रुतिमात्रतया विविपि वक्ष्यमाणेभ्यो रेफादिभ्योऽतिरिक्तास्तथायं बिंदुरपि मकारादिति वाक्यार्थः
न च वर्णश्रुतिरेव वर्ण इत्युक्तं प्राक् न विक्षमाणरूपाभ्यां फलकाराभ्यामिच्छाशक्तेरूपितत्वमिति तच्छायामात्र
ताविवक्षायुक्तं परामर्शान्तरत्वं मकारहकाराभ्यां पुनः श्रुतिरूपेणैव कस्यार्थीयते कस्यापि परामर्शान्तरत्वं स्यादि
त्याशंक्याह इकारवद्रेफाश च्छायया यान्यो यथा स्वरो न तथैव महलेशादाः सार्णो ह्यथास्वरोऽपि सन्तु रूपेणापि भ
वेत् तथैवास्वरोऽपि सन्वेतत्प्रकाशात्मकोऽपि भवन्नसौ घः विक्षत्वात्कादिवर्णो मकारहकारलेशानुपाति त्वे
नावलंबतच्छ्रुतिमात्रतया विभिन्नेह्यथाह्यं विसर्गरूपतयान्यः परामर्शान्तररूपभाग्भवतीत्यर्थः प्रकृतमेवं प्र
काशः स्वस्वातंत्र्यात्तस्यैव रूपं गोपयित्वा शक्तिदशामाभास्य संकुचितप्रमातृरूपतामवभासयेत् अत्र स
कारश्च हकारश्च द्वावेतावेकताः स्थिता विद्यापुंस्त्वासंकुचितप्रमात्रात्मना च मकारेण रूपेणेति कश्चिद्द्वेष :
नन्वत्र पवकस्मादेवमारूप्येणायान विसर्गायात्मकत्वमित्यादित्याशंक्याह प्रसांतर्विसिष्टद्वासौ गयाब्रा
मकौ लिङ्गी परा सैव क्षोभवशादेति विसर्गात्मकतां भवे प्रस्थान्तरप्रकाशात्मनः आदिवर्णस्य प्राक्कोपलि

श्री· तं·लो· ७९

76

कीसापराशक्तिरवियुक्तोययाप्रभुर्विसारैकौलिकीतिपरेतिचोक्तातः प्रमात्रैकात्म्येनवर्त्तमानायासौविसिसृ॰
तासैवनिश्चितंबहिरौन्मुख्यलक्षणक्षोभवशाद्विसर्गात्मेत्यानंदोदक्रमेणक्रियाशक्तिपर्यंतंप्रोच्छलंती॰
स्थितिमवभासयंतीत्यर्थः नचैतदसंगतमेवेत्याह उक्तंचत्रिंशिकाशास्त्रे कलाव्याप्तंतच्चर्चने कलासमा
दर्शी तस्मादमूर्त्ताकाररूपिणी परापरस्वरूपविंदुगत्याविसर्पिता प्रकाशंपसर्ववस्तूनांविमर्शारहितात्त
सा शक्तिकुंडलिकाचैव प्राणकुंडलिकातथा विसर्गप्रांतदेशांतःपराकुंडलिनीतिच शिवव्योमेतिपरसंब
न्धात्मस्थानमुच्यते विसर्गमात्रंनाथस्यसृष्टिसंहारविभ्रमाः कलाव्याप्तंतच्चर्चनेइति प्रमात्र्येकलास्वरूप
स्फारसिद्धांतविचारावसरेइत्यर्थः कलाव्याप्तिर्महादेवपदसंज्ञामहेश्वरप्रतिमेदेपनोद्गृहीतिभगवत्याप्र
ष्टेतन्निर्णयार्थं कलासमादर्शीयासाइत्यादिभगवतोक्तं यदिहक्वचिच्छब्दद्वारेणक्वचिदर्थद्वारेणचसंवा
दितं तत्र पुरुषेषोडशकलेतामाहुरमृतांकलामित्याद्युक्त्यांतःकरणप्रभृतीनांषोडशानांकलानांसाप्या
यकाविनानित्योदितत्वेनचानस्तमितरूपत्वादमूर्त्ताकाररूपिणीयोयंचिन्मात्रस्वभावाकौलिकेतिपरे॰
त्येवमादिशब्दव्यपदेश्यहकारार्थरूपिण्यमाख्यासमादर्शीपरस्यानंदात्मनोविसर्गस्योक्तत्वादपरस्यच
हकारात्मनोवक्ष्यमाणत्वात्परापरयोरसौविसर्गः तस्यस्वरूपस्ययावात्मभूतौविसर्जनीयशब्दवाच्यौवि
हतयोर्वातिस्तद्रूपावभासनेनप्रमात्रांशंतयाविसर्पितातद्रूपावभासयित्रीप्रोक्तेत्यर्थः अतएवचसर्वेषां
प्रमातृप्रमाणप्रमेयात्मनोवस्तूनां अनतिरेकेप्यतिरिक्तत्वेनैवप्रकाशयंतीतन्नियतप्रकाशात्मिकेत्यर्थः ७९

सैव पुनर्विसर्गेण बहिर्भावोन्मुख्येन विरहिता सती प्रसरमभजमाना कारणात्मतया सममात्रविश्रान्ता शक्तिकुंडलिनी।
परासंविन्मात्ररूपेति यावत् अतएव विसर्गस्य बहिर्भावोन्मुख्यात्मिकादिकोटिरूपे शान्तदेशे प्राणकुंडलि
प्रोक्ता विश्राणे परिणतेति नीत्या प्रथममेव प्राणरूपमवभासयतीत्यर्थः तथाप्यस्याह्नित्क्रमेण तद्भावो।
न्मुख्यरूपान्तकोटात्मनि शान्ते स्वरूपे पराकुंडलिनीति स्वात्मविश्रान्तपरसंविन्मात्ररूपेत्यर्थः एवं हि यमेव
संविन्मात्ररूपा समादर्शी कला शिवव्योमेति परमं ब्रह्मेति निष्कलात्मस्थानमिति चोच्यते तैस्तैः सामयिकैः
शब्दैर्व्यपदिश्यत इत्यर्थः तथाहि त्रिशिरोभैरवे एवं व्योमेति यासेत्ता परं ब्रह्मेति यत्पदमिति तथा ग्रात्मा
स्थाने किमाख्यातमिति भैरवस्य पृष्टे कुंडलाख्यात्तु सा प्रोक्ता सर्वाध्वोपरिवर्तिनी तदुपक्रमस्य प्रमाणेन के
नरहितस्वरूपमाभेदवर्जितः भूतव्योमपदातीतं विद्योमान्तपदं परं भावप्रत्ययसंभ्रमभावे परमागतिः
शिवव्योम तत्तज्ज्ञेयं सर्वाधारविलक्षणं हृदन्तं हृद्गतं कान्तं च सदन्तं तत्र शान्तं तवर्जितं च परं ब्रह्मेति ततोकलह।
भूतमलत्तके इति तथा पूर्वपदविभागेन कीर्तितं तदहेयकं तथापि भूमिकातीतमात्मस्थानं निगद्य
ते इत्यादिना स्वरूपमेवास्य भगवतोऽक्रान्तदेवं परैव परमेश्वरी संविन्नस्य मातृप्रमेयात्मनो विश्वस्य सृष्टि।
संहारविभ्रमा विमर्शावनिर्बन्धनमित्युक्तं स्यात् अत आह विसर्गमात्रमित्यादि ननु एकैवाविज्ञा संविदस्ती
ति तदतिरिक्तं किंचिदपि न संभवेत् तत्कस्य नाम सृष्टिः संहारो वा स्यात् येनास्यास्तत्कारित्वमपि भवे
दित्याशंक्याह मूलेपतितमिव ततन्स्थेत्यादि इयमेव नाम मैनेसर्गिकी सृष्टिसंहारकारित्वलक्षणा स्वा

श्री॰
तं॰लो॰
७७

77

तिर्यक्त्वात्मन एव पुनर्मायाप्रकृत्यादेरुपादानात्वात्मन्येव न पुनः तत्तो विश्लिष्टे कुत्रचिद्देशे काले वा स्वात्म-
नः एव न पुनरन्यस्य प्रमातृप्रमेयादेराशिः यः तन्नदाभासवैचित्र्येणान्तर्बहीरूपतया परिस्फुरतीति भावः अत
आह विसर्ग एव मत्कृष्टश्चाशान्तत्वमुपागतः हंसः प्राणे वंजने वस्पर्शश्च परिभाष्यते इह विसर्ग एव तन्त्रे दे
विश्रोपारोहक्रमेण हकारात्मस्थौल्यमुपागतः सन्हंस इत्येव मायैः शाद्वैः परिभाष्यते सर्वेष्वेव शास्त्रेष्वेवमु
च्यते इत्यर्थः तदुक्तं श्रीतंत्रराजभट्टारके हंसं सूक्ष्मं तथा प्राणे हकारं नामभिः स्मृतमिति निर्द्दिष्टावपि उ।
यैशाव्यंजने चाहिकल्पः स्पर्श एव चेति एवं च विसर्गस्यैव स्थूलेन रूपेण हकारत्वमुक्तं स्यात् शक्तियोस्य जगत्
कृत्स्नं शक्तिमांस्तु महेश्वर इत्याद्युक्त्यापरस्यानुत्तरप्रकाशस्य स्वशक्तिमात्रोस्फारो विश्वमित्यविवादः।
इह पुनर्विसर्गमात्रं नाथस्य सृष्टिसंहारविभ्रमा इत्याद्यन्यथोक्तमिति किमेतदित्याशंक्याह अनुत्तरं परं
धाम तदेवाकुलमुच्यते विसर्गस्तस्य नाथस्य कौलिकी शक्तिरुच्यते इह मकुलस्यास्य देवस्य नानुपको
तमेव निर्वाहितं न तु पूर्वं किंचिदुक्तमिति भावः ननु विसर्गांशाहः शक्तौ केन निमित्तेन प्रवृत्त इत्याशंक्या
ह विसर्गता च मे वास्या ह्यानन्दोदयक्रमात् स्पष्टीभूतक्रियाशक्तिपर्यन्ताप्रोच्छलनस्थितिः सैवास्याः
कौलिक्याः शक्तेः विसर्गता विसर्जनीयक्रियायां कर्तृत्वं यदानन्देच्छाद्युदयक्रमेण भिन्नावभासरूपतया।
स्पष्टीभूतास्फुटतासमापन्नेयं क्रियाशक्तिस्तत्पर्यन्ताप्रोच्छलेन्ना स्पष्टीभूतास्फुटतामासादयेयं क्रियाश
क्तिस्तत्पर्यन्ताप्रोच्छलेतीति स्थितिः तत्परामर्शान्तरवैचित्र्यरूपतया परिस्फुरणमिति ननु यतो वैचि।

अस्य विसर्गः कारणमस्त्ये सपव पुनस्तदिति कथं युज्यते इत्याशंकां दृष्टान्तोपदर्शनद्वारेणोपशमयति विस
र्गोयं वत्तावास्यदादिभैत्तावदात्मकः इयद्रूपं स्मागरस्य यदनेनोर्मिसंततिः तावांस्तस्य विमार्गोगविसर्गोप
वनन्तत्तावतः कारणभेदनिबंधनो हि कार्यकारणभावः भेदएवाचात्रनास्तीति कथमेतद्भवेदिति भावः
यस्मादाद्विमोगभीक्षतः एतावां क्रियाशक्तिपर्यन्तो येनैव विश्वात्मायमासौ उक्तदाच्यवाचकात्मना
नानैकाभासयत इत्यर्थः एवमस्य विसृजनक्रियाकर्तृत्वादेव व्यपदेशोन्तरेयन्यनास्तीत्याह अत एव वि
सर्गोयमव्यक्तहकलात्मकं कामतत्त्वमिति श्रीमत्कुलगह्वरउच्यते अतएकादितोः अव्यक्तानादनाहत्रू
पनादस्तु छिन्नावर्णविभागा येयं हकलाहकारावाव भावास्तदात्मको योयं विसर्गः श्रीमत्कुलगह्वर
स्ये शास्त्रे कामतत्त्वं काम इच्छा तस्य तत्त्वं सर्वं चैवा शमिहतन्माचं पूर्णं रूपं इत्युच्यते इति वाक्यार्थः तत्रत्यमेव
ग्रंथं पठति यत्तदक्षरमव्यक्तं कान्ताकंठेऽव्यवस्थितं ध्वनिरूपमनिर्देश्यं ध्यानधारणवर्जितं तच्चिन्तं समा
धाय वशयेद्भुवनत्रयात् तत्र च इदानी कामतत्त्वं विषतत्त्वं परं तथा कथ्यते तवसश्रोणि भक्तिस्ते हृदि
शेषतः इत्युपक्रम्य यत्तत्तदक्षरमित्यादि विभिधाय तत्र चित्तं नियुंजीत साधकेन्द्र महात्मना देवकिन्नरगंध
र्वसिद्धविद्याधरमानवा यत्तकन्यास्तथा नागाः पिशाचाः हरयोषितः वशमायान्ति तत्क्षणेन नरनारेषु का कथे
त्युक्तं यदिह तत्र चित्तं समाधाय वशयेद्भुवनत्रयमित्यर्थं द्वारेण पठितं यतस्तत्सर्वं देवस्फार रूपत्वात्स्वात्मानुभू
त्येकसिद्धमतत्त्वं नित्योदितत्वाद अनुत्तरधामस्वरूपं अत एव अनिर्देश्यमासीत्यार ऽपि न कस्मिंश्चिदपि ह्येनं ज्ञानं विद्यते

श्री॰
ने॰लो॰
७८

78

स्वच्छन्दभैरवो देवः प्राणिनां हृदि संस्थित इत्याद्युक्तस्य स्वच्छन्दरूपत्वादन्यसंबंधिनी सृष्टिः स्वाधिष्ठानं नापेक्षते इत्यर्थः
तदपेक्षितेविहितस्याः कदाचित्क्षमादस्मिन्निरोधादि तद्वेनस्यादिति भावः अत एव मजयमिति स्वयं भातीत्यानवच्छेन
उक्तं अत एवाव्यक्तं व्यक्तं हि स्थानकारणाभिघातादिना भवेत् ततः स्वेच्छाधीनमिति कथं वेत्तत्स्यात् अत ए
व ध्वनिरूपं नादाख्यं यत्परं बीजं सर्वभूतेष्ववस्थितं इति स एव ह्यसौ व्यापकः शुद्धः प्राणाख्यस्य वाचक इत्याद्यु
क्तस्य तत्तोदित नादमात्रस्वभावमित्यर्थः अत एव व्यापकत्वमस्य शक्त्यादेश्च स्थूलपीयादिति द्विष्टं यत् या
नादि तेन वर्जितं नैयत्यं निबंधन देयादि रूपत्वेनाप्यस्मिन्नर्थः एवं रूपोपि तपमेगावसरे इति सो ऽव्या
मावेशात्वैवशेन विगलितवेद्यत्वेः कारणत्वान्निरस्तवैकल्पायाः कौलायाः कंदतः स्वरसत एवोद्यदभिव्यज्य
मानत्वात् अत एव सततोदितत्वेपि कालमस्य विशेषणेनावस्थानं एवं च विसर्गस्थानाहतरूपत्वात्सो ऽप्ययि
कोंना कंदतः किंचिदुच्छूनतापत्त्याहाहेतिस्फुटमवस्थानं येनास्यैतदुपलभ्यमानेनिदर्शनीकृतं तेनानयो
गिमात्रगम्यमेवैतत् योपित्वसर्वैरेव तदुपलभ्यत इति भावः अतश्चानेन हकारस्यापि प्रसंगात्स्वरूपं नि
दिष्टं किंत्वस्य स्थौल्यास्फुटत्वेनैवमवस्थानं सूक्ष्मत्वसौक्ष्म्यात्तथेतीयान्विशेषः अत एव समनंतरमेव
विसर्ग एव सृष्टमाश्रयान्नवमुपमान इत्याद्युक्तं यदभिप्रायेणैवानयोः परापरत्वमपवर्तितं चोक्तम् अत एवा
ग्रे हकारस्य स्वरूपं नोक्तं उक्तं चान्यत्र यत्तदक्षरमव्यक्तं प्रियाकंठोदितं परं सहजं नाद इत्युक्तं तदेव निरोधादि
नो जप इति तथा नित्यानंदरसास्वादहाहेतिगलकोद्वे स्वयंभूः स्वयं देवी स्वकामतत्त्वस्य वेद इति तत्रा ७८

नाहन्तात्मन्येवंविधे विसर्गे साधकश्चित्तं सम्यक् प्रतिसौत्यसमावेशपरिवशीकृतचेतसः प्रविश्चित्तं जपत्येनसं
गनासंगमोत्थे वै अन्नामक्तधियो यांति योगयोगीश्वरः परं सविधोदितः कामः कामिनीहृदयालयः नेत्रा
रूपेन तेनाथ शक्तिं दृष्ट्विं समाहरेत् तोभयेनाहृसंदेहोऽप्यमामपिवमन्त्रयमित्याघ्रत्याकामशक्त्याभियेय
मनन्कुलात्मकेविसर्गे स्वनेत्राभ्यां निर्गतं साध्यनेत्रयोरन्तःप्रविष्टं ध्यायेदिति एवं क्रमेणाभ्यासे तादृशोलायेन
क्रमेण वामामागमयोः पोनः पुण्येन च ध्यानान्त्यापि तेनाणवहितं कृत्वा जगाज्ञायमाने जेत्व चक्रे पुराणमतक्रमे
णावशयेत् स्वात्ममयतयैव सर्वमाभासयेत् स्वात्मायत्तं वा कुर्यादित्यर्थः इदानीं यथोक्तविसर्गस्वरूपमेव
दृष्टान्तीकृत्याकादीनामद्वयं वक्तुमुपक्रमते अत एव विसर्गस्य हेसेयहत्स्फुटस्थितिः अत एव समनन्तरोक्तादे
तोर्विसर्गस्यैव हकारात्मतया स्थूलेन रूपेणावस्थानं तथैवानुत्तरादीनामपि कादिसान्तत्वेनानुत्तराद्य
एव तथावभासंते इत्यर्थः तदेवाह अनुत्तरात्कवर्गस्य मूर्तिः पंचात्मना स्फुटे पंचशक्त्यात्मना वेशप्रकेक
त्रयथास्फुटः पंचात्मकत्वे हेतुः पंचशक्त्यात्मतावेश इति एकैकेति अनुत्तरेच्छादौ अनुत्तरस्य हि चिच्छ
क्तिमायात्मेऽपि सर्वं सर्वमस्तीति न्यायेन पंचशक्तिमयत्वमिति तत्कृतेः कवर्गस्यापि पंचात्मकत्वे एवम
न्यत्रापि ज्ञेयं इच्छाशक्तेः स्वस्वरूपसंस्थायापकरूपतः कवर्गः पंचशक्त्यात्मक्रमप्रस्फुटतात्मकः यदा
श्रोतेय कालक्षमाविप्रतुरयोगतः द्विरूपमप्यस्ततो जातं टनायें वर्गयुग्मकं उन्मेषत्वादिर्क्यान्तयतो वि
संसमाणते स्वस्वरूपसंस्थायाइति इष्यमाणरूपिताया: एकरूपत इत्यत्त्रिध्यायाप्येच्छाशक्तेःनपुनरपीम

श्री॰
तं॰लो॰
७९

79

र्गः चिदादीनामपि शक्तीनां यथायथं वाच्यो न्नावेतया स्फुटत्वमस्तीत्यौचित्यात् तत्स्फारस्वरूपाणां कवर्गादीनामपि ता॰
थात्वमित्युक्तं क्रमप्रस्फुटतात्मकइति यतीच्छाशक्तिर्नैयमर्थादिच्छामात्रोत्थिरूपायाः अकारहकाररूपायाः प
वमत्तत्वादिभ्यः पंचभ्यः कवर्गादीनां पंचानां वर्गाणामुदय इत्यभिहितं अत एवैषां अक्रहविसर्जनीयानां कंठ
इत्यादिना समस्थानत्वमप्युक्तं उक्तं चान्यत्र अकलापंचशक्त्यात्मा द्वितीयोवर्गउत्थितः अनाश्रितरूपायाइच्छा
याश्चपरातप वह्निस्तमात्रमघस्तस्याटत्वाद्यंच इयं ततः पादिरन्यो यतो जात इति स्पर्शाः प्रकीर्तिता इति नन्वष्ट
त्रिंशादीनि तत्त्वानि पुरुषांतानि पंचमर्क्रमात् कादिषु वर्गेषु मकरांतेषु स्थितानीत्याद्युक्त्या कादयो मावसानाः
पंचविंशतिः वर्णाः पृथ्वीतत्त्वादारभ्य पुरुषतत्त्वांतं यावत् स्थिताः तत्त्वांतराणामपि संभवाद्धि समवशिष्यते
इति कथमेतावत्त्वेनैवोक्तं यतो विश्वं समाप्यते इत्याशंक्याह नेयरूपमिदं पंचविंशात्यंते यतः स्फुटं ज्ञेयत्वात्स्फु
टतः श्रोत्रमेतावत्स्पर्शरूपकं सर्वतः इदं विश्वं पृथ्वीतत्त्वादि पंचविंशत्यंतं पुरुषः पंचविंशक इत्याद्युक्त्या पु
रुषतत्त्वांतं विश्वं स्फुटत्वाज्ज्ञेयत्रूपं अत एवोक्तं यतो विश्वं समाप्यत इति नियत्यादिहि मायासहितं कंचुकषट्क
मनोरंतरंगमिदमुक्तमित्याद्युक्त्यात्तात्वरसं तत्केंद्रसंलग्नत्वेनाभिन्नमेवेति न च्युतिरिक्तस्फुलत्वे यात्म वि
श्वरूप तयोक्तमिति भावः अत एवैतावत्त्व पंचविंशकांते विश्वस्फुटज्ञेयत्वादेवहेतोः इंद्रियैः स्पृश्यंते स्पर्शाः
तद्रूपं कादयो मवसानाः स्पर्शा इति वाचकाभिप्रायेण मात्रास्पर्शास्तु कौंतेयशीतोष्णसुखदुःखदाः आग
मापायिनो नित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारतेति च वाच्याभिप्रायेण किं न कश्चिद्दोषः अत्र चैषः प्रमातृत्वेपि कार ७९

णानां कारणत्वादेव प्रमाणत्वेपि यत्नेघटनमुक्तं न तु कुम्भादि प्रमातृताभिप्रायेणेति कश्चिद्दोषः एवमस्य शक्तानामुदय
मभिधायांतःस्थानामप्यभिधत्ते इच्छाशक्तिस्वातन्त्र्यादुन्मिषतस्ततः सा विजातीयशक्त्यंशप्रोक्तत्वीयातिया
त्मता सैव शीघ्रतबोधात्मेयकालक्षणनूषिता विजातीयोन्मेषत्वेन रलवं चरात्मति तदेवमुन्मेषशक्तिरिद्र
पावैजातिशक्तिर्या वकारत्वेप्रवर्तते स्पष्टिसमप्रवर्तकं तन्मितात्मितत्तूपतेन द्विधा येयमिच्छाशक्तिः सावि
जातीयो चिद्रूपोयेशक्त्यंशः श्रुतत्वरलत्वप्रोक्तत्वीतेनसमसिकोयणचीतिपासस्थिः सजातीयात्मतोयाति
यकारात्मनिस्फुरतीत्यर्थः सैवाद्विधापीच्छाशक्तिर्वचिरद्युतिभासिनेपा द्युत्या शीघ्रं स्थिरं व तद्धेषापातेयच्छे।
यमर्थादिष्यमाणेतत्कालेषणानूषिताससती ध्रुवत्वरात्मनि विजातीययङ्न्मुखत्वेनेन समसिकोयणची
तिसंधित्वेन रत्वं लत्वं च गच्छतितदात्मनाभासते इत्यर्थः एवमुन्मेषशक्तिरपि द्विप्रकारा वैजात्यशक्तिर्या।
उत्तरेणसह प्राग्वदेव कृतसंधिर्वकारत्वमाभासयेत् तदुक्तं विभिन्नशक्तिसंयोगाद्विच्छायस्तुर्तागता स्व
ष्टिसारप्रकर्षकमित्यनेनास्य वरुणबीजत्वादाप्यायकारित्वं दर्शितं एवं यरलानामपि शोषकारित्वदाहक
त्वसंभकत्वंक्रमेणावगंतव्यं नन्विष्यमाणायामपि वस्तुसाष्णनीत्या इच्छाशक्तिरेव परामर्शान्तरजननसम
र्थत्वतद्वत्संघट्टभाजस्तस्याः परामर्शांतरलक्षणं कार्यमुत्पद्यतां नाम तस्य पुनर्यकारादिरूपत्वेन भेदः कथ
स्यात् कारणभेदाद्धि कार्यभेदः कारणं चात्र यन्तरसंघट्टात्मकं एकमेवेति किमेतत्स्यादित्याशंक्याह इच्छेवात्र
तेनेव यातात शीघ्रत्वयोगतः वायुविसृष्टुते वह्निर्भासनात्स्थैर्यतो धरा इच्छैव पुनरिष्यमाणमणुत्तरानंदाभ्या

श्री
तं लो
८

मर्षादिकल्पेन यातामिलितामतीशीघ्रत्वयोगात्‌ संस्कारलक्षणेयोगमुपाधितेनस्वीकृत्य वायुरित्युच्यते वायुवी
जयकारस्वरूपतांशामेत्यर्थः एवमासनाद्यास्वनालक्षणेपर्यन्ततथास्यैर्यतोद्धृतिद्वेनस्थिरदृशाएवधर्मद्वयपरंतकेन
नावलेयमक्रमेणवह्निवीजरेफात्मतायरायरावीजलकारस्वरूपतांचाभासयतीत्यर्थः आनंदेतिचोन्नेयादिवि
जातीयशक्त्यंतराभिव्यंजनपरतयोक्तं तेनानुत्तरादिसंचेदभाजन्द्रच्छायाएवमुपाधियोगेनभेदात्कार्यस्यापि
भेदइतियथोक्तमेवयुक्तं अन्तर्वान्तःस्पर्शान्तस्पष्टत्वेननिमित्तंदर्शयति इदंचतत्क्रमेतःस्थमतएवनिगद्यते
इच्छायेतर्गततेनस्वसमामांशेचसंस्थितेः अतएवआयत्काद्धेतोःइच्छादीनादिशब्देनोन्मेषस्यग्रहणादिच्छो
न्मेषयोरंतरभेदेनावस्थानात्‌ तथास्वस्यप्रमात्रैकरूपस्यात्मनःसम्यगासिरेकात्म्येनाभासःतत्रसंस्थितेः
प्रमात्रैकात्म्येनवर्तमानत्वादियंयादिवातेचतद्धर्वातःस्थेनिगद्यते सर्वशास्त्रेष्वेवंउच्यतेइत्यर्थः यदुक्तं इ
च्छायेतःप्रवेशेनतेंतःस्थाइतिकीर्तितइति नन्विच्छायाःशक्तयःविजातीयशक्तिसंभिन्नायथापराम
स र्शांतरस्याविर्भावयेति तथैवविजातीयशक्तिसंवेधेपिकिंनवेत्याशंक्याह सजातीयकशक्तीनामिच्छा
यानांचयोजने क्षोभात्मकमिदंप्राहुःक्षोभःक्षोभात्मनामपि क्षोभात्मनादीर्घानामक्षोभात्मनाह्रस्वा
नामिच्छादीनांशक्तीनांयदायोजने अकःसवर्णेदीर्घःइतिसंध्यात्मयोगः भवेत्तदाक्षोभात्मकमितिप्रा
हुःसजातीयदीर्घरूपपरामर्शस्वभावत्वं नपुनर्विजातीयपरामर्शांतरवद्रूपत्वेशास्त्रकोविदाःकथयंती
त्यर्थः तेनइइईईइइ ईईइत्येवंप्रायेयमोक्षोभात्मदीर्घरूपमीकारत्वमेवेदितितत्यर्थ अनुत्तरेपुनरेवंरूपत्वे ८

80

पि विशेषोस्तीत्याह अनुत्तरस्य समाजात्प्रेमभैरवेत्तद्वितयीभातिः अनुत्तरं यत्तत्रैकं तत्र्येदानंदस्तत्तये प्रभविष्यतित्तयो
गेहोमः होभात्मकः स्फुटः अत्राप्यनुत्तरं यामद्वितीयमपि तत्तये नपर्यामेतथा तोभंविनेवानुत्तरात्मना प्र
नुत्तरस्य पुनः सजातीययेमोद्विप्रकारायातिर्भवेयम्मात्तत्तदेकमनुत्तरं चेदानंदस्तत्तये प्रभविष्यतामे
ष्यति तदानेनापेणानुत्तरेणैव संबंधेतोभात्मकप्रानंदस्तूयपद्वस्फुटेयोगः प्रागवदेवनिदेकस्यानुत्तरस्य द्वि
तीयमप्यनुत्तरं संघट्टमानमानंदजन्मनेन पर्यामेस्यात्तदा तोभात्मकानंदप्राडुर्भावमंतरेणतो गुण इति परद्वेण
कृतेस्यानुत्तरात्मनैव भवेयथासीमंतमित्याद्विविनिद्वितीयः एवमेतत्सयोगादभिधायप्रकृतमेवोक्षणाय
दयमभिधत्ते इच्छायाकर्मणा हीनाचेष्टयेनवशृष्विता शीघ्रस्येयप्रमितेन क्रियाभावमुपागता अनुन्मिषितम
नीलसेोन्मिलितमितिस्थिते इच्छामाणं वियेतस्यतादूपस्याप्यस्यापरिच्युते तदेवस्वात्मना स्वात्मस्वातंत्र्ये
रणात्मना वहिर्भावस्फुटत्तिसंशायमविन्नयेस्थिते एवमत्रेष्टव्यापिविभक्तावस्थानं दर्शयति अनुन्मिषिता
मित्यादिना यत्तस्यां क्रियाभावमुपगतायामिच्छायामिष्यमाणमपि त्रियैवावस्थितं यतस्तस्या केवलमि
च्छामात्ररूपात्सूक्ष्मस्य विप्रकृष्टेत्यादिनात्या अनुज्ञायामिकाररूपायामनुन्मिषितमनुल्लसितं शीघ्ररूपेणेष्ट
येनेन्दूषिता यां लृकाररूपायांश्रोन्मीलितमुल्लसितमिति नन्विष्यमाणस्य शीघ्रत्वादि भेदेन वैशिष्ट्यात्मरू
पप्रभावः श्रात्रश्तितयोत्रविषया इति वाच्येनपुनरेकएव त्रियेत्याशंक्याह्कं तादूपस्यापरिच्युतेरिति नहि शी
घ्रत्वादि भेदेपि इष्यमाणतालक्षणाद्रूपादप्रच्यव इतिभावः तदेवं त्रिविधमपीष्यमाणं स्वात्मन्यलक्षणेनाश

णावह्नीरूपतयासमुल्लासितं सद्दृश्यसंवेदनं शावस्पन्दितयात्मनाप्रस्फुरेत् अत आह तदेवेत्यादि एवमस्य क्षणस्य तद
तिरिक्तासंभवाद्विप्रकारापि सैवेयं विषवशादेवं परामर्शरूपात्मना प्रस्फुरतीति तात्पर्यार्थः यदुक्तं श्रीक्रमके
ममनाक्रान्ताकालत्रयसमाश्रितेति अत एवैषामिच्छायाश्च इत्युपशान्तेतान्त उद्वरणानां मूर्धा त्वत्तलसा
नो देव्या इत्यादिना सत्यानन्त्यमुक्तं इयदेतमेव विस्फारइत्यमुनेन प्रकाशितम् अत आह तत एवमकारो
स्मिन्नादेविविसर्गप्रकाशात्ते अमृतं च परं धाम योगिनस्तत्प्रवर्तते तत इति प्रोन्मीलितस्य पीयमानस्य वह्नी
रूपतया समुल्लसितत्वात् अनेनैवाभिप्रायेण सार्धेन्वोर्द्वयं धाममित्याद्युक्तं अत एव चेयद्विसर्गाप्यायका
रित्वात् सोमसेचामृतनाथं च स्वधा साथ स्वधानि मिं धकारं षड्गसाधारं नामभिः परिकीर्तितं इत्यादिदृशा अमृ
तबीजतया तेष्वग्रस्वलन्त्यमन्त्र्यां यासप्रवर्तते सर्वशास्त्रेषु कथयन्तीत्यर्थः ननु चास्य किमेवंरूपत्वं का
चिद्विभाव्यते न वेत्याशंक्याह तोभान्तरविरामेषु तदेव च परामृतं सीत्कारमृदुबोधाभावसमावेशसमाधि
षु दोभस्यादियागरूपस्य ये प्रार्यन्तविरामस्तेषु ये सीत्कारादयः तेषु तदेवामृतं यथा भेदमाश्यादभिव्यज्यते
इति संबंधः एवमस्य परानंदमयत्वाद् इच्छानेन करणमरीचिकं च उदयं जगत्तीर्भसान्निध्यानिष्पयाति न
त्वपरसौख्यरसोत्तनया विलयमुपैतीति चात्र परबोधभवनस्य एता परमकलात्र केवलतया विलसन्त्यमले
स्याद्दृस्या प्रथमं करणचक्रस्य दोभोक्तव्योद्दिति सीत्कारादौ अनेनैवं तत्त्वैव विश्रान्त्या परसामरस्यात्सौ
ख्यसमावेशात्तत्त्वं च तत्त्वैव दार्ढ्येन निरूप्या सदिति ब्रह्म परमित्याद्युक्तमास्ततः परस्य ब्रह्मणो भावः सता ८१

तत्र यः समावेशः देहादिप्रमातृतानिमज्जनेन चित्प्रमातृतया तन्मज्जनं स एव समाधिः एवं संविदात्मरूपत्वेन
परिस्फु रणं तत्र हेयमायीयस्थानेषु भिन्नमिति इत्यर्थः एवं चास्य परं ब्रह्मत्वमेवोक्तं स्यात् यत आह तदेव ब्रह्म प
रममविभक्तं प्रचक्षते ब्रह्मेति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्याद्युक्त्या व्यापकं रूपमित्यर्थः अत एवाविभक्तमित्युक्तं नित्य
तद्रूपस्य हि विभागो न भवतीति भावः प्रचक्षते इति श्रीपरात्रिंशिकादौ तथा हि तत्र परा बीजे हृदये तृतीयं ब्रह्म।
स श्रेणीत्युक्तं तृतीयं ब्रह्म सकारः यद्गीतं ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इति यत एव चास्य व्या
पकमात्मतं च रूपमत एवान्यत्र विषतत्त्वमिति व्यपदेशान्तरमस्तीत्याह अत्र च भगवानेव तत्स्त्रीमत्कुलग
करे शक्तिशक्तिमदैकात्म्यम् त्वर्णाभिधानके काकचञ्चुपुटाकारे ध्यानयोगेण वर्जितं विषतत्त्वमनक्षा
क्षिनवस्नेहात्मकाशितं यदुक्तं तत्रैव कुलेशाक्तिः समाख्याता ताः कौलेशाक्तिमानपि उभयोर्यदनैक्यं त्वं कथ्यते
कुलाकारमिति तत्त्वमेवाग्रे पठति काकचञ्च्वित्यादि संबोधनमात्रतया पृथक्स्थसर्वस्यैकद्दे विषतत्त्वदाक्षा
सनीयतात्तत्केवलत्वात् हि व्यापकरूपस्य यत्तत्त्वं सर्वत्राप्रतिहतत्वं तत्प्रकाशितं अन्योन्यसंघट्टात्मसाम
रस्यावसरे तु भवगोचरतामापादितमित्यर्थः तस्यानाहतरूपवाच्यत्वात् शब्दाभिधेयम् अत एव सततोदित
त्वेन ध्यानादिनिरपेक्षे तद्धि नियतध्येयादिनिष्ठमिति भावः एवमपि काकचञ्चुपुटावदाकारो यस्य तत्तथा
विषमतत्त्वस्य हि ज्ञातयानयोगसन्निवेशात् नन्विहास्य तद्बीजमुपक्रान्तं वर्तते न च वैवं रूपं तस्य संभवति त
एकामात्रविषयत्वेनोक्तत्वात् तन्निमित्तमस्य संवादितं भगवतेऽपि येदत्तन्मातत्वं तद्विषतत्त्वं तदेव हि स

श्री॰
ने॰लो॰
८८

मात्रेण श्रुतत्वं तन्त्रालोकवचने इत्यादिना कामतत्त्वस्यैव पुनर्विषयतत्त्वेनाभिधाने कथं प्राग्व्यवस्था स्यादाशंक्याह कामस्य पूर्ण
तात्मसंवेदे प्रविभाव्यते विषयत्वान्मतं तत्त्वं ख्यापयिष्यते वोच्यते सति ननु भगवता श्रीकालगरुद्रे कामतत्त्वं विष
तत्त्वयोः प्राणनामात्ररूपेण प्राणादिवायुपंचकसामान्यभूतः षष्ठो प्राणकलामधिकृत्य स्वरूपं निरूपितं न।
पुनः प्राणमात्रं तत्स्यैवं रूपं संभवात् तस्य हि रेचकादिदशासापेक्षाधीनवृत्तित्वाउ आर्यमाणत्व प्रतिह।
न्यमानत्वाद्यपि संभवेत् विशिष्टत्वं पुनः कामतत्त्वस्य प्राणरूपत्वे विषतत्त्वस्यापानरूपत्वे यतस्मानयोरहं।
कारसकारात्मकत्वं तदुक्तं महेश्वरोहितपादैर्नामानावयवेनैवागाविर्णे परस्परं द्वेषरसो मतेनागकरूपमो।
कस्तो रोगयित्वं शाक्तो वीर्यमुक्तास्वयं महदिति तथा ऊर्ध्वबिंदुर्विः प्राणादिनेभागार्धमेव च सिद्धैर्विध्रि
तो भागः ग्निचर्योराधनात्मकः प्रयेनादस्तथापानो मतत्त्वसंयः तपाशाशी ग्निचर्यायिष्टितो भागः सिद्धसे।
वालयात्मकं इति एवं वैशिष्ट्येपि अनयोः सामान्यविशेषनिष्टत्वात्प्राणनामात्ररूपत्वमुभयत्रापि संभव।
तीत्येकरूपेण निर्देशः यदभिप्रायेण कामतत्त्वस्यैव विषतत्त्वेनाभिधानमिदमेवैतत्संवादनं अतएव च।
कामस्य कामतत्त्वस्यापि स्वात्मनि विश्रान्तेरनन्याकोंहितज्ञानामतत्त्वं पारमार्थिकं रूपं संवेदे विभाव्यते
परस्परसामरस्यात्मसंक्षोभावस्थेऽस्मिन्नेवं देवसाक्षात्क्रियते इत्यर्थः विषतत्त्वस्याणोः परिमितस्य देहादि
मात्रः - स्वाभाविकरुक्रियावरकेपारमित्यात्मनि ख्यापयते वा व्याप्ते वेद्यवेदकविभागगलनात्पूर्णरूपे स
मुदिते सत्यामृते विकासदशासंवित्तत्त्वसंवेदे विभाव्यते इति पूर्वेणैव संबंधः नचास्य स्वाभाविकस्य पूर्ण ८८

82

दृक्क्रियावरणेपि किंनिमित्तमित्याशंक्याह व्याप्नीशक्तिर्विमर्शयस्मादव्यामः छादयेन्महः शक्तिरितिपारमे
श्वरीस्वरूपगोपनारूपामायाख्यासह इति स्वाभाविकरूपेण दृक्क्रियारूपं विषममपि बहिर्व्यापकत्वात्स्वा
मरंजनातो दृक्क्रियावरणेमेवकार्यादिमत्तदाक्षेपः एवेन केवलमस्य कार्यत्वमस्ति विषयत्वेवाप्य
निरंजनत्वमपीत्याह निरंजनं परंधाम तत्वेन तस्य व संजातं क्रियाशक्त्यात्मकं विश्वमयं तत स्मात्स्फोरेयतः
प्रोन्मीलितस्याप्यीक्ष्यमाणस्य बहीरूपतया समुल्लासितत्वात् क्रियाशक्त्यात्मकमनतएव विश्वमयं यत्पर
माभूत् केयमस्मत्कारणमिवाङ्गीकृतेत्यतः तन्निरंजनं एतच्चिन्तयमैकेन तयदा तप्रस्फोरेत्तदा नकेनचिदुपाये
यस्तत्त्वविप्रतिषेधत इत्यादिपूर्वोक्तप्रस्थानकेनचिदुपायेयमित्यर्थः तस्य पुनः क्रियाशक्त्यात्मन
श्चोदयस्याम्नेयत्वं परमप्रकाशात्मशक्तिमहत्त्वेण विश्रांतिस्थानं तत्संजनं शक्तिमानेज्ञप्तेयस्मा
न्नशक्तिर्तीतकेनचित् इत्यादिप्रागुपपादितयुक्त्या शक्तिकर्तृकेन व्यक्तीकरणेन प्रकट इत्यर्थः अत
आह यस्मात्स्फोरयत इति यस्माद्धेतोः यतः शक्तेः सकाशात्स्फोरेत् शैवीमुखमिहोच्यते इत्याद्युक्त्या।
स्वभासैवाभिजायते न तु कामादेस्तत्त्वतयस्येच्छादिशक्तित्रयरूपत्वमस्ति तत्कथमेकस्यैवास्य त्रैवी
ध्येनरूपत्वमुक्तमित्याशंक्याविभागवेदनरूपं मेघास्य विभागमेव दर्शयति इच्छाकामो विषंज्ञानं क्रि
यादेवी निरंजनं एतत्त्रयसमावेशाः शिवो भैरव उच्यते भैरव इति विश्वमयत्वेन पूर्णत्वात् अत एव तद्देव
त्वपरमित्याप्युक्तमेवमेतत्प्रसंगादभिधाय प्रकृतमेवाह अत्र दृक्क्रिय सदाकार्यादिति नाथुरवाजगः ति

श्री॰
ने॰ लो॰
८

83

घनत्वसंश्लिष्टपन्नभूतं न विश्वं न च ग्रहः केवलमेवाहमितिभावनया स्फुरेत् ग्रहेति विषयात्मके व्यापकरूपे रूपि-
मिमत्रप्रवेशे किंचात्र रूपाभावे दिग्व्याशंक्याह विषयत्वस्यादि भूतमिति यत्तादि ग्रहइति श्रुत्यात्मकमात्माभिमा-
नः तद्विपरिमितस्य प्रमातृभवेदित्यभिप्रायः परप्रमात्रात्मनि व्यापके रूपे समावेशभाजः पुनर्भावनाभ्यासा-
दहमित्येव परमाद्वयतोल्लसेत् येनास्य तदतिरिक्तमुपद्रवनिमित्तं न किंचिद्भवेदितिभावः यदुक्तं श्रीकुलग-
ह्वरे यदा सूक्ष्मं निरालंबे ध्याने यावरणवर्जिते सर्ववर्णयवेशांतं सर्ववर्णविवर्जिते चिन्मात्रे केवले शुद्धे विश्व-
निर्वाहकारके न विश्वं न ग्रहः पापं न मोक्षो न च राक्षसः न पिशाचादिकं किंचिन्नायेनाहं विभावयेत् केव-
भावमात्रेणेत्यादि नन्विष्यमाणत्रुषितायाइच्छायाः पूर्वोक्तोभांतरस्यासंभवान्नेदं बीजं च कस्यचिदित्याशु-
कोशुत्वाशंक्यं प्रतिज्ञातं अनंतरं चात्र याइच्छा ज्ञेयकालघेत्यादि सैव शक्तिर्जनरोपात्तेत्यादि तथा सा चेष्टव्ये-
नत्वषितेत्यादिवाक्यैः शांतवर्गोप्युःतोभांतरस्यापि सद्भावउक्तः इत्येषा पूर्वं प्रतिज्ञातं शांतत्वे कथं निर्वहेदित्या-
शंक्य प्रतिविधत्ते न तत्र षंढवर्गो भोजनेमोक्तं तेन षंढता कथं स्यादिति चिद्रूपः नात्र षंढस्य सोर्दता तया-
हितत्रगायासाविच्छाशक्तिरुदीरिता सैवक्षुत्तेस्वकर्तव्यमेतः स्वस्वेष्टरूपके यत्नत्रभूषणाहेतवेषितव्य-
स्यितेततः भागात्प्रप्रसवस्तत्र कालघ्नेतद्दृप्रश्नतत् जन्कोक्तमिति टवर्गादीनां क्रमशः तिनात्र षंढस्य स-
न्देतेति उक्तं एतदेवोपपादनतितथाहीत्यादिना यकः षंढगतायेयमिच्छाशक्तिः सैवांतःस्थस्वाभेदेन
वर्तमानमपि यथास्वनियते रूपमात्मीयं कार्यं टवर्गादिबलिकलासयेत् नपुनस्तरक्तं भूषणानिमित्तं ८

विरतिप्रसरस्वभावमेवितत्वेन तत्त्रिकालस्थमेव जनयेत् एतावतैवैतत्स्वातन्त्र्यमिति नकार्याणां विभाव्यमानयाश्र
भवतीतिभावः तत्र कालस्य तन्निमित्तमीषितमेवास्य इच्छाया एव वपुः तदेकात्मकमित्यर्थः नहि प्रकाशे
कस्वभावाया इच्छाया अनन्यतातिरिक्तं नाम किंचित्संभवेदितिभावः तेन वस्तुतः इच्छाया एव प्राधान्यात् तत्
स्वकार्यविभवकत्वमिति युक्तमुक्तं मैव स्तुतेरिति नन्वेवमखंडानां संवेदने विकल्पानवीतत्वमात्रं भवेदित्याश
क्याह सैषा च प्रमाणायां युक्तं समुदायात्मिकं विदः खंडेतो भक्तानां शोभयामत्वाभावयोगतः इष्यमाणस्येच्छा
यास्त्रमेलनात्स्वरूपं खंडे विदः यतोत्र नदोभात्मकं तत्त्वं शोभायात्वचेति तेन केवलायाः इच्छाया एव शोभा
विभवत्वेपि तेषां बीज समया तत्त्वं भवेत्समुदायात्मिकत्वाक्षेप इत्येतियुक्तमुक्तं नात्र खंडस्य सोर्द्दतीति एव
मेतत्स्वसंगादभिधाय प्रकृतमेवाह एतद्वर्णचतुष्कस्य स्वोद्यमणाभासनावशात् ऋॠलृॡत्विकथितं नाम मे
रेवनामलात्मना चतुष्कस्येति हकारेण तत्सापूतत्वजत्वं तीति प्रागेवोक्तं प्रतत्नरसपादि शक्तिविसर्गात्म
कैवास्यान स यमित्यत एवानुत्तरेण संस्थानत्वे स्वप्रमणेति स्थानेत्र लक्षणेन स्वतेजसेत्यर्थः नहीच्छायाः
अनुत्तरस्यवा परामर्शान्तरवदन्यापेक्षतया भासनमपि तत्स्वमहात्म्यादितिभावः यद्यपि कवर्गादीनामनु
त्तरादेरेकैकस्मादेव जन्मोक्तं तथापि तच्छक्त्यंतरप्रयोजकीकारेणेति युक्तमुक्तं स्वोद्यमणाभासनावशा
दिति नकेवलं कादिहांतस्य वर्णजातस्य स्पर्शादितया पृथक् पृथगभिधानं यावद् दृष्टयैकेनापीत्याह का
दिहान्तमिदं प्राहुः शोभानारतयाऽत्रुयाः शोभायारनयेति योनितयेत्यर्थः यदुक्तं कादिभिश्च स्मृता योनिरि

श्री॰
तं॰लो॰
८४

84

ति न केवलमुक्तयुक्त्या बीजमेव बीजांतरयोर्योनेत्याह तेषामाविर्भावभेदेप्यावभोनेरपि योगांतरयोगेनेत्याह यो
निरूपेण तस्यापि योगातेषांतं बीजेन तन्निदर्शनयोगेन पंचाशत्समवर्णता तस्येक्षियो निरूपस्य कादेस्तथा
भांतरस्य निदर्शनयुक्त्या तदेव तेषांतवमुदाहर्तुं मातृकायां पंचाशतापूरणेन वर्णेन तत्कारेण कूटबीजे।
न संबंधः मध्यायेतभूतयोरनुत्तरविसर्गात्मशक्त्योः ककारमकारयोः प्रत्याहारेण तयोः पाशो येन निखि
लमेव योगापायेन मातृकायाः सतत्वं प्रदर्शितं भवतीति तदुक्तं श्रीमद्राजपादैः तदियत्पर्यंतं यन्मातृका
त्मकं तत्तदेव ककारमकारप्रत्याहारेणानुत्तरविसर्गसंघट्टसारेण कूटबीजेन प्रदर्शितमेतत् इति न तत्तेषु रूपमिदं पंच
विंशत्यंते यतः स्फुटमित्यायुक्त्या कादयो मावसानाः पंचविंशतिः वर्णास्तेषु रूपतया मेदैकस्वभावा निर्दिष्टास्त
दनेनतद्भाविपुनरप्यतत्कद्वयेकीदृग्रूपमित्याशंक्याह पंचविंशतिसंज्ञेषु प्राग्वद्रूपमिश्रसंस्थितं चतुष्कं च चतुष्कं च
भेदाभेदगतं क्रमात् एतदेव प्रपंचयति प्राग्वच्चतुष्कं संविन्ने भेदसंस्थानकोविदं भेदस्याभेदरूपैकहेतु वन्म
मतद्द्वयं भेदेतिसंविदः सकाशाद्भिन्नमित्यर्थः अतएवास्य स्थूलवाय्वादिभूतरूपतयोक्तं अभेदेति इच्छाश
क्तिसमवत्वेन शाक्ततेजोमात्ररूपत्वात् इदानीमेवमुपपादितं कादिहांतं वर्णजातं स्वरान् प्राणितमेव भव
तीति दर्शयितुमाह इत्थं यद्वर्णजातं तत्सर्वं स्वरसमयेष्वरा व्यक्तियोगाद्योजनेन तत्स्वरप्राणं यतः किल इत्थं सम
नेन तदोक्तनीत्या वर्णजातं यदुक्तं तत्सर्वं मुद्रयाम्रूर्धं स्वरमयेष्वरा एणमेवांतः शक्त्यात्मना रूपेणावस्थितमित्य
र्थः अन्यथा ह्येषां तत्संयोजनवियोजनेनैवं रूपतयाभिव्यक्तिरेव न भवेदिति भावः अतएव तद्वर्णजातं व। ८४

द्विरभिव्यक्तं स्यात् व्यंजनेष्विति व्यंजनेन न पुनः पूर्वं तयो ... र्यं पूर्वमपि स्वरात्मना व्यवस्थानात् व्यंजनस्य व्यंजकस्या
न्नित्याद्वेव तत्त्वं भवेन्नान्यथेत्याशंक्याह स्वरभागं यत इति अभिव्यक्तमेवैतद्वर्णजातं स्वरान् प्राप्तमेव भवेद
न्यथा प्रयत्नकृतयास्तोत्प्रापद्यते न भवेत् एवं च स्वरा एव सर्ववर्णानां मूलकारणं भवेदित्युक्तं तदाह स्वराणां
षट्कमेवेह मूलं स्याद्वर्णसंततौ षड्देवता स्वता एव ये प्रख्याः सूर्यरश्मयः षट्कमित्याकाराद्यूकारान्ते एव
कारेण स्वराणां व्यवच्छेदः तेषामप्येतत्स्फारमात्रमेव हि रूपमित्याशयः एवमेषां वस्तुमेव वर्णानामभिव्य
जने प्रकाशरूपत्वमित्युक्तं स्यात् अतश्च प्रकाशरूपत्वादेवैषामत्र षड्देवतात्मकं सूर्यरश्मित्वमप्युक्त
मित्याह षड्देवता इत्यादि षड्देवत इति यदुक्तं दहनी पचनी धूम्रा कर्षिणी वर्षिणी रसा इति मुख्या इति दा
हकत्वादीनां शक्तीनां प्रकाशैकनिष्ठत्वात् यदुक्तं षड्वेवेह स्वरा ज्ञस्ताः कथिता मूलकारव - म तेन च प्रकाश
रूपत्वाद्धि तेषां सूर्यरश्मयः इति न केवलमेषां सौरमेव रूपं संभवेद्यावत् सोमरूपमपीत्याह सौराणामेव रश्मी
नां मन्त्रस्यांश्च कलायुतः प्रतीकदीर्घविन्दुयं स्फुरं चांद्रमसं वपुः एतत्पूर्वमेवोपपादितमिति नेह पुनरा
यस्तं नन्वपरस्परत्वाह तत्वात्सर्वभावानां कथं सौराणां रश्मीनां मन्त्रत्वांशाः संभवतीत्याशंक्याह येदृश्यन्ता
मनेवान्योन्यभोग्यभोक्तृत्वेनापरं भोक्तैव भोग्यभावेन हि विद्यात्मना व्यवस्थिताः तदस्य न हि भोग्यत्वं प्रमा
तृत्वं हि तत् अतो मातरि त्याग्वृत्तिः साम्यभोग्यतया उच्यते वेद्यो हि नाम न स्वरूपोदयः यतः तद्वेद्यं भोग्यं हि
प्रमेयमुच्यते न च प्रमेयं तदुपसर्जनतां विना प्रमाणादतिरिच्यते इत्याशयः तस्मैदं विश्वं भोग्यं भोक्तरि

श्री
तं॰लो॰
७५

85

विक्तेन भवेत् । वस्तुतः सर्ववस्तूनां प्रमातर्येव विश्रान्तेः अतश्च भोक्तैव तदुभयात्मना रूपेण प्रस्फुरतीति भावः अत्र
आह भोक्तैव भोग्यभावेनेति ननु विप्रतिषेधात्कथं भोग्यभोक्त्रोरेकत्वमित्याशंक्याह घटस्येति नहि घटस्य तेना
मघटादेर्नैयत्यं तत्स्यात्मीयो धर्मः तथात्वे हि तस्य सर्वान्प्रति विशेषात् सर्वैः सर्वज्ञः स्यात् तेन तावदेव स धर्मस्त।
स्यैव तत्तज्ज्ञानोदयेनातिशयदर्शनात् अतोऽस्य घटादेः यावत्तत्र विश्रान्तिस्तदेव ज्ञेयत्वं नामोच्यते इति य॰
दुक्तं भोक्तैव भोग्यभावेनापरमिति एतदेव प्रकृते योजयति अनुत्तरं परामृश्यपरामर्शकभावतः संजल्परूपतां प्रा
प्ते भोग्यमिच्छादिकं तथा अनुत्तरमादिवर्णलक्षणं परं रूपं स्वात्मनि भोक्तृभोग्यतामवभासपरस्परैक्ये
न संजल्परूपतां प्राप्ते सङ्कोचमित्युच्यते अन्यथा न भोक्तृत्वं भोग्यत्वे च भवेदन्योन्यापेक्षत्वात्तयोः तेनाकारह॰
यसंजल्पादाकारलक्षणं भोग्यं च भावजातमिति तात्पर्यं भोग्यं चात्र वस्त्वनुपक्रान्तमिति प्राधान्येन तदेवो
पात्तं इच्छाद्येषावपि स्वात्मनि भोक्तृभोग्यभावेन संजल्पसमासाद्येषणेन तात्मभोग्यरूपतामाभातीति युक्त
मुक्तं अतो यदीर्घविज्ञतयस्फुटं चाद्यमसंवृतीति तत्त्वे भोग्यं तावदस्तां न कश्चिद्दोषः भोक्तुः पुनरनेकरूप
तयामहृदयस्थानि विविक्तस्वसिद्धान्तभंगो भवेदित्याशंक्याह इच्छादेर्भोग्यत्वमेवास्ति न पुनर्भोक्तृत्वमिति दर्शय॰
ति अनुत्तरानंदभुवामिच्छाद्ये भोग्यतां गते संघट्टत्राणमुदये भोक्तृरूपं च कथ्यते यद्यपीच्छादीनां स्वापे॰
तया भोक्तृत्वमस्ति तथाप्यनुत्तरापेक्षयैषां भोग्यताविश्रान्तिमेति तथा संघट्टत्राणमुदयः सृष्टिर्भवेत् अत्र
तरानंदभुवामिति बहुवचननिर्देशो व्याप्तिपेक्षया विज्ञेयः सर्वोदये भोक्तृप्राधान्यं भवेदिच्छं भोक्तृरूपं च क॰ ७५

ष्यते इति अत एवेच्छायां गुणभूतं अत एव तत्रेच्छादिसंज्ञस्य यत्नाविशेषेप्यंतःस्थानां सेष्यत्तेभ्योपयेमेव वि
शेषः संख्यत्वाणि गुणीभूतेच्छाकाम्यतत्र प्रधानानि अतः स्यात् गुणीभूतेतरा इच्छादिप्रधाना इति एव
मन्तरापवैकः पारमार्थिको भोक्तेति सिद्धं सहिस्वप्रकाशानात्मानि प्रमेयवातीमपिनसहते इति तस्य क
थं भोग्यत्वं भवेत् इच्छादिके पुनर्भोग्यमेवास्य भोग्यत्वं अत आह अत्तरानंदमयो देवो भोक्तेव कथ्यते इच्छादि
के भोग्यमेवत्त तपवास्य शक्तिता आनंदस्य भोक्तात्वेपि अत्तराव्यतिरेकाद्भोक्तत्वमप्यस्तीत्येवयोतयितुमि
हानंदग्रहणं भोग्यमेवमेवकारेण भोक्तत्वमवच्छेदः यत्तु नैरपेक्षण्यापेक्षया भोक्तृत्वमुक्तं तत्र पारमार्थि
कं भोग्यस्यैवमतः तथात्वेन कल्पनात् भोग्यत्वमेव शक्तित्वे यदभिप्रायेणैव शक्तयोस्य जगत्कृत्स्ने शक्ति
मांस्त्वमहेश्वरस्योक्तं नन्वेवं पुनरपि भोक्ता भोग्यं चेति द्वयमेवापतितमित्याशंक्याह भोग्यं भोक्तरि लीनं
वेद्याकारान्तरस्ततः स्फुटः अतः षट्त्रिंशके सर्वे विदि सुत्यैव गुणात्मकं इह भोग्यं भवद्भोक्तारमन्तरेण स्वात्म
नि सत्तामेव लब्धुं नोत्सहते इति भोग्यत्वमपि तस्य कथं स्यात् भोक्तरि वेद्ये हि प्रांते तद्भोक्तैवावशिष्यते न त
द्व्यतिरिक्तं भोग्यं नाम किंचिदिति भोक्तैव सत्ता द्वित्वे भिते न काचिद्द्वयवादहानिः एवं भोग्यात्मदीर्घत्रये
भोक्तात्मनि स्वत्रये प्रत्येकं विश्रांतमिति स्वत्रयमेव प्रधानभूतमिति तत्स्वरूपं तदाह अत इति चिद्वत्तं
शेषः इच्छा नन्वेवमपि भोक्तरनैक्याद्द्वयवादहानिरिति मदवस्थ एवस दोषः इत्याशंक्याह तदेव त्रितयं
प्राज्ञैर्भैरवस्य परं महः तत्रिके परमेशस्य पूर्णशक्तिः प्रगीयते तदेव समनंतरोक्तमत्रत्रैरंभोर्मेघात्मकेति

नवं भैरवस्यानन्यापेक्षत्वात्पूर्णस्य तन्नमस्य परं विसृष्टकं शाक्तं तेजः प्राङ्ः यतः वक्ष्यति शक्तिमत्तयैव तद्धर्मैकवादिभिरुक्तते
त्यायुक्तमुक्तमत एव त्रिकं पूर्णं संवृद्धितं सम्यगस्य शास्त्रस्योत्तमत्वं लक्षणं शक्तिः सर्वं तद्वेद्यते यतो यद्वाच्यवाच-
कात्मनो विश्वस्य प्रसरः एतदेव त्रिकं वा सर्वं तदेव एवं वर्तत इत्यभिप्रायः तदाह तेनातिशयं यतो विश्वं मतोऽस्मिन्
समुपासते विश्वशक्त्यावच्छेदवत्तेजो ज्ञानमुपासनं यतस्तेन त्रिकेन सर्वमिदमाक्षिप्तमतोऽस्मिन्नेवं स्वात्मश-
शक्तिमात्रपरमार्थे त्रिके समावेशशालिनः शैवीमुत्तमामिहाश्रयन्ते इत्याशुक्तमात्तद्वारे शैवनव त्रिकं न स्वभा-
वतामूर्तेः शक्तिमद्रूपेण यत्नेनैव समावेशो जायते इति वाक्यार्थः सर्वं चैतदाशयेणेतत्स्फारमपरिच्छे-
द्यं चेत्याह इयेष महिमैतावानितितावन्न शक्यते अपरिच्छिन्नशक्तेः कः इयान्निक्तिपरिच्छिदा न शक्यत इ-
त्यर्थात्परिच्छेत्तं अत एव च स भगवाननुत्तरत्वं स्वात्मन्याद्विषरूपतामामृशन्याह तस्मादनुत्तरोऽवस्वात्मन्या-
नुत्तरत्वतः विसर्गशक्तियुक्तत्वात्तं परो विश्वरूपकः विसर्गशक्तियोगेऽस्मान्मयमनुत्तरत्वं च हेतुः स्वातन्त्र्य-
स्यैव पंचविधकृत्यकारित्वाद्विसर्गे सामर्थ्यमनुत्तरस्यैव शक्तिर्विसर्गव्यपदेशेऽपति यदुक्तं प्राक् अनुत्तरं
परं धाम तदेवाकुलमुच्यते विसर्गस्तस्य नाथस्य कौलिकी शक्तिरुच्यते इति नन्वेवमपि विश्वरूपतायाम
नैकं स्यादित्यद्वयहानिरित्याशंक्याह एवं पंचाशदामर्शपूर्णशक्तिर्महेश्वरः विमर्शात्मक एवायं शक्ति-
योऽत्रैव निष्ठिता पंचाशदामर्शाः प्रादितान्ताः एक इति शक्तिशक्तिमतोरभेदात् ननु समनन्तरमेवश-
क्तीनामपरिच्छिन्नत्वमुक्तं तत्कथं पंचाशदिति नियतावच्छेदः संगच्छत इत्याशंक्योक्तं मन्याः शक्तयोऽत्रैव नि

ष्ठिता इति अत एव इति तत्संयोगासमर्थाः घटपटादयः अत्रैव निष्ठिताः पंचाशतोपित्रिकस्य परामर्शमात्रपर्यन्तैः
अतएवार्थमात्रागमनाक्रमेणैकाशीतिपदापि देवी वर्णपंचाशत्संविदन्तर्भावयिष्यते इत्याह एकाशीति
पदा देवी एतत्रांतर्भावयिष्यते अत्रांतर्भावयिष्यते इति एतन्निरूढतयेव पर्यवसाययिष्यते कालोर्थमात्रा।
कादीनां त्रयस्त्रिंशतां तु उच्यते मात्राश्च स्वराः पंचदीर्घा ···· द्वित्रिप्लुतैल्ट एकाशीतिमिमामर्थमात्रात्मतामाह
नोद्गतः यद्दशाङ्गवानेकाशीतिकं ममस्य एकाशीतिपदा देवी शक्तिः प्रोक्ता शिवात्मिकेति नन्वेवं प
रामर्शो वर्णानामत्रैव निष्ठितत्वात्स्यादेवापरामर्शप्रत्याशा इति पुनरपि नियतावच्छेदपर्यवसाये द्विपाश
कावच्छेदायानासामर्थ्ययोगात् यत्तमवास्तवमप्रकटीकरणायामर्शविशेषाणां उत्तङ्गपर्याययोगात्पापि।
तत्त्वं दर्शयति एकामर्शस्वभावत्वे शब्दराशिः सभैरवः आत्मरूपख्यापनायायोगात्सैव शक्तिश्च मातृका सा
शब्दराशिसंघट्टाङ्कितयोनित्वमालिनी भावरूपत्वतयामर्शात्पृथग्वर्णस्वरूपिणी एकैकामर्शरूपो
त्मैव पंचाशदात्मिका एक आमर्शशून्यत्वातिसमुदायः आमर्शनमामर्शः परामर्शः प्रमातात्स्वभा
वत्वे पंचाशतोपि वर्णानां संकलनया शब्दराशिरिति भैरव इति व्यपदेशः आत्मरूपेणापि येयमात्मीकृति
तिमातृकेति सैव मातृका शब्दराशिसंघट्टः शक्तिशक्तिमदैकात्म्यात् हवर्णारणालवत्परस्परमेलना
द्भिन्ना बीजैः भेदिता योनयो व्यंजनानि यस्याः सा तथाविधा सती मेति वाच्यस्य प्रतियोग्यभावस्यालिनी
विमर्शिका मलत्वे विश्वस्वरूपेणार्पितमालयन्तः करोतीत्यन्तमिति च मालिनीति व्यपदिश्यते भैरवे

श्री॰
तं॰लो॰
८७

तिथादेवास्माद्बीजयोनिर्नो विसर्गस्थूलतानादिहांतत्वं प्राग्वदिति षोडशकपंचपंचकचतुष्कात्मैकरूपतयायथाभू॰
र्वमुक्तमित्यर्थः तदुक्तं नवधा वर्गभेदतः पंचधा वर्गभेदेन शतार्धकिरणोज्ज्वलेति तदेवं वर्णपंचाशतः प्रत्येकं
भेदस्वरूपमभिधायाभेदेनाप्यभिदध्यादेव तदत्र षट्कमनुत्तरेच्छेशादिहमंत्राद्यभिन्नरूपत्वमप्यासूत्रयति इत्यंता
दानुत्तरेणैव परामर्शस्वभावकः शिवो मातापितृत्वेन कर्ता विश्वत्रयेस्थितः इत्युक्तेन नवहृत्मार्गेण च प्रकारे॰
णतादेन हकारात्मना शक्त्या योगमावनुरोधः तदात्म्यापत्तिः तेनानुत्तरः परमेश्वरः शिव एव अकारश्च हकारश्च
द्वावेतावेकतः स्थितौ विभक्तिज्ञानयोरस्तिमाकृतं वरयोर्विवेत्या युक्त्या परमेत्र वीर्यस्वभावाकारः हकारात्म
परामर्शरूपो भवेयतः स एव कर्ता पर प्रमातृरूपो वर्णपंचाशदात्मनि विश्वत्र मातापितृत्वेन संस्थितेत्युक्तं॰
विसर्गरूपतया प्रस्फुरित इत्यर्थः नन्वेवमपि भेदेनैव वर्णपंचाशतो रूपमुक्तं स्यान्नाभेदेनेत्याशंक्याह विसर्ग
एव शाक्तोऽयं शिवबिंदुतया पुनः गर्भीकृतानंतविश्वः श्रूयतेऽनुत्तरात्मतां इह खलु अनुत्तरस्य परमेश्वरस्य शाक्त॰
एवायं विसर्गः हकारपर्यंतिनस्थूलेन रूपेण परिस्फुरणं पुनः प्रत्याहृत्य शिवबिंदुतया निर्विभागात्म परप्र॰
काशात्मप्रमात्रेकरूपतया क्रोडीकृतनिखिलवाच्यकलापः सन्ननुत्तरात्मतां श्रयते निर्विभागपरप्रकाशस्व
भावबिंदुरूपतामाश्रयतीत्येनाहमिति परामर्शो भवेत् यदनुत्तर एव हकारात्मशक्तिरूपतामाभास्य स्वात्म
न्येवाविभागप्रकाशरूपे विश्राम्यतीति भावः यद्वक्ष्यति संवित्तो भाति यद्धि स्वेन त्रापि खलु संविदा तदेतत्त्रितयं
हृदयेऽग्रात्संघट्टतो गतं एकमेव परं रूपं भैरवस्याहमात्मकं इति नन्वविभागपरप्रकाशविश्रांतावप्यहंपराम ८७

87

शेषस्य भेदमयत्वमेवास्तीत्याह अपरिक्षिप्तविश्रान्तः सारे स्वात्मनि यः प्रभोः परामर्शः स एवोक्तो हृदयसंपत्तिलक्षणः
प्रभोरनुत्तरस्य परमेश्वरस्यानेन जगत्कृत्स्नमातिशये स्वात्मनि योहमिति परामर्शः स एव प्रतियोगिभूतस्यापो।
ह्यस्येदंतापरामर्शस्यापि संभवाद्धृदयसंपत्तिलक्षणः उक्तः भेदनिबंधनत्वेन प्रतिभासनेऽप्यर्थः नत्विह शरीरा।
दौ अहंप्रत्यवमर्शः स प्रतियोगिनाङ्गवत्। नाम भेदनिबंधेपर प्रकाशात्मनि प्रवर्तमानेनेति वेकानतिरेकविक
ल्पापहस्तनात्प्रतियोगिनो नन्वथेत्याह अनुत्तरविसर्गात्मशिवशक्तिद्वयात्मनि परामर्शो निर्भरत्वादहमिति स
ध्यते विभो अनुत्तरविसर्गात्मिकेव शिवशक्ती तयोरद्वये सामरस्यमेव शिव इति शक्तिरिति पृथक्परामर्शाना
स्ति तथात्वे हि प्रतियोगिनः संभावनामत्रमपि भवेदिति भावः एवं विधेयत्र प्रकाशस्वभावे विभोरनुत्तरस्यात्म
निर्भरत्वात्परस्य कस्यचिदपेक्षिणी यस्याविद्यमानत्वेन पूर्णत्वात्प्रकाशस्यात्मविश्रान्तिरहंभावो हि कीर्तित
स्तथादिहृशाहमति स्वात्ममात्रस्फुरत्तारूपः परामर्श उच्यते सर्वशास्त्रेषु विभावोनार्थीयतेऽयमर्थः ननु भवतुना
म स्वात्ममात्रस्फुरत्तारूपोहं परामर्शः किमनेनतः प्रयोजनं वर्णपंचाशतः पुनरभेदेन स्वरूपमाणेनोक्तं न भ
वेदित्याशंक्याह अनुत्तराद्या प्रसृतिर्हान्ता शक्तिस्वरूपिणी प्रत्याहृताशेषविश्वानुत्तरे सा प्रलीयते अनुत्तरादिव
र्णादानंदादिपरामर्शान्तराविर्भावकारित्वाच्छक्तिस्वरूपिणी यद्दान्ता प्रसृतिः हकारपर्यंतेन स्थूलेन रूपेण प्रस
तास्फुरत्ता सैव पुनः आदिरंत्येन सहेति नीत्याकारहकारात्मना रूपेण प्रत्याहृततयाभीकृतमशेषमानंदादिप्र
मृतवीजपर्यंतं विसृष्टं यथा तथाभूता सती अनुत्तरे निर्विभागप्रकाशात्मनि परस्मिन्रूपे निलीयते विश्राम्यति ये

श्री॰
तं॰ लो॰
८८

88

नाहं परामर्शो जायते येनाभेदेनैव प्रत्याहारनीत्या सर्वेषामपि वर्णानां परामर्शः स्यात् ननु यदि पाणिनीयप्रक्रिय
याप्रत्याहारक्रमेणैव युगपत्सर्वेषामेव वर्णानां परामर्शो विवक्षितस्तदकारहकारात्मनैव परामर्शविशेषेण भ
वेत् यत्पुनरनुत्तरे एव विश्रान्तिरित्युक्तं तत्किमर्थमित्याशंक्याह तदिदं विश्वमन्तःस्थं शक्तौ सानुत्तरे परे
तत्त्वे स्यामिति यत्तत्त्वं विभुना संपुटीकृतिः यद्यपि अकारहकारात्मनैव रूपेण प्रत्याहारनीत्या समस्तवर्ण-
परामर्शः सिद्ध्येत् तथापि हकलात्मनो विसर्गरूपायाः शक्तेरनुत्तरकर्तृकं संपुटीकारं प्रदर्शयितुमेवमुक्तम्
तथाहि शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नमिति नीत्या विश्वं तावच्छक्त्यात्मकं शक्तिरपि शक्तिमन्तः खलु शक्तिरन्या
नैति नीत्यानुत्तर एव विश्रान्ता अत एव परस्परावियोगाच्छक्तिः शक्तिमतोस्तच्छक्तिमद्रूपमप्यनुत्तरं तस्याश
क्त्वेवं तःस्थमित्यनुत्तरादेव शक्तेर्वर्णं तु यश्यात्संपुटीकृतिः अत एव चाभासोऽप्येवमित्याह तेन श्रीत्रीशिका
शास्त्रे शक्तेः संपुटिता कृतिः त्रयाणां परादिशक्तिप्रतिपादकानां शास्त्राणामीशित्री त्रीशिका श्रीपरात्रिंश
कायमुक्तं तत्र ततः सृष्टिं तद्येद्धीरः पुनरेवास्ते ततः संपुटीकृतसृष्टिं पश्चाद्यजेत्तन्मात्रभैरवः इति तदेव उ
पसंहरति संवित्तौ भाति यद्धि स्म तत्रापि खलु संविदा तदेतत्त्रितयं हृद्योगात्संयातं ततो भाति एकमेव परं रू
पं भैरवस्याहमात्मकं यदिदं हकलात्मशक्तिरूपं विसृष्टं संवित्तावनुत्तरात्मनि परस्मिन् रूपे भाति तत एवा-
वोदितमित्यर्थः तत्रापि एवंरूपतायामपि संविदेव खलु भाति तथा ह्यनुत्तरात्मन्येव रूपे तद्धि श्रान्तमित्यर्थः यु
क्तं यत्रोदेति तमिदं विश्वं चित्रे यत्रास्तमेति वेति तदेतत् संविति विश्वं संविदेति त्रितयं हृद्योगात्संयोगात्मं ८८

यातत्तां गतं मीलने प्राप्ते सदहमिति प्रतियोगिभूतपरामर्शान्तराभावादेवमेव प्रमादे प्रमेयादिप्रकाशवि-
श्रान्तिधाम नयापरमहृष्टैश्वर्यस्य सर्वभावनिर्भरत्वादनन्यापेक्षिणः पूर्वदृष्टैः प्रकाशैकवपुषः स्वात्म-
नः रूपं परविमर्शात्मा स्वभावः इत्यर्थः ननु परस्याकुलस्य धाम्नः कौलिकी शक्तिः विसर्ग इति शास्त्रुक्ते स
वनशक्तिमत्तोस्ति विक्तेति न साम्प्रदतिरेकेण परिस्फुरणमेव न युज्यते इति कावार्ता पुनरपि विश्रान्तावि
त्याशंक्याह विसर्गशक्तिर्या शंभोः सेत्यः सर्वत्र वर्तते तत एव समस्तोयमानंदरसविभ्रमः याखलनिःश्रे
यसात्मपरश्रेयः कारणस्याकुलस्य धाम्नो विसर्गशक्तिकत्वात्सैवेत्थं वक्ष्यमाणेन प्रकारेण सर्वत्र वर्तते भे
दाभेदभेदाभेदात्मना प्रस्फुरतीत्यर्थः यद्वशादेव वाच्यवाचकात्मा बाह्योयमानंदमयः समुज्जृंभते स्फा
रः ननु बाह्यस्य स्पर्शखंडः खादिरूपत्वादानंदमयत्वमेव कथमुक्तमित्याशंक्योपगर्भीकृत्यतदेवोपपादयति
तथा हि मधुरे गीते स्पर्शे वा चंदनादिके माध्यस्थ्यविगमे यासौ हृदये स्पंदमानता आनंदशक्तिः सैवोक्ता
यतः सहृदयो जनः इह खलु यस्य कस्य चन प्रमातुः गीतादौ विषये माध्यस्थ्यविरामे तादस्थ्यपरिहारेणत
देकतानतादार्ये यो हृदये विश्रप्रतिष्ठास्थाने बोधे स्पंदमानता तन्मयतया परिस्फुरद्रूपता सैव यस्मात्ते
दशक्तिरुक्ता सर्वथास्तेषु भिहितेत्यर्थः यदुक्तं गीतादिविषयास्वादसमसौख्यैकतात्मनः योगिनस्त
न्मयत्वेन मनोरूढेस्तदात्मतेति भोगस्य स्पर्शखंडः खोयाभासः साधारणमनुभवता सास्फुरत्ता महा
सत्ता देशकालाविशेषिणी सैषा सारतया प्रोक्ता हृदयं परमेष्ठिनः इत्यादिनिरूपितस्वरूपापरस्फारद्रूपते

श्री॰
तं॰ लो॰
८९

89

वस्थातेत्रमितिविमर्शइतिआनन्देतिचसर्वत्रैवोद्घोष्यते यन्महात्म्यादेव तत्तत्रापि निखिलो यं जनः सर्वेत्तनतत्रच्युते अत
एव लोकेप्यानन्दातिशायकार्ये व जनः सहृदय इति प्रसिद्धिः यद्यपि सर्वत्रायं विसर्गप्रपंचः आनन्दशक्तिस्फारस्तथापि॰
स्फुटोपलंभादत्रैतस्यायमेव प्रयुक्तो तदेवं विसर्गशक्तेरयं महिमा यदियमेव भेदाभेदाभेदात्मा विश्वस्फारः यदुपा
धिवशादेव विसर्गशक्तेरपि त्रैविध्यं तदाह पूर्वं विसृज्य सकलं कर्तव्यं शून्यतानले चित्तविश्रान्तिसंज्ञोयमाण॰
वस्तदनन्तरं दृष्टफलात्यादितद्वस्तुप्रोर्ध्वत्वं ततः स्वसंविदि चित्तसंबोधनामोक्तः शाक्तोल्लासभरात्मकः तत्रोर्ध्व
वततद्वस्तुसंयंदाद्वस्तुनो हृदि दृष्टेः पूर्णतयावेशात्मितचित्तलयात्मके प्रागवद्धविष्यदोर्ध्वसंभाव्यमिति
तालयात् चित्तप्रलयनामासौ विसर्गः शांभवः परः शून्यताभावप्रत्ययात्मकं निष्कलं रूपं तस्याप्यनलेतद्धि॰
लायकत्वात्तद्धि रुद्धे निखिलभावसमये सकले रूपे पूर्वमनिदंप्रथमतया प्रहृत्तं विसृज्यं न त्वस्याप्यसंहार्यं वा॰
सकलप्रमातृप्रमेयात्मविश्वं यत्रैवं विधं यत्कर्तव्यं तेन तत्तद्रूपेण परिस्फुरणं तदेव नाम चित्तं चितिरेव चेत॰
नपदादवरूढा चेत्यसंकोचिनी चित्तमित्यादिनीत्या चित्तचेतयोः संघट्टरूपे संकुचितं ज्ञानं तस्य विश्रान्तिः भे
दोर्ध्वत्यिपराकाष्ठा तदभियानो यं भेदप्राधान्यादाणवो नरसंधीदृकारात्मा स्थूलो विसर्गः एतदनन्तरमपि
दृष्टे फलेते प्रादौ यत् प्रादिग्रहणात् दृष्टश्रुतायपि एवंविधं यत्परापरात्मना प्रसिद्धं जवालहृदाणं वस्तु तस्य॰
यदात्मसंविदि प्रकर्षेणोर्ध्वत्वं ग्राह्यग्राहकभेदात्म सकलरूपापहस्तनेन निष्कलरूपतोद्बोधनेन स्वात्म
संविदेकीभावेनावभासनं तदेव नाम चित्तस्य संकुचितमनो ज्ञानस्य स्वात्मसंविदि आर्तेः समप्रवेशः तन्नामा॰ ८९

यं स्तोको विसर्जनीयात्मा भेदाभेदप्रधानः शाक्तो विसर्गः उक्तः तथा तत्रात्मसंवित्पूर्णत्वेनेन जगल्लक्षणस्य वस्तु
नोर्वान्तस्यैव संघट्टात्मकस्य रौद्रत्वात्तस्यैव वस्तुनो हृदि तत्त्वेन संविल्लक्षणे पारमार्थिके रूपे प्ररोहात् शिवचिदा
त्मनि वेश्ये प्रणीततया कार्त्स्न्येनाप्तत्वेनेन मितस्य मूर्त्यादेः संकुचितस्य परिमितस्य प्रमातुः तगुणीभावाय प्रावेश
ततः प्राग्वदाणवबहुविधदर्पियदौर्मंबहीरूपतया परिस्फुरणेन संभाव्यमाणायेयं मितता संकुचित
तानन्तरूपतातत्स्यालयः संभाव्यमाणस्यापि संकोचस्याभावः ततः चित्तस्य प्रकर्षेण लयः संकुचितापासनेन ।
पूर्णतावलंबनेन च स्वात्मा संविन्मात्रतया परिस्फुरणेन तन्मात्रायसभेदप्रधानप्रानेदात्मा परः शैवो विसर्गः
तदेवं पारमेश्वरी विसर्गशक्तिरेव तथा तथा परिस्फुरतीति त्रिधा शक्तिः शिवात्मना प्रसास्ते विश्वमुक्तं तेन गु
ह्येमुक्ते यद्विसर्गशक्तिः सर्वत्र वर्त्तत इति अत एव भगवता एवमुक्तमित्याह तत्र बहुधा वियाने तो विसर्गस्त्रे
यमुच्यते अत इति यथोक्तस्यात् तदेवशब्दाद्द्वारेणार्थद्वारेण च पठति हृत्पद्मकोशमध्यस्थस्तयोः संघट्ट इष्य
ते विसर्गोन्तः स च प्रोक्तश्चित्तविश्रान्तिलक्षणः द्वितीयः स विसर्गस्तु चित्तसंबोधलक्षणः एकीभूतं विभाव्या
त्र जगदेतत् स्वरूचरं ग्राह्यग्राहकभेदो वै किंचिदत्र यतो यदा तदा सौ सकलः प्रोक्तो निष्कलः शिवयोगतः ग्रा
ह्यग्राहकविच्छेदसंपूर्णग्रहणात्मकः तृतीयः स विसर्गस्तु चित्तप्रलयलक्षणः एकाकीभावात्मकः स ह्येषो ।
वित्तानात्मात्मनिर्वृत्तः हृद्देशो यः भ्रूः तदेव बहिर्विकस्वरत्वात्पद्मं तस्य कोशः मध्यं परा काष्ठा तत्रस्थयोः ग्रह
ति चेत्ययोः संकुचितात्मासंघट्टः सैव चित्तविश्रान्तिनामा विसर्गयोः शैवशाक्तयोः अंततृतीयः प्रथमा वा ।

श्री
तं॰ लो॰
५

90

णवो विसर्गः प्रकर्षेण भेदप्रधानतयोक्तः द्वितीयः शाक्तः पुनः सविसर्गः चित्तसंबोधनामा यत्रेत्थं परापरं ग्राह्यग्रा
हकरूपमेतद्धि चित्रावभासं जगदेकीभूतं विभाति स्वात्मसंविन्मात्रतया परिस्फुरति यतोसौ शाक्तो विसर्गः
ग्राह्यग्राहकभेदावभासे सकलो विश्रामयः प्रोक्तः एवविः श्रेयसाम्म श्रेयस्करः स्वात्मसंविदेकीभावे पुनः वि
कलो विश्रान्तिर्गोयेनायं भेदाभेदप्रधानस्तृतीयः शैवः पुनः सविसर्गः चित्तप्रलयनामा यत्रायं ग्राह्यग्राह
कयोः संविन्मात्ररूपत्वे यं विच्छित्तिः स्फोटः तया सम्यक् शून्यादिनियतावच्छेदाभावात्पूर्णयन्त्रहणं तदात
मकः परप्रकाशरूपस्त्वर्थः एतदेवैकीभावात्मकः स्वात्मसंविन्मात्रावेशरूपेण एव तत्त्वः प्रमात्रैकरू
पतात्परमं वेद्येन एव संभाव्यमानस्यापि संकुचितज्ञानरूपस्याभावाद्धि ज्ञानात्मा पूर्णज्ञानस्वभावेनैतय
व संभाव्यमानस्यापि संकुचितज्ञानरूपस्य चिद्व्याकोचनीयस्याभावादात्मनिर्वृतः स्वात्ममात्रविश्रान्त :
भूत एव चायं प्रभेदप्रधानः तदेवं परमेश्वरी कौलिकादिशब्दव्यपदेश्या विसर्गशक्तिरेव तत्तदामर्शात्म
नास्फुरतीति तात्पर्यार्थः न चैतदस्माभिः स्वोपज्ञमेवोक्तमित्याह निरूपितोयमर्थः श्रीसिद्धयोगीश्वरीम
ते तदेवार्थद्वारेण पठति मात्रकं कुण्डलिनी बीजं जीवभूता चिदात्मिका तज्जं ध्रुवकौलेषु त्रिकवर्णास्त
तः पुनः सा परमेश्वरी संविन्मात्ररूपा विसर्गशक्तिरेव गर्भीकृतनिखिलविश्वत्वात्कुण्डलिनीशब्दव्यप
देश्या तस्याः कलारूपा वाच्यवाचकात्मना द्विविधस्य विश्वस्याविर्भावे कारणत्वेन हृदयात्मतया बीजभूता तत्रापि संवि
न्निष्ठत्वात्सर्वेषामवस्थितीनां जीवभूता न हि संविदमन्तरेण किंचिदपि स्फुरेदिति भावः तदुक्तं तत्र यासा कुण्ड ५

लिनीमात्रजगद्योनिप्रकीर्तिता तदिद्रूपात्वं तेयाज्जीवभूताज्जगत्यपि वीजरूपा समाख्याता बिंदुरूपापि प्रकी
र्त्तितेति मात्रिकापपाद्यः नह्यनेन कश्चिदागमिकोर्थः समग्रहो वर्त्तते यदर्थो यमेतत्प्रयोगाः प्रस्तुतासंगता
र्थतमसाधुशब्दं चेव प्रसज्यते इत्यलं बहुना तदेवं भूताया अस्तस्याः सकाशादनुत्तरे कान्तानां स्वपरामर्श
त्रयं जाते तत्स्वपरामर्शत्रयाइ क्रमवत्समापन्नीत्या निखिलपरामर्शोत्तरोदयः तदुक्तं तत्र शक्तित्रयसमु
द्भूतिस्ततो वर्णसमुद्भवः इति एतदेव विभाजयति अ इत्य वर्णादित्यादिया वद्वैसर्गिकी कला ककमादि
मकारांता विसर्गांतं च यामच बहिश्चांतश्च हृदयेनादेयपरमे पदे बिंदुरात्मनि मूर्यांते हृदयान्तर्व्यापको
हि सः इकार इति शाक्तः स्वरूपपरामर्शकः अपरः प्रकारे तेनानुत्तरादानंदाय यथाज्ञातपव मिच्छा ततः ईशित्री
उन्मेषात् ऊनता यावत् ककारादिमकारांतो यस्मा एवं विधा हकारात्मा वैसर्गिकी कला जाता निखिलमेव
वर्णजातमुदितमित्यर्थः तदुक्तं तत्र अकाराज्जातश्च आकार इकारादीति स्मृतः उकाराश्च उकारात्याह
कारश्च तत्परसके एकारपेस्वराश्चैव ओकार औकार एव च अंकारश्च अनुस्वारः अः विसर्ग इति स्मृतः इति
सकारांते ति वक्तव्ये ककारादीत्यतः प्रभृति व्यंजनरूपत्वेक वर्गस्याकाराज्जन्मयोनीयत्व मुक्तं अकुहवि
सर्जनीयानां कंठ इत्यादिनीत्या कवर्गे हकार विसर्जनीयाणाम कारादेवोत्पत्तिः वैसर्गिकी कलेति सा
मान्येनोक्तेः परापरो हि विसर्जनीयात्मा विसर्गः कदाचित्तः एतत्समस्तं विसर्गाद्दृश्यते विसर्ग एव तत्तदा
मर्शात्मना स्फारित इत्यर्थः स एव बहिः स्वप्रमात्रेकरूपो शेषविश्वकोडीकारेणानुत्तरहकारात्मना प्रस्फु

श्री·
ते·लो·
९१

91

रश्मेनबहीरूपतयात्वशक्तिशिवात्मतामाभासयेत् तदुक्तं तत्र न देवे बिंदुरुद्दिष्टो व्याप्तृत्वमत्र जगत्स्थितः अष्टा
त्रिंशत्कलाभेदाद्विंदुमालाव्यवस्थिता बिंदुनाक्रमिताः सर्वे ब्रह्मादिसांतयुताः स्मृता इति अत्रत्याह पंचधाम
चेति चो हेतौ यतः स विसर्ग एव बिंदुः वित्क्रियायोः स्वतंत्रः प्रमाता बहीरूपतया हृदयेन रततया बहीरूपत्वे·
यंता रूपतायामिश्रांतेः नादेशक्तितयाता रूपतया परमेयदेह्वादशांते शिवतया प्रस्फुरन्पंचप्रकारः अ
त एव शरीरेपि हृदयान्मूर्धांतं हृत्कंठललाटशक्त्यंतद्वादशांतेषु ग्रंथ्यादयः स्थितः एवं पंचधा न चापस्व·
स्तत स्तेन रूपेण एव पर्यवसानमिति न पूर्वापरव्याहतत्वं किंचिदाशंकनीयं नन्वेक एवासौ कथं हृदादौ व
र्तते इत्याह व्यापकोपि स इति यदुक्तं तत्र व्याप्तात्मा तर्के एकः प्रेतरात्मा द्वितीयकः तृतीयो हृदयात्मा·
तनादात्मा तच्चतुर्थकः एवमेते महावीरे पंचमः परमात्मकः बिंदुः पंचविधे देवि हृत्कंठे तु ललाटके
नासांते नतथा चांते बिंदुस्तेनैव व्यापकः इति तदेव मन्त्रवीर्यं परमेश्वरी विसर्गशक्तिः हकारपर्यंत·
स्थूलरूपमाभास्य पुनरपि स्वस्वरूपापत्त्या वदनुत्तरे स्वात्मन्येव विश्राम्यति यदवयोतनाय प्रत्याहृता
शेषविश्वः प्रमात्रेकरूपपरमेश्वरवीर्यात्माहं परामर्शः प्रकाशस्यात्मविश्रांतिरहंभावो हि कीर्तित इत्या
दिसर्वशास्त्रेषूद्घोष्यते तदेव च परं तत्त्वं मातृकायाः यदभिप्रायेणैव नवियामातृकापरेणायास्त्वाते
एवं परिज्ञानवतामेवयेयोगिनां भुक्तिमुक्तिलक्षणं सिद्धियच्छेत् अन्यथा तत्तद्वाचकावेयद्वारेण
हर्षशोकादिरूपतामादधाना बंधकारिण्येव पशूनामिति भुक्तिमुक्तिलक्षणफलायोगात्रिपाले ९१

वभवेदिति पिंडार्थः तदुक्तं सैषा क्रियात्मिका शक्तिः शिवस्य पशुवर्तिनी बंधयित्री स्वमार्गस्था ज्ञाता सिद्ध्युपपादिके
ति न केवलमेवमस्याप्येवं संभवेद्यावन्मननत्राणधर्मणां मंत्राणामपीत्याह आदिमान्तविहीनास्तु मंत्राः स्युः श
रदभ्रवत् तथा ह्यस्यार्थे आदिमाः प्राणः अन्तः अहंकारः तेन मंत्रा अहंपरामर्शरूपादिमान्तविहीनास्तद्रूपत्वेना
परिज्ञायमानाः शारदभ्रवत्स्युः अकिंचित्कराण्येवेत्यर्थः तदुक्तं तत्र आदिमान्तविहीनास्तु मूलयोनिमजानतः
न ते सिद्धिकरा मंत्रा निष्फलाः शरदभ्रवत् खपुष्पं निष्फलं यद्वच्छशकस्य विषाणकं वंध्यायाः प्रसवेद्देवि
क्लीबस्य द्रव्यमेव च अग्निस्तु काष्ठयद्वा विनाशस्तु दारुणे तेन निष्फलाः आदिमान्तविहीनानि मंत्राणि वत्स एव च
निष्फलानि भवेयुर्वै यि पवित्रामृतात्मिकामिति अन्यथा पुनरहंपरामर्शकपरमंत्रवीर्यात्मत्वेन परिज्ञाय
मानास्तत्त्वकार्यकारणएव भवेयुरिति तात्पर्यार्थः यदुक्तं एतद्रूपपरामर्शमकृत्रिममनाविलं अहमि
त्यत्रैवैषप्रकाशस्यप्रकाशता एतद्वीर्यं हि सर्वेषां मंत्राणां हृदयात्मकं विनानेन जडास्ते स्युर्जीवा इव
विना हृदा अकृत्रिममेतद्धृदयं रूढे यत्किंचिदाचरेत् प्राणन्वा विमृशन्वापि स सर्वोस्य जपो मत इति श्रुत
वचेतस्य मतानमेव गुरोर्मुखाल्लक्षणमित्याह अनेन लक्षणमेतावदादिमान्तं च वेदयेत् स्वरूपस्मोहमित्या
तानी भवेद्देवतात्मकः अत एव तानि तेयो गायोतन स्वभावो विमर्शनिर्भरोहमित्सर्वे वीर्य इति भग
वदुक्तिः यदुक्तं तत्र आदिदैवतथा वात्यमाचार्यो यस्तु विन्दति स भवेद्योगिमार्गस्य स्रष्टा ऊर्ध्वतरो भवे अ
क्लिष्टं तस्य ऊर्ध्वं तित ऊर्ध्वं तिच अग्रग्रहं वंप्रयक्तेति तत्र वश्यालयति च सृष्टः सर्वं च जायेत अहं देवि यथा तव

श्री॰
तं॰ लो॰
५२

92

सत्तानीवेदरोहे समभवेत्साधको न ममः सर्वेषामन्नमः प्रोक्तो देवतः सर्वसिद्धिदः स यतिः पण्डितश्चैव भैरवेशः प्रकीर्तित
इति अत एव चैवंविधो गुरुः न केवलं स्वभावत एव परिस्फारकत्वपरशक्तिवीर्यात्मनो मंत्रानेव वेत्ति यावत्किंचिन लौकि
कमपि लोकादीत्याह श्लोकगाथादि यत्किंचिदादिमांत्ययुतं ततः तस्माद्धि देहस्तथा सर्वं मंत्रत्वेनेव पश्यति सत्व
लगुरुस्तस्माद्विरतिशयस्तानयोगात्सर्वं यत्किंचिन बाह्यं श्लोकादि तथाहं परामर्शात्वेन परामृशन्मंत्रत्वेनैव
मननं सर्ववेत्तृत्वं त्राणं संसार्थनुग्रहः इत्येवं कार्यकारितया साक्षात्करोति यतस्तदपि आदिमांत्ययुतमहंपरा
मर्शरूपमेवेत्यर्थः नहि प्रकाशात्मपरप्रमातृरूपतामंतरेण किंचिदपि स्फुरेदिति भावः तदुक्तं तत्र श्लोकगा
थात्तथाहं तेगीतकं वचनेन तथा स्तुतिर्वैदंडकं चैव आदिमांत्ययुता यदा तेपि मंत्रा भवंत्येव किंपुनस्तद्रहस्यवि
ति विसर्गशक्तिरेव वेद्यान्विश्वस्फारशक्तिन केवलमस्मन्मयमहादेवेषु शास्त्रेषु भगवतोक्ते यावदितो बाह्येष्वपी
त्याह विसर्गशक्तिर्विश्वस्य कारणं च निरूपिता चेतनीयात्ववेदांते परमेशेन स्वस्वरात् परमेशेनेति मदीयेत
दीयकमुनिभूमिकेन विस्तरादिति निखिलस्यास्य हि ग्रंथस्यैतदेव प्राधान्याभिधेयमिति भावः तदेवार्थद्वारे
णसंवादयति यत्तोहितेन दग्निर्यवीर्यं हृद्यं ङ विग्रहं यत्रांतिवृत्त्यपरमंतत्संचंद्रोदयात्मके लोहिते प्रकाशैका
त्मकतादीमेयदत्रतरं धाम तदेव प्रमात्रेकरूपतादनिर्यं श्चास्य वीर्यं ज्ञानक्रियात्माशाक्तः स्फारः तदेव प्रमा
णप्रमेयादिरूपतयास्त्रयैं ङ विग्रहं इत्येवंरूपायः लोहितवीर्यायः सेचेङः येकात्मेत स्वयतदयः सततमेवानस्त
मितत्वेन प्रस्फुरद्रूपत्वे तत्स्वभावमिदं अकारहकारात्मकं शिवशक्तिसामरस्यरूपं परं ब्रह्म उच्यते यतोयमहं ५२

मिति परप्रमात्रेकरूपः परः परामर्शः उदियात् यन्माहात्म्यान्निखिलोऽर्थवाच्यवाचकात्मास्य समासः स्यात् य
द्गीते अक्षरंब्रह्मपरमंस्वभावोऽध्यात्ममुच्यते भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञित इति एतदेवस्वरूपेण शिव
तत्त्वोक्तेन पुनर्विहायस्त्व वर्णक्रमेव यल्लोहितं पञ्चान्तरसरूपमात्मवेतद्विनिस्तत्त्वविपाकोऽन्ते यत्वासर्वस्यां
तवस्य यश्च वीर्यं ध्यानेदफले षट्प्रकरूपपर्यायं तदेतद्देतः तदेतत्सर्वेभ्यो भोग्येभ्यस्तेजः संभृत्यात्मस्येवात्मानं विभाती
त्यादि तत्रसोमात्मतेजोमयत्वात् यत्कार्यसत्त्वस्वरूपं अतएव धामत्रयात्मकत्वादेतदुभयमपि कुंडगोल
कादिशब्दव्यपदेश्यं परं पावनं येनास्य तत्त्वार्थः शक्तिसंगमादित्यादिवक्ष्यमाणनीत्या परमोपादेयत्वमुक्तं
तत्संघट्टादेव च नित्योदितं परंब्रह्मानीत्येव देहादौ मद्धीनाहंभावं भवेयेनायं स्त्रीपुंनपुंसकादिसर्गः यदुक्तं
त्र यदेतत्स्त्रियां लोहितं भवत्यग्नेस्तद्रूपं तस्मात्तस्मान्नबीभत्सेत अथ यदेतत्पौरुषं रेतो भवत्यादित्यस्य तद्रूपं
तस्मात्तस्मान्नबीभत्सेतेति तथाश्रुतिब्रह्मानन्दागानमहमित्यौति अतश्चास्यैव विश्वं वैभवमित्याह तस्यापि
वपरं वीर्यं पंचभूतकलात्मकं भोग्यत्वेनान्तरूपं च शब्दस्पर्शरसात्मकं यदेतत्तस्यैवानां पृथिव्यादीनां भूता
नां मांशरूपं शब्दादिविषयं पंचकं तत्तद्योतकरूपस्य परब्रह्मणः परं वीर्यं शाक्तये स्यज ... त्वे शक्तिनात्व
महेश्वरस्यापुंस्त्वानि सर्वैर्भूतात्मना पर्योकोद्दिश्यतः शाक्तस्फार इत्यर्थः ननु शब्दादिपयेतत्स्फारपवतद
स्य भोक्तृत्वरूपत्वात् तदपि तथैव किं न स्यादित्याशंक्योक्तं भोग्यत्वेनेत्यादि भोग्यत्वेनेति न तु भोक्तृत्वेन पुनरू
पमिति न पुनर्नादिवर्णक्रमेव लोहितवीर्यसंघट्टास्यैव वर्णव भौतिकशारीरादिपरिग्रह इति एतच्चैतदेव यो

श्री· तै·टी· ९३

एवाध्यात्मानि पंचविधमुक्तं वेद यस्मादिदं सर्वं त्रिवृदिति समेषत्ति वित्पृथिवी वायुराकाशमापोज्योतींषीत्याद्युप
क्रम्य तस्माद्योनिं वानादःक्ष्वेदाहमस्मि मन्नादोन्नादयते भवत्यस्यान्नमापञ्च पृथिवी वान्नमिमादि बहूक्तं नतुश
ह्रादयोस्यैवस्फारस्यत्र किं प्रमाणमित्याशंक्याह शब्दोपिमपुरोय स्माद्वीर्योपचयकारकः तद्धि वीर्यं पं
श्रुद्धेविसित्वत्त्वात्मकेमते शब्द इति शब्दादयः पंचापिहृद्याः संतः यस्मात्परं ब्राह्मणो वीर्यस्य उपचयहेतव
यत्तदैवहिमवेतसोक्रीतिएवपरमेविड्ढासः स्यादित्यर्थः यदुक्तं गीतादि विषयास्वादात्समसो त्रिकः
तात्मनः योगिनस्तन्मयत्वेन मनोरूक्षेत्तदात्मतेति श्रुणेनैवाभिप्रायेण श्रीप्रशस्तिभूतिपादैरपि येये
भावाज्ञादिनःद्रूद्दशपास्रभवासंदराक्तृतयः तेषामद्भुतभवकालेस्वस्यिति परिज्ञाघ्राणमवैत्यायुक्ते एवंयद्य
पोपरंब्रह्मत्वेनस्यात्तदवहितचेतसां कथंनामतद्धिकासोभवेदितिभावः नन्वेवंविधंतत्परंब्रह्म किंवाश
न्तं किंवा चित्रमित्याशंक्याह तदीत्यादि हिशब्दप्रशंकानिह्नवार्थः विस्पष्टत्वात्मकमिति निर्मित्यात्म
कत्वेन सदैवतन्नहि स्वैर्वे विमोहात्संवभावमेवेत्यर्थः मतमिति सर्वेषां नप्रनरत्र कश्चिदपि वसतिकार्त्ते श
त्रयादित्याशयः एवमप्यस्य किं विशेषात्तीर्णस्वरूपमन्तविभ्रमयमित्याशंक्याह तदुलेयतदोजस्वितेप्राणः
सावर्कान्तनाः तदेवतत्तद्रूपतयाप्रस्फुरतीत्यर्थः तदुक्तंतत्र सएषोस्वः सएव प्राणः सएषभूतिस्येति त
थामएषमहस्यास्त्वं चेति तथात्रैवएष प्रजापतिरिति गीतं तद्वीर्यं सर्ववीर्याणां ते हि बलवतो व
ले तदोजस्योजसो सर्वेषामत्रतहेव बलेभवमिति विसृजपतयाचास्य स्फुरणप्रकियावंधे दर्शयति तस्माद्धी ९३

गोत्रजास्तत्स्ववीर्यंकर्मत्रकथ्यते यज्ञादिकेषु तद्दृष्टौ सोषधीषु यतः पुनः वीर्यं तच्च प्रजास्वेवं विसर्गो विश्वरूप-
ता प्रजा इति स्त्रीपुंसादिरूपाः ताश्च प्रजा यज्ञादिकेषु कर्मसु वीर्यं कारणं कथ्यते इति संबन्धः एवमुत्तरत्रापि
योज्यं तदिति यज्ञादिके कर्म ओषधीषु नादिरूपास्ववीर्यं इति शुक्रशोणितात्मनि एवं परं ब्रह्मण एवाजवं-
जवीभावेन मन्त्ररूपतया विश्वकारणत्वमिति तस्यैव तद्धि स्वं रूपमित्युक्तं एवं विसर्गोपि विश्वरूपतेति यदुक्तं
तत्र श्रुत्या ततो रेतसः सृष्टिः प्रजापतेर्वै रेतो देवा देवानां रेतो वर्षं वर्षस्य रेत ओषधय ओषधीनां रेतोन्नमन्नस्य
रेतो रेतसो रेतः प्रजा इति तथान्यत्रापि अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टे-
रन्नं ततः प्रजा इति गीतं च अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः इति
तदेवं विसर्गशक्तिरेव तत्तदामर्शात्मना स्वात्मनि विश्वरूपतामाभासयन्त्यागमेषु तत्तच्छब्दव्यपदेश्याभव-
तीत्याह शाक्तराशिः स एवोक्तो मातृका सा च कीर्तिता क्षोभ्यक्षोभकतावेशान्मालिनीं तां प्रचक्षते एतदा-
ख्यायात्मना विभक्तानां स्फुटानां शाक्तानामविभागस्वभावः कारणात्मा राशिः मातृकेति पशुभिः सर्वेषा-
मेव मन्त्राणां विद्यानां च यशस्विनि इयं योनिः समाख्याता सर्वमन्त्रेषु संविदित्यादि निरूपितेन रूपेण ज्ञाता
मातेति अर्थः तदेवं स्वात्ममात्रावस्थानादस्य व्याख्याया विसर्गशक्तेरात्मिका द्विधा व्यपदेशाद्दर्शितः द्वया
या पुनर्व्यपदेशान्तरमस्तीत्याह क्षोभ्यादितोभ्यः यतयः क्षोभकानि बीजानि तेषां भावः ह्यभिक्रियायो-
गात्मकर्मरूपः संबन्धः तत्र च आवेशः परस्परसंघट्टात्मा लोलीभावस्तेनाभिन्ना बीजैर्दर्शिता येन यः व्यंजना

श्री
तं.लो.
९४

94

नियमाभावात्तथाविधा सती मालिनी मालते विश्वमरूपं धत्ते इति विश्वमरूपं धत्ते इति विश्वस्वरूपिणीत्यर्थः ननु कथ
मेतावतैवमस्या विश्वस्वरूपत्वमित्याह बीजयोनिसमापत्तिविसर्गोदयसुंदरा मालिनी हि परा शक्तिर्निर्णीता
विश्वरूपिणी ॥ अनुत्तरप्रकाशात्मपराशक्तिरूपा हि मालिनी तद्रूपिमभूतशिवशक्तिरूपयोर्बीजयोन्योर्या समा
पत्तिः परस्परसंघट्टात्मसामरस्यं तद्योगाद्यो यो विसर्गोदयः तेन तेन रूपेण परिस्फुरणं तेन सुंदरा निरतिशया ये
न श्रीपूर्वशास्त्रादौ विश्वरूपत्वमस्या निर्णीतं ननु केवैवानुत्तरा परा संविदस्ति तद्व्यतिरिक्तस्यान्यस्य कस्यचित्
संवेद्यमानतायोगात्तदतिरेकेण शिवशक्तिरूपत्वमपि न युज्यते का पुनर्वार्ता विश्वरूपताया इत्याशंक्या
ह ॥ यथा वस्तुतः एकैव परा कालस्य कर्षिणी शक्तिमद्भेदयोगेन यामलत्वं प्रपद्यते ॥ यथेत्यनुत्तरा संवित् कल
यति शिवादिक्षित्यंतं जगत् संजतीति कालः भैरवः तस्य कर्षिणी स्वात्मात्मतया भासयतीत्यर्थः न हि तदि
च्छामंतरेण किंचिदपि प्रस्फुरेदिति भावः यदुक्तं भैरवः रूपी कालः सृजति जगत्कारणादिकीटांतं इच्छावशे
न यस्याः सा त्वं भवतो विके जयसीति किं तत्प्रकाशामर्शलक्षणं मौपाधिकं भेदमवभास्य यामलतामेति
येन शक्तिरिति शक्तिमानिति च व्यपदिश्यते वस्तुतो हि न प्रकाशाद्विमर्शः सवा तस्माद्दतिरिच्यते इति भ
ङ्गशः उक्तं ननु यद्येवं तर्हि न देवास्तु विश्वरूपतायाः पुनः कोऽवकाश इत्याशंक्याह तस्य प्रत्यवमर्शो यः प
रिपूर्णोऽहमात्मकः स स्वात्मनि स्वतंत्रत्वाद्विभागमवभासयेत् ॥ तस्येति यामलस्य अहमात्मेत्यसांकेतिकः
परामर्श इत्यर्थः परिपूर्ण इति पारमित्येश्वस्य विकल्परूपत्वेस्यादिति भावः विभागमिति विश्वरूपतायामिप ९४

र्थः तथात्वेस्य पूर्णत्वादि शब्दाभिधेयं द्वैविध्यं भवेदित्याह विभागाभासनेनास्य त्रिधा वपुरुदाहृतं पश्यन्ती मध्य
मा स्थूला वैखरीत्यभिशब्दितं अस्येति परावाग्रूपस्याहमात्मनः परामर्शस्य स्थूलेति अपरयोः परत्वे सूक्ष्मत्वे वा
र्थसिद्धं परस्या वाचः पुनरस्यापेहं परत्वेमित्यस्याः परतत्त्वरूपं सैव हि पारमेश्वरी स्वस्वातन्त्र्यादिदंरूपतामुल्लास
यिष्णुर्वाच्यवाचकक्रमानुदयाद्विभागस्यास्फुटत्वाभिव्यक्तेति ईषत्प्राधान्यात्तद्रूपतया पश्यन्तीशब्दव्य
पदेश्या ततदनुवाच्यवाचकक्रमसमाश्रयित्वे विभागत्वेपि स्फुटास्फुटत्वेन बुद्धिमात्रनिष्ठतया दर्शनप्राधान्याद्द्रष्टृ
दृश्ययोरन्तरालवर्तित्वेन मध्यमपदवाच्या ततोपि स्थानकरणप्रयत्नबलात्तत्तद्वर्णक्रमोपग्रहाद्विभागस्य
स्फुटत्वाद्रूपैव प्राधान्याद्विखे शरीरभवत्वाद्वैखरीशब्दाभिधेयेत्यस्या विश्वरूपतावभासने त्रैविध्यं एवं न के
वलमासामेकैकस्य स्थूलत्वादि नात्रैरूप्यं यावदस्त्येकमपीत्याह तासामपि त्रिधा रूपं स्थूलसूक्ष्मपरत्वतः
एतदेव वाक्यस्याः स्थूलोपक्रमं विभजति तत्र यास्वरसंदर्भसुभगानादरूपिणी सा स्थूला खलु पश्यन्ती
वर्णाद्यप्रविभागतः तत्र स्वराणां षड्जादीनां यः परस्परं लोलीभावात्मा संदर्भस्तेन एतत्षड्जाद्येकतमत्वेनि
यतोऽनुल्लिखितवर्णादिविभागतया आलापस्तेन सुभगा माधुर्यातिशयाह्लादरूपात एव प्राथमिकनादस्वभावा
या वाक्या खलु स्थूला पश्यन्ती भवतीति शेषः ननु क्रमात्मन आलापस्य स्थानाद्वाय्वादिसंघर्षक्रमवत्त्वमपि स
भवेदत इति चेत्तदेव किं न स्यादित्याशङ्क्याह वर्णाद्यविभागत इति वर्णाद्यविभागहेतुकमेवास्या माधुर्यमिय
दृशादेवात्र सर्वेषामेवासक्तिः साधुरेव हि लोकोऽनुरज्यतीति विवादः अन्यत्र पुनर्वर्णादिविभागासारूप्यप

श्री॰
सं॰ले॰
९५

95

कृयेचनकस्यचिदासक्तिः तदियानन्तयोः स्वात्मभवतिद्वैभेदइतिभावः तदाह अविभागैकरूपत्वेमाधुर्यशक्तिरुच्यते
स्यात्तुवाद्यादिविषयोर्थास्फुटैतेवचपारुषी तदेवमात्रासक्तिभाजांयोगिनांसहसैवसंवित्तन्मयीभावोभवतीत्या
ह तदसांनादरूपार्थासंवित्संविघट्टनतः सान्नात्येतन्मयीभूतिरुगितयैवोपलभ्यते संवित्संविघट्टनतः इति
मध्यमादेवतत्रहीरूपतयाहरहरूपमनुल्लासात् अतएवगीतादिविषयास्वादश्लाघ्यन्यत्रोक्तं नतुकेषांचिद्गी
तादिवद्विहितचेतसामपितन्मयीभावेभवेदितिकथमुक्तमित्याशंक्याह येषांनतन्मयीभूतिस्तेदोहादि
निमज्जनं अविदन्तोमनसंवित्प्रानास्त्यहृदयइति लोकेहिमातिशयीगीतादौतन्मयीभावनसचमत्का
राणांमहृदयइतिअस्यथापरहृदयगाइतिप्रसिद्धिः प्रसिद्धिः एवंपश्यन्त्याः स्थूलंरूपंविचार्यमध्यमायाआ
प्यभिधत्ते यत्तुचर्मावनद्धादिकिंचिन्नैषयोध्वनिः सस्फुटास्फुटरूपत्वान्मध्यमास्थूलरूपिणी तत्रचर्मा
वनद्धेष्वेशादौषएषयोध्वनिः करघातारूपः घट्टजातेकत्तमहुरूपत्वेनाभिव्यक्तः पूर्वापेतयास्फुटः वर्णादिविभा
गांशस्यसद्भावामाधुर्यमपिसंभवेदितिलोकस्याप्यत्रासक्तिः मध्यायाश्चाविभागांशसद्भावइतिविवक्षिताअवि
भागोबरमयीयत्रस्यात्तत्सुरंजकं नत्रकिमियमपिवपंतीवदाषान्तिंजनयेदित्याशंक्याह यत्रक्वचिदविभा
गोवरमयीअर्थात्तत्वाक्यात्तत्रत सुष्ठुरंजकमासशक्तिजननयोग्यमित्यर्थः तेनात्रायासज्ञातन्मयीभा
वोभवेदितिभावः अनेनस्यायपिवैखर्यांतोभेदउक्तः नस्वविभागएवसक्तौनिमित्तमित्यत्रकिंप्रमाणमित्या
शंक्याह अविभागोहिनिर्दिष्टसैहस्पतोतालपावतः किलाभक्तधनैतस्मिन्वाद्येपरिवृत्यते अविभागएव ९५

हिनिर्दिष्टत्रिनिमित्तं तद्रूपत्वं साक्षात्क्रियतामित्यर्थः न त्वत्र दृष्टमदृष्टं भवतीति भावः किलेति हेतौ यतः तालानां वैखु
टानां पादेशानमास्थिता व्यक्तध्वन्यात्मनि तस्मिन्नविभागरूपे वादनेर्थात्सर्वलोकः परितप्यते निर्दिष्टमिति भजतेऽ
मर्थः तेनाव्यवस्थानुभवप्रवृत्तप्रमाणमिति तात्पर्यं एवं मध्यमायाः स्थूलं रूपमभिधाय वैखर्याश्चाभिधत्ते या
त्स्फुटानां वर्णानां उत्पत्तौ कारणं भवेत् सा स्थूला वैखरी यस्याः कार्यं वाक्यादि भूयसां स्फुटानामिति पदस्य
रवैलक्षण्यव्याख्याने शास्त्राकारपमानामत एव पारुष्यादन्त्रैलोकस्य शक्तिः एवं स्थूलभेदत्रयमभिधाय सू
क्ष्ममप्याह अस्मिन्स्थूलत्रयेऽप्ययथायथं तु संधानमादिवत् पृथक्पृथक्त्रितयं सूक्ष्ममित्यभिधाद्यते अस्मिन्
समनंतरोक्ते स्थूले भेदत्रये ...... जिगामाद्यात्मिकानुरूपमत्र संधानं तदेव पृथक्पश्यंतीमध्यमावैखरी
गीतिसूक्ष्मं भेदत्रयमुच्यते एतदेव क्रमेणोदाहरति घटं जंकरोमि मधुरं वादयामि कं वेवचः तेन जिगाना
विवादयिषाविवक्षात्मिकानुसंधानत्रयरूपमेतत्सूक्ष्मभेदत्रयमिति तात्पर्यार्थः किंचात्र प्रमाणमित्या
शंक्याह पृथगेवानुसंधानत्रयं संवेद्यते किल संवेद्यते इति स्वानुभवसिद्धमेतदित्यर्थः एवं सूक्ष्मभेद
त्रयमुक्त्वा परमप्याह एतस्यापि त्रयस्याद्यं यद्रूपमविभागवत् तत्परं त्रितयं तत्र शिवः परचिदात्मकः एत
स्य जिगानाद्यात्मनः अनुसंधानत्रयस्यापि यदनुपाधिमत् जिगानाद्युपरंजकरहितं मायेत्ररूपमिच्छाया
अपि पूर्वकोटिभूतं संवित्तत्त्वं तदेव परं भेदत्रयं न त्वनुपाधिमत्त्वात्र संवित्तत्त्वभेदस्यावकाशोऽपि न संभवेत्
तत्कथमत्र चिद्रूपत्वमुक्तमित्याशंक्याह शिवः परचिदात्मक इति परचिन्मात्ररूपशिवैकात्म्येनात्र पश्यंत्या।

श्री॰
तं॰ लो॰
९६

96

द्विश्वमवभासयतीत्यर्थः यदुक्तं स्वामिनश्चात्मसंस्थस्य भावजातस्य भासने अस्त्येव न विना तस्मादिच्छामर्शः प्रव
र्तते इति तत्र परस्य निरंशस्य प्रकाशस्य प्रकाश्यस्य विभागेन प्रकाशनं एवं नोपपद्यते तत्रापि त्रैरूप्ये किंनिमि
त्तमित्याशंक्याह अनुत्तरापेक्षैव परापरतया स्थिता तन्मेषशक्तितां नाख्यात परेति निरूप्यते ऋक्त्रयम
यं च भैरवात्मनः परस्य तत्त्वस्य शक्तिरूपतया पूर्वं निर्णीतं अतः षण्णां त्रिके सारे चिदिच्छोन्मेषणात्मके तदे
वत्रितयं शाक्तं भैरवस्य परं महः इति इदानीं विभागावसानमेव प्रपंचयति तदाभ्रूपा भुवनस्तासामुक्ताः षट्
संविभोमलः तासां मितितिसृणां शक्तीनां उद्बं रूपमाश्रित्य षट् इत्नतांतः संविदः पूर्वमुक्ताः तास्त्वब
वेपि स्वस्वरूपप्रशयवादमला अत एव च परस्परं संघट्टनेन संविदंतरावभासनेपि योग्यः तदुक्तं स्वराणां
षट्कमेवेह मूलं स्याद्वर्णसंततौ षड्देवतात्मा ···· एवमेषामास्वर्यरश्मय इति अत आह आसामेक्स
मावेशात् क्रियाशक्तितयोदितात् संविदो द्वादश प्रोक्ता यासु सर्वं समाप्यते तासामेव षण्णां संविदां क्रिया
शक्तितयोदितेन परस्परसंघट्टनेन द्वादश संविदः प्रोक्ताः षण्ढवर्जं संघट्टतरादिरूपापन्नाद्वारेण द्वादश
कात्मनावभासितत्वदित्यर्थः एतास्वेव संवित्स्विति वक्ष्यमाणनीत्या प्रमेयादिक्रमेण परमार्थेन तमवस्थि
तत्वाद् नेति विकल्पस्याभावात्सर्वस्य परिसमाप्तिः तदाह एतावद्देवदेवस्य सर्वं तच्छक्तिचक्रकं एतावता
देवदेवः पूर्णशक्तिः स भैरवः एता एव द्वादशापि संविदः क्रमदर्शनादावन्वर्थेनाप्यभिधानेन दर्शिता इ
ति दर्शयितुमाह परामर्शात्मकत्वेन विसर्गाक्षेपयोगतः इयत्ताकलनाद्वा ताः प्रोक्ताः कालिकाः कवि ९६

त् कलशब्दः कल किल बिल क्षेपे कल संख्याने कल शब्दे इति धात्वर्थानुगमात् क्रमेण कलयन्ति परामृशं।
ति क्षिपन्ति विसृजन्ति हरन्ति च वा एवं यन्ति जानन्ति चेति कालयः ता एव कालिकाः न केवलमेताः क्रमदर्शना।
दावेवोक्ता यावदस्त्रयसहोदरेष्वागमेष्वपीत्याह श्रीसारशास्त्रे या प्रोक्ता मध्यप्रकाशनरूपा परा सृजत्यैन्द्रे
रवात्माख्यायोगिनीद्वादशात्मकं सारशास्त्र इति श्रीत्रिकसारे यदुक्तं परां विकासं मध्ये शावेऽन्ते देहसंवेद
दो चतुर्भुजो चतुर्वक्त्रो योगिनीद्वादशात्मतामिति भैरवात्माख्यामिति विश्वसंहारान्तर्बहीरूपतया पालनप्र
रणात्मका स्वरे स्वन्वर्थानुसरणात् सूर्याणां सम्मता ख्यात्यवभासते इत्यर्थः कालिकानां चयो योगिनीत्य।
नेन नाममात्रेणैव भेदो न वस्तुनीति सूचितं तत्तद्वस्तुपरामर्शरूपत्वमप्यासां संविदां श्रीत्रिकसारेऽप्य
वभैरवेणाभिहितं तत्र हि अथातः संप्रवक्ष्यामि वामिव्याधिष्ठानमनुत्तमं इति वाच एवं प्रायान्यमुपक्रम्य तद्बीजेन
विभिन्ने द्वे पुरे द्वादशाभिः क्रमात् तत्रैव तत्र तथादेविक्षस्याप्युक्तं एतत्स्वशास्त्रे पायात्रिक एव वितत्य विचार
यिष्यते इति नेहायस्तं आसां च यथोक्तं मुख्यत्वेन तदेव प्रपंचयति ताम्यामेव च तत्तः षष्टिपर्यन्तेश शक्तिचक्रकम्
एकारतामसमारभ्य सहस्रारं प्रवर्तते तत्संवत्क्रमभेदेन नामानि बहुधा यासामे तपसाक्ष्यनयाद्वैतव्यामिश्रा
कारयोगात्तः श्रीमत्रैशिरसे तत्स्वकथितं विस्तराद्धि इत्युक्तो लिखितं व्यासभयात् आज्ञपयोगात्तः आगम
इति सामान्येनोक्तं श्रीमत्रैशिरस इति नेन विशेषो दर्शितः उक्तं तत्रैव प्रथमपटलात् देवस्तु सतत्वमिति भा
वः ननु यद्येवं तत् घोरा याः स्तुष्टादिक्रमेष्वेव स्थिताः वाचामयः किमेतामेव स्फारो नैवेत्याशंक्याह ता

स्वी॰ तं॰ लो॰ ५०

97

एवंनिर्मलाःशुद्धाअघोराःपरिकीर्तिताः घोरघोरतराण्यंतमेदंतेनतदात्मकः सृष्टौस्थितौचसंहारेतदुपाधित्रयात्म
ये तासामेवस्थितंरूपंवक्ष्याप्रविभज्यते प्रक्षीणमलत्वेषुविज्ञानकलिकायाश्चयुक्तं निर्मलाःशुद्धाइतितस्यसृष्ट्या
यात्मनाउपाधित्रयस्यात्मयोनात्मा यथैवाघोराद्दशानामपिसंविदात्मनाव्युत्क्रमरूपंप्रविभक्तंतथैवसृष्टा
दिक्रमेणापितिसमस्थितत्वमभिधातंतदुपाधित्रयात्मयश्चैतदुक्तं ननुनाव्युत्क्रमेयोयःसृष्ट्याद्यात्मनउपाधि
त्रयस्यात्मयउक्तः सकिंप्रागभावरूपःप्रध्वंसाभावरूपोवेत्याशंक्याह उपाधयनीतंयदूपंतद्द्विधापुरवोल्लासःप्र
उल्लासाउपाधीनांयद्वाप्रशमयोगतः प्रउल्लासादितिप्रागभावरूपात् प्राकृतोहिनिस्तरंगजलधिप्रख्य
परंतत्त्वंयतःस्वस्वातंत्र्यावाप्तेकाग्रतायामुपाधीनांउल्लासःस्यात् प्रशमयोगात्तःप्रध्वंसाभावरूपात् प्रथमोहि
येत्याह प्रशमश्चद्विधाशांत्याहठपाकक्रमेणच प्रलेपासवस्तादेनसततंज्वलनात्मना शांत्येति शांतेनमधु
रपाकक्रमेणगुर्वाराधनपूर्वसमयादिदीक्षासाधनेनतन्त्रनित्यनैमित्तिकाद्यनुष्ठानतयानदेहांतंसृष्टा
द्युपाधीनामत्ययोभवेदित्यर्थः शांतिःपुनःस्वाभसिकप्रवसृष्ट्याद्युपाधीनांप्रशमोनवाच्यः तथात्वेहिशा
स्त्रायदेशादेरानर्थक्यंस्यात् स्वरसतप्रवृत्तपाधीनांकदाचिदप्यस्यप्रशमस्याभावात् तथालमत्वर्थेसर्वात्मेन
यःसृष्ट्यादीनांग्रामःस्वात्मसत्कारस्तत्ररसोऽदभ्रतातत्त्वेनालेग्रामभैरवादाव्याप्यस्यातएवसततमविच्छि
नतयाज्वलन्यथायथैदाह्यनिष्ठतयादीप्यमानप्राकाश्यंरूपंयस्यैवंविधेनहठेनक्रमव्यतिक्रमरूपेणस
द्गुरुउपदेशात्मनाबलात्कारेणयःपाकःचिदग्निसत्कारःतस्यक्रमःपरिपाटीतेनसृष्ट्याद्युपाधीनामत्ययोभ ५०

भवेदित्यर्थः। इहाखिलसर्वेषामेव तृष्णाद्युपाधित्रयमध्य एव सममिलषणीय इति तत्कार्यन्तमः कथमेभ्य उपायविशे।
षेभ्यो व्याघ्रसंख्यातव्यः सत्वत्रिधेत्यत्राह नत्वेषां नामतामुल्लास एवोपायीनामतः सहकारीयात्मनः सम्प्रहासितानामे
वैषामत्यर्थस्येष्टः प्राक्तमस्योपायविशेषो यथापि शनैः शनैर्दर्हान्तवे तदत्यन्तममलत्यापि समेदशक्तियाता
धिकारेण तृतीयस्य हठपाकप्रशमनस्यैवोपायविशेषस्योपदेशो युक्तः येन झटिति बोधोपाधिविगलनं भवेत्। त।
दाह हठपाकप्रशमनं यत्तृतीयं तथैवच उपदेशाय प्रयुज्यते भेदेन्धनविदाहकम्। युज्यते त्वहेतवः भेदेन्धनविदा
हकं इति अस्यैवदिमहमेव भेदविलापनो सामर्थ्यमिति भावः अत आह निजबोधजठरज्ञात भुजिभावाः सर्वे
समर्पिता हठतः विजहति भेदविभागं निजशक्त्या ते समिंधानाः सर्व एव हि तृष्णादयो भावा बोधाग्नौ हठे
न समर्पिता भेदविभागो विजहति बोधैकरूपतया परिस्फुरंतीत्यर्थः नन्वत्र दिनाम सर्वे भावास्तद्रूपतया।
बोधादतिरिक्तास्तत्किमिति तदेकरूपतया परिस्फुरंतीत्याशंक्याह निजशक्त्या ते समिंधाना इति तेपि बो।
धरूपतया निजशक्त्यातमेव बोधमदीपयंतो भासंते इत्यर्थः अतो बोधरूपत्वे हि तेषामनुध्यमानत्वमेव भ।
वेदिति भावः नन्वेवं किंस्यादित्याशंक्याह हठपाकेन भावानां रूपे भिन्ने विलापिते अशनं तत्त्वमृतसाद्भूते वि।
श्वं संवित्तिदेवताः चिदग्नेर्बोधरूपं सर्वं हठपाकक्रमेण तृष्णादीनां भावानां भेदस्य विलापनादमृतसाद्भूतं
बोधैकरूपतामापन्नं सद्विश्वं संवित्तिदेवताः कवलयन्ति बोधैकरूपतया परामृशंतीत्यर्थः अथ चलो
किको भोक्तृभोग्यव्यवहारो यागादिस्नलक्षिति यहैनेव प्रकृतस्यार्थस्याक्रांतेः ततोपि किमित्याह तास्वत्माः

श्री॰
तं॰लो॰
९८

98

स्वात्मनः पूर्णहृदयैकात्मशायितं चिद्व्योमभैरवं देवमभेदेनाधिशेरते तासु स्वसंवित्तिदेवतास्वात्मनः पञ्चोथरूप
तासाधनेनानन्यापेक्षाः सद्योहृदयैकशायितं सारभूतपरामर्शैकं विश्रांतेमतएव पूर्णमनाकांक्षमतएव
चदेवं येतत्स्वैकसततं चिद्व्योमभैरवं परप्रकाशात्मपरं तत्स्वस्वात्मनः स्वस्वरूपस्याभेदेनाधिशेरते तदेक
रूपतयापरिस्फुरंतीत्यर्थः अथचात्र पूर्ववल्लौकिकोनायकोव्यवहार आहितः नन्वासां चिदात्मनिपरस्मि
न्रूपे विश्रांतत्वात्तद्व्यतिरिक्तस्यान्यस्याभावाद्द्वादशविधंरूपं कुतस्त्यमित्याशंक्याह एवं ह्येतत्क्रियावेशान्ना
मेयाश्रवकृद्धतः आसां बहुविधंरूपमभेदेप्यवभासते कृत्यंरूपायालोचनात्माहृत्तिविलापनादिरूपा अ
भेदेपि बहुविधमवभासतेइत्यनेन कल्पितकावमुक्तं ननु यदि कृत्यादिभेदादासांबहुविधत्वं तद्रूपाया
लोचनात्मकृत्यमपि द्वादशविधमेव तद्व्यतिरिक्तस्य कृत्यांतरस्याभावादित्यासां द्वादशविधादेव रूपान्न्यू
नमधिकं वा रूपं नस्यादित्याशयाप्येवं वृत्तः षष्टिपर्यंतं शक्तिचक्रकमितिकथमुक्तमित्याशंक्याह आसामे
व देवीनां भावापोद्धापयोगात् एकद्वित्रिचतुःपंचषट्सप्ताष्टनवोत्तमैः रुद्रार्ककान्यकलासीनादिप्रभृति
भेदविस्तरः आवापः संक्षेपः तद्धापः विकासः आसामेव हि स्वस्वातंत्र्यात् कमलवदनवरतं संकोचविका
सस्वभाववृत्तिभावः तत्रैकैव दशाग्र्यं त्रयोदशकलाषोडशासीनाअष्टादशास्तोहित्याः तदेतत्स्वसंकाच
उपसंहारागतमुपसंहरति अलमन्येन बहुनाप्रकृते तथ नियुज्यते अशेषस्ववीतवेदेणशोभवोपायप्रतिपा
दनेनतस्य हि मुख्यतया विश्वचिन्मतिविंबवादिनात्रिधारूपेति निरूपितंयेनतदुपासनानांकटितिपवावि ९८

तिवाहंक्रियाकार्यत्वमाकर्मेंद्रियंतन्नत् विसृजामीतिविसर्गस्यानेदफलत्वात् ननुबुद्धींद्रियेष्वप्यहंतानुवे·
धोस्तीतिकस्तेभ्यएषांविशेषइत्याशंक्याह कार्यत्वमेति यथावाहंक्रियाकार्यत्वेपिसामानाधिकरण्येननिर्देशो
यमाशयोयदधिष्ठानमात्रेणेंद्रियमित्यतआह नैवछिन्नकरस्यास्तिहस्तःकर्मेंद्रियात्मकः तेनेतिकार्य
त्वमाहंक्रियामयत्वेनदेहेनेत्यर्थः अहंक्रियावत्सर्वशरीराधिष्ठानेतिनात्यपितथेतिसिद्धं यद्दस्तीति तस्मा
कर्मेंद्रियाण्याहुस्तत्रमाश्रयाणिचमुख्यतः तत्स्थानेहस्तिन्नेमीतिकर्मेंद्रियात्मकोहस्तइतिप्रत्यक्षाधिष्ठाना
तिरिक्तवृत्तिःक··· शक्याधिष्ठानरूपः ननुयद्येवंतत्कथंपंचांगुलावेवपाणींद्रियतयाव्यवहारइत्याशं·
क्य तस्यप्रधानाधिष्ठानेयत्पंचांगुलिःकरः प्रधानेत्यनेनाप्रधानमप्यधिष्ठानांतरमस्यास्तीत्यावेदितं
अतएवछिन्नकरादेर्ग्रीवादिनाप्यादानंस्यात् नचतिर्यगादीनांमुखेनाप्यादानेसंभवेत् किंतुनतत्पाणी·
द्रियकरणकआत्मनोहिभोगायतनंशरीरं तैस्तैःस्वावयवैर्वर्तनकर्महलोपभोगंसंपादयतीत्याशंक्याह सु·
विनापियदादानंतत्रयत्करणंस्थितं सपाणिरेवकरणंविनाकिंसंभवेत्क्रिया ततोत्यादानक्रियायाःसि·
द्धमिति ननुजंतुमुखादि अत्रद्वितीयाकृत्या प्रकृतार्थनिवेशिकरणत्वंवाच्यं प्रकृतार्थश्चमुखेनवत्त·
स्यकरणतायुज्यतेभौतिकतयाकर्त्रंशास्पर्शमूलत्वात् नचकर्तृभेदेकरणंभवतीति समनंतरमेवा
यपादितं तेनतल्लक्षितानाम् तदधिष्ठानमेवकर्त्रंशस्पर्शिकिंचिदभ्युपेयंचतुर्थीयार्थःकरणत्वपर्यव
सेयत् तस्मपाणींद्रियमित्युक्तं सपाणिरेवेति ततस्त्वधिष्ठानमात्रपाणिनायमभिप्रायमीषद्व्यवहारादादिना

श्री·
तै·लो·
५५
99

दृष्टेलक्ष्मणोक्षिणाशिष्वितिश्राद्धप्रलपितमेवपरैः नन्वदृष्टंसुखादिलक्षणमदृष्टेनकारणंकल्प्यं लक्षणकल्पविशेषेच
लक्षणःलक्षणपरिग्रहः इतिन्यायेनलक्षणपरिग्रहएवनाय्यइति किमेतदुक्तं इत्याशंक्योक्तं करणंविना किंसंभवे
त्क्रियेति सुखादिष्वव्ययवत्तयालक्षणं नकरणतयानद्यप्यतथाभावोप्युत्पत्तेस्तदुक्तं अतस्मान्नदेवकरणत
याकल्प्यं यदकृतकारिका क्रियानसंभवेदित्याह तथाभावेतदुक्तहेतोरपिकिंस्यात्तथापत्ने तत्साध्याहेतौ न
बुद्धिःकरणापेक्षत्वादानाद्यपिकरणापेक्षमिति किमिदंचाश्रीनपंचाशदिवसाध्यतेइत्याशंक्याह दर्श
नेकरणापेक्षक्रियावदितिचोच्यते परैर्गमोत्क्रमणेनेष्यतेचेतिविस्मयः परैरिति नैयायिकादिभिः यदाऽ
र्गधाद्युपलब्धिक्रियाकरणपूर्विका क्रियात्वाच्छिदिक्रियावत् इति गमादिरिति पादेंद्रियहन्त्रात्मिकायांग
मनक्रियायामित्यर्थः एतस्मात्दानादेरप्युपलक्षणं विस्मय इति एवंहिक्रियात्वस्यहेतोरनैकांतिकत्वेस्या
यदपिकरणपूर्विकापिगामिक्रियाभवेदिति अतश्चदर्शनक्रियायामपिकरणपूर्वकत्वेनसिद्धादित्याश
र्येमिदंनैयायिकस्य यदितःसंधीयमानमितश्चत्रुटतीति इदंचास्यमहाश्चर्यं यदेतद्दर्शनेगमनादिकमेव
पंचधाकर्मज्ञानादेरेवचात्मनोनवधाविशेषगुणः तत्रश्चक्रियायामपिगमेनकरणपूर्वकत्वे गु
णात्मनोज्ञानस्यचकरणपूर्वकत्वमित्यपूर्वमभिधानमिति तदाह गमनोत्क्षेपणादीनिमध्येकर्मोप
लंभने पुनर्गुणक्रियात्वेसर्वेवैयाकरणदर्शने उपलंभनमितिदर्शनात्मज्ञाने यदुक्तं उत्क्षेपणापक्षेपणा
ऽकुंचनप्रसारणगमनानिपंचैवकर्माणीति बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनात्मानोविशेष

गुणाश्चेति च नन्वज्ञानान्नेत्यतोऽर्थः क्रियैव ज्ञानं न गुण इत्याह क्रियान्वेषेत्यादि वैयाकरणैरेवमाचक्षाणैर्न ज्ञा-
यते यस्य क्रियावचनो धातुरिति सामयिको नियमः नैयायिकादेः पुनर्ज्ञानस्य गुणरूपत्वमथ पाठकक्रिया-
मेवमभिधानं संगच्छतां अतश्चैतदस्य स्ववचनविरुद्धमेव यद्गुणत्वेऽपि ज्ञानस्य क्रियात्वात्कारणपूर्वकत्व-
मभ्युपेयते न क्रियात्वेऽपि गमनादाविति तदाह क्रियाकरणपूर्वेति यथा व्याकरणपूर्वकं ज्ञाने नादानमि-
त्येतत्स्फुटमौर्व्यविजृम्भितं श्रोत्रविजृम्भितमिति पूर्वापरापरामर्शात्मायमोहैश्च इत्यर्थः नन्वनवद्यं गमनादा-
वपूर्वकरणपूर्वकत्वमुपगच्छामः किं तु नियतपादेन्द्रियादिकरणपूर्वकत्वं नेच्छामः यत्पूर्वं तच्च येऽपि जात्वा-
दिना वाञ्छन्ति उदराश्मरोगाणापीति तदाह तस्मात्कर्मेन्द्रियाण्यपास्तत्वद्वा ष्ठीरिति स्तुत्यन्तः तस्यानेहत्तिमेत्ती-
ति मातंगयोगरोगमम तस्माद्यथोक्तपञ्चापादादेरधिष्ठानमात्रस्य पाय्वादीन्द्रियत्वाभावादेतोऽस्त्वगिन्द्रियवत्रितिवल
शरीरव्यापकानि कर्मेन्द्रियाण्यहैकादिकेन्द्रियवादिनः समाचक्षुः किं तु तस्मिन्पादादेरधिष्ठानात्मनिष्ठा-
नेस्तुत्यतेऽतूत्तिमेत्ति येन सर्वेषां तत्र वेन्द्रियत्वाभिमानः वस्तुतः पुनः सकलमेवेषां शरीरमधिष्ठेयं अतएवैषां
यत्र क्वचन कार्यदर्शनमविरुद्धं न चैतदस्माभिः स्वोपज्ञमित्युक्तं मातंगयोगरवोऽस्मेति मातंगशास्त्रव्याख्या-
तारः श्रीमदनिरुद्धप्रभृतय इत्यर्थः नन्वभवत्येवं यक्तत्वादिकाः क्रियाः पादादिकरणपूर्वकत्वे विनापि न सिद्ध्य-
तीति पञ्चैव कर्मेन्द्रियाणीति न युक्तो नायं नियमो यदन्यान्यपि ज्ञानान्यापतन्ति निगरणादीनां कर्मान्तराणामपि
भावात् यदाहुः कण्ठेन निगरणेन स्तनेन कलशालिंगनादिना वक्षः भारवहनेनांसद्वयमिन्द्रियमुच्यते न कथं

श्री॰
तं॰लो॰
१००

100

मिति तत्कर्त्रादेरपि निरवग्रहणादिक्रियान्यथानुपपत्त्या कर्मेन्द्रियवर्गं वाच्यमित्यपरिनिष्ठितानि कर्मेन्द्रियाणि संतिभूयो
ऽपि तत्कृते करणान्यपि वाच्यानि न चाचारेषु निष्ठितिः ननु किमिह तेनोक्तेन फलं यदन्यैरेवं तन्नविहितमित्या
ह नन्वेवं तत्र वेदपालाद्यैर्निराकारि न कर्मणां यत्साधनं तदात्तं स्यात्किं तत्कस्यापि कर्मणः खेटपालाद्यैरिति स
द्योज्योतिःप्रभृतिभिरित्यर्थः यदाहुः आनंदादिभिरेभिस्तत्कर्मभिः परिभाषितैः कर्मेन्द्रियाण्यनेनैषामानंत्यं
कर्मणां वशादिति एतदेवाह वस्तुरूपं निरूपयितुमुच्यते यत्कर्मसाधनं तत्कर्मेन्द्रियमिति अपि तु यान्येषामानं
दादीनां कर्मणां साधनानि तानि कर्मेन्द्रियाणीति न चैतदस्माकमावलकं साक्षात्समाधानमित्याह एतत्रा
स्मत्कृतप्रश्नस्य संतापशान्तये न त्वस्वच्छमतप्रायैर्जलैस्तृप्यंति वर्हिणः एतदस्माकं प्रकृतप्रश्नस्य सा
संतापं शमयितुं नालमित्यर्थः एवं हि पराभिमतानि कर्मेन्द्रियाणि करणान्तराणि च मंतीस्पर्यंतं भवन्तीति
ननु यद्येवं तर्हि किमत्र प्रतिसमाधानं यद्वा हृशामावर्जकं स्यादित्याह उच्यते श्रीमदादिष्टं शंभुनाथमुखान्मम
स्वच्छसंवेदनोदारविकल्पप्रबलीकृतं स्वच्छेत्यादिना विशेषणद्वारेण स्वसंवेदनसिद्धत्वलक्षणो हेतुः तदा
ह इह कर्मानुसंधानबलादेकं विभज्यते तत्रानुसंधिः पंचात्मा पंचकर्मेन्द्रियाण्यतः तत्रेति कर्मभेदेऽपि मितानु
संधानुभेदमतीत्यर्थः पंचात्मेति पंचप्रकारः अत एवानुसंधानस्य पंचप्रकारत्वात् तत्रानुसंधानभेदकृतं क
र्मभेदं तावदाह त्यागादानसंपन्नैद्वयाय द्वितयं विना स्वरूपविश्रान्तिकृते सत्यर्था कर्मयाऽद्धिः पायुपा
ण्यंघ्रिजननं करणं तस्य तद्विधं अंतःप्राणाश्रयं यत्तु कर्मात्र करणं हि वाक् इहावल्ल सर्वस्यैव हेयहानाया

१॥

दानाय तदुभयरूपा यतदुभयरूपतयापरिहारेण स्वरूपविश्रांतये वा तत्संपिण्डतर्थाभियते इति तन्निमित्तं कर्मा
पित्तथा भवेत् यद्यस्मादेवं विधं कर्म तत्तस्माद्वहिः कर्मणा पायूपादपाणिप्रवर्तनसंयोगे चतुर्विधमेव करणं भवती
ति संबंधः यद्यपि सर्वक्रियाणां संयोगविभागावयवत्वमस्ति तथापि विशेषतो गतिक्रियायां ग्रामसंप्राप्त्यादिलक्ष
णैकफलोद्देशेन प्रवृत्तायां तस्यां तत्तद्देशत्यागपुरःसरीकारेण देशांतरादानमेव रूपमिति हानादानात्म
कैककर्मविषयत्वेपींद्रियस्याभिधानाद्द्वयायेमुक्तं स्वरूपविश्रांतिश्चात्र निष्ठात्मपरपर्यायानंदानभवमात्ररू
पतोच्यते तत्र हि कथं विआरोपादानपूर्वकत्वेपीदं हेयमिदमुपादेयमिति हानाभः प्रकाशयेत् प्राणश्चायमि
ति वाचो हि प्राण एवाधिष्ठानमिति तमेवाधिकृत्येयं वचनक्रियायां साधकतमताभिधानात् त्यागादिवत्
र्विधमपि कर्म लब्धसत्ताकस्य भवेत् सिद्धमेव हि वस्तु त्यज्यते चोपादीयते च विश्रांतिधामतयावमीयते
वचनात्मकं पुनः कर्म शब्दजननमेवाभिधीयते इत्यस्य पूर्वेभ्यो विशेषः अत एव तत्र शब्दो व्यतिरेके न तु प्रा
ण एव विचित्रस्थानकरणसंयोगविभागाभ्यां विचित्रवर्णात्मकं शब्दं जनयेदिति किं वागिंद्रियेणास्यात् यदा
वायुर्नाभेरुत्थितः उरसि विस्तीर्णः कंठे विवर्तते मूर्धानमाहत्य परावृत्तो वक्त्रे चरन् विविधाञ्छब्दानभिव्यन
क्तीति नैतत् एवं हि विचित्रवर्णात्मकः शब्दः सर्वकालमुच्चरन्नेव भवेत् न हि सकोपि कालक्षणोस्ति यत्र
प्राणस्तत्तद्विचित्रस्थानकरणसंयोगविभागाभावेन प्रवर्तेत तस्मात्तदतिरिक्तेन वागिंद्रियेणभाव्यं यदः
धिष्ठानात्प्राणाः शब्दजन्मनि प्रभवेदिति तथा चनेति ननु बुद्धींद्रियाणामालोचनं प्रति विस्रंकेकर्मेंद्रियाणां

श्री·
त·लो·
·१

काहृतिरित्याशंक्याह उक्तः समासतस्तेषां विशेषः कार्यप्रवृत्तिरूपः विशेषस्तिहस्तादिरूपत्वात् समासतइति नि·
खिलकर्मान्तरस्वीकारात् नचैतदतिरिक्तं कर्मान्तरं किंचित्संभवेत् इति भावः अत एव कर्मान्तराभावात्करण
नरमपि न प्रकल्प्यमतावतैव तत्स्वीकारसिद्धेः तदाह नचैतद्यतिरिक्तं हि न कर्मकापिदृश्यते तत्कस्यार्थे
प्रकल्प्येयमिन्द्रियाणां संनिपातिः कस्यार्थे इति किमर्थं इत्यर्थः ननु एवं पंचकर्मेन्द्रियाणि चैवैषां नियतानाह
नायाहृत्वय इत्युक्तं तदेषां पाणीनां विहरणमपि पादेन चादानमपि तथान्यो न्यस्य वृत्तिमात्रकार्यं कृतस्या·
मित्याशंक्याह एतत्कर्तव्यं च तेनत्इसंकार्येण कृवर्त्तते अस्तिभिणमहस्तस्यात्र उच्यते संकरो जडः तदेतद्विहरा
नादानादि असंकर्येणेति नहि विहरणं पाणिः करोति आदानं वा पादः किंत्वेकस्मिन्नेवाधिष्ठाने पादः पा
णिश्च विहरणं चादानं च यथाक्रमं कुरुतः सर्वशरीरव्यापकदेशपि चांगुलादेश्च शरीरावयवस्य सात्वाधि
ष्ठानत्वात् सहृदृशानेकाधिष्ठानगतेनेत्यर्थः जात इत्यधिष्ठानाधिष्ठे च किमभासमज्ञानानां इत्यर्थः एवं
हि चक्षुः श्रवसामेकस्मिन्नेव गोलके दर्शनश्रवणशक्तिसंभवाहृतिसांकर्येण बुद्धीन्द्रियाणामपि भावो
भवेत् एवमहिपादादिमते प्रतिपक्षमतमेवोपसंहरति उक्तं इन्द्रियवर्गोयमहंकारात्सात्त्विकराजसात् अथ
मितिक्रान्तत्वात् कर्मेन्द्रियरूपः एवमहंकारस्य सात्त्विकराजसतामसत्वं प्रकृतिस्कंदतामभिधाय तामसत
याप्याह तमः प्रधानाहंकारात्कार्यात् भूतादिनाम्नस्तन्मात्रपंचकं भूतकारणं भोक्तृशक्ति
ह्लादनात्मनः इति भागेनांशत्वेनोद्भूततया प्राधान्यात् अस्यैव भूतादिनामतन्मात्रकारणत्वात्कारणतो

निमित्तमित्युक्ते भूतकारणमिति उक्तं च शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधश्च पंचमः गुणा विशिष्टास्तन्मात्रास्तन्मा
त्रपदयोजिताः प्रकाशकर्मेन्द्रियवैलक्षण्यात्तमोभवाः प्रकाशात्मकाश्च भूतादिरहंकारो यत्तामसः इति न
नु कथमेतदुक्तं यद्राजसादहंकारात्कर्मेन्द्रियवर्गो जात इति एवं हि संख्याः प्रतिपन्ना वैनोयत्सात्त्विकादहं
कारान्मनोबुद्धिकर्मेन्द्रियवर्गः प्रवृत्तः तमसात्तन्मात्रवर्गो राजसात्तु न कमप्यपीति यदाहुः सात्त्विक
एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहंकारात् भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयमिति तदाह मनोबुद्ध्य
न्तकर्मास्त्ववर्गास्तन्मात्रवर्गकः इत्यत्र राजसाहंकृद्योगः संश्लेषको द्वये प्रत्यहये इति इंद्रियैकादशके तन्मा
त्रपंचके च संश्लेषक इति कार्यजनने न्यात्माद्यात्मसंधानाधायकत्वात् सात्त्विकोऽप्यहंकार इंद्रियभावेन प्र
वर्तमानो निष्क्रियत्वाद्राजसं प्रवर्तकमाकांक्षति तामसोऽपि तन्मात्रभावेन प्रवर्तमान इति ॥ ननूक्तम
नैमेडांतिकेन मतेनोपन्यस्तेन सांख्यमतेन वा इह खलु सर्वं शास्त्रमधिकृत्य सात्त्विकस्य कार्यकार
णभावस्य निरूपणं प्रक्रांतं न तच्च तत्त्रियात्तैजसात्तस्मात् मनो दशमं जायत वैकारिकास्तेन्द्रियाणि त
न्मात्राणि तृतीयकादित्युक्ते एवमाशंकामभीकृत्य तत्रैव व्याख्याभेदं तावद्दर्शयति अन्ये त्वाहुर्मनो ज्ञा
नेराजसाहंकृतेर्यतः समस्तेंद्रियसंचारश्चलत्वं लघुवेगवत् अन्ये तु सात्त्विकात्स्यात्ते बुद्धिकर्मेंद्रियाणि त
राजसाद्वाहंकारात्साभागास्पर्शी निमत्त्वे ते राजसाहंकृतेरिति तैजसाद्याभिहितायाः बाह्येंद्रियाणि
वमनोधिष्ठितान्येव स्वविषयेषु प्रवर्तिततोऽन्तरत्नेइत्युक्ते लघुकृत्वा समस्तेंद्रियाधिष्ठितत्वादिहादेशा

श्री॰
तं॰ लो॰
१२

मित्युक्तं यद्यपि प्रायेणान्यैर्गुणपञ्चानामुत्पत्तिर्मनसो लिंगमित्युक्तं ···· तत्र स्वगंधिष्टीतलो दीर्घो मशत्रुनशुष्का
शष्कुली कपिलब्राह्मणः संनियुगतसंच तुड्डयश्यादिभिरपायुगपज्ज्ञानोत्पादेऽपि हृश्यते शल्याशंक्योक्तं वेगवदिति
आशुसंचारीत्यर्थः तेनोत्पलदलशतसूचीव्यतिभेदन्यायेनाशुस्थितोऽपि क्रमो न विभाव्यते भावः एवं चास्यैकि
यावन्नाद्रेको गुणान्वयश्लतियुक्तत्वमुक्तं राजसान्मनो जातमिति एवं परिशेष्याद्वैकारिकशब्दाभिहतत्वात् तेजा
सो द्विप्रकाशरूपत्वात्तथात्वमित्येवमुक्तं राजसादिति वैकारिकहृतशब्दाभिहतत्वात् विशिष्टक्रियाश्रयात्वा
त्सैवमभिधाने अतएव तत्त्वे संपत्त्वाद्भाहकर्माण्यस्पर्शीनीत्युक्तं सैंधांतिकास्तु नैतेऽनुमन्यंते इत्याह केचित्पा
लास्त्वमन्यंते कर्मेंद्रियगणः स्फुटं राजसाहंकृतेर्जातो राजसाकर्मतायतः राजसाहंकृतेरिति तत्पुनः सात्त्विका
हंकृतेः कारणानुविधायित्वं हि नाम तत्कार्यत्वे हि नियामकं बुद्धींद्रियवर्गस्य प्रकाशः कर्मेंद्रियवर्गस्य कर्मेहा
दिति तथाऽनुत्पादेवाहंकारादनयोरुद्भवोऽन्याय्यः यदुक्तं समनोबुद्धिदेवानां गणो यस्मात्प्रकाशकः तस्मा
त्सात्त्विकाज्जातः स्यादनुत्पादहंकृतात् इति राजसस्तेजसस्तेजसाद्वर्गः कर्माज्ञाणां तु कर्मकृत् जातः कार्यस्य
येनेहकारणानुविधायितेति च अन्यथा पुनरेषां संभवेत्क्रमे सर्वविकारेषु कारणाव्यवस्थाप्रसज्येत एवंहितन्
मात्रवर्गस्यापि तस्मादेव कर्मान संभवेत्तामसाद्वाहंकाराद्वर्गद्वयस्यापीति यदाहुः विनिवारयितुं शक्यानां
व्यवस्थाविकारयोः सात्त्विकात्संभवेत्क्रमे सात्त्वराजसवर्गयोरिति तन्वास्तामेतत् न वयमत्र विप्रतिपद्यामहे
चित्रो हि कार्यकारणभावस्तदुपपादितं श्रीपूर्वशास्त्रे पुनः किं न्यायमिति चिंतनीयं तदधिकारेणैव हि तात्त्व

कः कार्यकारणभावो निरूपयितुमुपक्रान्तः अत आह श्रीपूर्वशास्त्रे तु मनो राजसात्सात्विकात्पुनः इन्द्रियाणि समस्तानि
युक्तं चैतद्विभागिनः श्रीपूर्वशास्त्रे तु पुनरेतद्देवयुक्तमस्माकं विभाति यन्मनो राजसादहंकाराज्जातं बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि
तु सात्विकादिति वा व्याख्येनभिन्नक्रमः युक्तत्वमेवास्योपदर्शयति तथा हि बाह्यवृत्तीनां महताणां वस्त्वाभासने आलो-
चने शक्तिर्वै तद्योजने मनसः पुनः बाह्यवृत्तीनामाहरणामिति बाह्यानां चक्षुरादीनां दशानामिन्द्रियाणामित्यर्थः
एषां चाविकल्पनिजवृत्तिभासनात्मन्यालोचनमात्र एव सामर्थ्यमित्युक्तं वृत्तिभासने आलोचने शक्तिरिति वस्त्वा-
ति पाठे तु तदर्थग्रामात्मनीत्यर्थः इयांस्तु विशेषो यद्बुद्धीन्द्रियेष्वालोचनानुपाती वचनादिरूपः क्रियांशः परिस्फुरति
समस्त एव बुद्ध्यादिप्रमातृविश्रान्तिमन्तो भेदाभेदमयसंबंधमूलोन्तर्योजनात्मा मनसो व्यापारः क्रिया हि बहि-
र्बहूनां क्रमिकाणां क्षणानामेतः प्रमातृमयतयैकतानाम न चाविकल्पदशायामेवं भावो भवेदेकैकस्मिन्ना-
भासे तेनानुभवस्य वृत्तेः तेन वयमहमित्यादौ संभवतः प्रमातुः प्रथमविकल्पतया वचनादिविषयस्य शब्दादेः कथं
ग्रासस्पर्शाविरोहरणकार्यो ग्रासस्पर्शेन्द्रियादीषत्परिस्फुरणं नाम कर्मेन्द्रियाणां व्याप्तिर्येनास्य मूकादिवैलक्षण्ये
स्यात् वचनादिक्रियात्तु वैकल्पिकतया मयाप्रमातुर्मानसमेव व्यापारः नन्वत्र किं प्रमाणमित्याशंक्याह उक्तं च
गुरुणा कर्यात्मनो न व्यवसाययेत् तद्ध्यालंबनामात्रव्यापारात्मा क्रिया इति गुरुणेति श्रीप्रत्यभिज्ञाकृता
यदुक्तं तत्र तद्ध्यालंबनाप्यतामनो न व्यवसाययेत् करोति मात्रव्यापारमयीः कर्मादिकल्पना इति मन एव हि
कल्पनानेन्तरं चक्षुरादिव्यवमितमप्यर्थमनुव्यवस्यन्निश्चयदशामधिशाययन्तदेकानेकरूपं द्वयमवलंबमाना

ते·लो· ·२

पतः क्रियाद्विकल्पनाः क्रमेण पत्नावमेवचमायाप्रमातः प्रमातृत्वमित्युक्तं मातृव्यापारत्वाइति निर्विकल्पदशायां
हि मायमेसरोभावः पश्चात्पीतादिनीत्यातत्तदर्थजातमभेदेनैवपरिस्फुरेदितिकथं भेदाभेदमयलोकयात्रानिर्व
हेत् तन्मात्राणि पुनरजभृतादेस्तामसादेवाहंकारादित्याह तन्मात्रत्वगुणे धीतत्प्रधानायाग्रहंकृतेः नन्वत्रावैक
मेंद्रियवत्तन्मात्रोपिवर्गः सात्त्विकादेवाहंकारात्कथंनोदियादित्याशंक्याह अत्राविवादः सर्वस्यग्राह्योपक्रमण
वहिनयत्रकश्चिद्विप्रतिपद्यते यद्वरणात्मनोग्राह्यस्योपक्रमइति अतएवायंप्रकाश्येन तत्प्रकाशकः तदस्य
सात्त्विकादहंकारात्कथमुत्पत्तिः स्यात् तदुक्तं मात्रावर्गोप्यहंकाराद्ग्राह्यविलक्षणः प्रकाशस्तामसस्तस्माज्जातो
भूतादिसंज्ञितादिति तन्मात्रवर्गमेवविभज्यदर्शयति शृथिवासैमभान्यादिविचित्रंगेयमंडले यत्सामान्यंहिरा
थमंगेयतन्मात्रनामतत् अन्यदसौरसमम् आदिशब्दः प्रकारे तीव्रमंदादेस्तन्नयुक्तत्याद्रुतद्रुतत्वादिसंबंधिनश्च
गेयस्यग्रहणं तदुक्तं भूपालीतायोञ्जुगत्वमजपञ्चानमदिरागेयसंयुतेति विचित्राइति विशेषणत्वनीत्यर्थः सा
मान्यमित्यविशेषः अविशेषनिर्दिष्टैरेवहि विशेषैर्भाव्यमितिभावः अतएवचविशेषाद्भिन्नविशेषतयास्यगेयादे
वकेवलस्तन्मात्रत्वमुक्तं तच्चसामान्यरूपत्वादेवाशेषविश्वार्थयाद्यापीत्याह व्यापकं ततएवोक्तं महत्त्वान्नतध्रु
वं स्वकारणेतिरोभूतिः ध्वंसोयत्तेनत्वाध्रुवं नचैतद्देशानवच्छिन्नत्वात्कालेनाप्यनवच्छिन्नमित्युक्तं महत्त्वान्नतध्रु
वमिति ह्यनेकेहिनजातुनित्यं भवेदितिभावः यद्यप्येतेविनाशादर्शनाभावान्नैतद्धिनश्वरमित्युक्तं नाध्रुवमि
ति यस्मात्स्वस्मिन्नेतेस्वस्मिन्नेवकारणेप्रलीनत्वेनाप्यनाशः यदंतर्विपरिवर्तिनएवार्थस्यबहिरवभासोनामकार्यं

तेषु नस्तेष्वेव विश्रान्तिर्नाशः इति तेनैतत्कूटस्थनित्यं अपि तु परिणामीति सिद्धं एतदेवान्यत्राप्यतिदिशति एवं रसा
दिशब्दोऽत तन्मात्रेष्वपि योजना नतु किमेभिः परोक्षो विशेषैर्विशेषाणामेव प्रत्यक्षाग्रमुपगम्यन्तां यद्वशादियं सकले
कलोककयात्रासिद्धेत्याशंक्याह विशेषाणामित्यतो वशेषे शास्त्रीया विशेषाणामेव स्यमिति कार्यापेक्षयादिकार
णेनभावमिति भावः एवमिति प्रकृतिरूपतां निरूपयति तत्रेति तेषु शब्दतन्मात्रे चित्राकाराः कृतीर्दधत् नभः शब्दा
वकाशात्मा वा व्याप्याससहो यतः तदेतत्स्पर्शतन्मात्रयोगात्सहितो भमागते वायुतामेतीति तेनात्र शब्दस्पर्शाभ्य
मना तदभिन्नमिति कार्यजननोन्मुखमित्यर्थः चित्राकारविशेषरूपाः कृतीर्दधदित्यनेनास्य शब्दैकगुणत्वमु
क्तं नतु शब्द एव कथं नभो भवेदित्याशंक्योक्तं शब्द इत्यादि यतः शब्दावकाशात्मा अवकाशात्मत्वान्नभसो गुण
कारणमित्यर्थः अवकाशात्मत्वेप्यसहे तर्वा व्याप्यासमहः इति तेन यथा शब्दः स्वात्मनि वा व्यस्य महत्वादव
काशतां ददाति तथा तत्कार्यमाकाशोऽपि सर्वस्येति तदिति शब्दतन्मात्रे तेनेति शब्दस्पर्शतन्मात्रकारणत्वेन
हेतुना शब्दस्पर्शाभ्यामनेनेति शब्दस्पर्शाभयगुणत्वमित्यर्थः नन्वस्येराकाशैकगुणः शब्द इत्युक्तं यदाहुः तत्रा
काशस्य गुणाः शब्दसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागा इति तत्कथमिह वायोरपि तद्गुणत्वमुच्यत इत्याशं
क्याह अन्येत्वाहुः ध्वनिः स्वैकगुणस्तदपि युज्यते यतो वायुर्निजं रूपं लभते न विनास्वरात् उक्तोत्तरभूतेषु पूर्व
पूर्वस्थितिर्यतः तत एवमक्षोत्तरवियोगो मिथः स्मृतः तदिति शब्दस्याकाशगुणत्वे यतो वायुरेवं विना नि
जं रूपमेव न लभते तत्सहचरितस्वभाव एवेत्यर्थः यद्वत्तरोत्तरस्मिन्वाय्वादौ भूतेषु पूर्वपूर्वस्याकाशादेः स्थितिरिता

श्री
तं.लो.
५

काशस्य वायोश्च परस्परमवियोगः स्फुट इति तदुक्तं अत एव स्पर्शोऽपि वायुस्तथा चोत्तरोत्तरस्य पूर्वं पूर्वं कारणमाहुरिति य
तश्च तत्सहचरितस्याकाशस्यैव वायोः स्वात्मतया गुणो वायोस्तु तन्मात्रं स्पर्श एव भवतीति शब्दस्पर्शौ तद्रूपेण समं प्रतो
भमाणौ तेजस्तत्त्वे त्रिभिर्धर्मैः शब्दः पूर्ववदेव तत्र तैस्त्रिभिः सरसैरापः सगन्धैर्भूरिति क्रमः त्रिभिर्धर्मैः रूपलक्षितं पू
र्ववदित्युत्तरोत्तरस्मिन्भूते पूर्वस्य पूर्वस्य व्यक्तानां यथा वायावनुप्रवर्तितः शब्दो गुणस्तथा तेजस्यपि शब्दस्पर्शावनुप्रव
र्तितौ रूपं तु मुख्य इत्यर्थः सगन्धैरिति ..... तैश्चतुर्भिः तदुक्तं स्तिमिताच्छब्दतन्मात्रात्तमथ्यासावकाशदानात् आका
शं ज्ञातमेकेन गुणेनैवोपलक्षितं शब्दस्पर्शगुणानां तत्स्तिमितानां समीरणः गुणेर्द्वाभ्यां तत एवास्य हृशेपतेवीरवंदिते
शब्दस्पर्शालोकगुणैः स्तिमितैरनलोद्भवः त्रिगुणत्वमतस्तस्य प्रशंसन्ति त्रयीविदः शब्दस्पर्शरूपरसैः स्तिमितैर्वारि
संभवः चतस्रः शक्तयस्तेन वारिणो वरवर्णिनि शब्दादिभिः पंचभिश्च स्तिमितैर्भूसमुद्भवः तेन सर्वगुणा भूमिः सर्व
देव विभाव्यते इति ननु गंधादिगुणग्राम एव भूम्यादावुपलभ्यते न तु तदतिरिक्तं किंचिदित्यादि तथात्वे वा गु
णगुणिनोः किंचिज्ज्ञाते यमभ्युपगंतव्यमित्याशंक्याह तत्र प्रत्यक्षतः सिद्धा धरादिगुणसंचयः गुणसंचय इति गं
धादिगुणव्राताभिन्नत्वात्तद्रूप इत्यर्थः तदुक्तं इयं यथोक्ता गंधादिव्राताद्भिन्ना धरादयः प्रत्यक्षसिद्धा लोके स्युरिति
न हि धरादीनां तदतिरेकेणोपलंभ एव भवेदिति भावः तदाह नहि गंधादिधर्मौघव्यतिरिक्ता विभाति भूः गंधा
दीनामन्यतमस्य ग्रहे हि धरादिबुद्धिर्जायते नान्यथेति गंधादिभ्यो धरादीनामव्यतिरिक्तत्वं यस्मिन्नपहृते हि
हृस्तेन तत्तेजलादिवद्भूः तदुक्तं नापहृतैस्तु गंधाद्यैर्जातु वेज्जायते मतिः धरित्र्यादिजलादीनामग्रहेऽपि प्रजा

यते गंधादिसन्ततोनाम्यालज्ञानिभिः पृथक्भूरिति नन्वगंधादयश्चेद्गुणतद्ग्राह्यग्राहकरूपत्वान्नैषांक्रमेणोपलंभो।
भवेदित्याशंक्याह यथागुणगुणिनोर्भेदवादिनामेकमप्यदः चित्रंरूपंपटेभातिक्रमाद्धर्मास्तथापिवि ड्रावल
कणादादिगुणगुणिनोर्भेदेपि यथैकमपिस्थूलंहरितनीलादिमयतायाचित्रमिदंरूपंरूपाख्योगुणो यथाय।
थमुद्देशमात्रेणगुणिनिपटेक्रमेणोपलभ्यते तथापरादेरेकत्वाद्यापिगंधादयोधर्माघ्राणादावस्थादिभिःक्र
मेणोपलभ्यंते इतिनकश्चिद्दोषः तदुक्तं चित्रस्वभावकाःप्रोक्ताःगुणाःभिन्नापरादयः क्रमसंख्याययाचित्रंपटेरू
पंतवेष्टितइति ननुविषममेतद्दृष्टान्तेपटादौविचित्रस्यापिरूपस्ययुगपदुपलंभादित्याशंक्याह यथाचविस्तृते
वस्तुयुगपज्ज्ञातिचित्रिता तत्प्रतीतविरुद्धमिति अनुभवबाधितमित्यर्थः एतदेवोपपादयति पटेहिध्वनिरितिसैव।
भातिबाधितमेवयात् अतस्याप्रयत्नग्राह्यस्यनोपलंभइतिभावः ननुपटेहिध्वनिरितिपटेहिहेतुतादृष्टयासिद्धो
यमवभासइत्याशंक्याह नचहेतुत्वमात्रेणतद्दानसंवेदनात् नह्यत्रपटेहिस्वतिध्वनिरित्येतावतीयंप्रतिपत्ति
मपित्वपिपटेहिदेशेयंध्वनिरिति अतश्चासिद्धोयंहेतुरितिभावः ननुकथंनिष्क्रियतयापटहदेशमपास्यवक्तुः
श्रोत्रस्यतद्देशस्यशब्दोपलंभनिमित्तत्वंभवेदित्याशंक्याह श्रोत्रंचास्तमूर्तेहेतुकारणंतत्रतत्रतत्र हतिभागी।
तितद्देशेशब्दंवलक्षणामलंतथा तदित्रहेतुकारणत्वाद्धेतोः अदृष्टकृतेनापिरजोरूपत्वात् क्रियावत्त्वमिति तत्कार्यश्रो
त्रमपिक्रियावदित्युक्तं नत्रहतिभागीति तत्रतत्रविषयदेशव्यापारभाक् क्रियावदित्यर्थः अतश्रोत्रंपटहदेश
मपिशब्दंतथा तत्कर्मैनैवालंपर्यंते नत्वेणारदन्नीयात् ड्रावलकणादापक्षमूर्धद्विचीमंतातक्रमेणकर्णशा

श्री॰ त॰लो॰ ५

स्फुलवच्छिन्नं श्रोत्रतया संमतं नभोदेशं संप्राप्य संयोगविभागप्रभवप्रथमशब्दप्रभवजः शब्दः स्वविषयं ज्ञानं जनयेदि-
ति एतदेव प्रतिदेशमनुवदति यत्वाह श्रोत्रमाकाशं कर्णसंयोगाभेदिते शब्दजः शब्दश्रावणात्म शब्दबुद्धिप्रसूयते
तस्य मे देपि स्वजे ध्वनावा कर्णकोस्मिन्ति अयुक्तमतिरेषिति इदं संवेदनं कथं अतस्तस्याप्ययादन्यत्रास्योपलंभ इति नायम
सिद्धो हेतुरित्याशयः तस्यैवमभिधानात् कर्णादिस्यमंद इत्यत्रप्रायत्वात् अपितु स्थानाकर्णनयोरपूर्वे सूचितं अमुत्र
त्रिमुक्तजदेशे यदि नाम हि श्रोत्रतया संमते नभोदेशं प्रायः सर्वत्र प्रायः शब्दसहजः शब्दः प्रतीयते न दिह श्रोत्रे
शब्द इति प्रतिपत्तिः स्यात् न तु दूरतया मुक्तजदेशादि विति ततश्च श्रवणाकाशसमवेत शब्दोपलंभपक्षः स्वान-
भवेनैव प्रतिक्षिप्त इति भावः अत्रैव हेतुमाह न हि शब्दजशब्दस्य दूरादूरत्वं वादितः श्रोत्राकाशगतस्यास्ति दूरा-
स्वभावता न हि दूरादूरादूरा शब्दाकदितस्य शब्दस्य श्रोत्राकाशदेशसमवायाविशेषात् कारकैर्वैदूर्यावदूर्यो ।
भ्यां स्वात्मनि कश्चिदतिशयः न तु माभूत् क्षोत्रदूरतया शब्दजः शब्दो दूरप्रतीति विषयः प्रथम एव तु श्रोत्रपर्य-
तप्रसरणशीलो दूरदेशस्य यातयास्यादित्याशंक्याह न चासौ प्रथमः शब्दस्तावद्व्यापीति प्रयुज्यते तत्रैवं महा
तीव्रात्मा श्रूयमाणत्वेनेन तु कथं श्रूयेत मंदः स न हि धर्मान्तराश्रयः प्रथमः शब्द इति दूरदेशस्य मुक्तजात्
तुः एवं हि प्रथमोयं मुक्तजादिशब्दस्तद्देशसन्निकृष्टैः श्रोतृभिस्तीव्रतया श्रूयमाणः कथमपरैर्दूरदेशस्थैन
श्रोत्रा मंदतया श्रूयते न हि स तीव्र एव शब्दो मंदः स्यात् धर्मान्तरस्याप्यभावः स्यादेकस्य विरुद्धधर्मायोगा-
त् अतश्च स्वाश्रयमुक्तजादेवास्योपलब्धिरित्यसिद्ध एवायं हेतुः न तु कारणदेः शब्दस्यैवं वदतां सर्वापाकार्य

हेतुद्वयमुपन्यस्तं तत्र प्रथमेतदेकेनैव हेतुना परार्थत्वेन परार्थत्वं तस्मादव्यक्तस्य हेतुद्वयस्याविवेकं प्रत्येव भावादित्याशं
क्याह एतस्मान्यैरप्याकारिवदृश्येतिदृष्टयाह पुनः नायस्कान्तपतितत्वायात दानेकोहितपदितः अन्यैरितिज्येपाक्तकाका
रादिभिः तेनैवमाह यत्पैः संयोगास्पर्शवद्गुणत्वेन कारणगुणपूर्वकेनैव प्रसाधादि अन्यथाहि कार्यद्रव्य
गुणसंयोगाज्जन्य एव संयोगः स्यात् कारणसंयोगपूर्वकत्वादेव कार्यसंयोगस्य न तत्रान्यतरोभयकर्मजः संयोगः
स्याण्णुमेण नयोः शेषेनोवा न स्यात् न च संयोगो यावद्द्रव्यं भवति मनेवद्द्रव्ये विभागोपपत्तौ निवृत्तेः अत स्व द्वयोर
पिहेतोः संयोगेनानैकान्तिकत्वं प्रसृत संयोगमेव दृष्टान्तीकृत्य कारणगुणपूर्वकत्व यावद्द्रव्यभाविनाभावं स्प
र्शवद्गुणत्वमायतनेसायतनविपर्ययसाधनादिरुद्धं पिण्डियाकपक्षेच घटपाकजरूपादिभिः स्फुटमनैका
न्तिकत्वम् अकारणगुणपूर्वकत्वे चपदं प्रत्यसिद्धं च शब्दगुणादेवोपादानात् शब्दगुणस्य कार्यसोत्पादोप
गमात् अथ यावद्द्रव्यमपि तथा यावद्द्रव्यमेव शङ्खादौ शब्दस्याभावात् कथं न श्रूयत इति चेत् अनभिव्यक्तत्वादि
ति ब्रूमः यदनभिव्यक्तशब्दकादभिव्यक्तः शब्दः परिणामोन्यथैवेति तस्मात्स्पर्शास्पर्शवतोरुभयोरपि धर्मः श
ब्द इति दृष्टयेति तत एवावधार्यमितिभावः एवं शिवादेर्थ तेनस्य तत्त्वजातस्य क्रमेण निरूप्य व्याप्यव्यापकभावं द
र्शयति अमीषां तत्र धरादीनां यावांस्तत्त्वगुणः पुरा गुणाधिकतया तिष्ठन् व्याप्तता वाच्य काशते ध्रुवेति योय
स्य पूर्वभावीत्यर्थः इह खलु तत्त्वानां षट्त्रिंशेपि स्वाव्ययाख्या नरपतिशिवात्ममेनज्ञेविधये तेषां प्रकाशम
य चिद्धर्मत्वाख्यो गुणो यथायथमधिकं तया स्फुटीभवन्विशिष्यत इति योयत्तो विशिष्टगुणः स तस्य व्यापको

श्री
तं. लो.
६

यथा शक्तेः शिवः शिवशक्तीत्यनयोरिति यदभिप्रायेणैव मायासदेशापर्यंतमात्मविद्याशिवाख्यं तत्त्वत्रयं य
था पूर्वं चिन्मयत्वप्रकाशाभासितामाया न्यैरुक्तं एवं च यथयथि नरात्मके मधादौ तत्त्वजाते चिद्धर्मात्मनो गुणस्या।
विशिष्टमेव तत्त्वं तथाप्येषामवरोहक्रमेणाविद्यतायां यथा यथैषां व्याप्ति शयात्म गुणेनारोहक्रमेण तार
तम्याद्विशेषः स्युक्तं गुणाधिकतयातिष्ठन्याद्यान् पूर्वभावीत्तत्त्व गुणास्तावानमीषां धरादीनां तत्त्वानां व्यापको
यथा धराया जलं तस्यापि तेज इत्यादि नन्वग्निधूमवत्कारणं कार्याव्यभिचार्यतया तद्व्यापकं कार्यं च तदव्य
भिचारितया व्याप्यं अथवातिरस्कारिणी तिरोहितत्वात् वस्तुत्वं व्याप्यं स्थूलं व्यापकमिति किमत्र गुणाधिक्य
कथनेनेत्याशंक्याह व्याप्यव्यापकतां येषां तत्त्वानां दर्शिता किल सा गुणाधिक्यतः सिद्धा न हेतुत्वान्न लाघवा
त् किलेत्यागमे एतदेव हेतुत्वस्य लाघवस्य व्यभिचारं दर्शयन्नुपपादयति अहेतुनापि रागो हि व्याप्नोवि
द्यादिनास्फुटे अहेतुनेति विद्यारागयोरव्यक्तरागद्वेषाः कालसमुत्पाद्यत्वात्तथैव योगिनां धर्मसामस्त्ये
नावभाति भूः धर्मसामस्त्येनेति धर्मादीनां हिरण्यादीनां सामस्त्येन सहभावेन योगपद्येनेति यावत् एतस्य
न्नुपायश्चित्ररूपावभासो विस्मृतत्वेनिमित्तं इह तत्त्वधर्मसामस्त्यधरादिसिद्धानां योगिनां योगजन्मातिशयाभूत्स
हाकरणत्वे इति एवं योगिनां पट्टकरणत्वमयोगिनां च तदभावः सूपायभेदादेव धरादेर्गन्धादीनां क्रमे।
णोपलंभ इति नेदं चोद्यं यद्धरादीनामेकरूपत्वाद्गन्धादीनां कथं क्रमेणोपलंभ इति तदाह गंधादिशब्दपर्यंत।
वित्तस्य धरातत्त्व। उपायभेदाज्ज्ञानेषां क्रमाक्रमविभागतः ननु यदि धरादेर्गन्धादेश्च रूपेण कश्चिद्भेदः संभवति

ननु कथमुपायभेदेन ज्ञानं यदि बुद्धिभिदा ज्ञातं इत्यादिनी या गंधवती येत्येतेन विशेषणविशेष्यतया बुद्धिभेदो भ
वेदित्याशंक्याह नत्वेवं क्रमव्यक्तिरूपेणेथीभेद उच्यते षष्ठीप्रयोगो यो भेदाद्भेदकत्वात् तथा तत्र इति यत
उपायभेदेन क्रमावभासः षष्ठीप्रयोगो वा इति यागायागंध इति भेद्यभेदकतेति विशेषणविशेष्यभाव इत्य
र्थः तद्यथा गंधवती धरा इत्यादि तदुक्तं विशेषणविशेष्यत्व व्यपदेशः स्यादीभिदां लक्षणं प्रवनोहेतो गो
चरत्वं ब्रजत्वमीति प्रकृतमेवोपसंहरति तेन धर्मातिरिक्तो धर्मीनाम न कश्चन तेनेति क्रमग्रहणस्या
न्यथासिद्धत्वेन हेतुना नेदं गंधादिधर्मोघाव्यतिरिक्ताः परादय इत्युक्ते ते च के कति च कियंतः कीदृशाः पुनरि
त्याशंक्याह तत्रानेकप्रकाराः स्पर्शगंधरूपरसाः स्थितौ संस्पर्शाः पाकजोऽनुष्णाशीतः शब्दो विचित्रकाः शैत्यं
माधुर्यशीतत्वे क्षिप्राशाद्याप्यवारिणि शुक्लभास्वरतोऽलं त्वं क्षिप्ताः शब्दाद्यपावके अपाकजश्च शीतोऽस्यो ध्व
निश्च तत्र पावके वर्णात्मको ध्वनिशब्द प्रतिविंबा यथां चे अनेकप्रकारा इति तत्र गंधो हि द्विविधः सुरभिरसु
रभिश्च रूपमनेकप्रकारं शुक्लपीतादि षड्विधो मधुरादिः पाकज इति देशकालादिद्रव्यांतरसंयोगात्प्रभवना
त तदुक्तं स्पर्शोस्यानुष्णाशीतत्वे सति पाकज इति विचित्रक इति खटखटादिरूपत्वात् शैत्याद्यादिपयं रू
परसस्पर्शो विषयं यदुक्तं शुक्लशीतमधुरा एव रूपरसस्पर्शा इति चित्रा इति कलकलादिरूपत्वात् एवमुत्तर
त्राणि यावत्पयथागच टचटादि रूपतया वैचित्र्यं ज्ञेयं शुक्लभास्वरेतीति रूपे तदुक्तं तत्र शुक्लं भास्वरं च रूपमुष्ण
एव स्पर्श इति अपाकज इति तदुक्तं स्पर्शोस्यानुष्णाशीतत्वे सति अपाकज इति वर्णात्मक इति वाचकशब्द

मयऽस्यार्थः प्रतिबिंबानीति तदुक्तं प्रतिशब्दकसंघातो नभस्येवोदितो ध्रुवैरिति नन्वनेरस्पर्शवदाकाशैकगुणत्वे श
ब्दस्य निर्णयायि यदाहुः शब्दः प्रयत्नानन्तरं समस्तकार्यपूर्वकत्वादयवद्द्रव्यभावित्वाश्रयादस्तत्रोपलब्धेश्च नस्पर्शवद्वि
शेषगुण इति तत्कथमिह स्पर्शवतोऽनित्यादीनामपि गुणः शब्द इत्युच्यते इत्याशंक्याह यत्तु न स्पर्शवद्धर्मः शब्द इ।
त्यादि भाष्यते कारणादेस्तत्र प्रतीतिविरुद्धं केनरदप्यतो सकलतः सहैव समुत्पत्तेः नन्वकारणव्यापकं चेति
विप्रतिषिद्धमेतदित्याशंक्याह तद्विना न भवेद्यत्तद्व्याप्यमित्युच्यते यतः नलाघवं च नामास्ति किंचिदस्यवदर्श
ते गुणाधिक्याद्दतो ज्ञेया व्याप्यव्यापकतास्फुटा नभवेदित्याभासतो नयायादित्यर्थः नह्याभासवादे किञ्चि
भासेभ्यः किंचिद्भावानामन्यावेदकं प्रमाणं संभवेदित्यभिभावः अतश्चेह यदनुग्रहं विना यन्नभासते तन्तद्व्याप्यमित्यु।
क्तमितरच्च तद्व्यापकमिति अत्रत्वदर्शनादिति संविदद्वैतमात्रसतत्त्वे विकल्पशास्त्रेऽत्यर्थः नहि परां संविदमधिकृत्य स
स्थूलं सूक्ष्मं वा किंचिदस्तीत्यभिप्रायः अत इति हेतुत्वस्य लाघवस्य च व्यापकतायां निमित्तत्वादुपपत्तेः ननु।
श्रीपूर्वशास्त्रे गुणाधिक्याद्यूर्ध्वाधरभावमात्रमेवोक्तं न व्याप्यव्यापकत्वमिति किमेतदुच्यते इत्याशंक्याह
यो हि यस्माद्गुणोत्कृष्टः स तस्मादूर्ध्व उच्यते ऊर्ध्वताभ्यामतश्च श्रीमन्मालिनीविजये स्फुटा नह्येवमादावूर्ध्वत्वे
देशकृतं कालकृतं वा विवक्षितं किंतु किंचिद्धर्मैकत्वं तारतम्यात् गुणोत्कर्षः तदेव च व्यापकत्वमित्युक्तं ऊर्ध्व।
ताव्याप्ततेति एवमियता पर्यवसितमित्याह अतः शिवतामभृति प्रकाशतास्वरूपमादाय निजात्मनि ध्रुवं
समस्ततत्त्वावलिधर्मसंचये विभाति भूम्यास्तनयाश्रितेवले अतो गुणप्रकर्षप्रयुक्ता व्याप्यव्यापकभावादे।

नोः शिवान्तमध्य इति स्वात्मेति चिद्धर्मात्मगुणप्रकर्षमासाद्य समस्तानां तत्त्वानां संवेदयितृभिः संग्रहपर्यायैर्धर्माणां मो
न्नयैर्निश्चितमेव पूर्णेन रूपेण वा तत्त्व याम्यन्ते भूमीति समस्ततत्त्वव्याप्येत्यर्थः एतदेवान्यत्रापि निर्दिशति एवं ज
लादेरपि शक्तितत्त्वपर्यन्तं यावत्तावत् प्रवृत्तिर्न्ता दृक्ता नाहमिति पूर्वापरैस्तत्त्वैर्व्याप्यमिति भावः ननु व्याप्यव्याप
कभावप्येषां को विशेषः इत्याशंक्याह किं तु तत्त्वं शक्तितत्त्वेन तत्त्वं पूर्वं तत्तद् तयेति भेदः उक्तमिति यावत् धरादि पू
र्वमिति जलादि तद्धर्मतयेति सधर्मो यस्येति शक्तिमद्रूपतयेत्यर्थः तेन धरातत्त्वं शक्तिरूपं जलतत्त्वं तु श
क्तिमद्रूपं सधरं च जलतत्त्वं शक्तिस्तेजस्तत्त्वं तु शक्तिमत् यावच्छक्तितत्त्वं शक्तिः शिवस्तु शक्तिमानेव पंचत्रिंशत्त
त्वी शिवनाथस्यैव शक्तिरुक्तेयमित्याद्यन्यैरुक्तं एतच्चान्यत्रैवैतेनैवोक्तमिति तत एवावधार्यमित्याह अत्र
न्तरप्रक्रियायां वैतत्यतः प्रदर्शितमिति एतत्तस्मात्ततः यथेप्सितं विस्तरार्थी विवेचकः अन्तरप्रक्रियायामिति श्री
परात्रिंशिकाविवरणादावित्यर्थः एतदेव श्लोकस्य प्रधानार्थेनोपसंहरति इति तत्त्वप्रकाशस्य कृतं समस्य
क्प्रकाशनं सम्यगिति अनेनात्र भोगकारिकादिभ्यो वैलक्षण्यं कटाक्षितमिति शिवं शंकरनन्दनसद्योज्यो
तिर्देवकरणभवादिमतं प्रत्याख्यास्यान्नवमे या व्याख्यावाह्निके जयरथाह्वयः ॥ इति श्रीतन्त्रालोकविवेके
तत्त्वप्रकाशनं नाम नवमाह्निकम् ॥ ॥ ॐ तत्तत्तत्त्वविभेदेन समुद्घातो योऽति निषिवत्नशीलकरः जय
ति परं जयमूर्तिः संसारपराजयस्फूर्तिः इदानीमेषामेव तत्त्वानां द्वितीयार्धेन पांचदश्यादिभेदमभिधातुं प्र
तिजानीते उच्यते तिकशास्त्रैकरहस्यं तत्त्वभेदनं तदेवाह तेषामेषां तत्त्वानां स्ववर्गेषु अनुगामिनां भेदान्तर

श्री॰
तं॰लो॰
॰८

8

मपि प्रोक्तं शास्त्रे श्रीत्रिकाभिधे भेदोऽत्र समपि पंचदशधादिलक्षणमपीति पूर्वापेक्षया श्रीत्रिकाभिधे शास्त्रे इति श्री
मालिनीविजयोत्तरे तदुक्तं तत्र अथैषामेव तत्त्वानां धरादीनामनुक्रमात् प्रपंचः कथ्यते लेशादित्यादि शिवः सा
क्षादभिधीयते इत्यंतम् तदेवाह शक्तिमच्छक्तिभेदेन धरायंमूलपश्चिमे भिद्यते पंचदशधा स्वरूपेण महानरात्
कलांतं भेदयुग्धीनं तदूर्ध्वमलयाकलः तद्वन्मायाच नवधा ज्ञाकलास्सप्तधा पुनः मंत्रास्तदेशाः पंचध्येमंत्रे
शाः तत्र यत्त्रिधा शिवो न भिद्यते स्वैकप्रकाशत्वान्न चिन्मयः शक्तिमच्छक्तिमद्भेदेनेति शक्तिमतां शक्तीनां च व
समाणस्वरूपाणां शिवादीनामिच्छादीनां च भेदेन प्रत्येकं सप्तधा वैचित्र्यदशात्मना प्रकारेणेत्यर्थः मूलप
मिति प्रधानांतं तत्त्वचतुर्विंशकमित्यर्थः स्वरूपेणेति स्वं रूपं मातृमानाद्यत्र परतरं वक्ष्यमाणपतया परिदृश्यमा
नजडस्वभावे यथा पृथिव्यां गंधादिगुणोत्कटे घटे सति तत्स्वरूपं भूमेर्यत्स्थगजडमवस्थितं मातृमानादु
पधिभिः संजातेऽपराकमिति श्रा नरादिति पुंस्तत्त्वादारभ्य कलांतं तत्त्वषट्कमित्यर्थः भेदयुग्धीनमिति ।
भेदयुग्मरहितं त्रयोदशधामिति यावत् इह यद्यपि सर्वं सर्वात्मकमिति सर्वत्र पंचदशात्मकत्वमेव न्याय्यं तथा
प्यधराधस्तत्त्वे क्रोडीकारेण प्रतितत्त्वं प्राक्प्रपंचितरूपेण परसंवित्तमुल्लसेत् येनोत्तरोत्तरत्र पूर्वपूर्वस्थितिरव्य
भिचारेण भवेत् अन्यथा हि यत्र यत्र हि विश्रांतेत्तत्तन्मयः इत्याद्युक्तयुक्त्या धरादेरतत्त्वता तस्य संत्वैकवस्था
देत् तत्तदुत्तरं पुनस्तत्त्वजातं पूर्वपूर्वस्मिन् रूपे विलीनं सत् क्रमेण संविदेव विश्राम्येद्यथा यथं तस्यापवेदकात्
अत एव संविद्विश्रांततत्त्वानां तत्स्थरभागं दात्मलमिति तदीयं भेदद्वयं न्यूनतामियाद्येनात्र सप्तशक्तिकस्य पल

षाकलादेः षट्कस्य प्रमातृत्वात्सकलस्य च सशक्तिकस्य स्वरूपीभूतत्वाद्द्वयोर्दशविधत्वमेव स्यात् यदुक्तं विज्ञा
त्मके हि विश्वस्मिन्यासं विदवलोकयेत् नीजवीर्यमहास्फारसमवष्टंभयोगतः विशिष्टकार्यसंपन्नैः प्राक्तत्रोदे
हिसाहङ्कारात् अथ राथस्तत्तेषु स्थिता पूर्वस्थितिर्यतः अन्यथास्थितिरेवैषां न भवेत्सर्वहानितः एवंस्वरूपत्वय
दं विलीनं तत्त्वजालकं भोगायनालमित्येवं नूनं त्वं तत्र भेदवमिति सशक्तिकत्वसकलः स्वरूपीभूतः सन् स्वरू
पमेव न तत्राभियात् भेदो हि प्रतियोगिनमपेक्षत्यपर त्वभेदमेकलनां विदध्याद्यथेदमयमिदं मानमयं माते
तिमेयस्य प्रत्तमेयतास्वात्मनि न कश्चिद्भेदः एवं स्वरूपस्य स्वात्मनि भेदाभावायुक्तमुक्तं क्रमेण भेदक्रास इति
यदुक्तं भेदाहितस्वरूपेभिदं त्वयिनि भेदसंकलनां अन्यत्र प्रतियोगिनि विदधति हि परत्र तेन तदभावात् नि
जवात्तभेदद्वितयीनिराम उक्तः क्रमेणाद्वे परिपूर्णेशिवतत्वे भेदाभावादभेयतानेनेति रुद्रवदिति रुद्रशब्देन
लक्षितामेकादशसंख्यामर्हतीति वर्त्तते प्रलयाकल इत्यर्थात् स्वरूपीभूतः एवमुत्तरत्र विज्ञानाकलादावपि
ज्ञेये अतएवात्र विज्ञानाकलादीनां पंचानामेव प्रमातृत्वं येनैकादशविधत्वं मायेति न तु स्यात् द्वितीयोपवेय
प्रलयाकल उच्यते तेन सोप्येकादशविधएवेत्यर्थः नववेति सशक्तीनां चतुर्णां मंत्रादीनां प्रमातृत्वात् सप्त
येति सशक्तिकस्य मंत्रेश्वरादेस्त्रयस्य प्रमातृत्वात् तदीशाः मंत्रेश्वराः पंच च यद्इति मंत्रमहेश्वरशिवयोरेव सश
क्तिकयोः प्रमातृत्वात् त्रिधेति शिवस्यैव सशक्तिकस्य प्रमातृत्वात् शिवस्य भेदाभावे हेतुः स्वैकप्रकाशत्वं
न चिन्मय इति भेदो हि प्रतियोगव्यपेक्षः न च परं प्रकाशमपेक्ष्यापरः कश्चिदस्ति येन तस्य संभवेदिति समनन्तरमेवो ।

श्री
तं॰लो॰
·५

क्षमित्याप्ताभितत्त उक्तं च शक्तिमच्छक्तिभेदेन धरातत्त्वं विभिद्यते स्वरूपसहितं तच्च विज्ञेयं दशपंचधेति एवंज
लादिमूलांतं तत्त्वजातमिदं महत् पृथग्भेदैरिमैर्भिन्नं विज्ञेयं तत्त्ववेदिभिः अनेनैव विधानेन पुंस्तत्त्वात्सकला
न्तकं त्रयोदशविधं ज्ञेयं रुद्रवत्प्रलयाकलः तत्वन्मयापि विज्ञेया नवधा ज्ञानकेवलः मंत्रसप्तविधास्तद्वत्पं
चमंत्रविनायकाः द्विधा मंत्रेश्वरेशानाः शिवः साक्षान्न भिद्यत इति च ननु के ते शक्तिमच्छक्तिभेदेनास्याः सूचि
ताः शक्तयः शक्तिमंतश्च येन भुवः पंचदशात्मकत्वं स्यादित्याशंक्याह शिवो मंत्रमहेशेशमंत्रा अकलयु
क्कली शक्तिमंतः सप्त तथा शक्तयोस्य त्रयोदश स्वस्वरूपं पंचदशं तद्भूः पंचदशात्मिका ईशा मंत्रेश्वराः
अकलयुग्विज्ञानाकलप्रलयाकलौ कली सकलः शक्तय इत्यर्थाच्छिवादिसंबंधिन्य इच्छाद्याः सप्त तदु
क्तं शिवादिसकलांतांताः शक्तिमंतः प्रकीर्तिताः तच्छक्तयश्च विज्ञेयास्तद्वदेव विचक्षणैरिति स्वस्वरूप
मित्यर्थात्पृथिव्यादेः नन्वस्मद्दर्शने नरशक्तिशिवात्मकमेव विश्वमिति सर्वत्रोद्घोष्यते तत्कथमिह सि
द्धांतादर्शनादिप्रत्युचितं प्रमातृभेदमवलंब्य मयोक्तमित्याशंकां गर्भीकृत्यैतदेवोपपादयति तथाहि
तिस्रो देवस्य शक्तयो या वलिताः पुरा ता एव मातृमानमेयत्रैरूप्येण व्यवस्थिताः त्रैरूप्यमेव वर्णयति परो
ऽशो मातृरूपेऽत्र प्रमाणांशः परापरः मेयोऽपरः शक्तिमांश्च शक्तिः स्वं रूपमित्यदः अद इति वाक्यार्थपरामृ
र्शः तेन मातृरूपः परांशः शक्तिमान् प्रमाणरूपः परापरांशः शक्तिर्मेयरूपोऽपरांशः स्वरूपमिति यत्पुनः
शक्तिमतां शक्तीनां च सप्तविधत्वमुक्तं तत्सर्वं त्रिप्रकारप्रायमित्यनेनालं नरशक्तिशिवात्मकत्वमेव।

स्थितमिति न कश्चिद्दोषः एषां शक्तिमदादीनां मध्यात्स्वरूपं तावत्प्रथमं लक्षयति तत्स्वरूपं भूमेर्यत्स्थगलउम
वस्थितं मान्द्यमानाद्युपाधिभिरभिज्ञातोपरागकं अभिज्ञातोपरागकमिति तदुपरक्तत्वेन हि शक्तिमदादिरूप
त्वमेवस्यादित्याशयः एवमस्यैकत्वेप्यवांतरव्यक्तदेशभिन्नत्वे शक्तिमत्तः शक्तयश्च निमित्तमित्याह सक-
लादिशिवांतैस्तन्मात्राभिर्व्यवधानान्यथा शक्तिमद्भिस्तद्भूतशक्तिभिः समस्तभिद्यदः अनुद्भूतशक्तिभिरित्यने-
नात्र शक्तिमत्तो प्राधान्यं कटाक्षितं उद्रेचितात्मकत्वमनेन तेशक्ती नाम वस्तुतो हि शक्तितद्वतोः परस्प
रमवियोग एव किंतु प्राधान्यमेव प्रयोजकीकृत्य तथाव्यपदेशः यदयं शक्तिमान् इयं शक्तिरिति नतु सक-
लादिप्रमाणसमस्तकं सर्वं च प्रसिद्धमित्यलौकिको दोषः नन्वेतायस्तु न कश्चिदपि परिपठिताः कास्ताः इत्याश-
ङ्क्याह सकलस्य प्रमाणांशो योऽसौ विद्याकलात्मकः सामान्यात्मा स शक्तित्वेनाग्रिमेण तत्तद्भिदः लया
कलस्य मानांशः स एव परमस्फुटः ज्ञानाकलस्य मानं तु गलद्विद्याकलाहृतिः अशुद्धविद्याकलनाध्वंस-
संस्कारसंगता एव भवत्यशुद्धविद्यासंज्ञाणोः करणं भवेत् प्रबुद्धशुद्धविद्यात्मतत्संस्कारेण संगता मानं मं-
त्रेश्वराणां स्यात्तत्संस्कारविवर्जिता मानं मंत्रमहेशानां करणं शक्तिरुच्यते स्वातंत्र्यमात्रसद्भावा या तु शक्ति-
र्माहेश्वरी शिवस्यैव करणं तु या वेत्ति करोति च सामान्यात्मेति विद्याकलाभ्यामेव बुद्धिकर्मेंद्रियलक्ष-
णस्य विशेषात्मनः प्रसरस्य संग्रहात् अत एवोक्तं न तत्तद्भिदश्चेति एवं हि तत्तद्व्यापारभेदादनंताः शक्तयो
भवेयुरिति भावः उक्तं च शाक्ते तेनाशुद्धैव विद्यास्य सामान्यं करणं परा ज्ञानाकलेत्वसामान्यकलाकरणस्तु

10

च्यतेइति सप्येवेति विद्याकलात्मकः परमस्फुटइतीयान्विशेषः नहिप्रसमस्य जगणाय तस्याभिप्रायः गगलन्तुइति
गलेतेपोविनाशोक्तविरत्यर्थः प्रबुधक्कारिति नतमबुद्धा एवंत्वशुद्धविद्याध्वंसंस्कारसंगमेनास्यात्र प्रबुद्धबुद्धेस
शुद्धकलाध्वंससंस्कारस्यापिनपपदवस्यात्मनापिसंस्कारेणाग्रस्याः संगमोभवेत्र यद्वस्ति तत्संस्कारेणसंग्या।
तेति तत्संस्कारविवर्जितेति तेननपपदवस्यात्मनामसंस्कारेणविवर्जिताप्रणष्टसंस्कारेत्यर्थः नहितदा।
नीमशुद्धविद्यादेर्गंधमात्रमपिसंभवेदितिभावः मानमित्यर्थोक्तज्ञाविद्यामाणमेवचकरणमिति शक्तिरिति
चतत्रमयदिश्यते इत्युक्तं करणंशक्तिरुच्यतेइति स्वातंत्र्यमात्रसद्भावेति तडक्तंप्राक् एकएवास्यधर्मोसौसर्व
हेपेणवर्तते तेनस्वातंत्र्यशक्त्यैवयुक्तइत्यंजसोविधिरिति अतएवेश्वरीत्युक्तं तयावेत्तिकरोतिच सर्वशेषः य
त्सकलोप्यशुद्धविद्याकलात्मिकयैवशक्त्यावेत्तिकरोतिचेति एवंसत्यज्ञेयं एवंप्रमेयात्मकलादिशक्तीनां।
स्वरूपमभिधायप्रकृतमेवाह आशिवात्मकलांतयेमातरःसमतोद्विधा व्याप्तेनादिकशक्तिवान्मेदोवेद्यवे
दकः तत्रप्रमातृभेदाद्यदिवेद्यस्यापिभेदोभवेत्तदानेकेषुप्रमातृष्वेकमेवनीलंविदितंतस्मादपितद्भिन्नंभिन्नम्
नचैवमस्ति नहितत्तद्देशकालावस्थाप्रमातृभेदेपिनीलस्यस्वात्मनिकश्चिद्विशेषः संलक्ष्यते इत्याशंकागर्भी
कृत्यतदेवोपपादयति तथाहि वेद्यतानामभावस्यैवनिजंवपुः अनेनचात्रजाड्यादिष्टस्यवस्तुधर्मोख्या।
स्यप्रमेयस्यलक्षणंकृतम् नन्वसिद्धेयंप्रतिज्ञा नहिनीलज्ञानेनीलस्यकश्चिद्विशेषःपितृप्रमातृत्वस्यपूर्वम
ज्ञातेनंतरंज्ञातोत्पन्नः यदपिप्रत्यक्षतांपरोक्षतांपिपरोक्षतां देशकालादिभेदेनविषयःप्रतिपद्यतइत्याद्युक्तावि

षयस्य प्रमाणत्वं परोक्षत्वं वा धर्म उच्यते तदपि प्रमात्रतिशयाभिप्रायमेवेत्याशंक्यैवेदमाचष्टे चैत्रेण वेद्यं वेद्मीति
किमत्र प्रतिभासितो नीलं वेद्मीत्यत्र केवलनीलप्रथायां वेद्यता या विषयधर्मस्तमाविज्ञापि चैत्रेण वेद्यं नीलं वे-
द्मीत्यस्यां प्रथायां किं नीलमात्रं प्रथते किमुत चैत्रवेद्यताविशिष्टं नीलमिति तत्राद्ये नीलं वेद्मि चैत्रवेद्यं नीलं वे-
द्मीत्यनयोः प्रतीत्योरविशेषः स्यात् न चैवमनुभवविरोधात् द्वितीये तु चैत्रवेद्यता नीलस्य किं स्वगता विशेष-
णमुत प्रमातृगता न तावत्प्रमातृगता व्यधिकरणयोर्भिन्नकालत्वेन विशेषणविशेष्यभावायोगात् स्वगता
चेत्सिद्धः प्रतिज्ञार्थो वेद्यताभावस्य निजत्वमिति ननु व्यधिकरणत्वेऽपि ज्ञातोऽर्थ इति तथा प्रतीतेरस्ति विशे-
षणविशेष्यभावः चैत्रेण वेद्यं नीलं वेद्मीत्यस्यां हि प्रथायां चैत्रेण ज्ञातमर्थं जानामीत्युक्तं भवेत् ज्ञानं च प्रमा-
तुरेवातिशयो न प्रमेयस्येत्युक्तप्रायं तदाह नन्वचैत्रीयविज्ञानमात्रमत्र प्रकाशते वेद्यताख्यस्तेनार्थधर्मोऽभा-
तिभावस्य नीलवत् प्रवेशितनीलादौ विषये ननु ज्ञानेन नाम क्रिया सा च फलानुमेया फलं च प्रकटताख्यं विषय-
धर्मः सैव च वेद्यतेति कौमारिलमतमाशंक्य प्रतिक्षिपति वेद्यता च स्वभावेन धर्मो भावस्य चेत्ततः सर्वात्मनैव
वेद्यः स्याद्घटनीलादिधर्मवत् घटनीलादीति भावप्रधानो निर्देशः एवं हि भावस्य घटत्वसन्निवेशनीलत्वरू-
पशब्दादिग्रहणकार्यत्वकारणत्वादीन्येवमादयो यथा सर्वास्वप्रतिविशिष्टास्तथा वेद्यताख्योऽपि धर्मो भवेदिति
तादभावाः प्रसज्येत सर्वे च सर्वज्ञाः स्युः नन्वनियतप्रमातृबुद्धिजन्यत्वात् किंचिदेव प्रति वेद्यत्वं स्यान्न सर्वास्वप्रती-
ति चेन्नैवं एवमपि हि यथा कुविंदजन्यः पटो न तमेव प्रति सर्वाविशेषात्तथा वेद्यतापि सर्वाविशेषेणैव भवेत्

नन्वयेन तत्तन्यते तं प्रत्येवेति नियमो युक्तः तदाह अथ वेदकसंवित्तिबलादेवार्थधर्मभाक् भावस्तथापि दोषोऽसौ
तं॰ लो॰ विदकृतत्वस्तुवत् दोषोऽसौ सर्वोऽस्त्वनित्तथास्यादिति ननु हि ज्ञानादिवत्कार्येनात्रानियतप्रमात्रयेतावुद्धिजन्मनेवे।
॰॥ द्यमस्येव वेदकत्वस्यापि तथाभावो भवेत् वेद्यवेदकयोरन्योन्यापेक्षत्वात् नचैतदस्ति वेदकस्येव वेद्यस्याप्यवे
तन्येनत्रुपयोगात् अतवस्तुलतयाहि ज्ञानादिवदपेक्षावुद्धिजन्यत्वमनाशंक्यं भंरुपत्तेवेण्यन्यतिसमाहितेति यदि
वनाम भावस्य नीलत्वादिवद्वेद्यत्वाख्योऽपि धर्मो भवेत्तत् किमसौ वेद्यतो वा अवेद्यमेव तत् किंचित्स्यात् नहि संविद
मनारूढं वस्तु वस्तुत्वं लभते इत्युक्तमसकृद्बहुशः अथ वेद्यस्तत्तस्यापि नीलत्वाद्यवद्वेद्यत्वेन भाव्यं अन्यथा
वितापवस्यात् एवं च तत्रापस्य वेद्यत्वं तत्रापत्यादिति मूलक्षितिकारिणी वक्तमवस्था स्यात् येन कस्यचिद
प्यर्थस्य वेद्यता न घटेतेति मूलक्षितिप्रायैव विसंपर्यवस्येत् तदाह । वेद्यताख्यस्तु योऽयं धर्मः सोऽवेद्यश्चेदर्थ एव प्रष्ठव।
त् वेद्यश्चेदस्ति तत्रापि वेद्यतेऽनवस्थितिः ततो न किंचिद्वेद्यं स्यात् मूलक्षिति तत्प्रसज्यते ननु तत्तन्नियतोपाधि
वशाद्यथा ज्ञानस्य तत्तदर्थप्रकाशकं रूपं येनेदं नीलज्ञानमिदं पीतज्ञानमिति प्रतिकर्मनियमः स्यात् त।
था भावस्यापि प्रतिनियतप्रमात्रुपाध्युपस्थापितमेव रूपं वक्तव्यं येन संबंधिनियमः सिद्ध्येदयं चैत्रस्यैव वेद्यो यं
मैत्रस्य चेति तदाह उक्तविवक्षाद्गुणार्थ्यशापस्थापितं वप्रत्यक्तं भावस्यार्थप्रकाशात्मयथाज्ञानमिदं तु मत
उपाध्यंशेति विज्ञानं गुणामनिक्यात् नचैतद्युक्तं एवं हि बाह्यस्यार्थस्य तत्तन्नियतोपाध्युपस्थापितरूपत्वात् ज्ञानवद्वे
दः प्रसज्येत मैत्रवेद्योऽन्यो यश्च मैत्रवेद्याद् इति नहि तदेव नीलज्ञानं भूत्वा पीतज्ञानं भवितुमर्हति नचैतदिष्टं व :

सर्वस्यार्थस्य व्यतिरेकत्वेनैव सत्ताद्युपगमात् एवं च किमयमेकप्रमाणवेद्यतोपक्रमः उत सर्वप्रमाणवेद्यतोपक्रमः
तत्रैकप्रमाणवेद्यतोपक्रमे तेनान्यस्य प्रमातुरसौ अवेद्यः स्यात् अनेकप्रमाणवेद्यतोपक्रमे त्वेकैकेनानेकस्यावि
दर्पीति सर्वात्मनामव्यक्तिमेव जगद्भवेत् अत आह एकविज्ञानाद्यवेद्यत्वेन ज्ञातृत्वेऽवेद्यता समस्तज्ञानावेद्यत्वेने
कविज्ञानावेद्यता अनेन वेद्यत्वेनाममभावस्य किंचिदित्याह तस्मादवेद्यतानाममभावधर्मोऽस्ति कश्चन ननु यद्येवं ना
हि भावः कथं विदिक्रियाकर्मतामियादित्याशंक्याह भावस्य वेद्यतासैव संविदोदयः सम्भवः ननु त्वया संविदन्य
स्यार्थः न कथमन्यस्य सम्भवोऽन्यस्य वेद्यता ओतिशयः न हि घटस्योदयः पटस्य किंचित्स्यात् संविद्याद्यानामा
विशिष्टेति न सम्भवः सर्वेषामप्यविशेषेणैव भवेदिति संबंधिनियमोऽपि न सिद्धेदित्याशंक्याह अर्थग्रहणरू
पं हि यत्र विज्ञानमात्मनि समवैति प्रकाशोऽर्थस्य सैवास्य वेद्यता इह खलु ज्ञानस्यार्थजन्यत्वादर्थविषयत्वे ज
नकत्वस्य चक्षुरादिभिरविशेषेऽपि वस्तुत्वाभावाद्विषयत्वनियमो येनेदं नीलग्रहणमिदं पीतग्रहणं ज्ञानमिति
स्यात् तस्मैवं विधदृष्टादृष्टात्मविशिष्टसामग्रीबलायत्तप्रत्यगात्मसमुत्पत्तिसिद्धत्याववर्तते तमेव प्रतिसोऽर्थः प्रका
शमानो भवेत् एषैव चार्थस्य वेद्यतोच्यते इति न कश्चिद्दोषः एतदेव प्रतिविधत्ते अत्र समः पदार्थानां नयमोऽया
दिवेद्यता अवेद्यावेद्यते संसृज्ञाने समापि वर्णिते अर्थग्रहणरूपेण्यात्मसमवेतज्ञाने सतीत्यर्थः एवमपि ह्यर्थस्य न किं
चित् न हि ज्ञानार्थयोरेकरूपत्वमेकाधिकरणत्वं वा ग्राह्यग्राहकात्मतयानयोः स्वरूपभेदात् ज्ञानस्य चार्थग्रह
णात्मकात्मतयानयोः स्वरूपभेदात् ज्ञानस्य चार्थग्रहणात्मकत्वेऽपि ज्ञानसमवेतत्वात् यदभिप्रायमेव चयपरात्व।

१२

श्री°
तं°लो°
१२

स्याहिभासमानमित्याचार्यैरुक्तं नाप्यसातिशयेस्य किंचित्पात् यथार्थं जनयात् ज्ञानमर्थस्य प्रकाश इति चेत् नत
नहि येयजन्यः स तस्य प्रकाशो भवति वह्निरिव धूमः स परं तत्कृतो लिंगं भवेद्यदविनाभावो निश्चीयते न चेह तत्रि
श्चयोस्ति विनापर्यंशेभ्यो न्यादीनप्रकाशात्मनो ज्ञानेस्याद्यात् अत एव कुत्रकेवलमवेद्याप्त्य पदार्थाः स्युरिति एत
देवहृष्टांतोपदर्शनद्वारेणाहफ्यति यथा हि एष्टुत्वादिरूपो अभयस्यापि अनन्दात्मापदार्थेनेति एष्टुत्वादि
रूपता तथा सत्यपि वित्तानविष्टानसमवायिति एवेचयथर्थप्रकाभावात्कथं वेद्यत्वमाप्नुयुः यथा घटस्य एष्टु
त्वादेराकारः पटस्याद्रूप्येन याया तथा ज्ञानसमवायित्वर्थप्रकाशात्मकोपि ज्ञायस्त्वयमप्रकाशरूपताभा
वान्नैव प्रकाशमाना भवेयुरित्यर्थः एवं न केवलं भवन्मते अर्थ एवाप्रकाशते यावन्न किंचिदपीति मद्रूप
एणांतरमप्यापतेदित्याह अनर्थः स्वमहोश्चैव हृष्यणोवस्त्वयत्स्वयं प्रकाशात्मनः तत्संक्रियाप्रकाशात्तदा
श्रयः स्वप्रकाशोऽमनोदीपवद्दरादि तथैव तत्र किं तत्प्रकाशात्मनाम सत्तेजयानि सर्वतः इह बाह्ये निमित्त
कारणं वस्तु तावदप्रकाशात्मकमिति नास्ति विवादः एतद्विषयं कार्यमपि प्रकाशात्मकमेव विषयप्रका
शकाले तत्प्रकाशस्याप्रकाशनात् नहि विषयग्रहणकाले तज्ज्ञानस्य ग्रहणमस्ति ज्ञानार्थयोर्युगपदप्र
तिभासात् तदाह नैव युगपदाकारद्वितयं प्रतिभासते इदं ज्ञानमयं चार्थ इति भेदाद्युपग्रहादिति तदाश्र
यश्च समवायिकारणमात्मा क्रियवन्निमित्तकारणानया विवक्षिते सहकारिभूतं च बाह्यं तः करणं चक्र
मप्यप्रकाशात्मकमेव तितपरत्वात् दीपश्च निमित्तकारणभूतो यद्यपि भवन्मते परस्यैव स्वस्यापि प्रके ११२

शक्तस्याप्यविदितएवासौ तथा न भवेत् वेद्यत्वमेव च विचारयितुमुपक्रान्तमित्यर्थवदस्यापि वार्त्तेत्येवमुक्तं प्रत
स्यार्थप्रकाशने समग्रैव सामग्री यस्य प्रकाशरूपैवेति न किंचिदपि प्रकाशने नित्सर्वमिदमेवं स्यात् आत्ममन
सोस्सयारोत्थानन्तं योगोपि सममवायिकारणमप्रकाशायैवेति गतार्थतान्वात्पृथगत्र नोक्तः ननु प्रदीपस्येव
ज्ञानस्यार्थप्रकाशनमेव रूपं तत्कथमस्य बोधमर्थप्रकाशात्मके ज्ञाने सत्यपि नार्थः प्रकाशत इति अपर्यनुयो
ज्यो हि भावानां स्वभावः तदाह ज्ञानस्यार्थप्रकाशनं न तु रूपं प्रदीपवत् इहैवेत्रो जीवतीति यथा चैत्रस्येव जी
वनातिशयेन परस्य न यथार्थः प्रकाशने प्यर्थस्यैव कश्चिदतिशयो न ज्ञानस्यातिशयेनैतदेवापहासप्रवः
सर्वं सदसदनेकपक्षेतो ह्यं कतत्क्रमेण समाधत्ते अथैवं मतविदितं नरीत्यामहीमतः अर्थप्रकाशो ज्ञानस्य
रूपं तन्निरूप्यतां अर्थः प्रकाशस्त्वद्रूपमर्थो वा ज्ञानमेव वा अथार्थस्य प्रकाशो यस्तद्रूपमिति भण्यते यन्नाम
देतदुच्यते ज्ञानस्यार्थप्रकाशो रूपमिति तत्र कोऽर्थ इति विचार्यतां किमर्थश्चासौ प्रकाशश्चेति सामानाधिक
रण्यमथार्थस्य प्रकाश इति सम्बन्धः आहोस्विदर्थस्य प्रकाश इति संबन्धमात्रं तत्र संभवमात्रेण शङ्कितम
थार्थे पक्षद्वयं परस्यानभिप्रेतमित्यप्रतिक्षिप्य तृतीयमेव पक्षं प्रतिदेसं विभजति षष्ठीकर्तरि चेत्कोदोष एवड
रूढः अथ कर्मणि षष्ठ्येषा एवयर्थस्तत्र हृदि स्थितः यदि नामार्थस्य प्रकाशनक्रियायां कर्तृत्वं तत्कथं ज्ञानस्यैव
मतिशयः न ह्यन्यस्यातिशयेनान्यस्य किंचिदिति वक्तुं शक्यं न यथा हि एषु तुभ्यादिरूपेऽङ्गभस्य सत्यपीत्यादिनोक्त :
परस्यैव दूषणोपग्रहात्माडरूढो दोषः प्रसजेत् अथ प्रकाशनक्रियायामर्थस्य कर्तृत्वं तर्हि णावकर्मकस्यापि णौ

श्री
तं. लो.
१२

13

कर्मोपपनेत्येनमर्थं प्रकाशयतीति सिद्धः प्रेषणाध्येषणादिविलक्षणस्तत्समर्थाचरणलक्षणः प्रयोज्यप्रयोजकव्या
पारभावः एवं च प्रयोजकव्यापारस्य प्रयोज्यव्यापारनिष्ठत्वात्प्रकाशमानघटार्थज्ञानेन प्रकाशत इति तत्र न युक्तं
स्वयं प्रकाशमानस्यार्थस्य प्रयोजकव्यापारे निपेलक्षणे ज्ञानोपयोगवैयर्थ्यात् तथाप्रकाशमानघटार्थः स्वप्रथादि
वैलक्षण्येन योग्यतयाप्रकाशमान इति स्वव्यापार इति प्रयोज्य इति चोच्यते तदप्ययुक्तमेव स्वयमप्रकाशमान
स्य प्रश्नेन प्रासादस्येतनवचरोपयोगोऽपि प्रकाशनासामर्थ्यात् योग्यता च प्रकाशप्रकाशरूपतया निरूप्यमाना
पुनरप्यसामर्थ्यवैयर्थ्ये नातिक्रामतीत्यर्थस्य प्रकाशेऽज्ञानस्वरूपमित्येतदसमीचीनं तदाह तथा चेदं दर्शयाम
किं प्रकाशः प्रकाशते अप्रकाशो वापि नैवासौ तथापि च न किंचन तत्र प्रकाशः किं प्रकाश्यते वैयर्थ्यादप्रकाश्यते इ
त्यर्थः अप्रकाशोऽप्यसौ च सामर्थ्याभावेन प्रकाश्यत इति संबंधः एवं च सति प्रकाश्येपाबाह्योर्थः प्रकाशते च ज्ञानेन
किंचित्स्यादित्युक्तं तथापि च न किंचनेति ननु यद्येवं तत्कथं लोकेऽपि देवदत्तश्चैत्रं ग्रामं नयतीत्यादौ प्रसिद्धः प्रयो
ज्यप्रयोजकभावो घटते इत्याह तर्हि लोके कथं एषोऽर्थः गच्छत्यगच्छति वा प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारेण न किं विद्धः
वेदितिभावः अत्रैवोत्तरमिति उच्यते चेतनस्यैतौ सख्यापर्यस्य विषयोज इष्टतोपचारिकः इह प्रेर्यप्रेरकोभयप
रमार्थत्वादेतस्यार्थः तत्र प्रेर्यस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तक्रियत्वेऽपि पारतन्त्र्यपरामर्शलक्षणः प्रेरकस्य च स्वातन्त्र्योऽपि प्रे
र्यैसमधिगतस्वमतेऽस्य स्वात्मन्यपेक्षिणी यत्परामर्शलक्षणोऽभिप्रायो येनोभयाभिप्रायमेलनारूपः प्रयो
ज्यप्रयोजकभावात्मा गुणः संबंधः स च खलु सति यत्र पुनः प्रयोज्यस्य प्रयोजकस्योभयस्य वा जडत्वादत्र संभवि

णीतोभिप्रायोनसंभवति तत्रासौनास्त्येवलक्षणयातत्रतत्रतत्रयात्रावर्तितव्यो यथाशरंगमयति कारीषोध्यापयति
वायुर्वह्निंपातयतीति तदाह तथाहिगंतुंशक्तोपिवैदेशोन्यायमतंगतेः मल्लानपवत्रस्मिन्नागमितः स्वामिनोति
हि स्वामण्यतो शक्तिंबुद्धस्त्वयीनतांस्फुटं पथ्यन्निहन्तिमाशाक्यगमयामीतिभाषते प्रेर्यप्रेरकयोरेवमालिकी
एपर्थसंगतिः तदभिप्रायेणान्योपिलोकोव्यवहरेत्तया शरंगमयतीत्यत्रगुरुतैव्यागाख्यसंस्कियो विदधत्येवकम
त्यउपचारेणज्ञायते वायुरह्निंपातयतीत्यत्रद्वावपितौजडौ हस्तमिः प्रेरकप्रेर्यवगुणापरिकल्पितौ प्रेर्यप्रेरक'
योरिति शरंगमयति वायुर्वह्निंपातयतीति च निहन्तिमाशंकेति गंतुंशक्यतेयोदासीन्यादिनाकदाचिदाकांक्षे
दित्यर्थः प्रतस्मगाक्षत्त्यपिप्रयोज्यप्रयोजककव्यापारेणावश्यंभाव्यमितिभावः एवमिति प्रयोज्यप्रयोजकयोर
भिप्रायमेलनेनेत्यर्थः तदभिप्रायत इति मुख्यएवार्थेद्रूपतामनुसंधायेत्यर्थः अन्योपिलोकइति प्रयोज्यप्रयोज
काभ्यापरस्तदस्यापीतियावत् तथेति प्रयोज्यप्रयोजकभावेनवेगाख्यसंस्कियां विदधदिति प्राकर्षणमात्त
णादाविक्षाप्रयत्नादिमान् धनुष्कः प्राकृष्टधनुर्बाहितस्य शरस्य मुष्टानेनतरप्रयत्नापेक्षात्माङ्गुलिसंयोगा
ज्जमेङ्गुलिकर्म तस्मात् ज्यांगुलिविभागः ततः संयोगविनाशे धनुःस्थितस्थापकलक्षणसंस्कारापेक्षाद्धनु
ज्यासंयोगात् ज्यायांकर्मोत्पद्यते तेनस्वकारणापेक्षेणज्यायांवेगाख्यसंस्कारमारभ्यते तमपेक्षमाणः शरज्या
संयोगोनोदनंभवति तस्मादिषावाद्यंगमनात्मकंकर्मतत्नोदनापेक्षं इषौवेगाख्यसंस्कारमारभते यस्मादाप
तनादिषौकतरोत्तरकर्मारंभः प्रेरकंमन्यतेइतिस्वयं यतेदेवाद्योपजारबीजंप्रेरकंमन्यतादेवहि यस्माद्भपवा

श्री॰
तं॰ लो॰
१५

15

गल्लोकेनप्रेरकउच्यते वस्तुतोहिप्रेर्यप्रेरकयोः परस्परापेक्षंरूपं तयत्रप्रेर्यंस्वतन्त्रंस्वात्मपरत्वेनास्तेयथानायात्मकंप्रेर्यत्व
मेवनास्ति तदनुसंधिमान्नापिप्रेरकस्यतदपेक्षंस्वातन्त्र्यंप्रेरकत्वंकथंस्यात् अतःप्रेरकंमनस्तत्त्वंतस्यप्रेरकत्वमुपचारा
ल्लोकेव्यवहृतेर्देहिक्तं उपचारेणगीयतइति कर्मबीजाख्यापयतीत्यादौप्रेरकस्यज्ञातृत्वात्मस्यप्रेर्यत्वात्संभवेऽपिप्रे
र्यमन्यतानिमित्ताउपचारादस्थितःप्रेर्यताव्यवहारः परिकल्पितोविस्पष्टउपचरितोवितियावत् तत्रचबीजंवायु
प्रभवमधरइवविभागजनकंचकर्म यतदेवोपसंहरति इयंतुज्ञेनसंबंधेनस्वाध्यायएवार्थसंगतिः प्राक्तामन्यत्र
विततमेननहिस्वतन्त्रोमया संबंधदेशज्ञस्यज्ञानंतस्यवासंबंधेन्यार्थस्यस्वाध्यायेभावाद्धेतोरुपचारइति यथार्ज
माद्देस्वव्यायोऽस्ययात्ययातयिर्दीत्वेप्रयोज्यप्रयोजकभावोऽतस्तदस्तुयाज्ञानसमर्थप्रकाशयतीत्यत्र ज्ञानार्थ
योःप्रकाश्यप्रकाशभावेऽपिइतिनैयायिकानांज्ञानमप्यचेतनमेवापद्यतेज्ञेयत्वादर्थवर्तियोगात्स्वतरात्माचेतनः
यदाहुः सचेतनश्चित्तायोगादिति एतत्स्वात्मव्यवहार्यमभिविषत्तिइतिनैतद्यथास्वम् एतदभ्युपगमेचयथाप्रयो
ज्यस्यादेःस्वव्यापारःएतनेनात्मिकासिद्धमेवमिहप्रयोज्यस्यार्थप्रकाशनमभ्युपगंतव्यं तदाह अस्तुचेज्ज्ञास्येतेता
हिसदव्वपत्तदश्चित् एतस्याभ्युपगमस्योपचारत्वम् वस्तुतस्त्वसौपीहनसंभवति निमित्ताभावात् नहित
न्निमित्तमुपचरणंन्याय्यमित्याह उपचारेनिमित्तेनकेनापिकिलभूयते केनापीति यत्रयथाक्वचित्तेन एत
देवदर्शयति वायुःपातयतीत्यत्रनिमित्तंतत्कृताक्रिया गिरौयेनाश्मसंयोगापाशाद्भ्रंशमुपयाते इहत्वात्मना
मर्थस्यनकिंचित्करमेवतत् उपचारःकथंनामभवेत्सोऽपिस्वच्छस्त्रसत् तत्कृतेतिवेगवद्व्याप्तवायुसंयोगा

पाशाद्वेशे प्रपद्यते इह तज्ज्ञानमर्थस्य ग्राह्यमित्यर्थः क्रियैवावयवविभागजनकं कर्मेति यावत् संयोगादिक
मित्तस्मादवयवविभागः ततः संयोगनाशः ततः पततं प्रत्यक्षाश्रयसंनिमित्तकत्वात्तत्तत्स्यतात्त्विकत्वं इह पु
नरर्थातिशयपत्तेश्च सर्वसर्वज्ञताभवेदित्यत्र काशुक्त्यात्तज्ज्ञानेनार्थस्य न किंचिज्जन्यते इति निमित्ताभावादुप
चारः कथंकारं नतिष्ठेत् तज्ज्ञानोदयेपि कथमर्थः प्रकाशते इति स्यात् यत्तानिनिमित्तमनुपचारोस्तु किं
मनेन मेत्यतीत आह भवेत्सोपि इदं वस्तुमत् इति न ह्युपचारे विषयस्य विषयिणा तादूप्यं वस्तुतो घटते येन
प्रकाशेनार्थः प्रकाशतोपचारान्यथाभावमियात् न ह्यरण्योपचारान्माणवकोग्निरेव भवेद्येन दाहादिल
क्षणां तदर्थक्रियामपि कुर्यात् तदाह अप्रकाशितएवार्थः प्रकाशतोपचारतः तादृशोविशि ·· किं हि इह
त्वत्रानुपचारतः अप्रकाशितइति असंजातप्रकाशनात्मधर्मकइति यावत् तादृशीतिप्रत्युतप्राक्तनरूपोपर्क
शितएवेत्यर्थः ननूपचारः सर्वात्मनाचेद्वस्तुसंस्पर्शमाणवकोग्निरित्यादिस्तद्व्यवहारः सर्वत्रैवाविशे
षेनप्रसिद्धः अथतत्रोपचर्यमाणेसहवर्तितैक्ष्ण्यादिगुणसदृशगुणयोगोनामवास्तवमस्तिनिमित्तं य
दृशादेवमादिरुपचारः समुल्लसेदिति चेन्नैतत् एवमपि तत्र किंवास्तवं निमित्तं येनार्थस्य प्रकाशनमुप
चरेम तस्मादपरमार्थिक एवात्रोपचार इत्याह विशेषावस्तूपचारे यद्बीजं तैक्ष्ण्यादि तस्य सत्त्वं प्रकाशनो
पचारे तत्किंबीजं यत्र सम्यक्ता मदतिवह्निगततैक्ष्ण्यादिसदृशस्यतैक्ष्ण्यादेः विशेषावास्तवत्वात् किंबीजं
मिति न किंचिदित्यर्थः ननु किमनयासदसन्निमित्तादिपर्येषणया यावता हि ज्ञानेनैव विषयविषयिणोर्वि

श्री·
न्या·ली·
·१५

15

विक्तंस्वरूपंप्रयोजनतयाचेतनःप्रत्यक्षएवैवंव्यवहरति माणवकोग्निरिति नैवंतन्नव्यवहरणयोग्यतात्वेश·
योजनत्वहि स्याप्रकाशरूपेणार्थे प्रकाशोयमर्थइतिव्यवहरेदित्याशंक्याह सिद्धेहिचेतनेयुक्तमुपचारः सहिस्फु
टे अध्यारोपात्मकः सोपिप्रतिसंधानजीवितः नचाद्यापिकिमप्यस्तिचेतनंज्ञानमुत्पादः अप्रकाशंतदन्येनतत
प्रकाशेणसंविदिः सोपीत्यध्यारोपः भवेत्मतेचप्रतिसंधाताकश्चिन्नास्ति सहिचेतनवोस्यादात्माचेतनंज्ञा
ने नतावदद्याप्यात्माचेतनःसिद्धस्तस्यस्वतोचेतनस्यज्ञानयोगेनथात्वोपगमात् ज्ञानयोगश्चसमवायेन
यथात्मनस्तथाज्ञानतयार्थेंद्रियादेरेकार्थसमवायेनचसत्वादेरपिसंभवतीत्यर्थादयोचेतनाःस्युः नचाद्यनि
यमनिमित्तमुपलक्षणमेयेनसमवायाश्रितत्वंनैकार्थसमवायादेरिति यस्मात्तःसंवेद्याविशेषेपिवस्तुस्वभा·
वकृतएवायंविशेषइत्युच्यते तत्फलायतनप्रकारान्तरेणेंतदाह नचाद्यापिकिमस्तिचेतनमिति नापिचेतनस्वरू
पेज्ञानएवचेतनइतिव्यवहारस्तस्यधर्मरूपत्वेन धर्मिव्यपदेशयोगात् तदपिचज्ञानंयदिस्वयंप्रकाशरूपं·
भवेत्तदेतद्युज्येत नचैतदित्याह ज्ञानमप्युतदप्रकाशमिति अप्रकाशमिति विषयप्रतिभासकालेतदप्रति
भासाभ्युपगमात् नत्वप्रतिभासमपिज्ञानंशाबराणामिवास्माकंपरोक्षंनिमत्तुमेयं अपितुविषयग्रहणा
नंतरमात्ममनःसंयोगाजेनज्ञानान्तरेणज्ञायतएवेति कथमस्याप्रकाशरूपत्वेयेनचेतनव्यपदेशानस्यात्
तदाह तदन्येनतत्प्रकाशेणसंविदिविति अयंविधिरित्यर्थः प्रकाशीयःप्रकारइत्यर्थः यथाहर्थस्यान्येनज्ञा
नेप्रकाश्यएवेप्रयोज्यप्रयोजकभावःप्रसक्तः सचनमुख्योगौणोवाकथंचनव्यतिष्ठतेइत्यर्थस्यप्रकाशानमे

वक्तानस्वज्ञानांतरवेद्यत्वेपि श्रुत्वाण्यर्थासंगात्वभावात्प्रकाशनमेवनसिद्ध्येत् नचाप्रकाशात्मनोज्ञानस्यप्रतिसंधानं।
नयुज्यते प्रतिसंधानाभावेनजीविनाव्यारोपाव्ययपत्त्यातुपचारः कथंकारमत्रव्यवतिष्ठेतेत्यलंबहुना ननुप्र
प्रकाशत्वेपिदीपायथार्थस्यप्रकाशमेवतथाज्ञानमपिभवेत् नकथमेवमुक्तं यज्ज्ञानांतरवेद्यत्वादप्रकाशरूपंज्ञा
नेनार्थंप्रकाशयेदितीत्याह नत्वप्रदीपोरूपस्यप्रकाशः कथमीदृशं नन्वत्रापिप्रागुक्तं समग्रमेवदूषणंज्ञानाप्र
तिपत्तेरित्याह अत्रापिनवहंतेतत्ताः किंतुयुक्तिविकल्पनाः यत्तायुक्तिविकल्पनाइति समनंतरोक्ताप्रत्याशुत्व
एवर्थंमूलाउपपत्तिप्रकाराइत्यर्थः अत्रनकेवलमेवयुक्तिपराहततंयावद्वैवस्यमपीत्याह अत्रनकेवलमेवयु
क्ति यादृशास्वेनरूपेणदीपोरूपंप्रकाशयेत् तादृशास्वयमप्येषभातिर्ज्ञानंतत्तेनातथा नेतत्थेति स्वयमप्रका
शरूपत्वात् अतएवतत्रशब्दोव्यतिरेके तेनार्थप्रकाशनावसरेदीपस्यस्वयमपिप्रकाशो नतत्रावसेयमिति अ
तस्मात्स्वसिद्धंयदसिद्धेनसाध्यतेइतिन्यायेनस्वयमप्रकाशमानंज्ञानंकथंपरंप्रकाशयेदित्याशयः वैषम्ये
मेवप्रकारांतरेणापिदर्शयति प्रदीपस्यैषभावान्तंप्रकाशत्वंस्यात्सफले अन्यथानप्रकाशेरन्नभेदिवेदृशोविधि
प्रकाशत्वंदर्शनीतिस्वप्रभाक्रमणायाभास्वरतामायत्तेइत्यर्थः येननीलेपिपटेरक्तटपूरकमइतिप्रवादकानां
प्रवादः एवंभास्वरतादानमंतरेणचार्थानांप्रकाशएवनस्यादित्यक्रममन्यथानप्रकाशेरन्निति अतएवमंद
प्रायेप्रदीपेनकिंचिदपिप्रकाशेतेस्फुटत्वमलमिति प्रकाशेनपर्याप्तः समर्थइतियावत् ज्ञानेपुनरर्थस्य
नकिंचिदपिनिशायमायत्तेइत्युक्तं बहुशः यदिच किंचिकारमपिज्ञानमर्थस्यप्रदीपइवप्रकाशत्वंदध्यात्ते

श्री॰
तं॰लो॰
१६

न तस्याभेदो वाच्यः दीपो हि स्वप्रभाभास्वरणात्मना वांतर्व्यापारेणार्थं प्रकाशयंददाति तानस्यत नकश्चिदंतर्व्या
पारोऽत्र संभवति अयमेव प्रकाशोऽस्यार्थ इति नैतदभेदं तत्रेण कथंचिद्भवतीत्यस्य तम भेदो दृष्टो विधिरिति ईदृशो
विधिरिति प्रदीपन्यायेनार्थं प्रकाशयतु यथा तत्सामर्थ्यं प्रकाश इत्यर्थः अत स्वप्रकाशस्य स्वशक्तिविस्फारसारतया
दर्थवपुषापि स्फुरतीति सिद्धं तदाह तस्मात्प्रकाश एवायं पूर्वोक्तः परमः शिवः यथाय यथा प्रकाश तत्तदा
त्मवपुः स्फुटे पूर्वोक्त इति पूर्व प्रथमाह्निकादौ यदुक्तं ज्ञेय स्वपरं ततत्वेयः प्रकाशात्मकः शिवस्तस्य यत्तत्प्रका
शं यथायथेति येनयेन नीलाद्यात्मनेत्यर्थः यदा च ग्राह्यग्राहकयोस्तथा प्रकाशार्थयोरभेद एव तदा नीलतस्मिन्नी
लस्य प्रकाशमानत्वमपि स्वरूपगत एव धर्म इति युक्तमुक्तं वेद्यताभावस्य निजं वपुरिति अत आह एवं च नील
ता नाम यथा काचित्प्रकाशते तद्वत्प्रकाशितवेद्यत्वं तत्स्वभावोऽशशृंगवत् नत्वभिन्नमिदमर्थप्रकाशात्मकमवे
द्यस्वलक्षणं तत्र वेद्यत्वं नाम धर्मः किमर्थांशे निपतति आहोस्वित्प्रकाशांशे इत्याशंक्योक्तं तत्स्वभावो शशशृंग
मिति अत एव शाबरमतोदितस्य ज्ञातविषयस्यापि प्रमाणबलस्यानेकत्र ह्रःक्रियमाणेनापसिद्धांततां प्रस्तावी
त्याह वलेप्रकटतार्थस्य संविद्धे विद्वयेत्ततः विषयतोरस्तंत्वसिद्धान्तं चापितद्विषयः प्रकटतार्थगतेति कौ
मारिलः संविन्मात्रगतेति प्राभाकरः तत इति समनंतरोक्तप्रकाशयोरभेदलक्षणाद्धेतो विषयत्वत इति प्र
कटतायाः अर्थधर्मत्वे सर्वान्प्रत्यावार्थः प्रकटो भवेदिति सर्वे सर्वज्ञा भवेयुः संविन्मात्रधर्मत्वे च न किंचि
दिप्सैषा परोक्ष एव स्यात् इत्येवमादिदूषणात् रहितमिति न हीदानीमर्थस्य प्रकटता सर्वाविशेषेणेति युज्यते व

16

क्के प्रमातैकतानात्सर्वोर्थसंवादाभावात् मायापदेशयद्यपि भिन्नाः प्रमातारस्तथापि प्रकाशमानोर्थः प्रमातॄणा॰
तेतेन तत्र प्रमाभेदेन सुखादिवेदकैकदेशो नियत एव संविन्निश्चयप्रमातृधर्मोपि नार्थसंवेद्यं जहाति प्रमातृ॰
सारमात्रादर्थस्येति सर्वं सर्वेशास्यार्थपाभोदस्य न कश्चिद्विशेषः तत्र एव वृत्तयोः परस्परेणापि संथा ते प्रकटा
तास्मं विज्ञिपक्षयोरन्योन्यं नास्ति कश्चिद्भेद इत्यर्थः इत्यमियता नीलादिवेद्यत्वं भावधर्म एवेति निर्वाहितं प
ते स्वदृष्टान्तदृशा दर्शयति तथा हि निभृतं चौरस्मैव वेद्यमिदं स्फुटं वृद्धानादत एवाप्रप्रदीप्ता विवेशापि सन्
मैयं पश्यति मां नेत्रविभागो नेति सादरं संदेहमपहृत्यैनैवासिक्तं पश्यति कामुकः यथा वाशृंगारतस्मादविचारे
णैव तत्तदर्थजिज्ञासायोपि भावांश्चैव स्वेशेणोन हि दितमिति स्फुटं निश्चितं ज्ञाता परस्मायास्वमपि भावज्ञाते
नैवादनेइतितत्त्वपादान्ते हान्ते वा तत्र समर्थे इति किं कर्तव्यतामूढतया दुःखितप्रायत्वान्निभृतस्थिरलिखि
तएवास्ते इत्यर्थः कामुकस्य संयमनोरथशतैरप्याप्राप्यप्रियतमासादरं न तत्रवेशाववृक्तं जनामात्रेणनेत्रवि॰
भागेन नत्र नदृश्यवस्त्वदृष्टेन नेत्रेण मां पश्यति तापमपि मदृशो नाहं विस्मतीति संदेहं अपहृत्यैनैवासिक्तं प
श्यति तामपि स्वात्मनिमग्नातिशयेयमवबुध्यते इत्यर्थः तत्र यथार्थवेदने प्रमातृधर्मः स्यात्तत्कथं वेदोक्षे
त्रविदितत्वादर्शनं दद्यात् कामुकस्य प्रियावलोकनादस्पृष्टासिक्तमेव स्वदेहं जानीयादिति युक्तमुक्तं वे
द्यत्वभावधर्म इति पूर्वविनिवेशितमश्वेवयस्तस्यार्थक्रियाभेदापदर्शनादप्युदाहरणद्वयोपादानं यत्पूर्वं
दुःखकारित्वं अत्र च सुखकारित्वमिति न तु संविन्मयमभेदर्थस्तर्हि तस्य वेद्यत्वमिति संविदेवाक्षाभेवत् न

श्री
ते.लो
१७

17

वसंविदर्थस्य धर्मस्तत्किमिदं वेद्यत्वं भावधर्म इतीमामाशंकामाह नचैतज्ज्ञानसंवित्तिमात्रं भावांशा॥१९॥ अर्थक्रियाक
रणमेवैन धर्मः को न्वसौ भवेत् नचेदं वेद्यतेज्ञानात्मकं संवित्मात्रमेव यतो ज्ञावांशा॥२०॥मिति अत एव तत्संवि
न्मात्रातिरिक्तत्वेनार्थो ज्ञावांशः धर्मस्तथात्वे वास्य किं निबंधनमित्यत्र अर्थक्रियाकारमिति स्वार्थक्रिया
समनंतरमेव दर्शिता धर्मस्त्वेनेष्यते तत्र नीलादेरपि कश्चिद्धर्मः स्यादित्युक्तं नचेत्को न्वसौ भवेदिति मात्राग्र
हणेन वेद्यत्वस्य ज्ञानसंवित्तेराधिक्यं ध्वनितं अधिकश्च भावो वास्यान्तद्धर्मो वा न तावद्वेद्यत्वं भावः तस्य हि वे
द्यत्वे न त्वे वेद्यत्वमेव सः अनवस्था तद्धर्मेप्येवेति युक्त उक्तं वेद्यत्वं भावधर्म इति नन्वत्रोक्त एव दोषो यद्वेद्यता धर्मा
भावः सर्वोन्मतिः स्यादिति नैवमेतदित्याह यस्मादुक्तं वेद्यता धर्माभावात्सर्वानविशति स्यादित्येतत्स्वपक्षेप्युक्तं ड
षयोर्ग्राह्यत्वं नत्व भवत एवार्थस्यामोहायदयुथमानं वा सर्वेषं प्रतिरूपात्मकोऽर्थो ग्राह्ययोर्यथा वारुणीग
दावयोक्तमेव कृता ग्रथज्ज्यात तथा मत्यंतं प्रतिप्रयुक्तं हृष्यां मत्यत्तमेव हन्यात् तथा ज्ञातेनानतिशायि
नोऽर्थस्य त्वत्ते यदि वेद्यतामासादयेत्तदतिशायत्वाविशेषात्सर्वोन्यसेवाभीवेद्यः स्यादिति अस्मत्पक्षे पुनः
परप्रकाशात्मास्वतंत्रः शिव एवास्तीति तदपेक्षया नान्यः कश्चिदिति सर्वोर्थस्वैव भावात्कं इति च कस्यादि
त्याह अस्माकं च स्वप्रकाशशिवतामात्रवादिनां अयं श्रितिचकास्तीति वचयएव न विद्यते मयापदेत्वप्रमातृ
भेदेपि तत्तन्मातृमयत्वाद्घटः स्वात्मादिवत् प्रत्येकं नियत एवेत्युक्तं शाक्तनकेवलमेकप्रमातृमतत्वेनस्वत्वा
देनैवं प्रयुज्यते यावत्प्रमातृप्रमेययोस्तत्ततो भेदापीत्याह सर्वान्प्रतिचतत्नीलं सम्यक् स्वेतियत्ववः तदप्यवि

दित्तप्रायेऽत्र हीतेमग्य बुद्धिभिः प्रविदितप्रायमिति किमिह वक्तव्यं वेद्यतायाः सर्वाविशेषं प्रसंजयितुं नीलतो
निदर्शयामः किमतोमेव विद्यतामित्यविविच्यैवोपपन्नमित्यर्थः एतदेव सयुक्तिकं दर्शयति नहि कालि
ग्निरुद्रीयकायावगतनीलिमा नवनीलः किं न पीतोऽभैवंभूतत्वनीलकः नकेचिन्नमिति नीलोऽभीनीलो
वायेप्रतिस्थितः तेप्रमेयवसवेद्यः स्यात्संकल्पद्वारकोऽनन्तः कालाग्निरुद्रस्य देहे संविदितो योनीलिमा बोध्य
एः सचनवैत्रस्यभावितमर्हति नहि धर्म्यन्तरोपगतो न धर्मेण धर्म्यन्तरं नह्येतया स्ववचं ग्रन्थं तत्ससंभावनीयत्तो
परधर्मस्य परत्र दर्शयितुं कालाग्निरुद्रीयकायेत्युक्तं ननु यदि प्रत्यगतो नीलिमा नान्यत्रगतस्तात्किमसौ तं
प्रतिप्रीतोभवेदित्याशंकते किंतु पीत इति परिहरति मैवंभूतत्वनीलक इति नहि पीतोऽनेति नीलोऽभवितु
मर्हति नहि घटलोहित्यमेव न पटस्य मालिन्यमिति एवं लोहित्यमिति युज्यते ततश्च यथा नीले सर्वान्यनी
ति निदर्शनस्य कोऽभिप्राय इति न जानीमः यदि तु वेद्यतया नीले सर्वाविशिष्टमिति निदर्शनार्थस्तदिदं
दार्ष्टान्तिकमेव दृष्टान्तीकृतं स्यमत विरुद्धं चाभिहितं योनोक्तं भेदमिति इह पुनरस्मन्मते प्रमात्रपेक्षयं
पृथक्त्वमात्प्रमेययोरवभासमेव नास्तीति किं कस्य च कास्यादित्याह नकिंचित्वीति निलोसावित्यत्र
तं प्रमात्रपेक्षयान्तःस्फुटेऽपि प्रमातृप्रमेयविभागे प्रमातृमयत्वादर्थस्य पूर्वोक्तयुक्त्यायं प्रतिनीलं नीले प्रवि
वेद्यमेव स्यादित्याह नीलोवेत्यादि एककारोभिन्नक्रमः ननु नीले वेद्यमेवेति नियमनिमित्तं न किंचिदन्यदप
मो देशकालादिभेदेन परोक्षस्यापि संभवादित्याशंक्याह संकल्पद्वारकोऽनन्त इति यस्तु संकल्पादिनावे

घोन भवति नाभ्यां तेभ्यन्निनीलोपि स्यात् नहि नीलतया वेदनं मुक्त्वा नीलो नाम कश्चित् प्रकाशमाने तेवसनेभमाना
न भवन्ति ने पापेतस्य धर्मस्य परत्वाविशेषेपि परत्र यथा नियमो दृष्टस्तद्वदिह किं नेष्यते इत्याह यथा दार्थप्रका
शात्मज्ञाने संगीयते न्वया तथा ज्ञातास्वेद्यत्वमायोग्यं रूपमुच्यतो भवतापि समाने नार्थप्रकाशात्मकत्वे ज्ञान
स्य रूपत्वं युक्तं तत्सर्वार्थप्रकाशताविशेषेपि पुरुषापन्न था सु संप्रयोगादिदं नीलज्ञानमिदं पीतज्ञानमिति नि
यतार्थप्रकाशात्मकमेव ज्ञानमभ्युपेयते एवमस्मत्पक्षेपि वेद्यताव्याभावीयो धर्मः प्रतिनियतप्रमातृसंबंधी
वाभिधीयतां को यमस्थाने भिनिवेशाय देकस्य प्रमातुर्वेद्यः परस्यापि तथा स्यादिति अथ तत्र जनकत्वादिनिबं
धं नरमाश्रीयते तर्हि ह्यापि समानं भवति हि मायापदे प्रमातृजत्वं वेद्यत्वमित्यभिमानः अत एव नैयायिकस्य कि
येवमयापदेश्यवहारनिबंधमिति चिंतनानामाम्नायः न चास्य पर्यंतुयोगः स्यादवकाशलेशमपि प्रपश्यामः इत्या
ह न च ज्ञानात्तु नियतः कश्चिज्ज्ञानीयथा न च अर्थज्ञानाय द्वयो यस्तद्वैधं एवं प्रकल्प्यतां नहि यथा भवतां ज्ञानाद्व्यति
रिक्तः स्वतंत्र एवार्थः संभवति यद्येहार्थप्रकाशव्यतिरिक्तज्ञाना नाम येनैकस्य प्रमातुः प्रकाशमानोर्थः प्रमात्रं
न्तरस्यापि किं न स्यादिति चेद्युच्यते अस्मद्दर्शने हि परस्परानुरूपग्राह्यग्राहकयुगलनिर्माणभंग्यायो यदर्थावभा
समे संभिन्नसंविदात्मकः स तस्य प्रमाता यस्तु न तथा स न तस्य प्रमातैव भवेदिति तत्र तिकथंकारं प्रकाशता
मिति सिद्धं नियतप्रमातृवेद्यत्वं तेन दस्माभिः पुनः पुनरुच्यमानं कृत्वाप्यनवधारयन्न वक्ता स्यतामेव यासकौ
त्याह तन्न हि ज्ञातृवेद्यत्वं सर्वात्मतिवभासतां इत्येवं चोदयत्सम नेत्र जडधियर्थ्यतां नहत्वं प्रतिवेकोविज्ञातिसा

वेद्यतया बधिरद्युर्येनास्मीति बधिरो न शृणोम्येव शब्दं पुनः शृण्वन्नपि न शृणोमीति न मध्यान्दिने नेत्रैरेव स्फुटं यत्तस्य
दर्शनावभासमभिन्नं संविद्रूपमस्यं केचिद्वदन्ति न चैकात्म्येन सा वेद्यता नैव भाति न प्रतिभावो वेद्यतामेकतयाया।
दित्यर्थः अतश्च वेद्यतानामभावस्यैव निजं वपुरिति स केकिमिति निष्कारणं मियतत्र प्यनेइत्याह यद्यस्माद्वर्तते
समवायस्य स्वाश्रये वर्तमानः स्वयमेव हि निरूपत्वात्र समवायादिष्वन्तरमपेक्षते यथा सभावानामन्तर्हि निरू
प्यद्यते सामान्यग्राहकसंशयप्रतिपत्तया गुणकर्मादयो यथासौ व्याहृतिबुद्धिहेतवो विशेषाः इह तेषा।
मपि तथैव सामान्ययोरो न संशयबीजभूतत्वे प्रलये वा नित्यद्रव्येषु सजातीयविजातीयवैलक्षण्याधायि।
नोऽन्त्यं तव्याहृत बुद्धिहेतवो माहेश्वाम अन्यथानुपपत्त्यायोगिनोऽत्र प्रत्यक्षेण सिद्धाश्रया विशेषा उपगम्यन्ते भा
वाश्च स्वरूपेण व्याहृत्तानाम्प्यव्याहृत्या व्याहृतिधियाऽतद्व्याहृत्या इति भेदा विशेषैरेव व्याहृत्यन्ते विशेषास्तु
स्वयं व्यावृत्तिरूपत्वान्न व्याहृत्या व्याहृता वेति विकल्पनीयाः यथा च पटः स्वरूपान्न श्वेतो नाप्यश्वेतः श्वेतगुण
संबन्धात्तु श्वेतः श्वेतगुणस्तु श्वेतरूपत्वादेव न स्वसमवायिश्वेतान्तरमपेक्षते यथा च गन्तानां स्वयं गन्तानाम
गन्तागमनक्रियायोगान्तु गन्ता गमनक्रियात्मा गमनात्मिकत्वादेव न स्वात्मनि गमनमन्यदपेक्षते एवं स्वक
लधर्मयुक्तोऽपि भावः स्वयं न वेद्यो नावेद्यो वेद्यतासंबन्धात्तु वेद्यः वेद्यता पुनः स्वात्मनैव वेद्यतान्नावेद्या वेद्या
वेद्यतयोऽकं युक्तोऽप्युपलभ्यते न तु यथा स्वरूपेण सतीति यावद्यत्तापि स्वरूपेणैव वेद्यस्त स्वेऽस्व स्वरूपस्यैव वेद्य'
त्वे वेदकत्वं च हितस्य प्राप्नुयात् न त्वन .... विरोधादित्याशंक्याह स्वयं वेद्यतां स्वप्रकाशतायामेव विश्राम

श्री॰
ते॰ले॰
१२५

19

इति वेद्यताभासमानाव स्वयं नीलादिधर्मवत् स्वप्रकाशस्वप्रकाशाद्धर्मादेति प्रकाशतां वेद्यतां च यदा स्वयमव-
भासते तदासौ नीलादिवज्जडो वित्तेन रूपेण प्रकाशमानतापि स्वप्रकाशनाव्यात्स्वरूपादेव प्रकाशतामेति स्वय-
मेव प्रकाशते न तत्स्वापेक्षतायाकर्मभावं लभत इत्यर्थः । अ .... भवितुमर्हतीत्याह प्रकाशैकात्मवि-
श्रान्तिं विसंवादयति चेत्ततः नान्या काचिदपेक्षास्य कृतकृत्यस्य सर्वतः वेद्यहि ज्ञत्तयाप्यारब्धे अकं विदि वि-
श्रान्तिर्नाम वेद्यताविश्रान्तेस्तत् किमन्यदपेक्षणीयं येन वेद्यतायामपि वेद्यताभवेदित्युक्तं नान्या काचिदपेक्षे-
ति कृतकृत्यस्य चेति ननु यदि प्रकाशविश्रान्तिमत्त्वमेव वेद्यता तत्कथमस्याभावधर्मत्वमित्याशंक्याह य-
था च शिवनाथेन स्वात्मे त्र्यग्रा स्पन्दभेदा नीलादिवत्तथैवायं वेद्यताधर्म उच्यते धर्मः इत्यर्थाज्ञातस्य ··· न
नु भवतु नाम वेद्यताभावधर्मः का नो विचिकित्सा इदं पुनः कथं यदनेकेषु प्रमातृषु तत्त्वानैक्यमिति न हि
प्रमातृभेदेऽपि नीलस्य स्वात्मनि कश्चिद्विशेषायनेवं स्यादित्याशंक्याह एवं सिद्धं हि वेद्यत्वभावधर्मोऽभा-
वस्य रूपमित्युक्तं केयमाशयानवैषरी ननु भावधर्मं वेद्यतापदे नीलादौ वेद्यतायां अपि स्वव्यतिरिक्तस्वरू-
पावेदितापदे नीलादौ द्विवेद्यता वदि वेद्यतायोगादनवस्थापतेदित्युक्तं तत्कथं परिहर्तव्यमित्याह प्र-
नेन नीतिमार्गेणेति यथैकप्रमातृवेद्यतायां न प्रमात्रन्तरसंवेद्यायुक्तास्तथैव समानन्यायत्वात्द्वेद्यतान्त-
रसंवेद्यमपीत्यर्थः एतदेवोपपादयति तथा हि स्वेनीलाद्यैः सहृद्शी नामा वेद्यता किं तद्धर्मो सोयद्योगात्सद्ध-
र्मवान् धर्मी वेद्यत्वमभ्येति समवायवत् ननु भवत्स्वते वेद्यता नाम किं धर्ममात्रसत्त्ता न रूपता।

याशुणपदार्थान्तरेति तत्र धर्ममात्रत्वेन भवेदेवास्यावेद्यताख्यधर्मान्तरयोगः ज्ञानगुणरूपत्वेन च निर्गुणा गुणा
इति नीत्या कथमस्यावेद्यान्तरं सजातीयो धर्मः स्यात् तद्यथा वैजात्येन नीलतादावेद्यताख्यो धर्मो भवेन्नैवं तत्
स्यावेद्यत्वान्तरंक्षिप्तस्य नीलादिधर्मान्तरवैलक्षण्यं अपितु सो वेद्यताधर्मः समवायवृत्त्यास्या आश्रयस्य वेद्यव्य-
वहारहेतुः यं विना सकलधर्मकलापविनिर्बद्धोपि तस्य धर्मिणः स्वयं वेद्यावेद्यत्वविरहिणो वेद्यमिति व्य
पदेशोपि दुर्घटः स्यात् ननु वेद्यताख्यो धर्मोपि स्वयमवेद्यश्चेदसिद्धप्रवासादिति कथमिव स्वसंबंधेन।
धर्मिणं व्यवहारयेदित्याशंकां परिहरति अत दृष्टान्तयति सत्तावत्समवायश्चेति अनेन गुणकर्मविशेषेष्व
प्यनुपलक्षिताः पतदेव व्यनक्ति अथेयथाहि करुते सत्तासत्समानः समवायोपि संश्लिष्टः श्लिष्टानश्लिष्ट
तारूपः अयोविशेषोपाहृतिरूपोव्याहृतिवर्जनात् व्याहृतामेति मां शुक्लमशुक्लं गमतेतथा तद्वन्नी
लादिधर्माश्रयगुणोथ धर्मी स्वयंस्थितः अवेद्यो वेद्यताभूयाद्धर्मो हि वेद्यतात्मनः ... कुरुते इति प्रतिवाक्यार्थम
नुयुज्यते सत्तीति स्वरूपेण संश्लिष्ट इति स्वयं हि निरूप इत्यर्थः अन्य इत्येषुत्पादविनाशयोरन्तेवस्थितत्वादेतशाश्व
तेषु नित्यद्रव्येषु भवनित्यितः इति यावत् विशेष इति स्वाश्रयस्य सर्वतो विशेषकत्वाद्भेदक इत्यर्थः सेति मेति स्वय
मेतद्रूपः अशुक्लं शुक्लं करोतीत्यर्थः तथेति अग्रान्तरे रंतारं कुर्यादिति तात्पर्ये वेद्यत्वमागतः सविश्यत इति यात
नीयं किलेदं भवदर्शने यदुत परसामान्यरूपाद्विविधा सत्ता स्वरूपसत्ता समवायिनी चेति तत्र समवायिनी द्रव्य
गुणकर्मस्वेव भवति स्वरूपसत्तात्सामान्यविशेषसमवायेषु यदुक्तं त्रिपदार्थसत्करी मतेति तत्र यथैव द्रव्यादे

श्री तं॰ लो॰ ·१·

यः स्व यः स्वरूपेण न संवेत्ता नासंत्तः सत्तासमवायान्न संत्तः सत्तास्वरूपेणैव सत्तान्तरासमवतीवेति पर्यनुयोगमात्र अनेना
परमपि सामान्यमुपलक्षितं यतो गौः स्वरूपेण न गौः नागौः गोत्वाभिसंबंधात्तु गौः गोत्वं तु स्वत एव तथा त्वान्यं जा
संतं तद्योगमावहति यथा च कार्यं वा करणं सामान्यं वा विशेषं स्वयमप्रवृत्तिरूपं समवायान्न्याकोद्दात्तं तपराम
र्शितेनामेति ननु नैकैकस्य पृथक्पृथक् त्वत्तादिसंवृत्तिरेवमवस्थितेति किमनेकप्रमातृवेद्यत्वेनेत्याह तावन्
मात्रार्थसंवित्ति तुष्टः प्रत्येकशो यदि कः संभूय गुणस्तेषां प्रमात्रैक्यं भवेत्ततः किं एवं हि मामाज्ञिकानामनेकप्र
मातृवेद्यतासंमीलनावान् कोऽगुणोऽत्तकस्मित्त्वात्तु भवत्यापि कस्यापि चमत्कारातिशयस्य निरूढ एव कु
तः स्यादित्यर्थः ‥‥‥ नतु त्वमवत्यंशप्रमात्रैक्याद्वैवं चमत्कारोऽभवेदित्याशंक्याह प्रमात्रैक्यं भवेत्तु कि
मिति एकस्मिन्हि वस्तुनि अनेकवेद्यतावभास एव स्वात्मविश्रांतिः सर्वप्रमातृसमारोहक्रमेण विगलितभेदत्वे
प्रमातृणां संकोचप्रशमे बीजं यत्त एवं विद्यानंदात्मंदोहयात्त्रात्ययि मवेत् अत्रत्वाह यदा तत्तद्वेद्यतया संदर्भ्यताभि
ते तद्वस्तु अशक्यानाप्नुयादन्यथा तु नामिदं तथा अशक्यामाप्नुयादिति एकैकप्रमातृसंवेद्यानीरसभावादिति याव
त् अनयदिति निरतिशयचमत्कारविकाशित्वमांतरा विहन्यमित्यर्थः अत्र हेतुस्तत्तद्वेद्यतावर्मसंदर्भमाभितामिति
प्रमात्रैक्ये न केवलं लोके सकलप्रमातृपरत्वया वेद्यत्वमेवं विचित्रार्थक्रियाकारिया वक्ष्यास्त्रेऽपि प्रमात्रात्मराये
त्येत्याह शास्त्रेऽपि तत्तद्वेद्यता विशिष्टार्थक्रियाकरं भूयसैव तथा च श्रीमालिनीविजयोत्तरे ततः षड्विंशमध्या
नमनेनाधिष्ठितं स्मरेत् अधिष्ठाने हि देवेन यदि स्वस्य प्रवेदने तदीशवेद्यत्वेन संज्ञाते प्रकृतकार्यकृत् भूयसे

20

वेद्यविभागेन सर्वं वेद्यमित्यर्थः एतदेवोदाहरति तथा चेत्यादिना एतच्च स्वयमेव व्याख्यास्यति प्रकृतमेवोपनयति यथेप्सि
तमित्यादिना नहि भेदवादिनामिवास्माकं भिन्नं विषयमस्ति येन तदुक्तावद्यथेप्सितायथेप्सितभावो भवेदित्युक्तं
देवेनापि स्वस्याधिष्ठानं प्रवेदनमिति संविन्मयो हि सः संविदश्च सवेद्य एव विषय इत्यायथारूप्यथेष्टं यदिच्छो
च्यते तत्तत्स्वेच्छमनेकवेद्यताप्रकारेणाधिष्ठीयते तत्रातं स्वच्छलत्वं विसंप्रकृते दीक्षाकर्मादिकार्यकरो
त्येवंविधार्थक्रियाक्षममित्यर्थः एवं मंत्रमहेश्वरादिवेद्यत्वेनापि नियतं तत्तत्रवाम्निः स्यादित्यपरमोऽयमत्रा
र्थक्रियावैचित्र्ये ~ एतदुपसंहरन्नन्यदवतारयति एवं सिद्धे वेद्यताख्यो धर्मो भावस्य भासते तदनाभासयो
गेन स्वरूपमिति निरूप्यते तदनाभासयोग इति तस्य वेद्यताख्यस्य धर्मस्यापरामर्शो सतीत्यर्थः तेनाभासान्तरसं
मूर्छनाविरहितो नीलमित्येव विमृश्यमानः सामान्यात्मक एकक एवाभासः पंचदशात्मस्वरूपमित्युक्तम्
न तु नीलमित्यपि स्वरूपेण विमृश्यमाणमेतः कृतनिखिलधर्मात्मकमेव विमृष्टं स्यादिति प्रमातृतत्त्व
काद्रूपणा इदं तद्विधिं सकलपर्यन्तोक्तप्रमातृभिः वेद्यत्वमेकं रूपं स्यात्स्वात्मतः ततः एतदेव प्रतिविधत्ते उ
च्यते इत्यादिना उच्यते परिपूर्णं वेद्यावार्यं रूपमुच्यते नहि शर्भैर्वा देवो भगवानेव भण्यते ग्रथत निजमाह
त्म्यकल्पितो ग्राह्यशिक्षाक्रमः सहते किं क्षतेत हि प्रोक्तकल्पनया नया एवंविधं हि भावानां रूपं स्पर्शमस्पर्शं
च तत्र स्पर्शं रूपं वेद्यं स्वप्रकाशः परपरप्रकाशस्तथा ज्ञेभूत इति कोऽनाम भावार्थः स्पर्शं च रूपं धर्मं धर्मादिरू
पतया पारमेश्वर्या स्वातन्त्र्यशक्त्यैव तथा कल्पितमिति भेदानुप्राणितः समग्र एव व्यवहारः सोऽयमिति कि

श्री॰
तं॰ लो॰
॰२८

मनयापंचदशणादिक्रमकल्पनयापराई यदेवमस्याः प्रोक्तः तदेवमेकमेवनीलं तत्तद्देशांशिकाक्रमेणावभास॰
मानं तथा तथा विभज्यते यदेवमाह यतएव च यदा घनत्वप्रथाभाविनयघटा तदा तथा तत्तद्रूपमित्येषोपनिषत्परा
येत्वदृष्टेति उद्दिष्टानीदृक्कसकलादिशिवांतप्रमातृवेद्यत्वेनेत्यर्थः तद्रूपमिति सकलवेद्यप्रलयाकलवेद्या॰
मित्यादि ननु यदि तत्तत्सकलादिप्रमातृवेद्यतावेद्यताप्रमातृभेदादेवकथं चनभेदमुपनीता तथाप्येकाद
पैवासावर्थक्रियायाभेदेनाकरणात् तदेकमप्येकरूपमेवेति पुनरपि पंचदशणादिक्रमकल्पनाकल्पनेवे
त्याशंक्य वेदनाभेदसमर्थनार्थमर्थक्रियाभेदं प्रतिजानीते चैत्रेणवेद्यं जातामिहाभ्यां बकुभिरप्यथ मैत्रेण
तन्महेशेनेशिवेनोदितक्रमशक्तिना अस्यादृशेन वेद्यत्वेभावोभाति यथा तथा अर्थक्रियास्यैवचित्रेमस्येतिप॰
रिसंख्यया यथैवंभावोभावोभाति तथार्थक्रिया ...... अन्यादृशेनेति अतदितक्रमशक्तिनाश्यपेवमितिचै
त्र .... तदेव दिक्प्राचैत्रेण यथा स्य न व्यनक्ति तथाहिकाश्वसकलसमाजिकजनः खलु स्तंगी
तरसासारसामारस्येनमन्यते इहावलम्बेता .... तथास्मामाजिकानामप्यादेवेकः प्रमा
तायदेव ...... नेनसाक्षादेवमयेति तत्तगीतादेर्वक्रवेद्यताव्यामतिशयमेत्यानस्तत्रभवेक
गोचराचरमचमत्कारसारतयापरामृशेदित्यर्थः यदेकप्रमातृवेद्याद्वित्वादेरनेकप्रमातृवेद्यस्यास्य
संविन्नोतिशयोयेन ताव तत्तेशे प्रमात्रैकस्थानदाह तत एवोच्यते मल्लनटप्रेक्षोपदेशेन सर्वप्रमातृता॰
दात्म्यमर्णान्द्रपानुभावकं तत्तद्गनिबद्धमातृवेद्यलक्षणद्वैतोः उच्यते इति सर्वैः यद्धीप्रतिमित्वायो तेजच

तादिमर्थमेकदेशं व्यवस्थिताः प्रमातारः समं संवेदयमानास्तावत्यंशेन तदैक्यमुपयान्तीति पूर्णरूपेति इय-
देव हि पूर्णं रूपं यद्विगलितवेद्यान्तरतया तत्रैवान्तर्वेद्यतापरामोऽस्य पक्षव्यपेत्याशंक्याह उपाधियोगव्यनाश-
कामपहस्तयतोऽस्फुटे स्वात्मनो येन वपुषाभात्यर्थस्तत्केवलं वपुः उपाधियोगव्यनाशंकामिति प्रागुक्तितर्म-
भामान्तरमित्यर्थः अस्फुटमिति वस्तुतो हि देशकालाभाससम्पृक्तेन यास्वालक्षण्यपर्यन्तो स्फुटता भवेदि-
तिभावः स्वात्मन इति प्रमातुः यत्नेव वपुषेति सामान्यात्मनास्य केवलं वपुरिति स्वरूप इहहि मायापदे विकल्प-
दशामधिशयानो विमर्शः समारोपितधर्मान्तरव्यतिरेकेणायप्रवर्तमानः स्वालक्षण्यमविभिन्नमप्याभा-
सान्तरं व्यवच्छिन्दन् सामान्यात्मकं नीलमात्रमेव विमृशतीति न तत्स्वरूपाविनाभाविनी सत्तामपि स्पृशतीति
कथं नीलमात्रपरामर्शदशायां वेद्यता धर्मान्तरोपरागसंभावनान्नीति तात्पर्यार्थः नत्वधर्मान्तरोपरा-
गसंभावनापीति तात्पर्यार्थः नत्वधर्मान्तरं व्यवच्छिन्दता विकल्पेन प्रमात्रन्तरवेद्यतो व्यवच्छिद्यतां नहि ज्ञा-
मन्तरेणास्य स्वरूपमेव न स्यात् तस्मात् वेद्यतान्तः कथं कार्यं तिरोधीयेतेत्याशंक्याह ज्ञानानिमिदमित्युव-
द्यताद्युपराभावात् इत्यस्वरूपेण भातद्यपतिदिश्यते नत्वज्ञानामीति ज्ञानक्रियाकर्मतयास्य यद्वेद्य-
तातावदस्ति प्रमात्रन्तरवेद्यताविशेषप्रभाविनस्य सघोगाचरत्वं ततः किमिति सर्ववत्तादेरपि वेद्याभेदित्वमुक्तो-
त्वात् तत्कथमुक्तं वेद्यतात्र परामृश्यास्वरूपेणाच्छेदोत्तानन्तरति तदाह नन्तरस्य वेद्यभावो मंत्रायपेतया
मपि ...... तदिदमनवधारितास्मदभिप्रायस्य चोद्यं न ह्यस्माभिर्यत्तत्स्वरूपेण वेद्यता।

श्री॰
तं॰लो॰
१२

उपरागवानित्युक्तं किंतु वेद्यतोपरागवान् भातइति नचयदहंज्ञानामीत्यत्रस्ववेद्यतां सर्वज्ञादिवेद्यतां च ज्ञानामीत्य
त्रसंस्थिरस्ति ज्ञानामीतिचास्मदर्थविश्रान्तो ज्ञानपरामर्शापवायमित्याह नन्वस्तु नत्तसम्प्रतिभासते नचस्वरूप
परामर्शानान्तरीयकतया सर्वं इदं स्वात्मवेद्यतापि स्यादित्याह अवेद्यमेव कालाग्निवपुः मेरोः परादिशः संसे
तिसंविदिपरं शुद्धवस्तु प्रकाशते शुद्धमिति स्वपरवेद्यतासंभेदपरामर्शरहितमित्यर्थः नतु शुद्धं वस्तु प्रका
शते चेत्सिद्धमस्य वेद्यत्वं अवेद्यं च प्रकाशते चेति विप्रतिषेधः सत्यं किंतु प्रकाशमानत्वाद्वेद्यं न तु वेद्यत्वेन प्रका
शमानमित्याह भातत्वाद्वेद्यमपि तन्न वेद्यत्वेनाभासनात् अवेद्यमेव भानं हि तथा कस्माद्ब्रुमहे तदिति स्वरूप
मात्ररूपं शुद्धं वस्तु अवेद्यमिति वेद्यताभासान्तरसंमूर्छितमित्यर्थः अत्र हेतुः वेद्यत्वेनानाभासनादिति नन्वस्य
तोपलंभस्यनार्थदृष्टिः प्रसिद्ध्यतीति भंग्या वेद्यतायोमनाभाससमानाया कथमिव स्वरूपेण वेद्यं भातं भवेदि
त्याशंक्याह भातेहीत्यादि भाते हि प्रकाशः स च विमर्शजीवितइत्युक्तं स च यदहं ज्ञानामीत्यत्रचिदंश एव वेद्यतायां
नसंभवति वेद्यमिति नव मायायां प्रस्तुतकालाग्न्यादावेवेद्यतापरामर्शो दर्शितः ननु कस्यायं पर्यनुयोगो वेद्यप्र
काशमाने कथं वेद्यताया अप्रकाशनमिति एवं पांचदश्यादिक्रमकल्पना वास्तवेत्याह एवं पंचदशात्म
कं धरातत्त्वजलादयः अव्यक्तान्ता यतो ह्येषां सकले प्रति वेद्यता अनेन वस्तुधर्मा व्यप्रमेया नेतरेणाव्यक्तादे
शाद्दिष्टस्यतत्त्वविधेरप्यास्वरूपणं कृतं ननु इत्यनेन कलाद्यन्तधरान्तं तत्त्वं समन्विताः प्रमातः सकलान्तेयाः इत्युक्तं
कलान्तः सकलस्यावस्थानं तत्कथमव्यक्तान्तमस्य प्रमातृत्वमुक्तमित्याशंक्याह यत्तूच्यते कलाद्यन्तधरान्तेन

22

समन्विताः सकला इति तत्कोशषट्कोड्डीकोपलक्षणं न ह्येतेन वाक्येन पुंसः कलान्तमवस्थानमुक्तं तथात्वे हि पुरुषः
पंचविंशक इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यात् किं तु द्विक्रमस्य मायादिकं कंचुकषट्कमिति तद्विप्रलयाकलस्यापि द्वि।
कं विज्ञानाकलस्य धृतमिति तदाह उद्भूताश्च विचित्राग कलादिसमकंचुकाः सकलालसंज्ञास्तन्यग्भूतावि
लकंचुकाः ज्ञानाकलास्तद्वधैलेतकंचुका इति निर्णयः एवमिति षट्कं ननु देहादि वेद्यांशप्राधान्यात्म्यन्तया सक
लः प्रमातैव न भवति इति कृतस्य पांचदश्यमित्याशंक्याह तेन प्रधाने वेद्ये पि प्रमात्रङ्गतकंचुकः प्रमाता स्या।
व सकलः पांचदश्यमतः स्थितं यद्यपि सकलेने हायात्मनो वेद्यस्यैव प्राधान्यं तथापि ज्ञानकलोन्नेज्ञककलावि
द्यादिकंचुकोड्डीकादस्त्येव प्रमातृत्वमित्यनवद्यं पांचदश्यम् ननु वेद्यांशप्राधान्यादुरादिवत्तस्यापि पांचदश्यमेवा।
स्यायम् तत्कथमनराङ्गेद्युग्वीनादिसायुक्तमित्याशंक्याह पांचदश्यं यताद्येतः निविष्टे सकलेपि च सकलान्तर
मत्स्येव प्रमेये ऽत्रापि मार्दहि यताद्यंतनिविष्टत्वमनेनास्य वेद्यांशप्राधान्यमेवोपोद्बलितं अत एवोक्तं प्रमेय इति प्र
मात्रेकरूपत्वे हि कथमेवं संगच्छतामित्याशयः सकलान्तरमिति यदा त्वप्रलयाकलः प्रमाता तदा त्रयोदश्य।
मेवेति सर्वस्वस्य ननु किमनेनैवमुपदिष्टेन पांचदश्येनेत्याशंक्याह स्थूलाहन्तादिसंकोचात्तदप्याप्तताज्ञ।
घः पीताद्याः स्थिरकेप्सन्तात्मन्दशायतादिभ्र स्वरूपीभूतजडतः प्राणदेहप्रयोगतः प्रमात्तताज्ञघः प्रोक्तायाः।
णां विज्ञेयान्तरे एतदेवाश्रयिक्तस्य श्रीमालिनीविजयोत्तरे यतादि भ्र ब्रह्मा तेषु च तत् विंशतानात तेषु प्रतितत्वेज
डात्मकस्वरूपयारण्याम सह च तत् दशायारणाः प्रोक्ता इति संबंधः ततः सकलस्य स्थूलमायाणवादिमलत्रय प्रल

स्वी॰
तं॰ लो॰
२२

23

याकलस्यावरणमाहृतमिति आणवमाहृतं मलहृदयं विज्ञानाकलस्यादिः प्राथमिकमाणवं मलं मेयाणां प्रलयाक
लोपादानमादाहृतात्मासंकोचः मेत्रेयाणां सकलोपादनमात्मलाभात कहृ निर्दिष्टः संकोचः मंत्रमहे
श्वराणामन्यः संकोचस्य यथायथं विगलनाद्धिकामः शिवस्यव्याप्तृतादेशकालाद्यवच्छेदशून्यत्वाद्व्याप
कत्वेनाज्ञघेतिमे वेत्ति देनादालेवनाइत्यर्थः नन्वेवं सम यावरणा भवेयुः न चात्र देशात्याशे कोक्तेः स्थिरके प्रवे
दिति स्थिरं स्वात्मविश्रांत्या निर्व्यापारं शान्तिमद्रूपके प्रस्पंदात्मके सव्यापारं शक्तिरूपं अतएवात्र सकलत
कलाधिकारेण तदेवं स्मरेद्देहं किंतुव्यापारवर्जितमिति सव्यापारं स्मरेद्देहमिति चोक्तं तासु यथायथं भेदविगलना॰
द्देहप्राणबुद्ध्यादिप्रमातृदशाधिशायित्वमुक्तं प्राणदेहपथ इति प्रमातृतान्तपथीति तत्रस्वरूपसकलमकला॰
धारणाधिकारेणोक्ताः यदुक्तं तत्र स्वदेहे हेमसंकाशं तुर्यांशं व्यवलोकितमित्यादि प्राणादौ तु प्रलयाकलविज्ञा॰
नाकलाधिधारणाः यदुक्तं चात्र तेजस्ततो ध्यायेद्द्वादशांगुलमायतमित्यादि पीताया इत्यादिशब्दाज्जलतत्त्वादेश्च
ज्ञादेर्ग्रहणं यतश्च सर्वं यः पुनर्गुरुणोदीक्षितोऽत्र विशाविधिक्रमः सर्वासनात भावेन भूमिकाजयसारभेदिना॰
दिनाचतुर्विंशतिस्वी प्रोक्ता प्रत्येकं दशकं च यथा धारणात्मादिन्तत्त्वानां सम्यासा ध्येयानां हिता इत्यनेन श्रीपूर्वशास्त्रे
एवंसप्रपंचमुक्तमिति नतएवावयार्थे इहतु ग्रंथविस्तरभयान्न प्रातिपद्येन संवादितं एवं पांचदश्यं निरूप्य प्रायो।
दशणायपि निरूपयति यदात्मेयतः पुंसा कलांतस्य प्रकल्प्यते तदुद्भूतः कंचुकांशो मेयोनास्य प्रमातृता अतः सक
लमेतस्य प्रमातृत्वेन विद्यते त्रयोदशात्वेन तच्छक्ति शान्तिमद्वयवर्जनात् स्पष्टभूतकंचुकामाता युक्तास्तत्र प्रलयाकलः

मायानिविष्टा विज्ञानाकलायाः प्राग्भवदेवत मायातत्त्वे तेयद्रूपेकंचुकन्यस्य भावोपियः सोपिमेयः कंचुकैकं यतो।
मायास्वरूपात्मिका विज्ञानाकलपर्यवार्जतत्वात्मा मातास्य कंचुकः मायाविनिर्दिष्टत्वकलेतत्थेत्येकादशात्मना विज्ञान
केवलेवेद्यकंचुकध्वंसस्थितिते उक्तस्वरूपप्रवेशयातानां मेयाणामेव मात्वता तेपि मेयायदा मेयास्तदा मातानदीश्वरः
तस्मिन्विज्ञेयतां प्राप्ते स्वप्रकाशः परः शिवः प्रमाता स्वकता दात्मभासिताखिलवेद्यकः पूर्वसकलान्तस्येति पु
स्त्वाद्यारम्भकलान्तस्य तत्त्वषट्ककस्येत्यर्थः पूर्वस्यपञ्चक्तस्य कंचुकषट्कस्य मेयत्वात् त्रयोदशात्मिति सकल
तत्स्वीक्रमप्रमीतयास्वरूपीभूतत्वात् नन्वत्र सकलस्य प्रमेयत्वं प्रलयाकलस्य च प्रमातृत्वमित्युक्तं विज्ञानाक
लादीनां पुनः कावस्थेत्याशंक्योक्तं विज्ञानाकलायाः प्राग्भवदेवेति सकलेपि प्रमातरि यथैषां प्रमातृत्वं
तथैवेत्यर्थः ननु मायातत्त्वे तेयोकंचुकत्व भावोपि कस्माज्ज्ञेयइत्याशंक्योक्तं कंचुकैकं यतो मायेति अत्रापि
हेतुः स्वस्वरूपेति अत्रान्निबन्धविभागादिकारणदेशाव्याशयः ततश्च तत्स्वरूपभूतकंचुकस्य प्रलयाकलस्यापि येना
ज्ञत्वथात्वम् ततश्चत्स्वरूपभूतकंचुकस्य नदीश्वरश्चेति मेयेश्वरः स्वकतादात्म्येनेति नत्वमेत्र मे त्रेस्वरादिवत्भेदाभेदादि
यतेयत्याभिप्रायः एतच्चाक्षिकारेभ्यएव निर्णीतप्रायमिति नेह पुनरायस्तम् ननु तस्मिन्नपि विज्ञेयतां प्रमेकः
प्रमातेत्याशंक्याह शिवः प्रमाता तेनोमेयो यस्मादीत्प्रकाशता मेयता मानता चास्ति स्वयंप्रकाशाद्यसौ विभुः प
रप्रकाशात्तेनाममेयत्वं नच्चास्यस्वप्रकाशमात्रेविषयत्वेनेति कथं शिवस्यापि प्रमातृत्वं नवनेमेयता भवेदित्यर्थः
ननु परप्रकाशत्वेनैव सर्वेषां प्रकाशः सिद्ध्यादिति किं स्वप्रकाशत्वेनात्या म्युपपत्तेनेत्याशंक्याह स्वप्रकाशत्वक

प्र॰
नं॰ लो॰
२५

25

सिंसिद्धिरनभ्युपगमे सति अप्रकाशात्मकाशतेत्यनवस्थाद्युक्तत्वा ननु स्वसंवित्संस्थानत्वेनैवं भासनेदितत्र अप्रका
शादेव प्रकाशेऽभ्युपगम्यमाने प्रमात्रेतरकल्पनानतिरेकेदिति मूलवृत्तिकाविनीयतामनवस्थापतेर्घेनाकिं
चिदपि न प्रकाशतेति सर्वंकिंनु प्रायमेवविसंस्यात् प्रसंगविपर्ययपर्यवसेनायामेव चास्य प्रसंगस्य प्रतिपा
दयति नचैवमित्यादिना ननु भासनेवेद्यस्य तर्हि प्रथमस्य तथाभावे प्रत्ययः किंनिबंधनः इतिभणतस्तस्यैव
स्वप्रकाशत्वमस्तु किमवान्तरेणेत्याशंक्याह अन्यादीनप्रकाशानंतज्ञाममस्तु सोऽपि शिवः अन्त्यमेव हि प्रमातार
मपेक्ष्य विश्वं प्रकाशते न तस्य तत इति तदधीनपव प्रकाशः अतश्च प्रमातापि शिवएवेत्युक्तं प्राग्वद्यशः स एव च स्व
प्रकाशत्वम्भ्युपेतं अन्यथाहि न किंचित् चकास्यात् तदादिसिद्धत्वादस्य न साधकेन प्रमाणेन किंचित्कृत्यमि
त्याह इत्यस्य स्वप्रकाशत्वे किंमन्यैर्युक्तिडंबरैः मानानां हि परोजीवः स एवेत्युक्तमादितः अस्तु तत्प्रमाणनेजड
ददीनासिद्धिरित्यादितः प्रथमाह्निके एवोपपादितेत्यर्थः यदुक्तं तस्य प्रकाशेनानामयश्चायं सर्वं चैव प्रकाश
ते अनपह्नवनीयता किं तस्मिन्मानकल्पने प्रमाणान्यपि वस्तूनां जीवितं यानि तत्त्वतः तेषामपि परोजीवः
स एव परमेश्वर इति ननु सकृद्विमानीयमानात्मगुरूपदेशान्यथानुपपत्त्या स्वप्रकाशोऽपि शिवे वेद्यत्वमस्ती
ति कथमुक्तं न मेयः शिव इत्याशंक्याह नन्वस्मिन्स्वप्रकाशेऽपि शिवे वेद्यत्वमीदृशः उपदेशोपयोगोऽयं व्यव
हारोन्यथा कथं ईदृश इति सकललोकसाक्षिकः चिरंतरनिरूपण इत्यर्थः एतदेवाभ्युपगम्य विशेषयति स
ंसंमतं तथा स्फुटः परमेशेन वेद्यतां नीतामेव महेशादिकासामस्थिरायते एवमेतत्तु किंतु अभासमान

मात्मेति भेदमयत्वात्तं आत्मन ईश्वरेण सह शिवत्वस्योपदेशमेन न स्पष्टत्वाद्देयत्वं नीतस्य तन् मंत्रमहेश्वरादिदशा
धिशायी संपद्यत इत्यर्थः ननु चैवं शिवस्वरूपमेव प्रसुप्तवत्स्पृष्टं न स्यादिति तत्र क्रियमाणमपि भावनादि व्यर्थ
मेवेत्याशंक्याह तथाभूतश्चैवं धीसौ नान विच्छिन्नसंविदः पूर्णस्यैव यतात्युक्तापरस्य विरोधतः एवं मंत्र
महेश्वरादिदशाधिशायित्वाद्दैशाधिशायित्वादसौ शिवो वेद्योपि तथाभूतो न विच्छिन्नपूर्णसंविदात्मकः शिव एवेत्यर्थः न ह्ये
वं विधेस्मिन्वेद्यत्वेनाप्यस्य जाड्याजडयोरैक्ये च विरोधात् नन्वेवं यदि वेद्यरूपोपि शिव एव तत्कथं तथाभावाविशेषा
त् स्वात्मपूर्णाद्वावपि शिवभावनाहलेदित्याशंक्याह तथा वेद्यस्वभावेपि वस्तुतो न शिवात्मतां कोपि भाव
प्रोज्झतीति मतं तद्भावनाफलेन कापीति स्थाणुर्पूर्णा पाषाणादिरपीत्यर्थः यदभिप्रायेणैव स्तम्भपर्णस्वपा
षाणत्वज्ञसाकाष्ठानस्थूलाजनाथ तद्भ्रूक्षराक्षमेघाणं धैर्यमानो विभावे तेस्थितिरित्याचार्येरुक्तं नैवं तदा वामे
घ्रणाग्निइत्तोयेवोक्तमपि मतयवन्याया दिसाह श्रीपूर्वशास्त्रे तेनोक्ताः शिवः साक्षान्नभिद्यते ननु च शिवोऽन
भिद्यते इति भेदनिषेध एवोक्तो न तु तस्यैव भूमिकांतरप्राप्याभेद इत्याशंक्याह साक्षात्पदेनायमर्थः समस्तः
प्रस्फुटीकृतः एवं भूतसंख्यानिरासेन यो व्यवस्थापयुपदिष्टे इदानीं तदेव यथासंभवमाशंकापुरःसरमपि
कसंख्यानिरासेनोपपादयितुमाह नन्वेकरूपताप्युक्ताः शिवस्तु दृश्यतो भवेत् त्रिभेद .... महानार्थकाव
विवादिता कस्मात्त्रैविवादिते त्याशंक्याह .... लिनादेर्योः प्रत्येकं भेदत्रैकैकस्यतासक
लवत्किल सकलवदिति तस्य देहादेराभ्यासेव भिन्नत्वेन संतानभेदः प्रत एवाह ततो लयाकलेमेयप्रमा

श्री॰
तं॰ लो॰
२५

25

नास्तिलयाकलः अत्रद्वयोर्दशानांस्यादियंनैकादशात्मता विज्ञानाकलवैषम्ये ॥ विज्ञानाकलोभवेत् माता
तदेकादशतास्यान्नैवतत्तेनवात्मता एवंमंत्रतदीशानांमंत्रेशानत्वसंभवे वैषम्यानवसमस्तुः सप्तपंचतत्तेकथं
इति लयाकलादीनामानंत्यात् मंत्रेशा इति शब्देनमंत्रेश्वराः तेनमंत्राणांतदीशानांमंत्रेशानांचसंभवइति तत्रस
कलस्यसकलांतरवैषम्ये प्रमातृणांतादवस्थ्ये त्रयोदशएवस्यात् विज्ञानाकलादेश्च विज्ञानाकलांतरा
दिवैषम्येपुनर्नैवन्याय्येनप्रतिप्रमातृभेदद्वयमाधिकीभवेदितिकथमुक्तं रुद्रवत्प्रलयाकलः तद्वन्मायापि
विज्ञेयानवधाज्ञानकेवलः मंत्रसमविद्यास्तत्रभुवनाख्यप्रतिविधत्ते उच्यते सत्यमस्त्येषाकलना ॥ किंतु
संस्कृतः यथात्रसकलेभेदानतथात्रकलादिके नत्वेकोसौसंस्कृतः सकलेभेदाय प्रलयाकलादीनां
तत्तीन्याशंक्याह अनंतावांतरेहस्येयोनिभेदस्वतः स्फुटे वर्तदेशाविषयस्यास्यसकलस्यास्तिभेदतः ईदृशोस्तिप्र
मातापलस्समाणः भेदितेति देवमनुष्यादिभेदवत्वमित्यर्थः नत्वेवंतुइमेसकाराः प्रलयाकलाः एवंतथान
यासकलीभवंतीतिसर्वत्रैवोक्तं तेनैषामेवयोभेदोनास्तिसकथंसकलानामपिस्यात् इत्याशंक्याह लया
कलेतत्संस्कारमात्रात्मत्वयोसौभिदा स्वकालेनविशेषायसकलस्यैवयुज्यते संस्कारमात्रेणसतोपिभेद
स्यविशेषायोगोविशेषणद्वारेणाकलत्वेहेतुः प्रलयाकलस्यहि नकिंचिद्विशेषितमज्ञानमित्येवंयथेनेसं
वित्सहसम्यक्त्वमिति संवेद्यत्वेपि यत्रबाह्यार्थवेदनमपिनास्ति तत्रकावार्तापुमात्रेतत्संवेदनेयनत्रयोद
शत्वंस्यात् विज्ञानाकलादीनांतावत्परस्परंवैभिदा शिवस्याख्येधर्मावेत्त्रभेदायेषांविज्ञेयंते तेषांहिशुद्धबो

धायिकत्वरूपत्वेपि परमेश्वरस्वातंत्र्यविजृंभमाणत्वरूपत्वपारस्परिको भेद इत्युक्तं शिवस्याकंपमानत्वं तन्मेदायैवांवि
जृंभितेति यदुक्तं भेदास्तित्वेपि येषामेषामन्योन्यभिन्नता नच येषु स्वभेदेन तेच विज्ञानकेवला इति ग्रंत
मध्यगो धायिकत्वरूपमाहित्तावाकलादीनां यत्र भेद नास्तित्वकावाशंका यथा तत्र स्वरूपे ह क्रियायोगिनां मं॰
त्रमंत्रमहेश्वरमंत्रमहेश्वराणामिति तत्त्वकं तेन नोक्तं ग्रंतश्च सकलानां प्रलयाकलादीनामेवं विशेष इति
नात्र प्रलयाकलादेः प्रलयाकलानां विवेचनमस्तीति न संख्यायामेव माधिको भावानुपादिशत् नदाह
इत्याशयेन संपश्यन् विशेषं सकलादि प्रलयाकलादीनां वाचत्रायोवश्यादिकं विधुः इयत्ताभावधर्मवैधर्म्य
मूलं फं चदृश्या नुपपादितं अधुनातनं तदेव घटयितुं प्रलयाकलविज्ञानाकलौ हि प्रकृतसंस्कारात्स॰
माधिस्थयोगिन्या यत्त्वान्न किंचिज्जानीत इति विदितत्वमेकत्वासीत्पाद्यं न देयत्वापि कथं कावेधनाभाव
धर्मः स्यात् एतदेव प्रतिविधत्ते शून्यतां संविदेकात्म्यतत्त्वस्मिन्नुपपत्तिः जडेपि चितिरस्त्येव भोक्तृत्वमाने॰
तत्कावकथा सर्वेषामवसेरेतावभोक्तृत्वे लयकेवली द्विविधश्च प्रवोधस्य मंत्रतायभवायच संविदैवैगयधर्म
र्येहस्मिन्दर्शने यत्र नीलसुखादि तेनोपि चेतनस्तत्र प्रकृष्टोपि प्रलयाकलादौ प्रमातृकावोर्ध्वं मेति प्रलया
कलविज्ञानाकलयोस्तेषां वैदितत्वं येन वेद्यत्वापि भावा धर्मो भवेत् ननु यद्येवं तत्कदाचकस्य बोधरूपमायां॰
त्याह भावनादिबलाद्यवैसस्वादिनयोदितमत्र यथाक्रमाधरोतर्यविविज्ञानसंस्कारतां तथा लीनः प्रबु
द्धो मंत्रत्वेन तदीशत्वमथापि वा स्यात् अवलिताये तबलाद्मोहवशीकृताः लयाकलास्तत्संस्कारा नवतां गते

श्री॰
ने॰लो॰
२५

26

भवायेते नचैतन्नियया समग्रार्थौ नेयैर्गीवेत्यर्थः वैसम्वादिनयानां वचयास्तमाथर्वौन्वर्येपूर्वमेव विज्ञानरूपनिर्णीतमिति।
नेहायस्तं उक्तं च शाक्त येपुनः कर्मसंस्कारहान्यैशवभवासनाः भावनायविनिष्पत्तिमज्ञाप्य प्रलयंयान्तः महांतेत
यांतः स्वभावनाया कर्मोष्टवान् मंत्रत्वं प्रतिपद्यंते नचि राशिभित्रेव कर्मंतइति स्वातंत्र्यवर्जिताइति वैसम्वादिनयांतरो
दितभावनायत्रुष्टानशक्तिसूत्राइत्यर्थः अतएवोक्तं बलान्मोहवशीकृताइति नकेवलं प्रलयाकलएव हि यावु
क्तेनयावद्विज्ञानकलोपीत्याह ज्ञानाकाश्लोपिमंत्रेशमहेशतायतउक्तं मंत्रादित्वायवैज्ञानज्ञानसंस्थितोपि
वा मंत्रादित्वायेत्यादिशाद्वान शिवतायापीति विशेषइति मंत्रेशमहेशतायेति ईशामंत्रेश्वराः नत्वविज्ञाना
कलस्य निष्कर्मादिस्थितेमूलमलेप्यज्ञाननामति वैचित्र्यकारणाभावान्नोर्द्ध्वंसर्वतिन्नायच्य केवलं परमित्ये
नशिवाभेदमसंस्पृशन् विज्ञानकेवलोप्रोक्तः शुद्धविज्ञानसंस्थितिः सपुनः शांभवेच्छातः शिवाभेदं परामृश
न् क्रमान्मंत्रेशतात्वेतरूपोयाति शिवात्मतामित्यादिप्रायकयत्नामेत्रमंत्रेश्वर मंत्रमहेश्वरतायामभिधीयततोश्र
वाय कथंपुनः संसृतेयपिज्ञातबुध्यतेइत्युक्तमित्याशंक्याह अवतारोहि विज्ञानियामिभावेस्पभियतेइति प
वमस्योपपादितं एवार्थं संवादयति उक्तं च बोधयामास तासिद्धतन्वंगाः स्वभुः विज्ञानकेवलानष्टौ इति श्रीम
वैशासने तदुक्तं तत्र ससिद्धसर्गात्स्वहेरादाववतिजेच्छया विज्ञानकेवलानष्टौ बोधयामास पुद्गलानिति
नच पुद्गलोस्तावदृ याकलयोर्वैति त्वेनास्तीत्य विवादः अष्टौ च तेषां सकलमंत्रादिरूपतां प्राप्ता इति तस्ये
तस्यैव वेद्यताभावधर्मः स्यात्तया कलापेत्त येत्येवमपियो वहृष्यादिकर्मो विद्यतेत्याशंक्याह अतःएवाक्त

मानवेद्यानयोर्बोधयोरपता न ह्यनयोर्वेदनायोरभावे नैवान्वेयता अतः समनन्तरोक्तौ त्पायमदनयोः प्रवेशस्य मा
नते प्रवृत्तस्य दशायां समनन्तरमेव वेद्यत्वस्यावश्यमभिव्यक्तयोर्बोधयोरपत्ता पातं तन्तदपेत्तया च योरपत्ताद्
पत्तेर्वैवेद्यत्वापि यथादौ संभवतीति कोनामात्र विघटनावकाशः एतदेव निदर्शयति तथा हि गाढनिद्रेपिशि
येनाशंकितागतां मोहयसतीति नायमेव स्वप्नमात्माभिसारिका प्रियस्य गाढनिद्रामूढतानुगात्रीतामपि स्वात्मनि
तद्वेद्यत्वासंभवात्माभिसारिकायाएवं संमदातिशयः इत्यस्याभिहितोऽपि भावबोधसंबंधनिबंधनात्मिकायायोग
रपत्तयावेदितत्वमस्ति येनैवमुक्तं एतदेव प्रकृतिघाजयति एवं शिवापि मत्वेनैतस्येन स्ववेद्यतां यास्यतीति
तज्जामीतितदानीं योरपत्तैव सा वेद्यतात्स्वभावस्य भोक्तृता तावती च सा लयाकलस्य विवेद्हि भेदाः केनवि
कल्प्यते एतस्य लयाकलादेस्तद्भावजातं स्वबोधावसरे प्रकर्षेण न त्विदानीमिव योरपत्तामात्रेण योरपत्तां
यास्यतीति अतो हेतोः ग्राह्यग्राहकरूपतया परस्परानुरूपं प्रवालमिदं निर्मिणोमीत्येवं भवानां शिवोऽपि पश्य
ष्यतीति तदानीं प्रलयाकलावस्थायां योरपत्तैव वेद्यताभावधर्मेत्यर्थः ननु वेद्यताभावस्यापवादि
कीत्वायां योरपत्तामात्रेण भवत्वनामवेदितत्वाक्षेपे भवेत् सा हि भेदतामागा श्रवणवः स्वाधनभवति न
दभावे लयाकलादेर्वेदितता तदपेत्ता च वेद्यतापि कथं ति हृता मित्याशंक्याह भोक्तृत्वेत्यादि तावतीति
स्वकः स्वादिरूपभवद्रूपप्ररोहावस्था किल तयोरपत्तामात्ररूपवेत्यर्थः ननु किमिदमपूर्वं परिभाष्यते भावि
भेदासंबंधनिबंधनाभोक्तृत्वेति न हि भावनास्थविरभावेन बालोपि स्थविरस्तत्र पचरितं युज्यते वक्तामित्याशंक्य

.३०
पु.५१.
गी.

श्री
तं.लो.
२०

ह विशेषहीनमपि भोगो हि देशकालावस्थाकालतत्त्वादिवैचित्र्येण नानाविधो भोक्तॄणां व्यवतिष्ठते यथास्फुटएव
स्त्र्यादिः स्वाप्नभवो भोग इति न नियतं उक्तं प्रस्फुटेऽपि तथाभावात् एवं भावितायाम स्फुटतेऽपि योगपत्तामात्रे
ण भोगव्यवहारस्तत्रैव कोऽपि विशेषो नेत्यत्र थाभोगापपत्तेः तदेव दर्शयति यथायथा हि संविदि समहिमा भोगः
स्फुटोऽस्फुटः स्मृतिभोगोऽन्यथावा भोगस्याभावं न रञ्जाति यथा यथेति स्फुटत्वेनास्फुटत्वेन वा अन्यथावापी
ति अपि भिन्नक्रमः अन्यथेति स्फुटत्वान्यथाभावः मनादेः अविमृष्टत्वं रूपतःणाद्यर्थकेतादिवर्त्मनि मयोगपद्यत्वर्थः
अत्रैव दृष्टान्त इति गाढनिद्राविमृष्टोऽपि कोऽन्तालिङ्गितविग्रहः भोक्तेव भाति ते सोऽपि मत्ते भोक्तृतापर भ
एषैव इति लोकैः सोऽपत्यसौ बुद्धः एवेति गाढमूढदशायामपीत्यर्थः न केवलं मूढदशायामेव योगपत्ता
मात्रेण भोक्तृभोगपत्ता भवेद्यावदमूढदशायामिति प्राह तत्त्वेत्तामात्रहीनोऽपि कोऽचित् फलवद्दृष्टप्रदः से
भोग्यमाणं दृष्टेव रभसाद्यातिसंमदे तत्त्वेत्तादिफलवद्विषयः संकल्पः संभोगस्मरणमित्यदृष्टवशाकारि
प्यमाणं संभोगमित्यर्थः अत एव रभसादवलोकनसमनन्तरमेवावेगाताभिलाषेन लब्धलाभ इव संमदे
संभोगसमुचितामानन्दमयतामियाद्येनास्य भोक्तृभावो भवेत् न तु संभुज्यमानापि फलवद्व्यादियोगपत्ता
मात्रेण कंचिदतिभोगपात्तद्विशेषमस्यावाचीत्येवास्मिन्नस्याशंक्याह तामेव दृष्ट्वा च तदा समानाशयभाग
पि अन्यस्तदानं संविज्ञकमत्रोपलभामहे तदेतत्कतरसंमदावसरे इत्यर्थः समानाशयभागपीति तेनैव भो
क्ता सदृशरागादिवासनोऽपीत्यर्थः न तु कारणविशेषेऽपि कार्यं क्वचिदेकत्रान्यत्रेति निर्हेतुककार्यनियमवा

27

612

दिनएवउपालम्भाइत्याशंक्याहदृष्टांतद्वेशोपपादयति लोकेदृष्टमिदंह्यस्मिन्कारणमंतरा प्रसीदतीवमवने
दतिवात्तीवेतिवादिनि दृष्टेरिमादिवादिनिलोकेइदंदृष्टमितिसमन्वयः इदमितिकारणविशेषेपिकार्यविदेव
कार्यमिति कारणमंतरेति प्रसिद्धकारणाभावेनेत्यर्थः तेनदृष्टकारणसामग्र्याविशेषेपि अदृष्टवशात्क्वचि
देवदृष्टप्रमादादिलक्षणोभेदोभवेदित्यस्तूफदशायामपियोग्यतयाभोक्तृभोग्यभावदर्शनाल्लयाकलादी
नामपितथाभावोपपत्तेःसिद्धःपांचदशादिर्भेदइति उपसंहरति इत्थंविस्तरतस्तत्त्वभेदोयमुदाहृतः तं
त्वेकैकंयथासकलादिभिरेकैकधेनहिकत्रिकादिक्रमात्माहिस्तेनवावेधते इतिकथंपांचदशादेरप्याधिकं
तस्यादित्याशंक्याह शक्तिशक्तिमतांभेदादन्योन्यंतत्कृतेष्वपि भेदध्वन्योन्यतोभेदात्तथात्मतोनेकैःसह भेदो
पभेदगणनांकुर्वन्नावधिःक्वचित् एवंचभुवनादेरपिवैचित्र्यमवतिष्ठतेइत्याह नृत्यएवविविच्योयंभुवने
थिवयिःस्मृतः तदुक्तं भेदःप्रकाशितोलेशादनंतोविस्तरादयं एवंभुवनमालापिभिन्नाभेदैरिमैःस्फुटमिति
वैचित्र्यमेवात्रदर्शयति पार्थिवत्वेननैसाम्येतदैवस्वलोकयोः काकश्यामत्वजन्मभेदाभावापिस्वरूपके यथ
समानेपिपार्थिवत्वेरौद्रवैष्णवचलोकेभोगास्वरूपयोर्वैचित्र्यमस्तिततोपार्थिवांत्याथात्मनिभुवनादौतथा ॥
कावर्ताइत्युक्तं काकश्यामत्वजन्मभेदिति नचयतांविस्तरायेनभुवनादावेवंवैचित्र्यमित्याशंक्याह सचेतो
विस्तरःसाक्षात्स्लोकेयद्यपिभाविते तथापिमार्गमात्रेणकथ्यमानेविविच्यतां एवमत्रशक्तिशक्तिमतांभे
दादित्रहणवाकैनास्त्वितोभेदाप्रभेदानांविस्तरःकावदित्यभिर्धीयते तत्रशक्तिशक्तिमतांमेलस्य

२५
प्रभा.
शं

श्री॰
तं॰लो॰
॰१८

28

तुर्दशविधः समनंतरमेवोक्तेः श्रवणानंतरं तेषामेव दशानां समष्टिभेदं जातं भवेदित्याह समानां ये दशशक्तीनां मध्ये ।
संभेदेनेरूसति रूपमेकाद्यपंचाशत्स्वरूपं चाधिकं ततः एकान्नपंचाशदिति समानां सकलादिद्वमात्रशक्ती
नां ताभिरेव समस्तमभिगुणनात् ननु अन्यसंबंधिनी शक्तिः कथमन्यमभिघायात् नहि घटस्य शक्तिरन्वितान्वितेन घट
स्तथा स्यादित्याशंक्याह सर्वं सर्वात्मकं यस्मात्तस्मात्सकलमात्रि तथा कलादिशक्तीनां संभवोस्त्येव तत्र
तत्तः ननु एवं तत्तत्तः संभवे किं तत्तथा संलक्ष्यते इत्याशंक्याह सत्तस्फोटास्तु भेदांशदानेनावसमभूमेव तु
वस्तुदृष्टिमधिकृत्य संभेदायदर्शनमिहाभिक्रांतमित्याशयः एवं शक्तिमातानामपि प्रत्येकं संभेदेने सति एकोन
पंचाशदात्मनामपि भेदानां तत्कृतेष्वपि भेदेषु अन्यान्यतो भेदादित्याह इति सनेकप्रकारत्वं भवेदित्याह तेषा
मपि च भेदानामन्योन्यं बहुभेदता अन्योन्यामित्यर्थोद्भेदेनेसति बहुभेदत्वमेकोनपंचाशत् एकोनपंचाश
ता गुणनादेकोनचतुर्विंशतिप्रकारत्वेनेत्यर्थः तद्योनिभेदैः सह रुक्मविभजति मुख्यानां भेदभेदानां जलादिभे
देन सति मुख्यभेदप्रकारेण विधेयानां तत्समुच्चाते मुख्यानां भेदभेदानामिति एकोनपंचाशद्भागाणां प्रभेदा
नामित्यर्थः अमुख्यानां पुनरेषामेव गुणनेभेदविधेया नैमेकावार्तेसु मेस्यान् भेदेनेमतीति एकाद्विआदि
क्रमेण मुख्यभेदप्रकारेणेति मुख्यस्य चतुर्दशविधस्य भेदस्य प्रकारेण तद्वदित्यर्थः अनेन मुख्यभेदानम
पि यत्रा एव एकाद्विआदिक्रमेण भेदेन भेदविधेयानंत्यमपि भवेदित्युक्तं वादाह्निधिः न केवलमेषां वैचित्र्यमा
व प्रकारांतरेण योज्याह सकलस्य समृद्धता अन्तरादिस्वशक्तयः स्वसंबद्धताश्च प्रतन्वंतिभेदानवमपिसं

टे यद्यपिसकलस्यप्रमाणांशोयोसौविद्याकलात्मकः सामान्यात्मासशक्तिविशेषेणोन तु तत्किंचिदिति श्राः
गुक्ते तथापि सामान्यस्यविशेषाविनाभावित्वाच्च त्वगादिशक्तीनामपि प्रत्यवशेषभावीसंभव इत्युक्ते सकल
स्यचक्षुरादिशक्तयः समुद्भूतास्वरूपाः प्रभेदादानंदजर्वतीति यत्तु देवलयाकलादीनां तत्संस्कारपदोदि
तात् पाटवामलयाह्यापि भेदांतरमुदीयते तत्संस्कारोति तासांचक्षुरादिशक्तीनांसंस्कारोवासनेत्यर्थः ल
याकलस्यापिसकलवद्विद्याकलात्मिकैव शक्तिः किंतु संस्काररूपतया तस्यास्तत्स्थानस्फुटत्वं यदुक्तं लया
कलस्यमानांशाः सएवपरमस्फुटत्वशाति न तु चक्षुरादिशक्तीनां यथोद्भवतिरोभावेन येघटनाया किमायतं ये
नैवंभेदांतरोदयःस्यादित्याशंक्याह दृक्क्रियाशक्तिमास्थाय पुदासीनतयास्थितिं प्रनाविशेषएवयदेति तः
ज्ञान्यावेद्यता खल्व आविशेषवत्निमज्जनैवविकासेव विघूर्णिणाच विदन्तोवेद्यता नैवभेदोज्ञार्थक्रियोचितः अ
नाविशेषवत्रणशर्करादिन्यायेन्मज्जनात्तयेत्यर्थः आविशेषवत्पादो यत्येत्तरमपकर्षः आवेशाहितत्कर्षीभा
वः निमज्जनमासंयात्मानदंतःप्रवेशःविकासः तदेतत्क्रमेन प्रसरणं विघूर्णनंतदेतत्त्रयमेनोक्तलक्षण
मकस्पंदनं विदित इति तच्छक्तस्वशक्तेरित्यर्थः न तु फलविशेषाद्वचनमात्रसारेणात्र नाभेदन्तकोर्थः इ
त्याशंक्योक्तं भेदोज्ञार्थक्रियोचित इति अनुद्भूतशक्तिकस्य हि दृष्टमपि दृष्टमिव तथा न तिष्ठतिं प्रत्युत उ
द्भूतशक्तेः पुनरासत्त्वविषयेषु प्रपतः यत्र समस्ताशक्तिशायी भवेदित्यर्थक्रियाकृतयवार्थभेदः किं च य
ते वचनमात्रसारइति तदेतदन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्टांतद्वारेण दर्शयति अनुद्भूतशक्तितिरोभावेकस्याश्चित्त॰

श्री॰
ते॰ लो॰
१५

29

स्फुटोदये भेदांतरमपि त्रितयं वीणावादकदृष्टिवत् वीणावादकस्य हि हृदयाद्यपि किन्नरभावे स्वशब्देरेवोद्भवः श॰
के स्वचिरोद्भावोद्भावौ विभजति तिरोद्भावे स्वैः शक्तेः स्वशक्त्यंतरतो न्यतः वेयमादचेन्याद्यानत्वात् तेव बहुभेदतो
क्वचिद्धि चत्तवादि शक्तेः स्वयमवधानावधानाभ्यामुद्भवतिभावो क्वचिच्च वीणावादकस्यैव श्रोत्राशक्त्यंतर
रात् क्वचिस्मान्यतोमंजैषधाद्येः सर्वं चैतन्सत्यमानम् वेद्यमानेवेतिभेदानामनंतम् एतच्च भेदजातं यदादि
गोत्तके कमावादिप्रकारेणापि प्रथमं तावद्योज्यमित्याह एवमेतदुत्तरादीनां तत्त्वानां यावती दशा काचिदस्तित्व
दाख्यामित्रत्र संदर्शिता भिदा तत्रैत्येकद्वादशत्वादशायां एवमनेकदशावत्तित्वे पुनः कियन्तो भेदा इति को
नामवक्तुं शक्नुयादित्याशयः ननु यन्नामेदं शक्तेरुद्भवतिरोभावाद्युक्तं तत्सामात्रातिशयो नान्यस्येति क॰
थमेवं भेदभिन्नत्वं च दादेवेद्यस्यार्थस्यस्यादित्याशंक्याह अत्रापि वेद्यतानामतादात्म्यं वेदकैः सह ततः सक
लवेद्यो स्ते शिवपर्यवावभासते तावदेकशरीरो हि वेद्याभासो स्ववयावता तत्त्वइति वेद्यवेदकयोर्मलदात्म्यात् ते
न यत्समात्स्वेद्याय स्वतन्त्रमात्ररूपपर्यवेति सिद्धं अर्थोहि तत्समात्र एव स्वपरादित्रे प्रावबहुशः वोद्यो हि याव
त्तावेद्यवेदकात्मनारूपेण परिस्फुरेत् तावत्तातत्त्वतादात्म्यमपर्यवावेदपरप्रकाशात्मक इति यावत् तदुक्तं
यावन्न वेदका एते तावद्वेद्याः कथं प्रिये वेदकं वेद्यमेकं तु तत्त्वं नास्त्यशुचिस्ततः इति एवं चत्वारो भावभुवनादि
गतत्वेनवस्तुसमस्तनयापंचदशपञ्चपरापरतत्त्वाख्यानव्यायामगर्भसामस्त्यैनैवाभिधत्ते अधुनापि समस्त
स्यथातत्त्वस्य दर्शयति मामस्यपर्याविहितं पंचदशं प्रत्येदित्रे यदात्मतावेविभेदेनयः प्रकाशः प्रकाशते सपवशि

वनाथोत्र पृथिवीब्रह्मा तत्स्थाने यथानन्तगतः सिद्धीर्वितरीतुं समर्पयतां प्रेरयंति शिवस्थानीये ते मंत्रमहेश्वराः अपुनर्भ
मावसंस्थमतस्य यथानन्तस्य पुरोदितं तस्य समस्तभेदभिन्नं पांचदश्यं सामस्त्य एवावांतर प्रकार प्रकारद्वारक
वैयत्यपरिहारेण दर्शयति यतस्तत्रैव प्रक्रको श्रीपूर्वशास्त्रेभिहितं तत्र तन्मूलभूतं प्रमाणं सम्यक् तावद्दर्शयति
यैरेत्यादिना ननु शिवो नाम निखिलतत्त्वं हृदयाद्धि स्म च्युते न कथं नेयस्येन व्यवतिष्ठतामित्याशंक्योक्तं पृथि
वीब्रह्मेति यत्क्रमेणेति पृथिव्यां वेदं ब्रह्मेति शिवेस्थान इति तेषामपि ह्यशिवः प्रेरक इत्यभिप्रायः केषु तः प्रेर्या इत्य
र्यां कस्मात् प्रेर्यमाणास्तमे मंत्रेशा मंत्रास्तत्साधकाः स्फुटं यथा ब्रह्मस्थाने येषां समभ्यस्तः शिवविषया ननु पाशवसो मुमु
क्षवैस्तवाह्निजां दशा अष्टाम भुवयामानो विज्ञानकलता ज्ञवः तावत्तल्लोकभोगेन यक्लृप्तं तेल यं गताः सोऽपुन
र्वस्थितो नत इन्द्रप्रलयकेवलाः मंत्रेशा इति तत्र संत्रेवा च्याः शान्तरूपायाः तदुक्तं प्रेर्यमाणास्तु वा वो शभूमिं
शान्ता निवेशिताः मंत्रेशाः शान्तरूपादि विदिं ध्यातनुयायिनाः शिवस्य नादशक्त्यंतर्धरासंसेतोभवं भवाः मंत्रा
स्तत्साधकास्तत्र स्फलदानसमर्थना इति हिताहत्प्याति तेद्दृष्टा अष्टाम भ्रुवयामान इति भावनानिष्पत्तिमप्रा
प्तांत्ता विलयात् तावत इति धरादेः लयं गता इत्यर्थादस्मत्त्वादौ प्रलयादौ हि प्रलयकेवलि नाम्ने र्थार्धतेष्व
वस्थानमित्युक्तं प्राक् सोऽपुनर्भावस्थायेपिता इति स्पष्टमवस्थितत्वमर्थः ननु प्रलयाकलानां तत्र विलीनत्वं तत्प
तस्य देहादि प्रमात्संस्कारसंभवमात्रात्मनि सोऽपुनर्भवेदिति कथं कारमेषां तदवस्थायेतत्वमित्याशंक्या
ह सोऽपुनस्तत्र विलीनत्वे स्फुटमेव हि लत्वाते अप्यपाद्रियत्र महसंहत्येर्जायतेऽन्तः अन्यथेति तत्र लयाभावेऽप्य

श्री'
त'लो'
'२'

र्थः इह किल जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयोः स्वप्नस्यापि सुषुप्त्यादावनियतेन नियततयोपलभ्यते नह्यन्तःकरणबहिष्करणविश्रा
न्तिमयमिदमनधिशायानः स्वप्न एव दमास्कन्दतीति स्वप्नावस्थायानियतपूर्वभावि सोपि मनःकरणाकरणानुरूपेण
तत्कार्यात्मतयाभावितव्यं न च ततस्तु विलयमात्रं सोपि मनः तन्तन्नानाचित्रभावभुवनादिमयीं स्वप्नसृष्टिं विभावयते यथा
यदालीनस्य पर्वतादिसंहरणामर्थाद्विलीनस्यैवोदन्वदावरणादि ननु यदि सोपि मनो निर्विकल्पवेद्यविलयात्मा तन्न
विलयस्तन्नियतवेद्यानुभवसंस्कारलब्धजन्मनः स्मृतेस्तदा प्रबुद्धस्य कोवसरइत्याशंक्याह सोपि मनः अपि वि
वेचस्वच्छास्वच्छादिभासते अस्तापत्यं मृत्तिमित्यादिस्थनिर्विचिकित्सदर्शनादिति चित्रमितिरूपणाय मयत्वान्न प्र
तएवोक्तं स्वच्छास्वच्छादीति न स्वच्छे मनःप्रयाने सा वमहममस्वाप्समिति अस्वच्छे तमःप्रधाने किंचिदवेदिषमिति तर्व
नहमिति आदिग्रहणात् स्वच्छास्वच्छे रजःप्रधाने दुःखमहमस्वाप्समिति स्मृतेर्वैचित्र्यं तदेतदन्यथानुपपत्त्या
तार्थनियमः सोपि मनो निर्विकल्पवेद्यविलयइति येन प्रबुद्धस्य स्मृतिर्विकल्पते तत्राशयः ननु वेदंवाच्यं यतः कलशा
यतस्त्रावादिस्पर्शानुभवं समनन्तरं स्मृतिरित्याह यदेव लक्षणं सूक्ष्मं निद्रायैव प्रबुध्यते तदेव स्मृतिर्विषयतिनाथः
लघ्रानजास्मृतिः तदाहि स्यादेतदेवं यदा प्रथमं बोधः ततः स्नानाद्यनुभवः तस्तदाहितसंस्कारजा प्रबो
धोपनिपाते स्मृतिरिति न चात्रैवं प्रबोधस्मृत्योरेकक्षणभावित्वात् तदाह यदेव प्रबुध्यत इति तदेव स्मृ
तिरिति च अतएवास्थितप्रबोधाभावे पश्चात्तरान्तरा प्रबुद्धस्य वियुक्तमिव तन्न्यायेन तथानुभवात् स्मृतिरित्या
दिवदंततस्मैवितिनवाइत्याह तेनमृथ्वेयाद्वीनप्रबुद्धस्यान्तरान्तरा कुलिकादिस्वादसस्पर्शस्मृतिरविषतितत्त्व

30

नः तत्रज्ञत इति निरोत्तकमेवेत्यर्थः मायाकर्मसमुल्लाससंमिश्रितमलाविलाः यरादिरोहिण्येहेयाः सकले
रुद्रप्रकलाः मायेत्यादिनैषांत्रिमलवद्धत्वमुक्तं एवं प्रमातृसप्तकं निर्दिश्य सामान्येन तच्छक्तिसप्तकं निर्देष्टु
माह अस्यैव सप्तकस्य स्वस्वव्यापारप्रकल्पने प्रत्येकं यस्तिवाक्तं शक्तीनां सप्तकं स्फुटं शिवादिसच्युत चिद्रूप
त्वित्वस्त्वच्छक्त्यस्तयाः ताः स्वातंत्र्यवशोपात्तग्रहीताकरतावशात् सकलांतं तासिस्तस्यक्रमात्तानक्रियामता
स्वस्वव्यापारेति स्वस्यस्वस्यस्तंभादेः स्रष्टादेश्च व्यापारस्य क्रियायाश्च इत्यर्थः एतस्मानेनैवान्यत्र विशेषणेनोक्तम् त
घथा तत्रैव धारणीनामभिन्नाभासितया पृथक् स्तंभादिकावली केवलाशिवशक्तिरेषा अवि श्रेषेवसृष्टिवि
लयस्थित्यनुग्रहसंपत्तीः सकलादिशिवांतेचविदधेविकियस्थितिः सैवमंत्रमहेशानशक्तिस्तत्साधिका
रिणी तत्रत्रमंत्रमहेदेशरुद्रादेर्वहिः सकलान् याप्रेरयति माहेशीशक्तिः सावोधभूमिका यथाभेदेन श्रुतत्त्व
सद्भावं पीतलादिकं ज्ञायते तद्द्वियश्च मंत्रशक्तिरेषामता तत्र तत्र भोगाभोगे या सम्यगौतत्त्वं कादायिनी तावकर्मे
त्रमलावस्थाशक्तिर्वैज्ञानकेवली प्रबुद्धस्फार तत्र तत्र कर्मोमि ~ मावृतः तद्योगात्मत्वविज्ञाशक्तिः प्रलया
कालगामिनी मायाकर्ममलव्याप्तिसमावेशोत्रयास्थितिः बाह्यान्तरेन्द्रियस्फूर्त्ता नानावस्थानयायिनी भोगा
साधनशक्तिस्सा सकलानुसमाश्रयेति तत्त्वमहेशानेतरशक्तिः शिवात्मकमेवविश्वमिति तत्त्वचोद्यमाशंक्य
तदिह कथमसर्वत्वं वेद्यमुच्यते इत्याशंकाह शिवरूपादि तत्र शिवत्वाव्यतिरेकचिदात्मापरः ··· ·· मातेति
नास्ति विवादः तच्छक्तिश्चैकाज्ञानक्रियात्मिका प्रस्पन्देनोन्मेषरूपतया प्रमातृषट्कमुल्लासयति तत्रसं

श्री॰
तं॰लो॰
॰२१

31

ञमहेश्वरौ स्वयस्य ग्राह्यग्राहकयोः पृथगुल्लेखेन गृहीतत्वं अनयोः केवलानां ग्रहणाभावेनेति ग्राह्यग्राहकाकारो परामर्शोऽस्तीति च वियामेशव
मानाः इति मन्त्रमहेशमन्त्रेश्वरमन्त्ररूपा इत्यर्थः तत्कालीनाऽस्येव तद्ग्राह्याः तद्ग्राहकेभ्योंऽशांशिकात्वेन भवेदिति भावः एतदेवो
पसंहरति सम्यगित्यं प्रमातृत्वं तत्त्वमाभासमानतानया मानत्वेनेति शक्तिरूपतयेत्यर्थः नन्वेवं चात्र दशत्वमेवाभिहितं तस्
त्किं वक्ष्यमाणात्मकं हि किं वेत्याशंक्याह एतद्गृहीतत्वाद्रूपमेवित्तर्षीक्विर्जितं शुद्धं तत्त्वं तद्रूपं मिश्रं विशेषत्रिका
त्मकं संविदंशस्य शिवत्वेन देवस्य शुद्धमनपवर्ज्य वेद्यतायाः प्रथात्मानन्तरात्मकमित्यर्थः यदुक्तं यदाह प्राहकोऽविश
विस्रंभेजिंगे तन्मात्मकं याद्यत्र तदेतत्तत्स्वरूपं नरात्मकमिति तदेवं पांचदश्यादिक्रमेऽपि त्रिकपरमार्थतैवेत्युक्तं
मिश्रं विश्वं त्रिकात्मकमिति यत्तदेवान्यत्रापीति दिशति एवं जलाद्यपि वदेहे देभिन्नं महामतिः नतु शिवशक्ती
तावदविच्युतचिद्रूपेणैकस्यचिद्धि मतिः शक्तिर्विवेचकाज्ञानक्रियात्मना प्रसृतेनी प्रमातरि दृक्तयावभास्यते
इत्युक्तं तदुक्तेः सर्वत्राविशेषात् मन्त्रमहेश्वरान्तमपि पांचदश्यमेव संभवेदिति त्रयोदशयापि प्रधानत एव कस्मान्ननि
रूपितमित्याशंक्याह अनयात्तदिशाः शयः सर्वभेदेषु विद्यते भेदो मन्त्रमहेशांतेष्वपि पंचदशात्मकः तथापि स्फु
टताभावान्न त्वेष्वेवन चर्चितः मन्त्रमहेशान्तेषु सर्वभेदेषु रस्य यथा प्रलयाकलादिषु प्रत्तेशाल्कैन्याय विकल्पं त्राया
दशत्वादीत्याशयः समस्यमेवं किं वेत्तत्रायोदशपादि वन स्फुटमितीह नोक्तं नत्वथ प्रमाथरे स्वयं पुर्वं स्मिन्सर्वस्मिन्रूपे
निलीने समस्तरूपमेव जाग्रदादि नित्तत्रास्यतिरवकाशोऽव पांचदश्यादि श्रीकेति शंक्याह एतत्प्रवृत्तिं तथात्राप्यौ
वेयत्कर्षीतिहि सव्यापारापिपन्नेन त्वादिना जाग्रदादितो अभिन्नोपि शिवतः स्यात् सूत्र्य वर्यात्र समासतः श्रीपूर्वशा॰

तेह्यभिन्नेपि शिवज्ञाग्रदादिरूपतामभिदधता भगवतैव तत्त्वचिंतं यत् जाग्रदादिवत्संबद्धपाद्यपुर्यष्टपरिसंभवेर
दिति तथा च सत्याप्यभावादिपर्येण तद्धीनप्रेरकत्वतः इच्छानिहृतेः स्वस्थत्वादभिन्नमपि पंचधेत्यत्र शिवस्य सत्याश्र
येन क्रियाशक्तिप्रधानाज्जाग्रत अथिपत्येन स्वसाते आद्यमायारणे तत्त्वकृष्टिमयो ज्ञानशक्तिप्रधानः स्वप्नः ता
न क्रियाभ्यां हीनेनैव वासीत्प्राधान्यात्मनः प्रेरकत्वेन इच्छाप्रधानं सौषुप्तम् ईषणीयपूर्णतयान्तत्रिहृत्याप्याने दश
क्तिप्रधानं तुर्यं त्रिताने दत्तया सर्वं सर्वात्मकपरिस्फुरणस्वरूपविश्रान्तं चिच्छक्तिप्रधानं तुर्यातीतमिति पंचावस्था
त्मकत्वमित्यर्थः अन्तःस्वात्मबोधात्मसारतरक्षि प्रमात्रेकरूपत्स्वात्मबोधास्वयेणोत्यर्थः बोधस्य हि बोधरूपतयो
तः सर्वं संभवेदिति भावः इत्याधाममस्त्यध्वायं षड्विधोध्यतिविस्तरतः योवसत्तेसप्तकेत्रप्राणेनावस्थितिर
त्यायुक्त्या बहिरिवान्तरपि प्राणेन त्वाधारस्तीति तद्धृतत्वेनापि यो चदशपाद्यभियात्मप्रक्रमते अथवा प्राणप्रा
क्तिस्थेत तत्त्वजाले विविच्यते भेदाय पंचदशपादिर्यथा श्रीशंभ्वादिपात् श्रीशंभ्वादिपादित्येनेन गुरुपरम्परागत
तत्त्वादविगीतप्रसिद्धिनिबंधनत्वमस्याधनिते तदेवाह समस्ते येत्यनिवोधेत दयः शाडषतत्त्वाः षड्विंशादेव
लेचरे संशाह्यगुलकल्पिताः समस्तेर्येनिर्याहे इति तत्त्वभावभुवनाद्यात्म निर्विषयत्वनीत्यर्थः त्वाणशाद्ः मा
त्वघातिनिमेषस्याष्टमो भागः त्वाणः स्यत्र इति लत्तत्वाणद्वयात्मनि कालविशेषे वर्तते यदुक्तं त्वाणद्वयं त्रुटिरि
येतिमांशेति च तत्र भावोत्यर्थः यदुक्तं त्रुटिः सपादांगुलयुक्त्वाणइति एतदेव विभजति तत्राद्यः परमाद्वैतानि
विभाजात्मकः द्वितीयो ग्राहकोल्लासरूपः प्रतिविभाव्यते संवेदनग्राहकतादात्म्यात्स्वरूपीभावमापन्नः प्रवि

श्री॰
तं॰ लो॰
॰ ३२

32

भावेन हि हृदयरूपं योग्राहकः तत्त्वः आधारतित्वात्मा कालतत्त्वः आश्रितादात्म्यादिति यथायथं ग्राह्यत्वसंवेद्यैकात्
न्तशिवशक्तिकेनस्वरूपेण वर्तते प्रथमत्र विनिर्मुक्ता मिश्रविशिष्टवस्तुमात्रप्रमात्रतत्क्षकिद्वादशकापेक्षयैका।
तद्विधिकीभवेत् तत्किमस्यास्वरूपं तद्भवति तत्रप्रमात्रपतेनिर्नियतेत्प्रत्याशंक्य चरमध्यां विश्वमपि प्रविशिष्टप्र
पात्मलक्षणमेतत्पत्तणप्र संग्राम्यातमनागतावेद्यत्वाणन्यायेन प्रभावनिर्णयति प्रतिभावोनेतिह्यघरित्यर्थो देत्यात्त्व
णात् इत्यां स्पष्टत्वं सामीप्यस्य पंचदशस्तुत्वामात्रणः तत्रहंतरो कृत्यनामात्मसाधान्तेग्रासतैव सादाख्यसेदित्या
श्रायः एवमविशिष्टं तदिद्वादशमंत्रमहेश्वरतत्क्षत्यादिरूपतया विभजति तृतीयंतत्त्वमात्मसत्त्वषट्कंतत्रपिद्य
ते तन्निर्विकल्पं प्रोक्तं द्विकल्पाच्छादनात्मके तृतीयमिति प्रथमद्वितीयेपरया तत्त्वषट्कमिति क्षक्रियमशक्तिरूपे
नक्रथं मत्रोक्तं क्षणोविकल्पानामाच्छादनं स्यादित्याशंक्याह तदेवशिवरूपंहि परशक्त्यात्मकं विदुः तद्धित्त्वणष
ट्कमुद्विद्यामयत्वात् क्षक्तिमच्छक्त्यपेक्षयाक्रमेण शिवरूपमेव परशक्त्यात्मकमेवचेत्यर्थः एवमेकं षट्कं व्या
ख्यायपरमव्याचष्टे द्वितीयं मध्यमं षट्कं परापरपदात्मके विकल्पवृत्ति रूपं पाशकमात्रसच्छंतत्तत्रा मध्यममि
ति प्रथमषट्कोपांत्यांतरालवर्तित्वात् अत एव प्रथमषट्कस्य परत्वाद्वैतोपांत्यात्मनः स्वरूपस्य चापरत्वात्परा
परपदात्मकमित्युक्तं विकल्पवृत्तिरितिमायीयत्वात् क्रमादिति यथायथमिदं तत्रायांडैकात्म् तत्र शिवस्याभि
न्नरूपत्वात्तत्र तत्रविभागोशक्तिरेवबीजं तस्याश्चेच्छाज्ञानक्रियात्मनात्रिविधैव प्रसर इति षट्कनिरूपणोकावसर।
इत्याशंक्याह षट्के च प्रथमे देवि शक्तिसः प्रोन्मेषवृत्तिता मित्येनेन च शक्तिरूपत्वेपृत्तो निमेषवृत्तितामित्यनेन च।

शक्तिरूपत्वं यत्तदेवानन्तरयोक्तयन्ति यदा द्वितीयषट्केऽपि किंवत्राह वर्त्मना उपरागपदं भाष्यपरायत्तया स्थिता
श्रायेत्रषट्केनादेभ्यः स्वान्ते योलासमाश्रतः त्रिकूहितेषु पादेस्थः परद्रूपादविच्युता। ननु षट्कद्वयेपि पर्यायेन।
सन्त्येषट्त्वान्तिस्वपदेभ्यः स्थिताः तदेकमेवषट्कमस्तु को द्वितीयार्थइत्याशंक्याह किंत्वित्यादि ननु यदी
क्षास्नानक्रियाविनिर्ष्योतानि पदानि तद्दिक्षाहितोक्ताते तदुभयाहितोक्षक्रियायामतिशयो नास्तीति ग्रय
रायतत्तेषु स्थिताः सर्वे स्थितिर्यतः अन्यथा स्थितिरेवषो न भवेत्सर्वहानित इत्याशंक्यविहन्येते मा शंक्याह अक्लि
वातिशयः कश्चिन्मासामपुनरोक्तं योविवेकरचनैर्वीरैः स्फुटीकृत्यापि दर्श्यते अप्रैवद्दिध्यामतां तां दर्शयति के
चित्वेकां तदिंयारोपकां वापियहीतारि तदात्म्येन विनिश्चिप्य समकेसमकोविदः तत्र केचिदेकां पां वरयाक्षेण
म्यानादिमेत्यत्र ह्यात्मनियालेस्वरूपेनादात्म्येन विनिश्चिप्यास्तडक्तवदेयोपां स्यादिष्टये कीकारेण स्वरूपमभि।
धाय परिशिष्टनादिचतुर्दशकार्यतविसमकेप्रमाणसमकत्वेनास्वक्रमिकतेनाभिदथुरित्येकयस्तेऽपिशा
ह्मकेचिदिन्यस्य सम्बन्धः तेन केचिद्भेकां तदिंयहीरपते विनिश्चिप्यार्थवेतां स्वरूपत्वेन निरूप्यतयेवा न्यग्र
तुर्दशकमित्यन्यदीयमतं ननु यद्येवं तदेकत्वं तु पपन्नमित्याशंक्याह तदस्यां स्वरूपसंविन्नोकलनायूसनुक्ताः
सेवेदयंतेयद्रूपं तत्रकिंवाविविकल्पनैः तदेवमेवमनभावेभाजो योगिनां यदेवस्वसंवेदनेनाति ज्ञाति तत्स्वप्रम
णं तेनवदिति किमस्मदीयैः परकीयैर्वा प्रलापप्रायैरनभवशून्यैर्वाग्व्यापारैः अनेन च प्राग्रूक्तास्य स्वपतत्तस्यैवस्व
संवेदनसिद्धत्वमस्तीत्यावेदितं यदेकस्यैव प्रमातरद्वाभ्यतयात्त्वभ्यतयाचशक्तिशक्तिमद्रूपत्वमिति सक्रिक

श्री॰
तं॰ लो॰
३२

षेणैव तदभ्यासेनाध्यात्मपृथक्त्वेन स्वरूपस्यैवोपायत्वात् तदाकुञ्चनात्मा यत्नः पुनः समस्तेऽस्मिन्देहे प्रमितैयेव प्ररोहोऽन्या
यप्रसले बहुना एतदेवोपसंहरति एवं यत्नादिमूलोऽयं प्रक्रियाप्राणगामिनी गुरुपर्वक्रमात्मासौ भेदैः पञ्चवर्षा
त्मके गुरुपर्वक्रमात्स्थितानेन प्रसिद्धिरिति वं यतन्त्यमेवास्य निर्वाहितत्व एवं पाञ्चदशपञ्चोपदिश्य त्रयोदशपाद
पुपदिशति क्रमात्तु भेदन्यूनत्वे न्यूनतास्यात्त्रयोदश्यपि भेदन्यूनत्वे इति त्रयोदशैपैका शाम्भानि न्यूनतैति स्वरूप
पतनिक्षेपात् यथा यथा हि सकलत्वक्रमादिरूपं भेदद्वयं न्यूनतामियात् तथा तथा तद्द्विद्वयमेप्यवंस्यात् य
द्वसति एवं द्वये द्वये यावन्न्यूनीभवति भेदके तावत्तदिद्वये याति न्यूनतां क्रमशः स्फुटमिति तत्तदीनां द्वयस्य स्व
रूपपतेनिक्षेपात् प्रमात्वेनास्या शैथिल्यं नाम न्यूनत्वं तत्स्वरूपविप्रलोप एव षट्त्रिंशदङ्गुलामानिप्राणचारे
तावत्तदिसंख्याकात्तस्या न पहानेः अत एवात्र सकलादेर्विकल्पप्रमातुर्विलयाद्रूपपूर्वक्रमेणाविकल्पप्रमा
तृणामुदयो यथायथं संविद एवेकात् तदाह तस्यां कोऽसौ विकल्पस्य स्फुटता वाविकल्पिनः तस्यामितिप्रा
मात्रभेदन्यूनतायां तत्क्रम त्रयोदशपक्रमक्वैव षोडशात्तस्यो अवस्थिता इति कथमासां सकलादित्रयाणां
शैथिल्यं भवेद्येनाविकल्पस्य स्फुटत्वं विकल्पस्य च कास इत्याशंक्याह यथाहि चिरं दुःखार्तः पश्चादात्तसुखविश्रा
न्तिः विस्मरत्येव तद्दुःखं सुखविश्रान्तिवर्त्मना तथा गात विकल्पेपि रूढाः संवेदनेजनाः विकल्पविश्रान्तिबला
त्तां सत्तां नाभिमन्वते तत्र सुखमितिप्राक्तिरस्त्रभूते विकल्पविश्रान्ती नितद्विरामः तां सत्तामितिवैकल्पि
की यया दुःखस्य प्राग्रभूतत्वा स्वरूपापितद्वासनासुखविश्रान्तिबलेन प्रबोधाभावादस्थितकल्पा तथा ति

33

विकल्पदशाधिशायिनां जनानां हीनाविकल्पत्वात्तत्त्वाभेपि वैकल्पिकी सत्ता नोदियात् तथा विहितेषां निर्विकल्पसा
दाकारो भवविधानाय संसारदोषः प्रशाम्येत् अतोत्रैवाभिप्रायान्तरमित्याह विकल्पनिष्कासवशेन याति विकल्पं वस्था
परमार्थवस्था संवित्स्वरूपप्रकटत्वमित्यंतराहुथान्वयनतां सम्बुद्धिः तचैतदसंदुग्धमेवेत्याह ग्राह्यग्राहकसंवित्ती
संबंधे सावधानता इयं सा तत्र तत्रोक्ता सर्वकामदुघा यतः तत्र तत्रेति श्रीविज्ञानभैरवादौ यदुक्तं ग्राह्यग्राहकसंवि
त्तिः सामान्या सर्वदेहिनां योगिनां तु विशेषोयं संबंधे सावधानतेति मायायदतिरूढिभाजां ग्राह्यग्राहकसंभव एव
विश्रांतिरिदं ग्राह्यमयं ग्राहक इति निर्विकल्पदशाधिशायिनां पुनस्तत्त्वाभावसंभवेपि ग्राह्यग्राहकयोरुदयो य
द्वा विश्रांतिस्तत्रैवावहितत्वे येन सर्वेप्सितफलसंपत्तिः एवमेतत्संवादमभिधाय प्रकृतमेवाह एवं हृदयं हृदयेशी
वयोनी भवति भेदशाम्य तावद्धृदिहृदयं याति नूनं तत्क्रमशः स्फुट एवं च शक्तिसंकोचशक्तिसंबंधिनी नोद्घाटशानोत
दीनां मेयो पात्यात्मत्वदिहृयलक्षणस्वरूपयत्तनिदेशाक्षिवेत्त्वदिहृयमेवावशिष्यते इत्याह अतएव शिवावेशो
द्भिदाः परिगीयते नन्वावेद परिपूर्णसंविदेकरसे निर्विभागात्मा शिवइति कस्तत्र हृदयावत् इत्याशंक्य तद्धृदया
मेव शक्तिसंकोचशक्तिरूपतया विभजति एकात्मसमानदिह्लद्र शांतश्चेद्वैव केवलं द्वितीया शिवरूपैव सर्वज्ञानक्रियात्
मिकेति अत्रपयाश्रावहितस्य सर्वविषयत्वतत्कार्यत्वादि भवेशंक्याह तस्यामवहितो योगी किं नेवेत्ति करोति वा न
वात्रविगीतत्वमस्तीत्याह तथा चोक्तं कल्लटेन श्रीमतात्त्वदिपातना लाभः सर्वज्ञकर्तृत्वेत्वदः पातापरात्त्वदिः यत्तना
र्थचिंतामणिः तदिपाते सर्वज्ञतादय इति एतदेव व्याचष्टे तदःपातो यरा तदिदिति अयायात्तदयाताय जयोऽ॥

श्री·
तं·लो·
·३५

सो द्वितीयात्तदितिनियामकत् ननु द्वितीयस्यां तावद्वृत्तौ तस्य कस्मात्सर्वज्ञत्वादिलाभः प्रथमायामपि तत्रयानमस्तित्याशं
क्याह आद्यायां तु तदैव सर्वं सर्वतः पूर्णमेकतो गतं किं तत्त्वे वेद्यं वा कार्यं वा व्यपदेशभाक् वेद्यं कार्यमिति यथाक्रमं
ज्ञानक्रियापेक्षयाक्रमम् एवं द्वितीयायां वृत्तौ सर्वज्ञत्वादिसिद्धिरितिमिश्रमित्याह अतो भेदसमुल्लासे कलो प्राथमिको
ऽथवा चित्त्वं निजप्रतिभा देवी सर्वज्ञत्वादिसिद्धये सैव शक्तिः शिवस्योक्ता तदिष्टश्च मेघादिनाथतच्छक्तिमच्छेशादि
शिवोदिताः भेदसमुल्लासो प्राप्यपेक्षयाक्रमम् प्राथमिकी स्थितिरित्रैव हि समासेचित प्रायो भेदशनिभावः अत एव न
वनवद्धेलक्षशालितात्प्रतिभामित्युक्तं सैवेति द्वितीयरूपाद्याप्रतिभा ननु द्वितीयस्यां तदैवेशी शक्तिरुक्तात्तती
यादिरूपनः किमित्याशंक्याह तृतीयेत्यादि ननु यदि द्वितीयस्यां तावद्वृत्ति तस्य सर्वज्ञत्वादिरूपासिद्धिरुक्ता तद
दासत्वपिनष्टिरूपकिं का चित्सिद्धिः स्यान्नवेत्याशंक्याह तासु भेदधनच्छिन्नमवधाने कथमेकं तत्तत्सिद्धिसमावेश
स्वयमेवोपजायते तत्तत्सिद्धीति तास्ताः सिद्धयः श्रीसर्वशास्त्रादौ धारणापटलायुक्ता दूरश्रवणादयः ननु शि
वशक्तिरेव सर्वत्र सर्वेण रूपेण प्रस्फुरतीति तस्याः सर्वत्राविशेषात्स्यापि सर्वत्र ज्ञत्वादिरूपैव सिद्धिः कस्मान्नादि
त्यादित्याशंक्याह अत एव यथा भेदावष्टंभं हतनात्तथा संविन्नोत्कटि बाह्यत्वादसार्थासन्निकर्षवत् अत इति
मेघादिनाथादीनां क्रमेणोदयाद्धेतोः एतदेव दृष्टान्तद्वारेणाह द्वयेन अयतीति यत्तार्थासन्निकर्षवदिति यथा·
ननालिकव्यवधायकयोगात् भूयस्त्वादत्तानामर्थसन्निकर्षाभावस्तथा योगिनीनामपि भेदवज्ज्ञानमिति तस्य
नादिबाह्यत्वस्य व्यवधायकत्वात्संविन्नाधिक्ये यथायथा तु ननु तदीनां ज्ञामतोभिदः तथा तथाति नेकधा

कशालिन्यतएवविकासिनि भैरवरूपी कालः स्वजनितजगत्कारणादिकीटांतमित्याद्युक्तस्वरूपेमहाकालेली
यतेपरस्मिन्नकल्पिते पूर्णाहंविमर्शमयेप्रमातरि विश्रांते भवेदित्येवंपरिमितप्रमात्रात्मनः कालाग्निरुद्र
स्यकलनाकालाग्निरुद्रकालीति पंचशतिकादावियमुच्यते तदुक्तंतत्र वरदाविस्वरूपा च गुणातीता परा क-
लाग्रवोघासस्वरारावा कालाग्निग्रसनोदिता निरामया निराकारा यस्यां सा शास्यतिस्फुटम् कालाग्निरुद्र
कालीनि साज्ञेया मरवंदितेति श्रीक्रमस्तोत्रेपि कालक्रमाक्रांतदिनेशचक्रकोटीकृतानंतमिनकलापग्रः का
लाग्निरुद्रोलयमेतियस्यांतांनौमिकालानलरुद्रकालीमिति एवंप्रमातृगतं स्थितस्वरूपमभिधायसंहा
रस्वरूपमथाह यत्तस्यां स्वात्मसंविन्नामिदं सर्वसहं विभुः इतिप्रविकसद्रूपासंवित्तिरवभासते ः ततोंतः स्थित-
सर्वात्माभावभोगोपरंभिनी परिपूर्णापिसंवित्तिः कालेथाग्निलीयते एवं कालाग्निरुद्ररूपे परिमितेप्र-
माणं तदिग्रस्तोपरिपूर्णाहंभावमयस्यपरप्रमातुर्महाकालस्याप्यस्वविमर्शे विश्रांत्यात्मनाग्रासेनभवित
व्यमिति एतस्यामुक्तस्वरूपायामात्मनोमहाकालस्यसंबंधिन्यांसंविन्नोसर्वोयंममविभवः इत्याद्युक्तवत्स
र्वमिदमहमेवेतिविश्वविश्वाभेदैकशालिन्यत एव प्रविकसद्रूपायांपरिमितप्रमातृचर्वणा चतन्मासंविति
रद्भवविशेषोवभासते सापितत एव समवभासनानंतरमेव मतः प्रमातृकात्स्येन वर्तमाना नामतएव स
र्वसर्वात्मकत्वेनसर्वात्मरूपाणां भावानां योभोगो हठपाकक्रमेणालेह्य ग्रासमुद्रया स्वात्मसात्कारस्त
नोपरागिनी संहर्त्रैकस्वभावात एव परिपूर्णात एव किंचिदपि भोग्यत्वाभासनाहिदिक्रियाकर्तृरूपा वित्तिः

श्री· तं·लो· १३५

ग्रव्ययमङ्कलमप्रमेयं निर्भालितमदमद्विवेककल्लोले जयति प्रकाशविभवस्फीतं काल्याः परंधामेत्याद्युक्तस्वरूपशा
लिन्यङ्कले यास्मिन्लीयन्ते स्वात्मविश्रान्तिचमत्काररूपाहंपरामर्शादर्शप्रथिशायिन्यामित्यादित्येवं महाकालस्यकाल
नान्महाकालकालीति क्रमस्तोत्रादावुपपन्ने तदुक्तं तत्र तन्त्रं महाभूतलये प्रमशाने दिक्चैवरीश्च कङ्कणेन।
साक्रम कालीं महाकालमले ग्रसन्ती वेदेश्वगितामनिलानलाभामिति श्रीपंचशतिकेऽपि ततो ज्वलामहादी
प्तसूर्यकोटिसमप्रभा कलाकलंकरहिता कालस्यकलनोद्यता यत्रमालयमालोति कालकालीति भास्वतेति
एवं प्रमातृगतं संहारस्वरूपं निरूप्यानाख्यास्वरूपमपि निरूपयति प्रमातृत्वेऽपि मानेऽथ प्रमातृत्वकृयास्थिता मे
येऽथ इति तत्सर्वमत्र चिन्मात्रमेवतत्र इयतीं रूपवैचित्रीमाश्रयन्त्याः स्वसंविदः स्वाङ्कंयमनपेतेयत्तापरापरमे
श्वरी तदेवमत्राहंपरामर्शात्मन्यङ्कले यास्मिन्प्रमेयं प्रमाता प्रमा चेत्येतत्सर्वं नानारूपतयोज्जृम्भमाणं चिन्मात्रमेव।
तदेकरसतयावभासते इत्यर्थः तत्रस्मादियतीं प्रमात्राद्यवच्छिन्नां रूपवैचित्रीमाश्रयन्त्याः स्वप्रकाशायाः परस्याः सं
विदो यदनपेतं तस्य देवातिदेवस्य परबोधस्वरूपिणः विमर्शः परमाशक्तिः सर्वं तत्तान शालिनीत्याद्युक्तस्वरूप·
महंपरामर्शात्मये स्वाङ्के येसा प्रमेयप्रक्रियया प्रमातृपदेन महाभैरवशब्दस्य मेयपदेन चण्डशब्दस्य प्रमापदेनोग्र
शब्दस्य मानपदेन घोरशब्दस्य चात्येपान्महाभैरवचण्डोग्रघोरकालीयास्मद्दर्शने पूर्णा तया परेति परमेश्वर्युक्ता
यदुक्तं श्रीपंचशतिके दर्शासस्त्रविसर्गाख्यामहाभैरवभीषणा संहारेड्ढैरवान्सर्वान्विश्वं च सहरत्यजित सोन्तः शान्त्या
तियस्यां चसास्याङ्करितभैरवी महाभैरवचण्डोग्रघोरकालीपरासेति श्रीक्रमस्तोत्रेऽपि क्रमत्रयमाक्रमरीचिचक्र १३५

संवारचातुर्यंतत्रीयमन्नाम वंदेमहाभैरवघोरचंडकालीकलाकाशशशांककांतिमिति ननु किंनामास्याः पर
त्वमित्याशंक्याह इमाः शक्तकलना स्वहिर्हत्वंभोच्यते यतः अत्र स्वहिर्हत्वंभात्मकत्वादेवासौ सर्वसर्वात्मकतये
कैकस्यामपिसंविदिसर्वाएवसंविदोनंतरवेनवर्तंते येनैकैकस्यामपिद्वादशात्मकत्वात्संचारक्रमएज्ञायां
स्वतस्वतादिशदयिकंशतंसृज्यत्वेनोक्तं यदागमः द्वादशाभाविवियोगेनदेवीद्वादशधायजेदिति अत्रस्वयोदशं
त्वपमभिधातमवकाशलेशोपिनास्तीतियुक्तंमुक्तं परमार्थतः संविद्द्वादशात्मेति ननुक्रमदर्शनेसर्वत्रैववस्व
ष्मादिदेवीनांमध्ये श्रीसृकाल्याभगवत्याअभिधानंयेनानाख्यचक्रोदयेदशदेव्यः अत्र एव श्रीरुरुभैरवचोक्ते
अघोरकालीभट्टारिकायास्त्रयोदशत्वे तदुक्तं श्रीपंचशतिके इकलाभीषणागोराजलकालिनिराकला
अलसामलरूपनिर्लेसासृकालीनामसिद्धिदेति श्रीतंत्रराज भट्टारकेपि सृष्टिकालेचसंहारे सृष्टौचपरमेश्व
री स्थितिकालेतथाघोरा ततः संहारकालिका रक्तकालीचर्वयंती रक्तौघमविभेदतः सृकालीयमकाली
चमृत्युकालीभयावहा भद्रकालीतथा चान्यापरमादीप्तकालिका मार्तंडकालीकालाग्निरुद्रकालमहा
त्वगा महाकालक्रलाकालीमहाभैरवकालिका त्रयोदशविधाकाली विज्ञेयानामभेदत इतिश्रीमदार्थशाति
कंतुसम्मतेतरमेवसंवादितं तदद्वक्रमनयसमानकसत्वविवक्षायामपिकथमेतद्विरुद्धमभिहितं द्वादशो
वदेव्य इति अत्राशयतेरहक्रमदर्शनेसर्वसर्विकयानाख्यचक्रेत्रयोदशैवदेव्यः सृज्यत्वेनोक्ताः यदुक्तंतत्र का
लोपितामहादेवमानंदानंदिनीशिवा चिद्रूपाधुरमनयस्यात्रस्वराजस्तोचरा अक्रलाक्रलयंत्रियाकालकं

श्री
तं॰ लो॰
१३६

136

लीनिराकुला सकलालीयतेयस्यां सृष्टिकालीति साक्रमेण्या शुमकस्य क्रमत्रयाणां यस्मिन्कंठोरघोरतरं महत् कलरू
पं मरीशणायेनाष्टकल्पांतकांतस्तो आचैतेन महाचारवान्विर्येणैवतत्रय काकला घोरघोरो ग्रासस्यास्यातर्यगा।
शिवा महाभैरवघोरस्य मेरुरूपस्य सर्वतः ग्रसते या महाकाली अष्टकाकालनाशिनी सत्तादर्शीत साकाली
विद्धि सर्वार्थकारिणी अतएवैतत्दाशायी श्रीस्तोत्रकारस्य पूजाक्रम इति तथाह्यं यदाहुः श्रीक्रमसद्भावादि
कशास्त्राशयतश्च पंजिका अत्र श्रीलोत्रकार भास्करकलशपूर्वामसंततिस्थिति अस्य सनामचके त्रयोदश देवाः
पूज्यतयाक्षिप्ता द्वादशावा यदधिकारेणायं विचारः प्रक्रांतः एवमिह श्रीमत्कालीविनाद्यादेशो वदेवाः पूज्य
तयायद्युक्तास्तत्कोदोषः यदाचार्मः यत्सृष्टिस्थिति संहारवक्त्रैस्त्रयमन्त्रस्तुभिः रुद्रमार्तण्डपरमादित्यकाला।
ग्निरुद्रकैः यदेश्वसमहाकालैः काली शक्तिस्तयो जिताः महाभैरवचंडोग्रघोरकालीयचनयेदिति एवंक्रम।
कीलावधानक्रमीकारेणायदनेन ग्रंथकृता आख्यातं तत्राप्यन्यथा न किंचित्संभाव्यं यतोत्रास्य श्रीगोविंदराज
श्रीभानुकादिक्रमेणावधूशाखमेवगुरूपदेशाः समस्तीति येयापि सत्त्वात्मनोमहागुरूणां हृदयपदेशात्
शः परितोषस्फुरतीति यदुक्तं तत्रैवानेनयथापकः श्रीमान्वीरवरः स्वगृहीतनामधेयो गोविंदराजाभिधा।
नः श्रीभानुकाभिधानोद्वितीयः श्रीमानेरकासमाख्यस्तृतीयः समस्मेवायदेशांपीठी श्रीन्यउत्तरपीठलब्धाप।
देशाच्छ्रीशिवानंदनाथलब्धाद्ग्राशाम्यः तत्रायाः प्रोक्तोपदेशा एवैवं मनसि प्रकाशीदेवताव यथिगतेन किमि।
दानींक्रमस्तिइति इत्थंचनिश्चितमनायावज्जीवमुपनतोभोगादि वाहनमात्रमायार एतद्विज्ञाने पदेशाग्रण १३६

वः शरीरान्तेप्यस्यैतिह्यं सर्वमिदं श्रीसोमानंदाभिधानाय गुरवे संचारयांबभूव द्वितीयोप्येवमास्त तस्यैवैषा श्रीम
त्सुजटोच्छट्टादिना गुरुपरिपाटी संततिः यत्प्रसादमासादितमहिममभिरस्माभिरेतत्प्रदर्शितं श्रीमानेरकस्तु सि
द्धो प्रायतत यावत्सिद्धिः स नैवं समर्थयते स्म किंभोगैर्यदहं महानुलोशामयानुभूतः कथमहं सब्रह्मचारिव
यावज्जीवं प्रपन्नलोकोद्धरणमात्रपर एवनाभवं श्रीमत्सदाशिवपदे पिमहोग्रकाली भोमोक्षरभूजादिरेषा
तैसंगभूमि इत्याकलय्य परमोऽस्थितिमित्यकालसंकर्षिणी भगवती हठतोथितिष्ठेत् तदिदानीमपि निजभा
वगतरहस्योपदेशलोऽमुखेनापि तावत्समारयंल्लोकानन्नुगृह्णीयामिति यतत्याम्येव गुरुक्रमसज्ञानानैव
यतनैः श्रीभूतिराजनामाप्याचार्यः क्रमात्तु शिष्यो यः अभिनवगुप्तस्य गुरोर्यस्य कालीनये गुरुः सेत्यादि यदु
क्तं सोपावोदितमेवेत्युपेक्ष्यं नहि श्रीचक्रभानुना प्रायः कस्यचिदप्येवमुपदिष्टं तन्मूलनये वेदानीमस्योपदे
शस्य यातशो दर्शनात् तत्रापि चास्य भूतिराजस्यान्यथापूजाक्रमशक्तिदेवी पंचशतासायमाश्रित्य भूतिराज
पूर्वाणामित्यभिदधद्भिर्देवोक्ते अथात्रद्वादशैव देव्याः संपन्नत्या स्थितशुध्यभिप्रेतं भवतस्तर्हि श्रीपंचशतिका
र्थमपि न जानीथेत्यन्न स्वगुरुं पृष्ट किंमेमदाविष्कृतेन श्रीदेवीपंचशतिकेपि यस्य श्रीसोमानंदमहापा
देभ्यः प्रभृतिविकल्पदर्शनाद्देवगुरुवशतिन तत्रात्यस्य श्रीभूतिराजो गुरुत्वेन स्थितः नचासौ स्वस्य तत्गुरुर्यद्भव
ति अधीत्य नेत्रतत्त्वविद्यास्यथः प्रत्ययदायिनी शिवः श्रीभूतिराजोयमेमभ्युपगतिपादयदिति एतद्दियान्नयं
श्रीमद्भूतिराजोप्यभ्युपयत यस्मात्ताद्भजकश्रीमान्श्रीकेठोमानुमीनत्तमिति किं तत्रेनेतिनिश्चयः किंच श्री

नं॰लो॰ मदधतारनाथेनश्रीककारदेवीवत् श्रीमदनिकाश्रीकल्याणिकेचाअदहीतेश्मध्यतावसितं नदेयकामझलवात्
१३७ हयाश्रयभेदाभेदोपदेशात्तोनार्थः समस्तदेशेवशिष्याणिदंचकेमवेशानिर्वेशातितियमोनन्याय्यः शिष्यत्वयार्थ
स्यपरिगणनात् अन्यस्यापिकस्यचिच्छिष्यस्यसंभाव्यमानत्वात् एवंश्रीकेयूरवतीतःप्रभृतिश्रीपक्रमात्तशि
ष्यांते संततयोतिरहस्यप्रथिताश्चषोडशोवेत्यामित्यादावपिज्ञेयं तथाहत्रश्रीककारदेव्यास्तस्याःप्रकृतमहा
नयशिष्याप्रथितास्त्रयः सर्वेशास्त्रित्रयपवशिष्य इतिनवाश्पं श्रीगोविंदराजश्रीभानुकयोरप्येतच्छिष्यत्वात्
नवेरकनाथश्रास्याश्चपिशिष्यः यदाहुः यस्याःसदाविचरिहृशिरोग्रात्मर्वात्मिकीभातिनिरंतरोक्ता तामस्मि
केयूरवतींप्रसिद्धांनमामिदेवींकेनसंभ्रां वेदेधनसमस्तभावविभवं श्रीमन्नवेराभियंतयोयत्किरणेणग्रपातः
विलसत्स्पर्शोदयोज्जंभतेइतिश्रीज्ञस्वनाथस्यापिश्रीवीरनाथपादैःपंचवदेवीनयेक्तताःशिष्याइतितेपंवैवशि
ष्याश्रीभोजराजनामस्तःशिष्यास्यापिसंभवात् तदुक्तंस्वपरास्पर्येआचस्ताणेनश्रीसोमराजेन श्रीमद्वामनभाउ :
क्रमकमलविकासनेचतुरः जयतिषडर्धप्रोज्झितपरतमसितिबद्धसंतानः येनध्वस्तःसमस्तोग्रहनउरम
ह्याचेरमोहांथकारोदग्रःसम्यक्प्रकाशःक्रमकमलवनोल्लासविश्रांतिरूपः श्रामायेनैवसंविन्निरुपमसर
स्वास्वादसेयोगभोगावेदेश्रीभोजराजंगुरुवरसहितंस्ववमर्हद्भिरंतसिति एवमत्रानेकप्रकारन्यासंजस्स
संभवस्यपत्रपंगत्वान्नप्रदर्शितं नत्वेवंगुरुकमेप्यमयकथंकारमिदं संगच्छतो यदत्रद्वादशैवदेव्यप्तताइति य
तःश्रीमदवतारकनाथस्याप्यत्रयोदशैवविवक्षिता श्रीगोविंदराजादीनामपिपरमगुरुत्वेनस्थिताः यदं १३७

137

ह एकं स्वरूपं रूपं प्रसरस्थितिविलयभेदतस्त्रिविधं प्रत्येकमुदयसंस्थितिलयविश्रमनस्तद्विधं तदपि इत्थिवसुपंच
कसंख्यं विधाय सहजस्वरूपमात्मीयं विश्वविवर्तावर्तप्रवर्तकं जयतितेरूपमिति सत्यमेतत् कोनामात्र विप्रति
पद्यते किंत्वस्य द्वादशधाप्यभिप्रेता इत्यभिदध्मः यदाह कालस्य कालि रूपं विभज्य तनिसंख्ययाभिन्नं स्वस्मिन्विराज।
मानेन तद्रूपं कुर्वती जयसीति प्रथमश्चार्थः त्वमेवशक्तस्वरूपे भगवति कालिपरप्रकाशस्वभावस्वात्माविभेदिना
भेस्वरूपी कालः सृजति जगत्कारणादिकीटान्तमित्याद्युक्त्या विश्वकलनादेनोः कालस्य रूपमेव शक्त्याद्युक्त्याश्र
निसंख्यया द्वादशधा विभज्य बहिरेवं सकलामप्युत्पत्तिरिक्तमेव तद्रूपं स्वस्मिन्नाकाशे कचने रूपे विराजमाने
कुर्वती दर्पणप्रतिबिंबवदतिरिक्ततयैवावभासयन्ती जयसि श्रुतिउर्यटकारिणोकेनेवानाख्येन रूपेण सर्वका।
लेस्फुरसीति नन्वेवमेकं स्वरूपरूपमित्यादिना विरुद्धं यत्प्रथममेकधैव परस्याः संविदो द्वादशधोदयमभिधाय।
त्रयोदशधाप्यभिधानं तत् येनानयोरेकवाक्यत्वं स्यात् नैतत् यदेवमभिधित्सितमपुनरावाक्यं यत् दशरूपमा
पन्नेयद् द्वादशस्वेव भगवत्याकर्षणत्रयावस्थानमिति वस्तुतस्त्वेतदुभयत्रापि विकल्पस्यैव चोराद्यं यदाहुः शिव
इतिवदभिन्नमपि कल्पभेदेनामृशतीति यस्माद्द्वादशधात्वमेवात्र वक्तुमभिप्रेतं सिद्धपादानामित्यवगन्तव्यं वि
रोधस्फुरत्यानोपहतपव यदत्रनेन तेन क्रमेणात्वमेव परिस्फुरसीत्येवं व्याप्तिपरमेतदभिधानमिति तथाच सदसद्धि।
भेदमुत्तैदलन परकापि सहजसंवित्तिः उदितात्वमेव भगवति जयसि जयाधिगत रूपेणेत्यादिना श्रीहस्तनयाभ्य
दिते न जनवयाधेन रूपेणोदिता त्वं जयसीति स्वक्रमोचितं व्याख्यानं प्रक्रं यदागमः प्रथमकलपरंस्थडमादिवर्णा।

श्री॰
तं॰ लो॰
१३८

138

न्नमागतमित्याद्युपक्रम्यां विकाथ्यन्तनाल्लि स्वायुरापक्कत्यः पुनः जेष्ठा रौद्रीतथावामाख्यमनागोक्ष्मत्रिभा रौद्रीसंशृंगाटा
काकाराक्ष्नरेखान्तथापरा इत्येताः कारणं ज्ञेयाः सर्वमध्यः प्रवर्तते परापरपदप्राप्तौ शान्त्याद्याः परिकीर्तिताः शा
न्तिर्विद्याप्रतिष्ठा चनिवृत्तिश्चापराम्हता व्योमपंचकमाविष्टाः परमात्मा पदास्पदाः नायवाय रूपेणज्ञयायाग्रुह्य
शक्तयइति अयंचप्रथममेतानभिरेककालरूपेवरूकप्रधानेनात्रउद्दिष्टानइतिगुरवः जयनशीलाव्नमायेनापूर्वको
टिभाविनारूपेणोदिताजयसीतिनपायात्यापीयः एवमुक्तक्रमनिमंत्वरूपं विभज्यपंचप्रकारमेकैकं दिखीयाख्यश्रि
रेतीजयसिक्त्वात्रारिणीजननीयादावपितेयं तदेवमेवंविधमप्युक्तक्रमभावान्नाविकपवायमस्योपदेशइति।
स्थितं नत्वापिचमूलभूतं शास्त्रंस्वविमर्शात्मायुक्तिस्तोत्रमयमपिसमनेतरमेवप्रदर्शितमित्येवं पूर्व्यायान्मात्रपरंनि
र्वाथेप्रमाणमुक्तंभवति नन्वेतदस्तुश्रीक्रमस्तोत्रमेवं आत्वा न सहते यत्तत्रसंविदस्त्रयोदशधैवोदयाविवक्षितः यत्र
स्तैरेकैकांदीवीप्रत्येकेकेन श्लोकेनप्रक्रान्तायांस्तनोश्रीयमकालीमित्यपास्यभवानीमित्यपपाठ एवेयुक्तविवर
णकारैरत्रसंभ्रमतएवपाठइति अत्रोच्यते इहतावदेकैकांदेवीप्रत्येकैकेन श्लोकेनस्तुतिः प्रक्रान्तेतिकेनोक्तंय
तः श्रीरुद्रकालाग्निरुद्रकालीभट्टारिकायाअपि यासाजगड्डुसयन्तेसमग्रमृत्योवप्रग्रासयन्तीतिविस्तृत यामा
दिनरूपीयमहस्तदीप्तांतांनौमिकालानलमद्रकालीमिति द्वितीयेन श्लोकेनस्तुतिः समस्तीति श्रीयमकाली।
महाविकायाः श्लोकयुगलेनस्तुतौकपवार्थसंरंभइति अत्राप्ययमपिभवकल्पितएवश्लोकइतिचेत्न नैनत्त श्रीक
स्वनाथेनापिस्वलिपिविवरणोस्य श्लोकस्यदृष्टत्वात सर्वेषामेवचविवरणकृतांमत्रप्रतिपदंपाठानां श्लोकानां १३८

वहन्यासोद्यपत्तेश्चस्यतस्त्रयव वयाडिकश्रवार्यप्रदेषः नन्वेवं तत्स्वयं पाठः साधुरयमसाधुरिति विचारः किं न श्रीयुते
ययपव सम्मूलः पाठः सएव साधुरिति रक्षित ययेतिमूलं चात्रोभयत्रापि प्रदर्शितं तत्क्रमेण समानमत्र सप्तापामश्चस्येक
तरपरिग्रहेय घासंग्र ह्यपदशा एव निबंधनं यथोक्तसंमन्यरमयुक्तभिः अप्रपरिशीलितशास्त्रसंप्रदायैः स्वविमर्श
मन्त्रैन्देवानां श्रियैर्यं किंचिदज्ञोद्यमेतत् उपेक्ष्यमेमेवेत्य लमतिरहस्यप्रकटनमहासाहसेन किंचात्रकलनमुच्या
ते तोपोत्तानं च संख्यानमस्यतोऽवभिभेदनात् गतिः स्वरूपारोहितं प्रतिबिंबवत्स्वयं नादः स्वात्मपरामर्शशे
षत्वानंद्विलोपनात् कलकिल विलसेपे कलगतौ कलसंख्याने कलशाद्धशनियात् वत्सव्ययस्य पैवयायमर्थोय
क्तिज्ञानेवव र्जितेति एतदेव क्रमेण व्याचष्टे क्रमभिन्नादिभेदनमिति बहिरुल्लासने अविकल्पनमिति स्वात्म
भेदनपरामर्शः भेदितस्यैव प्रमातृप्रमेयादेरर्थस्य परं परापोहनादिदमिदं नान्यदिति निश्चितिनियतयावस्थाप
नात्संख्यानं विकल्पः गतिश्चाग्रगतस्य पसर्जनात्मात्मिस्तेन भेदितोऽर्थः संकलितत्वेन स्वरूपमारोहितिप्राप्नोतीति
स्वरूपपामोहितस्य भावस्तत्वं न चैतत्कादर्शवदेवदत्तस्य स्वपंक्ते प्रतिबिंबवदिति प्रतिबिंबस्य हि तत्व्यतिरिक्तामे
पितद्व्यतिरिक्तत्वे येवावभासोऽभवेदितिभावः स्वात्मपरामर्शशेषत्वेतिनंदनमात्ररूपत्वात् तद्विलोपनादिति
तेषामविकल्पज्ञानादीनां विलोपनादयहस्तनादित्यर्थः एतद्विभिन्नस्यैव भवेदितिभावः एतदेव प्रकृतेति विश्र
मयति इतिपंचविधामेनां कल्पनां कुर्वतीपरा देवी कालीतथा कालकर्षिणीचेति कथ्यते एतदेवाप्येवं तदः
थोत्रगमादेवं व्यपदेश इत्याशयः न केवलमस्यायतएव व्यपदेशोयावदस्यापि इत्याह स्वात्मसद्भावसंज्ञास्याले

श्री॰
तं॰लो॰
१३५

139

नोक्ताथ प्रमातृष्व एतावदंतसंवित्तौ प्रमातृत्वे स्फुटीभवेत् वामेश्वरीति शब्देन प्रोक्ता श्रीनिशिसंचरे तेनास्याः कल्या-
दिशब्दव्यपदेश्यायाः परा भट्टारिकाया मातृसद्भाव इति संज्ञोक्ता यदेतावदंतं द्वादशदेवीपर्यंतं यथायथमुद्रेकक्रमा-
सादयंत्यां संवित्तौ सकलादिप्रमातृप्रमितिक्रियाकर्तृत्वलक्षणं प्रमातृत्वे स्फुटीभवेत्तेनैव स्वप्रकाशपरसं-
विदेकरूपता मातृन्मातॄणां सद्भाव इति यदुक्तं तत्र सद्भावः परमोच्छेषमातॄणां परिपठ्यते इति श्रीनिशिसंचरे इति
श्रीनिशाटने यदुक्तं तत्र एषा तु कौलिकी विद्या सर्वसिद्धिप्रदायिका मकाराद्देवदेवस्य निर्याता शक्तिवर्त्मीति
वामेश्वर्यवतारे तत्प्रकाशनमुपागतेति ननु सृष्ट्यादिरूपोपग्रहेणावभासभेदात्क्रमिकतया वैचित्र्यात्त्रिशा-
यादस्याः कथमेतद्रूप्यमित्याशंक्याह इयं द्वादशधा संवित्तिष्ठंती विश्वमातृषु एकैवेति न कोप्यस्याः क्रमस्य
नियमः क्वचित् क्रमाभावान्न युगपत्तदभावात्क्रमोपि च क्रमाक्रमकथातीतं संवित्तत्त्वं सुनिर्मलं इत्युक्तेन प्र-
कारेणैव संविद्देवी विश्वमातृषु स्थितिवक्त्रवचना योल्लसते इति प्रमाणादेरुपात्तया स्वमातृप्रमाणादिविषय-
तया द्वादशधात्वेनाप्यवभासमाप्येकैवाद्वितीयरूपधैः विश्वात्मत्वेन परिस्फुरंत्याप्यंप्स्यान स्वस्वरूपात्प्रच्युता-
व इत्याशयः अत एवास्या न नियतः कश्चित्क्रमो येन द्वादशधात्वेनैव परिस्फुरेदिति स्यात् परस्याः संविदो
हि सृष्ट्याद्युपाधिसंभेदेन परिस्फुरणेपि सकृद्विभातोयमात्मेत्यादिनीत्या स्वस्वरूपावभासविच्छेदाद्वियुता-
दिवदंतरंतरा प्रकाशनायोगात्स्वात्मनि कालावच्छेद एव नास्तीति को नाम तदात्मभूतस्य क्रमस्याप्यवका-
शः अत एव च नाप्ययौगपद्यं तद्धि स्पर्धाबंधेयेतत्परिस्फुरितोरयः शलकाकल्पयोर्द्वयोः संभवति नैवैतदपेक्षया १३५

मः कश्चित्सर्थो वा नास्तीति कस्य नाम युगपद्भावः अत एवास्याः क्रमाक्रमाभ्यामपि न योगः तदाह क्रमभावादि
त्यादि नत्विहावाच्यं क्रमाक्रमाभ्यां पदार्थानां योगः संभवेदिति कथमुक्तं संविन्नैव तदतीतमित्याह स्वनिर्मल
मिति अनिर्मलमेव हि शून्यादि प्रमाता जन्मादिक्रियावभासभेदावस्थाभेदावभासक्रमेण कालाव
च्छेदवान्स्वात्मानं पूर्वावस्थाविनाशावभासापेक्षयातीतमिति चितेनवभासेन पश्यंस्तदतीतत्वारोपेण वर्तमानत
यावभासयति वर्तमानावभासापेक्षया च परिणामावभासादिरूपं भविष्यत्वस्यांतरं व्यवस्थापयति स्वमता।
कालभाविनं नीलाद्यर्थविशेषं च स्वापेक्षया युगपद्भावेनाभिमन्यते इति तस्यैव क्रमयौगपद्यावभासः यदुक्तं
सर्वत्राभासभेदो हि भवेत्कालक्रमाकरः विच्छिन्नभासः शून्यादेर्मातुर्भातस्य नो सकृदिति ननु यद्येवं तदस्या
परस्याः संविदः कथं नामावाहनविसर्जनात्मकं वा क्रमात्रशाणितापूजा भवेदित्याशंक्याह तदस्याः सं
विदो देव्या यत्र क्वापि प्रवर्तने तत्र तादात्म्ययोगेन पूजा सर्वेव वर्तते यत्र क्वचित्संविदवष्टंभेनावस्थानेनाम सुखि
पूजा न पुनरावाहनादिरूपेणेति तात्पर्यार्थः यथोक्तं यस्मिन्यस्मिन्नक्ष एव तत्र तत्र स्पर्शाह्लादनिष्ठेति तदवष्टंभेना
योगः सहजा विधिस्सततमिति नन्वमत्र कालावस्त्रज्ञानमस्यादिति सर्वं वैवोक्तं मंत्रश्चाविदिसंविदो विकासे
विदैकात्म्येनावस्थानं पूजा इत्युक्तं हीयेत अन्तरेकेव तेषां पृथगुपदेशा एव न कार्य इत्याशंक्याह स्वीकारेण
प्रामावसरं संविद्विस्फारोदयानुभूततेवेजोद्देशो दिष्टमंत्रवीर्यप्रकाशयितुमाह परामर्शः स्वभावत्वादेतस्याय
स्वयं ध्वनिः सदोदितः स एवोक्तः परमं हृदयं महत् यः खलु परावाग्रूपः स्वरसोदिताध्वनिः अयं हृ परामर्शात्मा

ने·दी·
१५

नादो नामास्माकं यत्ताकश्चिन्नास्ति हृत्तानविद्यते स्वयमुच्चरते देवः प्राणिनामुरसि स्थितः इत्याद्युक्तमव्ययमनन्यापदे
शेनात एव महानित्याविरतेन रूपेणोदितानुच्चरन्नास्ते स एवैतस्याः परस्याः संविदः परमेसारभूतं महत्सर्वत्र सर्वदा
चाव्यभिचरितस्वरूपत्वाद्व्यापकं हृदयं तथ्यं सर्वशास्त्रेषूक्तं यस्मादहंपरामर्शात्मायेस्यात्मा स्वभावो यन्मह
त्याद्विधात्मनेयं परिस्फुरेत यदाहुः चितिप्रत्यवमर्शात्मा परा वाक्स्वरसोदिता स्वातन्त्र्यमेतन्मुख्यं तदैश्वर्यं परा
मात्मनः सा स्फुरत्ता महासत्ता देशकालाविशेषिणी सैषा सारतया प्रोक्ता हृदयं परमेष्ठिन इति न केवलमयमह
परामर्शात्मा प्रकाशस्य हृदयत्वेनोक्तो यात्स्पन्दादिरूपतयापीत्याह हृदये स्वविमर्शोसौ द्रावितशेषविश्वकः
भावग्रहाद्यपर्यन्तभावी सामान्यसंज्ञकः स्पन्दः स कथ्यते शास्त्रे स्वात्मनुच्छलनात्मकः हृदये हृदयं बोधपर्या
य इत्युक्ते बोधे स्वात्मभूते यो सौ विमर्शः स द्रावितं बहीरूपतया प्रसारितं प्रपञ्चं गालितमेतत्स्वान्तीकृतमशे
षविश्वं येनासावतएव भावग्रहस्य विश्वात्मताबीकारस्यादौ निर्मिसावसरे पर्यन्ते संजिहीर्षासमये च भवन्
शीलीत एव स्वात्मविकाससंकोचमयतयातदुच्छलनात्मरूपोऽत एव विशेषरूपया प्रतिच्छायासामान्यशामाख्या सामा
न्यशब्दवाच्यः स्पन्दशास्त्रादौ स्पन्दः कथ्यते किंचिच्चलनात्मको च्छलनात्मकरूपाद्गमात्स्पन्दशब्दाभिधे।
यततेयाच्यते इत्यर्थः ननु यद्येवं तद्बोधस्य किंचिच्चलनेन स्वरूपप्रच्युत्या वानित्यताहानिः स्यादित्याशंक्याह
किंचिच्चलनमेतावदनन्यस्फुरणं हि यत् ऊर्म्मिरेषा विबोधाब्धेर्न संविदनया विना किंचिच्चलनं नामैतत्। १५·
उच्यते यद्बोधस्यानन्यापेक्षं स्फुरणं प्रकाशनं परतोऽस्य न प्रकाशोऽपि तु स्वप्रकाश एवेत्यर्थः इदमेव हि नामत

140

ऽभ्योवैलक्षण्यं यत्तत्स्थमेव तथा तथा प्रकाशते इति एवमयमहं परामर्शः स्पंदशास्त्रादौ यथा स्पंदत्वेनोक्तस्तथैव ।
श्रीमहान्विकेलार्थान्वितेनापीत्युक्तमङ्किरेषाविश्वोपाध्येविति ननु सर्वेषु शास्त्रेषु चैव कस्माद्ब्रह्मशाशंक्याह
न संविदो न यावि नेति इदमेव हि संविदः संवित्त्वं यत्सर्वमामृशतीति अन्यथास्वस्यास्तत्तदर्थोपरागोपि स्फटिका
दिभ्यो वैलक्षण्येन स्यात् यदुक्तं स्वभावमवभासस्य विमर्शं विदुरन्यथा प्रकाशोर्थोपरक्तोपि स्फटिकादिजडो
पम इति एवं संविदः शुद्धेनापि तत्तदर्थोपरक्ततयापि स्फुरणेनामृशत्वं नूपमित्युक्तं स्यात् ननु कथमेतद्यु
ज्यते इत्याशंक्य दृष्टान्तयति निस्तरंगादिह्नान्तरे वहि सिंधुता एतदेवोपसंहरति सारमेतत्समस्तस्य यच्चित्सारं ज
डं जगत् तदधीनप्रतिष्ठत्वात्तत्सारं हृदयं महत् एतद्धि मर्शलक्षणं वस्तु समस्तस्य चेतनाचेतनात्मनो विश्वस्य
सारं जीवस्थानीयं यतः संविनिष्ठा हि विषयव्यवस्थितय इत्यादिनीत्या रूपाद्यात्मनो जडस्य जगतस्तावत्सं
वेद्यत्वान्यथानुपपत्त्या संविदेव प्रतिष्ठास्थानमित्यविवादः तस्याश्च चितः समनन्तरोक्तस्वरूपं हृदयमेव ।
स्वात्मवस्तुकृति निर्वचनत्वात्स हृत्सारं यत्तत्तदधीनमेव तत्तस्याः स्वात्मप्रतिष्ठानं अन्यथा हि जाडमेवाप ।
नेदिस्युक्तं बहुशः एतदेव प्रमेयान्तरगर्भीकारेणापुपपादयति तथा हि संविदो ब्रह्ममूलमायाउसृतितं
इच्छाज्ञानक्रियारोहं विना नैव सङ्गच्छते तत्कृतिश्चितयारोहाङ्गैरवी येषु विदात्मनि विसृज्यते हि तत्तस्या ।
हृहिर्वा ... विसृज्यते इदं हि ब्रह्ममूलं ब्रह्माण्डारंभकमर्थाङ्गभीकृतप्रकृत्यण्डेनमयाण्डेन शाम्भवसंमायीयं ।
विश्वं प्रतिभासमानत्वात्स विद्यमानमपि प्रतिभातो तस्यर्थः परामर्शमन्तरेणाप्रतिभात एव प्रमातर्यविश्रान्ते

श्री तं. लो. १४१ विद्यायुक्तयुक्त्यातिशामादिक्रमेणस्वात्मनोविमर्शशाक्तेः पल्लवप्रायास्विच्छाज्ञानक्रियामयावनारूढेनावत्तथा
नदार्ध्याभावान्नैवमउद्यनेइदमेतद्दितिमवहरणीयतांनैतीत्यर्थः यतस्तद्विसंइच्छादिशक्तित्रयात्मनिविमर्श
लम्बप्ररोहंसत्यरश्मात्रात्मनिविमर्शेलम्बप्ररोहंसत्यरश्माज्ञात्मनिर्भरवीर्यरूपेविसृज्यते तत्रविश्रान्तिंयायादि
तिसंहारक्रमः अथवासृष्टिक्रमेणनिर्भरवीर्याद्रूपात्तद्विसंबहिर्विसृज्यते शक्तित्रयसोपानावरोहक्रमेणकलादिक्षि
तिपर्यन्तेनरूपेणावभासतेइत्यर्थः अनेनसंवित्स्वमानातिरिक्तशक्तिनामभियोजयितुंश्रीपराबीजस्यापिउभयथा
141
गर्भीकारेणोदयउक्तः तथाहि ब्रह्ममूलंसदितिनेनसकारस्योद्भवः यदाशयेनागमेस्तीयंब्रह्मसूत्राणीत्या
युक्तं तस्यैवचमायोऽसंकोचितमित्यनेनव्याप्तेःप्रदर्शनं सचस्वरं विनोच्चारयितुंनशक्यइत्यस्मिंश्चतद्देशोयान्तिस्फु
टीभूतत्रिशक्तिकेइत्याद्युक्तेरित्यादिनौकारस्योद्भवः तस्यवेच्छादीनांशक्तित्वात्तदंउव्याप्तेरपिप्रदर्शनं विसृज्य
तेइत्यनेनविसर्गस्योद्धारः तस्यचभैरववीर्यचिदात्मनीत्यनेनव्याप्तिः यदुक्तं सार्णेनाऽत्रयंव्याप्तं विस्फुलेनचतुर्थकं
सर्वातीतं विसर्गेणपराया व्याप्तिरिष्यते यतदेवोपसंहरति एवंसद्रूपतेवंषांसतांशक्तित्रयात्मतां विसर्गपरबो
धेनसमाश्लिष्यैववर्तन्ते एवंयथोक्तयुक्त्याब्रह्मादीनांसत्ताविसद्रूपतयाप्रतिभासमानानामेवसद्रूपत्वापर
बोधेनमहाशक्तित्रयात्मतांविसर्गंचसमाश्लिष्यैववर्तन्ते विसर्गोपारोहक्रमेणपरप्रमात्रैकात्म्येनप्रस्फुरन्तीत्यर्थ :
अनेनचसकारस्यैवौकारविसर्गकोडीकारेणाभिधानात्मायात्मनोक्तिः श्रीपराबीजस्यसंहारक्रमेणोदयेपिद्व
ष्टिप्रायान्तंप्रदर्शितं यदुक्तं सति प्राणापानौसृष्टौ चाहत्वान्तमिति एवंसंवित्क्रमेणपराबीजस्योदयमभिधायैतत्समा। १४१

नस्कंदनाभिधित्वया श्रीपिंङ्गनाथस्याप्युदयमभिधत्ते तत्सदेव बहीरूपं प्राग्बोधाग्निविलापितं शंतन्नादपरामर्श-
शेषीभूतं ततोऽप्यलं स्वात्मत्वमेव संप्राप्तं शक्तित्रितयगोचरात् वेदनात्मकतामेत्य संहारात्मनि लीयते इति बहीरू-
पवहीरूपतया प्रतिभासमानत्वेन सद्द्वियमानमेव प्रतिभासमानत्वान्यथानुपपत्त्या बोधः प्रमाणात्मा संकुचि-
तः प्रतिभासः स एवाग्निस्तेन विलापितं बहीरूपतया भस्मसात्कारेण स्वात्ममात्रपरमार्थतामापादितं सदेतः
प्रमात्रैकात्म्येन न इदं निर्देनापरामर्श इति तत्स्कारेणाहं स्योमावहं परामर्शः तच्छेषीभूतं स्वस्वरूपपरिहारेण
तदेकात्मतामापन्नमप्यनेन तरमलेमानमेयायात्मभेदसंस्कारस्यापि शून्यतापादनेनाप्यर्थस्वात्ममवमेव सं-
प्राप्तं परप्रमात्रात्म्यकाशमात्ररूपतया प्रस्फुरितं सत् क्रमात्कमं क्रियादिशक्तित्रयसोपानारोहेण वेदनात्मक-
तां विदिक्रियाकर्तृत्वात्मकस्वातंत्र्यशक्तिरूपतामासाद्य संहारात्मनि सर्वसंहारसंहारमपि संहरेत् सा शक्ति-
रेव देवस्याभिन्नरूपा शिवात्मिका इत्याद्युक्तस्वरूपे श्रीकालसंकर्षिणीधाम्नि लीयते तदेकात्म्येन प्रस्फुरती-
त्यर्थः अत्र च संवित्क्रमेणैव श्रीपिंङ्गनाथस्याभिमतिरिति तदनुसारेणैव तस्योद्धारः कृतः तथा च विशेषेण दाह-
कत्वाद्बोधाग्निर्बीजस्य प्रमाणात्मनः संकुचितस्यापि बोधस्य मायाप्रमातृविलय इति नादेत्यादिना संहारकं
इलित्मात्मकस्यैतद्रूपलिपेः कृत्वर्णस्य परप्रमातृविचमायाप्रमातृस्याभाव इति बिन्द्वात्मकत्वमिति श्रादिर-
नाद्योमात्मनः स्ववर्णस्य परस्यापि प्रमातृविक्षोधाः शक्तयः सत्त्वं निशक्तित्रितयेप्यनेन तत्सात्मतो यो ति-
बीजस्येच्छादीनां च शक्तीनां स्वातंत्र्यशक्तौ पिंडीभाव इति वेदनात्मकतामित्यनेन निर्दिष्टोद्धारः एवं रेफादि-

श्री॰
तं॰ लो॰
१४२

विन्दुं तवर्णपंचकरूपतया श्रीपिंडनाथायमित्याम्नाताः अनेनच प्रसरणस्य शिवतमसि विगलितान्तः कौंडल्य
त्मेष विगलितानंदः प्रज्वलितसकलरंध्रः कामिन्या हृदयकुहरमथिरूढः योगीभूत्वाप्रवासेत्तस्य स्वयमेव यो
गिनीहृदये हृदयनभोमंडलगं सकलसुप्रभरतनलकोटिशतदीप्तमित्यादिना अंगेतरेणोदयउक्तः एतदेवोप
संहरति इदं संहारहृदयं प्राणां सृष्टौ च हृन्मतं इदमित्यनेन श्रीपिंडनाथपरामर्शः अस्य श्रीपराबीजवत्सृ
ष्टिक्रमेण संभवत एव देये रेफादीनां वर्णानां भेदसंहारकत्वात् प्राथम्येन निर्देशः संहारहृदयमिति अतए
व श्रीस्तोत्रभट्टारिकेपि कालानलाद्यामकलावसानं विश्वं जगद्ग्रामकलालयेन वक्तं महासंहृति रूपमग्रे
गते चिदाकाशपदस्थमित्यमित्यादिना संहारक्रमेणैवास्योदय उक्तः प्राणामिति प्राग्गुणाते जीव पराबीजम
स्यच संहारक्रमेणोदयेपि तत एवम काटेस्मिन्स्फुटं विंबं प्रकाशते अन्तेच परंधाम योगिनस्तस्य चक्षते
इत्यादिपूर्वोक्तयुक्त्या विश्वाप्यायकारितया सृष्ट्याद्यात्मनोमृतबीजस्य प्राथम्यात्तथा निर्देशः सृष्टौ हृदि
ति एतदेवान्यत्रापत्ति दिशति एतद्रूपपरामर्शमकृत्रिममनाविलं अहमित्याहुरेषैव प्रकाशस्य प्रका
शता एतद्वीर्यं हि सर्वेषां मंत्राणां हृदयात्मकं विनानेन जडास्ते स्युर्जीवा इव हृदा विना एतद्रूपः श्रीपरा
बीजादि विषयतया सृष्ट्यादिक्रमेणोदयमाणः समनन्तरोक्तस्वभावो यः परामर्शस्तं बरसोदितत्वादकृत्रिम
मत एवेदंतापरामर्शं प्रतिपक्षभावात्मककालुष्याकलंकितत्वादनाविलमहमित्याहुरहं परामर्शात्मक
त्वेन कथयंतीत्यर्थः अहं परामर्शो यद्यनुत्तराद्यंते सृष्टिक्रमेण ततोप्यनुत्तरांते संहारक्रमेणोदेति इति संवे १४२

याभावः यदुक्तं प्राक् अवलत्तयाशक्तिर्हन्ताविमर्शरूपिणी प्रमातृताशेषविश्वात्मतेस्याविलीयतेइति एवं
चास्य श्रीपराबीजपिंडनाथाभ्यां समानकर्तृत्वमिश्रत्वं स्यात् परस्या हि संविदो नन्तविश्ववैचित्र्यलयोदयरू
पतया परिस्फुरणं नाम परमार्थः स चैषामविशिष्ट इति किं नाम भिन्नकर्तृत्वे निमित्तं स्यात् ननु परा संवि
द्रूपतया किमिति परिस्फुरतीत्याशंक्योक्तं एषैव प्रकाशस्य प्रकाशतेति अनयाहमस्य परस्य प्रकाशस्य जडा
द्वादेर्वैलक्षण्यं न स्यात् यदुक्तं प्राक् अस्यास्य देकरूपेण वपुषा चेन्महेश्वरः महेश्वरत्वं संवित्त्वं तदस्य तद्
द्वादिवदिति ननु मंत्राणां वीर्यं अभियानमुपक्रांतं तत्किमित्यकांड एव परस्याः संविदः स्वरूपमुक्तमित्या
शंक्याह एतदित्यादि एतदित्यहंपरामर्शानुस्यूतं संवित्त्वं सर्वेषामिति न केवलं श्रीपराबीजपिंडनाथयो
रेवेति भावः अनेनेत्यहंपरामर्शात्मना वीर्येण जडा इति स्फुरत्ताशून्यत्वादप्रयोजका इत्यर्थः यदुक्तं आदि
मांत्यविहीनास्तु मंत्राः स्युः शरदभ्रवदिति न केवलमनेन वीर्येण मंत्रा एव वीर्यवंतो यावत्तदितरदपीत्या
ह अकृत्रिमेत्यहृदयादुच्छ्वाय किंचिदाचरेत् प्राणपाहात्मकं वातेवापि स सर्वोस्य जपो मतः अकृतकाहंप
रामर्शेण हि योगी तदनुवेधेन यत्किंचिद्वाग्व्यवहारयोगं व्याहरेत्सोस्य सर्वो जपः सर्वस्यैवास्य स्वात्मदेव
ताविमर्शानवरतावर्तनात्मकत्वेन मंत्ररूपतया परिस्फुरेदित्यर्थः यदुक्तं श्लोकगाथादि यत्किंचिदादिमा
न्त्ययुक्तं यतः तस्माद्धि देवास्तथा सर्वमंत्रास्तेनैव पश्यतीति अत एव कथानुपद इत्याद्यन्यत्रोक्तं यदभिप्रायेण
वार्त्ताबाह्यैरपि योजल्पः स जपस्त्वाद्युक्तं अनेन च मंत्रवीर्यानंतर्येणानुत्तरा हृष्टैवास्तवजपाद्युपक्रान्तमत्

श्री
तं.लो.
१४३

अतएवास्य वैश्वरूप्यं तावदुक्तमिदानीमादिशब्दस्वीकृतं बाह्यत्वं ध्यानाद्यभिधातुमाह यदेव स्वेच्छया सृष्टिस्वाभाव्या
द्बहिरन्तरा निर्मीयते तदेवास्य ध्यानं स्यात्पारमार्थिकम् एवंविधः खलु योगी सृष्ट्यादिपंचविधकृत्यकारित्वल
क्षणात्स्वभावाद्धेतोर्यदेव स्वेच्छया बहिरन्तर्धीनीलसुखाद्यवभासयति तदेव नामास्य संविन्मात्ररूपत्वात्पारमा
र्थिकं ध्यानं न तु नियतं दशभुजाद्यन्यत्किंचिदित्यर्थः ननु यद्येवं तद्दशभुजादिनियताकारं ध्यानादि किमि
त्युक्तमित्याशंक्याह निराकारे हि विज्ञाने विश्वाकृतिमये सति फलार्थिनां काचिदेव ध्येयत्वेनाकृतिः स्थिते
निराकारे इति नियताकाररहित इत्यर्थः ननु विश्वाकृतित्वे विज्ञानस्य कथमस्याकारान्तरपरिहारेण निय
ताकारतयाभासः स्यादित्याशंक्याह यथा हि भेदात्पूर्णेऽपि भावे जलमुपाहरन् अन्याकृत्यपहानेन घटमर्थ
यते रसात् तथैव परमेशाननियतिप्रविजृम्भणात् काचिदेवाकृतिः कांचित्सूते फलविकल्पनां यथा हि भे
दात्मकस्य विभागेनावभासात्कश्चन कांचन न घटत्वाद्याभासैः पूर्णेनैकाभाससंभिन्ने घटादौ भावे जलमुपाहरन्नु
दकाहरणात्मनियतार्थक्रियाकारी प्रमाता केचनन्याकारान्तराभासमपहायार्थितातावत्तस्यात्मकाद्रसान्न
न्तदर्थक्रियाक्षमं घटमर्थयते तत्तद्वैनास्यावभासो जायते इत्यर्थः तथैव विश्वाकृतित्वेऽपि विज्ञानस्य पारमेश्वर
नियतशक्तिपातमाहात्म्यादाकारान्तरपरिहारेण काचिदेवाकृतिर्यथा कस्यचिदेककां चिदेव फलविकल्प
नां सूते इति युक्तमुक्तं फलार्थिनां काचिदेवाकृतिर्ध्येयत्वेन स्थितेति यस्तु न नियतार्थक्रियार्थी तस्यानवच्छि
न्नमेव रूपं प्रत्यवभासत इत्याह यस्तु संपूर्णहृदयो न फलेनाभिवांछति तस्य विश्वाकृतिर्देवी सा चावच्छेदव १४३

जेनात् तेन तु भक्तो विगतसाकारध्यानं स्वसंतोस्वनियताकारमिति विषयविभागः यदाहुस्तिसाधकानां तु भक्त
णां विधिनियतिर्यंत्रितः स्वस्वरूपाणां तु विदां स एव तु निर्गलः एवं ध्यानस्य वास्तवं स्वरूपमभिधाय मुद्राया
श्चाभिधत्ते जलयोगितनुर्दिक्षु भैरवी यथा परा सदा तत् चूर्णितस्य स्थितिर्देहे मुद्रिया काचिदेव सा जलशरीरे सत्यपि
प्राणपदे मध्ये कात्म्यस्य योगिनो नपवन्नैवदार्ढ्यादिस्वतनदेहभावस्य काचनोस्थितत्वादिरूपा देहे स्थितिः सैव
विश्वक्रियाप्रतिक्षातिरूपा वास्तवी मुद्रा न तु नियतकरादिनिर्वर्त्यसन्निवेशादिरूपेत्यर्थः यदुक्तं नादे मंत्रः स्थिति
र्लिंगे देति यदभिप्रायेणैवेतो बाह्येरपि मुद्राया काविदा स्थितिरित्याद्युक्तं इदानीं होममपि वास्तवेन रूपेणा
भिधातुमाह अंतरिंधनसंभारमनपेक्ष्यैव निःशः ज्वालाज्वलितयविलाहोनो प्रत्तेनोग्रशिखः शिखी बोधाग्नेना
ताहंशे भावा विशेनस्तस्य सन्महः उदेवयंनोपकं क्षत्ते होमकर्मनिमित्ततां यदुक्तं सर्वेन्द्रियशिखाज्वालकोटि
ले जातवेदसि बोधात्मभावनस्य भस्मीभावो निःतर्पणमिति यदभिप्रायेणैवास्मद्गुरुभिरपि शास्त्रदिक्षम
नश्च प्रकृतयो विश्वस्तचिन्ताः स्पर्शायो वित्तानत नूनपानि वितनोमि घावषट्कुर्वते तेषां संततसर्वमेधयजनकृ
त्मसदा यमन्नानीनामस्यास्मद्यलक्षणः ह्ववामपि दीप्ति स्थितिलक्षणेत इत्याद्युक्तं न केवलमेतन्नापरस्वरूपावेशाका
क्षिवादात्मनो वा पयोगिया वत्पस्यापीत्याह यं कंचित्स्यरमेषानशक्तिपातपवित्रता पुरोभाग्यस्व येतिष्ट इक
व्रीतित नस्तमः यं कंचित् नमस्ते प्रियमनवेदोमइकाः सपदेवोपिवा तस्मै देयं तेनाग्रासंसतृप्तनयाद्याहस्मि
त्याद्युक्तमनियतं पारमेश्वरेणैव शक्तिपातेन पवित्रीकृतसमग्राहीनया प्रभावधिवेता कवयोगाक्षवास्तवजन्मा

श्री॰
तं॰ लो॰
१४५

144

दिति शितपास्वयं स्वरूप एव तिष्ठेद्येनासौ दीक्षाभुक्तेगवक्तलसंक्रामश्याप्नुव्यात् तत्त्वरूपसंक्रमाद्दीपाद्दीपमिवोदि
तमिति न्यायेन दीक्षितः पशुवासनाक्षयेण न लब्धपरतत्त्वादिरामो भवेदित्यर्थः ननु केकस्मादेव बालवाजप्या
देः स्वरूपविश्रान्तिः सिद्धा दिवि किं जप्यादिभिर्बहुभिरेवमुपदिष्टैरित्याशंक्याह जप्यादौ होमपर्यंते यद्यये
कैककर्मणि उदेति दृष्टिः परमात यापीस्पं निरूपितं इत्यभिनिजप्यादीनां बहुधात्वेन न तु जप्यादीनां ब
हूनां कस्मान्निरूपणं कृतमिति त्रिधापि नेतद्देवाज्ञीकृतमिति किमितदित्याशंक्याह तथाहि तत्र तत्राश्मस
मनिम्नोन्नतादिषु चित्रे देशे वाह्यमानो यथेच्छामात्रकल्पितो तथा संविद्विचित्राभिः शान्तघोरतरादिभिः
भंगीभिरभितो द्वैतं त्याजिता भैरवायते यथा हि तत्र तत्र समनिम्नोन्नतादिषु भूविभागेषु वाहकेल्पात्मनि॰
कर्कशापांसुलादौ चित्रे देशे कर्कटमेरुलादिना वाह्यमानोऽश्वो वाहकस्येच्छामात्रकल्पितामिच्छामात्रविधे
यतां याति तथा संविदपि शान्तघोरतरात्मभिर्घोरघोरघोरतरात्मकपरादिशक्तित्रयैकात्म्येनानिरूपमा
नाभित एव विचित्राभिर्जप्यादिभिः भंगीभिरभितः समंततस्तद्द्वैतं त्याजिता भैरवायते भेदापहस्तनपूर्वम
खण्डपरसंविद्रूपतया परिस्फुरतीत्यर्थः एतदेव हृदयंगमीकर्तुं दृष्टान्तान्तरप्रदर्शनेनाप्युपपादयितुमाह
यथा पुरःस्थमुकुरे निजं वक्त्रं विभावयन् भूयो भूयस्तदेकात्मवक्त्रं वेत्ति निजात्मनः तथा विकल्पमुकुरे ध्या
नपूजार्चनात्मनि आत्मानं भैरवं पश्यन्न चिरात्तन्मयी भवेत् यथा हि कश्चिन्निजं वक्त्रं पुरोवर्तिनि मुकुरे भूयो
भूयः विभावयन् यत्नेन निरीक्षमाणो निजात्मनः संबंधि बिंबभूतं तद्वक्त्रं तदेकात्मवेत्ति मामकमेवेदं वक्त्र॰

मितिनिश्चयेनाभ्यासात्प्रतिबिंबाद्यभेदेनैवमस्माते तथैवहज्ञायामन्यनेकास्मिन्विकल्पमुक्तावेवरूपः स्वाभ्यासेनैभे
रवरूपतयापश्यन्नचिरेणैवकालेनैतन्मयीभवेत्तदेकात्म्यंप्राप्नुयादित्यर्थः तन्मयीभावोनामकिंस्वरूपस्तत्रा
ह तन्मयीभावनेनामप्राप्तिःसात्त्वरात्मनिः अत्रतत्त्वरात्मनिप्राप्त्यापिकिंभवेदित्याशंक्याह पूर्णत्वस्यप्राया
रामेत्यत्रनफलांतरं सात्त्वरात्मनिप्राप्तिःसर्वतोनैराकांक्षाम्राप्तिपराकाष्ठेति नात्रान्यत्किंचित्फलंसंभवेत्
नतत्रसाकांक्षत्वस्यनामाप्यवशिष्यते येनफलांतरमपिमन्येनभवेदितिभावः साकांक्षोहिप्रमाताततफल॰
मर्थयातः प्रथमंतावत्साधनमन्विष्यति यथोदकाहरणार्थीघटंतत्साधनंचप्राप्यतत्फलमासाथयेदिति नैरा
कांक्षेप्यतादृशोदासीन्यमवलंबमानः स्वात्मन्येवतिष्ठेत् किंतनतत्पूर्वंनैराकांक्षंतदृणांतरेणकांक्षतत्प्र
पुल्लासात् अतएवनतत्पारमार्थिकंसाकांक्षत्वेपिनस्यतथाकल्पनात् अतश्चतत्प्राप्त्यनेपिफलेफलांतरेपि
संभवेत्सर्वतएवसाकांक्षत्वस्यत्यात् तदाह फलंसर्वमपूर्णत्वंतत्रतत्रप्रकल्पितं अकल्पितेतपिपूर्णत्वेफ
लमन्यत्किमुच्यतां पूर्णत्वेइतिपूर्णत्वनिमित्तेतत्रेतिसर्वस्मिन्फले एतदेवमप्रशंसमुपसंहरति यथयाप्रवि
धिःकोपिकस्यापिह्दिवर्तते यस्यप्रसीदेश्चिन्मत्तोंदास्यस्मिन्जन्मनः तन्वेवंविधस्ययापाविधेरपिनासमा
त्रादेवकिंनामोमानस्यमानात्यन्तमस्यभवेयदेवमुक्तमित्याशंक्याह अत्रयुग्मेगातेतत्तुपूर्णकैवल्यमुपि
गच्छति लोकैरालोक्यमानोहिदेहबंधविधेस्थितः अत्रैवंविधेयुगेलब्धप्ररोहः कश्चिदपश्चिमजन्मादेह
बंधवियोस्थितोपिजीवन्नपिलोकैर्बद्धात्मसमिवनैर्ग्राह्यग्राहकभावोहिसामान्यःसर्वदेहिनामित्यपुनास

श्री
तं.लो.
१४५

145

मानकस्तत्तयाव्यवहरन्नालोक्यमानः कैवल्यमधिगच्छति ग्राह्यग्राहकभावाद्यात्मभेदापहस्तनेन प्रत्यभिज्ञातशिव
स्वभावस्वात्ममात्ररूपतयापोस्फुरीत्यर्थः अयमेव हि समाने व्यवहारे बद्धमुक्तयोः विशेषो यन्मुक्तस्य स्वांगाद्रूपतय
भावाः प्रवभासंते बद्धस्य तत्स्वरूपतः परस्परतथात्यंतभेदेनेति यदुक्तं मेयं साधारणं मुक्तः स्वात्माभेदेन मन्यते म-
हेश्वरो यथा बद्धः पुनरत्यंतभेदवदिति अत एव जीवन्मुक्तविषयतया भगवानेवमभ्यधादित्याह अत्र नाथः
समाचारे पटलेऽष्टादशेऽभ्यधात् अष्टादशे पटले प्रकृतत्वात् श्रीमालिनीविजयसत्के अत्रत्यमेव ग्रंथं पठति ना-
त्र शुद्धिर्न चाशुद्धिर्न भक्ष्यादिविचारणं न द्वैतं नापि चाद्वैतं लिंगपूजादिकं न हि न चापि तत्परित्यागो निष्परिग्रह-
तापि वा सपरिग्रहता वापि जटाभस्मादिसंग्रहः तत्यागो न व्रतादीनां चरणाचरणं च यत् क्षेत्रादिसंप्रवेशश्च स-
मयादिप्रपालनं परस्वरूपलिंगादिनामगोत्रादिकं च यत् नास्मिन्विधीयते किंचिन्न चापि प्रतिषिध्यते विहि-
तं सर्वमेवात्र प्रतिषिद्धमथापि वा किंचित्तदत्र देवेशि नियमेन विधीयते नन्वेवेतः स्थिरीकार्यं तत्प्रसन्नेन योगि-
ना तत्त्वं यस्य यथैव स्यात्तत्तथैव समाचरेत् तत्त्वे निश्चलचित्तस्तु भुंजानो विषयानपि न संस्पृश्येत दोषैः स पद्म-
पत्रमिवांभसा विषापहारिमंत्रादिसन्नद्धो भक्षयन्नपि विषं न मुह्यते तेन तद्वद्योगी महामतिः अनेन च वास्त-
व जप्यादिसामान्ये तर्यागान्तर्जोद्देशादिष्टस्य विधिनिषेधात्मनस्याप्यपलेपः कृतः एतच्च बद्धचोदनमेवेन
वैषम्यात्स्वयमेवाचष्टे प्रभुर्देहि कथं नाम देहाद्यं पांचभौतिकं प्रकाशिनातिरिक्तो किं शुद्ध्यशुद्धी हि वस्तुनः
यन्नाम हि पांचभौतिके देहाद्यं रूपादिपंचवर्गात्मं विश्वमेतावदेव हि इत्याद्युक्तयुक्त्या निखिलमेव जगदिदयव १४५

र्तिपिष्टार्थं ज्ञातं तत्कथमिवाशुद्धमर्थाशुद्धं वा यतः किं शुद्ध्यशुद्धी प्रकाशाप्रतिरिक्ते बहिः सत्यपि वस्तुनि नीलानी।
लादिन्यायेन प्रतिभासविकारविकारिताभावाद्वस्तुधर्मतया न भवत इत्यर्थः यतश्च यस्य यो न धर्मः स तया न भ
वेदिति इदं शुद्धमशुद्धं चेदं इति विभागो दुःष्येत नन्वनुभवापह्नवो यं लोके निनाय स शुद्ध्यशुद्धिव्यवहारस्य दर्श
नात् नैतत् न वयं शुद्ध्यशुद्धिव्यवहारमपह्नुमहे किं तु ते वस्तुधर्मतया न भवत इत्युच्यते प्रमाता व्यवस्यति इदं
शुद्धमशुद्धमिदमिति वस्तुधर्मत्वेनानयोः शुद्धे न कदाचिदपि शुद्धेतरमपि वा नाशुद्धं स्यात् न हि नीलमनीलम
पि कदाचिद्भवेत् स्वभावस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात् तथा च तैजसादीनां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च भस्मना
द्भिः मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिरित्यादिस्मृतीनां युक्तिबाधितत्वं स्यात् एवं प्रमातृधर्मत्वे शुद्धं चेत् स्वेनेतरेण
शोध्यते तत्किं शुद्धेनाशुद्धेन चेत्याह अशुद्धस्य च भावस्य शुद्धिः स्यान्नादृशेन वा किं त्वन्योन्याश्रयचैयक्यानवस्था।
द्वयमत्र हि तत्राशुद्धस्य पृथिव्यादेर्भावस्य तादृशेनैवाशुद्धेन जलादिना भावान्तरेण शुद्धिः स्यात् नैष पक्षो युज्यते इ
त्यर्थः अत्र हीत्येवं स्वमार्गेण प्रकारेणान्योन्याश्रयतादिदूषणजालमवतरेत् तदाह पृथिवी जलतः शुद्धेति
अर्थतो भवेत् वारितो वायुतो वायोस्तेजसा ज्वलनस्य वाततः अशुद्धादेव हि जलादेरशुद्धस्य पृथिव्यादेः शुद्धावुभ
योरप्यविशेषात् परस्परमपि स्यात् इतीदमन्योन्याश्रयत्वं एवमशुद्धस्याप्यशुद्धेनैवाशुद्धिः स्मिलित्येतदुभयोर।
प्यविशेषादन्योन्याश्रयत्वमुक्तं अशुद्धेनेत्यपर्यंतमिति एवं वैयर्थ्यापत्तियोजनं यथाशुद्धस्य पृथिव्यादेरशुद्धादेव
जलादेः शुद्धिस्तथा स्यादशुद्धत्वाद्यविशेषात्स्वयमेवास्तु किमन्येनाप्यशुद्धेन जलादिनेति वैयर्थ्यम् अथ पृथि।

श्री
ने.उ.
१४९

146

वीजलाकुड्डे नलमपिवायोः सोपितेत सम्तदप्यत्यस्मादाकाशादेस्तदप्यत्यन्तशून्यनेवस्थाने प्रथमस्फुरत्स्पृथिव्या
देर्भावस्याशुद्धत्स्यतोजलादेःशुद्धिर्वीनघटते इत्युक्तंस्यात एवंतर्ह्यन्यस्मात्कुड्यादेवशुद्धिःस्यादित्याह वज्रकूणादि
काःमंत्राःपावनाश्चेशुद्धता पावनादिरूपत्वात्स्वभावतः नत्वाकाशादिभूतपंचककुणभूतशक्त्यात्मकामंत्राय
दिस्वभावनाएवशुद्धत्वंकिंइतिस्वयमेवपृथिव्यादयोपिस्वभावतएवशुद्धानस्युरित्याह मंत्राःस्वभावतःशुद्धा
यदितेपिनकिंतथा नत्रमंत्राणांपावनेतोशिवात्मनालक्षणंनिमित्तांतरमस्तीत्याशंक्याह शिवात्मनातेषुशुद्धिर्यदि
तत्रापिसाम्येकिं नत्तुनासमंत्राणांशिवात्मतापावनेनिमित्तंतत्रापिभूतपंचकेसामान्यकिंसेवतत् शिवात्मताहिप्र
काशरूपत्वमुच्यते तेनविनाचनकिंचिदपिस्फुरेदितिप्रकाशमानत्वान्यथानुपपत्त्यास्यैवपर्यंतदात्मत्वे प्र
थसमानेपिशिवात्मत्वेमंत्राणांमननत्राणधर्मकत्वयातथात्वेनपरिज्ञानमस्तिनघटादीनामितितेष्ठेलत्वा
एषनमंत्राणांपवशुद्धत्वमितिमन्तव्यमित्याह शिवात्मतापरिज्ञानेननमंत्रेषुघटादिवत् नेतेनशुद्धइतिचेन्नत्र
मिस्तर्हिशुद्धता एवंतर्हिशिवात्मत्वेनतेषिःनामशुद्धतोच्यतेइत्याह तत्रामितिहि साचघटादिष्वपिसमाने
त्याह योगिनंप्रतिमाचास्तिभावेष्वितिविशुद्धता पशुप्रायाणांहिमेष्वपिशिवात्मत्वेनपरिज्ञानंनास्तीति
नाम्प्रतितेषांस्वकार्यकारित्वाभावात्संभावनीयमपिशुद्धत्वं घटादीनांचयोगिनंप्रतितत्परिज्ञानमस्तीति
तेषांमपिविशुद्धत्वं एतदेवहिनामयोगिनोयोगित्वं यन्निखिलमिदंविश्वंशिवात्मतायांपरिज्ञानातीति य
थोक्तं यःपुनःसर्वतत्त्वानिवेत्त्यैतानियथार्थतः सगुरुर्मत्समःप्रोक्तोमंत्रवीर्यप्रकाशकइति अतस्तथयोक्त १४९

युक्तिबलेन शुद्ध्यशुद्धिविभाग इति सदृशान्तेणमवस्थाप्यते इत्याह नन्वेचोदनया शुद्ध्यशुद्ध्यादिकविनिश्चयः चो-
दनाविधायकं वाक्यं यदाहुः। चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमिति तया यच्छुद्धं तया विहितं तच्छुद्धमन्यथा त्वमत
यक्करतिः ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वतः यान्यधः स्यात्त्वमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युता इति आदि
ग्रहणेन भक्ष्याभक्ष्यादि ननु यदि नाम शुद्ध्यशुद्धिविभागो चोदनैव निमित्तेनाशुद्धिमप्यशुद्धिरिति तदाह अ-
भक्ष्यं तथाप्येषा चोदनैव शिवोदिता अशिवोदिता ननु उभयोरपि चोदनत्वाविशेषे कानाम तावत्प्रमाणभूता।
भवेद्यदाश्रयेण शुद्ध्यशुद्ध्यादिविनिश्चयं विदध्याम इत्याशंक्याह कामान्सतीति चेदेतद्दृष्टत्वप्रवितानितं श्रु-
त्यैवेति इह प्रतनग्रन्थविस्तरभयान्न प्रतानितं भावः इह खलु सम्प्रयोपक्रान्तस्य शास्त्रस्यार्थावबोधमात्रे स्थाने।
त्रम प्रथतथात्वपरिनिश्चयेषु प्रकृष्टमतेर्विज्ञानातरतं भ्रमपरिहारार्थं तेनासिद्धत्वादेवासौ प्रमाणीभवति
अन्यथा पुनरप्रमाणमेवेति निश्चयः ततश्च वैदिकाम्नायां वा चोदनायां साक्षात्कृतनिखिलधर्मसकलज-
गद्धितैषी परमकारुणिक एव परमेश्वरः प्रामाण्यनिबन्धनं तदुपदिष्टत्वात्सर्वशास्त्राणां नच वैदिकां चोदनाया-
मकर्तृत्वं वक्तुं शक्यं वचनात्वात्सर्ववचनानां कर्तृपूर्वकत्वात् अतश्चोभयोरपि चोदनयोः सत्त्वमवशिष्ट-
मिति किमाश्रयेण तावच्छुद्ध्यादिविवेकं कुर्म इति न जानीमः न चानयोः परस्परं बाध्यबाधकभावो युक्तः।
तत्त्वबलमादेकत्र चबदौर्बल्यनिमित्तं यद्वेदवाह्यत्वेनास्मच्छास्त्राणां यदाहुः वेदवर्त्मानुवर्त्तीव प्रायो-
ण सकलो जनः वेदबाह्यस्तु यः कश्चिदागमो वंचनैव स इति अतश्च वेदकर्तृकयदवागमान्तराणां बाधइति

श्री.
तं.वा.
१५७

नत्वाश्रयेणैवयुक्तः शूद्रादिविभागः ननुयद्येवंतदितोव्यापन्नाहैदिकीनांचोदनानांसमन्वयापिबाधः किंनभवेत्समा
नकार्यत्वात् नह्येकतरबलवत्किंचिल्लक्षणमत्यशणामोयेनान्यत्रनियमेनबाधःस्यात् यदाह वैधिकाबाधित
येवेद्विपरीतेनकिंभवेत् ननुयद्येवंतत्परस्परव्याहततयाउभयमपीदंप्रमाणमितिनकिंचित्सिद्धेत् नैतत् ईश्व
रप्रणीतत्वाद्यस्यबलवतः प्रमाणकारणस्योभयत्रापिसद्भावात् नहिंसनरामिदमप्रमाणकारणं यदेक
स्मिन्नुपदेशेविपरस्परव्याहतत्वेनाभेति नैतत् अधिकारभेदेनतथोपदेशात् भगवताहिशूद्रादिसामान्येन
सर्वपुरुषविषयतयाहिंसेतिनकश्चिदनयोरप्रामाण्यपर्यवसायीदोषः ननूभयोरपिचोदनयोर्भिन्नवि
षयत्वेनावस्थितेः सत्त्वमवशिष्टमितिसिद्धं ननुकथमनयोरवशिष्टत्वं शूद्रादिविधेः सर्वपुरुषतयाप्रवृत्ता
वपिकश्चिद्विषयेबाधादित्याशंक्याह सम्यक्त्वेनान्यमेवाथोविशिष्टविषयत्वतः अपवादेनकर्तव्यः सामान्यवि
हितेविधौ यदिनामबाधाहंतंसम्यगवबुध्यसे ननुकस्याश्चपिचोदनायाःसर्वहानिः नष्याहिनिरवकाशत्वादि
शेषात्माविधिःसर्वत्रलब्धावकाशंसामान्यात्मकमुत्सर्गविधिंबाधतइतिवाक्यविदःसर्वविषयत्वेभेनलब्ध
प्रतिष्ठोपिह्युत्सर्गविधिरपवादविधेःविशिष्टंविषयंपरिकल्प्यविषयांतरेनिर्बाधमभिनिविष्टोभवेत् यदाह
चूर्णिकाकारःप्रकल्प्यापवादविषयंततउत्सर्गोपिनिवेशितेइति अतएवक्वचित्तयोःप्रामाण्येनशांकर
णीयंविषयांतरेप्रमाणरूपत्वेनप्रतिष्ठापनात् सचद्विधाबाधःसमानकार्यकारितयाविरोधाद्वा नन्वत्रचसमेनाप :
प्रणयेदितिचसमेबाधोप्रणयनेसामान्येनविहितेगोदोहेनपशुकामस्यप्रणयेदिति पशुकामात्मविशिष्टविष १५७

147

यद्येनापवादात्मा गोदोहनविधिं प्रणयनलक्षणसमानकार्यकारित्वाद्बाध्यते अग्निष्टुद्गुणो भवतीति सामान्ये-
न सर्वक्रतुविषयतया विहितोऽप्यग्निष्टुद्रूपो वाजपेयस्य च तत्र श्रूयमाणेनापवादविधिना विरोधाद्बाध्यते नन्वेव-
मपि प्रकृते भिन्नाशंक्याह शुद्ध्यशुद्धी च सामान्यविहिते तत्र केचिदिति पुंसि तेन बाधित एव तथा वार्त्तिके वर्णिते वै-
दिकचोदनाया सामान्येन सर्वपुरुषविषयतया विहिते अपि ते शुद्ध्यशुद्धी तत्तद्विषये योऽद्विरोधेन बाधिते एव
न न बाधिते भाव तत्रेति भावः अत्र हेतुस्तथा चात्रेति वर्णितमिति नात्र शुद्धिर्न चाशुद्धिरित्यपवादात्मतत्तद्वि-
षये विधिवाक्यमुक्तमित्यर्थः ननु नात्र विधिवाक्यत्वं युक्तं निर्बाधस्य शुद्ध्याशुद्धिविभागस्य लोके दर्शनात्प्र-
त्यादिप्रमाणान्तरविरुद्धत्वात् तेनावश्यमनेनार्थवादेन भाव्यं तद्विधिस्तुत्या विध्येकवाक्यतयोच्यते अत एव तद-
र्थेनैव सार्थकत्वम् न स्वतः अत एवास्य स्वरूपपरत्वाभावान्न प्रमाणान्तरविरोधः अर्थवादवाक्याद्धि विधेरा-
ज्ञातिशयो जायते येन तत्र सादरं प्रवर्त्तते लोकः यदाह विधिशक्तिरवसीदन्ती तां प्रशस्तिस्तावत्समुन्नयी-
ति तेन मृच्छैलधातुरत्नादिभवं लिंगं न पूजयेत् यजेदाध्यात्मिकं लिंगं यत्र लीनं चराचरमित्यादेः श्रूयमाणस्य
सर्वैर्निर्विकल्पेन योगिनाभाव्यमित्यादेः परिकल्प्यमानस्य वा विधेः प्ररोचनाकांक्षितया शेषभूतोऽयमर्थवाद
एवेत्याशंक्याह नार्थवादादिशंका च वाक्ये माहेश्वरो भवेत् यदुक्तं विधिवाक्यमिदं तेनेनार्थवादः कदाचन क-
वीति प्रत्यवायेषु सत्क्रियाणां फलेष्वपीति तथा नार्थवादः शिवाराधनेरति माहेश्वरविशेषणद्वारेण महे-
श्वरप्रणीतत्वे हेतुरुक्तः यन्नाम हि बुद्धिमान्स्वयंकृतं तन्न कदाचिद्व्यर्थं भवेदिति भावः यस्मान्न बुद्धिमता न प्रयुक्तं त-

श्री॰
तं॰लो॰
१५८

चैवं संभावना भवेदित्याह अबुद्धिपूर्वं हि तथा संस्थितो सततं भवेत् वेदमादिरूपे नियमे शंका मिथ्यार्थतां प्रति इह खलु नियमे वेदशास्त्रे सततं विधिवाक्यानां वा श्रुतिकाले मिथ्यार्थतां प्रति न असदर्थविषये प्रेक्षापूर्वकारिणां शंका भवतीति संभाव्यम् यतः स एव मते वेनराजितवदबुद्धिपूर्वं प्रवृत्तिमकर्तृकत्वेन तथा विध्यर्थवादादिरूपतया संस्थितः अत एवार्थकेन स्मृत्यता प्रायतनाडोमादिरूपे इत्युक्तं यदभिप्रायेणैव आम्नं तमेव भवावं तमनामीपामास्थित विश्वमिति वेदवचः स लोकः तेषामकर्तृकतया न तत्कश्चिद्विप्रभमेति मतिमानिति वर्णितं प्राणिन्यायमन्यत्रोक्तं यत्र पुनरवच्छिन्नविज्ञानात्मा परमेश्वर एव शास्त्ररूपेणावस्थितस्तत्र का नाम मिथ्यार्थताशंका भवेदित्याह अनवच्छिन्नविज्ञानवैश्वरूप्यमनिर्भरः शास्त्रात्मनास्थितो देवो मिथ्यात्वे कापि नार्हति मिथ्यात्वे कापि नार्हती । त्यत्र पूर्वार्धहेतुः न त्वीश्वरः सर्वशास्त्राणां प्रणेतेत्यधिगतमस्माभिरत्र स एव तदात्मनावस्थित इति पूर्वं किमिदमुच्यते इत्याशंक्याह इच्छावाभावरूपेण यथा निष्ठामरीश्वरः तत्स्वरूपाभिधानेन निष्ठामः स तथा स्थितः यथा खलु परमेश्वरः स्वेच्छामाहात्म्यात्वाश्यात्मप्रमातृप्रमेयादिभावरूपेण स्यात्तमिच्छुः संस्तया वाच्यात्मविश्वरूपतया स्थितस्तथा शाङ्ख्याङ्घ्यात्तथात्तद्देवतस्य प्रमातृप्रमेयात्मनो वाच्यस्य विश्वस्य यत्स्वमस्यापोद्धरूपं तस्याभिधानेन वाचकतया स्यात्तमिच्छुः संस्तया वाचकात्मशास्त्ररूपतया स्थित इत्यर्थः एवमपि यद्यस्य कश्चिन्मिथ्यार्थत्वे स्यान्न दपिनकश्चिद्दोषमित्याह अर्थवादोपि यत्रान्यविध्यादिमुखमीक्षते तत्रास्तु स न्यः स्यात्तेषु स एव तद्विधायकः यत्र खलु स्तुतिनिन्दादिरूपोऽर्थवादोऽन्यस्य विधिनिषेधात्मनो विधिवाक्यस्य संभाभावमियानतत्स्वरूपप

148

स्वाभावादसंसोऽस्तु न कश्चिद्दोषः न ह्यस्य यथाश्रुतोऽर्थः प्रतिपाद्यः किं तु विधेयो निषेध्यो वा तदसंसर्गाभावेन प्र
तिष्ठानं श्रुत एव विधिवाक्यैकवाक्यतयैवास्य प्रमाणमिति वाक्यविदः यदाहुः इत्यर्थवादा विधिनैकवाक्य
भावात्प्रमाणत्वमश्नुवत इति तथा हि बर्हिषि रजतं न देयमित्यस्य विधेः शेषभूतस्य सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्र
स्य रुद्रत्वमित्याद्यर्थवादस्य न रुद्ररोदनादिः प्रतिपाद्यः किं तु बर्हिषि रजतं ददाति प्रागस्य संवत्सराद्गृहे रो
दनं भवतीति बर्हिषि रजतं न देयमिति स एष पुनरर्थवादो यद्यप्यसंसर्गाभावेन यथाश्रुतार्थाविधायकोऽयथाश्रु
तार्थप्रतिपादको भवेदित्यर्थः सोऽरोदीदित्याद्यर्थवादवाक्ये हि रुद्ररोदनं तस्य यदश्रु अशीर्यत तद्रजतमभ
वदिति रजतप्रतिपादनं तस्यार्थसे वेदं एवं प्रायाणां बहूनामिति रजतानां सत्यदेवेष्टेः न तु कं यदा स्वरूपपर
तामपि संस्पृशन्तः प्रामाण्यावर्तमन्यमेव विशेषयन्ति नैयायिका हि प्रशस्तातिशायं वदन्तो रजतान्तवर्णनमा
पीह यथार्थमाहुरिति न केवलमप्यस्वान्तमाप एवमित्यार्थत्वे यावत्पारन्तमपीत्याह - - - - - - - - -
यद्वा विधिनिषेधात्मनो विधिवाक्यसंसर्गाभावं गच्छन्नप्ययमर्थवादः सन्निहितत्वान्न निरर्थक एव भवेन्न प्रवृत्तो
तः राजजंगडादिवदिति तथा हि पदार्थगमनेन सन्निहिता वर्णा न निरर्थकास्तथायमपीति वर्णानामानर्थ
क्ये हि वर्णस्य व्यपदेशे राम न भवत्स्यात् यथा राजजः जडः संगस्याप्यर्थवत्त्वं स्यात् एवं यवानामानर्थक्ये
हि समुदायोऽप्यनर्थक एव भवेद्यथैकस्याः पिपीलिकाया तैलादानासामर्थ्येन तत्समुदायोऽपि शरणसम
र्थः इति एवमर्थवादस्याप्यानर्थक्ये तत्समुदायोऽपि शरण्यसमर्थ इति एवमर्थवादस्याप्यानर्थक्ये न तत्सन्नि

श्री तं·लो·
१५५

149

यानेन विधीयमाने निषिध्यमाने वार्थे सा दृष्टं प्रवृत्तिः निवृत्तिर्वा न स्यात् सोऽरोदीदित्यादौ हि रोदनप्रभवं रजतं नि
न्दितमेव श्रुतं येन बर्हिषि न तद्दानान्मादृशां निवृत्तिर्भवेत् लोकेऽपि वल्लिर्यशोः क्रेतव्यमतो न तथा केनारः प्रव
र्त्तते यथैषा वध्वस्त्रियस्तीरामशीलाद्ध्यपत्यानघ्रपजे वेत्येवमादिभ्यः स्तुतिपदेभ्यः इति स्वाद्भवसाहितिको
पमर्थः अत आह स्वार्थश्रुत्यायत्तं वाक्यस्य संवित्तिमेवभासते तदपक्रमेनेकर्तुं शक्यं विधिनिषेधयोः अपय
येतद्द्लोकारेण पक्रयते तद्विधिनिषेधात्मके विधिवाक्यस्याप्यर्थापक्रवः कर्तुं शक्य इत्याह उदपक्रमेन
मित्यादि न केवलमशस्य संवित्तिरेव साधकं प्रमाणमस्ति यावद्युक्तिरपीत्याह युक्तिस्वाद्यास्ति वाक्येषु स्व
संविद्याध्यवाधिता यासमग्रार्थमणिकानत्ननिश्चयकारिणी युक्तिरिति स्मृतं तेन रोक्ता नत्रभवत्तु नामेदम
र्थवास्ववाक्यं विधिवाक्यं वा किमनयानिश्चिंतया न ह्यपि वेदशास्त्रोक्ताः शुद्ध्यादिविभागास्तावद्युक्त्यु
त्याबाधितः अनेन च न किंचिदशुद्धं विहितेनाप्यशुद्धं त्वतीयस्वराशिः नास्तीति शुद्ध्यशुद्धि विधानमेव न
सिद्धमित्याशंक्याह मृते देहे वदेहे स्याद्या चाशुद्धिः प्रकीर्तिता अत्यन्ते नेति तु जंतानामशुद्धं संविदस्तु तां संवि
त्तादात्म्यमापन्नं सर्वं शुद्धमतः स्थितं वेदशास्त्रे हि मृते देहे देहाश्रुते मलादौ च यदशुद्धिकत्वमुक्तं जी
वदेहे देहस्यैव मलादौ चेतनस्तः संवित्स्वभावासद्भावनिबंधनाइतोः संवित्प्रकाशाभ्युपगमेभि
न्नेतदशुद्धं श्रुत्यंतो विशेषाद्युपादानाम्स्वर्वेद्यावगाह्नित्यर्थः अत एव च यत्किंचित्संविदेकरमापन्नं तत्सर्वं
शुद्धमिति तेन संविदेकात्म्यानेकाभ्यां सर्वत्र शुद्ध्यशुद्धिविभाग इति स्थितं सिद्धं तच्चैतद्युक्तिमात्रेणैव सिद्धं १५५

यावदागमेणापीत्याह श्रीमद्वीरावलौ चोक्तं शुद्धाशुद्धिनिरूपणे तदेव शब्दद्वारेण पठन्ति सर्वेषां वाहको जीवो
नास्ति किंचिदजीवकं यत्किंचिज्जीवरहितमशुद्धं तद्धि जायते जीवयति निखिलमिदं भवजातं ज्ञानक्रियात्म
त्वेन प्राणयति जीवः परप्रकाशः स सर्वेषां प्रमातृप्रमेयात्मनो विश्वस्य वाहकः यतस्तं धारयतीति वाहकः स्व
त्मसात्करणतयावभासक इत्यर्थः अत एव तः नास्ति किंचिदजीवकमिति न हि प्रकाशातिरिक्तं किंचिदपि भा
यादिति भावः यस्मान्नः किंचिज्जीवरहितं तदैकात्म्येन संवेद्यमानं तत्तदशुद्धं विज्ञानजातमुपपद्यवस्तुतो हि चित्
तात्त्विकरूपणीयत यावदात्मनेत्यर्थः एवं संविदतिरिक्तस्याशुद्धत्वाभिधानादितरस्य पुनः शुद्धमेवेत्यर्थसि
द्धं तदाह तस्मात्संविदो नातिरेकेण शुद्धिभावहेतुः तदुक्तं तत्रैव यदशुद्धं नास्ति तत्किंचित्सर्वं तत्र व्यवस्थि
ते यन्नैतद्रहितं किंचिदशुद्धं तेन जायते इति नन्वेवं शुद्धाशुद्धिविभागो नैकैश्चिन्महात्मभिः परिगृहीत इ
ति कथमत्र समाश्वासः स्यादित्याशंक्याह अविकल्पेन भावेन मयैषापि तथा भवेत् तथेति संविदैकात्म्याने
कात्म्याभ्यां शुद्धाशुद्धिविभागभाज इत्यर्थः तदुक्तं तत्र ऋषिभिर्भक्षितं सर्वं गोमांसं च नराश्वमिति यदि ना
म हि ते द्रव्याणां संविदैकात्म्यमेव शुद्धिरिति न जानीयुस्तत्कथं शास्त्रबहिष्कृतं लोकविरुद्धं गोमांसादि भ
क्षयेयुः अत एव हि बाह्यचर्यायां यद्वेद लोकविद्विष्टं यच्च शास्त्रबहिष्कृतं यत्तज्जुगुप्स्यं च निन्द्यं च वीरैस्तत्कार्य
मेव तदित्याद्युक्त्या विकल्पप्रहाणाय लोकशास्त्रविरुद्धं द्रव्यजातमभिहितं यन्नाम सर्वद्रव्याणां लोकवि
रुद्धत्वादिनवाक्त्वं रूपं किं तत्परा संविदेवेति किं नाम जुगुप्स्यं निन्द्यं वा सर्वत्रैव संविद्रूपत्वाविशेषात् अत ए

वतत्रचित्रप्रत्यवेतामात्रमेवप्रयोजनं किं संविदेकाग्रीभूतेन विज्ञानेन वेति यदुक्तं नवर्यमोगतः प्रोक्ताया ख्याताभाम
रूपिणी स्वचित्तप्रत्यवेतातः स्थिरं किंवा चलमनश इति नत्रय एवेतन्नाभिभर्योमांसादिकयमभ्यस्ततयोपदि
ष्टमित्याशंक्याह लोकसंरक्षणार्थं तत्तत्तन्त्रैः प्रयोपितं एवमपदिष्टमलक्ष्मसंविदेकात्मापि लोकोला
भलौल्यात्मंायतन्त्रकर्वाणेन लोकयात्रार्थं शक्त्यादिनितन्त्रं विदन्नेतान्न परमार्थिकरूपं तैः प्रकर्षेणतन्त्र
रूपवद्द्वेषणादिद्वारेण गोपितं न प्रकाशितमित्यर्थः यदुक्तं तत्रैव ज्ञानासमरसेसर्वं द्वेषणादिपुनः कृतं इति
यदभिप्रायेणैव यत्नेनोक्तं नतत्त्वार्थाय च दुःखस्तस्माच्चेदिमायाचमशोक्तं नन्विदंभावजातं बहीरूपतयाचे
तसंभवति तत्कस्य शुद्धाशुद्धी स्यातां यदाधिकारेणापि विचारान्तरमुपते यद्यपि संभवति तथापैव संभवति
तथैवसंभवेत् किं तस्य प्रमातृसंबंधिना परिज्ञानेनेत्याशंक्याह बहिः सत्त्वपिभावेषु शुद्ध्यशुद्धीषुनीलवत्
प्रमातृधर्मएवायविदैक्यानैक्यावेदनात् बहीरूपतयाप्युपलभ्यमानेष्वपि नीलादिन्यायेन प्रतिभासविक
कारित्वाभावात्शुद्ध्यशुद्धी न वस्तुनो धर्मः किंतु प्रमातुः प्रमाता हि विदैक्यानैक्यवेदकतया मातिशयः
संकल्पात् व्यवस्थापयतीदं शुद्धमिदमशुद्धमिति अत एव शुद्ध्यशुद्धी न नियते कस्यचिद्धि यदशुद्धं तत्तदन्यस्येति
वस्तुधर्मत्वे हि भवेत्भावानियमेय यदिदं शुद्धमिदमशुद्धमिति नहि कस्यचिन्नीलमपरं नीलं भवेत् ननु प्र
मातृत्वमहं स्वदर्शने नैव मनः प्रमीदहि चित्किम्रया शुद्धिकथं तच्छुद्ध्यशुद्धी वस्तुनो धर्म इत्याशंक्याह यदि
वा वस्तुधर्मोऽपिमात्रपेक्षानिबंधनः सौत्रामण्यां महावेत्तः शुद्धान्यस्य विपर्ययः यदि नाम शुद्ध्यशुद्धी आवस्तु ७५·

धर्मत्वमभ्युपेयते तदपि प्रमाणान्तरं तमेवात्र निबंधनं भवेत् यथा हि यमेव प्रमाणान्तरमपेक्ष्य त्विन शुद्धित्वं ज्ञायते
तस्यैव तच्छुद्धौ भवेन्नेतरस्य एवं येनैव प्रमाणेनास्य शुद्धत्वमवगृहीतं तस्यैव तच्छुद्धं नापरस्य तथा हि केवलस्य सोमयाम
एणां हेतुः याजकस्य शुद्धाश्च ब्राह्मणं भक्षणं दोषायेत्यर्थः स्वयागश्च ब्राह्मणः कर्तव्य इति अन्यस्य सोमयागमपि
मयाजकस्य पुनरशुद्धा व ब्राह्मणा दाव योगे नार्थः यतः स्मृतिः ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः जै
ह्मं च मिथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतमिति तस्मादस्तु धर्मत्वेऽपि तयोः मात्रपेक्षा निबंधनत्वं यदि नस्यात् तस्मा
दीनेव प्रति स्वरायाः शुद्धत्वमेव भवेदशुद्धत्वमेव वेति एवं स्वरायाः समानेनाशुद्धत्वं विहितं सोमयागे हो
तृविषयत्वेन विशेषस्मृत्या विरोधाद्बाधितमित्यवगन्तव्यं ननु अवश्यं वाचोदना या यदि वैदिकी चोदनार्थ
धिता तथा वदानीं वैदिका पुनश्चोदना यस्य नैव संबाध्यतेऽत्र तेन न लौकिकमिव नः प्रतिभासते इत्याशंक्य
ह अनेन चोदनानां च स्वरवाक्यैरपि बाधनम् क्वचित्तं दर्शितं ब्रह्महत्याविधिनिषेधवत् स्वरवाक्यैरित्यपवाद
रूपैः क्वचिदित्युपसर्गविषये संदर्शितमित्यनेन यथोक्तयुक्त्यानैव लौकिकपर्यवसायीकस्मिंश्चिद्विषय इति प्र
काशितं अपि शब्देन नास्त्येव मस्माभिः किंचिदुत्प्रेक्षितं यत्नामोक्तं शैच्या विशेषचोदनया सामान्याम्नायिकी
वैदिकी चोदना बाधितेति न चैतन्मयामादिकमपि तु भूत्वैतदर्शयितुं ब्रह्महत्यानिषेधवदित्युक्तमिति एव
यथा ब्राह्मणो न हंतव्य इति सामान्येन ब्रह्महत्या निषेधो विहितो ब्राह्मणो ब्राह्मणमालभेतेति विशेषश्रु
त्या बाधितः तथा स्वरायामपि शुद्धत्वमित्यर्थः एवं शुद्धाशुद्धिविषये विचारः कृतमन्यत्राप्यतिदिशति भक्ष्यादि

श्री· तं·लो· १५१

151

विषयोपि तेन्यायमाश्रित्य चर्चिताः न भक्षादिविचारणाभिप्रायेणात्र भक्षेन वा भक्षमित्यादयोप्यसामर्थ्यलभ्या विषयोप
देनैव न्यायेन गतार्था इत्यर्थः तत्र यथा शैवाविशेषचोदना किं न वेत्याशंकां गर्भीकृत्य आरामार्थमेव दर्शयितुमुप
क्रमते सर्वज्ञानोत्तरादौ च भाषते परमेश्वरः तदेवार्थद्वारेण पठति नर्मिदेवड्डिहिणविस्तृतेष्वप्युदीरितं तन्त्रो
त्तरवैशिष्ट्यात्पूर्वपूर्वप्रबाधकं नन्वेतस्य उक्तमुक्तं बाधकं यावद्विरुद्धं स्यात्तदेवोक्तम् तदाह पूर्वपूर्वप्रबाधकमि
ति प्रश्नोत्तरोत्तरवैशिष्ट्यहेतुः सामान्यस्य विशेषेण बाध्यत्वादित्यभावः अतएव विपर्ययेण बाधो न भवेदित्याह
न शैवं वैष्णवैर्वाक्यैर्बाधनीयं कदाचन वैष्णवं ब्रह्मसंभूतैर्न्यायादिपरिवर्जयेत् ब्रह्मसंभूतैर्वेदवाक्यैरित्यर्थः यच्छ्रु
तिः प्रजापतिना च ह्यवेदाः प्रजायन्तेति यच्च वैष्णवं वेदवाक्यैर्नबाध्यते तच्छैवबाधने का वार्तेत्यर्थसिद्धम
प्यादिशब्दाद्ब्रह्मसंभूतानामपि वेदवाक्यैर्नु बाध इत्यादियागे यदुक्तं तत्र नच भिन्नार्थवाक्यं च वैदिकं च विभिन्नस्तथा
न दैवैर्ब्रह्मणो वाक्यैर्वैष्णवं परमार्जनैः न शैवं विष्णुवचनैर्बाध्यतेत कदाचनेति ननु विपर्ययेणापि बाधे को दोष
इत्याशंक्याह बाधते यो विपरीतात्स मूढः पापभाग्भवेत् पूर्वेणोत्तरस्य बाध इति विपरीतं समीचीनं पूर्वस्योत्तरे
णबाधः यदुक्तं तत्र यो हि बाधयते पापः स मूढो नष्टचेतनः उत्तरोत्तरवैशिष्ट्यं सर्वेषां परिकीर्तितं इति एवं सर्वो
त्कृष्टत्वाच्चैव एवंशास्त्रं आश्रयात्कृत्वा निष्ठा कार्या नास्य चेत्याह तस्मान्नावृततया स्वं द्रलोकधर्मान्नैवाचरेत्तनि
ष्ठाः सूत्रमतया तद्गौणत्वाल्लोकसंरक्षणार्थं लोकधर्मानाचरेत् न कश्चिद्दोष इति भावः तदुक्तं तत्र ये तु वर्णाश्र
माचाराः श्रायश्चितात्मलौकिकाः संवंधादेशधर्माश्च प्रसिद्धान्न विचारयेत् गर्भाधानादितः कृत्वा यावद्दाह १५१

मेव च तावत् वैदिकं कर्म पश्यामश्चैवं स्यात्तन्त्रभाक् नमस्त्वसृष्टाविस्कंदलोकधर्मान्समाचरेच्च इति अत एव श्रौतः कौ
लः बहिः शैवो लोकाचारेण वैदिकः सारमादाय तिष्ठेत नारिकेलफलं यथेत्याद्युक्तम् ननु मुख्ययादृष्टा
यदि लोकधर्मान्नानुतिष्ठेत्तर्हि शास्त्रान्तराभावेन किं न वेत्याशंक्याह नान्यशास्त्रसमुद्दिष्टैस्तोतस्युक्तं निजैरेण
निजैस्तोतसि आत्मीयशास्त्रे प्रोक्तं ततः पिबेन्मधमित्याद्युक्तमेवार्थं चरेदनुतिष्ठेत् न पुनस्तत्समत्वास्य स्मरानपेयस्य
दिशास्त्रान्तरोद्दिष्टम् भावनादृष्ट्याधिकारिभेदेन परस्परविलक्षणानि शास्त्राण्युपदिष्टानि इत्यत्र प्रस्तुपदि
ष्टं कथमनुष्ठेयमत्यस्य स्यात् तदुक्तं तत्र नान्यशास्त्रसमुद्दिष्टैर्न चान्यां देवतां स्मरेत् विशुद्धभावनायुक्तः शिवैक
गतमानस इति यत्र समस्तमानतंत्राद्येयथायोजं यतस्तानपि क्रियाभेदाद्भिन्नान्वेदागमविदः यदाहुः क्रि
यादिभेदभेदेन तन्त्रभेदो यतः स्मृतः तस्माद्यत्र यदेवोक्तं तत्कार्यं नान्यतन्त्रतः इति अपेक्षायां पुनरुत्पन्नायां शा
स्त्रान्तरादपेक्षणीयं अन्यथा तत्तद्दिनिकर्तव्यताकलापस्य परिपूर्तिः स्यात् तथाहि पूर्वशास्त्रे तत्र ह्वानपतीनि
ष्ठा मन्त्रैस्त्रेण भिन्नं चिन्ता पूर्वं विनिर्दिष्टेऽग्न्यावाहनं ज्वलिते प्रशान्ते इत्यादौ ह्वानपतीनां कथं सिद्धिरित्यपेक्षायां
समानतन्त्रात् त्रिशिरोभैरवात् ततो मूलेन मन्त्रेण नन्दिकेशं च जाह्नवीं महाकालं सदंष्ट्रं च यमुनां चैव दक्षिणे
इत्याद्यपेक्षणीयं एवं च ज्वलत्स्थंडिलं कथं त्विदिति अपेक्षायां समानतन्त्रे तत्ते परस्य स्पष्टमनभिधानादसमा
नकल्पाच्छ्रीस्वच्छन्दशास्त्रादेव संस्कारस्याभावितः समाभिमन्त्रितेऽत्रा ज्वलद्विना ज्वालाकुलम्
नाराचास्त्रप्रयोगेण प्रविशाद्रुहमध्यत इत्याद्यपेक्षणीयं नाराचास्त्रस्य प्रयोगः कीदृगित्यपेक्षायां समानकल्पेऽपि

श्री॰
ते॰लो॰
१५८

152

शास्त्रेण न द्वयपलंभादसत्वं न समासमानादन्येन विजयाख्यामिद्रांतशास्त्रे उक्तानां नकारं कृत्वानि सिद्धेः ग्रत्यः प्रसारयेत यथा
मां गुह्यकौलं मैनो चालयेत् तथा कृष्णेऽस्तु नारदः कीर्तितो हि देवमित्याधेयत्तर्णीयं अधेयत्वानिर्दिष्टनिर्दिष्टितः फलं साच यत एव
भवेत्तद्देवाधेयत्तर्णीयं किं समानत्वासमानत्वं पूर्वेष्वपि देहेणायवृमयेत्तायां सत्यां समानादसमानत्वार्थमिति नवादयेत्वाणी
ये यावदधेयता यानिष्टत्तिः स्यात् तस्माच्च पुनर्निर्निर्विकल्पतमेव शास्त्रार्थानुष्ठानं स्यात् यदुक्तं मायेत्स्नेहपेहेत्व
मानेयावदपेतत्वे तावदेवास्य ततः कार्यं नास्य संपादनं व्यस्येत् तिरिति नन्वनिखिलमिदं शास्त्रजातं भगवतैव सकलज
गदुद्दिधीर्षयोपदिष्टं तदुक्तार्थानुष्ठानमवश्यं कार्यं येन संसारमोहः प्रशाम्येदिति तद्यथास्तु किमनेन विचारेण
तस्याशंक्याह यत्तोयद्यपि देवेन वेदाद्यपि निरूपितं तथापि किल संकोचभावाभावविकल्पितः वेदादीनां सर्व
शास्त्राणां परमेश्वरेणैवोपदिष्टत्वे नास्ति विवादः किंतु तेन संकोचभावाभावभेदेन द्विधा शास्त्राण्युपदिष्टानि ।
कानिचिद्भेदप्रधानानि कानिचिदभेदप्रधानानीति तत्र भेदप्रधानानि वेदादिशास्त्राणि अभेदप्रधानानि शैवादी
नि तदाह संकोचतारतम्येन याशांवज्ञानमीलितं विकासमात्रतम्येन यदिज्ञानं तद्बाधकं संकोचो भेदप्रथाप
रूपत्वात् इदं यच्छांवं वेदादिविकासः संकोचाभावादभेदप्रथा अत एव भेदप्रथायाबाध्यत्वादिदं बाधकं भेदो
हि संसारः स च सर्वेषामेव स्फुटतया विवादः एवं बाध्यबाधकयोः सांकर्येणानुष्ठानं दुःखादिति यथा कुसमेवयुक्तं
अत एवास्य त्रयाशांवज्ञानम् स्मृतिवास्तितशास्त्रं समाश्रयेदित्याद्युक्तं इदानीं न द्वैतं नापि चाद्वैतं इतिव्याचष्टे इदं
द्वैतमिदं नेति परस्परं निषेधतः मायेयभेदकल्पनं तत्स्यादकाल्पनिकं कथं यन्नाम किंचिन्नेदं द्वैतं नानारूपत्वेन तद १५८

पास्यैकात्म्यलक्षणमद्वैतमाश्रयेदित्यादि यदत्रोक्तं तत्कालादिकं कवलीकृतं तत्तत्कल्पनाकलापं स्वात्ममात्र-
स्फुरत्तासारेण एतन्नैकध्यं स्यादित्युपपद्यते इत्यर्थः यतस्तद्व्यापोहरूपवेत्तृपरस्परभिन्नदेशकालाकारास्वरूपगोपनात्मि-
का परमेश्वरेच्छाशक्तिस्तत्स्वातन्त्र्यात्तथाभासो भेदस्तेन त्रुटिमत्रप्राणितं कल्पनामात्रसत्ताकमित्यर्थः किं चात्र प्रमाण-
मित्याशंक्याह उक्तं भर्गशिखायां यद्यस्य कालकलादिकं द्वैताद्वैतविकल्पोत्थं ग्रसते कृतार्थीति इह खलु विक-
ल्पकपरसंविदावेशवशात्कृतार्थो योगी ज्ञानेन यस्मात् सोऽप्रासमपरसंविदैकात्म्यो योगी द्वैताद्वैतविकल्पादुत्थितं भेद-
प्रथामयं उल्लसितं स्वस्वकालकलादिकं स्वमते स्वात्मसात्करोति नास्य काचिज्जन्ममरणादिका मानमेयादिरू-
पा च कल्पनास्तीत्यर्थः यदुक्तं तत्र स्वस्वकाले च कलाकलापं विकारजातं प्रतिपत्तिकाले ऐकात्म्यनानात्मवि-
तर्कजातं तदा स सर्वं कवलीकरोतीति इति अथ लिङ्गपूजादिकं न चेति व्याकुरुते सिद्धान्ते लिङ्गपूजोक्ता विश्वाध्म-
यत्वाविदे कुलादिषु निषिद्धा सा देहविश्वात्मताविदे इह सर्वात्मके कस्मात् द्वित्वप्रतिषेधने विश्वः षट्त्रिंशत्त-
त्त्वात्मको यो सावध्वा तद्रूपतां वेद्मि सिद्धान्ते भेददर्शने लिङ्गपूजा विहिता परमेश्वरो हि लिङ्गगर्भीकृतनिखिलाध्व-
प्रपंचमिति तत्पूजने समग्रमिदं जगत्स्वात्मसात्कृतं भवेदिति भावः यदाहुः लिङ्गे परमशिवात्मैव्याप्तिं पीठे सदा-
शिवप्रोक्तां ब्रह्मशिलायां मायापर्यन्तां भावयद्भिरिमैरिति इष्टेन शिवलिङ्गेन विश्वं सन्तर्पितं भवेदिति कुलदे-
वहरदर्शने पुनरसौ लिङ्गपूजा निषिद्धा यतो देह एव सर्वाध्वमयः इति तत्रैव तत्स्वात्मा कार्यः स एव भवतीति किमत्र
यत्नेन बाह्येन लिङ्गादिना फलं यदुक्तं यजेदाध्यात्मिकं लिङ्गं बाह्यलिङ्गेन पूजयेदिति तथा हि हृदयगुहा

गेहगते सर्वगं सर्वगं परिकल्प्य प्रणमति मितमतिरिति शिवोऽशिवाशायाश्मादिसमा सा त्वमिति इह पुनः परमाद्वयदृष्टेवि
कदर्शनेन तद्विधिना तन्निषेधेन वा न किंचित्प्रयोजनमित्युक्तं नात्र लिंगपूजा नापि तत्परित्याग इति यतः इदं सर्वात्मके
ध्यानमिह परमेश्वरस्वरूपसंविन्मात्ररूपत्वादिह निष्ठतयात्वत्त्वयावा किंनाम सर्वोत्स्य प्रतिपत्तिविघ्नभूतं तद्देहवा
द्याद्यभिमानेन न भवेदिति भावः यदाहुः न क्वापि गतागतिर्नाव्रतं न किंचिदिदमेवये भवत्कृताम पशुपतिभवाक्ते
भ्यो नमो नम इति इदानीं जटाभस्मादि संग्रहायाचष्टे नियमात्प्रवेशाय तादात्म्यप्रतिपत्तये जटादिकोऽल।
यागोऽस्य प्रसङ्गाप्योपायोपदेशतः नियमाज्जटी मुण्डी शिखी दण्डी पञ्चमुद्राविभूषितः प्रमादान्मैथुने क्षामसमड्डाही
महेश्वरीत्याद्युक्त्वा वैराग्यादयस्तत्प्राणप्रवेशाभ्यासे तेन यातादात्म्यप्रतिपत्तिः परमेश्वरस्वरूपसमावेशस्त
न्निमित्तं सिद्धं नेवक्तव्योपसाध्यं जटाभस्मादि विहितं यदुक्तं कलान्तनपाविशाएवशक्तिमं देशसंख्यया विभज्य
केशान्कपालप्रयत्नेशोसंहितापट्टभिः व्रतेश्वरस्य पुरतो बभीयाच्छिवतेजसेति तथा व्रतिनोऽत्र दिने शुद्धे तत्र
ग्रासभस्मपांसुरः तिलकैः पुंड्रकैश्चित्रैर्भूषितो भूमिपादय इति कौलेऽज्ञलदर्शने पुनरस्य जटाभस्मादेस्त्यागो।
निषेधो विहितः इत्यर्थः यदुक्तं जटाभस्मादिचिह्नं च ध्वजं कापालिकं व्रतं शूलं खट्वाङ्गमस्त्रं ग्रथारपेयमन्तभून
ले न तस्य संगमं कुर्यात्कर्मणा मनसा गिरेति यतोऽत्र पृथक्पृथग्मिलितामरीच यस्तत्र तत्र विभेदवज्झते इत्याप्तु
क्ता विषया संनोपि परमेश्वरस्वरूपापत्तेः मुक्तिनायत्वेनोपायस्योपदेशः यदुक्तं पूर्वं निरोधः कथितो विरा।
गाभ्यासयोगतः अस्माभिस्तु निरोधेयमयत्नेनोपदिश्यते इति विचारविग्रहनादि भूतन्नए पवा आत्मनेनो।

वगतार्थत्वात् प्रथमतृतीयपदाभ्यामेव चैतदर्थोऽभिहित इति भावः इह पुनः सर्वात्मना तद्विधिप्रतिषेधनेन भवतः सू-
त्रिप्रायेण संबंधः इह हि संक्लिष्टे काले संनिधीयेय तत्र चैत्यदेवगृहादौ सन्निकृष्टं तदेव तदा ग्राह्यमितरत्तत्याज्यमि-
ति तदौदर्यविधिरस्तु निषेधो वा किमनेनतः प्रयोजनं यह्वलति परतत्र प्रवेशात्तयमेव निकटे यदा उपाये दे-
न्निमग्राह्यस्तदा मा ज्योतिश्च वा क्वचिदिति सूत्रमनादीनां चरणाचरणं व्याचष्टे अतत्वर्णाचमेत्रार्थता दान्यप्रति-
पत्तये तन्निषेधस्तमेत्रार्थं सर्वात्मप्रतिपत्तये यथा स्त्याति ज्ञाने उक्तोत्पत्त वर्त्तनीयं मेत्रार्थो नियतो वाशप्देवतादि
तन्निषेधोऽर्थोक्तोलेसार्वात्म्ये विशषमेद इह पुनस्तस्यानविधिनिषेधो वेत्येतत्सर्वं पूर्ववैमेव व्याख्यातमिति न पुन-
राचष्टे अथ क्षेत्रादिसे व्याख्यातमाह क्षेत्रपीठोपपीठेषु प्रवेशो विनाशांतये मेत्राद्याराधकस्याय तहाभाषो-
पदिश्यते क्षेत्रे मेलापस्थाने पीठं कामरूपादि उपपीठं देवकोट्टादि उल्लाभायेति तत्समं त्रादेः प्रियमेलापा-
दिकमेण सिद्धादेः लोभस्तन्निमित्तं वा क्षेत्रेपतेऽसंदोहायाग्र यान्निमेलाभवेदिति सूत्रपत्रनिषेधः सूत्रम-
माह क्षेत्राधिगमनाभावविधिस्त्वात्मना स्तथा वैसदूपेण ग्रहणं वेत्तातमित्यपि वर्णितं आदिशब्दात्पीठा-
देर्ग्रहणं तथेति प्रागुक्तेन प्रकारेण तदुक्तं किंचिदप्यात्मप्रदेशमात्रं च नात्र किंचिदपि परिहार्यं तस्मात्का-
नि किंचित्क्षेत्रादिपर्यटनैरिति इह पुनस्तमायमध्यात्मनास्तिश्रुति प्रायेवाक्रमित्याह इत्यपि वर्णितमिति तदुक्तं इ-
ह सर्वात्मना कस्मात्तद्विधिप्रतिषेधनेनेति अथ समयादिप्रपालनमाचष्टे समयाचारसद्भावः पाल्येनेनाप-
दिश्यते भेदप्राणनयानतमार्गात्मविशुद्धये समयादिनिषेधस्तमतप्रास्तेषु कथ्यते निर्मर्यादस्वसंवेद्यं

श्री॰
तं॰ लो॰
१५५

154

संहरणं गुप्यतामिति इदं कुर्यादिदं न कुर्यादित्येवमात्मा समयाचारः भेदप्रणतये ति किंचित्स्यकाकिंचिद्रूपादीयते इत्येव
मात्माभेदः यथा शास्त्रांतरमार्गो न स्वशास्त्रे शरीरे दहः यदुक्तमिति अन्यस्मिन्मंत्रो नासीत् तस्मिन्त्र्यशास्त्रांतरेन च अग्न्यरूप
दिविज्ञानेन कंपेते तरभावनादिति समविषमलक्षणेषु मतशास्त्रेषु पुनः समयादेस्त्रिविधो विहितः तथा चतत्र
तोग्रेथ इत्याह निन्दमर्यादमित्यादि तद्विपरीतत्वेन मंत्रार्थं स्वप्रकाशमत एवान्यापेक्षत्वान्नात्र समेहणं मतएव
वा नियतरूपत्वान्निर्मर्यादं निर्यंत्रणं गुप्यतामत्र गुप्यतामित्यर्थः तदेवमेवंविधे परे तन्त्रे कथं नाम हानोपादि
नायपेक्षा सह स्वसंभिन्नः समयाचारः शुद्धनिमित्तमितिभावः अथ परस्वरूपलिंगादिनामग्रोत्रादिकं च यथा वि
निद्याख्यातकामः इत्येणपरिकीयं स्वकीयं च रूपाद्यावष्टे परकीयमिदं रूपं धेयमेतन्नमेनितं जलादिलिंगं
वान्यत्कपालादि तमेतिनजम यदिति ख्यातस्वभावात् जलादीतिवाक्येषणादि समर्थतान्यपरकीयं निज
मिति स्वशरीरावस्थितं लिंगशब्दादिति दिशब्दार्थमाह आदिशब्दात्तपत्नं र्याचीलातिख्यादिकथ्यते तत्र
शयनादि चर्याचर्यापदोक्तआचारः वेला मध्याह्नार्धरात्रादिरूपा तिथिः प्रतिपदादिरूपा नाम शक्तिशिवं
तमेतत्स्यमनन्तान्यथा यतस्यमेडांतिकस्य साधकस्य व्रतपविग्रहादौ पुष्पपातादिक्रमेण क्रियमाणं नाम श
क्तिशिवाद्यं तेस्यात् तेन शिवा शक्तिरीशानः शिवः आदिशब्दाद्गणाद्यंतं यथा कवचगणः तदुक्तं स्वजंवि
मोचयेन्नामदीक्षितानां नन्दादिकं शिवांतकं द्विजेन्द्राणां इतरेषां गणांतकमिति तथा शिशुनान्ति समका
सान्निपातेन्न यत्र नाम ततस्सर्वे शक्त्यंते नारीणां शिवशब्दांतेन्द्राणां कुर्यात् एवंविधप्रक्षत्रियविशां शूद्राणां तम १५५

वेङ्कणग्रामेश्ति ग्रन्थेन्ति बोधार्यं तं स्वमेतं ततिक्रमेण बहूपंतेहि नामसूत्राभवेदिति रहस्यशास्त्रविदः यदुक्तं बोधिः
प्रभुक्तयायोगीश्वानंदःपादश्रावलिः वीराणांवीरपत्नीनां कल्पं नामैतदंतिकमिति तेन समस्तबोधिः विश्वप्रभु
रित्यादि गोत्रे च गुरुसंतानेभ्मठिकाकुलशाहिता नस्यमठिकेति कुलमिति चाभिधानद्वयं नवकामठिकेत्याह
श्रीसेनतिसंभवकाख्यातदर्थामेदसंतिताश्चमर्थवत्तस्तोतमठिकाः शंकरेक्रमे युगक्रमेण कूर्मोपासीनांना
सिद्धसंततिः नकेवलमर्थवत्तस्यवमठिकायावदन्याग्र्यपीत्याह युगेत्यादि आदिशब्दक्तंत्रेणव्याखेयः तेन
कूर्मसत्रेनायुगावतारकस्य श्रीकूर्मनाथस्यायः कृतयुगावतारकः श्रीखगेंद्रनाथः सत्राद्योयस्याः सातेथे
ति कुलशब्दस्य गुरुकुलमित्यादौ लोके प्रसिद्धेः एतद्व्याख्यानं नक्रांते गोत्रादीत्यादिशब्दार्थमाह आदिश
ब्देन चतुर्थं पल्लीपीठोपपीठकं सुद्धाकुशमेतितेषां च वियानेस्वपरास्थितं यरमिति षष्मासाधिकाराणांराज
पुत्राणांभिन्नंभिन्नमाभ्य यस्यानं पल्लीभिताम्थानं यद्दल्ल्रिपेनेहिस्याधिकारा: दूत्पायेषामियबड्गविभेदासं
ततिरनवछिन्नाचिंतापिपाप्रशिष्यमयी आनंदावलिबोधिप्रभुपादांतापयोविशाहांतापताओवहस्यः
स्तः सुद्धाषंकंकुमान्तेनतु दतोगुप्तादिकनिष्ठांतासथसाकनीयसीवामातु हिदण्यांतोध्रुवाकंदलिबेदवार
नाभिमस्कंदमिति कुसुमःशरवादिविल्हवेढिल्हाःकरविल्हांविशमविलाः अडवीशेवीहत्तिणविलाःक्रेभा
विकान्तराख्यायदेवीकोटकुलादित्रिपुरीकामाख्यमटहासश्च दक्षिणपीठमेतनतु षंकेच्छेपल्लिपीठं गोकु
मशाइति स्वपरस्थितमिति समंततिक्रमेण भिन्नंभिन्नमित्यर्थः ननु गुरुमंतानादेरेवं उपदेशाकिंप्रयोजनमि

मित्याह तादात्म्यप्रतिपत्तौ हि स्वसंतानं समाश्रयेत् अंतीतत्त्वज्ञेयस्वकं परसंतानिनानाहि स्वसंतानमिति श्रीमत्समरना
थादिक्रमेण यमय यथासंभवं यतः श्रीवरदेवादिसंतानोनास्यास्तीति यत एवान्यत्र निषिद्धमित्याह यत एव मतशास्त्रेषुनि
षिद्धं खंडनायुतः सर्वं खंडेऽपि परे तत्त्वभेदनाने न जायेत अतेनेति समस्तेनेन रोकेन हेयोपादेयरूपेण स्वपरसंतानादिने
त्यर्थः न तत्खंडे परे तत्त्वेकाचनेव विधाहेयोपादेयरूपाखंडनायुक्तमेवाशयः एवमर्थमेवेन ग्रंथमाख्यायसमत्व
यसंगमापियोजयति एवं तेन प्रवेशादिसंतानानियमान्ततः नास्मिन्विधीयते तद्धि साक्षान्नोपाधिकं शिवे एवं पू
र्वोक्तनीत्यात्र प्रवेशादिगोत्रशाखाद्यात्मकसंतानानियमो तेस्मिन्नस्त्वनेन शास्त्रेण किंचिद्विधीयते हेत्वादिप्रवेष्टव्यमि
त्यादिविधिः न क्रियते इत्यर्थः यतस्तत्र शिवेन साक्षादुपायः यत एव ब्रह्मशः प्राङ्गिरसीतमिति प्रकृत्यायसे नतु य
दि नाम तेत्र प्रवेशादेर्न विधिः तर्हि तस्य निषेध एव पर्यवस्येदित्याशंक्याह न तस्य च निषेधो यत्तत्तस्य न खंडनं
यथा स्यात्तत्तेत्रादिप्रवेशादिविध्यात्मनः यत्त तस्य न खंडनम् तदपेक्षयाहि बहिः हेत्वाद्येव नास्तीति कुत्र प्रवेशा
द्यपि भवेदिति तद्विषयोऽयं विधिः निषेधो वा क्रियमाणो हि विकल्पमात्रप्रतिष्ठानात्मस्वरूपखंडनायालमिति भा
वः अत आह विश्वात्मनो हि नाथस्य स्वस्मिन्रूपे विकल्पितौ विधिनिषेधौ वा शक्तौ न स्वरूपस्य खंडने अत एव चात्र
मेवं सर्वं विहितं प्रतिषिद्धं चेत्यर्थगाभीकारोऽत्र कैवाग्रहः कार्य इति तात्पर्यार्थः ननु यद्येवं तत्परतत्त्वविवक्षाया
मिदमुपादेयमिदं हेयमित्येवमपास्य याणीयोविभागः कथं सिद्ध्येदित्याशंक्याह परतत्त्वप्रवेशे तु यमेव निकटं
यदा उपायं वेत्ति स ग्राह्यस्तदा त्याज्योऽथवा कचित् न यंत्रणात्र कार्येति प्रोक्तं श्रीत्रिकशासने इत्थंपर्यंतमं प्रविवित्त १५५

णयोगिनावत्तत्तावस्थेतः स्थिरीकार्यमितिनास्तिविमतिः ननुपुनरर्थएवयदाक्वचिन्निकटेदृष्टपाकक्रमेणसहसै
वपरस्वरूपापत्तिनियमतयासन्निकृष्टतयायःपरित्याज्यते सएवतत्तदाप्राप्तिप्रयत्नात्याज्योनपुनरिदमुपादेयमेवे
दंत्याज्यमेवेत्येवमात्मायंत्रणात्रकार्या तेनविषयासंबेधिकदाचित्परतन्त्रतावशेनभवेत् क्वचिदित्येनेनचस
न्निकृष्टत्वमसन्निकृष्टत्वंचोपायानांनप्रतिनियतमितिप्रकाशितं अनेनचकिंवेतदित्याकांक्षायांतात्पर्यतोव्या
ख्यातः नन्वेवमप्यर्थकथनेनकिंप्रमाणमित्याशंक्याहृ इतिश्रोतोश्रीरामपंचकेइति ननुतमेवश्लोकंपठतिसम
तासर्वदेहानामोवलीमंत्रवर्णयोः आगमानांगतीनांचसर्वंशिवमयंयमः ओवल्योबोधादयः षड्स्थष्ठादि
भेदभिन्नाज्ञानसंततयः गतीनांभावद्दृत्तिरूपभूमिकादिरूपाणांप्रकाराणामित्यर्थः अत्रहेतुःसर्वंशिवमयं
यतः यदुक्तं समन्तात्सर्वभावानांवृत्तीनांचैवसर्वशः समन्तात्सर्वदृष्टीनांकृमानांचैवसर्वशः भूमिकानांचस
र्वासामोवलीनांतथैवच समन्तात्सर्वदेवीनांवर्णानांचैवसर्वशः इति नत्वकोनामसर्वंशिवमयंजानातीत्या
शंक्यमुपदेशः अतोहमित्याभिप्रायेणाह सर्वंवेत्तिमत्स्वभावेशिवतत्त्वेप्रपश्यति योमांवेत्तिमत्स्वभावमात्मत
त्वेप्रपश्यति आत्मज्ञानमेवहिशिवतत्त्वसाक्षात्कारनिमित्तमित्यभिधदत्तानात्रदर्शनांतरवदुपत्तिरित्याया
न्वेषणायायासःसाधनमित्यावेदितं नचात्रसर्वमपात्रं किंतुकश्चिदेवतीव्रतत्सश्शक्तिपातपवित्रितइत्याह के
नकीदृशमस्मैराभेदस्पृशंकृशायप्रवक्तिकोनमस्तिका भेदवीयपरमाद्वयार्चनेकोप्यसङ्गतमहेशचोदितः नं
त्वत्रासक्त्याकिंस्यादित्याह अस्मिंश्चयोगेविश्रांतिंकुर्वतांभवडंबरः हिमानीवमहाग्रीष्मेस्वयमेवविलीयते अत्र

श्री॰ तं॰ लो॰ १५६ 156

वसामान्येनोपक्रान्तमधिकारिणमुपसंहरन्भेदेनानिर्दिष्टमाह अलंवातिप्रसंगेनभूयसातिप्रपंचिते योगेनाभिनवगु॰
प्तोस्मिन्कोपियागविधौक्षमः अथवायाज्ययाजकादावेवंबहुशःक्रमतिप्रपंचितेपौनःपुन्यपरीक्षणलक्षणेना
तिप्रसंगेनालं यतोस्मिन्ननंतरोक्तस्वरूपेयागविधौअभिनोग्राह्यग्राहकात्मनेतभेदसंभिन्नेजगतिनवरवेयोग
वोनवच्छिन्नत्वेनकर्तृत्वात्मकगुणपरामर्शीनवगुपः स्वात्मतत्त्वः तेनयुमोमायाख्योमोहस्तघितेपिपरिवर्तमानस
वीत्मयमयनिजविभवात्‌एवचकोप्यलौकिकोयंचैवंविधौयामेवंग्रंथकारोत्रयुक्तइत्यर्थः एतदेवश्लोकस्यार्थ
घमार्थेनोपसंहरति इत्यनुत्तरपदप्रविकासेशाक्तोपायिकमयविविक्तम्‌ अथैतेनाह्निकशास्त्रार्थस्तावि
कइतिप्रकाशितम्‌ इतिशिवम्‌ इतिश्रीतंत्रालोकविवेकेशाक्तोपायप्रकाशनंनामचतुर्थमाह्निकम्‌ ॥
ॐनमःशिवाय ॐयोनामघोरतिनिदोग्ध्रवशाद्दीपयत्यशेषजगत्‌ स्वनयानतरजःसजयत्यपराजितोरुद्रः ३
दानींप्राप्तावसरमाणवोपायमपरार्धेननिरूपयितुमुपक्रमते आणवेनविधिनापरधामप्रवेशनमथनिरूप्य॰
नयतत्र विधिनोद्धारादिरूपेणेत्यादिनवक्ष्यमाणमाणवोपायलक्षणं नतुशाक्तोपायेनैवसर्वसिद्धेरितिकि
मर्थमेतन्निरूपितेइत्याशंकांगर्भीकृत्याह विकल्पस्यैवसंस्कारोजातेनिश्चितियोगिति अभीष्टेवस्तुनिप्राप्तिर्नि
श्चिताभोगमोक्षयोः विरुद्धविकल्पांतरोदयाभावाद्विकल्पस्यशाक्तोपायनिरूपितनीत्याजातएवसंस्कृतमा
विकल्पस्वरूपासादनात्मनिसंस्कारेभोगमोक्षयोर्मध्यादेकतरंवस्तुनिनिश्चितानियमवतीप्राप्तिर्भवेदि
त्याह्निकोक्तमिक्रमानभणीयमेवेतितात्पर्यार्थः नत्वयद्येवंतथापिविकल्पस्यहृद्यीगतिः सहिकस्यचि १५६

उपायांतरनिरपेक्षतया स्वस्वातंत्र्यादेव संस्कृतः स्यात् कस्यचिदन्यथा तत्र पूर्वः प्रकारः शाक्तोपायेन निरूपितः इ-
तरः पुनराणवोपायेन निरूपयिष्यत इति युक्तमेवैतदाह्निकारंभे तदाह विकल्पः कस्यचित्स्वात्मस्वातंत्र्यादेव
सुस्थिरः उपायांतरसापेक्षविरहेनैव जायते कस्यचित्तु विकल्पोसौ स्वात्मसंस्कारणं प्रति उपायांतरसापेक्ष-
स्तत्रोक्तः पूर्वको विधिः पूर्वको विधिरुक्त इत्युपादानादपरो वक्ष्यत इत्यर्थसिद्धं ननु विकल्पोयथार्थावभासरूपत्वा-
न्निर्विकल्पवत्स्वसंविदात्मैवेति को नाम संस्कारः संस्कारो ह्यतिशयः स च संविदि न युज्यते इत्यकस्य नामोपायांतरं
प्रति सापेक्षत्वमनपेक्षत्वं च स्यादित्याशंक्याह विकल्पो नाम चिन्मात्रस्वभावो यद्यपि स्थितः तथापि निश्चया-
त्मासावणोः स्वातंत्र्ययोजकः यद्यप्येवं तथाप्यसौ विकल्पो नायमघटो भवतीत्यन्यापोहेन घटोयमिति निश्च-
यात्मकत्वादणोः संकुचितस्य प्रमातुः स्वातंत्र्यं योजयति विकल्प्यमानेर्थे तस्यैव स्वातंत्र्योपपत्तेः अत एव दे-
श्रत्व्यापारो विकल्प इत्युक्तं तथाहि घटादावभासेन वभातमपि घटविपर्ययं व्यवहारोपयोगितया स्वस्वातंत्र्या-
देव प्रमाता प्रतिपद्यते अन्यथा हि मायापदे परस्परपरिहारप्रतीतिं विना ग्राह्यग्राहकभावाद्यात्मा व्यवहार
एव न सिध्येत् अत एव चिदेकरूपत्वेपि विकल्पानामन्यापोहरूपत्वाद्भेदमयत्वमिति तदपसारणाय स्वात्मनि संस्का-
रमेहते यदाधानायापि किंचिदुपायमपेक्षितत्वमस्येति युक्तमुक्तं विकल्पस्य स्वात्मसंस्कारणं प्रत्युपायांत-
रसापेक्षत्वमिति संस्कारश्चास्यास्फुटत्वादिक्रमेण स्फुटतमत्वापत्तिपर्यंतपारमार्थिकस्वात्मप्रत्ययरूपनिर्वि-
कल्पकज्ञानात्मकत्वासादनं यदुक्तं प्राक् ततः स्फुटतमोदारताद्रूप्यपरिबृंहिता संविदभ्येति विमलामविक

ल्पस्वरूपतामिति तत्संस्कारा यथेते वक्ष्यमाणनीत्या ध्यानादयो बहव उपाया इति तद्भेदात्तस्याप्यानैक्यमित्याह नि
श्चयो बहुधा चैषां तत्रोपाया अभेदिनः अणुशब्देनेत्र परिकारशंतीति कविभेदनः बहुधा चैव हेतुस्तत्रोपाया अभेदि
न इति केचिद्ध्यायायाः संविदि सन्निकृष्टाः केचिच्च विप्रकृष्टाः तथा च प्राक्तं विज्ञाणपरिणतेति नीत्या बुद्ध्याय
पेक्षया तत्र प्राणस्यांतरंगत्वात्तदतस्तु ब्रारादि सन्निकृष्टं तदपेक्षया च बुद्धिगं ध्यानादि विप्रकृष्टं ततोपि देहगा
नकरणादीति एते चोपाय ग्रस्तैव संभवंति न पुनस्त्वाकार इति कृतो वगम्यत इत्याशंक्योक्तमणुशब्देनते चोक्ता इति
तेनाणुषु भेदिषु उपायेषु भवन्त्याणवः तत्र प्राणादयो नाम्रादपारमार्थिकाः तत्कथमुच्चारादि पारमार्थि
कस्वरूपलाभनिमित्तं स्यादित्याशंक्याह तत्र बुद्धौ च प्राणे च देहे चापि प्रमातरि अपारमार्थिके यस्मिन्परमार्थः
प्रकाशते प्रमातरीति बुद्ध्यादौ सर्वत्रैव योज्यम् अपारमार्थिक इति बुद्ध्यादेर्वस्तुतो विषयरूपत्वेपि तथाप्रविक
ल्पनात् तत्रयं देवप्रश्नितं तं नदेवात्तरीत्ता तमिति किमेतदित्याशंक्याह यतः प्रकाशभिन्नात्प्राणावव्यति
रेकत्वत् एवं चिदव्यतिरेकात्प्राणादीनामपि पारमार्थिकत्वमेवेति भावः यदभिप्रायेणैव यथार्थस्थितिः प्रा
णपुर्यष्टकनिर्यं विजे जीवनिरुद्धात्तत्रापि परमात्मनि संस्थितेत्याद्युक्तम् तत्र प्राणादेर्नीलादेश्च चिद
व्यतिरेकात्तल्यमनेन पारमार्थिकत्वं नास्त्य चाविदस्माकं विमतिः किंतु मायायदेष्प्राणादेर्जाड्यापि कथं चिदसं
गच्छत इत्याशंक्याह तस्यैव तत्स्वतंत्रत्वाद्विगुणं जडश्चिद्वपुः तच्छब्देहितो यत्तत्स्यैव चिन्मात्रात्मनः प्रकाशस्य स्वा
तंत्र्यादर्थात्प्राणादि जडं चिद्रूपत्वाद्विगुणं जडं च चिन्मलत्वाणगुणद्वययोगीत्यर्थः परमेश्वरस्य वशिमायीयस॰ १५७

षीचिकीर्षायां स्वस्वातंत्र्येण बहिरवभासितभावराशिमध्यात्कांश्चिज्जडानपि प्राणादीन् स्वगताहंतात्मककर्तृता
भिषेकेन ग्राहकीभावयति कांश्चिदपि शब्दादीनि देहतापात्रतयाचिद्रूपतया क्रमेण ग्राह्यतामापादयति तेन
प्राणादीनां जडत्वेऽपि परमेश्वरस्वातंत्र्यादेव चित्त्वमिति न केवलमेतद्युक्तित एव सिद्धं यावदागमतोऽपीत्याह
उक्तं चैराशिरसे चैतन्ये वैशार्थमौलिना तदेव पठति जीवः शक्तिः शिवस्यैव सर्वत्रैव स्थितापि सा स्वरूपप्र
त्ययेच्छाज्ञानस्योन्मीलनात्मना यद्यपि शिवस्यैव चिन्मात्रात्मनः परस्य प्रकाशस्य संबंधिनी परा विश्वसृ
ष्टिरूपा शक्तिः सर्वत्र जडे प्राणाद्यदावावस्थितात्तद्रूपतया परिस्फुरिता तथापि सार्थात्प्राणादिरूपाहंता
त्मककर्तृत्वेच्छाज्ञानस्योन्मीलनात्स्वस्यात्मनो रूपस्य च नीलादेरहमिदं जानामीत्येवंरूपः संजल्पितप्रमातृ
व्यापारस्वभावो विकल्पात्मा यः प्रत्ययस्तद्रूपात्पुरोऽहंप्राभासनी जीवः प्राणबुद्ध्यादिप्रमातृरूपतयाव्यप
दिश्यत इत्यर्थः तथात्र परमार्थप्रकाशानेकथमित्याशंक्याह तस्य तद्रूपता संसारस्वातंत्र्योल्लासकल्पनात्
पशोर्जडात्मनो भागं तिरोधायाह यो भवेत् तस्य जडस्य विद्धर्मणः प्राणादेर्जडरूपमेकं भागं तिरोधाय तत्रा
हंताभिमानमनुभूय स्वातंत्र्योल्लासनाद्धेतोश्चिद्रूपतामेव पारमार्थिकीं पशुपतनकृत्रिमपराहंतास्पदत्वेनाव
भवन्नद्वयो भवेत्स चिन्मात्ररूपतया परिस्फुरेदित्यर्थः तदुक्तं बुद्धौ प्राणे तथा देहे देशे या जडता स्थिता तां
तिरोधाय मेधावी संविदि प्रसयो भवेदिति एवमत्र प्राणादेर्जडोऽपि चिद्रूपत्वेन परमार्थ इत्येषो पारमार्थि
कस्वरूपलाभे निमित्तमित्युक्तं पराणदेव पदार्थान्तरेणाप्याह तत्स्वातंत्र्यमहेच्छाया दर्पणे प्रतिबिंबवत् विश्वहंति

श्री
तं॰लो॰
१५८

जं चैतन्यं निश्चिनोत्येतदात्मकं ग्रथवा यथायं लोकः मुखप्रतिबिंबमागमापायित्वाद्दर्पणातिरिक्तं निश्चिनोत्येवमसौ
योगी तत्प्राणादेः स्वस्वातंत्र्यमाहात्म्याद्धि शुद्धं वेद्यताकलंकितमत एव नाहं प्राणो न वै शरीरं न मनो नाहं मिश्रा
युक्तेरतदात्मकमप्राणादिरूपं ततोतिरिक्तं निजं स्वाभाविकमेव चिद्रूपत्वमित्येवमस्य पारमार्थिकस्वरूपलाभो
भवेदिति न तु यथा दर्पणातिरेकेण प्रतिबिंबस्य सत्तावास्ति एवं संविदतिरेकेणापि प्रमातृप्रमेयाद्यात्मा
नो विश्ववैचित्र्यस्येति प्राङ्निर्णीतं तत्कथमिहान्यथोच्यते इत्याशंक्याह बुद्धिप्राणादितोभिन्नं चैतन्यं निश्चितं बलात्
सत्यतस्तदभिन्नं स्यान्न स्यादन्योन्यविभेदतः बुद्ध्यादिभ्यो बलादनुपपत्त्या न क्रमेण भिन्नमतिरिक्तं निश्चितमपि चैत
न्यवस्तु तदतिरिक्तमेव भवेद्यतस्तस्य बुद्ध्यादेरेव परस्परमस्ति भेदः प्रातिबिंबिकेन प्रतिनियतेन रूपेण चेत्य
मानत्वात् चैतन्यं पुनर्बुद्ध्यायतनस्फूर्तमेव भायात् अन्यथा हि बुद्ध्यादीनां चेत्यमानत्वमेव न स्यात् नन्वेकमेव चै
तन्यं कथमनंतबुद्ध्यादिरूपाविभिन्नं भवेदित्याशंक्याह विश्वरूपाविभेदित्वं शुद्धत्वादेव जायते तिष्ठन्नेकस्फु
रन्मूर्तिर्मूर्तं तदविरोधतः इह खलु परप्रकाशात्मनश्चैतन्यस्य शुद्धत्वात् प्रतिनियतस्वाकारकलंकितत्वेना
नवभासनात् स्वप्रकाशमात्रलक्षणान्नैर्मल्यातिशयाद्धि सर्वैर्निखिलैर्बुद्ध्यादिभिराकारैरविभेदित्वं जायत ए
व न जायत इत्यर्थः एतादेव हि नामास्य शुद्धत्वं यद्दर्पणादिवत्तत्तदनेकाकारधारितया प्रस्फुरतीति न चैवं
विरोधः कश्चिद्यतोनिष्ठितो देशकालादिसंकोचो वानेयत्तेन प्राप्तप्रतिष्ठानादत एवैकास्यतो आहृतत्वान्निःस्व
हायास्वतेति तथात्वेन भासमानानामूर्तिर्यस्य तस्य बुद्ध्यादेर्मूर्तत्वं तदेव प्राणादि संबंधिना विरोधो मूर्तत्वमूर्तता १५८

158

रानुप्रवेशाद्येभ्यात् वर्त्तमानावभासानां भावानामवभासनं अंतःस्थितवतामेव घटते बहिरात्मनीत्यादिना।
त्याप्रमातैकात्म्येनावस्थितानामेव भावानां बहिरवभासनं भवेदिति सर्वं चैवोपपादितं तद्बुद्ध्यादेरपि प्रमातृ
रेणावस्थितानामेवार्थानां किं बहिरवभासनं भवेन्नवेत्याशंक्याह अंतःसंविदितत्सर्वं यद्यप्यपरथापि पि
प्राणदेहेघवाकस्मात् क्रामेकेनवाकथं तथा यदि निर्विकल्पेऽस्मिन्विकल्पो नास्ति तेन विना दृष्टमप्यदृष्टकल्पन्ते
विकल्पेन न तु निश्चयः यद्यपि संविदंतरैकात्म्येन सर्वमिदं भावजातं संभवेदन्यथा बुद्ध्यादौ प्रमातरि सर्वमि
दं भावजातं संभवेदन्यथा बुद्ध्यादौ प्रमातरि सर्वमिदं कस्मात् संविदन्ति विकात्मकत्वात्स्वेन स्वातंत्र्यव्यति
रिक्तेन हेतुना कथं केन वा हेतुदेहादिपरामर्शातिरिक्तेन प्रकारेण संक्रामेत् प्रतिबिंबकल्पतयावभासे
तेत्यर्थः अन्यथा हि बुद्ध्यादेरपि तन्मदर्थावभासो न भवेदिति भावः तथाप्यस्मिन् बुद्ध्यादौ प्रमातरि तस्यो नि
र्विकल्पदशायामेवाखरोभावः पर्यायपर्यायात् युक्तयुक्त्या सर्वविभेदावभासात्मनि निर्विकल्पं तत्तथा विना
निश्चायको विकल्पो नास्ति येन सर्वमेवाविभेदेनावभासनं स्यात् यतो दृष्टमप्यदृष्टमेव स्यादित्यतया वि
कल्पमंतरेण दृष्टमप्यदृष्टकल्पत्वं यथैव नदृष्टं तथैव न प्रश्रुतमित्यर्थः तदशक्त्यादिहेतौ यतो विकल्पेनैव दमित्थमि
त्येवमात्मा निश्चयः स्यात् स च विकल्पः संकुचितस्य प्रमातुर्व्यापारः तं प्रशोषिका यामेदेमैवनिश्चिनुयान्नत्व
भेदेनेति नास्ति बुद्ध्यादीनां सर्वभावाविभेदेनावभासः इति युक्तमुक्तं तस्यान्योन्यविभेदनः इति ननु एवं बुद्ध्यादे
रपरमार्थिकत्वेऽपि ख्यातादिद्वारेण यथा परमार्थप्रकाशने निमित्तत्वमुक्तं तथास्त्वन्यस्यापि कथं नेत्याशंक्या

श्री
तं.लो.
१५९

159

ह बुद्धिप्राणशरीरेषु पारमेश्वर्यमेजस्रा विकल्प्यमनृतरूपेण प्रमातरि विकल्पने इहाबलबुद्ध्यादौ प्रमातरि ह्यहंतास्य
देवाज्ञानकर्तृत्वलक्षणं पारमेश्वर्यमजस्रा विकल्पेन तत्तदवच्छेदशून्यस्फुटं ह्यता निश्चयं येन तद्धृते ध्यानादि पारमा
र्थिकस्वरूपलाभनिमित्तं स्यात् शून्यरूपे पुनः प्रमातरि वस्तुतः संभवेपि पारमेश्वर्यस्य नियतावच्छेदायोगान्न वि
कल्पयितुमेव शक्यमिति कथं नामास्य परमार्थप्रकाशने निमित्तत्वं भवेत् एवं बुद्ध्यादीनां त्रयाणामेवात्र नि
मित्तत्वमित्युक्तं स्यात् नन्वेषां बुद्ध्यादीनां किं नाम तदस्ति यदवलंबेनापि पारमार्थिकस्वरूपलाभो भवेदित्या
शंक्याह बुद्धिर्ध्यानमयी तत्र प्राण उच्चारणात्मकः ध्यानमयीति प्रकृतसंध्यानप्राधान्यात् उच्चारणेलत्तयति
उच्चारणं च प्राणाद्याख्यानोक्ताः पंचवृत्तयः पंचेति यदुक्तं प्राणोपानः समानश्च उदानो व्यान एव चेति ननु द्वि
धा प्राणीया वृत्तिरस्ति यदेका पंचानामपि प्राणादीनां भिन्नभूता सामान्यप्राणीया परा च विशिष्टप्राणात्
मिकेति तत्र पंचवृत्तय उच्चारणमिति कथमुक्तमित्याशंक्याह आद्यात्र प्राणनाभिख्या परोच्चारात्मिका भवेत्
प्राणनाभिख्या परोच्चारात्मिका भवेत् प्राणनाभिख्येति आंतरोद्योगरूपा जीवापरपर्याया प्राणनामात्र
स्वभावस्त्वर्थः यदुक्तम् इयं सा प्राणनाशक्तिरांतरोद्योगदोहदा स्पंदः स्फुरत्ता विश्रांतिर्जीवो हृत्प्रतिभा
मतिः सा प्राणवृत्तिः प्राणाद्यै रूपैः पंचभिरात्मसात् देहे यत्करोत्येषा संवित्पूर्णस्तेनैष भासते इति तदर्थवि
शिष्टा एव प्राणादिवृत्तयो विवक्षिता इति युक्तमुक्तं पंचवृत्तय उच्चारणमिति एतत्स्वरूपं च पुरस्ताद्भविष्यती
तिनेहायस्तं एवं बुद्धिप्राणयोरसाधारणं रूपमभिधाय शरीरस्याप्यभिधत्ते शरीरस्यात्तविषयैतत्पिंडाभवेत्। १५९

संस्थितिः ग्रहणानीन्द्रियाणि विषयाः कार्याणि यत्र प्राणादयस्तेषां पिंडत्वेनैकीभावेन संस्थितिर्नाम देहः प्रमातृ
रसाधारणंरूपमित्यर्थः इदानीमधिकारिणि रूपणानेन तत्र ध्यानादेः स्वरूपं वक्तुमुपक्रमते तत्र ध्यानमयेनाव
ष्टेनेतरसिहोच्यते तदेवं बहूपायसाध्यत्वेपि ध्यानं प्रकृते मूलकारणं यस्यैवंविधमनेन तत्र पारमार्थिकं रूपमि
होच्यते सोऽप्यत्र प्राधान्येन स्वरूपमभिधीयत इत्यर्थः अतएव तावत्कक्ष्याक्रमयोगेन कः ग्रन्थोद्देशे हि बुद्धिध्यानमित्यु
युपक्रमः तदाह यतः प्रकाशात्मत्वेनैवायं चिन्मयभावो हृदि स्थितः सर्वतत्त्वमयः प्रोक्तमेतत्त्रिशिरोमते योयं
चिन्मयभावोकादिप्रकाशलक्षणेन तत्र एव स्वप्रकाशत्वात्त्वेनैवं सर्वतत्त्वमयस्तद्रूपतया परिस्फुरन्प्रका
शाद्धृदिस्वपरामर्शसारे देहे सर्वमिदं देहं यद्यपि व्याप्य संस्थितः तथाप्यस्य परं स्थानं हृत्पंकजसमुद्गकमित्या
दिनीत्याह हृदयेवस्थितस्तत्त्वेवतत्त्वविदां साक्षात्कार्य इत्यर्थः ननु तत्र किं प्रमाणमित्युक्तं यतस्त्रिशिरोमते
प्रोक्तमिति तत्रैव ग्रंथं पठति कदलीसंपुटाकारं सबाह्याभ्यंतरान्तरं ईदृशे हृदयान्तःस्थं तत्सूक्ष्ममिव तत्त्ववित
इह स्वल्पात्मत्वेनास्य प्रकाशात्परं ब्रह्मानंदातिशयदायितया परमोपादेयत्वेन प्रख्यामिव हृदि ध्येयो
मनीषिणामित्याह तस्या हृदयान्तःस्थमीदृशं साक्षात्कार्यमित्यर्थः यतस्तत्कदल्याद्योः संपुटः परस्परमंत
र्बहीरूपतया मिलितानां संनिवेशस्तद्वदेतत्प्राणत्वेनावस्थितेर्भूततत्त्वाद्येन्द्रियादिभिस्तत्त्वैः संवलित आ
कारो यस्य तत् न एव बाह्यं साधारणं तत्त्वजातमाभ्यंतरं चासाधारणं तयोः साकल्यं सबाह्याभ्यंतरं तस्यान्तरं
परप्रमात्रैकरूपमित्यर्थः इदमुक्तं भवति यथा कश्चित्कदल्या बाह्यस्थितिः साचलमयास्पशोनैः शनैरांतरमांत

160

श्मादयात्तः पर्यंतेय परमोपादेयं तथा सा यस्तेनतथैवतत्तद्विहाय शरीरं तत्तज्ज्ञानेन परित्यज्य हृदयांतः परिस्फुरंतं स्वात्मा॰
नं साक्षात्कुर्यादिति तत्त्वात्मनः सर्वदेहव्यापकस्यापि कथं हृदय एव साक्षात्कारो भवेदित्याशंक्याह सोमसूर्या॰
ग्निसंघट्टं तत्र ध्यायेदनन्यधीः यतस्तत्र हृदये सावधानो योगी प्राणापानोदानात्मनां सोमसूर्याग्नीनां सं॰
घट्टं ध्यायेत् ॐ भकारहंसाउन्मीलनमंत्रसंघट्टध्यायादित्यर्थः ननु तत्रैवं प्रतिध्यायतः किं फलमित्याशंक्याह तडि॰
नारणिसंक्षोभान्महाभैरवहृदयस्य हृदयाब्जे महाकंदे ज्वलत्स्फीततां व्रजेत् तन्मात्मनेन तरो ॐ सोमसूर्या
ग्निसंघट्टात्मयज्ञानेन देवारणिस्तस्याः सम्यक् प्राणापानगतिं ग्रोटनेन निर्विकल्पतयामथ्यमानाया प्रवे॰
शात्मायः क्षोभस्तेनोद्दीप्तस्तत् ॐ डे पारमित्यतितिरस्कारेण स्फुर्थज्वलन्महाभैरवाग्निः स्फीततां व्रजेत्
पूर्णपरप्रमातृरूपतया स्वात्मसाक्षात्कारो भवेदित्यर्थः तडक्तं न व्रजेत विशेषशक्तिमर्कतः पाविकासते निर्वि॰
कल्पतयामथ्येन या भैरवरूपध्वदिति तन्वेतावतैव कथमेवं स्यादित्याशंक्याह तस्य शक्तिमतः स्फीतशक्ते
र्भैरवतेजसः मातृमानप्रमेयाख्यं धामाभेदेन भावयेत् तस्माद्भूतमंत्रसंघट्टध्यायेनापारमितात्मतापन्
न्नो निमित्तमित्युक्तं तत्तथामिदानीमेवतदभेदेन मितमात्रादेर्भावनमप्युच्यतेरित्याशंक्याह वह्न्यर्कसोम
शक्तीनां तदेव त्रितयं भवेत् तत्प्रमात्रादित्रितयं वह्न्यादिशक्तीनामेव संबंधितद्रूपमेवेत्यर्थः न केवलमे॰
तद्वह्न्यादिशक्तिरूपमेव यावत्परादिरूपमपीत्याह परापरपरा चेयमपरा च सदोदिता सदाह्लादिस्थिति १९
संहारानात्ददशात्कृदिति तति प्रत्येकमभिसंबंधः अत आह सृष्टिसंस्थितिसंहारैस्ताः सोप्रत्येकतस्त्रिया तत्वा

सोमसंदोहितनादनाद्यदशायामप्युदयः संभवेदिति कथं हृत्पद्मादिरूपतया अनेकं त्रित्वमेवाक्रमित्याशंक्या
ह चतुर्थं चानवच्छिन्नं रूपमासोमकल्पितं अनवच्छिन्नं हृत्पद्मायवच्छेदशून्यमत एवाकल्पितं नाम्निकामि
त्यर्थः एतदेव संकलयति एवं द्वादशान्तादेवाः सूर्यबिंबवदास्थिताः एकैकमासां चक्रार्कसोमतत्त्वाति
आसनं ताः पराद्याः अत्रैव हृदयंगामीकरणायपुनरेकैकमित्यादि हेतुः एतश्चानेन राज्ञिकएव वितत्य
निर्णीतमिति न पुनर्विहायस्तम् सर्वस्यैव तदनुभवसिद्धं न त्वपूर्वं किंचिदिति दर्शयितुमाह एतदा
त्रत्रं च केहृदयाश्चतुरादिभिः गोमभिर्निःसरत्येव तत्तद्विषयगोचरे एतत्समनंतरोक्तस्य दशात्मक
कमात्रत्रं च क्रहृदयातः स्यात्स्वमेव स्वरूपादात्मनश्चक्षुरादीन्द्रियव्योमवर्त्मना तत्तद्रूपादिविषय
स्वीकारनिमित्तं तत्तद्धनिरूपतया निःसरत्येव न तु न कदाचिन्निःसरतीत्यर्थः एवमुक्तं भवति एतन्नाम
प्रबुद्धस्याप्रबुद्धस्य वा स्वरसत एव चक्षुरादीन्द्रियवृत्तिद्वादशके रूपतायर्थालोचनाय प्रसरद्वर्तते
तदेवेदं सांतरं चक्रमिति किंत्वप्रबुद्धस्य तथात्वेनापरिज्ञायमानत्वाद्बंधकं प्रबुद्धस्य तु मोचकमिति
विशेषः यथोक्तं सैषं क्रियात्मिका शक्तिः शिवस्य पशुवर्तिनी बंधयित्री स्वमार्गस्था ज्ञाता सिद्ध्युपपा
दिकेति तथा येन येन निबध्यंते जंतवो रौद्रकर्मणा सोपायेन तत्तेनैव मुच्यंते भवबंधनादिति न केवल
मेतदंत्रैव यावदर्थं पीत्याह तश्चक्रमामित्ययार्थे हृदि स्थितिलयक्रमात् सोमसूर्याग्निभासात्मरूपेम
वतिष्ठते तस्य समनंतरोक्तस्य हृदयादिदेवीद्वादशात्मनश्चक्रस्य तत्तद्वृत्तिरूपाभिर्माभिरेत्यर्थेन तन्त्र।

श्री॰
तं॰लो॰
१९१

161

विषये सृष्टिस्थितिसंहारात्मरूपतामवलंब्य सोमाद्यात्मीयमानमात्रस्फारलक्षणं स्वं सम्यक्स्वरूपाविभेदेनाव॰
तिष्ठते किंचित्संकुचिततया वहिर्मुखत्वेन प्रस्फुरतीत्यर्थः प्रमाता हि प्रथममवभासमानतयार्थं सृजति तदनु
तत्रैव प्रशांतनिमेषं कंचित्कालमनुरज्यत्स्थापयति पश्चात्ततोऽयमयार्थ इति संतोषाभिमानात्स्वात्मनि ति
न्दशानुपसंहरति अनेनैव हठपाकक्रमेणालंग्रासयुक्त्या पूर्णतापादनेन विद्वद्भिः समुदाचारमापादयति रस्य।
र्थोपि हि रूपादिर्देवीव्यातत्रयपसत्ववान्ः सर्वस्य सर्वात्मकत्वात् तादात्म्यमेवोपलभत इति अतश्च यत्र क्वाप्य
तच्च शब्दादिमरीचिचक्रे निपतेत्तत्रैव तद्रूपतामेव विमर्शेपरमेत् स्वात्मप्यानं सिद्ध्येत् तदाह एवं शब्दादिविषये
श्रोत्रादिव्योमनात्मना चक्रेणानेन पततात्तद्रूपं परिभावयेत् ननु शब्दादिः श्रोत्रादिनियतवृत्ति वेदनीया
मिति कथमेकैकत्र तत्र निखिलमेव श्रोत्रादिवृत्ति चक्रे निपतेदिति किमेतदुक्तमित्याशंक्याह अनेन क्रमेणा
गेन यत्र यत्र पतत्यथः चक्रे सर्वात्मके तत्र सार्वभौममहीशवत् तत्तदेव चक्रं समुदायरूपत्वाः शब्दाद्यवयवे
ऽपि वर्त्तत इति नीत्या श्रोत्रादिलक्षणमेकैकं चक्रावयवं यत्र यत्र शब्दादौ विषये पतति अर्थात् तत्र तत्रानेन
समनंतरोक्तेन हठपाकादिक्रमसंबंधेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वात् स्वकात्मकमशेषमेव तदंतराणेन स्वविषया
पभोगं करोतीत्यर्थः अत्रैव दृष्टांतः सार्वभौममहीशवदिति यथा सार्वभौमो राजा यत्र क्वचन पदस्थाने नि॰
पतति तत्रास्य राज्ञोंतराण्यमात्यकार्यमशेषमनुपतंति एवमेकैकापि चिद्वृत्तिर्यत्र क्वापि विषये प्रसरति तत्रैवे
वदस्यंतराण्यप्यनुधावंतीति यदुक्तं एकैकापि चिद्वृत्तिर्यत्र प्रसरति क्षणात् सर्वास्तत्रैव धावंति ताः पृथक् १९१

कंचेवनाश इति ननेवं सर्वस्य सर्वात्मकत्वोपदेशेन किमित्याशंक्याह इत्यादि विश्वाध्वपटलमयत्नेनैव लीयते भैरवी
यमहाचक्रे संविन्निपरिवारिते इत्य उक्तेन प्रकारेण व्याप्तचक्षुरादिसंविन्निदेवीचक्रपरिवार्यमाने भैरवीये
परप्रमात्रात्मनि चक्रेश्वरी विश्वषड्विधमध्वपटलमयत्नेनैव लीयते तन्मयं भवतीत्यर्थः एकैकशो हि भावाभावाम
नेनाग्रहणसहस्रैरपि संविदि विलयनेन न सिद्ध्येदिति सर्वस्य सर्वात्मकत्वादेकस्मिन्नेव भावे संविद्विलीने विश्वमे
वाक्रमेण प्रविलापायं लीनं स्यादित्ययत्नशब्दार्थः नन्वेवमपि किमित्याशंक्याह ततः संस्कारमात्रेण विश्वस्या
पि परित्तेय स्वात्मोच्छलत्तया भ्राम्यच्चक्रे संस्थितं येत्यह तत् ततोनेन तत्संस्कारमात्रेणाप्यवस्थितस्य विश्वस्य परितः स
मंतात्कृष्टीरूपतया तत्येजाते सति व्यतिरिक्तवस्त्वाभासीकारात्स्वात्मोच्छलत्तया स्वात्मनैव महत्वैकघनाङ्गामसत् स
र्वतः प्रविजृम्भमाणं चक्षुरादीन्द्रियसंविन्निरूपं चक्रं सम्यग्विश्वक्रोडीकारेण चिंतयेत् ध्यायेदित्यर्थः तत्र सनि
हितेपि बाह्येर्थजाते चक्षुरादीन्द्रियसंविन्निरूपं चक्रमुदियादिति विवादः तदेव चेत्परिक्षीणं तत्कथमेतत्सर्वं क्रममपि
स्वात्मस्थलं मेदिनि किमेतदुक्तमित्याशंक्याह ततस्तद्बाह्यविलयात् तत्संस्कारपरिक्षयात् प्रशासेऽभाव ये चक्रे
ततः शांते ततः शमे ततस्तस्मात् समनंतरोक्ताद्बाह्यस्य बाह्यस्याज्ञानस्य संततया द्वैतोल्लसच्चक्रप्रशमस्य देवस्य ध्यै
येत् तेनानेनैव तत्संस्कारस्यापि परिक्षयात् क्षांते यावदंते शमे तस्य चक्रप्रशमात्मा शुद्धमेव संविन्मात्रमुदेत् इत्यादि
त्यर्थः एतदेव संकलयति अनेन ध्यानयोगेन विश्वं चक्रे विलीयते तत्संविदि ततः संविद्विलीनार्थे वभासते न
नु यथैवं विलीनानां संविदेवावभासते तद्धि युक्तियतनायेन प्रमातृप्रमेयात्म विश्वं भायादिति सर्वदैव प्रलयाद

श्री तं लो १६२

162

यः स्यादित्याशंक्याह विमर्शनमात्मनो भूयः सृष्टिर्यस्मिन्महेश्वरी ननु चितः को नामायमेवंविधः स्वभावो येनास्या भू-
योऽपि सृष्ट्यादौ कर्तृत्वमित्याशंक्योक्तं यस्मिन्महेश्वरीति नन्वेवंविधस्य प्रलयोदयस्थितेनेन ध्यायतः कोऽर्थ इत्याश-
क्याह एवं प्रदक्षिणं विश्वं स्वस्मिन्विश्वविलापने विसृजन्सततो भूयः शाम्भैरवतां व्रजेत् न केवलमेतदेव चक्रो-
योगिना ध्येयं यावच्चक्रान्तराण्यपीत्याह एवं त्रिशूलात्प्रभृति तद्वत्पंचारकक्रमात् पंचादशारपर्यंतं चक्रं योगी।
विभावयेत् चतुःषष्टिशतारं वा सहस्रारमथापि वा असंख्यातमहस्संवा चक्रं ध्यायेदनन्यधीः एतच्चक्रेश्वरस्तादे-
वगानार्थमिति त्रिभूतविहायसे नत्रसंख्यारत्वे किं निमित्तमित्याशंक्याह स विश्वाध्यस्य महतो देवस्योल्लासिसंवि-
दः नैवास्तिका विकलना विश्वशक्तेर्महेशितुः नन्वत्र किं प्रमाणमित्याशंक्याह शक्तयोऽस्य जगत्सर्वं शक्तिमं-
स्तु महेश्वरः इति मंगलश्लोकेन श्रीश्रीकंठो न्यरूपयत् यदुक्तं तत्र शक्तिश्च शक्तिमांश्चैव पदार्थद्वयमुच्यते श-
क्तयस्य जगत्सर्वं शक्तिमांस्तु महेश्वर इति न चैतदस्माभिः स्वोपज्ञमेवोक्तमित्याह इत्येतत्प्रथमोपायरूपं ध्याने-
न्यरूपयत् श्रीशंभुनाथो मेऽत्र स्मात्तस्मै श्रीसन्मतिप्रभुः एतदेवान्यत्रापि प्रतिदिशति अनेनैव दिशान्यानि ध्याना-
न्यपि समाश्रयेत् अनुत्तरोपायपूर्णा यान्यायान्ति क्रमं विना भूत्वानीतिशास्त्रोत्तरोक्तानत्र च स्वरूपाणि एतद्ध्या-
नस्वरूपं निरूपयन्तदेव तरोदिह प्राणान्तरवस्त्रचारं वक्तुमुपक्रमते अथ प्राणस्य याहृतिः प्राणना यानिरूपिता
तदुपायतया स्थास्माउदरपविकासते तदेवाह निजानंदे प्रमातृसामान्ये दिगराशिश्रितः शून्यतामात्रविश्रांते
निरानंदं विभावयेत् तत्रानंदः प्रमेयोशस्य सुरणाऽपाननिर्हृतः प्राणानंदः प्राणस्थितिहृदपानशशिशोभितः तदनन्तसं १६२

रक्मेयसंवेदैकात्मनिर्वृतः समानभूमिमागात्परमानंदमयो भवेत् इत्युक्तयोगीश्वराः प्रथमं प्रसृतं स्वात्मसिद्धके
सूत्रं चाभावस्यापि प्रभावः सम समुद्दिष्टो यत्र भावः स्वयं गतः इत्यादिना निरूपितस्वरूपे संविदेकात्मनि स्वरूपमा
त्रे विश्रांतिमाश्रित्य प्राणाप्युदयविश्राममयामनिहृदि विमर्शेन निजेन निरूपयिता स्वभावभूतमानंदीयस्येव
विधेयप्रमेयाहंशांतरापेक्षया प्रमात्रंशमात्रे स्थितः स्वात्मानमेव केवलं तथा स्वात्मानमंतर्दत्त्वस्थितः सन्नेनं
प्राक्संवित्प्राणपरिणतेतिनीत्या प्रमाणात्मनः प्राणस्य हृदयाह्लादशांते रेचकक्रमेणोदये कथंचिद्बहिरौन्
मुख्यान्निरानंदे निजात्ममात्रसंमतादानंदान्निष्क्रांते दशाविशेषे विभावयेल्लक्षयेदित्यर्थः अपानात्मनि प्र
मेये पुनरुदयति परेण प्रमेयेण कृतमानंदे विभावयेत् यतस्तत्र तस्यां प्रमेयोदयदशायामसौ परानंदनिष्ठ
स्त्रिष्वपि ततो नैतावत् प्रमात्रपेक्षया प्रमेयलक्षणांश्रेशास्त्रकारैकाध्येयपुराणानुसंदर्थग्रहणेनैरकांतेसे
वयानंदपीतिस्तेन निर्वृतः स्वात्ममात्रविश्रांतो यस्मादपानपवापाप्यायकारितया शशीति न शोभितः एतत्क्रमे
णाह्लादशांता हृदये यावत्तद्दशामधिशयानस्त्वर्थः ततोपि हृदये ऽभ्यस्तात्ताहृणा विश्रम्य तेषां समनेनैराको
ऽनीलसुखादिरूपतया नैतानां प्रतिभासमानानां मेयानामसौ स्वमेलनात्मकाया सैसंधेयं स्वलैनैकात्नेनाव
भिचारेण निर्वृतः स्वममेव समप्रमेयात्मस्वीकारात्समानभूमिमासादयेयत्समभूयकृतत्वात् हितेनवा
क्तिरूपो योसावानंदस्तन्मयो भवेत् परानंददशातोपि विशिष्टामानंददशामनुभवेदित्यर्थः तदनंतरमपि
मानमेययोः स्वयं सामात्मनोः प्राणापानयोर्यद्योगः प्रवाहस्तस्य यः सद्दशानानिवराणे हेमहस्ताणपकवि

शान्तिरित्यादिना निरूपितस्वरूपाः कलनास्ताः संग्रसन्नयम् उद्वेदनपरायणो योगी मध्यमार्गेणोर्ध्वगामिन्युदानवह्ना
वुत्कर्षकक्रमेण चरितार्थतया प्राणापानायवं प्रदेहमज्जयाविश्रान्तो महानन्दप्रमाणादिदशाधिशायि निरानन्दादिवल
त्मणाद्युत्कृष्टप्रमात्रंशे मन्तमाने देविभावयेत्स्वात्ममात्रविश्रान्तिरूपतयाविम्रशेदित्यर्थः नन्वेवं परामर्शेन्ना
त्माकिंस्यादित्याशंक्याह तत्रविश्रान्तिमध्यस्य शान्त्यस्यास्मिन्महाविधि तत्र महानन्दे विश्रान्तिमात्रतास्मिन्महा
विधि प्रमात्रात्मनि उदाने वह्नौ शाम्यतीति तदेकसाम्भवनीत्यर्थः ननु तत्राप्यस्य किं नाम शान्तिरुच्यते इत्याशंक्या
ह निरुपाधिर्महाव्याप्तिर्व्यानाख्योपाधिवर्जिता सा च शान्तिर्निरुपाधिर्निष्क्रान्तोभेन स्फुरिता मात्रमानमेयात्र
मना उपाधयो यस्याः सा तथा तत एव कालादिदितिसंतव्याप्यावस्थानान्महाव्याप्तिः तत एव सर्वत्र व्यापकतया न
नाख्याना व्यानदशामधिशयानेत्यर्थः यदेवं सर्वमयत्वेपि सर्वोत्तीर्णत्वमनुपाधिवर्जितेति अत एव तदा
स्यां दशायां चिद्रूप एवानंदः न हि तदानीमेयाद्यात्मना स चित्तामवकाशोस्तीत्युक्तं योजनज्ञानपदे हितइति ग्र
वैवदेहस्यप्यासः नायत्र संस्थितिः कापि विभक्ताजस्वरूपिणः विभक्तेति प्राग्विभागेन उन्मेषासत्येव संभावस्था
तिभावः यदुक्तं स्वात्मैव स्वात्मना स्वर्णभावाभ्रांत्यमितस्थितिः नत्र निरूपाधित्वादनवछिन्नप्रमात्रात्मपरं
ततस्मिन्नुक्तं तत्कथमत्रा विभागो नापि व्यवच्छेदकाभावः स्यादित्याशंक्याह यत्र कोपि व्यवच्छेदो नास्ति यद्धि
स्वतः स्फुरत् यदनाहतसंवित्तिपरमामृतबृंहितं यत्रास्ति भावनादीनां न मुख्या कापि संगतिः तदेव जगदा
नंदमस्मभ्यं शंभुरचिवान् यत्र न कोपि न कश्चिदपि व्यवच्छेदोस्ति यत एव तद्धि स्वतः सर्वेणरूपेण स्फुरेत् न

ष्यंतदंतिविकल्पमन्यत्किंचित्तत्त्वं भवेद्यतो संक्षेपतोऽपि संवेदितिभावः अत एव यदनाहता मातृप्रमेयात्मना
सर्वतः प्रस्फुरन्ती संविन्निर्विषयत्तदनपवर्गात्ते व्यवस्थितेनापरमेणाम् तेन हृद्धि तत्पूर्णमननपायेह सिद्धिमिति याव
त् अत एव प्रतिनियतरूपत्वाभावाद्ध्यानभावनादीनां न संख्या काचिदित्यंतरात्तिः साक्षादुपायतयात्र स्त्रीयार्थः
तदुक्तं तेन वचनेनायाने प्राणस्य भावनादेशेऽपि भैरवीये कथं कारं भवेत्साक्षादुपाययेति तदेतन्मयात्मावि
देकरूपपरं ज्ञानानिज्ञानेदायात्मना विश्वेन रूपेण तेदीयत्वयत्तद्वेति जगदानंदशब्दवाच्यमस्य श्रीशं
भुनाथपादिशात् न पुनरेतदस्माभिः स्वोपज्ञमेवोक्तमित्यर्थः न चैतदुपदेशमात्रादेव वित्तं चेत्यमित्याह
तत्र विश्रांतिरायेयाहृदयोद्भवयोगतः हृदयानामुक्तकाव समाप्तानां स्वस्थायात्मनोहृदयाद्योद्भवः तत्र
विश्रांत्या किंस्यादित्याशंक्याह यातत्र समग्रविश्रांतिः सा तन्मयीस्थितिः यतदेवोपसंहरति शेषेतत्त्वहृद
यायेकस्वभावेऽपि स्वथामति षट्चक्राणोऽस्या वज्रेरूपस्य घण्टाप्यानडच्यते यद्यपि स्वात्मतेजसो हृदयादेक
एव स्वभावः नहि हृदयाह्लादशात्तेनंतोऽपि वा हृदयमुपक्रांतस्यास्य कश्चिद्विशेषः यदुक्तं चलितस्याक्षेत्रं
नास्ति सर्वं शिवमयं यतः इति यदभिप्रायेणैव चक्राधाराद्यंभ्रमंत्यसत्यं पविमुक्तविविकाश्यायत्वे रूक्तं त
थापि संकोचतारतम्येन भेदोल्लासामान्यरूपविशेषत्वयावहकारस्य प्राणस्य यः प्राणनापानना प्राणो
श्वासलतो जातनिरानेयायात्मकेनरूपमित्यनेनतरोक्तेन प्रकारेणाक्तमिति विशेषः इदानीमेतदेव मंत्र
व्याप्तिसंविना भिधीयतेऽस्याह प्रयेत्यादि तदेवाह प्राणादिप्रयोगेन स्वापरसमीकृतैः वतश्चिकोद्भूताल

श्री:
नें लो:
१६४

164

विलंबिकासौ साथमाश्रयेत त्रिशूलभूमिं क्रामंती नाडित्रितयसंगतो इच्छाज्ञानक्रियाशक्तिसमत्वे प्रविशेत्सुधीः
इह खलु सुधीः सततोयसंकोचविकासक्रमेन प्राणस्य तिर्यक्प्रवाहनिरोधात् कुंडलनापरिहारेण यादृक्प्रयोगो
यथा दृश्यते: सर्पादेशाकारः प्रज्ञायते सा नथैव विद्धयेत्तगुरुकरणप्रवृत्तिबोधितत्वादिनीत्या प्रवृद्ध ···· सा
वेनदेशाकारता साधयतं तेन पूर्वापरयोः प्राणापानप्रवाहयोः समीविषवद्रूपावलंबेन मध्यधामानुप्रवेशा
त्मतिष्ठिकाब्रह्मरंध्राधोवर्ती चक्रचतुष्टयरूपा चिंतामण्यभिधानस्थापयेद्भूमध्यवर्ती विद्याकमलनासाग्या
रस्रोत्थालंबके ऊर्ध्वाधोवर्तितया स्वीकरोति तत्कीलायते लंबिकाद्र्यंश्चायायाश्राधारः सोयत्नं स्त्रयाधार
प्रथचस्रयायाद्देशो यं सकारमाश्रयेत तत्र विश्रांतिं कुर्यादित्यर्थः एतेनानंतरमपि सुधीर्योगी नाडीत्रयसं
वेदात्मकत्वात्त्रिशूललक्षणां ब्रह्मरंध्राधोवर्तिनीं नाडीत्रयाधाराभियां भूमिमाक्रम्य तच्छक्तित्रितयारोहाद्वै
वीर्यविदात्मनि विसृज्यते हित दितायुक्तायुक्त्या इच्छाज्ञानक्रियाशक्तीनां समत्वेन तन्निर्भरे विसर्गादिशब्द
व्यपदेश्ये भैरवीयरूपे प्रकर्षेण स्थूलवर्णपरामर्शागभीकारेण विशेत् तत्समावेशभाग्भवेदित्यर्थः तत्र
कथमेतावन्नेवाशानुप्रवेशः सिद्ध इत्याशंक्याह एकां विकासिनीं भूयस्तु संकोचविकासरां श्रयेद्भूविं
दुनादांतशक्तिसोपानमालिकां तत्र शास्त्राभिन्नक्रमारोहेत्तौ यतः प्रथममेकारूभ्येयत्नात्प्रयातं भ्रूबिंदुभूवि
बिंदुरित्यनेन भूपृष्ठादारभ्य बिंदुनादनादांतशक्तिव्यापिनीसमनापर्यंतोर्ध्वपादारोहोपायत्वात्सोपाना
नितांसमालिकामाश्रयेत ऊर्ध्वकुंडलिनीपदसमासादनोक्तक्रमात्तु ह्रातक्रमेणाक्रमेदित्यर्थः तत्रसमानता १६४

तेवरारोहेपाशजालमनंतकमित्यादिनीत्याविकल्पतानांसंकोचितमेवरूपंसंभवेत् तत्कथंनामैतन्नित्योदितम्
ल्लसत्तन्मेवविकस्वरामानंदसंपदमवाप्नुमपायतोयायादित्याशंक्योक्तंविकासिनीमित्यादिश्रीनेनह्येषाय
थायथंविकासतारतम्यसद्भावान्निम्नविकस्वरेपिपदेयुक्तउपायतमिम्ब्रक्तंस्यात् ननूर्ध्वकुंडलिनीपदस
मासादनेनापिकिंस्यादित्याशंक्याह तत्रोर्ध्वकुंडलीभूमौस्पंदोन्मादसुंदरः विसर्गस्तत्रविश्रामेनमत्स्योदर
दशाज्वषि यतस्तदैवोन्मनसेपदेस्पंदनस्यस्वात्मोच्छलत्तायाउदरमनवमस्मरणात्मासारःतेनसुंदरःस्फुरन्नी
योविसर्गोविसिसृक्षात्मकंपारमेश्वरंरूपंविंदुद्वयेच्चारल्लीतित्तत्रविसर्गेविश्रामस्तन्नदेकाल्येनप्रसक्तेदिय·
थःस्पंदेनोदरसुंदरशब्दनेनैवाच्योक्तोपिस्वद्वयेमत्स्योदरदशाज्वषीत्यनेनसर्वदैवायंस्पंदशापिशायीनत्
कदाचिदेवेत्युक्तंस्यात् ननुतत्रापिविश्रांत्याकिंस्यादित्याशंक्यांदृष्टांतप्रदर्शनेनोपशमयति रामभीवाउ
वायहत्तयामानंदनिर्भरं विकाससंकोचमयंप्रविश्यहृदिहृष्यति तद्वन्मुक्त्याज्ञलीनस्त्वभावग्रातमनिर्भ·
रात् ह्ययेहिकासमंकोचतृष्णभैरवयामले यथारामभीवाउवास्त्रादिकालेविकाससंकोचमयंबहिर्वत
र्त्तवतयानवरतंस्पंदमानेवरांगलक्षणेस्वमानंदसंदर्भंधामप्रविश्यतदेकमनाभूत्वाहृदिहृष्यति स्यात्
मत्यानंदातिशयमत्रभवतियथामुक्तमुंडलीनाःस्वात्मन्युपसंहृताःसृष्टावहिरुल्लासितास्यप्रमातुप
मेयायाप्तनामसर्वभावास्तैःस्पष्टनिर्भरामनस्याकांताःसतएवयथायोगीविकाससंकोचयोःसृष्टिसंहा
रयोरुच्छ्लेतयानेनसहरितंग्रामोध्रियेत्यकयौवभैरवस्यभैरव्याअशयामलेद्वंद्वंयस्यामेवंविदेविसर्गभुवंप्र

श्री
तं·लो
१६५

येऽक्षानंदसंवित्तिनिमित्तसमाविशेदित्यर्थः तदेवं हि नामास्य परस्य प्रकाशस्यानन्यसाधारणं रूपं यत्तदेवं स्वात्मनि सं-
हारकारित्वमिति अन्यथास्य जडेभ्यो वैलक्षण्यं न स्यादित्युपपादितं बहुशः एवं ह्यस्यैषो शाक्तः प्ररोहः संहारेत्र
शाक्तिमतः यदुक्तं स्वशाक्तिप्रचयोस्य विश्वमिति त्रितयमेकाशीतिविशतिच एतदेव संकलयति एकीकृतमहाशू-
लस्थूलवैसर्गिकी हृदि परस्मिन्निति विश्रांतिं सर्वाहरणयोगतः एकीकृतं सहविश्वात्मात्मनावस्थापितं पिंडीभू-
तं च महाशूलं परमकारणत्वान्माया ततएव सकारेस्मिन् स्फुटं विश्वं प्रकाशते ऽस्याश्चस्या विश्वाम्यतिष्ठास्या
नत्वात्मकारस्य शूलमित्त्यादि शक्तित्रयमौकारस्य वैसर्गिकं तु र्ध्वकुंडलिनीस्थानं बिंदुद्वयं चयत्रैवं विश्वं परस्मिन्
परप्रमात्रात्मनि संहारहृदादि विलक्षणे वाहृदि बोधे परा बीजे च सर्वसांतर्बहिर्वा यदाहरणं स्वात्मसात्का-
रो भेदोल्लासमस्तस्य योगी युक्तस्तस्माद्विश्रांतिमेति परोहंभावरूपतया स्वात्ममात्रनिष्ठत्विष्टेदित्यर्थः अहं
परामर्शमात्ररूपत्वमेव हि शक्तिरभीकृताशेषविश्वतया परं विश्रामसंधामेति नःसिद्धांतः एतदाह अत्रतत्स्वर्णाहृ-
सैव विश्वावेशमयस्थिते प्रकाशस्यात्मविश्रांतावहमित्येवरूपता अर्धोर्ध्वकुंडलिनीभूमावशेषविश्वको-
डीकारेणपूर्णयाहृद्यानंदे वाहं परामर्शात्मपरं हृदयं विश्रामधामतया व्यवस्थितं यतः प्रकाशस्यात्मवित्
तत्र प्रकाशेपदेहादौ विश्रांतावहमित्येव परामर्शो विमृश्यत्वं निरूप्यतामित्यर्थः नस्यत्र प्रकाशांतिरिक्तम-
न्यत्किंचिदप्यास्ते अपि संभवेदिति का कथा परामर्शांतरस्येतिभावः नन्वत्र तत्त्वरं शांतं परं ब्रह्मैवास्तीति तत्र
कानामायमहं परामर्शो यस्यापि विश्रामधामतास्यादित्याशंकांशमयितं प्राणतत्त्वसमुच्चारानंतरयेण। १६५

उन्मेषो हि षष्ठं चिदात्मन उन्मारमवतारयति अत्रान्तरविमर्शे शास्त्रापारादिविवर्जिते चिद्विमर्शः पराहंकृत्यथ
मोल्लासिनि स्फुरेत् शाक्तस्त्वेकोदाकुललमिषायात्मभिर्व्याप्यभैरवरूपद्भिते निस्तरंगजलधिप्रख्येऽन्तरात्म
नि विमर्शे परस्मिन्प्रकाशे प्रथमस्फुल्लसनशीला तत एव व्यतिरिक्तविमृश्यपाभावाच्चिद्विमर्शे परा स्वात्ममात्रप
रामर्शेन तत्परा हंकृतदहंपरामर्शः स्फुरेद्येनास्य सर्वथैव स्वातंत्र्यमुदियात् स्वस्वातंत्र्यमाहात्म्यादेव हि यन्त्रत्र
प्रकाशात्मा परमेश्वरः स्वस्वरूपं गोपयित्वा प्रमाणादिदशामधिशयानः पृथग्भावजातमवभासयेत् तदा
ह तत्र उपयोगरक्तेन सह द्वादशकलात्मना सूर्येणाभासयेद्भावं पूर्वोदयमर्पयेत् ततो हंपरामर्शस्फुरणाद्धे
तोः स परः प्रकाशः संकुचितप्रमातृभूमिकावभासनपरः सन्सघोगोर्थाववभासयिष्यन्नन्तरस्फुटेन सदैकव
हिर्मुखेन द्वादशार्धप्रवर्जमकारादिविसर्गान्तायाः कलाः परामर्शास्तत्स्वभावेन प्रमाणपरिष्कृतस्वरूपेण प्र
माणात्मना सूर्यैकैकं भावमाभासमंकुचितेन नीलादिना रूपेणाभासयेद्बहिः सृजेत्स्रपयेत् तथापि नैव के
चित्कालं स्थापयेदर्चयेत् स्वात्मसात्कारेण संहरेदित्यर्थः यः कश्चनार्थक्रियार्थी हि प्रमाता प्रमाणेण पारूपमे
वार्थजातं प्रथमं सालोचयेदनंतरमिदमित्थमिति विकल्पयेत् तदवस्तातोयमयार्थ इति संतोषाभिमाना
ह्रदी रूपतावलापनेन स्वात्मन्येव विश्रामयेदित्यत्र भवसाक्षिकोयमर्थः नन्वेवमवभासनादिरूपमाप
ने भावजाते किं कुर्यादित्याशंक्याह अथैतैः षोडशकलो विसर्गग्रामतत्परः संजीवनमृतं बोधयन्क्लेभि वि
सृजति स्फारयन् रश्म्यात्मानक्रियाशक्तिस्वरूपं स्फारमे तदेवमन्तं दिग्भ्यः संविद्देवी प्रतर्पके अथ प्रमेयपारा॥

श्री
तं.लो.
१६६

166

ह्लानेनत्वं स्फारनेवनद्रूपेणावभासमानेनानपद्वषोडशाकारागाद्युद्गीङ्गियायाधःकलायस्याःसैवाश्मनिजरूपं स्वरूपेण।
पवोक्तनद्रूपतायम्नाविसर्गस्यकासस्फुद्रूपतिरस्कारात्मानं तत्तेनमक्रोरोविसृष्योदेहादिमेयरूपं ३ः संजीवनेषु
रूपेषोडशकलेतामाङ्गस्तनकलामित्याद्युक्ताविसर्गसंजीवनहेतरमाख्याममदर्शीकलाकलाषोडशकार्य
यकारिण्यात्तविशिषात्मकमस्त्नत्नेबायवक्तोपरिमितेष्वमानविविसृजतिश्रमात्मेयायात्मनास्थूलेनाद्रूपेण
समुल्लसतीत्यर्थः तदुक्तेन प्रकारेणोल्लसितमेतमेतन्नीलसुखाद्यात्मनाविरसलब्धप्ररोहसंपन्नमिच्छादय।
पवस्तगग्रंगाडमंकृत्वा संविद्देवीष्वतर्पकं रूपादिविषयरसास्वादेन हगादिदेवीः स्वात्ममात्रविश्रान्ताविद।
ध्यादित्यर्थः सूत्राणि रश्माणि गोलकारूपाणीन्द्रियद्वाराणीदमुक्तं भवति यत्किंचिद्भावजातं तद्देषणीय।
तासमासादनपरः सरमिंद्रियद्वारोपारोहणनतेयत्ताभासाद्यतनतदर्थक्रियाकारितया स्वात्ममात्रविश्रांत्यु
पजननेन संविदः पूर्णतामावहतीति नन्वेवं संविद्देवीतर्पणेन कोर्थ इत्याशंक्याह विसर्गामृतमेतद्देहो।
याध्येऽङ्गतभाजिनि किमष्टे चेद्भवेत्सर्वं ज्ञतेषोशधमंडले यद्गुरुवरः सर्वभावमयभावमंडले विश्वशक्तिमयि
शक्तिर्बहिस्तु जद्भुतामसमेमास्ति कोपरो विश्वमेयमयजत्तया जिन इति यद्वाम्रुतबीजाद्युद्धारः प्राग्व्याख्या
यैवगतार्थ इत्युक्तिरहस्यमात्रोपपुनरायस्त नतु यदिनामैतद्विसर्गामृतं परप्रमात्रात्मनापरामृष्टं तावता
षडध्वयस्याध्यमंडलस्य किमायातमित्याशंक्याह यतोऽनुत्तरनाथस्य विसर्गः कुलनायकः ततो भाः कादि
हान्ततत्त्वमरुत्वप्रपद्धतिः कुलनायक इति कौलिकी शक्तिः यदुक्तं प्राक् अनुत्तरं परं धाम तदेवाकुलमुच्यते १६६

विसर्गस्तस्य नाथस्य लौकिकी शक्तिरुच्यते तत्क्षोभ इति तस्य विसर्गस्य क्षोभः क्षोभाधारंभ इत्यर्थः यदुक्तं कादिहं
तमिदं प्राङ् क्षोभाधारतया प्रथा इति तत्समारंभ इति तस्य कादिहांतस्य क्षोभाधारस्य प्रसरः प्रपंच इत्यर्थः यदु
क्तं पृथिव्यादीनि तत्त्वानि पुरुषांतानि पंचसु क्रमात्कादिषु वर्गेषु मकारांतेषु सुव्रते वाय्वग्निसलिलेंद्राणां
धारणानां चतुष्टयं तदूर्ध्वं शादि विख्यातं पुरस्ताद्ब्रह्मपंचकं अमूलात्तत्क्रमाज्ज्ञेया क्षांता सृष्टिरुदाहृतेति न
न्वयदि नामानंतरनाथस्य विसर्गः कौलिकी शक्तिस्तन्मात्रकोदये किमेवं प्रदर्शितं नवेत्याशंक्याह अंशुष्ठ
तिकलेश्वर्यासहितो हृत्कलेशिता यदुक्तं प्रथप्रकाशमात्रं मात्रं निस्थितेथामृत्युयमति उक्तं बिंदुनयाशाक्तो शिवबिंदु
रंभमत इति प्रसंगात् विसिसृक्षा सैयाशाक्ता कौलिकी परा सर्वेक्षोभवशादेति विसर्गात्मकतां ध्रुवमिति च न
नु शाक्तिमतः खलु शाक्तिरनन्येसा युक्ता युक्त्या शाक्तिमतः शाक्तेश्च विशेषाभावात्कथमनयोर्भेदो नोदयः प्र
दर्शित इत्याशंक्याह परो विसर्गो विश्लेषस्तत्समर्थं विसृज्यते विसर्गस्य विश्लेषो विश्लिष्टो विसर्ग इत्यर्थः पृथ
पृथक् शक्तिमतो भेदितात्स इत्युक्तं तत्स्फारएव विसृष्टमित्युक्तं तत्समर्थं विसृज्यते इति तदुक्तं शाक्तिश्च शाक्ति
मांश्चेति पदार्थद्वयमुच्यते शक्तयोस्य जगत्सर्वं शक्तिमांस्तु महेश्वर इति एवं विसर्गास्ततः पर प्रमातात्मतयं
परामृष्टेषद्विंयोपाधा तस्मात्स्वभावेदिति युक्तं युक्तं हृत्तं षोडशाद्यमंडलं भवेदिति अतश्च तदर्थकारेणैव स
र्वमिदं बाह्यमर्चनादि विधेयमित्याह विसर्गगुणदेहांतर्बहिर्द्वयमयीमिमां सर्वयेज्ञक्रियाध्याये दिश
संजीविनी कलां इत्यमुनैव प्रकारेणेमामेव निखिलजगदाप्यायकारिणीममात्वा संजीविनीकलामाश्रि

श्री॰
तं॰ लो॰
१६७

167

सर्वात्मशक्तिपरिनितत्वमर्षनादिविदध्यात् यतो विद्याह्यापरासंविन्माणबुद्धिदेहात्मानः प्रमातारस्य याज्ञकालदपेत
यांतर्वहीरूपाणि तत्वं पंचकेतन्मनि निषिद्धपंक्रमायात्मकनियोगमायतभूतानि द्व्यापि च प्रकृतिर्यस्या॰
स्तोनत्स्फारसारोऽस्यार्थः नन्वेवमर्चनादिसिद्ध्येत् यथैकाविसर्गभूरामाध्येतत्तदासाथत एवमहान्संरंभो येयु॰
गसहस्रैरपि प्राप्तं न यायादित्यपर्यवसितमेव शास्त्रानुष्ठानं स्यादित्याशंक्याह आनंदनाडीयुगलस्पंदना
वहितोऽस्थितः एतो विसर्गतिःष्पंदसोथभूमिं प्रपद्यते आनंदप्रधाने यत्सिद्धयोगिनीसंघेधिवांगलक्षणे
नाडीयुगलेन तस्य यत्स्पंदनं तिरश्चया परस्परौन्मुख्येन त्रावहति एतच्च मुद्रानुप्रवेशादिक्रमेण तदेकाग्रता
तत्र स्थिताः प्रोक्तश्चासः सन्नेतां संजीवनीकलां विसर्गस्य विसिसृक्षात्मकस्य पारमेश्वरस्य रूपस्य च वस्तथा
तोऽस्मिन्निःस्पंदः प्रसरस्तस्य सोथभूमिं विश्रान्तिस्थानं सर्यवानंदातिशायकाविनातस्य धसमूहस्तस्य भूमिमा
कारस्थाने प्रपद्येत तदेकात्म्यमासादयेदित्यर्थः एतदुक्तं भवति इह खलु सर्वेषां ग्राममधर्ममेव ने तावदुक्तसि
द्धेतत्रैव युक्तिलेशमाश्रित्यावधानमात्रमेव चेत्कृतं यदयत्नेनैव विसर्गसमासादितामवेदितिको नाम मात्र
संरंभो यदस्मिञ्शास्त्रार्थानुष्ठानमपर्यवसितं स्यादिति नन्वस्त्वनामास्योपायस्य स्वावसायुक्तत्वात् किंत
यत्रोपायजालमपि भवन्न शक्तिसंघट्टनं तत्किमनेनैकेनैव कार्यमित्याशंक्याह शाक्तेनाभिक्रमलावेशेन सर्वं॰
नाऽस्य गोचरे व्यापोऽसौ सर्वान्सकोचेहृदयं प्रविशेत्सुधीः शाक्तेनाभिरतिवाह्यशक्तिसंभोगो यदुक्तं शक्ति
संगमसंक्षुब्धशक्त्यावेशावसानिकं यत्सुखं ब्रह्मतत्त्वस्य तत्सुखं स्वाक्यमुच्यते इति कलावेश इति बाह्यश्या १६७

क्रमाद्वेपि कलस्य भागास्य स्वरूपस्यावेशोस्मरणपूर्वस्मरं भावनातिशयात्तन्मयीभावइत्यर्थः यदुक्तं लेहनामंथ
नाकोटैः स्त्रीसुखस्यभरात्स्मृतेः शक्त्यभावेपि देवेशि भवेदानंदसंप्लवइति सर्वनाडीनामग्रगोचरे ध्यानेर्य
यंतिकेवाविषये द्वादशांते मनः क्षिपेत् प्रतिक्षणं क्षीणवृत्तेर्वैलक्षण्यं दिनैर्भवेदिति यद्वाग्रगोचरेश्रांत
देशायत्र कलादाविवांगुलीभिस्टेष्टवादेनेन महानंदोजायते यदुक्तं ऊहवनश्रेयोगेन सर्वपक्ष्मग्रह
णेसमुदेतिमहानंदोयेनतत्त्वंविभाव्यतेइतिवामाविति सर्वान्यप्रतिपत्त्या सर्वात्मपकारिणिविकासकर्म
थावित्यर्थः यदुक्तं सर्वज्ञः सर्वकर्ता च व्यापकः परमेश्वरः सएवाहं शैवधर्मा इति दार्ढ्याच्छिवो भवेदिति ज
लस्येवोर्मयो वह्नेर्ज्वालाभंगाः प्रभामवेः ममैव भैरवस्यैता विश्वभंग्यो विभेदिताइति इति वसर्वात्मसंको
वरीति सर्वेणात्मनाचास्यसंकोचेनैनत्वस्य किंचिदिति भावनायामित्यर्थः यदुक्तं निराधारं भवेज्ज्ञा
नं निर्निमित्तं भ्रमात्मकं तत्त्वतः कस्यचिन्नैतदेवंभावी शिवः प्रियेइति यथा इंद्रजालमयं विश्वमथवा
चित्रकर्मवत् भ्रमद्वा ध्यायतः सर्वं पश्यतश्च सुखोद्गमइति इत्येवमादौ विषये स्वधीः सर्वज्ञानोयः कस्मि
दपिश्रमजन्मा स हृदयं प्रविशेहि सर्गाभवमधिशेतइत्यर्थः नत्रयद्यमत्रानेकेउपायः संभवंति तत्कथं
शांतस्यैवतोमस्यभावास्येन निर्देशः कृत इत्याशंक्याह सोमसूर्यकलाजालपरस्परनिवर्तनतः अग्नी
षोमात्मकेयामिन्विसर्गेनेदउन्मिषत् सोमसूर्ययोर्मेयमानेयोर्यंच्छाद्यात्मश्राद्यादिरूपवकलाजा
लेतस्ययोसौ ग्राह्यग्राहकभावात्मा परस्परं संघट्टास्तत्तदुभयसंकोचाशीकाराभ्रकाश्रवत् देवीरूपंकला

श्री· तं·लो· १९८

जातंतस्यपरस्परंमेलनात्मासंघट्टस्ततःशुचिर्नाम्नाग्निरुद्भूतःसंघट्टनाख्योमहत्त्वर्थयोगिन्यामुक्तास्तन्नीबोमात्मकेमध्यमे
धाम्निप्रवृत्तप्रवेशनविसर्गानंदरुन्मेषस्मृत्यायादृशस्यावस्थायास्तत्प्रहेणास्कपरंसामान्यंशुद्धिमत्त्वकल्पनयाप्रनष्टस्य
ज्ञानेद्रियवर्गनैयेनतत्स्पिपरसंविदन्तःप्रवेशोनिमित्ततयायथातत् एतदेवोपसंहरति शूलेरहस्यकथयागुह्यमेतत्
स्वभावतः योगिनीहृदयंतत्रविश्रांतःस्यात्कृतीभूयः यतएवयोगिनीनांहृदयंपरसंविश्रान्तिस्थानमतएव
स्वभावतोऽग्रसिमस्याभिहितंयदभिप्रायेणैवैतन्मायायोगिनीजातोनारुद्रश्चापिविंदतीत्याद्यन्यत्रोक्तं तथेतियोगिनीहृ
दयात्मनिविसर्गोन्मेषेतुयथास्यनेनाज्ञानिनस्यैवप्रथायामितिकदाचित्ते नतत्रविश्रांतस्यकिंनामभिन्नानिमि
त्याशंक्याह हानादाननिरस्कारस्तेनोद्भिज्जपयातः अभेदस्यनिस्तःपरेणहिसंवित्तिचमत्कृतिः हेयोपादेययो
यत्रयोर्माकिंचिन्निजमास्तेहानेनाप्युक्तवत्यस्तिरस्कारः तत्रध्येयंनिर्विकल्पात्मिकाहिनित्यस्तत्रवित्तिचमत्कृते।
श्चिदेकात्म्यविमर्शात्मरोहंभावःसान्विस्वमभेत्तव्यंपरतत्त्वांतःप्रवेशोयज्ञानादानतिरस्कारेणस्वात्ममात्रपर्व
वस्थानमिति अतएवानेनचिदात्म्यायाबतंतत्र्यैणास्थोद्देशादिष्टःपरतत्त्वांतःप्रवेशोपिनिर्णीतस्वरूपकांतःमे
देहमतिहेयोपादेयविभागःसएवयस्यविगलितस्तस्यकिंनामहेयंकिंवोपादेयमितिपूर्णैवस्यपरसंविद
लसेत् तदाह अर्थक्रियार्थितादेतंस्यात्वबाह्यंतयात्मनि स्वरूपेनिर्वृतिंप्राप्यफलांतरादर्शनाद्येन इहाप
लततांतरत्वप्रविष्टोयोगीबाह्यांतरस्वभावेनीलसुखादावर्थेहेयोपादेयविभागाभावात्ततस्मतिनियतार्थ
क्रियाकांक्षादेतंयत्सह्यासर्वभावानांसंक्रियमाणत्वादाकाशवीजस्यादयः तदत्रतस्यैवप्रश्नोहाहिकास्व १९८

168

ऽनादद्दशांशयेदितिविमर्शात्मकोविसर्गीणसंवित्समासादयेदित्यर्थः एवंचप्रथमसंवित्संहारस्योपक्रान्त
नादाकाशवीजस्योदयः तदन्तस्यैवप्ररोहात्संहारकुण्डलिनीवीजस्येति श्रीपिङ्गनाथमतेऽथाघवर्णद्वयमप्यु
नेनोक्तं नन्वेवमाभासादितयापनयाकोऽर्थः स्यादित्याशंक्याह वक्ष्यमाणतयासम्यक्संविदः प्रविकासयेत् सं
विदस्तमनस्यकं तेयभिन्नं ततो भवेत् तथा विसर्गीणसंविद्रूपयानादद्दशयासम्यग्विशेषसंहारपुरस्सरभेद
तिरस्कारेणमार्गशुद्धिमाधदानयाविसर्गीणं नेपिविश्वमयः परस्याः संविदोन्तर्वक्ष्यमाणतत्संविद्रूपमेवंविधे
योगीप्रविकासयेद्विकासयेत्संविदयात्नीत्यर्थः ततः संविदो विकासयोगरूपतायायाइतोः संविदोनीलादि
ज्ञानानांयज्ज्ञानाणांतदुत्पत्तिभूतानांमिन्द्रियाणांमन्तर्वान्तत्सामान्यरूपात्मनोप्राणादिरूपाणांयन्मात्स्मा
तमेयात्मकंचयेनकृत्स्नप्रमात्रपेक्षायाविश्वभावरूपंयज्ञेयंतदभिन्नमकिंचिद्रूपंभवेत् नन्वेवमपिभावसं
स्कारस्यविद्यमानत्वादेकान्ततोभेदविगलनेनकृत्स्नमितिकथंसंविन्मात्रात्मत्वप्रवेशः सिद्ध्येदित्याशंक्या
ह तद्ज्ञेयंसंविदाखिलवह्निनाप्रविलीयते विलीनंतत्त्रिकोणस्मिन्शक्तिवह्नौविलीयते तदयमाकारःतेयं
परप्रमात्रात्मनासंविदाखिलवह्निनानिःसंस्कारंविलीयतेविगलितसंविदभिन्नभावावशिष्यतइत्यर्थः अने
नाभावस्यापिविलापनादग्निवीजस्योद्धारःकृतः एवंविलीनंसंविन्मात्रतामापन्नमपितद्ज्ञेयंसंविल्लाप
यातुपपन्नाशिमिद्विकादिशक्तित्रयात्मनित्रिकोणशक्तिवह्नौसर्वशक्तिक्रोडीकारिण्यांस्वातंत्र्यशक्तौवि
लीयते तन्मात्रस्वभावतयाप्रस्फुरतीत्यर्थः एवमेतेनसंविन्मात्रएवविश्रान्तेःशक्तिवीजस्योद्धारः रहस्यलि

श्री॰
तं॰लो॰
१६९

169

इत्येवं संविदः संवित्तेर्यत्परामृष्टत्वेनामयस्य विमर्शः संदोहहृदयं विसर्ग इत्यादयः सहस्रशो व्यपदेशाः यदुक्तं न
स्य देवाजिह्वेव स्यपरबोधस्वरूपिणः विमर्शः परमा शक्तिः सर्वज्ञज्ञानशालिनीति अत एव च व्याख्यातं तत्रै
व विश्रमणीयं येन सा तात्पर्यतन्त्रान्तरप्रवेशः सिद्ध्येदित्याह यत्र संवेदनोदारविंदुसत्तासु निर्वृतः संहार
बीजविश्रान्तो योगी परमयोगी भवेत् तत्रैव विश्रान्ते मतिपरप्रमात्रात्मनः संवेदनस्य संवेदकत्वादानान्दारामहः
तीयेयं विंदुसत्तादिक्रियाकर्तृत्वात्मिका परापरात्मकदशा तया सुष्ठु नैराकांक्षेण निर्वृतः स्वात्मचमत्का
रातिशयशाली अत एव संहारबीजे परप्रमात्रात्मनि विंदोरणुदयात्मनि पिंडनाथे च विश्रान्तस्तदेकात्म्य
मापन्नात एव परमो योगी भवेत् परतत्त्वैकात्म्यभाग्भवतीत्यर्थः ननु संविदपेक्षयापि विमर्श एव विश्रान्ति
स्थानत्वं प्रथा तत्कस्मादुक्तमित्याशंक्याह अन्तर्बहिर्द्वये वापि सामान्ये तद्वस्तु स्तद्द्वयः संवित्स्पंदविशेषात्
मा संकोचप्रविकासवान् स एव हि संवित्स्पंदो तः परप्रमात्रात्मनि शिवतत्त्वे सर्वविशेषशीलात्मा सामान्या
त्मा तत एव प्रविकासवान् इतिप्रति बाह्ये मायातः हि संनिभेदात्मा सा हि शेषात्मा तत एवान्योन्यमाहृत्य संको
चवानिति सामान्यविशेषात्मा तत एव संकोचप्रविकासवान् तत एव शेषविश्वोल्लासकारित्वादिच्छादिशक्ति
त्रयात्मेति स एव परं विश्रान्तिस्थानमिति तत्रैवावधेयं ननु यद्येवं तत्स्यसंकोचविकासवत्त्वेन नानात्वाजा
त्समायतेदिति समामविश्रान्तिस्थानत्वमित्याशंक्याह असंकोचविकासोपि तदाभासनतस्तथा वस्तुतः
संविदेकस्वभावत्वादसंकोचविकासोथ्य सौ संवित्स्पंदः स्वस्वातन्त्र्येण तथा संकोचादिरूपतया भासतइ १६९

त्ति तथा संकोचविकासवानित्युक्तेन न त्ववस्तुतस्तथासमस्तीति भावः ननु यदि तावत्संकोचविकासौ ता.... प
रामृश्येदंह घटादौ तत्तद्रूपतया ज्ञानेन बहिरन्तः प्रकाशते तावताहं तेनार्थसत्ता ज्ञानरूपेण तेनोक्तेयत् न हि ज्ञाना
देते भावाः केनचिद्विषयीकृताः ज्ञानेन तदात्मतायातमेतदस्मादवमीयत इत्यादि श्रीकालिकाक्रमोक्त्यासं
वित्स्फारसारा एवैते इत्येवमात्मदृष्टिरत एवोक्तमहंपरामर्शात्मनि संविन्नहेसा कथानोवा स्वविषयसंवेगापि
स्वस्वरूपपरामर्शपरत्वाद्भैरवमुद्रानुप्रविष्टो योगी परसंपत्स्मरत्ते तविमर्शदशामधिशेते इत्यर्थः तेन विये
र्विधायापि यस्मादित्यादिन्यायेन संकुचितमपि वास्तवं रूपं विकस्वरस्वरूपायैवेति मितेनानां यायादित्युक्तं स्यात् न
त्र वादि तेन विमर्शेन भाव्यमिति विशेषात्मन इदमिति परामर्शस्य प्रोल्लास इति युक्तमुक्तं तथाभासनस्व
भेति यत आह ततः स्वातन्त्र्यनिर्मेयं विविधार्थक्रियाकृतिः विमर्शने विशेषात्स्वेदं तत्तदर्थक्रियार्थिनां रमस्येन
ग्रहणेरीक्षाख्येत्तितज्ञेक्षा एव शब्दव्यपदेशः स्यादित्यर्थः नचैवात्र विमर्शनीयमित्याह तत्र विश्रान्तिमाग
च्छेयदीयं मन्त्रमण्डले शान्त्यादिसिद्धयस्तत्तद्रूपतादात्म्यतो यतः तत्रेदमित्यस्य विच्छिन्नविमर्शस्य कृतार्थ
तायां स्वस्वरूपविश्रान्तिविमर्शः सोऽहमित्ययमित्याद्युक्तेरिदं विमर्शविश्रान्तिया मतिरहं परामर्शविश्रान्ति
कृत्या यत्र केवलमद्यापि मन्त्रमण्डलेपि वीर्ययतोऽहंपरामर्शेन विद्धमन्त्रमण्डले कान्त्यादेव तत्फलश्रुताविं
विचित्रतिकर्तृतामात्रकाः शान्त्यादिसिद्धयो भवेयुरिति भावः यद्वक्ष्यति यत्र यत्र हि विश्रान्तं तन्नभः क्रममायते
इति न केवलमेतदेवं यावदिन्द्रियाण्यपीत्याह विश्वाय स्वात्मसंरोधाय बोधस्वातन्त्र्यसंज्ञकः सोऽनिमीलितपैवे

श्री
तं॰लो॰
८०

ततश्चर्यात्वात्मयं जगाद इहावलम्बावाह्यार्थी क्वाधिगम्यते लेसताहिलोत एव मूढवोधैकरूपमाद्वाय स्वातंत्र्यशाक्तं
ततबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियशक्त्याख्यो व्यपदेशेनायं यस्मिन्द्रियसमूहः सर्वदिक्षु निमीलितो याप्यत एव सन्नेरवमु
द्राद्गृहप्रवेशक्रमेणेन तत्त्वात्मयं क्रियोत्थं विन्मात्रसारतया परामृश्यं पदिमर्थः ततकथमेतद्वेदित्याशंक्याह
महासाहससंघट्टे विलीनाखिलवृत्तिकः पुञ्जीभूते सर्वभावे निर्भयीभूय तिष्ठति अकिंचिच्चिन्तकः
मत्रस्य हृदयादिसंविदे यद्विस्फुलिंगाः संसारभस्मदाहैकहेतवः महासाहससंघट्टाशेषशक्त्यभिधेयववकिन्न
मुद्रात्मप्रवेशावविलीनाबाह्याहिवृत्तिनाः प्रत्याहृत्यानि निखिलाइंद्रियवृन्दशायस्य सततया तत एवाकिंचिच्चि
न्तको बहिरौन्मुख्याभावात्त्रिवयानोनत एव स्वरश्मिपुञ्जन्द्रियमरीचिचक्रे पुञ्जीभूते भेदविगलनात्मा
त्मन्येव संघट्टितेन एव निर्भरीभूय पूर्णतामासादयति तिष्ठति सततं तत्र नवहंपरामर्शात्मनि प्रमातरि तत्रैवस्य
ष्टकमस्फुटावबोधः संविदयाति पर तत्रान्त नप्रविविशायत्स्फारमासादयत्तत एवं सेसाव्यक्तितः सिद्धो त
तस्यैवमस्माभिः स्वात्मेत्येतत्तमेवाक्रममित्याह तदुक्तं परमेशानत्रिशिरोभैरवागमे शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मंत्र
धूम्रप्रवेशनं मंत्रधूम्रमिति परतत्त्वांतः किंतदित्याशंक्याह मथ्यनाज्ञातर्गमनेन तद्धर्मप्राप्तिलक्षणं
विसर्गं तत्परज्ञीतिं प्रोतकोटिनिरूपितं यत्नाद्भिविसर्गेण पदे द्वादशान्तपदं अतिशयेनेन प्राप्तं तद
वधिकं मथ्यनाज्ञोदानवाहक्रमेणोर्ध्वगमनेन तन्मंत्रधूम्रप्रवेशनमुच्यते इत्यर्थात्ति से अंतस्तस्याः संवित्ता
मात्मिकायामेवधूमोर्येन निवारणत्वनिर्विकल्पत्वादेयाधर्मात्तेषांप्राप्तिस्तदेकात्म्यनसकृत्ततद्रूपमत ८०

170

एवं शांतकोटित्वेन निरूपितं सर्वं चैव पराकाष्ठेत्युच्यते इत्यर्थः यदुक्तं तन्निरावरणं संवित्तत्त्वं कल्पनोज्झि
तं न संशुद्धिकथितं सा काष्ठा सा परा गतिरिति ननु कथं स्यादित्याशंक्याह ऊर्ध्वः प्रवाहसंरोधादूर्ध्ववृत्तेः
पविवर्जनात् महाप्रकाशमदज्ञानव्यक्तिप्रदायके ऊर्ध्वभूतपदे यान्ति मात्रहत्यापदं विशेत् ऊर्ध्वः प्रवा
हस्यापानस्योर्ध्वे स्तोपस्य प्राणस्य वायहस्तनात् उभयच्छेदनेन परे मध्यमे यान्ति पीडाकला मृते द्विशा
नेऽवविशेत् कले उन्मेषावकलेनाक्तेः काका यो योगेन पार्वति स च प्राणव हृदयाग्नात्रेत्रैसिनारमध्ये श्मा
दिता निरूपितस्वरूपाय मात्रात्मस्याह्यमावर्तनेन प्रतः पुनर्गणनया तत्त्वं तन्नाडिरूपां शक्तिं चक्रेऽक्रमा
त्मकम् ऊर्ध्वेऽपि च यं यावत्तावदंते महोदयश्मायुक्तमुत्थानत्र स्वकोलेवनक्रमेण द्वादशांतमुपविसृक्ता
नोऽयमात्मेति न्यायेनावभासमानेऽक्रियाविच्छेदाभावाद्दयप्रयाणे निमेषादिते यदात्मतान्तेन तस्य व्यक्ति
प्रदायकं तद्रूपतया वभासते परप्रमातृरूपे महाप्रकाशमज्ञभूयपदं विशेत्मेव भूमिरूपां स्फुरणं
स्वात्मरूपतिमासादयेदित्यर्थः सा च किं विधेत्याशंक्याह निस्तरंगावतीर्णासा हृत्तिवैकाशिवात्मिका
वतः षड्विद्विगुणितावक्र संकमसृज्वला तत्वं विचारयेत्तत्र विसर्गविषयेन संविशेत् एवं तस्य कालविमाक
लावस्य विरुद्धमिहाश्रयेत् एवमध्यस्याधिकारेण पदस्याचिन्मरीचयः स्वात्मरूपा हृत्तिर्निःशेषविश्राप
शामन्या निस्तरंगा स्वात्ममात्रविश्रान्त्या शांतरूपेत्यर्थः अत एवैकीस्रक्रो नचैवमस्या विप्रकीर्णमेवरूपं
संभवति अपितु तथात्वेऽपि विश्रमयीत्याह अश्वतः शीतितत्त्वरूपतया बहिरुल्लसितेत्यर्थः अत एव तत्रस

श्री
तं॰लो॰
९८

बहुग्रंथार्थगर्भीकारेण हृद्यत्वाद्विगुणितानावक्रेषट्कमस्तु ज्वलेति यदुक्तं शाक्त वदतः वह्निहि गणनायो गात्रेषि
रमेमते षट्चक्रेश्वरतानाथस्योक्तादिविज्ञानिनाभ्युक्तेरिति एवमपिनास्याः स्वस्वरूपान्यथ्या वस्थितकेशिवात्मके
ति तेनास्यावदीरूपत्नयास्वरज्ञायामपिपरश्रमाज्ञात्मनि स्वस्वरूपएव विश्रांतिरिति स्यात् यदभिप्रायेणैव भे
दवमुद्राया अभिधानेयत्न ख्यातिरहस्यनाह्नोपनीयमिमाशायेन भवान्निकृष्टार्थंतयाभियते व स्वमिनादि
ना इहात्र लयोगीभूतिशाहूवाक्रमे स्वयं स्तातेअलस्वतेस्वमाक्रमस्यावलंबस्वस्वरूपं गोपयितादिकालादिनं
संकुचितामवभासयाणपाहेभ्यपदेशपविस्थितं संकुचितात्मतया स्फुरितेनैव परमात्मस्वरूपेण सर्वोणाथिवि
वर्जिते येन समात्मनो रूपं सर्वशास्त्रेषु पठ्यते इत्यायुक्त्यापूर्णप्रथात्मकमवश्यं ज्ञेयमात्मानं विचारयेत्किम।
स्यसंकुचितमेवनात्विकं रूपं न वेत्ति किमर्थं पदवीनयेदित्यर्थः एवं हि पारमार्थिकस्यरूपस्य लाभो भवेदिति
भावः तदुक्तं तत्रैव देहिहृदयं सर्वे ज्ञेयं परमार्गीतमेतयां विचारयन्न योधीमान्कारणज्ञानमध्ययाः भूमिकार्थ
हि वकस्यो विंदेत परमार्थंततिन तत्र कथमित्याशंक्योक्तं त्वेषु न वृत्वेवि चरोध्वेदिति यशाहोद्देतो यतःखे
चराव वर्तिष्ठमानेन तदा सक्तेन स्यावधानेन वेत्त स्यात्विकलमूले शास्त्र सत्यात्मनिजन्माथा येस्थिते त्वेषा
णरूपं शक्तिप्रसरेण आत्मलाकिरणाभासांशुस्त स्वतस्तपरात्मिका विंतयेत्तो हि षट्कं तेशाम्यंती भेद
वोदयश्च गुरुगाम यथायाम प्रवेशक्रमेणोर्धं द्वादशांते नयेत् येन क्रियाशक्त्यात्मनि केवलंतं रूपत उपरता
क्रियाशक्तिप्रमेयप्रवं तथा विज्ञानशक्तावस्थितं दृष्ट्वा तदुपरता क्रियाशक्तिप्रमाणमवेपताप्रमाण ९८

171

प्रमेयात्मव्यवहारप्रवर्तितेपितदासंगमपहायेत्यर्थः यद्यप्येवमयत्नादस्यात्मदेशोपरागःसंभवति तथापिप्राधान्याद्दे
वमुक्तं तथात्विहग्रहसंदर्शणाद्युपाधिवर्जितांस्वविमर्शरूपामिच्छाशक्तिमधिकारेणश्वासस्यावष्टंभबलेनक
म्पचित्तिशद्वाभिधेयंत्वविमतस्यथामतयंचव्यापकंचोर्ध्वमध्यतः स्वशिरान्तव्राजानेपराकाशंप्रकीर्तितमि
त्यादिनीत्याश्रीत्रिशिरोभैरवोक्त्यानिरूपितस्वरूपंपरतममलत्वंशांतवयातीतपदंसम्यगेभैरवमुद्रानुप्रवेशक्र
मेणविशेतत्समावेशभाग्भवेदित्यर्थः एवंचचिन्मरीचयस्तत्तदिंद्रियद्वारेणैवबहिरोन्मुख्यभावात्तदस्यान
यंतीतिदशामधिशयानाएवमभवंतीत्यर्थः एवमप्यत्रप्रमेतेनभावमित्याह भावयेद्बुद्ध्याभावमंतभावविस्ता
भावतिःस्पृहः भावाभावगतान्त्यक्त्वाभावाभावाववबोधदृक् एवमपिभावाभावगतौप्राणापानेतावसमप
हायांतःस्यंभावमंतरीसत्तोयोगीभावयेमध्यधामानुप्रवेशक्रमेणायेनःशून्येततदैवासक्तिंकुर्यायेन
मुख्यानेयतःप्राधान्येनस्यात् अतएवसंभावस्यग्राह्यग्राहकसंतोमेपिगासातःकरणवर्गेणात्मसं
वित्तिःस्वात्ममात्रपरिनिष्ठितएवेत्यर्थः यदुक्तंतत्रैव ऊर्ध्वाधोवामविक्षेपरहितःकरणेक्षया रूपंयस्यनहि
येतभावस्योभावभासकः स्वरूपप्रतिपन्नोमावेतःकरणवर्जितः भावस्यंतंविजानीयाद्ग्राह्यग्राहकविल
वर्जितं अतएवभावाभावयोः प्राणापानयोर्मध्यधामानुप्रवेशेननिस्तरंगतयासाम्यात्मायोगीसावबोध
कलयत्यतिस्फुटाकरोतीत्यर्थः यदुक्तंतत्रैव प्राणापानौसमौयस्यसाम्यावस्थानमागतौ निस्तरंगप्रकारे
णभावाभावाववबोधदृक्इति अतएवबहिरोन्मुख्याभावाद्भावनिःस्पृहः स्वस्वरूपनिष्ठएवेत्यर्थः यदुक्तं।

तेनैव स्वरूपस्थितिं संयोगलक्षणां निरतस्यैव भावनिःस्पृहस्येत्युद्दिष्टं तत्त्वस्य पारावर्तितं प्रति तत्त्वशक्त्यस्य स्वरूपाविशे।
षेपिकृतस्योर्ध्वदशायाभिन्नोर्थस्तां शंकयाह आत्मानुकुलमूलानिशाक्तिर्भूतिरुद्धेनीरितिः शक्तित्रयं हृद्याहरूपेण।
परं केनतद्विवर्जितं एतत्तत्त्वदशायाश्चोक्तस्याधोक्षलक्षणं आत्मा परमात्मा ग्रंथः संकुचितः आत्मा कुलमूल
प्राणशक्तिः प्रभवस्थानं जन्माधारः शक्तिर्मध्यमशाक्तवाहिनी भूतिः स्वातंत्र्यलक्षणमैश्वर्यं चितिः तत्त्वयोतीत।
मदात्मिका परा संवित्तरतिरासक्तिः शक्तित्रयं हृत्सुपरकाज्ञानशक्तिः हृशापरका क्रियाशक्तिः तद्विवर्जि
तेच्छाशक्तिः प्रोक्तमितिश्रीशिवशिरोमेरवेयदुक्तं वाम्नायकेवलं विद्यातत्त्वमयः सर्वदृक्कर्तताकुलमूलं तत्त्वं
रोद्यं शक्तिः परिपठ्यते एकेत्यत्वमिहोद्भायावद्धे भूतिविद्यते। हृष्टहृशेषापरकं च शक्तित्रितयं विवि
दः निष्प्रपंचपरिणामेन तत्त्वमशुनलक्षणमिति उद्भावोभावलक्षणमिति यथायथं भावनाप्रकर्षेण पत्संवि
दासाध्यकमित्यर्थः। न केवलमत्रदशे नैवदशायाभिन्नोयमर्थउच्यतेयावद्धूर्ध्वांतेऽपीत्याह धामस्थ्या
ममधामस्थामोद्रव्यदीकृते धामनातनेव्यथयेद्धामधामध्यामोत्तरोक्तं तद्धामधामतात्पातभेद्ययामोत।
मोत्तरं दृष्टस्वलयेगीयाम्नाभूतिः स्वातंत्र्यस्यस्यत्यद्भदं संमतं वै तेन द्रवीकृतं सर्वतः संवलितं नित्याविद्युक्तेऽप्र
तय व धाम्नमेणो स्थितं संकुचितात्मतया स्फुरितं धामात्मानं ते बाधयेत् तद्दीयेसमर्थमाचरेदित्यर्थः तत्समर्थ
यत्नमेवाह धाममध्यस्थं धामधाम्नाधामोत्तरोक्तं विति धाम्नः कुलमूलस्य जन्माधारस्य मध्ये स्थितं धामप्र
णशक्तिं धाम्ना रत्नातदासमाधामस्थितं तत्त्वयोतीतपदस्थं तः प्राकाष्ठाद्वंतेऽक्रुतं दे करूपतयासात्कान्

कर्यादित्यर्थः तत्र स्नात्पर तत्त्व साक्षात्कारमाइनेतोः यास्तोहृश्येपायरक्तायाः क्रियाशक्तेः प्रमेयभवेगमस्याथामद
ष्टुपरक्तात्ता नशक्तिर्भेदनीयेस्मात्पमित्यर्थः नत्वाहि प्रमेयपश्चः सर्वव्याधिष्ठानात्पलेनसिद्धान्तवाप्रमाणप्र
तेत्तानमपित्याज्यमेवेतिभावः तथाहोभिन्नक्रमोहृतोनतत्र्यानंतरं प्रमातैकान्वयग्रापन्नंथामांतमेमया
महृत्स्पष्टशाग्रुपाधिश्रूत्यांस्वविमर्शमात्ररूपाभिक्काशक्तिमर्थादामेयेयेनतनैवश्रीहृत्यादिनिशाहाथं
संगतिः वाक्यार्थस्तु शास्त्रत्वयमेवाद्युयः नन्वेषापिप्रमतत्वांतः प्रवेशावहहवउपायाः संभवंतिनत्कथमस्ये
वरहस्यत्वेयेनगोपनीयत्वेननिरुक्तार्थेनयेवन्नुपदेशाइत्याशंक्याह भेदाभेदभेदेनभेदः कार्यस्त्वमुप्य
तः यः पुनरन्योन्यभेदोपभेदात्मोपायभेदः संभवतिसमप्यतः कार्यामप्यमे नैवंविद्रूपस्थनमइत्यर्थः एतदे
वोपसंहरति इतिप्रवेशोपायायमानवः परिकीर्तितः श्रीमहेश्वरनाथेन योहृत्स्थेनसमोदितः नेके
वलमेतदस्मिन्नेवोक्तं यावदन्यत्रापीत्याह श्रीब्रह्मयामलेचोक्तं यावदन्यत्रापीत्याह स्थूलः सूक्ष्मः परो हृद
केशाललयपवन सर्वतत्त्वविभुर्योसौविभुत्वपददायकः श्रीमानितिविमर्शरूपतया प्रकाशस्यापिजी
वितत्वात् इहास्य परावाग्रूपस्याहंविमर्शात्मनो वाचस्य प्रथमं तावद्धुरादिभवत्वात्पश्यन्तीमध्यमावैखरी
रूपतयात्रैविध्यं प्रमेयकेचस्थूलसूक्ष्मपरत्वेनत्रैविध्येन तवथात्वंपवंनवानामपिभिन्निस्रुतः परावाग्यामादः
शामः सएवहिस्वस्वात्मन्यादिवमवभासयेत् स्वतउक्तः सर्वतत्त्वविभुरितिस्वचार्थविधांतिस्थानेस्वकोविभु
त्वपददायकइतिएतत्प्रयोक्ता तस्यप्रत्यवमर्शोपायः परिपूर्णाहमात्मकः स्वस्वात्मनिस्वनेत्रतादिभागमवभा

श्री॰
तं॰लो॰
१७३

173

सयेत् किमागाचासनेयमपवित्रियावशकृदाहतं पश्यंतीमथमासन्नावैपरीत्यमिशाहिते नामासमपित्रियात्रूपेस्वलस्व
लमपवनतन्तरयादिना तत्परं चिंतयेद्यत्रशिवः परचिदात्मकस्पंदते नैनिर्णीतप्रायमिति ततएवैतन्मतत्वमवधार्य।
णीयम् तदेवमेवैवपरमवधानमयेन पारमार्थिकस्वरूपलाभोभवेदित्याह जितश्वासोमहायोगीसंक्रमेत्परदेह
गः परांचविंदतिव्याप्तिंप्रसह्यप्रभ्यसेततम् तावद्यावदशावेसाश्चाल्हीयतेरापिणी जितश्वासोनोवशीकृत
उत्तरोत्तरोवोयेनासावेवंविधोमहायोगीग्रंथात्तरोत्तरप्राणोनोर्ध्वमूर्ध्वंरावंसंक्रमेद्येनपरदेहगोगपाथय।
सत्कृष्टोत्कृष्टरावस्वरूपनिष्ठः परांव्याप्तिंविंदतिपारमार्थिकंस्वरूपंलभतइत्यर्थः यदुक्तं नंदतेदशायासा
तदिव्यानंदप्रदायिका चिनीतप्रथमःशाङ्खिंचिनीतद्वितीयकः चीरवाकीत्ततीयस्तुशांखशङ्खश्चतुर्थकः
तंत्रीघोषःपंचमस्तुषष्ठोवंशरवस्तथा सप्तमःकांस्यतालस्तुमेघशब्दस्तुवस्तथा नवमोदावाग्निर्घोषोदशमो।
देवभिखनः नवशब्दान्परिमज्य दशमेमोक्षदायकः अनेनैनविनायेनवाहदेहशयावमिति प्रतस्वता।
वदत्रप्रतिदिनमभ्यासःकार्योयावत्सापराव्याप्तिमाविमर्शी शिकित्तत्तद्भावरूपतयाप्रसरणविनीराचात
यकमेकंरावंविलाप्यविभाव्यविरालाद्रावेदंपरामर्शरूपेस्वात्मनिलीयतेविश्रम्यतीत्यर्थः एवंपरतत्वोतः
प्रवेशंनिर्णीयतदानेतरेयेहिद्धातत्पलत्राणात्यपिलक्षयितुमाह प्रबुभावनयादेहगतोपायैः परपुर।
विविदोःशृण्वतास्यशोध्यारानंदःप्रजायते ततोपिविघुदायातमहेशोदेहवर्जिते धाम्नित्वरणंसमावेशात्तु
द्रवःप्रस्फुटःस्फुटिः जलपांसुवदभ्यस्तसंविदेहैकहानितः स्वबलाक्रमणाद्देहशैथिल्यात्कंपमाश्रयात गलि १७३

तेदेहतादात्म्यनिश्चयेन निर्भरत्वेन: निद्रायते परायावन्न प्रबुद्धः संविदात्मनि प्रबुद्धस्तु समनंतरोक्तेन उपायविशेषेण भावनाभ्या
सस्तथा न योगांगवत्समाधेरुच्चारकरणादिभिर्दृश्यते तत्पायैः एवं पथि परिणतोन्नर्वष्ठुभिक्कोनं तत्र प्रविष्टस्य तः
स्य हि स्पर्शेनैव भवेदिति भावः स्पर्शिताया: स्पर्शादीनां व्याप्तिमात्रात्तत्तदावेशात्प्रथममानंदचमत्कारविशेषः प्रक
र्षेण स्वात्मविषयीकारेण जायते उद्भवपदवीमासादयेदित्यर्थः तत्रानंदादनंतरं विद्युदापातसदृशो यस्या
विद्युत्पतितायां सर्वस्वरूपपारोनंतन्मयीभवति एवं यास्त्रिप्रवेतवे समावेशात्प्रस्फुटेन्मना देहादावात्मग्रह
विगलनेनाथस्तदनशाविक्षेसाम्यत्या मारोहात्मकः स्थितिः ऊर्ध्वगमनं भवेदित्यर्थः अत एव देहवर्जिमिष्ठके
तणमितिचिरस्य हि समावेशामिष्टएषिमव भवेदिति भावः एवं प्ररूढकवदनेकजन्माभ्यस्तस्य संविदेहैकस्य
याहानिर्विभागेन तस्मिस्ततः तर्पसंविदात्मनः स्वस्य घटलेमहतालतर्णवीर्येन तस्याक्रमणादात्मनेवाभिमा
नोदयादनात्मन्यात्माभिमानः शिथिलीभवेदिति देहादीनां भंगुरायमानत्वात्कंपमानयान्त्रदार्ढ्यं जत्यादित्य
र्थः एवं परारूढं वे प्रथमे देहस्य संविदैक्याभिनिवेशात् हेतस्तिसंविदोन्मुखमात्रान्निद्रायते वा एहतिसुपरमा
हेन्तरस्य कस्यचिदुद्भवस्य स्फुटमतु यान्निद्रायमाणम्प्रातस्त्रमर्थः कियत्कालमास्ते इत्याह यावन्न प्रबुद्धः सं
विदात्मनीति तथास्य प्ररोहे हि लक्षणान्तरमुदियादिति भावः तदाह ततः स्वपदे रूढो विश्रान्तत्वेन संविदे सं
विदनरूपणेति चूर्णीर्महाव्याप्तिर्यतः स्फुरताः ततोनंतरं परसंविदात्मनि स्वात्मपदे ग्रामप्ररोहः मन्विविलसनस्य देह
यदाचात्मनो जगतः संविदेव सतत्त्वेन प्रतस्वदर्शितिरिक्तो नास्ति तत्किंचिदिति सामान्यात्सर्वं स्पर्शेति भ्रमति वलतीति सं

श्री॰
तं॰लो॰
१७४

174

एतच्छायिशायीभवेदित्यर्थः एतच्छायिशायिनो हि योग्यतः स एव सृष्टिसंहारकारितेनया रंपर्यमैश्वर्यमुदियादि
त्युक्तं घूर्णिमहाव्याप्तिर्यतः स्फुरतेति ननु दशावस्याम्निनो यतः शान्तितेजोपबृंहितः कंपो भ्रमस्तथा घूर्णिः स्रवनं
स्थिरतापिच विमर्शकाशस्तथानंदो दिव्याहृष्टिप्रमत्कृतिः एवावाद्यादशमो भावः शिवतत्वप्रवेशनात् संस्पर्शः।
प्राप्यतेयावत्तावन्मुक्तो भवार्णवादित्याद्युक्त्या परतत्वांत विविधोल्लेखणां नवाएवपि संभवंतीति यावत्तानिनो।
दितानि तावत्कथमेतावतैव तदनुप्रवेशो भवेदित्याशंकाह आत्मन्यनात्माभिमतो सत्यामेव ग्रन्थनात्मनि आत
माभिमनो देहादौ बंधो मलः किस्तत्तल्लयः स्फुटवलूहियाबंध आत्मन्यनात्माभिमानो नान्यात्माभिमानश्चेति तदेव
चाणवं मलमुच्यते यदाहुः स्वातंत्र्यहानिर्बोधस्य स्वातंत्र्यस्याप्यबोधता द्विधाणवं मलमिदं स्वस्वरूपापहानितः
इति तदेव च कार्ममायीयहेतुत्वादि यतः संसारस्य मूलभूतं यदुक्तं मलः कर्मनिमित्तत्वं नैमित्तिकमतः परमि
ति अत एव स एव मूलेनिहितः कुठार इतिवत्तेनैव इतितत्व्ययेन नाशेषबंधघ्युपशमो भवेदिति भावः तदेवेह स्पष्टयन्ने
नोक्तं अत एव मुख्य इयाह त्यासयवबंधुस्तल्लय एव तु किविति समेहेणार्थः तल्लयश्च किमात्मेणव भवेदनात्मन्यपि
ह आदावनात्मन्यात्मत्वेलीलेद्धनिजात्मनि आत्मन्यनात्मतानाशे महाव्याप्तिः प्रवर्तते प्रथमं ग्रन्थनात्मनि
देहादावात्माभिमानस्य विलये सति आत्मन्यनात्मताभिमानस्य नाशो भवेद्येन संविद्रूपेणैव स्वस्मिन्नेवात्मत्व
भिमानोदये सति महाव्याप्तिः प्रवर्ततेयया रंपर्यमैश्वर्यमुदियादित्यर्थः एवं प्रथमं विशिष्टाः सर्वस्य शोदयानेह १७४
मात्राणुभवोनन्तहि विधस्यापि बंधस्योपशमः न ह्यत्र देहादावात्माभिमानविगलनेनात्मन्यनात्माभिमानखेद

ति किं तल्लक्षणमात्रे भ्रमत्वपिज्ञस्यानादौ तावदस्त्यात् अनेनत्वं देहादावात्माभिमानस्य साक्षाद्विलयः तदेतत्तत्से कि
रस्यापि यावदेते यथा यथमात्मन्येवात्माभिमानस्य प्ररोहात्मकहतीव्रास्तिः प्रवर्तन्ते इति पंचविभेदलक्षणः पा
र्यी भ्रमितिता स्वेवापान्नानिन पुनरव्यानितेनचा सवे वांतर्भावात् यदभिप्रायेणैवागमोपीत्याह आनंदउद्भवः
कंपोनिद्राघूर्णिश्च पंच मइस्तक्रमनुपदश्रीमालिनीविजयोत्तरे यदुक्तं तत्र अनयाश्याध्यमानस्य शिष्यस्यास्य
महामतिः लक्ष्ये चिह्नसंघातमानंदादिकमादरात् आनंदउद्भवः कंपोनिद्राघूर्णिश्च पंचकमिति ननु योगि
नःसमयलक्षणोदये महाव्याप्तिर्भवेदित्युक्तं यदा पुनरेकैकमेवलक्षणमुदियात्तदास्य किंभवेदित्याशंक्या
ह प्रदर्शितेस्मिन्नानंदप्रभृतौ पंचके यदा योगीविशेत्तदा तत्तच्चक्रेशत्वं हठाद्भवेत् यदा पुनरानंदप्रभृतौस
मनंतरोक्ते पंचके योगी विशेत्युगपत्तत्सवेशाविरोधादेकैकं लक्षणमनुभवेत्तत्तच्चक्रजयो जायते इत्यर्थः न
नु पूर्णतास्पर्शादेवमनुभवोदय इति पूर्णस्वभावाकथं नैतयपि नैवं भवेदित्याशंक्याह यथासर्वेशिनाबो
धेनाक्रान्तापितनुःक्वचित् किंचित्कर्तृत्वप्रभवतिचत्तद्यास्पसंविदं तथैवचक्रेष्वपि प्रवेशान्कोपि संभवेत्
यद्वत्सर्वव्यापिनाबोधेनाक्रान्ता तद्भेदमापन्नापितनुःक्वचिदेव कर्तृत्वं प्रभवति चक्षुषा रूपस्येव बोधादेर्या
त्मनि कृष्टे प्रदेशान्तरविप्रकृष्टेसंविदमेव तथापि त्रिकोणादावित्तिनियतेचक्रे प्रवेशात् कोपानंदादिरेकैक
एव तदनुभवविशेषः संभवे नत्व सर्वात्म इति प्रकृतमुक्तं तच्चक्रेशत्वं हठाद्भवेदिति ननु किं कस्य चक्रमित्याशंक्या
ह आनंदचक्रं वक्त्र त्रिके उद्भवउच्यते कंपोस्तालुनिद्रा च घूर्णिः स्याद्धृदयकुंडली वक्त्र प्रीतिस्त्रिकोणं यो

गिनीवक्त्रमित्यर्थः कुध्यंकुंडलिनीति द्वादशान्तः पर्यायाभेदोपचारात्समानाधिकरण्येन निर्देशः नत्वेवमेवं शृण्विति
यमेकिंप्रमाणमित्याशंक्याह यत्र स्फुटमेवोक्तं श्रीमत्त्रैशिरसे मते तत्रैवैतत्क्रमसंदृष्टसमस्तमर्थोपेवानंतप्रमेय।
प्रदः सरीकोरेणवक्त्रनाग्रेथेन कटाक्षितानमिति भिन्नस्वभयात्मेवादितमिति जगत्प्रवाचयार्थं तदेवमित्ययापा
यज्ञातेन समस्तमास्वादनीयस्य पदस्य तत्स्वस्वनैमित्तिकं व्यपदेशान्तरमप्यस्तीत्याह एवं प्रदर्शितेनैश्वार्यविश्रान्ति
हृदयं परे यत्र द्व्यक्तलिंगांत्तशिवशक्त्यविभागावन्त एवमुक्तेन प्रकारेण प्रदर्शिताया यस्तु स्वारादीनां वि
श्रान्तिस्थानस्य यत्सत्वं हृदयं योगिनीहृदयादिशब्दव्यपदेश्यं स्वं परामर्शमयं नैर्विकल्पं दात्मकं शाक्तं एतत्।
त्वेन सर्वशक्तिशिवाविभागवत्वादव्यक्तलिंगमुच्यते इत्यर्थः नन्वेवं व्यपदेशस्य किंनिमित्तमित्याशंक्याह
यत्र विश्वमिदं लीनमन्तःस्थं चावगम्यते इदंतया लक्षणां पृथिवीशक्त्यन्तं भेदवत्संविदः परशक्त्याभिन्नरूपेणैतीयतो।
त्राहं परामर्शमयेऽपि तस्मिन् हृदयेन सर्वशक्तिशिवात्मकमिदं विश्वं लीनमविभागेनावस्थितमित्यर्थः न
चैतज्जतुकाष्ठवदपि तु क्षीरनीरवदित्युक्तमन्तःस्थं चावगम्यते इति यकारस्य मायने स्वतीयते इत्यर्थः इ
दमेव हि तन्निरूपितस्वरूपायाः परस्याः संविदो लक्षणं यत्तत एव विश्वमुदेति तत्रैव च विलीयत इति यदु।
क्तं लिंगशब्देन विश्वोपमः सृष्टिसंहारकारणं लयागारात्मतापद्यभावात्मा पदमव्ययमिति ननु हृदयमपि कथं
लिंगमुक्तं व्यक्ताव्यक्तात्मकम् व्यक्तं परे च तसेविदितमुक्तं अत्र हृदयं पुनः किंस्यापवस्फारेण वेत्याशंक्याह देह।
गाध्यसमस्तमेषु समावेशात्स्वयः स्फुटः अत्रहेता व्यक्तिनेत्युद्भावेदेभावेषु कल्प च व्यक्ताव्यक्तमिदं लिंगमं। १७५

द्वीर्यं परापरं नरशक्तिसमुन्मेषि शिवरूपादिभेदितं देहगाध्यसमुन्मेषे देहादावात्माभिमाने सत्यपि यः प्रवन परि
म्लानः परन्त्वांतः समावेशिशक्तिदिदृक्षुव्यक्ताव्यक्तं लिंगमिति संबंधः। ननु यद्येवं तद्व्यक्तादस्य को विशेषद्वत्या।
शंक्याह अहं तेत्यादि अहंता व्याप्तादिनउन्मेषविद्युद्वद्दृक्तूल सत्वभावेषु योस्माविदं भाव इदंतामेतयुज्यते इदमह
मितिप्रतीतिरूप इत्यर्थः अत एवास्य विद्याद्दशावाहंतेदंतयोः सामानाधिकरण्याद्व्यक्ताव्यक्तत्वं अत एव शु
द्धाहंपरामर्शरूपत्वाभावाच्छिवरूपादिभेदितेसमनरशक्तिभ्यां सम्बन्धिघएशीलेन रशक्तिरूपं यावत् एवम
पि परापरे शक्तिप्रधानमित्यर्थः नरप्रधानं हि व्यक्तं लिंगं भविष्यतीत्याशयः अत एव कं द्वीर्यमेतद्दृशा मधि
शयानो हि मंत्रः स्वोचितफलदानसामर्थ्यभाग्भवतीति भावः यदुक्तं नउंसि नपंसेतव शक्तोः मंत्रे नियो
जयेत् पुंस्त्वेन स्त्रीत्वेनामेति परतत्वेन निष्फलः शक्तोः मंत्रे नियुक्ता तु सर्वकर्मफलप्रदेति न केवलं व्यक्त
व्यक्तमेव लिंगं मस्याः स्फारो यावद्व्यक्तमपीत्याह यत्र व्यक्तात शिवाहंता समावेशाविभेदवत् विशेषस्पंद
रूपं तद्व्यक्तं लिंगं चिदात्मके यत्रामयुणीह्नतपरा ह यत्र याहंतापरामर्शमत एवाविभेदवत् बहीरूपत
यास्फुरद्धि शेषस्पंदरूपमिति विमर्शनं तद्व्यक्तं लिंगमुच्यते इत्यर्थः एवमपि चिदात्मकामन्यया शंतु न किं
चिद्भवेदिति भावः न केवलमेषां स्वरूपत एव भेदो यावत्फलतोपीत्याह व्यक्ताव्यक्ते प्रसेवी व्यक्ताव्यक्ता
ह ये विमोक्षकः अव्यक्तोहलमाद्ये परस्य स्मृतेर्हि ये तथा यदुक्तं शक्तिमाप्ज्ञनाड्डक्तिर्मुक्तिर्लिंगार्चना
त्सदा अव्यक्तलिंगार्चनात्मुमुक्षोर्भुक्तिमुक्ती प्रसिध्यतः इति बलमाद्ये पराशक्तिः शिवात्मकं व्यक्ताव्यक्तास्य न

श्री॰
तं॰लो॰
९८

उर्ययैवं तदेतद्द्विजिह्निसोमर्वसव्यक्तकोत्तरेथास्मिन्पुनः का वार्त्तेत्याशंक्याह नात्तरे हृदये चैवेति तदहिपाति
पूर्णपतेनैराकोत्तोत्पादाकोनामसित्र्यादिषविभागाइतिभावः नन्वाद्यमेवपरस्य विश्रांतिस्थानं तत्तु विपर्य
यस्तत्र किंनिबंधनमित्याशंक्याह आत्मास्थेयद्यक्तेन लिंगेन तत्त्वविसमर्पयतः अव्यक्ताव्यक्ते तस्मात्लिंगे
नस्मिंस्तद्व्यक्ते यन्नामसमनंतरोक्तस्वरूपं तत्र प्रथमं तन्मादात्माख्यमिदं विमर्शसंदव्यक्ते लिंगं तत्तदात्मा
ख्यलिंगं यदिदं तदहमेवेत्येवं रूपतायाविसंविलापयतोस्योगितोहं तेदं तयोः सामानाधिकरण्येन तस्फु
रणाद्व्यक्ताव्यक्तेलिंगं तस्माद्व्यक्ताद्यपिलिंगाच्छसिन्निवसिन्न्यालितेहंपरामर्शशून्यतामापन्नेन तदव्यक्तेलि
गं भवेदित्यर्थः नन्वनेनकिमुक्तमित्याशंक्याह तेनात्मलिंगमित्यत्र परमेशिवशास्त्र उस्वाभावमत्थ प्रव्यक्ते
विश्राम्यतिनात्तरत्राथामध्याहृदयेचर्चा इत्यनेनात्तरत्रप्रथानव्यक्तमात्मलिंगमथोत्तरशक्तिप्रधानव्यक्ता
व्यक्तेलिंगेविश्रांतिमासाद्यशिवप्राधान्येपिगर्भीकृतावांतररूपतात्तरशक्तिशिवात्मतत्त्वमेवपरमेलि
गांतरेवेलहाणाउक्तमर्धभाजवव्यक्तलिंगेविश्राम्यतितत्तदात्म्येनप्रस्फुरतीत्यर्थः नन्वयद्यव्यक्तादिलिं
गद्वयमव्यक्तविश्राम्यतितथैवतदध्युत्तरे यास्तीतिकस्मान्नोक्तमित्याशंक्याह नात्तरत्रथामध्याहृ
येचैवेति तद्युत्तरमेवव्याप्याव्यक्तादिलिंगात्तत्रयात्मना प्रस्फुरतीति सदेवतत्र चविश्रांतमन्यथा
ह्यसंभावनमेवतस्यात् अत एवाह एकास्यसंदनस्येयोद्वे देभेव वागस्थितिः इह त्वैकस्य प्रधानस्यात्त
रात्मनोयोगिनीहृदयादिशाहृव्यपदेश्यस्य स्पंदनस्य व्यक्तादिलिंगात्मिका त्रिविधेन भेदेन व्यव- ९८

176

स्थितिः प्रतिस्फुरणं न तत्तदतिरिक्तमत्र किंचिदित्यर्थः अत्र श्वव्यक्तादिलिंगपरिहारेणैव विश्रान्तिकार्यमाह
परलिंगे सदा तिष्ठेज्ज्ञात्वा विश्रान्तितत्परः यदुक्तं स्वेच्छेलयात्तरत्नादिभवं लिंगं न पूजयेत् यत्रेदं प्रथमस्मिके
लिंगे यत्र लीनं चराचरं वहिलिंगं स्वलिंगं तत्समनेनाधिष्ठितं यदिति ननु तत्र विश्रान्त्या किं स्यादित्याशंक्याह यो
गिनीहृदये लिंगमिदमानंदस्यंदं बीजयोनिसमायुक्तमात्मैकामापितुर्विदं इदं स्पंदनात्मयोगिनीहृदया
भिधेयमानंदमयं लिंगं बीजयोन्यात्मकं शिवशक्त्यैकात्म्येन कामपि संविदं सूते परसंविदावेशमाविश्रम्य
दित्यर्थः अथ च चर्याक्रमेणाप्येवं परसंविदनुप्रवेशो भवेदित्यपि कदाचिदिति यदुक्तं त्रिकोणमंडले स्वश
क्तित्रयसमन्वितं तन्मध्ये चेतनं चिंत्यं लिंगं वै पश्चिमाख्यमिति तथाऽऽनंदस्पंदिनी यत्कीर्त्तं सर्वप्रसवकारणं
उपस्थाख्यमेतत्सौषुम्णं रूपमुच्यत इति ननु चैव विश्रान्त्या कथमेवं स्यादित्याशंक्याह अत्रैव विश्रान्ता सविरहं
सर्वोसौ देवतागणाः आनंदशक्तियां मध्ये लीनः स्यादिति चिदात्मकः यदुक्तं त्रिकोणे देवताः सर्वा ब्रह्माविष्णु
महेश्वराः इति न केवलमत्र सर्वपर्वदेवतागणाश्रितया वर्त्तमाने सर्वशक्तिरपीत्याह अत्र भैरवनाथस्य
संकोचविकासिका भासतेऽयं तदा शक्तिरस्तं संकोचविकासिनः अत्रानंदपूर्णायां स्थिते संकोचविकासिनो
निरंशजलधिप्रख्यस्य पूर्णस्य प्रकाशस्य संकोचविकासिका सदैव सृष्टिसंहारमयी अत एव द्वयानंदकारिणी
स्वातंत्र्याख्या शक्तिर्भासते स्वात्मैकात्म्येन प्रथते यस्मात्तस्यादिर्यान्विस्फारः सदैव सृष्टिसंहारदशाधिश्रा
यितामेतीत्यर्थः तदाह परलिंगसमापत्तिर्विश्रान्तिर्नंदस्थावस्था सिकतत्त्वसहितं सर्वशास्त्रनवनाथके एतस्मिन्

उक्तं यथा मान्मनि समनंतरं भैरवोक्तेर्लिंगे समापत्त्यैकाम्यं यस्यैवं विधो यं विसर्गः स्वात्मत्रयात्मा कौलिकी शक्तिः लक्ष्य यानंदयोग
विसर्गान्तायसेवाद्यस्यापदानंदोदयक्रमात् सृष्टीभूतक्रियाशक्तिपर्यंताप्राक्कलित्रिम्बिताद्युक्तानंदोदयक्रमेणास्व
लनात्तत्पाप्तिकं वहिः तस्कलनतामापादितं मननकमलमेवविसंनवनवायते संदेशस्पृष्टिपात्रतामासादयतीत्यर्थः
अथ चर्याक्रमेण तयोर्वज्रपद्मापदेशाहृदयपदेशयोर्लिंगयोः समापत्त्या संभोगेन विसर्गरूपायेयमानंदयोगात्त
यास्तित्तं दत्तबीजं तत्ती इमा यासु विश्वमनवरतमुत्पद्यते इत्यर्थः ननु भेदप्राणविकल्पसंस्कारार्थायिनाहु आवी
नां स्पष्टमेवाणवोपायचर्यान्निरुक्ते अत्रतदभिधानं परतत्त्वांतः प्रवेशलक्षणः पुनरयमुपायो निर्विकल्पस्वरूपवि
न्नतयेति कथमस्यात्राभिधानमित्याशंक्याह अत्रतेरभ्युपायेरतारूपा देववर्णिताः ज्वलितेष्वपि दीपेषु धर्मांशुः
किंनभासते अत्राणवोपायप्रकाशनपरेप्याह्निके साक्षात्तत्त्वनिमित्तं परतत्त्वांतः प्रवेशात्मायमभ्युपायः तादृ
पादत्तनराभ्युपायरूपतादेवोक्ताः अत्र दृष्टांतो यथा तमसि वर्तमानार्थप्रकाशनाय परिमितप्रकाशेषु दीपादिषु सत्स्वपि
महाप्रकाशस्य घर्मांशोरवभासनेन कश्चिद्दोषः एवमत्रापीति तात्पर्यार्थः ननेवं त्रयाणामप्याणवादीनामुपाया
नां साकांक्ष्ये नैवोपदेशः कार्य इति किं पृथक्पृथगाह्निककल्पनेनेत्याशंक्याह अर्थेषु तत्समाभविधेयानतत्र थैडः विकृ
विवाराललिताभिधानकं अनाविधानोपि विश्वतविज्ञानानंति हृत्ति हृदयं लोयमतः अर्थेषु लीलादिषु तत्संसाराविधे
तीलाचिंतिक्रियोवृत्तहेतडस्तेनी नास्तिक्तोतेडः देवसर्वेवं त्वेवमर्थक्रियापर्यंतं प्राप्तप्रतिष्ठानेवायरेण्यं जातेनिमननवि १७७
तात्त्वतड तादा नादिकर्वाणानपितत्त्वाललिताभिधानकमनाविशतः स्वभावार्थं वदमेवेदमिति तिसंदेहं तत्र देवप

मभज्ञमानायोगिनोष्टत्रिस्त्रयसोऽयमंतःकरणानाति अंतर्लक्ष्येबहिर्दृष्टिः एवंभूतमश्नुते इत्यापुनरावृत्तिलत्तद्वा
हारपदेवेपिस्वात्ममात्रविश्रांत्यायंरंचमकारानिशायंश्च अनुभवंतीत्यर्थः अतश्चभेदमयत्वेप्यभेदमयत्वमस्येत्या
दिप्रत्वेकमेदस्यावस्थानादिदिहेत्ते दभिधानमितिकाश्चिह्यवएत देवद्वितीयोगिनः एवंविस्फुर्जितेपिकेदमयत्वेप्यभेदरू
पतयावस्थानमिति तदाह मत्सेचात्मनिविस्वभावमहमिस्वांतेनेत्येपक्रियातस्मैकुर्वतितनश्चावविवेशसम
र्थ्येर्वोपिच मत्स्वर्थेषुसर्वोदिषुस्फुटनरंपक्षेदवेयोदयंयोगीतिष्ठतिपूर्णरश्मिविभवस्तनमादीयतां इह
खलुचित्स्वभावत्वादर्कादिप्रकाशविलक्षणएवप्रमातृरूपेपूर्णोद्यात्मन्येवसृजिस्वात्मतादात्म्यकारावसर्व
देवरूपत्वादविभागातयातथानस्मैनिरूपितस्वरूपायात्मनेसंभवितावभासेननियतरूपत्वकार्त्स्न्येनलक्षणाश्च
यक्रियांकुर्वंतिस्वांतेनः करणावर्गोसतिबुद्धिप्रमात्रस्थामासूचितविभागतयातथातस्यस्वांतस्ययोसौपूर्व
रश्मयमहमिदंवेशमित्याद्यात्मप्रकाशचरणंतद्विवशात्तदायत्तेइत्यर्थः यन्नामनहिवेआलोलभूपाद्रष्टेत्तत्तबाहे
न्द्रियाणिकिंचिदस्थुरित्यभिप्रायः एवंरूपीचह्यरादींद्रियकलापेसतिदेहादिप्रमातृदशायांविभक्ततयाविष
माणेषुसर्वादिविषयानिष्टस्वरूपेष्वर्थेषु इत्येवमभेदभेदाभेदभेदात्मनिकत्स्नायर्थेपिस्फुटतरकानभेदवेद्यो
दयेनिर्विशेषणयोगीतिष्ठतितदेवनामभैरवमुद्रानुप्रवेशात्मतत्वंपारमार्थिकरूपमादीयतां ग्राह्यग्राहक
कात्मकवाह्याभ्यंतरभेदमयत्वेपितदासंत्रासमयहायस्वात्मनिष्ठएवावतिष्टेतेतिभावः अतएववाह्याकारोत्तम
यात्मदेवप्रतीपनिखिलेंद्रियवृत्तितयापूर्णरश्मिविभवाश्च्युतं यत्तीतं बाह्यस्पर्शेषु सक्तात्माविंदत्यात्म

श्री॰ तं॰ लो॰ १७८

नियत्वात्वम् सम्बन्धयोगयुक्तात्मात्मस्वात्मलयमश्नुते इति एवमेतदुपसंहरन्नानन्तर्येणोद्दिष्टं करणस्वरूपमिप्रा
विवेचनेन विजानीते इत्युच्चारविधिः प्रोक्तः करणं प्रविविच्यते उच्चार एव हि प्राणचिदात्मना प्रथमं द्विविधः त
तत्र चिदात्मापि चिद्रूपा यान्येन च भवन्द्विधा भवतीति स एव त्रिविधः तत्र तत्रोक्तः प्रवेशात्मनो ग्रुपायस्य तत्र्र
त्वाद्युच्चारात्मकत्वमेवेति प्रकृतमुपसंहरन्नुच्चारविधिः प्रोक्त इति तत्र करणं न स्वोपज्ञमेवास्माभिः क्रियते इत्या
स्माह तत्स्वर्यं त्रिशिरःशास्त्रे परमेशेन भाषितं ग्राह्यग्राहकविद्याभिर्भागाक्षेपनिवेशनैः करणं समयाभ्याऽऽ
भ्यासं बोधपूर्वकं तद्भासि पूर्वमाक्षेपकरणं स्वप्रतिष्ठिता चित्संविद्विनिविवेशनं सन्निवेशः इत्थं ग्राह्यादिभिः
स्वभिः प्रकारैर्भिन्नं करणं नाम बोधमेव कथितवेनेत्यर्थः तद्विकरणं सर्वैमस्मायैविभवइत्येव परिजानतः
क्रियात्मनो विकल्पानां प्रसरे पि महेशतेत्यायुक्तनीत्या भासिपूर्वं विश्वस्याक्षेपे स्वप्रतिष्ठितास्वात्मन्येव वि
श्रान्तिरित्यर्थः यदुक्तं तत्र ग्राह्यं च ग्राहकं चैव संविज्जिं चरतीयकं सन्निवेशं तथाभ्यासिमाक्षेपं त्यागमेव च
करणं समयाभ्यानमभ्यासं बोधपूर्वकं तद्भासि पूर्वमाक्षेप करणं स्वप्रतिष्ठितेति ग्राह्यादीनां च तत्रैव ग्रा
ह्यस्वरूपविज्ञानं इत्यत्रेयद्व्यवस्थितं व्यक्तिनिष्ठं तमेतत्र ग्राहकं तत्स्फुटार्थकम् ग्राहयेच्छिन्नरूपं तद्व्यक्ति
व्यक्ताविचारकं प्रत्यक्षादिप्रमाणेभ्यो गृहीतागोलकस्थितिं गोलकं द्वारमित्युक्तं मनसा बाह्यतां ततः तत्र
हातिनरटल्लानि गृहीतं ग्राहकः स्मृतः लसल्लतसमायोगात्सम्यक्त्वावस्तुयोगतः उभयोर्नान्यविश्लेषंया
थैवानुभवं स्मृतं विचार्यमाणो यत्किंचित्स्वरूपविभवात्मकं सन्निवेशं तदुद्गीयं तद्भासिरभिधीयते स्वरूपस्थि १७८

निभावस्य चकदेशागतस्य च द्योतार्थः प्रविकासं तस्यानास्यानपदक्रमात् तायते वस्तुबोधस्त्रि यकारेणवस्तुनि
यास्मिन्न कथितास्मात् सर्वज्ञसर्वगापदा स्वरूपस्वरूपेतन्निरूढिं नैकधा कृति ज्ञानाभेदपदशाखाग्रस्यात्तेपरामि
मतः स्वरूपं चिंत्यमानोपि ग्राह्यग्राहकाकारधर्मधीः यजेत सर्वपदाङ्केदाद्यागतं परिकीर्त्तितं पदस्य स्याग्रभागीव
मेवतात्मपरस्य च श्रादेपंतं विज्ञानीयात् सर्वत्रावस्थितं प्रिये इत्यादिना स्वरूपमुक्तं नन्विहैतन्निर्भज्य कस्मान्नोक्तं
किमभ्यामपादस्मात्त्रेणस्याशंकाह गुरुवक्त्रास्वोद्गमं करणं यथेप्सितं तथाप्यागमस्तार्थेन दशवर्णायि
ष्यते इह यद्यप्यत्र भैवकरोचरत्नाकरास्वरूपं गुरुमुखादेव स्फुटमवगन्तव्यं तथाप्यागमार्थोपादिविच्छेदीत्येत
दशवर्णायिष्यते तदनन्तरं प्रस्ताश्वर्चयिषानेत्यमर्थः तथा वर्षस्य प्रतिपत्तिर्या ग्राह्यग्राहकरूपिणी साप्य ‥ मे
त्रशक्तिस्तुविततामेत्र संततां विद्यादित्या षोडशाह्निके ग्राह्यग्राहकयोः यत्र सर्वाविभागात्मस्वतंत्रबोधसंदं
र्भसमविंशात्तत्साक्षत्सकलंपरशिवाभिधमित्यादिनैकादशाह्निके संविज्ञैः इह किलदक्षाम्नेशिवउक्तस्तास्व
वेद्यखंडलकइत्यादिनायंचदशाह्निकेच्यासैः एवं त्रिविधविसर्गावेशसमापत्तिः यान्नियतं देतिसंवित्पर्यान्ता
धनिस्त्वदेवेहमेत्रवीर्यस्यादित्यादिना यत्र सर्वं लयं यांति दह्यं तेनतत्त्वसंचयः तांचितिं पश्य कायस्थां कलानं
लसमप्रभामित्यादिनावैकोनविंशाह्निकेत्पमासात्तपस्य चतत्त्वमहास्वरूपनिरूपणाद्वात्रिंशाह्नि
केसनिवेशस्य स्वरूपं वक्ष्यतीति ततएवैतत्स्वतन्त्रं स्वयमेवावधारणीयं एवं चव्यावर्णितस्यायमभिप्रायोवदेक
शब्देक नैकस्यहस्यार्थोपदेशानन्यायत्रक्ति यद्रक्ष्मनेनैवान्यत्रनापिरहस्यमेकशास्त्रार्थ्यंतत्र च सर्वथागोप्यमि

श्री
तं· लो·
१७५

179

तिरस्कुर्वन्ति तदस्माकमयं व्याख्याने श्रीमदभिनवगुप्तपादोपज्ञमाणमिति नात्र विद्वद्भिरसूयितव्यम्
पवंकरणस्वरूपमहंक्रान्त दर्शनं तरोहिष्टं वर्णं तत्र समुपक्रमते उक्तोऽथ परस्थानं लक्षयो योऽसौ स्फुरत्तास्थितः अव्यक्तात्
क्रान्ति ध्यायेद्ध्वनिर्वर्णः स कथ्यते यत्र घ्राणाग्रसंस्थार उकालस्फुरन्स्थितो नास्योच्चारयिता कश्चित्प्रतिहन्ता
न विद्यते स्वयमुच्चरति देवः प्राणिनामुरसि स्थितः इत्या युक्त्यास्य रसन एवोच्चरतस्थाप कोनादात्मको वर्णः सर्व
वर्णविभागवान् सोऽनस्तमितरूपत्वादनाहतः इहोदितः इत्यादि वक्ष्यमाणयुक्त्या सर्ववर्णविभागसंभावनाद
व्यक्तिभाग्योयोऽमावनाहतरूपो नादः सवर्णो यतोऽतिनिमित्तत्वादुच्चारणेऽनेन वर्णशब्दाभिधेयमेवेदित्यर्थः ननु एवं
विधो वर्णः कथोपलभ्यत इत्याशंक्याह सृष्टिसंहारबीजं च तस्य रूपं द्विधोदितं तस्य च सृष्टिबीजं संहारबीजं
चेति बीजद्वयं मुख्यं वपुः प्रधानमभिव्यक्तिस्थानमित्यर्थः ननु एवमप्युपस्थितेनानेन किं स्यादित्याशंक्याह तदा
भ्यासवशाद्याति क्रमाद्योगी चिदात्मतां तदुक्तेन सृष्टिबीजादावभिव्यज्यमानो नादः परामृष्टः तदेवोपपाद
यति तथाह्यनिरुद्धा स्वाक्षेवाकादेर्मात्रे पुनः पुनः स्फुरितो प्रोच्चारितेवापि सा सा संवित्प्रसूयते इह हि द्विजमा
यमजीवकमित्यायुक्तेन स्वररहिते वामजेयान्वितो जीव इत्यायुक्त्या साक्षे स्वरसहिते च ककारादि मर्के
रोऽने वर्णकलापे पुनः पुनरुच्चारितो स्फुरितेवापि सा सा समर्मेति तनाप्ययनादिरूपा परं स्वरविलक्षणा संवि
द्रभेवजायते तेन सृष्टिबीजादावभिव्यज्यमानेन नादरूपेण नः पुनः पुनरुच्चारयन्स्मरन्वापि योगी चिदेकात्म्यमत्र
भेवदितियुक्तमुक्तं तदभ्यासवशाद्याति क्रमाद्योगी चिदात्मतामिति न केवलं वाच्यार्थव्यतिरेकिणो लोकान

१७५

रामाद्यावर्णां एवं यावल्लौकिकाद्युपायेनाह बाह्यार्थसमयापेताद्यदायाधनयोपि ये नेप्यर्थभावनेकर्तुं मनोराज्यव
दात्मनि वस्तुहेतेनासंभावितं बाह्येष्टुशुद्धोदनादिरूपमर्थं मन्त्रमहाद्यादिना कल्पितमिदमस्याभिधेयम् इत्येव
मात्मके समयेपेक्षमाणामपि वृद्धादायाः शाह्मास्त्रवाचावमर्शानभिज्ञामुख्यात्मन्यर्थोद्भावितात्मस्तनावापिष्टस्तु
शुद्धोदनादेरसंभावनीयस्तावकारं मनोराज्यवदिति मोसेत्तो विकल्पादेतं कंन्नादिशाह्यः कामशोकादिनाभाव्य
मानात्कृत्रमन्त्रविहितस्यापि कोन्नादेरर्थस्य सङ्कल्पैरेव संभाव्यमानत्वमर्थः एवं समयादिनिरपेक्षाणां संविदेकात्म्येन व
र्तमानानां मायाप्राणवर्णानां प्रत्नैरेव संभावनेकार्नासशंकाभवेदितिभावः आगमोप्येवमर्थं हासेणाह तदुक्तं प
रमेशेन भैरवो व्यापको खिले इति भैरवशब्दस्य सततोऽच्चारणाच्छिवः भैरवइति नितम्बस्य स्फुरणा सर्वैश्रियाद्रस्य
ति श्वसिति रचयति चयं त्ववं हि वीक्ष्यते जि सृष्टिस्थितिसंहाररूपादिखिलव्यापकः सकलजगत्क्रोडीकारेण भवि
तत्वात्स्पर्शत्वेव मात्म व्याप्तिर भीकारेण भैरवशब्दस्यैतन्तः शुद्धपतोऽच्चारणान्मध्यायामितासंदयाद्वादशान्तेया
वत्परामर्शनाच्छिवो भवेद्भैरवैकात्म्यमनुभवेदित्यर्थः उक्तमिति श्रीविज्ञानभैरवेप्युक्तं तत्र श्रियात्सर्वैरचय
ति सर्वदेव्यापको खिले इति भैरवशब्दस्य सततोऽच्चारणाच्छिव इति ननु यदि नामैवमुच्चारणाद्भवेत्तदस्तूच्चारण
मरन्तरेण तु कथमित्याशंक्याह श्रीमच्छिरसेत्युक्तं मन्त्रोद्धारस्य पूर्वतः मन्त्रोद्धारस्य पूर्वत इति अधुनोक्तानामि
क्षासिमन्त्रोद्धारस्य लक्षणमिति भावः तस्मात्कृतेनकृतेति हि तत्समाधानमारभमानेन भगवतैतत्सस्मरणमुक्तं प्रथ
मतरमेवोक्तमित्यर्थः एतदेव हि विचार्यमाणं मन्त्राणां परं वीर्यमिति भावः यदुक्तमनेनैकस्तु विमर्शिन्यां तत्त्वप

श्री·
ते·लो·
१०८·

180

वसकलसिद्धिविवरणवतनर्विता मणिप्रख्यमाणमिकाः स्मरणमेव मंत्रादिप्राणितं मन्यंते इति तदेव पठति स्मृतिश्च स्मरणं·
पूर्वं सर्वभावेषु वस्तुतः मेयस्वरूपतद्भावस्वरूपापत्तियोजकम् इहानुभवस्य भिन्नादिप्रत्ययांतरवेलतायां पुनोद्भमा
मातेस इति प्रत्यवमर्शनात्मक मनुभूतार्थप्रकाशासंप्रमोषणं रूपं स्मरणं स्मृतिः तद्रूपा पारमेश्वरी शक्तिरित्यर्थः त
थवा च वाचकात्मेषु सत्स्वत्भावेषु पूर्वमुपादिनादि पूर्वकोटावस्थं भावि अन्यथा स्मरणाद् अभिलाषेण व्यवहारः
प्रवर्तते इत्यादिनीत्या तन्मूलः सम एव व्यवहार उत्सीदेत् पूर्वमनुभूतोर्थ इदानीं नास्ति इति निर्विषयत्वात् स्मृतिरेव
नोल्लसेत् अस्ति चेत् तस्यानुभव एव भवेदिति कथं तन्मूलोयं व्यवहारः सिद्ध्यादित्याशंक्योक्तं वस्तुतो मेयस्वरूपमिति·
तद्धि स्मरणं वस्तुवृत्तेन मेयं यतिस्वाभेदेन विसंपरामृशतीति मेयः प्रमाता तस्य स्वरूपभाव्यस्यानुभवनीयस्य च
टादेरर्थस्य स्वरूपापत्तिः स्वात्ममात्राकारत्वं योजयतीति तथा तेन व्यवस्थापयतीत्यर्थः यदि नाम इदं तद्विभागेन नि
खिलमिदमनुभूतं वस्तु न संभवेत् तत्स्मरणमेव न भवेदिति भावः यदुक्तं सर्वेऽनुभूता यदि नांतरर्थास्तदात्मसात्कार
स्मृतिताः स्युः विना तद्वस्तु प्रतिभाशरूपाकापि स्मृतिर्न स्मर्तुं संभवेन्न इति स्मृतिः स्वरूपजनिका सर्वभावेष्वर्जिके
अनेकाकाररूपेण सर्वत्रावस्थितेन तत्स्वभावस्य संप्रामिसे विति परमार्थतः व्यक्तिनिष्ठा ततो विद्धि सत्तामात्रकीर्ति
तापरा यतः सा स्मृतिर्व्यक्तिरर्थप्रकटनात्माभासो अनुभवस्तन्निष्ठात् तदभेदमापन्नामतीतस्येदानींतनकालावच्छि
न्नस्वरूपस्य जनिका स्मर्यमाणार्थावभासिकेत्यर्थः प्राच्यस्येवानुभवस्येदानींतनकालावच्छेदेन पुनरुन्मेषणात्मस्म
रणं प्रतनयवा पूर्वापरोभयकालावलंबनो चित्स्यायन्ततः स इति परामर्शस्य परमार्थः ननु एवमपि स्मृतेर्विकल्पविशे· १०८·

घटादिर्विषयस्तेन कथमर्थावभासकत्वमित्युक्तं सर्वभावेषु रंजिका अनेकाकाररूपेण सर्वत्रावस्थितेन हि तिस्रः सर्वे भूप
वीवभाति तेन घटादिषु भावेष्वर्थितादिवशात् हृष्टकौ वनद्रष्टव्याद्यात्मकत्वेनानेकेनैवाकारेण कदाचिदपि स्खलद्रूपेण
न स्वस्वरूपएवावस्थितेन घटाभासमात्राद्यात्मना रंजिका स्वकाले स्फुटमेवभासिकेत्यर्थः यदुक्तं भावयोः स्वस्वकाले
योन्यत्वाभासितमात्मस्पृशन् स्खलत्ताणं च घटाभासमात्रेण ग्रीवादिलात्मनि एवं प्राक्षस्यानुभवस्य सदृशभेदेनावभासात्म
स्यनुभवयोरेकत्वं सिद्धमिति सामस्त्यतिरेव स्वात्मनः संप्राप्तिः परमार्थिकी च संवित्तिरित्युक्तं स्वस्वभावस्य संप्राप्तिः संवित्तिः
परमार्थतश्चेति यदुक्तं नच युक्तं स्मृतौ भेदे स्मर्यमाणस्य भासनं तेनैक्यं भिन्नकालानां संविदां वेदितैष सा इति अत एव व
स्तुस्फुरत्ता महासत्ता देशकालाविशेषिणी सैषा सारतया प्रोक्ता हृदयं परमेशितुरित्या विनानिरूपितस्वरूपपरा हं
विमर्शहंता परामर्शात्मिका मंत्रवीर्यभूमिरियमत्रैवावधातव्यमित्युक्तं विग्रिसासप्नाकीर्तिता परेतिविद्धीत्य यवार्थ
र्थस्य कर्मत्वं तदेव लौकिकानां च घटादीनां शाह्वानामिव समुह्याय संविदेकात्म्याद्वाभासउपायत्वं न तु
स्फिवीजादीनां कावार्तेत्याह किं पुनः समयापेक्षां विनाये बीजपिंडकाः संविदस्पंद यत्येते नेषु संविदुपायताम प
ते संविदुपायत्वं नेषु वितिकाक्ताव्याख्येयं न तु समयानपेक्षमेव कथमेवमेतदुक्तं वेतीत्याशंक्याह व्याख्याभावउदा
सीनासंवित्स्पंदात्त्व यामतः प्राणोल्लासनिरोधाभ्यां वीजपिंडेषु पूर्णता संविदेवात्यंतस्फुरणाद्धि तिरिक्तस्य वाच्य
स्याभावान्नयोदासीनः स्वात्ममात्रविश्रांतेर्बहिर्मेव रूपेविश्रामान्तदृष्टिमे हम कारिमान्त स्फिवीजादिरूपेषु वीज
पिंडेषु पूर्णता नत्वात्मस्वरूपैरावाकांक्षमित्यर्थः घटादिषु लौकिकेषु पुनः शाब्दादिषु वाच्यसंज्ञावाचेरपूर्णता तस्मा

श्री तं लो १८१ मयात्र्येतत्तत्त्वमिदं एवमेतत्सामान्येनाभिधायविशेषमुखेनापि दर्शयति सृष्टावसीकारसत्त्वमस्याप्रथमसंविदः हृ
त्केन्द्रोध्वत्रिधामान्तर्निजरं प्रविकासिनि चन्द्रदेशः प्रवेशाय एकीकृततदात्मकः ततो विसर्गोच्चारो शाहादयात्तप्र
याबुभौ हृदयेन सह एकात्म्येन यत्नेजयन्ततस्परः सृष्ट्यादिसंगथिताः प्रथमायाप्रायायाः संविदो यत्त्वप्रथमसाधेमवसे
वेलत्वं अनेन तरं हि संविदा यास्तूपितत्वमेव भवेदिति भावः सतोऽस्त्रतरसंविदः स्पर्शः परसंवित्तात्ताकारसूत्रार्थः सा
ऽवेदचमत्कारातिशयः सीकारस्तत्कारणां महमणीयं वा संख्यादिवस्तु समस्तरमणीयमपि। बोधितेन सन्निवेशेनाव
स्थिते सामर्थ्यगाहेषादिहेतुपरिहारः अथ च सृष्ट्यादीनामाद्यामकारमात्ररूपायाः संवित्तस्याः संवेदनास्यप्येवमिति
पराबीजरात्तस्यामन्तवर्णास्यापितत्वे प्रदर्शिते यदुक्तं होमाद्यं तदुद्देशमेषु तदेव परमार्थं ते सीत्कारसृष्ट्यसद्भावस
मावेशसमाधिष्विति अस्य च दन्ततोपि केदे विश्रान्तिविति केदहृत्कण्ठतात्वग्र्येत्यादिवसमाणार्थबलाद्वगन्तव्यं
ततोणन्तर्मध्ययास्ति नाडीत्रयस्यापि संमिलितत्वयात्त्वं तं विकस्वरे ब्रह्मरन्ध्रोर्ध्ववर्त्तिनि नाम्ना धाराभिधेयरश्मित्राया
दियः प्रवेशः सच चन्द्रदेशस्तस्येदं विश्रान्तिस्थानमित्यर्थः ननु त्रिकि मसौ केवलत्वयैव विश्राम्यत्वेनान्यथेत्याशंक्या
कमेकीकृततदात्मक इति एकीकृतः स्वाभेदेनावस्थापितः तत्त्वादिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इत्यादिनी
त्या तस्य परस्य ब्रह्मणः प्रस्तायेनासावस्तुतवर्णसंभिन्न इत्यर्थः ननु यदेतदस्य विश्रान्तिस्थानमुदयस्थाने किमित्या
शंक्याह हृत्कण्ठोष्ठत्रिधामेति तात्स्यात् हृदः कवः कण्ठोष्ठस्थाकारस्तयोः संहतत्वात् हृत्कण्ठोष्ठानि त्रीणि धामा
न्युदयस्थानानि यस्यासावेवंविधः तेन हृदयादुदयक्रमेण त्रिशूलभूमौ विश्राम्यतीति स्थूलवर्णात्मत्वं तदनेनतम १८१

पिविसर्गोच्चारेण शक्तावथानोज्जपतस्मरयोरुभौ द्वादशान्तयोर्नासिकाशिवद्वादशान्तौ स्फुटात्मना हृदयेन सहैकत्वं
नयते शाक्तादिमामरभ्येत द्वादशान्तपर्यन्ते परा बीजमुच्चारयेदित्यर्थः एतदेव संकलयति केवलं कंठताल्वग्रे कौं
डिलीप्रक्रियान्ततः प्राने दृश्यन्तौ आन्तः संघट्टं बीजमावहेत कौंडिलीशक्तिर्द्वादशान्तः प्रक्रियान्तः शिवद्वादशा
न्तः एवं केदारम्भृति तत्र दाधारोल्लेखनक्रमेण द्वादशान्तपर्यन्तं मध्ययामोतरिदेस्फुटं बीजं स्पंदनमावहेदन्तन्त्रसंवि
दामर्शात्मना प्रस्फुरेदित्यर्थः एवमेतद्वर्णितं ब्रह्मस्फुटं बीजात्र सावेणाप्यभिधत्ते संहारबीजं वेहृत्स्य मोक्षं स्फुरेद्ध
मूर्धनि तेजस्यं शांतालुकंठे बिन्दुरूर्ध्वपदेस्थितः तत्रावस्य कंठेत्वेणुरस्य तेनाइकेनाहृत्स्थं फलेहृकारः तेजोऽस्य
मोक्षएवास्योच्चारात् तेजोरेफस्तस्य मूर्धन्यन्नाकूर्धन्येवावस्थानं अत्रमेकारस्तस्यापि कंठतालुस्थत्वात्तालुकण्ठ
एवावस्थितिः ऊर्ध्वपदइति शक्तिशिवपदद्वादशान्तरूपएवं हृदादिस्थानविश्रान्ति प्रसरमेवोच्चारो भवेदिति भा
वः यस्त्वेवंरूपेति हृष्टिप्राप्येत्यादिना संवित्क्रमेण प्रागुच्चारउक्तः सोऽप्यत्राह्लसंधेयः संवित्क्रमेस्य सर्वत्रैवभावात्
नन्वेवमुक्तेन वर्णजालेन किंभवेदित्याशंक्याह इत्यनयायुक्त्या वर्णजपपरायणः अजन्तं परंधाम प्रविशेद
चिरात्सुधीः अयः सुधीरित्यज्ञानित्वस्यात्र प्राधान्यमुक्तमिति दर्शितं तदेव वर्णितममभिधाय मंत्रजेरणाप्याह
वर्णाशब्देन नीलादिय द्वादीतो तेयथा नन्विकिमेतत्त्वमनीषिकयैवोक्तमुत निबंधान्तरमत्र किंचिदस्तीत्याशं
क्याह दीतो तेयथेति अर्थाहीतो मरा व्विग्रेयथोक्तमिति तदेवाह संहारनाविनमस्तोक्त इबिंडयनात्स्मरत्व
हृदयेतस्यालक्षणं स्पष्टमेव हि नादस्य विस्फुलिंगावितव नीलपीतरक्तादिचित्रितं ज्वालीनिहृदंभोजे बीजा

श्री॰
तं॰ लो॰
१८२

दीपप्रबोधिते दीपवज्ज्वलिते बिंबभासिते विचित्रार्कवत् संहारः तकारः नादमात्मकारः अग्नीबीजं फः मकरध्वकारः एता
न्पिंडीभूताक्षरद्वयेण कारेण बिंदुचंद्रादिना च युतो लावहृदये स्मारेत् यावदेकानातस्मिन्समस्तदिनाहूर्ध्वलसंप्रवेश
न योग्ये किं विसकदीभवेदित्यर्थः तद्रमलदाम्सत्त्वस्वरूपयद्बीजं तदेवप्रकाशतादात्म्याद्दीपस्तेन प्रबोधितमा
भिव्यंजितं महिम्नोलिंगप्रथानानितन्यायेन नीलपीताद्यनेकवर्णचित्रीकृतहृदंभोजेजाज्वलीतिस्पष्टनिरोक्ता
त्मीयतामेतीत्यर्थः एवमत्राप्येकत्वा न स्पर्शतोस्पभावनातारतम्येन दीपवद्व्योमार्कवच्च यथायथं दीप्तो बिंबवैं
दयित्वा स्वात्मावभासते आत्मानमत एवायंत्रेयीकर्यादित्याश्रुतमालत्पतामेतीत्यर्थः नन्वेवं लदातामाभेना
स्य किं स्यादित्याशंक्याह स्वयंभामात्मनानेन तादात्म्यं यात्यनन्यधीः शिवेन हेमतां यद्वत्ताम्रं सूतेन वेदितं
श्वेतेनात्मना शिवेनेति स्वात्मैव हि परमेश्वरः शिव इति न त्विकोऽतत इत्यभिप्रायः न चास्यैवमेतद्वस्वीर्यं नील
पीताद्यनेकवर्णोदयद्वारेण स्वात्मसाक्षात्कारस्तत्सर्वेषामित्याह उपलक्षणमेतच्च सर्वमंत्रेषु लक्षयेत् रजस
र्वेषां मंत्राणां प्रतिनियतमेव फलं संभवेदित्यविवादः न च सम्पृतबीजे मारणादिकर्तृमंत्रहते क्रूरबीजे वाप्या
यादिरंजिकथं मंत्रांतरनिर्विकल्पकमर्ममंत्रांतरेष्वपि भवेदित्याशंक्याह यद्यत्संकल्पसंभूतं वर्णजालं हि भौति॰
के तत्तत्संविदाधिक्यवशादभौतिकमिव स्थितं यद्यत्राम हि विकल्पेन यः शब्द इत्यादिनीत्या संकल्पसंभूतं बौ
भौतिकं भेदादिरूपाणि तेमायीयं वर्णजातं तत्सर्वमेव संविदाधिक्यवशाद्भौतिकत्वस्वभावेनैव संप्रबोधकं
कादभौतिकमिव स्थितं भेदरूपत्वेपि संविदद्वैतपरमार्थमेवेत्यर्थः इदमुक्तं भवति यद्यपि संविदेवायं सक १८२

लः स्फारस्तथापि तस्यार्थक्रियेनाप्रतीतो भेदमयत्वादेषां प्रतिनियतार्थकारित्वमार्थिको न प्रतीतौ पुनः सर्वे
षां स्वात्मसात्ताकारलक्षणमविशिष्टमेव फलमिति यदुक्तं एवमेषां स्वरूपांशस्यैशे शिवमयी स्थितिः तद
नाङ्कुरणोभिन्न संसारस्थितिवर्तिनि मितेति अतश्च सर्वेषामेव मन्त्राणां संविदात्मन्युपायोद्रूपे विश्रान्तस्ताद्रू
प्यमेव सादयेदित्याह अतस्तथाविधरूपारूढो रोहतीति संविदि अनाख्यादितद्रूपायामनुपादेप्रसन्नधीः न
न्विह सर्वमन्त्राणां स्वरूपे तावदविवादसिद्ध एव भेद इति सफलेप्येवमपायेतत्कारणभेदादीनवाप्तस्य तत्क
थमेव मुक्तमित्याशंक्याह नीलोपेतः सक्ष्वेडः विसर्गविद्रूपमविदिनं गुरुभिर्भाषितं तस्मादुपायेषु विचित्रता
गुरुभिर्वामनदत्ताचार्येणभाषितमिति संविन्नकाशोप्येनेन दमुक्तं भवति नीलादेर्वाच्यवाचकात्मनो वि
श्वस्य संविद्रूपत्वाविशेषान्न कश्चिद्वास्तवो भेदः संभवेदिति ननु यद्येवं तत्कथमिदं वाच्यवाचकात्म वैचित्र्य
मपक्रियतां नाहि भातमभातं भवेत् तदत्र किं प्रतिपत्तव्यमित्याशंक्याह तस्मादुपायेषु विचित्रतेति एवं सं
वित्त्वाने ओल्लसितं घनामेदं वैचित्र्यं तदुपायमात्रविषयमेव पर्यवसेन्न रूपे यविषयमपीत्यर्थः यदभिप्राये
णैव संवित्तिफलभिदात्र न प्रकल्प्या मनीषिभिरित्याद्युक्तं एवमेकस्मिन्नेवोपाये प्रागुक्तेव परमियदुपायजा
तमुपादिष्टमित्याह उच्चारकरणध्यानस्थानवर्णाः प्रदर्शिताः अवान्तरपदग्रामा बन्धुपायविधिक्रमः नन्वु
च्चारादीनामागमेप्यनेनैव क्रमेण इति कथमिहापीति दुक्तं यन्नेन ध्यानोपक्रममेषां निर्देशः कृत इत्याशंक्या
ह यत्किंचिच्चिन्तनं वीर्यभावनायां च सा पुनः ध्यानेत्तदपि योग्यमेकरणेसौ पितदनौ सस्थाने कल्पने बाह्ये।

श्री॰
तं॰ लो॰
१८३

183

मितिक्रमस्तुपायोयेन अकिंचिच्चिन्तनं शांभवः भावनाशाक्तः सेति भावनात दिति करणं स्थानकल्पनमिति षष्ठाद्याह्निकार्थः
भ्रतिवक्ष्यमाणे एवं पूर्वं पूर्वं मन्त्ररेतोत्तरत्रवीर्यमिति पादक्रमस्य परस्परयोर्हि यस्माद्गुणोत्कर्षः सततस्माद्यर्धमिष्यते इदानी॰
त्वार्थक्रमालंबनेनास्यैवं निर्देशः कृत इति वल्लीपल्लवादयमेव क्रमः समाश्रयणीय इत्यर्थः ननु यद्येवं तत्किमनेनैव
क्रमेण पोय प्राप्तिर्भवेदुतान्यथापीत्याशंक्याह लंघनेन परो ये यो भीमंदबुद्धिः क्रमेण तत्परइति तीव्रशक्तिपाताविद्ध
योगी तु परत्वैकमभ्यासमवेदित्यर्थः ननु पूर्वं पूर्वं मन्त्ररेतोत्तरस्य वीर्यमित्युक्तेन किं स्यादित्याशंक्याह वीर्यं विनायथा वे
दहस्यायस्त्वथवा बलं मन्त्रदेहस्येवेयं स्याद्द्वाह्यान्तःपरिकल्पना यथा पुंस्त्वायारकं वीर्यं विना भक्षोपि षंढः स्वक
र्मणो किंचित्करो विश्वातस्यापि चेष्टा यन्यथाचापयस्या किंचिद्वीर्यमस्तीत्यर्थं तेनाउ शाय नायथा शवशरीम किंचित्क
रमेवं स्थानकल्पनादिरूपा बाह्यांतरुपाय कल्पनापि निर्वीर्यात्वा किंचित्कार्यं भवतीत्यर्थः इदानीमाह्निकार्थमेव
श्लोकस्य प्रथमार्धेनोपसंहरति इत्याणवोनवताभ्युपायः प्रोक्तोनयः स्पष्टपथेन बाह्यः बाह्योनय इति उत्याणादिरि
ति शिवं गुरुतरचरण प्रध्वस्तसमस्त दुर्विकल्पोघः विवरणमेतदरचयज्जयरथ इति पंचमाह्निके कसितं ॥
इति श्रीतंत्रालोकविवेके पंचममाह्निकम् ५ ॥ ॐ कवलयितुं किल कालं कलयति यो ध्यायतां सततं
जयति समस्तजयः साक्षात्तं सारवराकृतोसज्जयः इदानीमाणवोपायस्यैवांगभूतमवशिष्टं दिग्मेय वत स्थानत
रोहि इ स्थानकल्पनाख्यमप्रमेयं द्वितीयार्धेनावतारयितुं प्रक्रमते स्थानकल्पनाव्यत बाह्य उदत्तं बाह्यो अभ्युपा॰
यः प्रविविच्यतेथ मथ शब्दोधिकारेणोति यं च दशाह्निकान्यन्तरमेव तत्सुनर्वा उस्यंडिलमंडलादि चिंतयामिधीयते इ १८३

स्याद्ग्रथपरिसमाप्तेः प्राधान्यात्स्थानकल्पनस्यैव सकलोयं ग्रंथः प्रवर्त्तत इति तदेवाह स्थानभेदस्त्रिधा प्रोक्तः प्राणे देहे बहिस्त
था पवामपि भेदान्तराणि संतीत्याह प्राणश्च पंचधा देहे द्विधा बाह्यान्तरत्वतः मंडलं स्थंडिलं पात्रमक्षसूत्रं सपुस्तकं
लिंगं तूरं पटः पुस्तं प्रतिमा मूर्तिरेव च इत्येकादशधा बाह्यं पुनस्तत्र द्विधा भवेत् पुस्तं लेप्यादिनिर्मिताकृतिः मूर्तिर्गुर्वा
दिसंबंधिनी नस्त्यानंतर्यो ह्यासौ पुनरेत्येकादशविधत्वेपि बहुधेति मंडलादीनामप्येकशूलत्रिशूलादिक्रमेण ना
नात्वात् एवं स्वस्वरूपतः स्थानभेदमभिधाय तद्गतं विधानमुपदिश्यते तत्र प्राणे प्रथमं तावद्विधानमुपदिश्यते तदेवा
ह अथ समस्त एवायं षड्ध्वा योऽतिविस्तृतः यो वसते स एकत्र प्राणे तावत्प्रतिष्ठितः वसते इति भुवनाध्वप्रकाश
नात् प्राण इति सामान्यस्पंदनात्मनि यदुक्तं षड्विधाध्वविभागस्तु प्राणैकत्र यथा स्थित इति विशिष्टे पुनः पदवा
णात्मा विविध एव यद्वसति षड्विधादध्वनः प्राच्यं यदेव चिंतयं पुनः एष एव स कालाध्वा प्राणस्थः प्रतिष्ठित इति
तदेवोपपादयति अध्वनः कलनं यत्तत्क्रमाक्रमतया स्थितं क्रमाक्रमौ हि वैचित्र्यकलनाभावगोचरे नन्वेतत्क्रमाक्र
मात्मनयैव कस्मात्स्थितमित्याशंक्याह क्रमेत्यादि इह हि येव भावानामवभासः क्रमेणाक्रमेण च तत्र क्रमेण यथा का
र्यकारणादौ अक्रमेण यथा चित्रज्ञानादौ स च विचेय एकस्यैवैकदेव चैकविषयत्वे कालभावेन समानकालभा
वित्वं च भावमपेक्ष्य क्रमेणाक्रमेण वावभास इति तथा नाम भावानामेवं कलनापरिच्छित्तिः स एव क्रमाक्रमात्मा
काल इति नत्र सर्वमिदं जगत्संकलनमेवावभासते अन्यथा स्वभावनमेव न भवेत्सं विविचनित्यमाकालयोगो
नास्तीति कथमसौ तदत्र शक्तस्य भावज्ञानस्यापि स्यादित्याशंक्याह कालीनाम परा शक्तिः सैव देवस्य गीयते य

ञ्चामयस्य प्रकाशस्य कालेन योगः सा च शक्तिः स्वेच्छावभासितप्रमातृप्रमेयात्मनो जगतः तद्रूपतया कलने साम
श्री तं लो र्थ्यं न पुनः स्वात्मनि कश्चित् क्रमः क्रमो वेति नह्यस्ये दं हि शक्तियोगे स्वात्मनि स्फोटाद्याविर्भावस्तदाह सैव संविन्नभः स्व
१८४ नगर्भीभूतौ क्रमाक्रमौ स्फुटयन्ती प्रवेशेहेण प्राणवृत्तिरिति हस्थिता सैव कालशक्तियोगिनी संवित्स्वाविभागेनावस्थि
तौ क्रमाक्रमौ बहिः स्फुटतयावभासयन्ती प्राणवृत्तिरिति स्थिता प्राणनात्मतया प्रस्फुरितेत्यर्थः ननु कथंनामियं
प्राणवृत्त्यात्मना प्रस्फुरितेत्याशंक्याह संविन्मात्रं हि यच्छुद्धं प्रकाशपरमार्थकं तन्मेयमात्मनः प्रोज्झ्य विविक्तं भासते
नभः यन्नामहीयं प्रमातृप्रमेयात्मनो विश्वस्य स्वाविभागेनैवावभासनात्प्रकाशपरमार्थकं अत एव तदा दूषणगयाद्य
184 भावात् शुद्धं संविन्मात्रं तत्स्वस्मात् आत्मनः पूर्णत्वादविभागविषयात्स्वा किं मा मेयत्वे स्थिते विश्वात्मनेयमात्मनः
सकाशात् प्रोज्झ्य पृथक्कृत्य विश्वस्माद् उत्तीर्णोहमित्यात्मरूपं विविक्तं नभवभासते समकलभावशून्यत्वान्निरावरणरू
पतया प्रस्फुरतीत्यर्थः अत एवाह तदेव शून्यरूपत्वं संविदः परिगीयते शून्यरूपत्वमिति शून्यप्रमातृत्वमित्यर्थः शू
न्यत्वं चास्य सर्वस्य मेयस्य संहृतया न तु संविदोपि तथात्वे हि निखिलमिदमन्धमूकप्रायं स्यात् यदुक्तं श्रीशून्यं
शून्यमित्युक्तं शून्यं चाभाव उच्यते अभावः स समुद्दिष्टो यत्र भावाः क्षयं गता इति सर्वालंबनधर्मैश्च सर्वसत्त्वैस्तथाशय
तः सर्वक्लेशाशयैः शून्यं न शून्यं परमार्थत इति च यत्तच्च परतत्त्वे मितादिद्यानामित्याह नेतिनेतिविमर्शेन यो
गिनाः सा परा दशा सेयं नाभावो नापि चाभावो मध्यमा प्रतिपत्तित्वात् प्रकृष्टा भावमभावविषयेन नेतिने
तिपरामर्शमवष्टभ्य तन्मध्यमपदावेशशालिनां योगिनां परा शून्यातिशून्यरूपदशा विश्रान्तिस्थानमित्यर्थः य १८४

दाऽऽः शून्यतावस्थितापश्चात्स्वैर्धनविवर्जिताः निर्वाणःक्रमस्वर्वर्मैर्जिनिरूप्याव्योमवत्यसाविति सएव च शून्य
प्रमाता बद्धीभवत्प्राणप्रमातृतामासादयतीत्याह सएव चात्मामेयेस्मिन्नोदितेस्वीकियोन्मुखः पतन्प
शुभ्कत्वेन प्राणसंदोर्सिसंज्ञितः सएव चात्मा शून्यप्रमाता ˘ सोपि मिलामलात्र वित्याद्य केनचिद्संयुतात
मकाणव मलयोगात्माकांततया पुनस्ताबीकरणोन्मुखसंस्वस्माद्भेदितेष्टयक्तौतेस्मिन्नीलसुखादिरूपेमेय
समुल्कलत्वेन पतन्वहिर्मुखीभवत्प्राणादिशब्दव्यपदेश्यो भवेदित्यर्थः किंचिद्भूलनात्मनः स्वविशेषरूपस्य सेद
नस्यैवायमायः प्रसरपरपचारात्रक्षद्व्यपदेश्योनन्तरूपएवायंतस्य शून्यप्रमातुर्ह्लासोद्घर्षभावात्एव स्य
र्मिषशब्दाद्भवाप्तिज्ञेयं यदभिप्रायेणैवमद्वाश्रीकल्लटादयोप्येवमूचुरित्याह तेनाद्भुः किलकीर्तिताकाप्राणपरिण
तातया ह्यंतःकरणतत्त्वस्य वायुराश्रयतांगताः यद्यपि शून्यताबभासस्वेदपुरःसरोसंविन्नाणरूपतयापरिस्फुरिता
तथापितदवभासनेसमानकर्त्रिरूपत्वेनरोपणप्रदर्शनं प्राकंतविज्ञाणपरिणताइतितैरुपात्तनिर्मलमेवोक्तमि
त्यानामोपि संवादितैतातःकरणेत्यादिना अंतःकरणतातत्वसारभूताबुद्धिप्रमातेरित्यर्थः तेन बुद्धिप्रमातृः स
वेंप्राणेणल्लासरतिसिद्धं अन्यथाकथं सततश्राश्रयः स्यात् एवमयमेव परस्याः संविदः प्रथमः परिस्पंदइतितद
भेदतमैव सर्वत्रास्य व्यवहार इत्याह इयं सा प्राणना शक्तिरांतरोद्योगादोहदा स्पंदः स्फुरत्ताविश्रांतिर्जीवोहृत्
प्रतिभासता अंतरत्वाद्यो योसावद्यो याद्ययन्तरतात्मापरिस्पंदः स तत्रदोहदोभिलाषोयस्याः सातदेकनिष्ठत्वर्थः
नन्वेव मुल्लासिताया अस्याः किंप्रयोजनमित्याशंक्याह सा प्राणवृत्तिः प्राणाद्यैरूपैः पंचभिरात्मसात् देहयत

श्री
ने. लो.
१८५

185

कुरुते संविघूर्णितेनेव भासते सेयं सामान्यसंदात्मा प्राणवृत्तिः प्राणापानाद्येतूपेर्यन्तहृदिकारणयाक्रांतेनपांतुभातिकं देह
मात्मसात्कुरुते व्याप्यावतिष्ठते तेनैव देहो घटादिवन्न वेद्यतैव संवित्स्वरूपेणाभासते संवेद्यतया श्वयनत्वमर्थः अत एव सू
क्ष्मानामयं धर्मो यच्चैतन्यविशिष्टः कायादन्यः कश्चिन्नास्तीति यदुक्तं चैतन्यं च विना कायादात्मान्योऽस्तीति मन्वते।
इति तदाह प्राणनाद्वृत्तिनादात्म्यसंवितं विचित्रदेहस्तो यथोपपद्यते तेनाम्न्यानात्मत्वमस्य दिति मन्वते कुरया इति देहा
त्मनोर्विवेकमजानाना नास्य यैमेधां भावः भूतान्येव हि मृदाद्यवस्थायामचेतनान्यपि सुराकारतया उरुपिष्टादय
इव मदशक्तिं शरीराकारपरिणतानि चैतन्यं इति प्रयन्ते कालान्तरे च परिणामविशेषभाक्त्वात् तत्रैव नाशं प्राप्
नुवन्ति तावन्तं च कालं चैतन्यानपायात् स्वस्वसंधानादिव्यवहारादिव्यवहारनिपुणतया चेष्टन्ते इति किमनेन तद
तिरिक्तेनात्मनेति एतदपि मायायाना प्रवचार्वाकाश्च व्यञ्जते इत्याह तामेव बालमूर्खस्त्रीप्रायवेदितृसंस्थितां मतिं
प्रमाणीकुर्वन्त चार्वाकास्तत्त्वदर्शिनः तामेवमतिमिति चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इत्याद्युक्तां चैतन्यं च विना देहप
वात्मान प्रतस्तदतिरिक्तः कश्चिदेवं रूपां बालादिसंश्रयेण सामहाजनानुपसेव्यत्वं दर्शितं प्रमाणीकुर्वत इति
देहाद्यूर्ध्वमपि यदि कश्चिन्न दतिरिक्त आत्मा संभवेत् तस्य पूर्वशरीरमुपहाय शरीरान्तरमधितिष्ठतः एतच्छरीरदेशा
शावादिदशानुभूतार्थस्मरणवत् सर्वमपि पूर्वशरीरानुभूतार्थस्मरणमपि भवेत् न हि न हि तस्य शरीरभेदेऽपि ति
स्यवात् स्मरणविशेषकारणं किंचिदुपलपामः येनेह जन्मन्येवानुभूतं स्मरति नान्यजन्मानुभूतमिति तस्मादूर्ध्व
मन्यः कश्चिन्नात्मास्तीत्येवमुक्तं यच्छ्रुतिरपि विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य १८५

मेनास्ति इति श्रुतत्वात् परलोकादिचिंतामपास्य यावज्जीवं सुखमासितव्यमित्येवं तेन तत्त्वदर्शिन इति यदाहुः यावज्जी-
वेत् सुखं जीवेन्नास्ति मृत्युरगोचरः भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुत इति नन्वेवं तत्त्वमनुशीलयतामेषां किं स्यादित्या-
शंक्याह तेषां तथाभावनाचेष्टाफलमेति निरंतरं न देहभंगे समाः सुरतादिवासनानुयात् समा इत्यपवेयफलया-
कलशार्थ इत्यर्थः तद्वासनानुयेवैषां किं भवेदित्याशंक्याह तद्वासनानुयेनैषामतीव वर्त्मांतरं कुड्यः कृतस्थितं
मृते विचित्रफलसंपदम् नन्वेषां सौगतादिभिरपि साम्ये यत्तेषामप्यवंशायेव मुक्तिः पुनरपि तद्वासनानुसारं वि-
चित्रफलोपभोगस्यादयात् यद्वसंति सौगतवेदादिसंसिद्धांशी केवलदेहस्यैव स्वजन्मैव पुनर्भवेन न समस्य क्र-
क्रिरीहशीति तत्सर्वज्ञास्येव कथमवर्तत तयानिर्देशः यदाहुश्चार्वाकास्तु वराकाः प्रतिलिम्पावाक्काः स्तु इतर्क-
स्यतदीयस्य हृष्याणनावसर इति तत्किमेतदित्याशंक्याह प्रदाक्षं शंकनात्सायवसनानादिवर्ष्यंतः प्रत्यकर्त-
व्यशैथिल्यात्संभावनाप्रश्रयत्वतः अतदृष्टान्यजनताकर्तव्यपरिलोपनात् नास्तिकवासनायाहुः पापात्पा-
पीयसीमिमां यदपि अस्मदपेक्षया दर्शनांतराणां तुल्यमेव पापत्वं तथापि नास्तिकवासनायास्तेनोप्यतिशा-
येपापत्वं यतः आत्मानिषेधवतास्त्रिवेभाविनीयेयमस्तिकावासनात्तस्यास्ताद्वसंस्थन हि नास्तिकंवासनादूषे
न प्ररोहोस्ति येनैतदुपरमो भवेन्निर्मूलत्वेन दार्ढ्यस्यात्राशंक्यमानत्वात् यथापरं त्वात्ममूलत्वेनावलंब्य प्रवर्त्तो-
मिथ्यात्वात्मुच्यमानं दार्ढ्येन प्ररोह मियातैवमेतत् आत्मनो हि नास्तित्वे किमन्यदवशिष्यते यन्नाम जरं मूल-
भूतमधिकृत्य सर्वमिदं स्वावस्थितं स्यात् तज्ज्ञानामेव च परिणामो भवेदिति न चैतन्नवेनासोपयुज्यते इत्यपरे त्वेवं

श्री॰ तं॰ लो॰ १८९ कामिति। तत एवावधार्य अत एवास्तिकवासनायाः प्रादवस्थेनाप्येवं दर्शितं तत्स्थानामग्निहोत्रेज्ञ क्रियामहिंस्यात्म
वं भूतानीत्यायात्मनाविधिनिषेधरूपेण कर्तव्येण यो यिल्पमस्या जायते यदात्मनोऽस्तित्वे यदि केचित्स्यात् लौकिके
किंचिदनुष्ठीयते तावद्यावद्दूरे ग्रास्तां आत्मनः प्रवृत्तिस्तेन तेषां कुशलप्रवृत्तिरकुशलविरतिश्च क्रियत इत्या
त्ततिमित्तं केचित्संभवेत् अन्यथा सर्वं एव किमिदं कुर्युः अस्माकं च किंचिदपि कर्तव्यं नास्तीत्यस्मान् एवास्माभि
प्रेतं किमिदं आमुष्मिकं वा मितं तमित्येवमात्मापश्यात्मापापमत्र संभावनीयः तस्मिन्नुत्पन्ने सति स्व एवमेवन्यायोप
न्यासकदर्थनोपरिहृत्य सेदिखेणिपरलोकत्यागमेवाशुभे बुधैः यदि नास्ति ततः किं स्यादस्ति चेन्नास्तिको हतः
इत्यादिनामित्रसंमतेनापि उपदेशेन तस्यास्तिकवासनायां रूढयान्यया दर्शितं तस्य याजनं तावच्छ्रम
वासाः परलोपाः कार्य इति न देवमत्र प्रसक्तानुप्रसक्तिकया पदर्शन कथामात्रसोहीदिति प्रकृतमेवानुसर
ति अलमप्रसक्तेनाद्य प्रकृतं प्रविविच्यते तदेवाह यावान्समस्त एवायमध्वा प्राणे प्रतिष्ठितः द्विधा च सोऽध्वा कि
यया मूर्त्या च प्रविभज्यते द्विधेति देशकालभेदेन तत्र क्रियया कलाध्वा प्रविभज्यते मूर्त्या च देशाध्वा यदुक्तं मू
र्तिवैचित्र्यतो देशक्रममाभासयत्यसौ क्रियावैचित्र्यनिर्भासात्कालक्रममपीश्वर इति नन्वध्वा समस्त एवायं चि
न्मात्रे संप्रतिष्ठितः यत्तत्र न हि विश्रांतं तन्नभः कुसुमायते इत्यादिवत्प्रमाणनीत्या संविदि प्रतिष्ठित इत्युक्तं त
त्कथमत्र प्राण इत्याशंक्याह प्राण एव सिताः श्रीमत्त्रिशिरस्युदिता हि सा वड्यागादिकालेन निखिलेनाक्रि
वात्मिका शिवापरिमिता या किं भैरवस्य तत्कथ्यते क्रियाशक्तिरितिव्याप्तेति तत्र को नाम संदेहोऽयमनया ०१८९

186

दैनि ममलनाक्षिवाग्निकेयं स्यादिमाशंकयाह यतोऽहोरात्रिमध्ये स्याश्चर्विंशतियागतिः प्राणविक्षेपरंध्रादिशोन्ने
श्चित्रफलप्रदा यत्र षष्टिघटिकासंख्याकस्य वासरस्याहोरात्रस्य मध्ये स्याताराणनृपायाः प्रास्मिस्वर्यः क्रियाशक्तेः प्राण
चाराणां रंध्राद्यैर्द्वारसंख्याकैर्नवभिर्लक्षैरुपलक्षितानामेव चतुर्विंशतिसंक्रांतिलक्षणैः प्रकारैर्घटिकाद्वितिकसं
दिश्चित्रफलप्रदा गतिरूर्ध्वपवाहलक्षणा प्रारोभवेदित्यर्थः अयमत्राभिप्रायः इह खलु सर्वप्राणिनां मनोध्यस
वनितिमेवत्सरत्नपातितं नथाभवर्तने प्राणस्तयात्रादेवसर्वदेत्याप्रकथयत्यास्वरसनएवमध्यमः प्राणवा
हतीति वासेनाहोरात्रेण षट्शतानि श्वसोहंसहस्राण्येकविंशतिः अहोरात्रेण वासेन आख्यातं तु स्वराधिप
त्याग्रहृत्याः सषट्शतासहस्रैकविंशतिः प्राणचाराणां भवेत् नत्र प्रति घटिके शतानि त्रीणि अहोरात्राः षष्टि
वत्तथा घटिकाः वर्षमेतत्समाख्यातं बाह्ये वै घटिका चैसत्याप्रकृताप्राणचाराणां मषष्टिसंशतीनि सार्धेन घ
टिकाद्वयेन नव शतानि भवंति स एव च संक्रांतीनां प्रत्येकमुदयः यदुक्तं चतुर्विंशतिसंक्रांत्याः समयातोः स्वभ्य
वताः शतानि नवैवेह संपकामेकां वहत्यदेति सार्धं च घटिकाद्वयं चतुर्विंशतिया गुणितं षष्टिः घटिका भवेत्ती
त्यहोरात्रमध्येतत्संख्याकानामुदयः यदुक्तं बाह्ये चैवमहोरात्रेण ख्यातं तु वरानने चतुर्विंशतिसंक्रांतीः प्रा
णहंससंक्रमेत् षडनिहादशभाक्राराश्रीवाहोदशास्तनाइति यद्यपीयंतः प्राणचारा अहोरात्रमध्ये भव
तीत्येतावदत्र वक्तव्यं तथापि तथावैतेषां गणनमात्रं प्रदर्शितं भवतीति तत्र हि चित्रफलोदयति मित्रवमपी
त्यपुक्तं ननु यदि यः शिवाया वं यदितिवक्तं प्रस्तुते किमिदमप्रस्तुतमभिधीयते यत्प्राणचाराणामियती

श्री·
तं·लो·
१८७

तितिविनितत्त्वयमेवहिशिवावेदोयस्मात्शक्तेः प्रतिचारमादिमध्यान्तेषु पुनः पुनः परामर्शनं नाम यदभिप्रायेणै
व षट्शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिः जपो देव्याः समुद्दिष्टः सुलभो दुर्लभो जडैरित्याद्युक्तं तदाह तत्र
शाशीतया पानेदानयकत्रतिष्ठति जीवादिरेनेचक्रक्षेनठार्थं सोथमीदृशं ऊर्ध्ववक्रो रविश्वे इायोन्वावान्ति
वेतेरे मध्याभिव्यक्तिमात्तदास्याद्योमनमध्यस्थितो रवि प्रनष्टमितसारो हि तेतत्वक्रप्रेबोधकः विन्दुःप्राणाख्य
श्चैवरविरेकत्र तिष्ठति महासंख्यातीतात्समुपशोत्तात्मिकास्थिता यदा त्वेकत्र वामपार्श्वाद्दक्षिणांतादुद्दंतेव
रन्तत्पाशशीतिष्ठति हृदये निहृत्यगतिर्भवति प्राणादित्यस्ततो नोऽक्रमति तदेहशामपानीयं चंतपंतं समर्थं सां
ध्येवश्यमाणनीत्या ऊर्ध्वक्रमाण मकोटेसार्धं समीलनयास चन्द्रमीशोग्रलद्वयप्रमाणप्राणचारनूपा प्राभा
तिकीसंध्या भवेदित्यर्थः यदुक्तं तत्र सवेशविषमानोऽपि प्रयाणे हृदि मध्यतः यदाश्रमत्र तो याति जीवादिः
त्योनचोऽक्रमेत् प्रभातिके तु विज्ञेया प्राक्तनं तत्प्रबोधिनी तत्पाशाशीनिपापानोनादपकत्र तिष्ठति तदर्थं तान
सहस्रासंख्यावैसमुदाहृतेति नरस्नेतरं चयदा प्राणात्मा रविरूर्ध्वमुखत्वेन चर्नेस्तालव्याद्यात्मसंतरे स्थितः वे
ह्मश्चापानात्मा यो मवत्वेनतितयोः प्रमातृप्रमेयात्मनोः संघट्टात्प्रमातृरूपावाभितिद्यात्तदेव्यं मध्या
भिव्यक्तिमात्तदास्यात् यतो मध्यनाडी संबंधिनो व्योम्नः सुषिरस्य मध्ये तालुस्थाने स्थितो वह्निरूर्ध्वमुखत्वेन प्रमा
णेविषि प्रमातृरूपस्यानपायादनन्तमितसारो रविर्जनितवक्रःस्यप्रकर्षेणबोधकः प्रमाणप्रमेयमयत्वेऽपि प्र १८७
मातृरूपतयावभासइत्यर्थः यदुक्तं तत्र ऊर्ध्ववक्रस्थितो भानुर्ब्रह्मस्थाधोमुखोस्थितास्तदपकमध्यनदन्तराले

187

तस्मिंस्तत्त्वालोकाशांतगोचरे प्रमाणरहितो भावः प्रशांतः शांतबोधनात् व्योमवद्व्योमवत्किंतु तत्संर्थकाल-
कलनात् मध्याह्निकेन विज्ञेया संध्या मोक्षप्रदायिका व्योममध्यस्थितः सूर्यः परादित्य इति कथ्यते अनस्तमितसं-
रोहिजेन च रूपबोधक इति तदनंतरं च विज्ञेया यात्मनाविर्य दैकद्वादशांते तिष्ठति निष्ठतया निर्भवति यथेत्थाप्य
न स्पंदः स्पंदनो नाक्रति तदा निःशेषविश्वोपशमात्मशांतात्मिका त एवेयं महती संध्या तृतीया स्थिता वेरसौ चितने
नवर्तमानेत्यर्थः यदुक्तं तत्र विंदुः प्राणोपहृत्स्थे रविरेकत्र तिष्ठति सम्प्रशांतं तु सैव तिष्ठेम नो व्याहृतिवर्जितः सं-
ध्याप्रशांतभूमौ च स्वरूपमेदिदेश ततः महासंध्यात् विज्ञेया तृतीया परिकीर्तितेति एतत्स्थोपसंहारकृत्वाद्वारेण
प्रकृते योजयति एवं च डाभिरायत्र तत्तत्फलनियोजिका एतस्मैतेन प्रकारेण क्रमेण यत्र यागादौ प्राणश-
क्त्यात्मिका पि(?)वडामार्गांतरविलीकारेण मध्यायामप्येव निश्चलत्वमुपादिता तत्र तस्य तस्य मे त्रसान्निध्या-
नादेः फलस्य नियोजिका भवेदित्यर्थः तदुक्तं तत्र तया निबद्धया देहसान्निध्याने गुणेश्वरः विद्युत्संस्थे केंद्रा-
णां देवि नास्त्यत्र संशय इति एवं प्राणः परमेश्वरी शक्तिरिति तत्त्वयत्र ध्वनः प्रतिष्ठाना मदुक्तं तत्स्वविधिरेव पर्यव-
सेदित्याह अतः संविदि सर्वेयमध्वा विश्रम्य तिष्ठति न त्वमूर्ताया निष्क्रियायां च संविदि मूर्तः क्रमिकस्याध्वा-
कथमास्त इत्याशंक्याह अमूर्तायाः सर्वगताया निष्क्रियायाश्च संविदः मूर्तिक्रियाभासनं यत्स एवाध्वा मूर्तिश-
तः एवमेव वियायः संविदेयन्मूर्तिक्रियात्मनावभासनं स एव भुवनादिरूपो मूर्तिरूपो वाध्वा नत्व तदतिरि-
क्तः कश्चिदाधेयो येनैव माशंका स्यात् न त्वध्वाध्वा क्षस्य प्रवृत्तौ किं निमित्तमित्याशंक्याह प्रभाक्रमेण यात्तेवा

श्री॰
तं॰लो॰
१८८

188

एतेसंपामिकाधरणम् इतिनां भोगपभावात प्रभुज्ञानां घत्तेयते यातवोपदेशनिशिवतत्वात्मनिभेदद्शायांहितत्ततत्वो
ह्लेचनक्रमेण षट्त्रिंशं शिवतत्वं प्राप्यते नोक्तं भोगपभावादित्यदत्तं घत्वात प्रथिगत संवित्तत्वादि सर्वं स्वात्मस्वात्म
तत्त्वं वेत्तीतिभावः तेनाधेवाधाद्युपते इत्यध्यावेति ननु सर्वशास्त्राणां समयमात्रादेवार्थप्रतिपादने सिद्धे दिति
किमत्रानुस्मरणेन न हि सर्वे त्रैवैन तत्संभवेदित्याशंक्याह इह सर्वत्र शास्त्राणामन्वर्थं चर्च्यते यतः यद्यप्यर्थाभिधा
नेशास्त्राणां त्रयी भाति यौगिकी रूढयोगा रूढा च तत्रापि योगिकत्वमेव प्राधान्यं सतिमित्तत्वात तस्याः प्रवृत्ते तत्र यथा
न्यदृश्यमन्नैव यथाकथंचिदन्तर्भावनीयं येनान्वर्थत्वं वीर्यवत्त्यात तदाह उक्तं श्रीशास्त्रान्तरे संज्ञा त्रिविधा
मता नैमित्तिकी प्रसिद्धा च तथान्या पारिभाषिकी पूर्वमेवाश्रयात्तस्यां तत्रान्तर्भावयेत्ततः प्रतीतावसा इत्यस्याक्षेपायं
निकृत्तिर्नौचितोपि चेत् क्वचित्त्वदुज्ञासाप्यस्याकि यदेतां विहिपृश्नके प्रसिद्धेतिस निमित्तत्वेपि क्वचिदेव रू
ढः यदुक्तं तत्र संज्ञा हि त्रिविधा ज्ञेया शिवशास्त्रेषु सर्वदा पारिभाषिकनैमित्ती सिद्धा चासौ प्रसिद्धिभाक् इह
नैमित्तिकी संज्ञा निमित्तात्समागतेति एवमिह सर्वसंज्ञानां निमित्ततात्पर्यवशपर्यवसेयत्वेनैव ममतामित्याह —
ननु यद्येवं तत्सर्वं त्रैवकस्मादेवं नोक्तमित्याशंक्याह नोचितेत्यादि कियदिति नह्यत्र शास्त्रं व्युत्पादने प्रवृत्तमि
तिभावः ननु परस्याः संविदो मूर्तिक्रियाभासनमध्येस्ततो तत्र क्रियावभासने कतरो ध्वा मूर्त्यवभासने च कतर
मइत्याशंक्याह तत्र क्रियाभासनं यत्सोध्वाकालाख्य उच्यते वर्णमंत्रपदाभिख्यमत्रास्ति ध्वत्रयं स्फुटं यत्तु मूर्त्यवभा
सांशः संदेशाध्वानिरीक्ष्यते कालतत्त्वपराभिख्यमेतद्भूतमिह त्रयं ननु कथं नाम मूर्तिक्रययोर्वैचित्र्यावभासो हि १८८

शः कालभेदेनाध्वनो द्वैविध्यमुच्यते तदाद्यंतत्रापि प्रत्येकं त्रैविध्यं किंनिमित्तमित्याशंक्याह त्रिकद्वयेत्र प्रत्येकं
स्थूलं सूक्ष्मं परं वपुः यतो शक्तित्रितयमेवोद्यममध्वाद्वयमुच्यते तेनेति स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन पदवर्णमन्त्रात्मतया भु
वनतत्त्वकलात्मतया च प्रत्येकं त्रैविध्येन हेतुनेत्यर्थः यदुक्तं पदानि मंत्रव्याप्यानि मंत्रा वर्णैकविग्रहाः व
र्णाः स्वनिष्ठा इत्येषां स्थूलसूक्ष्मपरात्मनेति तथा भुवनव्यापितत्त्वानि तेषु तत्त्वादि शिवान्तेके कलान्तर्भाविनके
वैनि हृम्याधारस्ततः कला इति तत्र प्रस्तुतकालाध्वानं तावदवतारयति षड्विधादध्वनः प्राच्यं यदेतत्त्रितयं पु
नः एष एव स कालाध्वा प्राणे स्पन्दे प्रतिष्ठितः प्राच्यमिति पूर्वोद्दिष्टं पदमंत्रवर्णात्मप्राणारूपलक्षणेनेना
पादानादावप्येवमेव नन्वेवं क्रमाक्रमात्मा काल उक्तः स एव कितत्त्वानामंतः परिगणितो नवेत्याशंक्याह
तत्त्वमध्यस्थितात्कालादन्योयं काल उच्यते अन्यत्त्वे हेतुलक्षणमाह तदेवाह एष कालो हि देवस्य विश्वाभासन
कारिणी क्रियाशक्तिः समस्तानां तत्त्वानां च परं वपुः पूर्वं वपुरित्युक्तत्वात् तस्यानेन तत्त्वं एव विश्वावभासनकारिणी
स्वकं नत्रु परस्याः संविदो विश्वावभासनकारित्वं बहिः किं नेष उच्यते तदेव मस्ये स्वरूपत्वमुक्तं स्यादित्याह प
तदीस्वरतत्त्वेन शिवस्य वपुरुच्यते उदिक्ताभेसाकार्यात्मा विश्वैकात्म्यमिवं यतः तत्र स्वाह हि कुन्यखलक्षणा
हि विश्वावभासकारित्वादेव हेतोरेतदीयत्वं तत्त्वमुच्यते कालात्मनः क्रियाशक्तेरेवैतद्धि सकलनात्मकत्वं स्वे
हि र्सिवं रूपमित्यर्थः नत्रु मायादीनामप्येवं रूपं संभाव्यते इत्येतदेव कथमुक्तमित्याशंक्याह शिवस्यैव अदिति
बहिरौन्मुख्येपि स्वात्मनि विश्रांतं यत इदं बहिर्मेखिवस्य या या राद्विरूपमाड्ढ्रिक्ताभोगमत एव कालात्मविश्वे

श्री॰
तं॰लो॰
१८५

189

तस्येदमहमस्मि प्रतीतिरैकात्म्यं स्वात्मसात्कारश्चेत्यर्थः अत एव भेदाभेददशायामिति सर्वैकट्ठोच्यते नन्वेवमनेनैव सिद्धे क-
लनात्कालतत्त्वस्य पृथक्परिगणनेन न प्राप्तमिति एवं कालः प्रसर्तव्यस्तत्त्वतत्त्वमनिंदितमित्यादिश्रुतिविरोध आपते-
रिति किमेतदित्याशंक्याह एतदीश्वररूपत्वेयत् मातृनियमिकिल तत्प्रमातरि मायीये कालतत्त्वं निगद्यते ननु माया-
प्रमेयात् किमेवं कालतत्त्वमुत्तरत्त्वं नाम परीत्याशंक्याह शिवादिशुद्धविद्यांतं यच्छिवस्य स्वकं वपुः तदेव पुंसो
मायादिरागांते कंचुकीभवेत् शिवादीत्यनेन शिवशब्देनानाश्रितभट्टारक उक्तः स्वकं वपुरित्यानंदादिशक्तिरू-
पतामुपेत इति शिवस्यैव स्वस्वातंत्र्यात् आहृतीतपशुभावस्येत्यर्थः एतदेव विभजति अनाश्रितेऽथ तोमायाकलाविद्ये
सदाशिवः ईश्वरः कालनियती शुद्धविद्या रागा उच्यते यदुक्तं शक्त्यादिना च वर्गास्ते कंचुकत्वेन वै पशोः शक्तिर्मायाक-
लाविद्याकालो नियतिरेव च सदाशिवेश्वरौ विद्यारागस्तत्त्ववर्गिणीति न केवलमेषामेवंरूपत्वमेव यावत्प्रमे-
तृत्वमपीत्याह अनाश्रिता शून्यमाता बुद्धिमाता सदाशिवः ईश्वरः प्राणमाता च विद्या देहप्रमातृता नन्वेषां शून्य-
शून्यादिप्रमातृत्वे किं निमित्तमित्याशंक्याह अनाश्रितेऽपि हि शून्यत्वं ज्ञानमेव बहिर्बुद्धिता विद्यात्मत्वं च प्राणत्वे देहे
वेद्यैकतामनना शून्यमिति विश्लेषोच्छेदात् ज्ञानमिति सदाशिवस्य ज्ञानशक्तिप्राधान्यात् विद्यात्मतेति बहिरुन्मेष-
रूपत्वात् वेद्यैकतानेति तत्तद्वैचित्र्याभिसंयोगात् एवं प्राणे विद्यात्मत्वमनीतीतिं देवाउमेप्रत्यभिज्ञायते इत्याह तेन
प्राणपथे विद्याकलनियंविराजते येन रूपेणात्र हृष्टमज्ञिसत्तद्धीयते येन रूपेणेति कालात्मना ननु प्राणस्य स-
र्वशरीरव्यापकत्वेनावस्थानमस्ति अन्यथा कानिचिदवयवानि त्वक्स्वादिवत्सत्वान्येव भवेयुः तदस्यश्री १८५

स्वच्छंदशास्त्रादौ हृदयादारभ्यैव चारः कस्मादुक्त इत्याशंक्याह द्वादशांतावधावस्मिन्देहे यद्यपि सर्वगः ओतप्रोतात्म
कः प्राणस्तथापीसंन स्फुटः इत्यभिप्रायेणोतप्रोतत्वेनेन न स्फुट इति सर्वत्रैव देहे क्वचिद्धि शरीरे स्फुटत्वेन प्रा
णोवभासते क्वचिन्नास्फुटत्वेनेति एतदेवाह यत्नोज्जीवनमात्रात्मा तत्परश्च द्विधामतः संवेद्यश्चाप्यसंवेद्यो द्विधे
र्योभिद्यते पुनः स्फुटास्फुटत्वाद्वैविध्यं प्रत्येकं परिभावयेत् यत्न इति प्राणीयः स्पंदः जीवनमात्रात्मेति स्वारसिको
येनावयवानां जीवनमात्रं तत्परश्च इच्छापूर्वकः प्रत्येकमिति चतुर्णां द्वैविध्ये एवं प्राणीयायत्न इति सिद्धम्
तत्र स्वारसिकः प्राणीयायत्नः कंदादारभ्यैव संविद्यते किंत्वस्फुटत्वेनेत्याह संवेद्यजीवाभिख्यप्रयत्नस्पंदसेदः
प्राणः कंदाप्रभृत्येव तथाप्यत्र न स्फुटः यदभिप्रायेणैव श्रीस्वच्छंदशास्त्रेतत्तः प्रवर्तितप्राणादेव स्थानमुक्तमि
त्याह कंदाधारात्प्रभृत्येव अवस्थानेन कथ्यते स्वच्छंदशास्त्रे नाडीनां वा ष्याधारतयास्फुटं तेनेति प्राणस्यासंवेद्य
त्वेनेहेतत्वेनेत्यर्थः षडंगुलं तत्र नाभ्यधो मेढ्रकंदे च स्थितावेनाभिमध्यतः तस्माद्धि निर्गता नाड्यस्तिर्यगूर्ध्वमधः
प्रिय इति न त्वेवं तत्रैव वहत्यस्वेकेन तत्र मावात्तः साधकानां हितावहाः प्राणो वैवर्ततेतास अहोरात्रविभाग
तः तथात्र ते कथयिष्यामि प्रविभज्य यथास्फुटमित्यादिना हृदयान्मरुतिवितत्य प्राणचारक उक्तः कस्मादित्याश
क्याह तत्रापि तत्प्रयत्नोऽस्मात संवेद्यतया स्थितः तत्र कंठाधरे एवासावपीच्छापूर्वकः प्रयत्नोऽन स्फुटं संवेद्य इति
तत्र न वितत्य प्राणचार उक्तः न हि स्वारसिकेन प्राणचारेणोक्तेन किंचित्फलं वेद्यं याहि चावितः प्राणप्रतानस्ति
द्धिनिमित्तं योगिनां स्यात् प्रदर्श्यमेव मपदेशः तस्य हृदयात्प्रभृत्येव भवेदिति तत्रैवासौ तथा निर्दिष्टः एतस्मात्मा

श्री
तं॰लो॰
१९५

भिरप्येवमेवोच्यत इत्याह वेद्यत्वात्तु दृश्यत्वात्प्राणचारो विभज्यते वेद्यत्वादित्यर्थादिक्रमापूर्वकस्य विभज्यत इति तस्य
त्मना विभागेनोच्यत इत्यर्थः ननु व्यापकत्वात्सर्वत्राविशेषेपि प्राणस्य क्वचित्स्फुटं तदीयो यतः संवेद्यते क्वचित्स्वा
त्मन्येतत्र किं निमित्तमित्याशंक्याह प्रभोः शिवस्य या शक्तिर्वामा ज्येष्ठा च रौद्रिका सत्तदन्यत्र मायात्मप्राणे यत्नवि
धायिनो इह खलु परमेश्वरमेवयत्यानां तासां वामादीनां मध्याद्यत्र मया शक्त्या सहस्थितावात्मप्राणे यत्नविधा
यिनोः प्रभुशक्तिरात्मा प्राणश्चेति त्रयः संमिलिताः प्राणस्पंदं विदधातीत्यर्थः यदुक्तं तत्र तत्रात्मा प्रभुशक्तिश्च वा
युर्वै नाडिभिस्त्रिभिः एवमेषां समानेपि यत्नविधायित्वे क्वचित्कस्यचित्स्फुटत्वमित्याह प्रभुशक्तिः क्वचित्स्व
व्यापृतायां गमनदीरणे आत्मशक्तिः क्वचित्संकोचवस्पंदनेन यथा प्राणशक्तिः क्वचित्प्राणचारेहादेर्यथा स्फुटं
त्वेषु यं वा मुख्यत्वेनार्थाभिनामवयोनितो अंगमनदीरणे च तत्तः स्फुरणादौ च बहिर्भावविशात्मकनाशात्मकनप्रकाश
नाद्यर्थं प्रभुशक्तेरेव प्राधान्येव प्राणस्पंदने कर्तृत्वं कंदस्थाने देहियस्य संकोचविकासनेनात्मन एव प्राधान्यं तत्र
बहिस्तदिच्छैव निर्वंधने हृदि च प्राधान्येन प्राणस्यैव स्वरसवाहित्वात्स्पंदने कर्तृत्वं इत्यत्र हृदयं पुनः सर्वत्रैव गुणभा
वेनस्थितमन्यथैवं भावाभावात् एवमेषां स्वारसिकत्वेन गौणमुख्यभावमुक्त्वा प्रायत्निकत्वेनाप्यभिधत्ते त्रय
मित्यादिना योगिनो हि तत्तत्फलमभीप्सवो यथैवावधानातिशयात्प्राणानां योजयंति तत्रैवात्मानं प्रभुशक्तिस्त
दन्यत्संवेत्ति न केवलमेषां गुणमुख्यभावो भवेद्यावदन्यथापीत्याह अवधानादभ्यासाद्बलवत्त्वादर्थवशा
त् विपर्ययोपि प्राणात्मादिशक्तीनां मुख्यतां प्रति अवधानाद्यथा योगिनाप्यवधानेनैव तत्तः स्फुरयेदित्यात्म १९५

190

नःप्राधान्येस्पृष्टंप्राधान्यात्रागामपिजन्मान्तरीयसंस्कारवशात्त्वात्सिक्तैव प्राणशक्त्यैव नियतमेवं रागस्फुरेयेनात्रात
स्यापव प्राधान्येव लवत्वाय यामल्लादीनां श्रमायभ्यासादा यत्नीकृतया प्राणशक्त्यैव ननन्तत्वादिसिद्धिः इ
णाद्यधावाताभिभूतानां प्राणस्य बलवत्त्वेपि प्रभुशक्त्यैव ननन्तदेगपरिस्पंदो भवेदिति तस्यापवस्थानेयत्वेन से
यांयथैवोक्तिक्रमेनावस्थानं तत्रैव प्राणीयस्यापि यत्नस्य स्फुटतायाः संवेद्यत्वं अन्यथापुनरतथात्वमितिसिद्धं
नत्र प्रभुशक्त्याघातप्राणाभ्यां सह प्राणीयं यत्नं वितरतीति न दक्षतस्यात्तद्वैविध्यं किमर्थं शक्तमित्याशंक्य
ह वामा संसारिणामीशा प्रभुशक्तिर्वितायिनी ज्येष्ठा तत्स्वरूपप्रज्ञानां भक्तानां वै रौद्रिका वितायिनीत्यर्थः
न्नाणीयंयत्नं वितरतीति अत्र किंनिमित्तमित्याशंक्याह वामासंसारवमनात्ज्येष्ठा शिवमयीयतः रौद्रवित्री
कर्त्री रौद्री चाखिलकर्मणां वामाद्या हि प्रभवाः शक्तयः सृष्टिसंहारस्थित्यात्मिकेति न एषां प्राणीयं यत्नं वित
धानियथा संसारिणामथैषां यः पातो भवेत्स प्रबुद्धानां शिवीभावापत्तिर्भुक्तानां च शिवीभावो मुक्त्वेन सं
सार एवावस्थानमिति तदुक्तं अत्रस्वरूपेहस्थानं वामाधो विनिपातयेत् रौद्री संसारिकानंदं कदाचिद्वितरेद
पि ज्येष्ठा स्वात्मप्रलेपं तत्तत्त्वविज्ञानकर्मणोरिति ननु तत्त्वस्वरूपसत्तयैव सिद्धेरिति किमनेनैवमुपदिष्टेनेत्याशं
क्याह सर्वादिततममज्ञातानन्त्रमोपि नापि मोचयेत् ननु तत्र किं प्रमाणमित्याशंक्याह उक्तं च श्रीयोगाचारे काल:
सर्वप्रकाशनात् सर्वप्रकाशनात्मकत्वादिति सर्वस्य शास्त्रार्थस्य तत्त्वपरिज्ञानादित्यर्थः नहि तत्र दतिविक्रमस्य किंचि
त्संभवेदितिभावः अत एवाह उपायनिरपेक्षितं संसारेण तज्ज्ञानं नियोगिनः न तु तत्त्वेन ज्ञानवन्धनैकादिवासि

ताः तदुक्तानेतृष्णादितस्मात्संवित्तिः ततश्च प्रकृतेः किमित्याशंक्याह तृष्णादयश्चेति सर्वे कालाधीना न संशयः सर्वप्रा
श्री॰ णात्मकालस्यामुष्य भावः कथमिति स्फुटः कालाधीना इति सृष्टिः स्थितिः संहारश्चेति त्रिक्रमात्मकत्वात् उच्चार इति प्राण॰
तं॰ त्रा॰ चारः तत्कथमनेन हि तृष्णादीनां यथातत्त्वं परिज्ञातं भवेदिति भावः तदाह हृदयात्प्राणचारश्च नासिकाद्वादशान्ततः
१९१ स॰ ततः षट्त्रिंशदंगुलो जंतोः सर्वस्य स्वांगुलक्रमात् न सत्ते कुटिलेनाक्क्रान्तीति नास्तिकाशंकितस्यास्य देना,सितेओ
टिले कंपांते द्वादशांतः तदुक्तं षट्त्रिंशदंगुलश्चासौ ह्यमायावच्छिन्न इति ननु यद्येवं तदुनिदम् इमे प्राका॰
दि संबंधि निश्चितिमहतीत्याह तृष्णादिमध्ये चेह कथमेतत्संवाच्छन्न इत्याशंक्याह नाडिषु हृदयादिषु देहात
वायवदि तादृशाः षट्त्रिंशदंगुल एव किं तु स्वांगुलापेक्षया न च सर्वस्य जंतोः प्राणचारः एव सोमायावच्छीयो॰
191 दयोपीत्याह वीर्यौजोबलतः स्पंदः प्राणचारः समं ततः अयमत्राशयः संविदेव हि अयं स्फारो यत्र तादिष्टो
महिष्ठो वा जंतुवर्गः समुज्जृंभते तत्र तस्याः क्वचित्कश्चिद्विशेषः यदुक्तं यैव चिद्गगनतोऽभ्युदयेन भाति भास्वति
यथा विविरकोशस्थे सैव चित्कीटकोदरे इति तदाहिताश्च वीर्यादय इति तेषामपि विशेषेण किंचित् निमित्तमु॰
त्पश्यामः यस्तु नैरपेक्ष्यं तावत्तस्य समभिलस्यते तत्र कर्मवैचित्र्यमपराख्यातिर्यस्मात् समप्यन्योन्यापीत्यादि यावीर्याय॰
तिशायायतीति एवं सर्पीटिकाबंधे प्राणस्य चारमानमभिधाय तत्तदन्तरैणान्तर्गतोऽहदेशादिष्टमहोराश्चाशयि॰
विभक्तश्च पक्रमते षट्त्रिंशदंगुलेनचाले यत्प्रमाणाश्च मुमके नालिकातिथिः मासाब्दतत्त्रयोग्योदशस्थितः गा॰
मार्गे सौ प्राणापानत्र्याववरोहावरोहात्तत्क्वचिद्वेन नालिकादीनां सर्वेषामेव परामर्शः एतदेव क्रमेण विभजति १९१

नतिः सपादांगुलयुक्ताः प्राणाः षोडशैव कुंभकम् । निरुध्यते आत्र चषकः स्यंदाच्चांगुलेषु से श्वासप्रश्वासयोर्नालीषो
क्तोडशपात्रउच्यते नवांगुलोनस्थितदेश प्रहरालेख्याः दिनम् । निर्गमे न निर्गमे हृत्तयोः सोढ्येन्न हृदिदले सवत्तभा
गमंगुलयुग्मं तद्दिकत्वतेइति तत्षोडशयाणुणितं षट्त्रिंशदांगुलानि भवंतीत्युक्तं प्राणास्ताः षोडशैव कुंभ
निति अपानवाहिन्येवमिस्त्रक्तं निःस्वसेद्ध्येति तेनेभयत्र द्वात्रिंशात्तदयः यदुक्तं प्राणापानाश्रितेवाहे द्वात्रिंशत्त
दयः स्मृताइति तथा तत्षट्त्रिंशदंगुलात्मनि प्राणचारे सपंचभागमंगुलं प्रतिचषकइति त्रिंशद्वाविभक्ते प्रा
णचारे सपंचभागमंगुलं प्रतिचषकइति त्रिंशद्वाविभक्ते प्राणवाहे त्रिंशच्चषकाभवंति एवमपानवाहेपीतिप्रा
णापानोभयमीलने तच्चषकषष्ट्यात्मनोश्चविकायाउदयइत्युक्तं श्वासप्रश्वासयोर्नाडी प्रोक्तेति निरोसे प्राण
स्पवलिकल्पासे नवांगुथांगुलितदेन नवांगुलिस्थाना त्र चत्तस्तुतदिषु प्रहरोनवस्त्रंगुलीष्वासाङ्गुपादीतीत्यर्थ
यदुक्तं प्रहरः स्यान्नवांगुलइति तद्दिन नवांगुलिमानः प्रहराः अभयत्र चत्वारः अंतरित्यर्थापादानसोदये एवं
निशापि चत्वारः प्रहराः तदुक्तं अहोरात्रस्तत्तोष्टावितिनात्वेव प्राणापानो इनेंदू सूर्याचंद्रमसौ भवतइत्यर्थः
यदुक्तं वामेतरचरेत्सूर्योथमाथां सचंद्रशशी चंद्रसूर्योदयेस्यैवइति तयोः प्राणापानरूपयोश्चास्त्रि दिनयेनर्थयुक्त
दशांतेहृदि चन्नदिदलेसंध्येसायं प्रातः संध्ययोः प्रत्येकं प्राणीयस्यापानीयस्य चान्त्यांत्यस्य चत्तत्सर्थं तस्यमी
लनायासकलेवमत्तदिकदयघस्थानमित्यर्थः अतएवसंध्ययोस्तत्द्विद्वयमहोरात्रस्य च त्रिंशत्तदयः यदाह्वः सं
ध्याकालं विनात्रिंशन्नाडिकोहोरात्र इति यत्तवत्तर्थांतेचदेवेशप्राणसूर्याः सदास्तराः ततोत्तमयसंध्यातत

श्री॰
तं॰त्रै
१९२

र्यंत भवेत्स्ययेइति तथाह त्वङ्गेन यदा ग्रासः प्रमाणसमपस्तदात सर्यंत वृत्तारोहे पूर्वसंख्याभवेन्नतः इत्याद्युक्तं नकेवल
मेव ग्रहणवाहमधिकृत्यापानवाहं चेत्स्यथिगेतत्वं पर्वशान्त्यामथोधभागेतु सर्वं यस्यकीर्तितं पत्संधिस्त संक्षेयाइ
त्यादौ पत्तसंधिग्रहेण पर्यमेवाश्रयोयोत्तः अन्यथाहि कान्तदिक्तनविनियोगास्यात् नकेवलमत्रसूर्यामसोरेव
दयोयावद्वृद्धो नराणामपीत्याह केतुः सूर्यविधोराहुर्भौमादेर्वारभागिनः प्रहरद्वयमतेषांग्रहाणामुदयोनरा
केतुः सूर्यंतभवन्ति पर्वविधौ राहुः तेनयएव सूर्याचंद्रमसोरुदयः सएवानयोरित्यर्थः यदुक्तं राहुश्चरति सो
मेनकेतुश्चरति भास्वतेति वारभागिनः पुनर्भौमादेर्ग्रहस्य प्रहरद्वयमुदयः तस्य प्रत्यहोरात्रमाघंतार्धप्रहर
वतस्योदयप्रभोगात् अन्येषांषष्णां च मातां ग्रहाणामंतराप्रहरं प्रत्येकमुदयः प्रत्यहोरात्रमर्धप्रहरद्वयोपभोगा
त् तदुक्तं पूर्वार्धं भमोदिवसाधिपस्य तथैववांतेदिवसस्यविधात्रु शेषाग्रहाः षड्परिवर्तनेनभुंज ......
न्तिशोपंचमेनेति अथैव प्रथमार्धप्रहरादारभ्यक्रमेण फलेनिर्दिशति सिद्धिर्दवीयसीमोहोभिचारः पादलो
पोहकीर्तनैकला निराघाय प्रहराष्टके सिद्धिर्दवीयसीत्यादिनी मसभेदाः नवसंख्यायामनयोर्दर्प्पोपिकथ्यते
वोक्त इत्याशंक्याह मध्याह्नमध्यनिशयोरभिजिन्मोक्तभोगादा अभिजयति सर्वान्विघ्नानित्यभिजित् तत्र विशे
षः मध्याह्ने चार्धरात्रे चाभिजितउदयो भवेत् अभिप्सितफलं तत्र साधकानां भवेद्विह हि सचकालनीत्यभितांतत्वं
यदुक्तं मध्याह्नस्तालमथातइति नकेवलमात्राभिजित एवोदयोयावदश्विन्यादीनामपीत्याह नक्षत्राणां तद
यदा उदयो मध्यतः क्रमात् तदन्येषामिति राशीनामादीनां यदुक्तं उदनाणिराशयश्चैवतथास्तेषास्तथैव

ग्रहाणां चैव उदयं प्रोक्तं ग्रहाणां चैव तत्त्वतः इति अत्र नक्षत्राणां त्रिभागमुदयस्थाने परिकल्पनीयं ग्रहाष्टके च नक्षत्राणामे
वोदयो पि स्वनेषामपीत्याह नागालोके शान्तेर्ग्रहाशासनेषु नक्षत्रतः प्रधानां नायकश्च विख्यात आदिनायकाः
सप्तनागाष्टके चोक्ताः पर्यन्ताभेदवास्तथा शाक्रसः पारमेश्वर्या वामेश्यादीन् नायकाः अष्टावष्टौ यथासंख्यं आत्मा
चक्रनायकः स्थूलसूक्ष्माः क्रमाभेदा मुदयः ग्रहाष्टके नागाद्यन्तनाथाः यदुक्तं इन्द्रस्त्वनन्तइत्युक्तः सोमो वासुकि
रुच्यते तक्षकः कुजइत्युक्तः कर्कोटः सोमजो भवेत् स राजा पद्मनामाख्यो महापद्मः शुक्र उच्यते शंखो मंदगतिर्ज्ञेयः
सप्तनागा ग्रहाः क्रमात् अष्टमः कुलिको नाम राहुः क्रूरग्रहो भवेत् इति पद्मांच ग्रहवदेव षट्पदि [illegible] सिक्रमेणो
दयः यदुक्तं शनैश्चरस्य कालस्तु भुंक्तेयः कुलिकः प्रिये सोपि दुष्टः समाख्यातः सर्वकर्मसु सिद्धिदः इति लोकेश
रादीनां पुनरायार्थं ग्रहक्रमेणैवोदयो न्यथा सप्तानां ग्रहाणामष्टकैः सह संगत्यायोगात् एतेच सर्वे एवाष्टके
भुवनाद्युनिवसन्त इति तत्रैवावयार्थं इति किं तद्यावर्णितं ग्रंथविस्तरेण व्याप्यव्यापके स्थूल सूक्ष्मतत्त्वे हेतुः
स्थूले हि सूक्ष्मेण व्याप्यन्त इति भावः यथा ग्रहाणां नागाव्यापकत्वं तेषामपि लोकेश्वरा इत्याद्युक्तरीत्या अत एव क्र
मादित्युक्तं तदुक्तं ये ग्रहास्ते च वै नागा लोकपालाष्टकं च ते सर्वे ते यस्यैव तेचाष्टावष्टौ तेन क्रमेणेश्वरा इत्यादि य
वमनेन तेन क्रमेण पृथ्विक्या कलनेयं विराजत इत्यादि यदुक्तं तत्स्मारितमित्यवसेयं नन्वत्र ग्रहाष्टके फल
भेद उक्तः तत्र दिनविशेषयोः कथं नेत्याशंक्याह दिनेष्वपि [illegible] ग्रामानि [illegible] कर्माण्यसंशय तत्र वासना भेद
तः शक्तिः संख्या मंत्र प्रवादितेत्यादि हशास्त्र संस्थान भेदेन फलमपि भिद्यत इति कथमेवं नियम एवमेव दिमाशी

श्री.
तं.लो.
१९३

193

ह कृत्वा सोऽभ्यस्तावाप्तिसंशयेऽपि सूचितः। तेन कदाचिद्व्रतत्रयेऽपि भवेदिति भावः। ननु संध्याद्वयस्य फलं निर्दिष्टं सायं
प्रातःसंध्ययोः पुनः किं नेत्याशंक्याह दिनरात्रिविश्लेषशक्तिः साद्यामिथ्यानयेशतः। तेनोक्तः पुनः सर्वे [illegible] महा
रात्रौ [illegible] दिनरात्रित्रय इति सायंप्रातःसंध्ययोः न इति व्याप्ति मिथ्यानादयः तदेव यदि सितासितादीर्घक्रमौ
धर्माधर्मौ दिनत्रये हीयते यदि न हीनो व्याख्याख्यानेनयेशानः अहोरात्रः प्राणचारैकघितो मासस्ववते य
दिनाम प्राणापानरूपौ सितासितौ परस्परव्यापृत्या वर्तमानौ दीर्घक्रमादिशब्दव्यपदेश्यौ शुभाशुभौ पदौ
हीयेते यो ह्यात्मविकल्पनरूपतायां तेन निर्विकल्पात्मपरसंविद्रूपतेन परिस्फुरणं देवव्याख्याध्यानेन योगो
न वदीक्षयास्त्रानयेशाक्रियात्मिकया दीक्षया निर्यत्नमेव मुक्तिर्भवेदित्यर्थः। एतदेव हि ध्यानयोगान्तो ग्र
स्वरूपं यत्सितासितादिपदयोः प्रत्येकं नामेति तदुक्तं तत्र सितासितौ चर्योपक्षादीर्घक्रमौ च कीर्तितौ य
मौ धर्मसंयोगाशौ महादीर्घभयानकौ हृद्यौ यत्र भवेत्स्वेवः नीयमानाय योगिनी [illegible] दीक्षा
रिघाप्रकीर्तिता नान्यथा भवते दीक्षा रुद्रसायुज्यतेनेनत्र नेवशाह्मभवेत्कश्चिद्यजनेनैव योजने यथाब्रह्मवि
दां दीक्षा नान्यथा तत्वदाम्यहमिति तथा सितासितौ कथितौ सितनामपर्यायवाचकैश्च यकाश्यहः शु
लोकस्थायाम इति धर्मसंतत्याचैवेति एवमहोरात्रमुपसंहृत्य मासमवतारयति अहोरात्र इत्यादिना
तमेवाह दिने [illegible] पूर्ववदिति रात्रिन्दिनवत् तेन कृष्णपक्षे कृष्णानिक
र्माणि [illegible] नीति तदुक्तं कृष्णकर्माणि तत्रैव कुर्वीत हि भवान्न यातः शुभकर्माणि कृत्स्नेऽपि च नयसि। १९३

द्वेतिस्वव्रतइति तथा तदारम्भच कर्माणि शुभान्यशुभदयानि वध्यानमेत्राभिसंक्रमस्यसिद्धेते नात्रमे शयं इति तत्रैव
तिथिविभागमाह यः श्वेत्रो कोकालि शयस्काः सुषेध्रुर्वयश्चिमे तथोस्त्वविश्रमेथैवेति त्याः यंददेशान्तः उ
काइति प्राणवाहेऽपानवाहे वानयोर्विनिपूर्व पश्चिमस्तत्सोर्विश्रामइति यत्तंसेथि द्वे नवस्मागः श्रेर्थयेइति
प्राणीयेऽपानीये चतयोर्मसे मलिनान्तदिर्विश्रमस्थानेस्यान्नत सर्थइतराइति हृदिद्वादशान्तेच विश्रमस्था
नत्वेनार्थार्थिकयोःकायाः खोऽशास्त्रदेवताइत्यर्थः यदुक्तं तदार्थंच यथस्मार्थे विश्रमः परिकीर्तितः मध्येप
वदेशाकाया लिघ्यन्ताः प्रकीर्तिताइति अत्राप्यहोरात्रविभागमाह सपादेद्धांगुलेतित्याः अहोरात्रविभज्यते
प्रकाशविश्रामवशान्मादेव हिदिनतरो विभज्यत इति प्रकाशविश्रामात्मना विभागेन वा वस्थाप्यत इत्यर्थ
कचिद्यत्र प्रकाशस्य प्राधान्यं कचिच्च विश्रमात्मन आनंदस्यतत्र प्रकाशप्राधान्ये दिनमन्यथा तु रात्रिरित्यु
क्तं तावेव दिनद्वय इति तेनैकैकस्यास्तदेः साष्टभागांगुलपरिमाणमायमर्थं प्रकाशरूपं दिनं परं तु विश्रा
न्त्यात्मना रात्रिरिति तदुक्तं प्रथमोदये हृत्यमात्तसर्धांत दिनंभवेत् द्वितीये चैव तत्सर्थे यदा चरति शार्वरी।
ति नत्वयदिहोरात्र स्वप्रकाशविश्रांतितारतम्येन दिननिशाविभागा उक्तस्तासांकोदोषः यत्तु नवाह्याहो।
रात्रादिति क्रमेणाप्युक्तं अंतःप्राणापानात्रूपं दिननिशाविभाग मुहूर्तंच्यात्त्वसं तवमितयोरवस्थानस्य व्येतत
द्रूपं वसिवनः प्रतिभातीत्याशंक्याह संविदातितत्त्वोयत्वान्यकाशानंदयोर्विलीनो लोकहसे याव किन गाता
वतेवदिनवये इति तत्क्षणमिति संदेव प्रकाशानंदमयीत्यर्थः अतस्तत्तयासंविदुदयः प्रमातॄणां वेघग्रह

एवमवादे स्यात् तत्स्यात् कस्य विलक्षणः कस्यचिद्धि कल्पः कस्यचिन्निमेषोपि वा स्यात् अत एवाह यावदेव बहिःसंवित्तिः कदाचिदि
श्री॰ नमस्कृता तावन्नेव द्वयः कल्पो निमेषो वा तत्स्वपि नन्वेवमपि भवतु को दोषः न ह्यस्य वेद्यग्रहणपरत्वे स्वात्मनि
तं॰लो॰ विश्रान्तिपरत्वे वा किं तत्कल्पकस्य तथैव भवत्वन्यथा वा इत्याशंक्याह यावान्वेदकभेदो विश्रान्तो यैः कल्पकत्वयः तावदे
१९५ वास्य नयनेन्द्रियैः स्वात्मचर्वणं विज्ञेयमिति संविदः अस्य मयत्वमिति वेद्यप्रकाशस्यान्यथाभावात् चर्वणमिति विश्रा
न्तिपर्यवसानाभ्यां च साम्यमेव निवेदितं ननु स्वात्मविश्रान्तिपरत्वेप्यन्तरूपाणां सुखादीनां वेद्यानां सद्भावान्नरूह
णं घरत्वं न हीयेतेति किमनयोः तत्कल्पकत्वं स्यादित्याशंक्याह वेद्यवत्त्वं हि संवेदोपि हृदयेवायं हृद्योज्झिते सर्वथा तन्म
194 यीभूतिर्हिनिवेदत्स्यितानिशा वेद्यं नाम बहिरस्त्वन्तर्वा माभूत् किमनेन प्रयोजनं यावता हि तन्मयीभावः सर्वथा
दिनेदेवस्य तावत्स्वात्मविश्रान्तिश्च निशेत्युक्तस्याकं विवक्षितं तेन यावद्वेद्यग्रहणस्तावद्दिनमन्यथा त्वरात्रिरिति
यदाहुः ततो यत्र यावन्मात्रं वदनया वेद्यग्रहवेदका विश्रान्तिभूमौ प्रकाशानन्दावभासते तत्र तावद्रूपमेव दिनानि
शेति अत एव दिननिशायोस्तत्कल्पकस्य त्वमेव न भवतीति न कश्चिन्नियमः द्वयोज्झितत्वस्य तेन वेद्यस्यानवक्लृ
प्तिरेवापोहलिताने वेवमभ्युपसंभवो दर्शितः नयनेन्द्रबहीरूपे वेद्ये किंचित्संभवेत् ननु यायं संविदः प्रकाशवि
मर्शयोरेकतरप्राधान्यद्विशाखतः सकिं प्रमाद्रूपमपि संभवेन्न वेत्याशंक्याह वेदिता वेद्यविश्रान्तो वेदनात्मे
नमुख्यस्थितिः वेदितेन निस्तानावेद्येनेति विचारयिता विसृष्टेत्यर्थः तेनैकत्र प्रकाशप्राधान्यमन्यत्र विमर्शस्य
तिप्रमातरपि हि द्वैविध्यं वेद्यमुपदिश्यतेत्याह प्रकाशितात्मनात्मानमात्मप्रकाशः स्वरूपकः विमर्शनान्तरीयक एव हि। १९५

स्वरूपलाभो भवेदिति भावः एवमत्र ज्ञानविकासमनार्थं तयात्रितयोपि विविधा प्रगुणीयोगेन प्रमातृसैव विध्यमिदेति
तिभावः अत एव प्रसंगाज्जाग्रदादिस्वरूपमपि निरूपयति जाग्रदेदिद्विता समोवेत्भावः प्रतानतः एवं समेतये
रात्रिदिनयोस्तु यं मध्यं जाग्रदिति वेद्यविश्रान्तेरेव प्राधान्यात् पुरातन इति विमिश्रतात्मकः स्वप्न इति वेद्यस्य
कथंचिदप्राधान्यात् पर इति सत्तामात्रनिष्ठः सुप्तमिति वेद्यतो प्रवृत्तयात् प्रहृष्यमिति प्रमातृभेदस्यापि विगल
नात् अनेन च विश्रान्तताव प्राणनमिमित्यायुक्तं स्यादिति ननु रात्रिदिनयोर्बहिः कदाचित्साम्यमेव कदाचिद्वा
वैषम्यमिति किंनिमित्तमित्याशंक्याह कदाचिद्बहिर्विश्रान्तिसाम्ये नात्मनि चर्वणं वेद्यवेदकसाम्येनात्मारा
विश्रान्तत्वात् यदा कदाचिद्वेद्ये स्वात्मनि चञ्चलकस्तया विश्रान्तिर्भवेत्तदेव वेद्यवेदकयोः साम्यं भवेत्त
दप्राणितं च रात्रिदिनयोश्च तत्साम्यं यत् सर्व एव योगिनो महाप्रयत्नं विषुवत्कालमाश्रयन्ते यदुक्तं वेद्यवेद
कसाम्येन वस्तु विश्रामचर्वणे यदा कदाचिद्भवति सा रात्रिदिनतुल्यता विषुवत्कालयोगो योगिभिः
समुदाहृत इति एवं च वेद्यस्य वेदकस्य च विश्रान्ते राधिक्ये दिनस्य निशायाश्च दैर्घ्यं भवेदन्यथा त्वपचयः तदा
ह वेद्यविश्रान्तिराधिक्याद्दिनदैर्घ्यं यतश्चात्र सूत्तस्यात्स्वात्मविश्रान्तिर्विपरीते विपर्ययः स्वात्मेनैवकेप्रबुद्धेदि
वेद्यविश्रान्तिकालिकात्स्रुतेति अन्यथा हि वेद्यविश्रान्तेराधिक्यमेव न स्यात् स्यादिति अर्थात्तस्याविषयवयति
मितं विपरीत इति स्वात्मनो विश्रान्त्याधिक्ये वेद्यस्य वा तथा नियतः स्वात्मन्येवात्मैक्यविश्रान्तिमिलाषविका
सरतामपेक्ष्यापि वेद्यविश्रान्तिरल्पीयसी भवेद्येन निशाया दैर्घ्यं दिनस्यापचयः तदुक्तं द्राघीयसी वेद्यदृति

श्री॰
तं॰लो॰
१९५

दिने दैर्घ्यं यकल्पते तथैव स्वाम विश्रांतिहानिः स्याद्वाति विस्तर इति प्रयमेव वाच्यपदेनोपयुक्त इत्याह इयमेव दिनारात्रिमू
नाधिकरसंमावदेत नन्वेनयं दिस्वरात्रिन्दिनयोः स्थितयोऽस्मिन्निति केक्रमेय यथा तव साक्षुक्तमुपपद्य प्रकाशविमर्श॰
योरेकतरप्राधान्यात्मतिप्रमातृविशिष्यते तथा बाह्येपि प्रतिध्वन्ने विशिष्यते तेन वेत्याशंक्याह यदे देहस्थे
रात्रे तन्नाधिके तेनोक्तं तथाप्रदेश्चपीत्येवं तद्विशेषेणनोदितं विशेषेणेति देहमधिकृत्य दिनतथात्वेनाहित
कथं ततत्फलसंपन्निनिमित्तं स्यादित्याशयः नन्वेवं रात्रिंदिनविभजने किं प्रमाणमित्याशंक्याह श्रीयैयंव
कसंतानविततो व्याभाकरः दिनरात्रिक्रमे मे श्री शंभुरिमम पप्रथत अत एवान्यथानैर्यतद्विभजनं कृत
तदग्रायमेवेत्याह श्रीसंतानयुक्त्याह स्थाने बुडाब्बुद्दयोः इदा आरभ्य यत्नेन रात्रिंदिनविभजनं तदस
त्मिनयदेतं प्रदेशोऽत्सभाविनि ब्रबुद्दस्थानमेवेतद्दिन तेन कथं भवेत यत्नामप्राच्योर्हृदयादारभ्य द्वादशा
तेयावन्नमर्थपरीमाणं प्राणीयमाप्येस्थाने बुद्बुदस्य परं तत्र बबुद्दस्यान्तं तेनैव बुडाबुद्दस्थानवदनेन सर्वे
ष्यो विस्ताद्रात्रिदिनयोरपि विभागः तृतीय बुद्दस्थाने दिने ब्रबुद्दस्थाने तत्र रात्रिरितिन तयुक्तं यदेतः प्रवेशा
त्मस्य पानवाहेस्थानस्य विशेषाद्रात्रिनपरिकल्पितमबुद्दस्थानमेवदिनं स्यात इति पूर्वापरव्याहतं तन्न
चैतद्विद्वेषप्रवेमस्माभिरुक्तमिति न शिष्टं निंदा कृतास्यादित्याह प्रवेशे नतनेदं वाममश्राग्रतमन्ततः देये
तद्दर्शितेनोपामात्मसंयेकांतदर्शिनः इदानीं प्रकृतमेवावतारयति आख्यातः क्रमपदेनोदयस्तत्रवाणोत्तुनः
शाषी र्णमाना रातमनेकैकांक लांग्रतिथिरमेत्र द्वादशांतसमीपे त्रयोपंचदशी तदिः सामावस्या॰ १९५

वमलीनश्चंद्रः प्राणार्कमाविशेत प्राणगत इति तत्रास्य प्राथास्यात् तेनत्र दिस्थानावस्थितां यांनिर्यं प्राणादिसंज्ञं
कमेतेनसांतस्यामपानेचंद्रः स्वरादीनामपानद्रूपेणहेतनैकैकांकलांप्रत्येकैककलाक्रमक्रमेणसैणर्म
मादये यावत्स एव कलामात्रशेषस्मात् तीणः मन्द्वा दशांतसमीपस्थायां पंचदशात्तरात्रिकायां समावस्यार्थं
प्राणाकमाविशेत्र दंतलीनो भवेद्यदेवास्य वहिरस्तमयाद्रस्यद्युते नचैतन्निर्मूलमेवोक्तमित्याह उक्तं श्रीका
मिकायां वनेर्द्वियः प्रकृतिःपरा अर्थायैकमतेमायाह्वितंत्राशिवरूपिणी चेत्स्वरूपात्मनादेहद्वायेन्वविलाप
वेन इहखलु पराहशी तएव शिवरूपिणी शक्तिमदविमुक्ता प्रकृतिर्विश्वात्मनिभूः संविन्मायास्वरूपेणाप
नेयोपनशीला प्रथमे प्राणात्मतया समस्कुलं नीद्विधं प्राणापानात्मतया द्वैयमापन्नासती नोर्ध्वपवना
यएवापि ऊर्ध्वाधःप्रवाहात्मनाथार्थैकमते दत्तवामनाभेदेनः समप्रविभागेन प्रवहतीत्यर्थः अत एव प्रा
णापानदशामधिशयानापरासंविद्ब्रह्मनाप्यायकाविनयादेहपद्मस्थेनरूपेणात्मनाचचांद्रीणामेवक
लानामपचयाप्यविलापयेक्रमादयेदित्यर्थः नत्वचांद्रीणांकलानामपचये किंनिमित्तमित्याशंक्याह श्रुत्व
तं चंद्ररूपेणद्वियाविंशत्यापुनः पिबंतिदेवताः सर्वे दशपंचपराः कलाः अमोशाद्गृहीतस्या मावास्याति
स्वरूपिण्या चंद्ररूपेण षोडश्याभिन्नमस्तत्र स्थितं तत्र नद्वियाहृष्यमानसितत्रूपं पंचदशकलात्मना तद्धि
ज्ञितश्रुतानि सत्कात्मरूपकलात्मनाचेत्यर्थः तत्र पंचदशकला सर्वएव बहिःस्वराद्यंतःकरणानि कार्याणि चा
प्यायलिप्सयापिबंतीति येन सांप्रतिदिनमपचयः स्यात् यदभिप्रायेणैव यस्मिन्सोमः स्वपित्यनेरन्वहं पीयमान

श्री॰
नं॰ लो॰
१९६

196

क्षीणः क्षीणः प्रविशतीत्यादिनान्यत्रोक्तं अमाख्या षोडशी पुनः कलात्मरायुपसंहृत कलापंचदशका वशिष्टस्वभावता॰
क्षेपरूपानपवगृह्णोति विवक्षितं वस्तुस्वदितित्वा दीक्षणेऽस्मात् तथैवेयमपीत्यर्थः यतः सान्निध्यस्य पंचदशकला
क्रोडीकारितया प्यायकारिणी अतएवेयममासहयोगाद्येन पंचदशानां कालानां वसनामावस्यात्वद्वयदे॰
शेषेत्यर्थः तिथौ पुनरस्त्र दर्पितत्वादीपवारिकस्तथा यदेशस्त्यार्थायः एतदेव प्रकृतेऽयोजयति एवं कलाः पं
चदशाष्टीयंतेऽशाशिनः क्रमात् यत्या धिस्यात्ता अपि तदा ताः षोडशीतत्वे षोडशीनत्वीयंते यदक्षुतादा॰
त्मादर्कस्नातिपपयितं मतमत्यभिप्रायः इदानीमेतदंतरभाविनं हक्षसस्य लक्षस्य वपतस्य संधिं दर्शयति तं
वपंचदशीयसोनादिः प्रतीपचंद्रमाः तत्र ष्टयांगत्तसर्यपल्वसंधिः सकीर्तितः पंचदशीत्वदिरिति अमावस्याद
यस्यानमतएव प्रतीपचंद्रमा इत्युक्तं यदि तिथाणीयं षोडशान्तदिसंबंधि तत्रु संबंधियुभयोर्भवतितत्कथ
मेकस्यैव प्राणीयस्यातत्सर्थस्यासो स्यादित्याशंक्याह तस्मादिश्रामतत्सर्थादामावस्यं प्रति दले एवं प्रतिप
दं चार्थमिति संधिः प्रकाशयते तस्माणीयमेतं विश्रामतत्सर्थमवलंब्य पुरादलं प्रथममर्थमामावस्यं तत्सं॰
लग्नं परं द्वियं पाचानीयमाद्यंतसर्थप्राति पदं तत्संलग्नमिति प्रनयोरुभयोरर्थयोः संमीलनात्प्रतिपद॰
मावस्यांतरालभूतो भावेकतत्त्वात्मा संधिः कल्पनेत्यत्यापदिश्यत इत्यर्थः तदुक्तं सपत्त संधिः प्रतिप
त्पंचदशेणार्थयदंतरं मिति इदमेतान्प्रयानतत्तया पूजाकालत्वेनोक्तं यदुक्तं नदिवा पूजये देवं रात्रौ नैव च
नैव च संध्ययोः देवेशं दिनरात्रिपरिक्षये इति अत्र विश्रामतत्सर्थपवार्थिकया विभक्तेय दिसंधिर्व्याख्या॰ १९६

यत्तेनांतिस्तिथिद्वयस्याप्येकैकवत्तदिर्यार्थिकयास्यादित्येकस्यास्तदेवेति नियोगाभावादासमंजस्यपर्यवसेयदित्यलंब
हुना एवंचाणेपक्षोवयंप्रदर्श्यस्पर्यग्रहणमपिदर्शयति नत्वत्यानिमदेतस्मिंस्तसर्थार्थेपुरादलं प्रमावास्यां
पदिस्तेवानुसर्थात्तस्यंग्रहेविषयत् अर्थेचार्थे चार्थार्थेत्त देवर्यार्थेत्तसर्थार्थेत्तस्मिन्नंतर्येनेनपरिकल्पितेनव स
र्यहृयग्रहणर्थः नत्वैवंसतितत्तसर्यद्वयमथ्यादामावस्यंपूर्वमर्थर्यान्यस्मिन्नानिपदेर्थेवस्समाणहएणशाब्दाभि
भिधेयानितिथिक्षेदाहिशास्तत्तसूर्यग्रहणंकर्यास्त्रतिपदमावस्यासंत्रटात्तसूर्यग्रहणंभवेदित्यर्थः नन्वेवमाव॰
स्यायात्सूर्यग्रहणंभवेदित्यत्रकारवाशायइत्याशंक्याह नत्वार्कमंडलेलीनः प्रागसीत्स्वतिनरकापु तमसमात॰
तिवेदिंडमहत्त्वमंदिकासतः मधिनमूर्तंतमवायथायघमर्कैणसन्निकर्षात् इंडसहभूरितिविधो॥
बाङ्गरिसुकातन्महचारित्वात् अन्यथैषांचयागानामपिसंदेहेटोनभवेदितिभावः यदुक्तं रविविंबान्तेच॰
वेइचेंद्रविंबंतदाभवेत् तदंतेभवेदाङ्गवसूत्रार्थीवरानने अस्त्रंतंसवतेचेंडेराऊसग्रसतेनतदिति न॰
नत्रयाणामप्येषांमध्येकिंसतत्वमित्याशंक्याह अर्कःप्रमाणंसोमस्तुमेयंत्वातेतिवायवाकोराहुर्मर्थ
प्रमानामसवासाद्वदकोविदः तत्रपदनमेभस्तयोविलापयितृमतद्यः तयोःप्रमाणप्रमेययोराच्छादने
स्वात्मसाकारेणतिरोधानेनपुनरंतमेवविलयः संस्कारात्मना पुनरपिबोधकमाहात्म्यात्तदुभयस्या
पिभावात् अतएवोक्तंविलापयितृमतमइतितनइत्याच्छादकत्वात् तमसोप्यावरकत्वमेवतत्त्वे नन्वेव॰
मेतद्विलापनेकः इत्यमइत्याशंक्याह मतंचंदद्वयोहासोपद्धयोमातविलापकः मेतोमातमानप्रमेयानां

श्री॰ ते॰लो॰ १९७ संघट्टः सामरस्यं ततः समरसमिति महद्वयमेव ग्राह्यः प्रकाशाविलापकः तद्वयसंघट्टनेन एव संविन्मात्रसार एवेत्यर्थः
यदाहुः प्राणार्कमानहठसंघट्टितमेव चंद्रविद्यावितत्मजरसोत्तमकितःस्वमाना स्वभावराहुग्रहणजपवरविंबसं
तग्रहणे पाहेत्र मध्ये त्रयसंघट्टनं तत्रेति अतएवचायं कालो महापुण्यप्रद याह अर्केन्दुराहुसंघट्टो ह्यात्मा प्राणो ह्यपानः संवेदको
अद्वयेन तत्तत्वेन पुण्यप्रदमहाग्रहः अद्वयेनत्विमात्रात्मिका भवेतीत्यर्थः तदुक्तं राहुरादित्य चंद्रो च त्रय एते
स्याग्रहः ह्यध्येते समवायेन तन्महाग्रहणं भवेत् सकालः सर्वलोकानां महापुण्यप्रदो भवेदिति नन्वयं सूर्या
दीनां संघट्टः किं प्रतिपदमावस्यासंभेद एव भवेदुतान्यथापीत्याशंकाह अमावस्यां विनाप्येष संघट्टश्चेन्म
हाग्रहः यथार्केमेषराशिगतः सदा वर्त्ततीसहनीदिनी अमावस्यां विनापि संज्ञायामेव प्रतिपदि यद्येष संघट्टः स्या
त्तदापीदं महद्ग्रहणं भवेदेव यथा वह्निसंज्ञार्करहूनाम स्थित्यामेवावस्थानादेकस्येण वैशाखमावस्यायां प्र
हरहयादूर्ध्वं संज्ञायामेव प्रतिपदि सूर्यस्य ग्रहणं संभवेदुभयोस्य यत्नगतत्वात् हस्थितस्य संस्पलेवनाहतत्त्वा
त एवं यत्र प्रतिपदमावस्यासंभेदेन सूर्यग्रहणं भवेत्तत्रामावस्यायां मोक्षस्तु प्रतिपदि श्चेत्यथा तूभयमपि प्रति
पद्येवेत्यर्थसिद्धं तदेवाह अमावस्यायदा तर्यल्लीवं प्रतिपदे द्ले प्रतिपत्सु विसंज्ञासा न्नमोक्षो हरयोगविधौ तन्मा
सेचविधुहरीहेतविसृक्तं हरयोविधाविति तस्मिन्हि हरीभूतेन तन्महर्चवीराहुरपि तथा भवेदिति भावः अस्यच
ग्रहणस्य महत्त्वे निमित्तं दर्शयति ग्रासमोक्षान्तरे स्नानध्यानहोमजपादिकं लौकिकालौकिकं भूयः फलं स्या
त्पारलौकिकं भूयः फलमित्यनेन फले यदुक्तं तत्र स्नानेन तत्थ्याने भुजाहोमजपादिकं यत्कृतं साधकैर्दं १९७

197

वितद्देनतफलंभवेदिति पारलौकिकमेनिमित्तमाह ग्राह्यग्राहकतासोमभास्वलयेलक्षणमाविशेत् मोक्षमार्थ
नष्टजादिकंर्वस्थंशार्कयोर्ग्रहे इहावलयोगो चेन्द्राकयोर्ग्रहेसूर्यग्रहणं ग्राह्यग्राहकयोः शमेयथमाद्यर्थः संबं
धत्तरूपायः सोमभस्वरतपात्मनि पुरस्मिन्समानवियाविशान्सर्वांवृत्तिमवलंब्य लक्षणमात्रं ध्यानादिकर्वमोक्षा
भागपहस्थानपवेस्यर्थः यदुक्तं पतद्द्वयंपरित्यज्य पूर्वोक्तकरणेन च उन्मन्यंतेस्थितो नित्यं परहंसवलंबकः परि
त्यज्यतृयः सर्वं ध्यानमास्थाययोजयेत् तस्यमुक्तिर्नसंदेहस्तस्य यासिद्धिभाग्भवेदिति तिथिच्छेदादिसत्त्वमथि
कम्बापेनलक्षयति तिथिच्छेदाक्षणे कासोहृद्गतिः श्वासनेधनं प्रयत्नजं यत्नजेकरेचनादथरोधनं यन्नामर्क
सवशेन शीघ्रमेवप्राणस्य प्रसरणात्मकमेवामावास्याभागः प्रतिपद्भागमनुप्रविशतितद्वयेतेऽक्षणंति
थिच्छेदयोः कार्यकारणयोरभेदोपचारात्कासश्वेति यन्नामचनिश्वासवशादपानवाहस्यकेण प्रसरणं
तिर्थ्यावधिकेभावेनपूर्णेनयापूर्णमासेदयत्नदुच्यते बहिर्यंनिःश्वसनेचेति एतस्योभयस्यैवोभमयोविना
मपिकासश्वासादिनास्वरसतयवोत्पद्यतइत्युक्तमयत्नजमिति यदुश्चावेतराचेद्धत्र्येणपरागोभवन्नपितेत
नवधानान्नपरं लक्षतेयोगिनांप्रत्नभ्यंहृद्रपरागयेषितन्प्राणस्यरेचकस्यकार्यात्मनाथत्वेनभवेदिस
क्तं यत्नजइति तिथिच्छेदक्षणोत्तरयंहृद्वैचैवदिनंभवेत् क्षणैचैवभवेत्कासोनिश्वासोयतनश्चयत्नेइति तथा
तिथिच्छेदस्तथाहहिः कासाश्वासादिवाभवेत् प्रयत्नजोयत्नजश्चप्राणवृत्तिनिरोधनतइति एतेद्वापानका
हेष्यतिदेष्टमाह प्रवेशप्राणेविशातिचेद्धर्धरेखयामस्य पत्रेकनार्यसंवेदयेतद्वकालगायोविष्टुवयेन श्वासकेसप्राण

श्री॰
ते॰ लो॰
१९८

198

शालिशशांकाभ्यनंतसंदेशः तस्माः पंचदशोत्रस्थूलिथयः सितपक्षगाः एवं पूर्वोपेयवगम्या शालिशशांकेर्दृदेनम
वरोहतिचिदाभ्याशालाल्पर्यः प्रतितसैकेव ध्यानप्रवृद्धोस्त्रुज्वालयाकलयाख्यामयमिंदुपरिष्ठ्रयेयेनप्रतिपा
येककलो द्वितीयस्यां द्विकलश्त्यायात्मनाक्रमेणसंपूर्णाशालिनः शशांकस्यान्तेतन संदेशः पंचापंचदश
तस्मएवसितपक्षगास्तिथयोभवेयुः यदुक्तं प्राणाद्वैसायदाप्राप्तस्वयस्तांप्रथमोत्तदिं पूर्वमर्थतद्वः प्रोक्तं।
तस्मर्थमपरंनिघोस्युपक्रम्य प्रतिपत्सातविक्तेयाचेदैकैककलोभवेत् द्वितीयायोद्वितीयातद्वृद्धिमेतिक्रमेणत
निश्चयश्चैवमारभ्ययावमंचदशीततिटिवित्ति प्रत्येवपक्षिसंयिताभ्यतिदिशति अमायां पूर्णमस्तसांपूर्ववत
तसंयिता इंदुप्रस्तु अतिपत्संधौपूर्वप्रवेशिनः येहिकंयदृशोवांइमाथकानांमहाकाले प्रागवदन्ययमा
सःप्राणवाखेहृदुच्यते पूर्णेमस्यैत्योयसामेवविधायांयंचदशांतसांपूर्ववदितितसर्हयसंमीलनयापूर्वे
ति पूर्वेयौर्णमासंसंयिलतर्णतमर्थतस्मवेशात् एतस्मयद्यपिपूर्ववदितिदिदेशा कृतार्थमेवतथापिपूर्णि
माप्रतिपत्संभेदेनैवेंदुप्रदोभवेत्नतस्युज्ञायामेवप्रतिपद्यपीतिदर्शयितेमात्ताउक्तं येहिकमितिसृष्टिप्रा।
यात्यात् प्रागवदन्यदितिमात्नमेयमंयेदादिति यदाहुः शक्तिसंसृजतस्यथारसक्रमात्पूर्णमिंदुदृणाराहुरा।
हरवन् छादयेदिहमहाशुभोग्रहोद्राविते पिवतितेमहामनिविति इदानीमासमापसेहरचनप्रमवतारय
ति प्रयमित्यादिना तमेवाह यद्दृस्तपद्संघलेषकोहृदयाक्षकरादिषु तिथुन्माद्यादिकेषद्वकेऽर्याणेभ्य
तयायसेमकरादिष्वर्थान्विगुणोतेष्वतेन षड्विंशगुणैः षड्गुणतानिषद्विंशाद्भवतीतिभावः मोषेहिमकरेसा १९८

दर्षोयावदाषाढेमिथुनस्य यदुक्तं षडंगुलं वसंक्रामेमकरादिषुराशिषु भानोर्माघाद्याषाढान्तं भवेत्तन्मोत्तराय
णमिति श्रुत्वैवविषुवत्संक्रान्तिंदर्शयति संक्रान्तिस्तिलघट्टमिथ्याङ्केवाष्टादशांशकले मेषप्राप्तेरवौ पुण्यं विषुवति
दैलौकिके अष्टादशांगुलइति प्रतिसंक्रान्त्यंगुलषट्कस्यभोग्यात् हृदयाद्दयस्यान्तासंक्रान्तिर्मकरेस्त
ता षडंगुलान्यपरस्त्यक्त्वाकुम्भेसंक्रमतेपुनः कुंभात्पश्चाद्द्वांगुलेस्यक्त्वामीनेसंक्रमतेतेपुनः गलोर्ध्वाद्यावन्मा
त्वंतेस्यक्त्वामेषेपथसंक्रमेत् नासान्तेयावत्संक्रान्तिरंगुलानिषडेवहि एषाविषुवसंक्रान्तिरन्तरेसंत्यवस्थिते
ति विषुवाभिप्रायमाह तीनियावत्विषुवत्यावलौकिकमितिएतत्स्वयवपिनिखिलस्यैवान्तरायणस्यसं
भवतित्तथाप्यत्रविशेषेणेतिसकण्ठेनेतदुक्तं यदुक्तं मकरात्समारभ्यमिथुनान्तेचसम्बते उत्तरायणम
त्रैतदेहिकीसिद्धिवर्जितमिति नचययेतत्यावलौकिके दक्षिणायणंपुनः कीदृगित्याशंक्याह प्रवेश
नवलौकिकेस्येतदेवपुषवृत्तेन इहसिद्धिप्रदंचैतदक्षिणायनसंज्ञितः प्रवेशाद्गतिशक्तितोहृदंततदेवास
ष्ठांगुलोपभोगान्तसंक्रान्तिश्चयानंतरभावीत्यर्थः यदुक्तंशास्त्रयोहृदयंहृत्सः संक्रमेत्कर्कटेपिये षडंगु
लानिसंत्यज्यसिंहेवैसंक्रमेत्ततः षडंगुलैः पुनस्त्यक्तैः कन्यासंक्रमतेपुनः नासिकाग्रान्तलान्वैतंत्यक्तेवै
विषुवद्भवेत् तलसंक्रान्तिरेषाक्रादक्षिणंविषुवद्भवेदिति इहसिद्धिप्रदमितियदुक्तं साधनंयत्कृतंतदिह
जन्मनिसिद्धिदमिति नतुमकरादेराशिद्वादशकस्यमासेनयावलौकिकेहिलौकिकेपिप्रत्येकमस्ति
कश्चिद्विशेषोनेत्याशंक्याह गर्भाधानोदकुसुमयित्रज्ञावर्षायोङ्कुरपुत्तात्वविषयक्रमदमुक्तिर्ध्वंसोभेपुत्रवति

श्री॰
तं॰ लो॰
१५५

199

तिः जन्मसन्तापविणतिर्वृद्धिः क्रमात्सयः क्रमात् मकारादीनितिना आक्रियामूर्तेस्तत्कृत्काले गर्भतायातं प्रोद्भवित
मिथ्यात्माव मन्त्राय स्यासैतदायस्त्वापरिस्पंदः उद्भवितमिक्षुक तद्भूपस्तस्य भावस्तत्वं उद्भवनात्मकैकषणीय
संयुक्तं मिक्षामात्रमित्युक्तः उद्भविष्यत्वमुद्भवनायस्वमात्मस्पेवोच्छलत्वेनावस्थानं उद्भूतिप्रारंभस्तत्रैव।
नैवि संतद्भवस्थितिमिस्तत्रैवोन्मत्वं एवं मकारादिना शिक्षादशांकं क्रमादिति गर्भतादिरूपेयंतोभवतितेन दे
वनाद्यवाप्यबीजादिवज्जपादिक्रियापि गर्भताद्यनुगुणमेव फलं सूतीदानीमित्यर्थः यदुक्तं आधानमिक्षा
संयोगश्चानंदोद्घननातास्थितिः जन्मसन्तापविणतिर्वृद्धिक्रामः स्त्यः क्रमात् मात्रामासासमास्त्वस्थि।
तयः परिकीर्तिताः साधकानां सिद्धिविधौ भावनाचापि संभवेदिति अत्रापि वांतरोस्ति विशेषइत्याह आगु
त्रिके फल क्रमो मेवादेः पूर्वसेवनं चान्द्रक्रो किलमेनाय मंतिकोशान्तरेतरं प्रवेशावलम्बेनैव शांतिप्रस्य
दितंदं कमसंस्यादेहिकं तत्र दूरदूरफलं क्रमात् कथाम कारः एतोचार्थान्तिदू मंत्रस्यासिद्धमंत्रस्य तत्मेवं
हिसेवानिमित्तं मीनादिचक्रप्रवेश इत्यापातवृत्त्येयदुक्तं तस्मादारभ्य मकराद्यानहोमजपादिकं पर
लोकहितमित्ताय मंत्र मुद्दवृतं चयत् मीनादावारभेत्सर्वं मंत्रसिध्यर्थमात्मन इति तथा तस्माद्दिहात्मक
सिध्यर्थं पुत्रार्थं चैव साधयेत् दक्षिणायनगे काले यस्मात्सृष्टिः प्रजायते इति एवमुत्तरायणस्यैव यत्
हणपरत्वमिति यथा यथे फले दाने त्यासनत्वं दक्षिणायनस्यत्वंतर्विश्रांतिपरत्वमिति फलदाने यथा।
यथं हस्त्वमत एवोत्तरायणे दिनस्य वृद्धिर्निशाया क्षामो त्रत्वस्थानदाह निर्गमे दिनवृद्धिः स्यादिप। १५५

रीतिविपर्ययः वर्षेस्मिंस्मिन्निश्चयः एंचप्रभंगुलमितिक्रमः तत्राप्यहोरात्रविधिरिति सर्वेदिपूर्ववत् नत्रमासार
ब्धोवर्षइति तेषां प्रभवादिषष्ट्यकउदयउक्तोस्तेचतिथ्यारम्भइतिकथमत्रनत्वमासामिमाशंकाह प्रभवगुले
येचनिश्चयइतितत्षष्ट्केत्रिंशद्भवंतियेनतत्रमासोदयउक्तः तत्रापीति प्रभगुलयेवाशीतेनप्रभवगुलदर्श
शंवितेनिशाचसर्वपत्तादितेनपूर्वस्मिन्नगुलत्रयेद्वास्मपदोस्यत्रनपरः तदुक्तं प्रभवगुलेशगुलेयत्रनिश्चयःपूर्वस
स्थिता तस्मात्पूर्वेदिनंपूर्वमपरार्धेनिशाभवेत् षट्पंचकालिघीनांयेतेहोरात्रास्तमामिकाः त्रिंशत्तातैरा
होरात्रैर्दिपतोमासउच्यते तत्रप्रहराष्टकन्यायेनमासद्वादशकस्यापिकिमधिष्ठाः केचित्संभवंतितत्रे
त्यनवेत्याशंकाह प्राणीयवर्षपतस्मिन्कार्तिकादिपुरवानः पितामहादेहज्ञाःस्मृद्वादशाग्रे नभाषितः य
दुक्तं दहनामातुर्यौहदः कथितोत्रमहेश्वरि कार्तिकेमासमुविलसत्प्रोक्तोमहेश्वरि वंद्योमार्गशिरोमा
सिहवः पौषेयकीर्तिताः शौंडीत्तमाघमासेतुप्रथमःफाल्गुणेतथा मीमश्चैत्रीसमाख्यातोवैशाखेमन्म
थःस्मृतः शाक्तिनिर्ज्येष्ठमासेतुआषाढेस्समजित्तथा नंदोथश्रावणेमासिभाद्रेगोपालकस्तथा पितामहस्त्र
वीरोश्विमासस्याश्युजस्यचेति यत्प्रश्नेकीकारप्रकाशनाख्ये पतडपसेहरवत्रस्यदवतारयति प्राणिवर्षो
दयःप्रोक्तोद्वादशाहोदयोधुना स्वस्मास्मिन्यागुकस्मिन्नेकस्मिन्नेपलेक्रमात् द्वादशाहोदयेतेषसैत्राद्याः
द्वादशादिताः स्वस्माइतिविज्ञिपूर्वनरमाःषष्ट्यवर्षप्रेिः तेनप्रभवगुलम्हतःप्रगुलानोत्रयेयत्तेषष्ट्केवर्षःएव
मेकस्मिन्नेवप्राणवारवर्षोदयेयथाप्रभवगुलषष्ट्केद्वादशानांसंक्रांतीनामुदययवमिहाहानामिस्यभि

श्री
नेत्रो
२॥

प्रायः यदुक्तं मेकांतयोद्वादशात्रयष्टशाब्दे प्रकीर्तिताः द्वादशाब्द्योदये काले वत्सरास्ते प्रकीर्तिता इति नन्वेवंतत्र्यशाक्र
नालसुदयइतिततः प्रभृति मंत्रसेवादिकार्यमित्युक्तं इहत्तु हदितस्ये वोदयउक्तः तदिनी साधकः कृतमंत्रसेवादिकं
कर्याद्दिमाशंक्याह वैत्रैमेशादितिः सोपि तालस्त्वं क्वोधुनाप्तनः हृदिवैत्रादितिर्लीन तंत्रमंत्रोदयाणिहि उक्तस्ये हो
दयोधनेति द्वादशांतोदये एवं द्वादशाद्योदयमभिधाय प्राणस्त्वेदोदयमप्यभिधत्ते प्रपंचांगुलेतिर्थानांत विंश
ते परिकल्पते सपंचाशांगुले हंसप्राणे षष्टाहृताषुनः प्रपंचांगुलेति थिशततयमिमंगुलपंचभागोषष्टिरहोरा
त्रः एवं सपंचभागोषष्ट्यचिशतत्रयात्माब्द उदियात ततः सपंचांगुले हंसोदयात्मा एकः चषकोदयस्थित्यसप्राण
एगानवत्वहात्मनि प्राणे षष्टहृताषष्टिरहोभवंतीत्यर्थः यदुक्तं ह्रत्पमात्रक्षणेनैव विंशाब्दोदयो भवेदिति
प्रत्रेवाहोभात्राणां संकलनां दर्शयति शतानि षट्सहस्राणि चैकविंशतिमित्यथ विभ्रमाः प्राणाः शक्तिव
र्दिहोरात्रउच्यते अनेनचात्र श्रोतॄणामपूर्वदर्शनात्संमोहोमाभूदिति बाह्याहोरात्रगतप्राणचारसंख्यासाजात्यमु
द्भावितं तदुक्तं विंशतिस्त्वसहस्राणि सहस्रं षट्शताधिकं अहोरात्रस्तु घटिकैः संख्या नास्त्यत्र संनिहेति नन्वे
वंतिथिविभाजने किं प्रयोजनमित्याशंक्याह प्रहरादर्हर्निशा मास ऋतु अब्द विभाषितः यच्छेदस्तत्र यः संधिः स
गुणोपायान प्रजाने प्रहरवीति प्रहद्वादशाकं छेदः समाप्तिः संधिः संध्याप्रयमत्राशयः यन्नामहिनित्यनैमित्ति
कादिवाह्येप्रयत्नशानैरपि प्रकृत्यायुषेणानिष्पत्तियायानवातदंतरेणाकस्मिन्नेवाप्राणचारे प्रहराहर्निशादिक
मेणात्तणमात्रमवधानात् सर्वमेव योगिनः सिद्धेदिति यदुक्तं युगादिप्रयुगांतेषु यश्च संवत्सरोऽप्यथ वर्षहा २॥

दशाकेचैवषष्ठ्यष्टैयवराने स्नानयानेनयचैतस्मिन्पूजाहोमजपेनच ध्यानयोगतपोभिश्चबाह्यकालेनयत्कृतम्
प्रमुनोक्तिवराहेतत्फलंलभतेमहत् प्राणहंसगतिर्यावेत्तानैकस्मिंस्तत्तद्वेदिति यदभिप्रायेणैवाह याव
न्निद्रोत्पादनयःसहस्रहामसंनतिःस्तुःपुरुषायुषेण नाडीस्वाधक्तःसम्यक्दाशक्तिकःसंपादयेय स्त्वमार्गविक्ष
श्रयाधम्मैकक्रो नभवतन्नामैनयदेतः तएवमवयात्मायोगिनोजन्मकृत्यसिद्धेरिति इदंनतःप्रतिभातिय
देतःप्राणचारेनालिकाद्यष्टांतेक्रमेणाभियायद्विविचूत्तरक्षादिक्रमम्भंतिक्रमेणनिष्कारणमेवद्वादशाई
यभिहितमितितत्रापिद्वादशान्नामेवाष्टानामुदयेनत्रयोदशानांषष्टिरेवनपुनरेकोनषष्टिरितितदधिकं
स्वेवोभयानभिधानमितिनकिंचित्रनिमित्तमस्माभिःपश्यामइतिकिमेतदितिनजानीमः अत्रोच्यतेइहतावद्यो
गिनाप्राणोभ्यस्यतइवेत्राभ्यथाप्राणजयश्चयोगशास्त्रोक्तक्रमेणैवभवेदतएवतत्रक्रमेदजितंमात्रामि
त्याद्युक्तेयथायथंनात्रतस्यादहपर्यंतंतदुदयउक्तः एवंजितप्राणःकश्चिद्योगीयदिक्रममपहायतत्रद्वादशा
नामष्टानामुदयमनुसंदध्यात्तन्नतस्यनिमित्तमियादंतमेवप्राणस्यजितत्वात् नचेहज्योतिःशास्त्रवत्सर्व
वत्सराणांक्रमःकश्चिद्विवक्षितोयेनास्यव्यतिक्रमःस्यात् यावत्तन्महिजितप्राणोयोगीयन्नामतत्राउसंदधीत
तस्यसाक्षात्कृतंभवेदितिसभिधानीयंतत्रैवमस्तुनैवंवाकोविशेषः नत्वाज्ञयोगिनांप्राणेजितेकिंचिदपेक्षा
तरमस्तियेनक्रमस्तवश्यस्वीकार्यःस्यात् नचसहस्रैवासंगेविहरेण्यउसंधानकार्येमित्यनरोसापानकल्पत
याद्वादशाद्योदयेपिवाच्यंतस्माद्यथायोगिकाक्रमेणविषंभत्तयत्कश्चिज्जीर्णविषःसत्रक्रमेणाब्दकपिविष

श्री° नै° लो°
२०१

201

भक्तयेंजरत्वेदेवभिन्नापिचेत्ये यत्तु देवत्तदर्थिकस्यायुष्यानभिधाने निमित्तं पूर्वं परार्धकाष्ठं श्रोत्रियो योगी यत्किंचिन्नवात
संदृश्यान्तेदेवस्मृत्यानुक्रयादिस्यानेन्याकिंचिदन्यदभिधीयत इति नह्येनाधिकेनात्रेनकिंचित्स योजनं नोत्तरश्रुम
श्रुणामः यदुक्तमनेनान्यत्रन षष्टेनादयाद्दर्थिकंपरीक्ष्यते यानंत्यादिति यस्तु न यत्र विशत्यधिकोऽहूनराशतोद्द्या
युक्तस्तदप्येवं प्रदर्शनपरमेवेत्येकस्मिन्नेव प्राणचारे कल्योयानपसंहितः साक्षात्कालो भवे देवकोनामायवि
रोधः यत्तु द्वादशाह्नानामेवाह्नां षष्टेरेवाकथमभ्युदयोभिहित इत्युक्तं तथापि शिशिरपाचोद्यं न तदन्याभिधाने
ष्येवं चोद्यावकाशात्तद्याप्यन्तमेवापूर्वार्थदर्शनेन श्रोतृणामत्र संमोहोमाभूदिति काकण्याङ्गावताशाध्या।
गतनाक्रमसजातीयमेवेत्युक्तमिति न कश्चिद्दोषः एवमेतः कालस्यस्वरूपं निरूप्य बहिरपि निरूपयति इति
प्राणादयोयंकालः शाक्तो कविग्रहः विश्वात्मांतः स्थितस्तस्य बाह्ये रूपं निरूप्यते प्राणादय इति ग्रंथार्थस्याने
दयोपिविश्वात्मनेहेतः शाक्तेकविग्रह इति तदेवाह षट्प्राणा स्यु पलं तैः षष्टिनालीघनात्तथा त्रिंपित्तवि।
शत्तामासस्तैर्द्वादशभिर्वत्सरः अहं प्रमाणस्त्वहोरात्रउद्धदस्तिमणितोयनानाम् पितृणां यस्त्वमानेन तवर्षं तद्दिव
मुच्यते षष्ट्याधिकेत्रिशते वर्षाणामत्रमानुषे तथेतिषष्टिर्वस्त्रमानेनेति मात्रवान्मकेवकाहोरात्रकल्प
येत्यर्थः यत्सिन्नवर्षे तद्दिव्यमुच्यते येन पितृणां देवानामप्यहोरात्रादिसमानमेवेति भावः तस्यचपित्र्यस्यादि
व्यस्यवावर्षस्यचकिंयन्मानमित्युक्तं मानुषं षष्ट्याधिकं वर्षशतत्रयमिति तदेव विभजति तस्माद्द्वादशभिर्हि।
व्यामासैर्द्वादशभिश्चवलभ्यते तोयपुनर्विंशतानाहतनाहोरात्र कल्पनांवदेत् हतानां दैवविंशत्यामहस्रैः षड्भिशतेन च। २०१

प्राणसंख्यावदेतत्र यथा याथेष्टोदयेपुनः तद्दिनानि दिव्यं वर्षं द्वादशभिर्द्दैवाइति द्वादशभिर्विभज्यतेनात्रमानुषवर्षे त्रिंश
त्रिंशदात्मा द्वादशभागः मासः तामिति माससंख्यां त्रिंशद्गुणां कृत्वा त्रिंशद्भाजिता तेनात्रमानुषवर्षात्मा त्रिंशोभागो
दिव्योहोरात्रः तामितिमानुषषष्ट्यधिकशतत्रयदिनात्मिकामहोरात्रकल्पनामेकविंशत्या सहस्रैः षट्शतेनच
हत्वा इतितथातेन विभागशः क्रमेणेत्यर्थः एवं हि प्रतिमानुषी नालिकां दिव्यः प्राणचारो भवेदिति भावः एवमवशि
ष्टेषु सर्वत्र प्रत्यहं प्राणचारसंख्या इत्याख्यातं स्यात् नचैतिप्राणसंख्यायां पुनर्दित्यादावेत्यर्थः नन्वन्येपिद्यमेवव
र्षं देवानां दिनमित्युक्तवंतः तत्कथमिह तयोः साम्यमुक्तं किमत्र किंचित्साधकं प्रमाणमस्तीत्याशंक्याह उक्तंच
गुरुभिः श्रीमद्भिरेव वादेस्वहितेषु तदेव पठति देवानां यदहोरात्रं मानुषाणां महायनः शतत्रयेण षष्ट्या च नृणां
विद्युद्वत्सरः पित्र्यं दिनं मनुष्याणां हायनमित्यविवादः देवानामप्येवमित्युक्तेनयोः साम्यमेवेत्यर्थ इति द्दं नृ
णामित्यत्र हायनानामितिशेषः न केवलमेतद्गुरुभिरेवोक्तं यावतागमोप्येवमेवेत्याह श्रीमत्तत्संदशास्त्रे
च तदेवमस्मीयते पितृणां तदहोरात्रमित्युपक्रम्य एष्टतः एवं देवस्वहोरात्र इति द्वैकोपसंहृतिः एषपक्ष
निपश्यात् यदुक्तं तत्र दक्षिणाचायनेरात्रिरुत्तरं चायनं दिने पितॄणां तदहोरात्रमनेनाहृत्तपूर्ववत् एवं देव
स्वहोरात्रस्तत्राप्यह्नादि पूर्ववत् इति एवं पित्र्यं वर्षं देवानां दिनमिति यदन्यैरुक्तं तदयुक्तमेवेत्याह तेनेयम
त्वः श्रीमत्त्वक्तं देवानामिदयादितः पित्र्यं वर्षं दिव्यदिनमत्र्यर्था नाहिते मता श्रीजनश्यत्र हेतु नकिंदयादितइति
पितॄणामित्येकोक्तिः एवं देवइतिद्वितीयाद्यादिशाद्वाद्रूतकारोक्तिः इदानीमेतदुपजीव्येनेवयुगादिव्यव

श्री· सामथ्याह दिव्यार्कोह्वसहस्राणि युगेषु चतुरादितः एकैकहान्या तावद्भिः शतैस्तेषु संध्ययः चतुर्युगैकसप्तत्या म·
त·लो· न्वंतरास्ते चतुर्दश अर्कोद्वादशसु युगेषु चतुर्ष्वपि चतुरादितः एकैकहान्येनेषां विभागः तेन क्रमेण चत्वारि सहस्राणि ते
२०२ तायो त्रीणि द्वे द्वापरे कलावेकमिति दिव्यानां वर्षाणां दशसहस्राणि चतुर्ष्वपि युगेषु मानं अवसिष्टस्य सहस्रद्वयस्य
विभागमाह तावद्भिरित्यादिना तावद्भिश्शतैः संध्यादिभिरेवाष्टसंध्ययः इति चतुर्णां युगानां माद्यंतयोर्भावात् उ
भयमीलनात्तु चत्वारः एवं कलेरंशांशे शतं कृतस्यादौ चत्वारिशतानीति कलिकृतयुगसंध्या पंचशतानि एवं कृत
त्रेतयोः संध्या सप्तशतानि त्रेताद्वापरयोः पंच द्वापरकलियुगयोस्त्रीणि गणयित्वा सहस्रद्वयमित्युभयतो दिव्यं वर्ष
202 सहस्रद्वादशकं चतुर्युगं तदुक्तं द्वादशाब्दसहस्राणि विज्ञेयं तु चतुर्युगं चतुर्भिस्तु कृतं देहि सहस्रैस्तु यथाक्र
वै· मं त्रेता ज्ञेया त्रिभिर्देवि द्वाभ्यां द्वापरः स्मृतः सहस्रेनैव वर्षाणां विज्ञेयस्तु कलिः प्रिये इति तथा शतानि चत्वा·
रि कृते द्वादिरंतश्च कीर्तिते त्रेते शतत्रयं ज्ञेयं द्वापरे तु शतद्वयं कलौ चापि शतं ज्ञेयं संध्यामानमिदं स्मृतमिति त
इति मन्वंतराः तत्रेति ब्राह्मेह्नि चतुर्दशेति तेन प्रतिमन्वंतरमेकैक इंद्रः संहारं यातीत्यर्थः तदुक्तं दिनेनैकेन ब्र
ह्मण इंद्राश्चैव चतुर्दश राज्यं कृत्वा क्रमायांति मन्वंतरव्यवस्थयेति अत एवानेन संहारविवृतया अपि अवर्क
शोदतः तदाह ब्रह्माहांते कालवह्नेर्ज्वालायोजनलक्षाणी दग्ध्वा लोकत्रयं ह्यमानव्यत्यसापयेत्त्रयं लोक
त्रयमिति निरयेभ्यः प्रभृतिभिर्भूर्भुवःस्वः पर्यंतमित्यर्थः यदुक्तं सादहेन्नरकाहे विपातालानि समंततः ततः त्रैलो
क्यं च दहति भूर्भुवःस्वः पदांतकानिति अस्यादिति महर्जनस्तपः संज्ञं तत्र सर्वेषां भुवने स्वराणामयोपयद्वस २०२

ब्रह्मसृष्टिसंहारकारित्वं श्रूयते एवसतेवप्रस्तावात् तदिदं पुनः कस्मादन्यथोक्तमित्याशंक्याह निरयेभ्यः इत्या कालव
ह्नेर्व्यक्तिर्यतस्ततः विभुवयः स्थितेपीश इति गौरवं मते ग्रस्यत्वेन निरयेभ्यः पूर्वं सृष्टिरिति तदधोवस्थानेन तत्त
दुपकर्षात् अतस्तत्र स्थितोपि विश्वव्यापकत्वात् ऊर्ध्वमपि संहारादौ स्यामीत्यर्थः न चैतदस्माभिः स्वोपज्ञमे
वोक्तमित्याह इति श्रीरौरवं मतमिति तदुक्तं तत्र नरकाणामधः पूर्वं व्यक्तिस्तथोपजायते सर्वस्थानेष्वपि संस्तस्मि
दयः स्युरिव इवलक्षितं इति न केवलमेवं विधमास्तेयावदेकार्णवीभवेदपीत्याह ब्रह्मनिःश्वासनिर्धूतेभस्म
ति स्वेदवारिणा नदीयेनास्तं विश्वं तिष्ठेत्तावन्निशायामे नत्वयथैवं तत्र मदानेषां भवनानीमीश्वराः तद्धामिनोथवा
जीवाः क्वत्रासतेत्याशंक्याह तस्मिन्निशावयोः सर्वे पुद्गलाः सूक्ष्मदेहगाः अग्निवेशोविता लोके जने सल्लयः
केवलाः कूष्मांडहाटका याश्च क्रीडंति महदालये सूक्ष्मदेहगाः पुर्यष्टकरूपाः तथाह्येव्यतिरेके अतएव क्री
डंतीत्युक्तं निशांतये पुनः किं स्यादित्याशंक्याह निशांतयोः पुनः सृष्टिं कुरुतेतामसादितः तामसादितः इति
यदुक्तं प्रथमं तामसीं सृष्टिं करोतीति तमसोक्तटामित्युपक्रम्य तमोरजः समावेशात्मा नवान्सत्त्वेन पुनः रज
सत्त्वसमाविष्टः सृजेत्तन्निवेश्वरान् गतनिद्रः प्रबुद्धः सत्त्वसमाविष्टो जगत्पतिः सृजेद्देवान्सलोकांश्च पूर्ववत्
वमस्यथेति एवं प्रत्यहं कुर्वतो मन्वंतराणि विंशत्यात्मकाहोरात्रकलनया स्वकवर्षशतांतेस्य संहारमाह स्व
कवर्षशतांतेस्य तुर्यस्तद्वत्सर्वं दिनं रात्रिश्च तावती सैव विलयकृत्ताशताभियाः कल्पांतवत्स्वशतांते पुनः परस
ञोडुलोपतः एतदेव यथोत्तरमतिदिशति तद्दिनाद्दिनात्तद्वात्मवर्षशतेष्वडुलोपत इति षडुलोपमथर्थिकोत्याते

स्वी° तं°लो° २०३

ननन्नाशमहङ्कारोऽपि नश्यतीत्यर्थः तदुक्तं विष्णोश्च तद्दिनं प्रोक्तं रात्रिश्चैव तत्समा भवेत् अनेन परिमाणेन तस्याहोत्र विशीर्यते व
र्षाणां च शते पूर्णे सोऽपि याति परे लयं विष्णोरायुर्यदेवोक्तं रुद्रस्यैतद्दिनं प्रिये इति अमराणां शते पूर्णे शतरुद्रदिनद्व
यात् सोऽपि याति परं स्थानमिति शतरुद्राश्चैवेशेशस्याप्यानेशानस्य ये ये प्रयांति परं तत्तत्तेनोर्ध्वं विनश्यतीति च अ
न्ताशाश्च कालाग्निरुद्रस्यापि नाश इत्युक्तमिदं यदुक्तं ततः कालाग्निरुद्रश्च कालतत्त्वे लयं व्रजेदिति व्यक्तान्तर
सपीयमेव व्यवस्थेत्याह अर्थाद्यव्यक्तान्तानां तेषिपं व वर्षशतक्रमात् दिनरात्रिविभागः स्यात् स्वस्वायुःशतमानतः ए
वं व्यवस्थया व्यक्तस्थानां किंयन्मानं दिनं भवेदित्याशंक्याह ब्रह्मणः प्रलयोत्पाससहस्रैरुरुमानिभिः अव्यक्तस्थे
षु रुद्रेषु दिने रात्रिश्च तावती हस्ताग्निभिरिति षट्त्रिंशता ब्राह्मण इति बुद्धितत्त्वस्थस्य ब्रह्मणो गुणतत्त्वशतरुद्रदि
नान्ते संहारस्तद्दिनान्येव सहस्रैरिति तदीयं हेतस्य सषष्टिशतत्रयं प्रलयोत्पासा भवंति तेन च गुणतत्त्वगणितासु षट्त्रिं
शत्सहस्रसंख्याका भवेयुरित्युक्तं साग्निभिः प्रलयोत्पाससहस्रैरिति तावद्गुणपरीमाणं च गुणतत्त्ववासिनां रुद्रा
णामायुर्यदव्यक्तस्थानां दिनमित्युक्तमव्यक्तस्थेषु दिने दिने रात्रिश्च तावतीतीति यदुक्तं षट्त्रिंशत्सहस्राणि
ब्रह्मणां प्रलयोद्भवाः अव्यक्ते च दिनं प्रोक्तं रुद्राणां तन्निवासिनामिति अस्याश्च व्यवस्थायाः शक्तितत्त्वान्तं विशे
षेण व्यक्तान्तमेव मतिदेशः सेदमेव प्रयोजनं यदत्र गुणतत्त्ववर्तिरुद्रायुरपेक्षया दिनमानस्य संख्यानं यत्प्रमाण
मिति अत्र च सृष्टिसंहारादौ कस्याधिकार इत्याशंक्याह तदा श्रीकंठमूर्तस्यान्तमात्मा महेशः रक्तप्रभः सर्वेकर्तात्म
यान्मूले मार्योरार्भाधिकारिणः अव्यक्तादौ याविदिं वा श्रीकंठेन महात्मना साह्यानत्वविद्यादिभूतेनपूतनासर्व २०३

203

नौविरिंचात्प्रभृति प्रकृतिगर्भाधिकारिणः सर्व एव तन्त्रत्त्वभुवने स्वतन्त्रपाताद्याश्रमज्ञाख्ये मूले प्रकृतितत्त्वे श्रीकंठेन सहाम
ते अर्थाच्छ्रीकंठनाथमेव नायकतया प्रधानीकृत्य तिष्ठन्तीत्यर्थः यदुक्तं प्रजाः प्रजानां पतयः पितरो मानवैः सह सां
ख्यज्ञानेन ये सिद्धा वेदेन ब्रह्मवादिनः छन्दःसमानि वाकाश्च बुद्धिस्त देवताः प्रिये अधितिष्ठन्ति ते सर्वे परमेशस्य धी
मत इति न तु महाकल्पपर्यन्तं ब्रह्मायातीति परे लयमित्याद्युक्तमात्मसंयपरशिवे लय उक्तस्तत्कथमसमावासेत्याशंक्याह
निष्ठनाथः स्वकर्माद्धि ब्रह्मा तत्राधिपैर्धियः नभोतत्त्वाधिकारेण हन्ते विशिवीभवेत् महेशानां तत्त्वलयस्तत्त्वयोस्तष्टि
रुध्यते यदसावहन्तपरशक्तिपातस्तद्बुद्धयोनिष्ठन्नकर्मतयाभोगाभावात्तन्मोक्षान्नभवेदिति चैवास्ति अन्यथा पुन
र्यदि ज्ञानी सात्तात्कृतात्मतत्त्वः स्याद्येधिकारनिष्ठमनंतेरसशिवीभवेन्न देकात्म्येनैव प्रस्फुरेदित्यर्थः एवमन्येषा
मपि ज्ञेयं श्रवान्तरलय इति ब्रह्माण्डलयस्याकृतात्मकृतांडलयस्य च वैसमानत्वात् नन्वत्र बुद्धितत्त्वे स्थिता वेदा ग
णेश्वादृहरतः स्थिताः स्थिता वेदविदः पुंसि तत्त्वकेपांचरात्रिका इत्याद्युक्त्या केचिदात्मनो मुक्ताः संभवन्ति केचेच्छिव
वदास्तत्कथमविशेषेणैवोक्तं तत्त्वये च्छिरुध्यते इति नहि मुक्तानां पुनः संसृतिः स्यादित्याशंक्याह सोऽपि वेदादि
संसिद्धां श्रीकंठस्त्वहर्मुखे सृजत्येव पुनस्तेन तनसंयम्यशक्तिरीदृशी इदानीं पूर्वोक्तये च्छीत्यायथोत्तरं हृद्धिक्रमेण
दिनादि व्यवस्थामतिदेष्टुं द्वारेण दर्शयति प्रधानस्येत्यादिना समनन्तरप्रदेशस्येन प्रधाने यदहोरात्रं वर्षशतं विभोः
श्रीकंठस्यायुरेतत्स्यदिनं कंचुकवासिनां तत्त्वमात्रियतिः कालोरागोविद्याकलेत्यमी यांभेत्यात्मलये तेषां मायु
रोहनिकं दिनं तद्दिनप्रत्यये विश्वं मायायां प्रविलीयते तेनापि निशितावपायां गहनेशाः सृजेत्सुनः एवमन्यत्रकाः

श्री॰
ने॰ उ॰
२०४

लंतत्पदार्थैर्देवाभिर्जेहि मायायामाकलाक्ती रात्रिर्भवेत्प्रलयपवसः मायाकालपदार्थानां गुणयित्वा शतेन तु ऐश्वरो दिवसेना
दःप्राणमात्रस्तेजगत् तावती चेश्वरी रात्रिर्यत्र प्राणः प्रशाम्यति ग्रहोदात्रगुणमिति तत्रवर्त्तिरुद्राद्युपेतया ब्राह्म॰
प्रलयोल्लासहासमनति सहस्रसंख्याके तत्क्रमिति षष्ट्यधिकेन शतत्रयेण गुणयित्वेत्यर्थः एतदिति वर्षशतपरीमाणं
श्रीकंठीयमायुः केवुकवासिनामित्यर्थात् नियतितत्त्वस्थानां वामदेवानां तत्र कालतत्त्वाधिपतीनामपि तदपेक्षया॰
हि कालतत्त्वादौ यथोत्तरं कृत्वा शिववस्था संभवेत् अत एव क्रमादन्योन्यमूलयं योनीश्वरके आगमोप्येवं ततो नियति॰
कालौ च रागो विद्याकलास्तथा एतत्संलयं योनिक्रमात्क्षेत्रं समानतश्शतितेषामिति कलातत्त्वस्थानां महादेवादीनां
तत्र सर्वेषां केवुकवासिनां तथा वेहिगाहनिके दिने प्रथमं संख्यामयेस पंचदशस्थानाविस्थितेन दशगुणेन परा
र्धेन वक्ष्यमाणं च गुरूणां तं संवाजि मियात् तत्र सर्वेषांमेव केवुकवासिनां यथोत्तरं मागुणोत्कृष्टा गाहनिकनिकस्य दि
नस्यानवच्छिन्नसंख्याप्रतिपादनार्थमेवं वक्ष्यमाणं संख्यातिरक्तं तत्स्पलेवजलागणनात् ग्रंथविस्तरभयान्निखिलेति
स्वयमेवाभ्यूह्यातावत्तामिति वक्ष्यमाणं समनायां ज्ञेहीति गुणनयेत्यर्थः यद्वक्ते प्राधानिकपदार्थेन दशापात्गुणि॰
तस्य च ईश्वरः क्रतुनेश्चिर्हि संहृत्य पुनः सृजेदिति ग्रन्थेन चायोत्तरोत्तरं कालः प्रकृष्यतश्च क्रांस्यात् एवमत्राव्यापि
क्ते येनादृश्निर्थहिकल्मेषरूपतया नदस्वभावः ईश्वरः प्राणान्मेति प्राणप्रमातृत्वात् प्रपाम्यतीत्यथर्धप्राणस्पर्श
थास्याभावात् विश्वमिति तस्याग्रहं तायां विश्रान्तेः नकेवलमत्र नादात्मनः प्राणस्यैव प्रशमो यावद्विदायात्
मिकायाः संविदोपि भविष्यतीत्याह प्राणवार्भस्थमध्यविशेषोध्वमावर्त्तना प्राणब्रह्मविलेशानेसंविकाया॰ २०४

व्यापिन्यन्ते शशांशिकान्तेऽथ्यन्तराः सूक्ष्मा सूक्ष्मतरो लयः गुणयित्वैवं कालं परार्धानां शतेन तत् सदाशिवं दिनं रात्रि
र्महाप्रलय एव च सदाशिवः स्वकालान्ते बिन्दुर्धेन्दुनिरोधिकः याः क्रमेणादेलीयेत तद्दहीना सचराचरं नादेनार्द्ध
ब्रह्मानभिन्नाब्रालविलेहन्तान शक्तितत्त्वे लयं यान्ति निजकालपरिक्षये एतावच्छक्तितावत्तविशेयावलहः
निशो शक्तिस्वकालविलये व्यापिन्यां लीयते पुनः व्यापिन्यां तद्द्विवारात्रं लीयते साप्यनाश्रिते दिनेरात्रिसमनका
ले परार्धगुणितेऽपि च सोऽपि यान्ति लयं साम्ये हे सामानसे पदे महाप्रलयशक्तितत्त्वाध्वनेऽपि संहरणात्र तदुक्तं
ततः सदाशिवो देवः स्वमानेन च संहरेत् सृजेच्च पुनर्व्वं च ब्रह्माद्यैर्देवसर्गे वे महाप्रलय एवोक्तः सादाख्ये
तस्मिन्तत्त्वेऽपि बिन्दुं चैवार्धचन्द्रं च भित्वा चैव निरोधिकं नादान्ते लयं यान्ति तद्दहीनाः सचराचरं नादान्त सूक्ष्मेति
नादान्तभूमिकामासाद्येत्यर्थः यदुक्तं नादः सौषुम्णमार्गेण भित्वा ब्रह्मबिलं प्रिये शक्तितत्त्वे लयं याति शक्ति
तत्त्वदिनक्षये इति एतावदिति सदाशिवायुः संख्यान्ते तद्दिनि शक्तिलयकालः परार्धकोटिसाहस्र इति यदुक्तं शक्ति
कालपरार्धस्य कोटिशागुणितस्य च अनाश्रितस्य देवस्य दिनमेकं प्रकीर्त्तितं सोऽपि व्यनाश्रितः तदुक्तं अनेन
परिमाणेन परार्धगुणितेन च सोऽपि याति परं स्थानं कारणं समनाव्ययमिति नन्वेवं समनायामपि लयः क
स्मान्नोक्तः अत्रेश्वरमाशंक्याह सकालः सात्यन्तेनः स्यान्नित्योऽकल्यः कलात्मकः यतस्सामनसं रूपं नस्मात्प्रभवि
ष्णु यतः स विश्वकलनाकारी कालः समनाख्ये यया कलाशक्तिस्तदात्मको न एव निवेशनस्यास्याः समना
ख्यायाः शक्तेर्महाप्रलयेऽपि नाश इत्यर्थः यदभिप्रायेणैवान्यैः शंभुः प्रकृतिर्माया नित्या इत्याद्युक्तं अत एव श्रीस्व

श्री॰
तं॰लो॰
२०५

205

व्यादेशनात्स्थितां तस्य विश्वस्याभेदात्मना साम्येनावस्थानात्साम्यस्य शक्तिरभिधेयः अत एव भेदप्रथाभावादकल्पः कल
यितुमशक्य इत्यर्थः शक्त्यंते हि विश्वसंहाराद्भूत्वा सकलोऽयमणुवर्गः संभूय समनायामेवास्ते इत्याह यत्र साम्यमनस
रूपं तद्धि सर्वं साम्यमिति नैवमपि भेदवादिवदिह परस्माद्ब्रह्मणोऽतिरिक्तमित्युक्तं ब्रह्मेति परब्रह्मरूपमेवेत्यर्थः
तदुक्तं सकलः साम्यसंक्षुब्धजन्मनस्त्वभयापरः तस्याप्यूर्ध्वममेयस्तु कालः स्यात्परमाविधिः निमेषान्निमेषादिते
देविष्वकल्पश्च न कल्प्यते इति न केवलमत्र प्रलयावसरे विश्वस्यावस्थानमेव यावत्सृष्टिरपीत्याह अतः साम्यर
साम्यान्तान्निमेषान्मेषमात्रतः नत्वादिकं परायंतं सर्वं चैव व्यवस्थितं निमेषोन्मेषमात्रत इति सदाशिवस्य
दशामधिशयानादित्यर्थः सदा यः कलयेत्सर्वं व्यापित्वाद्यैः परा विधिभिः त्रुट्यादिभिः कलाभिश्च देवध्याने च का
लमिति अत एव चान्यैः स्वच्छन्दशास्त्रप्रक्रियामजानानैः शक्त्यंते महाप्रलये हि वृत्ते सकलोऽयमणुवर्गः प्रलयांतरु
र्ध्वाध्वमवस्थितेरभिधानादपरशिवत्वमेवासादयेत् तदासादनमेव मुक्तिः तदक्रमेण सर्वेषामनायाम
मेवसासिद्धेरिति किं शास्त्रान्तरेष्वनादिनेत्यादियत्नोदितं तदयानोपद्रुतमेव न हि शक्त्यंते प्रलयेप्येषां शिवत
त्वेपवाच्यानं समनायामेवमभिधानात् समनान्तं वरारोहे पाशजालमनंतकम् इत्याद्युक्त्या तदंते च वंधएवे
ति के नाम तत्र मुक्तेरवकाशः न चैवमपि शांभववत्समनायामपि निष्कलत्वाद्भेदवादवत्तन्निर्भेदमेवाधिकारमस्
ष्टिप्रलयादिश्च वहाश्रयोपादानात् वस्तुतः पुनरभेदवादवर्त्मप्रतिपदमिह दर्शितं ता दर्शयिष्यते च यलेवडूने
एवमुक्तवत्समाणपरिमाणेष्वियोगिन्याः संख्यायाः क्रमेण रूपं दर्शयति दशाणानसदसपुनेलदसेनियतिकें २०५

डिः सार्द्धंद्वेद्वे खर्वनिखर्वशंखपद्मजलधिमध्यांतमपरार्धंच ब्रह्मेतिपदंजलधीति सागराः नन्वेवमेव स्थानमे
षांकथंस्थानविभागंकथमाह श्रीमत्स्वायंभुवेपि हि दशधाक्रमेण कलयित्वा एकादिपरार्द्धांतेष्वष्टादशस्थिति
भूयात् यदुक्तं एकं दशगुणं पूर्वं दशशतं गुणं ततः शतं दशगुणं कृत्वा सहस्रं परिकीर्तितं सहस्रं दशधा
चैवमयुतं तद्धि कीर्तितं दशायुतानि लक्षं तु क्रियते दशलक्षानि तु दशलक्षानि च कोटिः स्याद्दशकोटास्त्वर्बुदम्
र्बुदैर्दशभिर्वृंदं खर्वं दशभिरेव तैः दशभिस्तु निखर्वं तु शंखः स्याद्दशनानि तु शंखैर्दशभिः पद्मं दश पद्मा
नि सागरः सागरैर्दशभिर्मध्यमंतैर्दशभिः स्मृतः अंतं दशाहतं कृत्वा परार्धं तु प्रकीर्तितं एवमष्टादशैतानि
स्थानानि गणितस्य विति एवमत्र सृष्टिप्रलयानामनंतत्वेपि योगिनां स्वभावं दर्शयितुमाह यत्नादपेतप्रलया
सृताः सर्वाश्च तत्कलाः भूमूलेत्रैशाशाक्तिस्थास्ते देवाश्चतुष्टयं सुखाडस्त्वांतराणामनंतानां प्रलयाणां
चाद्वैवानभावात् न कला इति तेषां प्रलयानां सर्गाणां च कलाः पृथिव्यादिभेदचतुष्टयरूपा अशाश्वत्सर्थः
ते देवा इति भूमूलादि तदुक्तं निजशक्तिवैभवभरादंडचतुष्टयमिदं विभागेन शक्तिर्मायाप्रकृतिः पृथ्वी चेति प्र
भाविते प्रभुनेति अत्रैव सृष्टिसंहर्तृविभागमपि दर्शयति कालाग्निर्भुवि संहर्ता मायांते कालतत्त्वराट् श्रीकंठोम्बु
लयकश्च सृष्टिसंहारकारकः तत्त्वयोर्वांतरलयदेक सृष्टिलयेललिता श्रीमानघोरः प्रकृत्यंते ततो हर्ता सृष्टिकृच्च स्मः से
हर्तानघनः स्वष्टात द्विब्रह्मादीनामेव हि पूर्वमुक्तं कालतत्त्वराडिति कालतत्त्वाधिपः श्रीकंठः यदुक्तं एकवीरः शि
वोदेव श्रीकंठः कालमाश्रितः इति श्रीकंठ इति व्याख्यायमेकेनेति त्रिष्वपि योज्यं तत्त्वय इति श्रीकंठ कारकः संहारः

श्री
नं॰लो॰
२९

206

यद्वा त्रिषु पृथिव्यादिषु स्थानेषु पदापदरूपत्वाम अधिशयानः श्रीकण्ठनाथ एककः सृष्टिसंहारकारकः । यदुक्तं श्री
कण्ठ एव परया मूर्त्या कालाग्निरुच्यते इति तथा त्रिषु वसेत्स्थितो रुद्रः कालरूपी महेश्वर इति शास्त्रान्तरे इति शुद्धा
ध्वनि तदुक्तं तत्रोर्ध्वे शुद्धमध्वाने यावद्व्याप्तं ततोगोचरं तत्सर्वं संहरेद्घोरमघोरघोरनाशन इति न केवलं प्राक्तनं तेषु प्र
लयस्यैव महत्त्वे यावत्स्रष्टृत्वमपीत्याह ततः सृष्टौ सृष्टिसंहारादिनिः संख्यातगतो यतः अन्तर्भूता तथा शक्तिर्महाश
क्तिरुदाहृता ततः पृथिव्यादितत्त्वप्रलयेप्येवं तन्निवासिनामण्डानां व्यवस्थैव किं तत्त्वस्वरूपेणान्ते वेत्याशंक्या
ह लये ब्रह्माहरीन्द्राणां शतान्यष्टकपंचकं इत्यतोऽनन्तक्रमायातातिलयं मायान्तके ध्वनि मायान्ते लयेनेन प्रया
ति परमं पदं शुद्धाध्वव्यवस्थितत्वात्प्रतनः किं परममं पदमित्याशंक्याह मायोर्ध्वे ये स्थिताध्वस्थास्तेषां परशिवे ल
यः तत्रापि योग्यापि काश्चेदालये भेदपरे विदुः तत्रापीति परशिवपरो विद्धि इति न पुनरस्माकमिदं मतमित्या
शयः ननु एवमपहृत्येष्व पुनः सृष्टौ तत्र केषामधिकार इत्याशंक्याह एवं तावत् शिवाः वर्गैर्लीयन्ते सृष्टौ पुनः यत् तन्ना
यकाः शिवेच्छावृतास्थानमधिशेरते तन्नायका इति लोकधर्मिणमाराध्यमन्ते भुवनभर्तारो नादितानिरू
पिता ब्रह्मर्यादिक्रमेण प्रेरिततनन्तभुवने सर्वाः शिवेच्छा इति तदिच्छामात्राज्जगद्गृहीताः ननु एवमप्येषां ब्रह्मादि
शब्दप्रवृत्तौ किं निमित्तमित्याशंक्याह ब्रह्मादीनामपरस्यैव शक्तिस्तायचपान्तयत् तत्ब्रह्म विष्णुरुद्राया
वैसव्यादेवृनः क्रमात् प्रवृत्त इति शाक्तेः तदुक्तं ब्राह्मी च वैष्णवी शक्तिमधिकारपदे गताः ये चापि तिष्ठन्त्यात्मे
तेनत्सांशात्म सम्प्रपद्यत तदधिकारं क्रमतेऽख्यां परमात्मन इति तत्र ब्राह्मीनाम यदि शिवस्यैव शक्तिस्तत्क

२९

थमसावनन्तं यायाद्येनायं ब्रह्मलिख्यते न तु स्वदीयधर्मस्यान्यत्रान्वयः संभवेदित्याशंक्याह शक्तिमन्तं विहायान्यं
शक्तिः किं याति न ह्यसौ क्वापि न श्यिता शैव शक्तिरेका शिवस्तथा महितत्किंबलतएं शक्तिमन्तं विहायान्य
त्राविलतएं शक्तियीतीत्येवं वियुक्तं किं वक्तृत शक्तिस्वविततेपि कौ विश्वाक्तिः श क्तायकां विश्वप्रकटीकृते
कथं शिवस्तथा ब्रह्म विश्वास्यात्मनावभासते इति नत्र माणस्य परं तत्त्वं प्रसूणाय तत्र मस्तीति शाक्तपाणे तत्त्वव
नभियायनदाश्रयेण सृष्टिसंहारादीनामेव स्वरूपमथ्यते तमिमिति दित्याशंक्याह एवं विसृष्टिप्रलयः प्रा
णयक्रनिष्ठिताः सोपि संविदि विश्वचन्मात्रेतेयवर्जिते चिन्मात्रमेव देवी च सा परापरमीश्वरी शुद्धाविंशा
त्रतत्त्वं हृदयंगमया परं संविदीत्यनन्तनीलाद्याभासैर्भिन्नायां परिमितात्मरूपायां चिन्मात्रमेव वाष्ट
त्रिंशत्तत्त्वं इत्येतदुपपत्त्योपपादयिष्यते इतिनेहायस्तेनात्मतमेवास्य चिन्मात्रविश्रान्तत्वं यद्वा शृादेनालि
कादिषट्सृष्ट्यादयोऽनन्तलयोदयौ विश्रामितितदाह तेन संवित्तिमेवेत्तत्सूक्ष्मात्मस्वभावतः लयोदय इति
प्राणोपसृष्ट्यादयः कीर्तिते संवित्तिमितियेनामलयोदयात्मकं विश्वान्तःमिति एवं संविद्धीनमेवसर्वं
मेतत्कालीयं वैचित्र्यं न पुनरस्वाधीनं किंचिद्रूपं बहिरस्तीत्युक्तं स्यात् तथाह इच्छामात्रप्रतिष्ठेयं कृत्या वैचि
त्र्यचर्चना कालशक्तिस्ततो बाह्येनैतस्या नियतं वपुः नेतस्या नियतं वपुरिति तथात्वे हि यत्रैकवर्षकोटयु
त्तैवाह्रोदयः कथं भवेदिति भावः ननु कथमतिपरिमितस्यापि कलांशस्यैवं तन्मनावभासो भवेदित्याश
क्याह स्वप्नस्वप्नेन तथा स्वप्ने सुसमेकत्यावे समाधौ विश्वसंहारसृष्टिक्रमविवेचनमित्तापि किलकालांशा

श्री॰
तं॰ लो॰
२०७

207

चितितेनेनभासते यत्रायोस्याज्ञीमेवदशांगुलाग्रहशातेन परिकल्पहितीयोस्यमनेन कश्चिदभिमन्यतेसमस्तमस्यस्तउच्यते
एवंस्वप्नेवेदिग्रुन्नगुक्तंमितेपिकालेवैतत्तेनावभासइतिसमस्तमितिप्रमदशायोनत्वहितत्त्वेणमात्रमपिमोहादौचिर
स्यागाढमूर्छाहमासमित्याद्यभिमानोदयः संकल्पगोचरइतिस्वकेत्रविकल्पादौनत्वहितत्त्वेणेवकल्पपरिकल्प
नमपिप्रवृकस्मायाविजिविस्तरात्ताकारात्मनिविश्वसंहारसृष्टिक्रमस्यविवेचनेसमनंतरोक्तकालीयप्रमेयसं
कल्पनाद्युप्राविपर्ययः एतस्यकालीयंवैचित्र्यमस्यपरदृष्टमेनापिवैचित्र्यमेयादित्याह प्रमात्रभेदभेदेयुचित्रोवितस्यमा
नसौ ग्रनेनैनतत्त्वगासावनुभूतमितिप्रमातृनैकीकारेणवितनितत्वावभासः मयैवैतद्समायावणितादनुभूतमि
तिवा इदानींप्राणएवमेवकालविभागमपानेप्यतिदिशति एवंप्राणेस्थितःकालः क्रियावैचित्र्यशक्तितः तथा
पानेपिहृदयान्मूलपीठविसर्पिणी यद्यपिद्वादशांगुलादूर्ध्वतमपानेकालवैचित्र्यमुक्तं तथापिहृदयान्मूलपीठप
प्रसरणस्यैवप्राधान्यमित्येवमुक्तं तदुक्तं अपानस्तापिसंचारोसर्पिजंघस्तविलक्ष्मा गुदंयावन्महावायुरयत्नाद
पयातिहीति नन्वत्रापिप्राणवत्कालवैचित्र्यंकिंसंचेत्यनेनवेत्याशंक्याह मूलाभिधेमहापीठेसंकोचप्रवि
कासयोः ब्रह्माद्यानामचिन्तांतानांचिन्वतीसृष्टिसंहृती यामभीवाडवायदंदित्यादिप्रामुक्तयुक्त्याजन्माधारो
दितायाः शक्तिर्यसंकोचविकासौतौब्रह्माद्यनाश्रितांतस्यविश्वस्यसृष्टिसंहारादौयोगिनामनुभवसिद्धावि
युक्तंचिन्वतेसृष्टिसंहृतीति ननुयद्येवंतत्सर्वत्रप्राणोदयएवप्राधान्येनैतत्कस्मान्निर्दिष्टमित्याशंक्याह प्रा
णपानयपानोयमित्यंवहतिकिंतसौश्रेयपत्नोयत्नेनयोगिभिः समुपास्यते ननुयद्यत्रब्रह्मादीनांकारणं २०७

नांतस्थानादिसंभवेन्नतत्र कस्यावस्थानमित्याशंक्याह । एकं दानं दसंकोचविकासद्वादशांतगाः अस्माद्येनाध्वि
तांताः सेव्यं ते त्रयस्त्रयो विभिः द्वादशांतः शक्तिहृदयविश्रान्तिस्थानं त्रयो विभिर्विभिः ते सावधानैर्न सामान्ये स्वेषाम
यानस्यावेधयत्नेन यातःसेवनस्य यत्नसाध्यत्वात् न तु व्यापकत्वादेषां स्वरूपतएव सर्वदावस्थानं सिद्धमित्यत्र वि
शेषाभिधाने किं प्रयोजनमित्याशंक्याह एते च परमेशानशक्तिनाडिस्वरूपिणः देहमध्यस्थत्वानान्तकारणा
नीतिकामिके तत्कारणानीति तस्य देहस्य कामरूपानीतित्वदधिष्ठानद्वारेणोत्पत्तिनिमित्तमित्यर्थः कामिकी
यमेव ग्रंथे पठति बाल्ययौवनवृद्धत्वविधाने प्रभुरनर्भवे मत्कैच देहब्रह्मायाः स्वाधिष्ठानकारिणः तत्काले ब्र
ह्मणोधिष्ठानकारिवेया यावत्कार्यावनाश्रितस्येति न तु स्मर्द्दर्शने भ्रुके किमनाश्रिताधिष्ठानं युक्तमित्याशंक्या
ह तस्यांतेत्वपरा देवी यत्र युक्ता न जायते अनेन ज्ञानमात्रेण दीक्षा तत्र हृत्कल्पवेत् । अंतरित्युक्तव्यक्तं षट्त्रयागा
त्मसमेलयश्चेतियुक्तः अस्य योक्तुत्वेनायोजितः तत्वणानस्य कालवैचित्र्याभिधाने प्रक्रांते किमनेनोपदिष्टेनेत्या
शंक्याह समस्तकारणोल्लासपदेस्व विदितेयतः अकारणं शिवं विद्यायनहिसस्य कारणं हेयमिति स्वहृत्तांते ।
स्वत्वमुपादेयविश्रांतिर्भवेदितिभावः तत्र प्राणक्रमेण द्वादशांते परः शिवः तस्य च तत्कारणोल्लंघनेन ।
तत्र शिवे विश्रांतिः स्यादित्याशंक्याह अथो वक्ष्ये निर्दिष्टं तत्कलंकं कांतशांतत्व लोके तत्र उपास्यायां येनाधीय
ते बुधः यत्र नामापानस्य विश्रांतिस्तदिदं द्वैतकलंकपदम् अथोपवक्ष्ये सोऽसौ रूपं योगिनीवक्त्रनिसृतं यतो
यमद्वैताद्यापदेशिनां रहस्यशास्त्राणां मुदयः येन द्वैतापहत्वेन हेतुनानंत्र विश्रांतिभाजां मुमुक्षुधीयते बुधः शास्त्र ।

श्री॰
तं॰लो॰
२०८

श्चिदानंदैकघनपरशिवैकात्म्यमुल्लसेदित्यर्थः नन्वेवं विश्रान्तिः किं प्राणवत्तस्यादिक्रमेणैव भवेदुतान्यथापीत्याशंक्याह
प्राणापानोदयप्राणवत्स्पन्दोदययोजनात् यावदूर्ध्वीतत्साधिष्ठकुंडलविभागतः प्रोक्तं तत्साज्ञ्युतमंडलविभा
मतश्चित्पत्तदोदेरारभ्यवत्स्पन्दोदययोजनो यावत् प्राणवदपानादयस्तथा योजनोर्ध्वं तयेनैवं विश्रान्तिः स्यात् न
केवलमेतदपाने यावत्समानेऽपीत्याह एवं समानेऽपि विधिः सहिदानेषु नाडिषु संचरत्सर्वतो दिक्कं दशधैव विभा
व्यते हार्दीषु हृदितासामभिव्यक्तेः वस्तुतस्तुतासां नाभेरुदयः यदुक्तं नाभ्ययोमेढ्रकंदे च स्थितावै नाभिमध्य
तः तस्माद्धि निर्गता नाड्यस्तिर्यगूर्ध्वमधः प्रिये चक्रवत्संस्थितास्तत्र प्रधाना दश नाड्य इति समानस्यापि मुख्यया
वृत्त्या नाभिरेव स्थानं यदुक्तं यत्कुंदे नाभिकंदे च सर्वसंधौ तथैव च प्राणाद्याः संस्थिता ह्येते इति नन्वेवमपदेशस्य
किं निमित्तमित्याशंक्याह दशमुख्या महानाड्यस्तयैनैव तदुक्तं नाड्यन्तराश्रिता नाड्यः कामे देहस्थमास्थिताः प्र
त्याश्रितप्रधानाः तदुक्तं इडा च पिंगला चैव सुषुम्णा च तृतीयका गांधारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैवार्यमा तथा अलंबु
षा कुहूश्चैव शंखिनी दशमी स्मृता एताः प्राणवहाः प्रोक्ताः प्रधाना दश नाड्य इति तद्गता इतराश्च द्वास
प्ततिसहस्रसंख्याकाः नाड्यंतरेभ्यस्तदुपभेदरूपाणि यदुक्तं द्वासप्ततिसहस्राणि नाड्यस्ताभ्यो विनिर्गताः पु
नर्विनिर्गतास्तास्ताभ्योऽन्याः पुनः पुनरिति अत एव देहस्पन्दनात्मनामायमित्युक्तं स मस्थितिरिति
नन्वयदि नामायं दशनाडीराक्रम्य वर्तते तावतास्य किमायातं येन दशधात्वमुच्यत इत्याशंक्याह अत्रापि दि
ग्दलेष्वेव कामं स्वदिक्स्थितेः क्रमात् चेष्टितान्यपि कुर्वाणोऽसौ सौम्यसभासते तदिक्पतेरिंगीडादेः चेष्टितानीति २०८

208

ले भाति रूपाणि रौद्रो याम्यादौ सौम्ये वारुणादौ अतएव पुंसां प्रतिलग्नं क्रोधहर्षौ प्राविर्भावः यदुक्तं प्रथमस्याद्दुद
लेस्यं तन्मध्ये भोगभुक्तदा सेस्थितः सर्वेषाम्य स्माकारणात्म प्रतीयते येनाशु विषयान्दृष्ट्वा विचारयति सा
रं शोकः क्रोधो विषादो वा विस्मयस्तापएव च हर्षो वाप्यथ संवित्स्यहृदये नैव भाव्यते इति एवमस्य सर्वथा सामि
नावस्थाने पि श्लोमया हृष्यानाद्यएवचार इत्याह सएव नाडी विनयेवामदक्षिणामध्यगो इडुकोविनमयेशुविच
रं लिंगस्य अहर्निशं नाडी विजय इति इडा पिंगला सुषुम्नात्मिके यदुक्तं दक्षिणेन स्थितः सूर्यो वामे सोमो विराजते पा
के प्रकाशकेन च मध्यस्थे वपावक इति यदुक्तं दशानां तत्र वै देवि नाडीत्रयमुदाहृतं पिंगला इडात्मिके वेम
ध्ये शक्त्यात्मिका स्मृतेति ननु कथमसौ अहर्निशं चरन्नास्ते इत्याशंक्याह सार्धनाडीद्वयं प्राणशतानि नव
नियतं तावद्धस्तेनाहोरात्रं चतुर्विंशतिया चरेत् षट्प्राण प्रपकस्तेषां षष्टिर्नाली तथा तिथिविषाद्वया वासा
योऽस्तु स्यात्सतः प्राणचाराणां सषष्टि त्रयमुदयादिति वासरेन सार्धेन घटिकाद्वयेन नवशतानि वहन्ति षष्टि
घटिकात्मकाहोरात्रं चतुर्विंशतिभिः प्रकारैरर्थात्स एव समनस्त्रयेणात्र सषट्शतसहस्रैकविंशत्यात्म
क प्राणचारात्रयेण चतुर्विंशतिः संक्रान्तीस्सुदियात् यदुक्तं चतुर्विंशतिसंक्रान्त्यः समयात्ते स्वभावतः श
तानि नव चहंसपका मे काहे स्सेदेति बोधयेवन्त होरात्रे ग्रथ्यात्मवरानने चतुर्विंशतिसंक्रान्तीः प्राणहंसस्त
संक्रमेत् अहनि द्वादश प्राक्रा रात्रौ वा द्वादश स्मृता इति एतदेव विभाजते विषुवद्वासरे प्रातः सार्धनालीस
मध्यगः वामेतरादिकस्तत्र वा स्तैर्यावत्संक्रान्ति पंचकं एवं तासां प्रपानादे चतुर्दशस्तनालिश मध्याह्ने दक्षिणेविषव

श्री॰
नं॰लो॰
२०५

209

नवप्राणशतीववेत्त दत्तोदगन्योशरदैतः पुनः संक्रांतिपंचके नवस्तशान्मेकैकेनतोविषुवदनंतरं पंचके पंचकेतीते संक्रां॰
तेविषुवद्भवेत्तदोदितः यदुत्तरयांतःसंक्रांतिर्नवप्राणशतानिच विषुवद्दामरेरात्रिंदिनसाम्यात्सनिमिषसंक्रांतिर्दिने
प्रातःसार्धचतुष्टयप्राणचारात्मिकोचनभोगांघटिकामध्यगःसोपुनामाभागोवस्थितःसन्नसमानलावद्दामेत
रोहितस्यान्येवामदत्तनाडेः प्रत्येकंसार्धनालीद्वयंपंचधाराभागैः वेरयावद्गघटिकन्यांतसंक्रांतिपंचके॰
भवेयेनसभागत्रयास्यषोदशासद्घटिकास्वतीतास्तसमनासांमध्याक्रसमयेदृत्तविषवत्तिलसंक्रांतिर्नव
प्राणशतीवहेत्सार्धघटिकाद्वयमुदियादित्यर्थः ततोपिदत्तोदरदसेः दत्तवामनाडेः समानरूपपंचधाराभागमा॰
गैः पुनरेकैकं नवप्राणशतं प्रत्येकंसार्धनालीद्वयंहित्रिकादिमीनांतसंक्रांतिपंचकमुदेतीत्यर्थः तदनंतरंच
मध्यनाडीसायन्नुत्तरंमेषसंक्रांतिनिरूपविषुवत् प्रागवत्सार्धशतचतुष्टयप्राणचारात्मसचत्नभोरोकघटि॰
कोदयंभवेयेनत्रिंशद्घटिकात्मनिदिनेसंक्रांतिद्वादशाकमुदियात् तत्रसंक्रांतीनामेकादशाकमत्रैवंप्रकारतस्मि
यंप्रागरर्धाधिकतयातस्यचार्धद्वयस्यपतत्संधिवह्नागीयार्धद्वयसंमीलनेषाडेवंस्वमितिसंक्रांतेःप्रातरुत्तरेविषुव
द्वयंमध्याह्नार्धरात्रयोस्तदत्तविषुवत्वमिति यदुक्तंवि रात्र्यंतदिनस्यांते शोभमध्याह्नेदिवसक्षयः मध्यरात्रेश्चरर्धे
मध्यमुदक्तो विषुवत्तत्करशीति यत्तस्यदत्तविषुवद्दिनोदयाभिप्रायेणदक्षिणाउत्तरंयातिउत्तराद्दक्षिणंयदा द
क्षिणोत्तरसंक्रांतिः सविवेसंविधीयते दक्षिणस्यांयदानाडीसंक्रामेत्तयथोत्तरं यावदर्धतत्स्वंस्यमध्येनोत्तर॰
तोवहेत् यावत्तविषुवत्मोत्क्रमतंतत्तरायणे उत्तराद्दक्षिणायांतुसंक्रामत्सवदाततो यावदर्धंवहेत्तत्रपर्यंदा॰ २०५

तिगणेनोक्तेन विषुवद्दिनगणनावद्दिनगणयनत्वे ध्रियइत्यादि श्रीस्वकंदशास्त्रेभिहिते नवांशरक्षुर्व्वपदार्थसंक्रांतीना
मुदयास्तमाह पंचकसंक्रांतिविषुवद्रूपानवत्राणशतानिमेत्यनेन यथोक्तमेवमानंस्मारितं तदेवान्यत्राप्यतिदिश
ति एवंराशावर्पीत्येवंविषुवद्दिवसात्समात् आरभ्याहर्निशाहृद्धिक्षाससंक्रांतिरोयसो एवेवंव्यासेनाः होरात्रे॰
णसंक्रांतिचतुर्विंशेनदयादिसंर्वस्मात्त्रिंशद्घटिकाद्विषुवद्दिवसादारभ्योक्तमन्यथाप्यहर्निशायोर्वृद्धिक्षयौ॰
स्यातां येनसंक्रांतिषुपिवयाप चयाभ्यामहर्निशाद्धृशसंक्रांतघोराशौ चैवंविभागनियमेनोक्तः स्यात् अत्रच विषु
वत्संक्रांतौ नोक्तिभागस्फुटयति रात्र्यंतदिनरूपैर्वांशोमध्याह्नोदिवसक्षयः मध्याह्ने पृष्ठयोमध्यमुदक्तोविश्वात्मे
हवी मध्यमित्यवाक्षर्वर्यः उदक्तशति उत्तराद्विषुवत आरभ्येत्यर्थः एतदुक्तं पर्वाह्ने विषुवत्येकंमध्याह्नेतद्विती
यकं तृतीयं चापराह्ने वैश्वर्थरात्रेचतुर्थकं चतुर्थाविषुवतोक्तमहोरात्रेण मुक्तिद मिति तत्त्वासौ चत्स्रूणां
संक्रांतीनामेवंव्यपदेशः किंनिमित्तमित्याशंक्याह यामैविषुवद्यतोहानिःसाम्येनव्यासितरुमते तदर्हतिक्षयः॰
कालो विषुवतदिहोदितः हानिविनिवि·· व्यासाविनिपातात अर्हतीनर्हर्थवतेः नत्वविषुवत्संक्रांतौ यथैवं
नियमस्तदितराह्नकास्तव्यवस्थेत्याशंक्याह विषुवत्प्रभृतिक्षासहृद्धीयेदिनरात्रिके तत्क्रमेणैवसंक्रांतिक्रम
वृद्धीन्दिवानिशाः तत्क्रमेणेतिरात्रिदिनहृद्धिक्षासपरिपाटनेन पंचविंशद्घटिके दिने चतुर्दशसंक्रांतयः पं॰
चविंशद्घटिकायां रात्रौ दशेति तदेवोपसंहरति इत्येतत्समानमकृत्वा वर्षद्वयविकल्पतः वारएकत्र नसंस्था।
मप्यासबंधनं वर्धद्वयेति संक्रांतिचतुर्दशोक्तव्याप्तत एकत्रेतिनत्तप्रावत्सापप्रधानात्मनिवारुद्वये नत्वकि

श्री·
तं·लो·
२१९

210

मध्यवर्षद्वयमेवास्तियाउतान्यदपीत्याशंक्याह समानेपितद्वत्ः पूर्वं यावन्मध्याह्नगोचरं कालसंख्या समस्तैकवारगाणनेनतु

येः समस्तं लवे हेतवैकचारेगतिपूर्वं हितसाधुदयमारुह्येति प्रोक्तम्येन तदपेत्तयानन्वयीत्यसंभाव्यमिति भावः नन्वप्राण्य

कश्वविभागेन कोथेस्याशंक्याह संध्यास्वैर्णमध्याह्नमध्यरात्रादिप किल श्रुतः संक्रान्तिर्वा रातेनकाष्यनकलोवि

तैः यत उपसंहरन्नन्यद्वक्तारयति उक्तः समानगः कालउदानेन निरूपिते तदेवाह प्राणव्याप्तौ यदुक्तं तदुदानेप्य१

ध्रुवकेवले नासाशक्त्यन्तयोः स्थाने ब्रह्मरंध्रोर्ध्वगा धामनी तेनोदानेन हृदयात्कूर्धन्यकाद्वादशान्तं तत्सादिवष्टिर्वर्षा

तेविषुवंकाले विचारयेत् यदिपरमत्रानयोः प्राणोदानयोरियान्विशेषो यत्प्राणस्य ब्रह्मरंध्रवर्जितानासिकाद्वादशान्त

मुदयस्थानमस्यतूर्ध्वधामवर्त्तिशक्तिद्वादशान्तमिति तेनेति शक्तिद्वादशान्तं यावदुदानव्याप्तेः नन्वेवं कालीयोवि

भागः किं व्याने संभवेन्नवेत्याशंक्याह नन्वेवं कालीयो विभागः व्याने तु विश्वात्ममये व्यापके क्रमवर्जिते सूक्ष्मसू१

क्ष्मेति संवेदमात्रात्मेत्यर्थः अत्रैव विश्वात्ममयत्वादिविशेषणद्वारेण हेतुद्वयं अत एव चास्य व्यापकत्वात्मना हि विशेष१

णानन्तानां न्तवे एषां चक्रमेण सृष्ट्यादिपंचकृत्यकारित्वमस्तीत्याह सृष्टिश्चविलयः स्थिमा संहारो ग्रसोयतः क१

मात्प्राणादिके काले तं तं नत्र आश्रयेत्ततः तान्तमिति प्राणादिकं तत्रेति सृष्ट्यादिकारित्वे एवं प्राणचारसमानादिम१

र्मभिधाय तदानंतर्येण तज्ज्ञोदेशादिष्टं वर्णोदयं वक्तुमुपक्रमते प्राणचारे त्रयो वर्णपदमंत्रोदयः स्थितः यत्र

जो यत्तज्जः स्त्रकः परः स्थूलः सकथ्यते इह तावत्प्राणचारे वर्णानां पदानां मंत्राणां चोदयस्त्रिस्थितं समस्तहिधा स्वाव

भाविकः प्रायत्निकस्चेति तत्राद्यो वर्णानां तेषां नैयत्येन सर्वत्रैवाविशेषात् द्वितीयस्तु पदानां मंत्राणां च तेरिवर्णावद २१९

परिगणनादनियता इति योगीश्वराणि वेष्टनपदेषामुदयः योगिहृदयस्याभिज्ञातो मंत्राभिः सततस्योदयं कारयेत्तद्यतत्त्वपरे
क्षादीनतादेषां प्रायत्निकपदोदयः स च समनंतराक्रिकेश निपादयिष्यते यद्वक्ष्यति इत्यत्र जमाख्यातं यत्नजो
तनिगद्यते इति इह पुनर्वर्णोदयमुदायत्नजः परस्त्वसूलात्मतया त्रिप्रकारोऽभिधीयते यत्र परस्यापि वर्णोदय
स्यानंतत्वमभावेन द्वैविध्यमिति परमं तद्भयमभिधान स्वपक्रमते एकोनादात्मको वर्णः सर्ववर्णविभागवान् सो
नस्तमितरूपत्वादनाहत इहोदितः इह खलु एक एव सर्ववर्णसामान्यात्मा सततोऽस्तरूपत्वादनाहतशब्दाभिधेयो
नदनात्मको वर्णोऽनुदितः सततमेवोदयमानः आस्ते इत्यर्थः स एव च परस्य पोय इत्याह सततमेव सद्भावो मात्स्य
द्भाव एषः पराख्यवाक्तत्त्वदेवीयत्रलीनं चराचरं द्वितीयं परतरमस्पष्टमुदयमभिधातुमाह रुद्राणि त्र्यमेके
कं त्र्यंगुलमथैनयत्न प्रवेशश्चेतनाप्राणः सूर्येन्दुपथयोः क्रमात् एकैकाकारयोरादिमं यौ ह्यं द्वयं यदाह एतौ इ
ति प्रवेशनिर्गमौ इति हृदये विडः षोडशान्निम्नके द्वादशांत ललाटयोः गले हृदि बिंदुर्विसर्गः पतितः स्थि
तौ त्र्यंगुलमिति द्वादशांगुलेष्वत एवाकारादेः त्रयस्योदयात् प्राणापानयोः षट्त्रिंशदंगुलानि भवन्ति इत्यादि
ति दीर्घत्रये षड्वर्णा इत्यकाराद्यूकारान्ताः क्रमादिति स्पर्शपंचकलानां त्रये इडः एषे च दीर्घोष्माणामिति आदिसे
याविति प्रकारेणाकारेण च संधिकार्येऽक्षने सतीत्यर्थः सृष्टेव सैष्यत्तदाह यस्यादिमे याविति त्र्यंगुलमस्य परद्वयपदो
च प्रत्येकमष्टादशांगुलमुदयो येन प्राणापानयोर्व्याप्तिः सिद्धात् प्रवेश इति निर्गमेऽपि द्वादशांत इति नव
सचतुर्भागकल्पनया तेन द्वादशांतरूकार इत्यादिक्रमः पतित इति सर्वतः तेन प्राणे विदोः षट्त्रिंशदंगुलान

211

सृष्टेर्यो विसर्गस्य तत्र प्राधान्ये हृदयोरपि बिन्दुनादात्मकत्वात् एतदेवान्यत्राप्यतिदिशति कादिष्वेकचक्रमात्रस्य वृत्तिस्थानतः
मध्ये दृश्ये एवं तत्स्थानवर्णानामेतत्सामान्येनोक्तमिति तेन यदेवाकारस्योदयस्थानं तदेव कवर्गस्येति सर्व-
न वर्णानामितीकारस्य चकारशकारयोरुदय इत्यादिक्रमः न त्वसर्वत्रायं नियमः किं सम्भवेन्नेत्याशङ्क्याह ह-
येषप्राणरूपस्तमकारो जीवनात्मकः बिन्दुः प्रकाशो हार्णोऽस्य प्राणात्मतया स्थितः यद्यपि तत्स्थाने तथा सकार-
स्यैतदुदयस्थानं हकारस्य वक्त्रं तत्तथापि प्राणात्मजीवनरूपत्वात् सकारो हृद्युदेति हकारश्च प्रकाशात्मक-
त्वात्सर्वत्र इति एतदुपसंहरन्नन्यदवतारयति उक्तः पूरोऽयमुद्देशो वर्णानां सूक्ष्म उच्यते सूक्ष्मश्च द्विधेति तत्र सूक्ष्मे-
तावदुदयमाह प्रवेशो षोडशान्तादिरवयवः संवर्जिताः तेष्वेवं सूर्यमध्याद्ये वर्णाः सूक्ष्मोदयस्त्वयं षोडशस्यन्दपा-
न वा हृत्स्थाने दप्राणायामात् यत्र एव परोदये यथा नवाह एवं षड्वर्णानामुदय उक्तः ओं नम इति निर्गमेऽनेनाप्रा-
नेष्वेकं च तदभिनासं गुलद्वयमुदयः प्राणेऽन्तरंगुलत्रयमिति तदेव वर्णानां षोडशकं चावलम्ब्यान्तस्स्थानः
कवर्गादयो हृदि कण्ठप्राणापानविषये समुदयन्तीत्यत्र सूक्ष्मेऽपि वर्णोदयः सूक्ष्मे यमुदय इत्यर्थः एवं सूक्ष्मसूक्ष्मे व-
र्णोदयमभिधाय सूक्ष्मस्थूलमप्याह कालोऽर्धमात्रः कादीनां त्रयस्त्रिंशत उच्यते मात्राकस्यापञ्चदीर्घाष्टकेऽह्नि-
विः प्लुते त्वल्लृ दीर्घाष्टकमिति संध्यक्षरैः सह हृदि दिनिति द्विमात्रेष्विति त्रिमात्रे दीर्घाणां च प्लुते तेऽपि तेनोक्ते तस्या-
स्मारणापेक्षत्वात् तस्यैवां दीर्घत्ववत्प्लुतत्वमपि स्वाभाविकमिति भावः एवं लृकारस्यापि प्लुतत्वमेव स्वभाव-
इति दीर्घत्वापरिगणनेन तदेव ह्रस्वमात्रमेनोक्तमिति न कश्चिद्दोषः तेन कादीनां त्रयस्त्रिंशदर्धमात्राकत्वा २११

नोऽस्यादीर्घाणां द्वात्रिंशत् स्वनस्य षडिम्येकाशीतिरर्थमात्राणामिति नन्वेवं विभजने किं प्रमाणमित्याशंक्याह ए
काशीतिमिमामर्थमात्राणामहनेतुकः नस्याप्येवमभिधाने करचाश यस्त्याशंक्याह यद्दशाङ्गरावानेकाशी
तिकेमेवमभ्यथात् यद्दशादिम्यस्याः पदस्यामेवमानेरेकाशीतिमात्रासद्भावात् एकाशीतिकमिति तावत्संख्ये
पदार्थत्वात् ननु भगवतो व्योमव्याप्यभिधाने यन्निमित्तं च किं प्रमाणमित्याशंक्याह एकाशीतिपदा देवी
प्रोक्ता शिवात्मिका श्रीमातंगे तेन यथा धर्मसंघाता मा शिवो यतः शक्तिरिति व्योमव्यापि ह्यणाशे केति श्री
मातंगे यदुक्तं तत्र एकाशीतिपदा देवी या सा शक्तिः शिवात्मिकेति तथा मंत्रश्च शिखा गर्भस्याः शक्तिर्वै परमे
श्वरी कालानलान्तमध्यन्ते शिवाख्यान्ते यथाश्रुते एकाशीतिपदोपेता विधापादमयादिति नन्वस्य व्योमव्या
पिन्यापिण्याः परमेश्वर्याः शक्तेस्तद्रूदायदि मंत्रात्तत्कार्ये पिकथं शिवात्मकत्वमपि स्यादित्याशंक्योक्तं तथेत्या
दि यत्तथोक्तेन प्रकारेण धर्माणां परधर्माः शक्तयस्तित्याशुत्वा शक्तीनामेकाशीत्यात्माय संघातः तदात्मा
शिव इति सामरस्येनास्त्तदात्मकत्वं तदुक्तं तत्र एकैव समस्तानि एकाशीतिपदानित्ते अष्टाघस्य पिकेश्नकेव
ण्णानां न शतत्रयं सर्वात देवदेवस्य समस्तव्यक्तरूपेणेति एकोपि वर्णो देवानां वाचकः परिकीर्तितः सर्वेष्वे
कस्य युज्यते यतस्ते विश्वमूर्तय इति नचैतदागमैनैव सिद्धं यावद्युक्तितोपीत्याह तथा तथा परामर्शशक्तिचक्रे
श्वरः प्रभुः स्थूले काशीतिपदं तं परामर्शैर्विभाव्यते शक्तिमतः खलु शक्तिरनत्येत्या युक्त्या वस्तुतः सर्वशक्तिप्र
विभिन्नस्वभावपि प्रभुः परमेश्वरः शिवस्तद्वर्गोरव्यतात्मस्थूलानि यान्येकाशीतिपदानि तत्ज्ञायेप्राणवायोः परा

श्री
तं लो
२१२

212

मर्शात्मैव यथा तथा सर्वात्मा नेत्रादित्वया परामर्शो यस्यैवंविधो यद्गृहादिशाक्तिरूपकेन तस्यैव स्वरः संयोजनवियोजनाकारी क्रिया
मते एवं यस्य ज्ञप्तिः क्रियते इत्यर्थः अत एव चात्र सर्वात्मादीनां यावत् परामर्शः सिद्धस्तावत्येव पदं त्वं येनैकाशीतित्वं।
स्यादित्याह तत एव परामर्शो यावत्येकः समाप्यते तावत्तत्पदमुक्तं तेनास्मिन् द्वियमयं चितं तेनास्मिन् द्वियमः तथा।
नेदृग् नमः शिवायेति पदं षडर्णं प्रणवादिभिस्त्वायुक्तं केवलस्यापदस्यापि पदत्वमापन्नेदिति गणनायां संवदेत् न।
त्वयदि एवं तदेकाशीत्यर्थमात्रात्मिके पमेव भगवती परा शक्तिरवस्थितेति किमनेनैतत्समवायिकेन व्योमव्या
पिनोपदिष्टेनेत्याशंक्याह एकाशीतिपदोदारविमर्शाक्रममंहतितः स्थूलोपायः परोपायस्त्वर्धमात्राक्रमेणोल्लयः
लय इति स्वात्मविश्रान्तिः स्थूलोपायश्च अनेनोपदेश्यभेदादुपदेशस्यापि भेद इति प्रकाशितं एवमेतत्प्रसंगादभि
धाय प्रकृतमेवानुसरति अर्धमात्रा नवनवस्त्वष्टतर्षं(?) चतुर्षु यत्र अंगुले त्रिति षट्त्रिंशात्येकाशीतिपदोदयः प्र।
त्यंगुलं चतुष्टयेन चार्धमात्रा इत्यंगुलषट्त्रिंशतात्मनि प्राणचारेऽर्धमात्राणामेकाशीतिरुदियात् आसां चोदये
विभागान्तरमप्यस्तीत्याह अंगुलेन नवभागेन विभक्तेन नवांशकाः वेदमात्रार्थमेतत्तु द्विष्टतः षड्गुणं त्रये एकैक
स्मिन्नंगुले नवधा विभजिते षट्त्रिंशतोंऽगुलानां चतुर्विंशतिशतत्रयं मानं भवेत् भागानां तत्रैकैकस्यार्धमात्रा।
त्मतोऽत्र जनस्य चतुर्भागेन नवभागाउदयस्थानमित्युक्तं नवमांशका वेदमात्रार्थमिति अन्यस्त्वन्यत्र स्वदीर्घप्लुतत्व
तां त्रयं द्विः चतुः षड्गुणं ह्रस्वस्यैकमात्रत्वादेष्टौ नवभागा उदयस्थानं दीर्घस्य द्विमात्रत्वाद्षोडश प्लुतस्य त्रिमा।
त्रत्वाच्चतुर्विंशतिः एतदेव संकलयति एवमंगुलरंध्रांशाश्च तत्संख्या स्वयं लघु दीर्घप्लुतक्रमाद्वि त्रिगुणमर्धं तेनाद्धि २१२

त्वत्. तंत्रांशानां नवभागानां चतुष्कद्वयमष्टौ नवभागाइत्यर्थः लब्धिर्निष्कासितं ततो लब्धेभ्योपीत्यर्थः तेनपंचानां कलानां प्र
त्येकमष्टसभागेष्टद्व्याश्चत्वारिंशन्नवभागाभवंतिदीर्घाणामष्टानां प्रत्येकं षोडशभागकलनयाष्टाविंशतिशत
मिति यद्यप्येकाशीतिरर्धमात्राणां प्रत्येकमंगुलीयाश्चत्वारोनवभागाउदयस्थानमित्येवस्पष्टमभिधानत्वेन यद्यप्येवं
अभिधानेयमाशयो यदा दीर्घस्वानामुदयस्तदनेनैव दीर्घाणां स्वनस्थलं ज्ञानावंचेति क्रमः प्रदर्शितो भवेदिति तन्वे
तन्मध्येतत्कालमष्टगुणपते तदा कियत्योर्धमात्राप्रथिकीभवंति तथा तेषां कथमुदयइत्याशंक्याह लकारस्यार्धमा
त्रात्मा मात्रिकः तत्रांतरा विश्रांतावर्धमात्रास्य तस्मिंस्तु कल्पितेसति अंगुलार्धत्रिभागोनानवर्धमात्रा पुनः पुनः
लकारः सन्न संयोगाग्रहणात्मात्सर्वगः सर्ववर्णेद्व्याद्यंत संधिष्वभयभावित्वः कथमस्यार्धमात्रात्मकत्वमि
त्याशंक्योक्तं मात्रिकइत्यादि ककारसकारात्मकमात्राद्वयारब्धकत्वात् अंतरा विश्रांताविति ककारांतरमर्धमा
त्रीयं कालेवि श्रम्य सकारस्योच्चारात् कलित इत्येकाशीत्यातेनार्धमात्राणां च त्रिभागीति त्रिइति अशीतिसमांगुला
र्धेहि समधाविभक्ते प्रत्यंगुलं चतुर्दशभागाइतिषट्त्रिंशतोंगुलानां सचतुःषष्ट्यंशतपंचकभागानां भवेत् तेना
र्धांगुलीयेषु षट्सु सप्तभागेष्वर्धमात्रेतिषट्त्रिंशदंगुलात्मनि प्राणचारे चतुरशीतिरर्धमात्राणामुदयइति नः
त्वेवमेकाशीतिकालोदयपक्षे तत्कारस्यनानास्येवोदयइत्युक्तं स्यादित्याशंक्याह पोतमादिसर्वसंयोगाग्रहणात्मे
तिसंयोगानलक्षणपरत्वात् यदुक्तं प्राक् योनिरूपेणतस्यापियोगदोभांतरविंदुः तन्निदर्शनयोगेनपंचाशद
त्मवर्णोतेषि तन्निदर्शनयोगेन अत्रत्वविसर्गात्मप्राणितयोः ककारमकारयोः प्रत्याहारतयोपादानेननिवि

लस्य वर्णजातस्य गृभीकाभात्र अतएवायं सर्ववर्णानामादावंते परस्परसंमीलनात्मनि संयोगोदयभाक्सर्ववर्णोदु
स्फुतत योदियाय तेनायं विभुर्व्यापक इत्यर्थः ननु वर्णोदयेनाभिहितेन कोर्थ इत्याशंक्याह इयं षट्त्रिंशके चार्षे व
र्णानामुदयः फले इत्येतस्मिं विलोमेन ह्यादियावदपश्चिमं वर्णानामित्यकारादीनामुदय इत्यर्थः हृदयद्वाद
शांते कुरु इति मुकुलक्षणे सौम्ये इति तन्निश्चात्मनि भोगलक्षणे विलोमेन त्यर्थात् प्राणोदये विलोममेवाहह्र्हे
दियावदपश्चिममिति तदुक्तं अथः प्रवहे नेमि द्विर्हत्य यावदागतः मुक्तिमेव भवेदूर्ध्वे परतत्त्वे क्षतेत इति
तत्त्वतत्त्वकारस्य हृदुदयस्याने हकारस्य तद्वादशान्त इति एवमेतदुपजीवनेनैव सूत्रमपरमपि वर्णानामुदय
माह एषकारो द्वादशांते हकारस्तद्दिदं विदुः अहमात्मकमेवैतं यः प्रकाशात्मविश्रमः अहेतमिति प्रत्याहा
रक्रमेणाशेषवर्णांतःकारत्व प्रकाशस्यात्मविश्रांतिरहंभावो हि कीर्तितः इति एतत्स्वाः प्राणोदयेप्यतिदेष्ट
माह शिवशक्त्यविभागेन मात्रैकाशीतिकान्वियं द्वासप्तत्यंगुलीषु द्विगुणत्वेन संस्थिता शिवशक्त्योरविभा।
ग इति बिंदुनादात्मप्राणापानोभयमीलनायामित्यर्थः। एकाशीतिर्विमर्शलक्षणं तेन चात्र शीतिरपि द्विगु
णत्वेनेति षट्त्रिंशाणांगुलानां एतदुपसंहरन्नन्यदवतारयति उक्तः सूक्ष्मोदयस्तेषां द्विधा स्थूलपरोदयः अथ
स्थूलोदयो वर्णानां भण्यते गुरुणोदितः अधेत्यानंतर्यो गुणाणीति सर्वशेषः तत्र वर्गक्रमेणातावद्वर्णानां स्थूल
मुदयमाह एकैकमर्धप्रहरं दिनेवर्गाष्टकोदयः रात्रौ च क्रमसंहृत्य केचिदाहुर्न के पितः काश्महीति बाह्य।
महोरात्रमपेक्ष्यानपेक्ष्य वा तत्र बाह्याहोरात्रानपेक्षिमतेऽस्यैनैव वामुदयइत्याह पषवर्गोदयो रात्रो दिवा।

घट्यर्धयामगः अर्धयामग इति प्रतिवर्गे सार्धघटीद्वयं चलमुदय इत्यर्थः एवं वासरान्तरगमनपेक्षितमतमभिधाय तदित
रेषामपि दर्शयति प्राणस्त्रयोदशशती पंचाशदधिका च सा अर्धार्धा किल संक्रान्तिर्वर्गे वर्गे दिवानिशोः सेति
प्राणचारीया सार्धत्रयोदशशती अर्धार्धेति सार्धा प्रतिसंक्रान्ति नवानां प्राणचारशतानामभिधानात् तेन दि
नेद्वादशानां संक्रान्तीनामुदय इति साष्टशतं सहस्रदशकं प्राणचाराणां भवेत् यद्यप्येवं सषट्शतसहस्रे
कविंशतिः अहोरात्रिमीलनायां पुनः प्रतिसंक्रान्ति त्रयमेकैकस्य वर्गस्योदय इत्याह तदेकैके हृदयोः सार्धशता
नां सप्तविंशतिः एवं प्रागुक्तसंक्रान्तिद्वयद्वारा हि रात्रक्रमसंपत्तौ समं वर्गाष्टकोदयस्यापि क्रमसंघटीभव
तीति सिद्धं अन्यथा प्रतिवर्गोदयं प्राणचाराणां नैयत्यं न स्यात् न तु सकारेण सहैव वर्ग इति येषां मतं तन्त्रे
षाष्ठ्येयं प्राणचाराणां कीदृग्विभाग इत्याशंक्याह नववर्गास्तथे ये प्राक्स्तेषां प्राणशतीस्तीव सत्रिभागैकसं
क्रान्तिवर्गे प्रत्येकमुच्यते अहर्निशं तदेकैकेन शतानां क्षतवसूर्वी रवीनिति द्वादश सत्रिभागेति प्राणशतत्र
यस्याधिके नापादनात् तेन प्रतिवर्गं प्राणचाराणां शतद्वादशकमिति वर्गानवके साष्टशतं सहस्रदशकं
भवेत् तदेकैक इति अहर्निशामीलने क्रान्तिवत्सषोचत्तविंशतिः एवं वर्णानां वर्गक्रमेण स्थूलमुदयमभिधाय
क्रमान्तरेणाप्याह स्थूलो वर्णोदयः सोऽयं मध्यार्णोदय उच्यते तदाह एकैकवर्णे प्राणानां द्विशतीषोडशाधिके
वहिः षषकषट् त्रिंशदिनः स्यं तथा निशि चषकषट्त्रिंशदिति प्रति चषकषष्टां प्राणचाराणामुदयात् तेन
पंचाशतो वर्णानां साष्टशतं सहस्रदशकं प्राणचाराणां स्यात् अत्र चोदयेविशेषं दर्शयति शतमष्टोत्तरं तत्र

श्री·
तं·लो·
२५४

214

रोहेशान्तमयोन्तरे यामलस्थितियोगेन तत्र द्वे शते विभागिता यामलस्थितियोगादिति उभयसंमीलनायोगाद्विगुणीभवे
दित्याह दिनरात्र्यविभागेन तत्र्यं चत्वार्ध्यमनुचारणाः सपंचमो प्राणनाडी च बहिर्वर्णोदयः स्मृतः द्वयव्रज्यामिति द्वा
त्रिंशदधिकं शतचतुष्टयं भ्रमचारणा इति प्राणचारणाः सपंचमो प्राणनाडीति चषकषट्त्रिंशतो द्वैगुण्येन ष
तडपसंहरन्नन्यत्स्वनाडीयति इति पंचाशिका सेयं वर्णानां परिचर्चिता एकोनां येन तन्मात्रास्तन्मात्रे से प्रचक्षा
हे तदाह वेदाश्चाराः पंचमांशा न्यूनं तेचारार्धमेकशः वर्णोधिकं तद्विगुण्यं परिभागादिवानिशाः वेदाश्चाराः प
पंचमांशेनाग्रो किंचिद्देशान्तरेणेनत्वहितं श्वधिकमिति षोडशाधिकशतद्वयश्वासपरीत्यर्थः तेनैकात्र वर्णश्चा
शनो वर्णानां प्रत्येकं षोडशाधिकशतद्वयात्म चतुरशीतिशतपंचकाधिकं सहस्रदशकं प्राणचारा भवन्ति श्वधि
कैश्च प्रत्येकं चतुर्भिः सप्तसप्ततिशतं श्वेनेन चचाराणां सार्धचतुर्विंशतेः किंचिदंशान्न्यूनं पंचविभागो विंशदिति
साष्टशतं सहस्रदशकं यतदेवोपसंहरति स्थूलो वर्णोदयः सोयं प्रागस्थूलो निरूप्यते सूक्ष्मश्चित्रप्रयोगपरोपि षडा
निगदित इत्यर्थः इदानीमाह्निकार्थमार्याधाः प्रथमार्थेनोपसंहरति इति कालतत्त्वमुदितं शास्त्रमुखागमनिजा
नुभवसिद्धं मयोद्गमेति श्रीवीरवमिहोच्यते इत्यादिना येन यत्तत्प्रवेशाय यत्नात्कुरुतस्यारामे वक्तव्यम्
इत्यर्थः सिद्धमिति यतः शास्त्रमागमं गुरुप्रज्ञाशीलनात् प्राप्तमप्यर्थिनं स्मानेस्पष्टीकृत्यायते प्रयाणेक
पुण्यापरिस्पर्शेणालभ्यसिद्धीनिति शिवं प्राणापानसमाश्रयचारप्रविचारचतुरैर्नियतः षष्ठाह्निके वरिष्ठोऽविहजि
मिमों जयरथसुधके ॥ इति श्रीतंत्रालोकविवेके षष्ठमाह्निकम् ६ ॥ ६ ॥ रामाय नमः ॥ २५४

गेतत्तन्मंत्राभ्युदयप्राणीकृततद्भैरवावेशाः विद्याविन्नभवमुद्रेद्दकयन्तमञ्जाणिजयकः इदानीं कालतत्त्वात्तु चक्रमे
वह्नितीयर्थेन्न चक्रोदयं चक्रमुपक्रमते अथ चक्ररूपायं चक्राणां भण्यतेभ्युदयः चक्राणामिति मंत्रात्मनो नत्रसर्वमे
त्रसामान्यभूतायाभवावस्थामात्रकायाः स्मनंतरमेवोदयउक्तः तत्तद्विशेषरूपाणां मंत्रात्मनां चक्राणामभ्युद
याभिधाने किंनिमित्तमित्याशंक्याह इसयत्नत्समास्यातं यत्नं तं तु निगद्यते नत्वेतन्निराट्टनेन कोर्थ इत्याशंक्याह
वीजपिंडात्मकं सर्वं संविदः स्पंदनात्मकं विदथ यावे केचित मंत्रपाय इति वर्गितं सर्वमिति वीजपिंडात्मकं मंत्रजातम
र्यांस्पणेनत्तदयत्संविदः स्पंदनात्मनो शाक्तस्वरूपावेशा विदथ न परसंवित्ताद्रूपायः पारपर्येणश्रोभवमपिरूपा
माविशेदित्याणवोपाये वर्णितत्वात्तत्वेविति तत्त्वासनार्थं कथं इत्यर्थः नन्विह मंत्राणां प्राणान्तरंवेउदयस्याभिधा
नंशक्यं तं सचयत्नत्वउति तत्रयत्ने क्रियमाणे तदेवसिद्ध्यात्यदितिकथमेवेवपरसंविड्रूपायत्वमप्येषांस्यादित्या
शंक्याह यथारघट्टचक्राग्रघटीयंत्रोघवाहते पक्राडसंयियत्नेन चियंयत्नादृयंभवेत् पक्रांडस्तथान्नवलाउ
तेमंत्रोदयोनिशं तत्स्वदेवतायत्नात्मात्रापनशसीदति इहारघट्टवाहकस्य मेषमात्रवाहननक्रियाविषयत्वादेके
नैवानुसंधानेनारघट्टचक्राग्रागतघटीसंबंधिनो यंत्रस्योघेन नैरंतर्येण वाहनं यथाविधेयं सोदयं भजेत्तदूर्ध्वाधोम
ण्वरिक्तपूर्णघटीचक्रात्मना वैचित्र्येण निष्पत्तिमियात्तथा साधकस्य निशं मंत्रोदयविषयेणैकेनैवानुसंधानेन
केवलमेतडुदयपवसिध्येयावतत्रांतरीकतयाश्रयत्नो नवमेनरेणतत्रदेवतापिनादात्म्येनसीदतीति इदमत्र
तात्पर्यं यथाह्यघेवाहयतत्रारघट्टवाहकस्तत्रैवैचित्र्यांतरमपिप्रयत्नांतरंनिरपेक्षमासादयेदेवं साधकोपि मंत्रोद

श्री
ने॰ टी॰
२१५

215

एवं प्रयतमानः परसंविदैकात्म्यमिति एवं चक्रोदयः परसंविदासाद्यते निमित्तमित्यवशणाभिधेय इत्युक्तं स्यात्तदाह विर
सैकान्तनिरोधार्थं तदर्थं द्विकपिंडके द्विके सप्तसहस्राणि त्रिशते विंशतिस्तथा षट्सहस्रं चतुर्विंशं षट्कत्री वोदये भवे
त् सप्तके त्रिसहस्रं तन्नवष्टशीत्यधिकं स्मृतं शतैरष्टसप्तविंशत्या वर्णाष्टके विकल्पिते चतुर्विंशतिरात्मा नववर्णे स्मृ
दयो भवेत् षडिष्ट एकविंशत्या यानानादशवर्णके एकोनविंशतिशतं त्वतः षष्टिः शिवार्णके प्रष्टादशशतानिस्त
द्दयो द्वादशार्णके त्रयोदशार्णे द्वाषष्ट्याशतानि किल षोडश त्रिचत्वारिंशता पंचदशानि भुवनार्णके चतुर्दश
शती द्विविसप्तत्यं चतुर्दशवर्णके त्रयोदशशती सार्धा षोडशार्णेन कथ्यते शतद्वादशिका सप्तदशार्णे सैकस
प्तति अष्टादशार्णे विज्ञेया शतद्वादशकाद्युतैः चतुर्विंशतिसंख्याके एकेन नवशती भवेत् सप्तविंशतिसंख्यातेऽ
दयोऽष्टशतात्मकः द्वाविंशके सप्तचत्वारिंशके षट्शती पंचसप्ततिः द्विचत्वारिंशके चक्रे सार्धं शतं चतुष्टयी उदयं पिंडयो
गतः पिंडके षष्ठलक्षयेत् अतः पंचाशकेचक्रे शतं नातिचतुष्टयं सप्तविंशान्महार्थेन त्रिंशतामष्टके भवेत् अर्थमर्थ
विभागश्च षट्षष्टिर्द्विशती भवेत् एकाशीतिपदे चक्रे उदयः प्राणचाराः चक्रेऽत्र षष्टेन चत्वारिंशत्पादाद्विशती।
भवेत् अष्टोत्तरशते चक्रे द्विशतं तूदयोऽमतः खेऽग्निजेह् सूत्रेषु साः षट्सहस्रीति द्वयं निरोधार्थं इति स्वसत एवहि स।
ततं प्रवहतः प्राणस्य षट्शतसहस्रैकविंशत्या चाराणां भवेदितिभावः एवमेकपिंडात्मनो मंत्रस्य प्रतिप्राण।
चारं तदा त्रुटिपात संख्याक एवोदयः तेन प्रतिप्राणचारमेकैकस्य पिंडस्य वर्णस्य वोदयाद्व्यादिपिंडवर्णात्मनां
मंत्राणां नितोदित प्राणचारार्धविभागक्रमेण न्यूनसंख्याक उदय इत्याह तदर्थं द्विकपिंडक इति तस्याः षट्शता। २१५

याः सहस्रैकविंशतेर्षट्शतं सहस्रदशकं च अहर्निशं वासरिकप्राणचारद्वयकालस्यैकप्राणनयोदयस्य विवक्षि-
तं जपः प्राणसमः कार्य इति हि सर्वत्र विशेषेणोच्यते अत एवेह यन्त्रतन्त्रे उक्तं सप्तसहस्राणि द्विशतानीति वा-
रसिकप्राणचारद्वयकालस्यैकप्राणचारतयोदयस्य कर्तव्यमभिप्रेतत्वात् एवमत्रापि व्यवसेयं अ··· जिचत्वारः
षडशीत्यधिकमिति भूत्वा एवं द्विचारद्वयमध्यकं भवेत् तेनात्र प्रतिचारं किंचिदेशन्यूनता कार्या येन गणना-
साम्यं स्यात् नचैतदस्माभिः स्वोत्प्रेक्षितमुक्तं इति सांप्रदायिकमप्रतिपत्तिः अस्माभिरप्यत्र गणनाविभजनप्रदर्शि-
ताग्रंथविस्तरभयादनुपयोगाच्च अधिकाषष्टिरेकविंशतिस्तत्याद शावर्णभागाज्ञस्त्वदयः शिवारुद्राएकादश-
वतः षष्टिरिति भूत्वा एवं द्विचारवत्तद्वयमध्यकं भवेत् द्वाषष्टे विभूत्वा षष्ट्यां प्राणचाराणामतिरेकात् त्रिचत्वा-
रिंशतेति भूत्वा चारद्वयाधिकात् पंचदशैतिशतानि भवेनेति चतुर्दशत्वाधिष्ठितिचत्वारिंशत् सैकसप्तति-
रिति भूत्वा चारसप्तकातिरेकात् न चात्र संख्यायाः कश्चित्क्रमो विवक्षितः इत्येकोनविंशत्यादीनां च गणनं मंत्र-
तान्यदेशेन कश्चिद्दोषः यावता ह्यत्र प्रतिप्राणचारमेकैकस्य चरणस्योदयो यत्नः कार्य इत्यभिप्रेतं तन्नैव-
मपि सिद्ध्यतीति हि त्रिविंशक इत्यष्टचत्वारिंशदात्मक इत्यर्थः अष्टाष्टक इति चतुःषष्ट्यात्मके सहार्धे नेति ये-
नावशिष्टा द्वात्रिंशत्प्राणचाराभवंति अर्धमिति अर्धत्रिभागा इति येन सार्धाश्चत्वारिंशत्प्राणचारा भवेयुः सार्ध-
त्रयोदशेति उभयत्र चातुः पंचाशदिति गणनासाम्यं स्यात् तदुक्तं श्रीयोगिनीकौले नित्यादिसहस्राणि
एकविंशत्युक्तानि षट् द्विके दशसहस्राणि तथाष्टौ च शतानि तु त्रिके सप्तसहस्राणि द्विशतानीमुदयः स्वतः च

तत्रैकैकत्र सहस्राणि पंचनवशतानि च पंचाशदेव सहस्राणि चत्वारि विंशतोदयः विंशाधिकः समाख्यातो ज्ञेयश्चो
दयवादिभिः षट्कैकत्र त्रिसहस्रादतः षट्शतोनोदयः स्मृतः सप्तके त्रिसहस्रं तत् षडशीत्यधिकं स्मृतमित्या
दि अष्टोत्तरशते चक्रे मंत्रपिंडाक्षरात्मके द्विशतात्मा पुनः प्रोक्त उदयः सर्वसिद्धिदः न्यंतं न चैतावतैव निर्व
तमित्याह क्रमेणैर्धमिदं चक्रं षट्कत्वाद्विगुणं यदा ततोपि द्विगुणं षोडशस्यार्धमर्धमेककम् ततोपि
सूक्ष्मकालैर्विधार्धादिप्रकल्पने भाषाषोडशांकस्थिताः सूक्ष्मभागोभिलप्यते इत्येवं समाणेन प्रकारेणेदम
ष्टोत्तरशतात्मकं चक्रं क्रमेण षट्कत्वाद्विगुणं प्रथमं षोडशाधिकशतद्वयात्मकं यावदंते सहस्रादशशतनव
काधिकषट्सहस्रात्मकं यदा भवेत्तदा तस्मिन्नपि द्विगुणे सचत्वविंशतिशतनाडिकाधिकसहस्रत्रयोदशात्म
के चक्रे ······ कृत्वा सार्धमेकैकं प्राणस्य चतुर्णमष्टांशस्यार्धं षोडशोभाग स्वोदयोभवेदित्यर्थः तद
नंतरमपि भागषोडशकस्थितार्धार्धादिकल्पने कृते मति सूक्ष्मकालैः परपराधिरूढैर्योगिभिः सूक्ष्मोपि
विमितः प्राणीयष्वांशोभिलप्यते ज्ञायते इत्यर्थः इदमत्र तात्पर्यं एवं कल्पनायां हि प्राणचारीयः षोडशोभा
गः सषट्शतपंचचत्वारिंशत्सहस्राधिककलात्रयात्मन चक्रस्योदयः स्यात् तस्यार्धार्धकल्पने सपातद्वयैक
नवतिसहस्राधिककलाषट्कात्मनश्चक्रस्य द्वात्रिंशोभागस्तस्याप्येवं कल्पने सचतुःशताष्टाशीतिसहस्रा
धिकत्रयोदशात्मनश्चक्रस्य चतुःषष्टितमोभाग इत्येतमेव परिमितः प्राणचारीयोभागोयोगिनामभिल
प्यो भवतीति नन्वेवमभिलप्योन योगिनां किंस्यादित्याशंक्याह एवं प्रयत्नसंसिद्ध प्राणचारस्य योगिनः क्र २१९

216

मेणप्राणवायस्य ग्रासपर्यायोपजायते ग्रासइति विरुद्धमयाश्च नरत्नुदयात् अतोऽयस्य किंस्यादित्याशंक्याह प्रा॰
णग्रासक्रमाभावात्मकालस्यैकार्थस्थितिः संविदेकैव पूर्णास्याज्ञानभेदव्यपोहनात् ज्ञानभेदापोहनमेवोप
पादयति तथाहि प्राणचारस्य नवप्यात्त्वदयेमतिः नकालभेदत्ननितोज्ञानभेदः प्रकल्प्यते कालस्य प्राणा॰
त्मणोपिहानमतिप्राणस्यान्तदये कालोपिनोदियादिति तस्याभावान्नतनितोपि ज्ञानस्य भेदो न भवेदिति शुद्ध
मेकमेकैवपूर्णामेसंवित्स्यादिति ननु प्राणग्रासक्रमेण कालस्यापि ग्रासोस्तु नामेतितत्दाहित अस्तुसंविदिभेदो
नास्तिनत्येयाद्विभविष्यत्तियेनीदंनीलज्ञानमिदंपीतज्ञानमितिविभागइत्येतावत्तेव कथमेकत्वमस्याः
सिद्ध्येदित्याशंक्याह संवेद्यभेदान्नज्ञानेशिवविद्वत्वत् नह्येकोत्ततः संवेद्यभेदः संविदंभिंद्यात् एवंदिनतु
हाणांनामादिवेद्यभेदेपि कथमेकमेवनगरादिज्ञानंस्यादिमङ्गंपिशिवविद्वत्वदिति उन्नतप्रदेशावस्थित
स्यहितस्यसत्तदाभासमयएव प्रकाशोभवेदितिभावः यदाहुः तस्मात्तत्रापि बाह्येर्थे यौवेकानेकवेद्यनात्
अनेकस्यहराकारान्नानेकेयप्रसज्यत इति तस्मादस्यकालएवभेदकः सचातिसूक्ष्मलक्षणमात्राभिमतोये॰
नज्ञानस्योत्पादनेनत्वंतिरोधोभवेत् तदाह कालस्तुभेदकस्तस्य सतुसूक्ष्मः क्षणोमतः तथाहिदेतोस्स्व
तिकालः नचचास्यसौक्ष्म्यकावधिरित्याशंक्याह सौक्ष्म्यस्यावधिज्ञानेयावद्भिरूटतिमलक्षणः तेननिय॰
तोभयोनपरिच्छिन्नाज्ञानीयैवसत्तास्यसत्तेत्यर्थः नत्वस्यपरोपाधिकः कस्मादेवंनिर्देशइत्याशंक्याह अ
न्यथामननितर्कांनिष्ठैरपिपार्यते अत्रयोनुभेदेनिर्वंशः कालत्ववत्क्षणइत्यादिनासन्ताहलक्षणेनेत्यर्थः

श्री·
तं·लो·
२१७

217

एवंसन्नादानेनतद्विशेषश्लयमानेनसाधंनैकध्येनैरस्यातां ननु ह्रावेचमध्यमध्यवपसंज्ञायामित्यसादिमध्या
वसानेष्वशावमापत्तेदितिनिवेशात्वेभिधिन्निसेसांशाव्यमभिहितंस्यात् यदाऽः यथातोस्तिलक्षणस्यैवमादिमे·
ध्यंवचितयतां ध्यानकत्वाल्लक्षणस्यैवनलोकस्यलक्षणस्यितिरिति इत्यमादिमध्यावसानानिचिंत्यानिलक्षणव
स्तुनुविषयाणुक्तयुक्त्यादिमध्यांत्तरूपाणांनदेशानामप्येवंविचारेक्रियमाणेसवपर्यंनुयोगाद्व्यनवस्थानं
नकिंचित्सिद्ध्येदितिचिंतितनिष्कर्षेपितस्यलक्षणंकर्तुंनशक्यंकृतेवानभ्रोऽहमियान् ननुयद्येवंतज्ज्ञानस्यापि·
कोवधिर्येनैतन्निरूपितंभवेत् इत्याह ज्ञानंकियद्वेत्यावत्तदभावोनभासते कियदितिक्षणिकत्वेपिकिंप
रिमाणमित्यर्थः तदभावइतिज्ञानाभावः तेनयावत्तदभावेनस्फुरतितावदेकमपितज्ज्ञानंभवेदितिभावः अभा
वश्चप्रत्यक्षग्राह्यः कार्यश्चेत्यन्यत्राणुपपादितमितितत्परवावधार्यं ननुयद्येवंतत्तदभावेपिकदाज्ञायते
येनज्ञानस्यावधिर्विभाव्यताशंकयाह तदभावश्चज्ञेनावद्यावत्तदार्यंवर्त्तीति अर्थेनात्मप्रदेशेवात्मसंयोगविभा
गौनाज्ञानस्यवतदभावोनज्ञायतेयावदिंद्रियाणामर्थस्यप्रमातुर्वासंयोगविभागोनस्यातां तदविरतें
द्रियव्यापारस्यप्रमातुर्नीलादिविषयेज्ञानेजायमानेयदानीलादिनाविभागउत्पद्यतेपीतादिनवासंयो·
गस्तदातदभावइति ननुप्रदीपादिवत्प्रतिक्षणंकारणाययेमात्रज्ञानस्यक्षणिकत्वेसर्वेषांतावदविवादःप्र
त्ययावित्तनकरणव्यापारस्यापिप्रमातुर्नीलादिज्ञानेस्यात्नकिमेतदुक्तंयदिंद्रियाणांयावत्संयोगविभा
गोदयस्तावदेकमेवज्ञानमिति एवंहियावद्वाहिनांविज्ञानानामभावोभिहितोभवेत् सत्यंकिंतुभवदभि २१७

रुचितेनिरन्वयविनाशात्मक·· णिकत्वेनस्यादित्यभिप्रायः अनेनैतदपि त्रिचतुरादिक्षणावस्थायित्वान्नभवेदितिस
मनंतरं क्षणनिर्णयेनैवोपपादितं तस्मादेकरूपेपि नीलादिविषये विज्ञानेंतरावच्छेदादीदृग्विभागादिनात
द्भावादिस्थितं एवं किं तन्न तथा संवेद्यते तेन धारावाहिनां विज्ञानानामपि क्रमभावोपि नस्यादिति न कश्चिद्वि
रोधः संयोगविभागितापि किं सकारणिका भवेन्न वेत्याशंक्याह सा वेद्यते स्पंदमयीन प्राणगा क्षणवम्
भवेदेव ततः प्राणस्पंदाभावेन सा भवेत् स्पंदमयीति स्पंदः प्रकृतिर्मूलकारणं यस्याः स्पंदार्थानेत्यर्थः देशा
देशांतरं हि चलद्धस्तवस्त्वंतरेण संयोज्यते वियुज्यते चेत्यभिप्रायः स्पंदश्च प्राणाश्रय इति पारम्पर्येण संयो
गवियोगभागितापि प्राणगा नैव निश्चितं भवेदिति प्राणस्पंदाभावे सा न भवेत् निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्य
भाव इति नीत्या तदभावोपि कृतस्य इत्यर्थः ननु भवतु नाम संयोगवियोगिता मा वा भूत् किमनया न स्थितया
यावता त्वत्प्राणप्रसक्रमेण कालयासेत्तेनैकैव पूर्णा संवित्स्यादित्युपक्रांतं तद्देव कथं निर्वहेदित्स्वा
तामित्याशंक्याह तदभावान्न विज्ञानाभावः सैव संवित्सैव धीः तस्याः संयोगवियोगभागिताया अभावाद्वि
तस्याप्यभावो न स्यात् यद्वि यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्तत्कार्यं भवेदिति भावः एवं मतिर्या प्राख्याया
धीः संवित्सैवेयं न तत्संविदंतरमेकैव पूर्णा संवित्स्यादित्यर्थः नन्वेवमेकस्याएव संविदः किं सर्वापरैकीका
राद्वैतं तेनावभासो भवेदित्याशंक्याह न चासौ व्यक्ततो दीर्घा कालभेदव्यपोहनात् प्रमाणितिधीः दीर्घत्व
यौन तस्मात्पि दैर्घ्यादिहि कालाधीनं न चास्याः स्वरूपं वास्तिक्रमकालकलितत्वात् तदाह वस्तुतोसत्वर्व

श्री·
त·लो·
२·२८

218

यंकालेसंविन्नसंस्पृशेत्‌ एवंवस्तुतोभिन्नत्वमप्याख्यानसंभवेत्‌ नहिकालेनयथाभासिवमुत्थानेनतत्सदाभासमान
त्वं एवंहिचित्रकालेषुभासमानत्वमुक्तंस्यात्‌ यदाहुः नसदाननदानचैकदेशेप्यपिसायत्रनकालधीर्भवेत्‌ न·
दिदंभवदीयदर्शनेननवनित्यत्वमकथ्यतेन्यथेति नचयथैवसकालकलितावस्तुतएकैवसंविदस्तितत्कथम
यंभेदनिष्टोव्यवहारःसिद्धेदित्याशंक्याह अनयैकैवसंवित्तिर्नानारूपेणशातथा विंदनानिर्विकल्पापिविक
ल्पाभावगोचरे अतःकालसंस्पर्शाभावादेकैवनिर्विकल्पापिसंवित्तिर्नानारूपेनेकाभाससंमूर्छनात्मनि
भावविषयेतथातथानीलादिरूपतयाविंदनाविमृशंतीविकल्पइत्युच्यतेइतिनबाह्यस्यापिव्यवहारस्यवि
प्रलोपः नत्वतथातथाविमर्शोपिकस्याःकथमेकत्वमेवेत्याशंक्याह संदर्शनेनयावत्ताइ चिंतितावदेवसः ता
वानेकोविकल्पःस्याद्विविधंवस्तुकल्पयन्‌ नतस्मात्स्वैकात्मत्वदर्शादिसंयोगाविभागोत्याद्यलक्षणाद्धेतोर्या
वद्विकल्पवस्त्वेनविषयसंदर्शनेनोदितंतावत्तानाप्रकारंवस्तुकल्पयत्तपिभावाद्दीर्घदीर्घ्येएकएवविक·
स्यान्नपुनरनेकइत्यर्थः यत्तदनेकाभाससंमूर्छनात्मतयाविकल्प्यमानेपिनीलादौविकल्पस्यैकत्वमेवतावत्त
एकस्यैवात्मसंस्थानस्वभावात्‌ अन्यथापुनरस्यस्वरूपलाभएवनभवेदितिभावः तदाह येत्तिर्यंगविद्युत्लेखा
विकल्पोनेतस्पर्धेते सहैकेनभवेत्कश्चिज्ज्ञानस्यापिज्ञातवित्‌ येऽग्निबोद्धाः इत्यमिनिसंदातरोदयएवविः
कल्पोनरापणोउदयोनत्वनेकस्मिन्नेवसंदेइत्यर्थः एकइतियेनस्पंदाभिलापाद्यनेकाश्रयएवंयतोबाह्योव्यवहा·
रःसिद्धेत्‌ यत्तदेवदर्शयति शाहादृष्यायामानंविकल्पःकिलकथ्यते साचरूपाख्यिमिवैकैवस्यंकिंकस्थैको· २·१८

विकल्पयेत् एवं ह्यपि नेयान्स्याद्विकल्पः काकयास्थितो नविकल्पश्चेकोप्यस्ति यो मात्रामात्रनिष्ठितः कथ्यते श
तिभवद्भिः यदुक्तं अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासा प्रतीतिः कल्पनेति सेतिशाह्माद्रूपणक्रमिके निवाचः क
मभावित्वात् इयं क्रमिकत्वाद्विकल्पस्योदितानां तत्क्षणानां प्रध्वस्तत्वान्नवाचानुदयात्केनकश्चित्कल्पितोपि
विकल्पात्मा भमात्ताकिंचस्मन्न विध्वस्तप्रकल्पं पूर्वापरानुसंधानादेव भावाश्च कथं विकल्पयेत् विकल्पस्य स्व
रूपलाभ एव न भवेदित्यर्थः अत एव घटकारो भ्यासकाले टकारस्याभावान्न उच्चारकाले च तस्य प्रध्वस्तत्वाद् घ
टश्चेत्तावन्मात्रोपि विकल्पो न सिद्धोन्न व्यवहारादि चिंता हूर एवास्तां न देवस्थानमात्रेपि कार्गेत्यर्थः नहि
तन्मते कोप्येवं विधो विकल्पोस्ति यस्यां शामात्रेपि परिनिष्ठितत्वं तथा सेषां तत्क्षणभंगत्वात् विलोपाभवेदिति भा
वः नन्वेकमेवमालामूत्रवत्सर्वत्रानुयायिज्ञाने किं चित्रास्तीप्यस्माकं मते नत्रु हणभंगराएपनेकानिक्तानानि
न संतीति तन्नाम्येव समुदितानि वाच्यव्यवहारं नेपुणप भाजि भविष्यंतीति को दोषइत्याशंक्याह नच तानसम
ह्यसितेषु समुद्रायश्चितिः प्रगुणपदिति उपासनानंतरं तद्विरोधस्याभिधानात् तस्माद्धैकालिक एवार्थं व्यव
हारस्तन्मते न सिद्धोदित्याह तेनास्तंगतयं वैषव्यवहारो विकल्पजः तेनास्मन्नयतपवज्यायानित्याह तस्मान्तं
द्यंतरं यावन्नोदियात्तावदेकत्वम् विज्ञानं तद्विकल्पात्मयर्मकत्रीयपिसगोत्र नयावद्विकल्पांतरनिष्ठं स्पदांतरं
नोतितावद्धो न श्रुक्तवचलत्वाद्यात्मकं यमौच्चमपि विकल्पयेकमेवेतद्धिकालिकं ज्ञानं स्थायि नैकानुसंध्यात्
प्राणितः समग्र एवायं व्यवहारः सिद्धेत् नचैतद्दृष्टवत्तयास्वापस्मेवोक्तमित्याह एकाशीतिपदेदारश्राजाम

श्री·
तं·लो·
२१९

शात्मकस्ततः विकल्पः शिवदादायी पूर्वमेव निरूपितः ततश्चानेकधर्मपरामर्शात्मकत्वेपि यथोक्तलक्षणाद्वैतोर्था
मव्याप्तिरूपशुद्धविद्यात्माविकल्पस्तत्तदनेकरूढादिशक्त्यामर्शात्मकत्वेप्येकत्वामर्शायैतिकफलरूपं शिव·
तामेव ददातीति पूर्वमेवास्माभिरुक्तं नन्वेकस्मिन्नेव प्राणचारेयकपिंडात्मकाश्चकादावभ्यसचतः शतद्वयशी
तिसहस्राधिकत्रयोदशलक्षात्मकचक्रायते यावच्चक्राणां स्वारसिकप्रवोदयो वर्तते इति योगिनां शक्तिनिय·
तचक्रविषयः कथमवगमो भवेदित्याशंक्यो दृष्टांतोपदर्शनेनोपशमयति यथा कर्णौ नर्तयामीत्येवं यत्ना
तथा भवेत् चकाचारमात्रयत्नात्तद्वच्चक्रोदयस्थितिः कर्णौ नर्तयामीत्येवमिच्छापूर्वकात्प्राणीयाद्यत्नाद्यद्व
योगिनस्तथा भवेद्ध्रास्फुरित्तादिन्यायेन कर्णद्वयमेवं नर्तयत्याद्यद्देकपिंडादिचक्रप्रयत्नेनायं प्राणीयश्चा
रस्तद्वत्तादपि यत्नात्तच्चक्रगेवधीः प्रागीप्सितोदयप्रतिनियतचक्रनिष्ठप्रत्यावबोधो भवेदित्यर्थः अयमत्र भा
वः इह खलु योगिना यत्र क्वापि कर्मणि यस्य कस्यचित्संत्रस्यावश्यं प्राणसाम्येनोच्चारः कार्योन्यथा हि तत्का·
र्यसिद्धिः स्यात् तदुक्तं जपेत्प्राण --- साम्येन ततः सिद्धिर्भवेद्ध्रुवं नान्यथा सिद्धिमाप्नोति हास्यमाप्नोति सं·
दरीति ततश्चैकपिंडात्मनोन्यस्य वाचक्रस्योदयेतत्त्यपर्वविधिः प्राणसाम्यस्य सर्वत्रैवाविशेषात् जपहोमा
र्चनादीनां प्राणसाम्यमतो विधिः हेमेति तत्रापि मंत्रोच्चारस्य भावात् अतएवचक्राच्चकोदयाद्धेतोः संख्याया
स्तत्स्वारसिकप्राणचाराभिप्रायेण वाणीभूयस्त्वाभूयस्त्वनिबंधनं तथा यात् मितिनकश्चिद्विरोधः किमत्र·
प्रमाणमित्याशंक्याह सिद्धामतीकंडलिनी शक्तिः प्राणसमोदाना उक्तं श्रीविकमादेव नदेतत्परमेशिना न २१९

219

देतत्परमेश्वरेण श्रीमियोगिनीश्वरेमते श्रीयोगिनीकौले चोक्तमिति तत्संक्षेपः नदेकपिंडगात्मकमेवरूपमतयावहि
कल्पसंती वर्णाकं रलिन्याख्यापारमेश्वरी शक्तिर्यदिनामप्राणसमाप्रासेणोदयमियाडुन्मनाशिवैकात्म्येनप्र
स्फुरेदित्यर्थः यदुक्तंतत्र कर्यामाणसमंजपं होमेप्राणसमंकुरु एवंप्राणसमाशक्तिः कुंडलाख्यामनोन्मना
इति श्रीयोगिनीकौलेग्रंथे पठति एतत्संमाचरेदेवं कोविभागंशक्तिचक्रं पदेपाकुलामंचशोजपादेमंबमाम
वेन एवं प्रधानानि मंत्रात्तराणि पद्धैवंविधेचक्रेपदेषु शक्तितत्वरां विभागोक्तमैकंपदे प्रतिप्राणचमंप्रविभा
गेनोस्वयंकारयितव्यं पद्गोमादौमंत्रोदयंज्ञानानोयोगीफलमप्रमेयं यथोचितंफलमाप्नुयादित्यर्थः वक्तुको
सौ विभागः किंवाफलमित्याशंक्याह द्विविधमाप्त[illegible]लोपयेक्तानि कोदयं इह चक्राणां प्राप्तकवदेक
द्वित्रिसप्ताष्टादिपदपिंडसंख्यासमर्थाक्षतिकोदयंप्रनेकपदपिंडात्मकचक्रपर्यंतविभागमाश्रित्यायंत्याः
णचावलोपयेत्प्राणग्रासेक्रर्यादित्यर्थः एतदेवहिमुख्यंफलंयोगिनां यदकालकलितायांपरस्यांसंवित्प्र
वेश इति एवं चात्रैव वयातत्वमित्याह [illegible] पदपिंडस्वरूपेणमानयो
ग्याःसदाप्रिये प्रप्रतः शक्तिमात्रपूतमंत्रमाम्नादयेन ये नैनविसंयुतिपन्नेनजमाः कोटिशोनेपि इतिप्राग
क्तंसर्वत्रातावक्रप्रधानामंत्रविद्यावापदपिंडस्वरूपेणसमनंतरोक्तपदपिंडादिगमाशक्तिस्थिताः प्राणसा
म्येनोदिताः सर्वकालेजपादौयोज्यायेनयथोचितायोगिनांसिद्धिः स्यात् अन्यथाहिनित्यादयेतत्पवसमुयेय
त्वात्महा नवेस्सृष्टिप्रायात्याडुदयस्येतत्पवतंतत्सिद्धिप्रायायितात्मदेवप्रयोक्तृपेषाक्तिरूपेमयथात्विग्रयो

श्री·
तं·लो·
२··२·

जितास्तथाप्राणसोदयेनानिरीमेनार्थात्र्वेशेनापि येमंत्राद्रयो नजमास्ते कोटिशो नैर्यत्नेनापि जप्यमानसिद्धंनिता
पूर्णोदात्तेन शक्ता इत्यर्थः यदुक्तं नविंशति यदा मंत्रीस्तुष्टिसंहारवर्तिनी उदयास्तमयरूपेण मंत्राश्चाल्पफल
प्रदाः भोगं मोक्षं न यच्छंति जप्याध्यायास्तु पूजिताः इष्टफलं प्रयच्छंति शिववक्त्रात्संप्रचोदिता इति मंत्रविद्या।
वेत्यनेनानुत्तोद्देशोद्दिष्टो मंत्रविद्याभेदोपि प्राक्सूचिताः ननु सर्वेषां मंत्रादीनां प्रविशेषेणैव किमियं व्यवस्था।
किमन्यथा वेत्याशंक्याह मालामंत्रेषु सर्वेषु मानसो जप उच्यते उपांशुर्वा शक्त्युदयं तेषां न परिकल्पयेत् सर्वे
ष्विति विद्यास्वपि मानस इति यदुक्तं मालामनश्रुणुते यं स मानसो जप उच्यते आत्मना श्रूयते यस्तु न स उपांशु
विज्ञाने ते परैः श्रुतं वेतियेदे विसमाह्वः सउदाहृत इति वेति विकल्पे सशक्त्युदयस्यार्थसिद्ध निषेधः ननु समन्तरं
मेवोक्तं यच्छक्तिवर्तिनि प्रयोजिता मंत्रा न सिद्ध्यन्तीति तत्किमिदमुच्यते शक्त्युदयं नेषां न परिकल्पयेदित्याशं
क्याह यदमंत्रेषु सर्वेषु यावन्मात्रं पदं शक्तितः शक्यते सम्यगुच्चारं तावन्माध्ये साधकैः तावतीनेषु वै सर्वेषु पदे।
षु पदसंख्यया तावंतः स्युः सेंकृत्वा द्विपदं तावदितः तस्मात् द्वादशाद्ये द्वादशिते पक्षे सार्धं शतं भवेत् उदयस्त।
द्वि सवत्तत्र्व्यावि शाक्तेनभवेत् द्वादशाद्ये द्वादशिते भवेच्च पंचशीतिः उदयो द्विशतं तद्वि युद्धयं वा शास्त्रेषु
त्रयम् वाराष्टभागांस्त्रीन् षट्कथयंत्यधिकान्तुयाः अष्टाष्टकेद्वादशिते पादार्थे विंशतिं वसून् उदयं समशा
निकामष्टौ षष्ठिं यत्नो दिष्टा पदप्रथाने ष्वसर्वेषु विद्यादि रूपेषु मंत्रेषु पदानां शाणशक्तेषु सामंजाते तज्जपाय भि
युक्तैः साधकैर्यावत्कर्तुं शक्यते तावदेव सर्वकालं जनीयं येन नेषु पदेषु त्रिपदोच्चारादिकं चक्रम वलंब्य विभव २··२·

220

बहुत्वेपि समाप्यते इत्यादिनोक्त्या क्रमेणैकैकं पदं बहुपदतया विभज्य समस्तस्य पदस्य प्राणप्रचारेण सकृदुच्चारयि
तेष्वशक्त्वा तावन्तं पदांशपरिमाणं प्राणशक्त्युदयं कृत्वा तावती पदांशपरिमाणेन च पदसंख्यितां जपस्य संख्या
स्यादिति अयमत्र भावः न केवलमनेकपदस्य मंत्रस्य प्राणशक्त्या सकृदुच्चारयितुमशक्यत्वे यावदुच्चारणं तथा
तत्पदस्यापीति तस्याप्यंशांशिकया विभागः कार्यो येन शनैः शनैरेकमेकं तदंशं प्राणप्रचारेणोच्चारयतां।
योगिनां लक्षजपादिसिद्धिरिति तदुक्तं तत्र पदसंख्यात्वेच्छे विभज्यांशाशक्तितत्त्वतो यदेषूक्तानां मंत्राणां जपेन
मंत्रं कारयेत् द्विविः समानसंख्यानैर्लोपयेच्छक्तिकोदयं इति शक्तिः स्यात्तामंत्रविद्यावाचकन्यायकाः पद।
पिंडस्वरूपेण तावन्तो ये जपाः स्वाप्रिये नित्योदये महानन्दे उदयस्य सदाशिवे अयुक्ताः शक्तिमार्गेण अजपा
भेदयेनत्त नैव सिद्ध्यन्ति यत्नेनेति तथा मालामंत्रेषु सर्वेषु मानसो जप उच्यते शक्त्योदयं न वैतेषु न्यक्ता।
विभक्तं कल्पयेत् यतस्तेषां वरारोहे मानसस्तु जपः स्मृतः क्वचिन्मेवोपांशुः स्याज्जपः शास्त्रेषु कीर्तिताः महा।
मंत्रेषु सर्वेषु यावत्तत्पदशक्तितो भाक्तितेस्तनंतं युक्तैः प्रजप्तं साधकोत्तमैः तावती तेषु संख्या स्यादेषु पदस
ङ्ख्यया तावन्त मुदयं कृत्वा त्रिपदोक्त्यादितः क्रमादिति अतस्त्वसामस्त्येन मालामंत्रादीनां प्राणशक्त्युदयक
र्तेन शक्त्यक्तेश्च क्रमेषां शक्त्युदयेन परिकल्पयेदिति तत्त्वसर्वसार्विकया तथा वेद्विजपस्याल्पफलपदत्वा
त्तदभावमत्वेस्यात् यदुक्तं अथमस्तु जपः शेषाः प्राणसंख्याविवर्जितइति पदविभागमेवदर्शयति द्वादशे।
त्यादिना द्वादशाक्षेद्वादशपदात्मके मालामंत्रायात्मनि चके द्वादशिने संज्ञानद्वादशसंख्याके प्रत्येकंप

श्री॰
तं॰लो॰
२०२१

221

वद्वादशकस्य द्वादशधा विभागे कृते समनिद्वादशानां चत्वारिंशदधिके शते भवेद्येन तस्यापि प्रमेके सार्धशतं

प्राणचारमागमुदय इति सषट्शतासहस्रैकविंशतिः प्राणचाराणां स्यात् तथा षोडशपदात्मके पक्षे द्वादश

धा कृते षोडशांशानां षट्पंचाशदधिके शतत्रये भवेदिति भावः तस्य प्रमेके प्राणचाराणां चतुरशीतिः एवमेव

वर्तते एवावशिष्टत्वात् अष्टभागे रयमुदयो भवेत् तथाष्टाष्टके चतुःषष्टिपदात्मके च पक्षे द्वादशधा कृते प्रति

पदं द्वादशकं प्राणचाराणां विंशतिकस्तु नष्टा विंशतिं तथा एवमनवतेरर्धावशिष्टत्वादर्धमष्टभागोदयो।

यतस्ततः षष्ट्यात्मनश्चक्रस्य द्वादशभिर्गुणनादष्टषष्ट्यधिकशततमकलत्वणसंख्या भवेदित्येवमत्रस

र्वत्र प्राणचाराणां षट्शतासहस्रैकविंशतिरेव भवेत् एतदेवोपसंहरति एवं च कोटयः श्लोकः साधकानां

हिताय ताः तत्र प्राणचारोदयानुसारं चक्रगणमुदयः सपक्की हरूपेण सोपिस्यादित्याशंक्याह निस्ताम

नसी हि निश्चके विश्रांतिमागतः सुषुप्तावद्वि श्वास्य मां वक्ष्यमोदयासयं इहकल्पयोगी संकल्पात्मिका।

मानसी हि नीतिरूपांत श्रीलीकरयचक्रस्यैकपिंडघातमेनोमंत्रस्य विश्रांतिमध्यधामे कालमागतः सत्या।

वदुत्या यह वश्चात्मस्य द्वादशांतपर्यंतं निर्गमपुनरंतः प्रविशपस्य येव विश्रामस्तावद यं प्राणस्योदयो भवेदिति

र्थः अत्रैवमेवैतदूर्ध्वं निरूपयति आदिविभागमप्याह पूर्णो स्व द्वये सयग्रवेशैकालमनिर्गमाः त्रयस्य तथा

काः सिद्धेमध्यो दयो वरः अत्र पुनः सम्यग्धायां मेकान्येन प्रवेशपर्यंतं प्राणस्योदयो निर्गमे पूर्णे यथो

क्तया पापरिपूर्णं प्राप्तेप्रवेकान्यनिर्गमलक्षणमत्रयः प्रकाराः संतीत्यतः प्रकारत्रयमध्यात्सिद्धिनिमित्ता २०२१

मैकात्म्यलक्षणो मध्योदयप्रवेशादपि वरः श्रेष्ठ इत्यर्थः नन्वेवं वचने किं प्रमाणमित्याशंक्याह प्राणेनोदयनि
र्गमाभ्यामोदयसंयुक्ताः मंत्रविद्याः प्रकीर्तिताः सिद्धिभाजो भवंतीति मंत्रवर्णोदयसत्त्वविद्यावर्णोदयार्थं विव
क्षिते सिद्धे इति विश्वोक्तं श्रीमत्त्रिशतिके विके प्राणेनोदयो निर्गमप्रवेशेन मध्यधामोदयो मध्यधामैकात्म्येनेहे इति
नेति नैवं मंत्रविद्यावर्णजातं नाना योगी निर्विलंबमेव सिद्धिभाग्भवेत् इत्यर्थः ननु जितप्राणस्यापि दक्षस्य योगिनः
किं नामासाध्यं यत्र प्राणरोधं कुर्यात् प्राणजयतः पुनरक्षस्तोः कथमेतत्सिद्ध इत्याशंक्याह द्विविधा तु पदमालाभिर्वि
द्या वाथ केवला मंत्रोदयपुनीतैर्विद्यायुक्ता पृथग्भूता भवेत्सदा पिंडाक्षरपदैर्मंत्रमेकैकं चापि निर्मलं वर्णाक्षरपदैर्योगमंत्रो
विद्यावाचकमेव वा श्राक्षिसंधानेन तत्र विभागस्तेन नमोन्तः प्रापूक्त कल्पनयैव योगीनिर्मंदिविभूतिर्वा प्रासता
तस्यात्मसात्पदकत्वादि क्रमेण त्रिंशांत्ववेष्टनात्मा त्रात्रिगुणः क्रोधादिकावयादिना लसिताभिर्मंत्राभिरनेकाक्ष
रां विद्यामनेकपिंडं वा चक्रमनेकपदं वा मंत्रमेकैकं पिंडाक्षरपदैः पृथग्भूतमेकमेव पिंडमक्षरं पदं वा पूर्वोक्त
प्राणापाणप्रभक्ति तत्र वर्णतत्त्वात्तत्त्वोदयपुनमध्यधामैकात्म्येन स्तराजपेत्तज्जपादिकुर्यादित्यर्थः अत एव
पदादिविभागशून्यं च कृत्स्नमेव यः पुनर्मंत्रादिस्वमहतत्वयोगी तावतः प्राणनिरोधस्याशक्यत्वात्सिस्य
नैव कुर्यात्किंतु उदयमेवानपरिकल्पयेदित्यर्थः ननु येषां वर्णजालमयानाममन्त्रेण प्राणशक्त्याभ्युदयं कर्तुं न
शक्येत तत्समनंतरोक्तक्रमेणाप्यलतयैतदसित्याशंक्योक्तं नते इत्यादि ते नमो नमाः इति न तमंत्रानर्वणपद
पिंडादिक्रमेणैषां विभागोस्ति येनाशंशाशिकयापि शक्त्याभ्युदयः सिद्ध्येत् अतस्तावत्तत्त्वमिवेवं विद्यानां मंत्रा॰

श्री॰
ते॰लो॰
२॰२२

णोऽजपएवनकार्यं प्रसक्तं स्यात् । आरूढस्य पुनर्योगिनो न केवलं पूर्णएव समुदये प्रवेशादित्रैविध्यं यावत्तद्देशेष्वपीत्याह
शस्मिंस्तत्तोदये तस्मादेशभावत्रित्रिंशत्त्रिंशः विभज्यते विभागाः पुनरेव त्रिंशत्त्रिंशः तस्मात्पूर्वोक्ताद्धेतोरस्मिन्नुक्ता
नेनत्वोदये कार्यकारणयोरभेदोपचारादुक्तोदये प्राणापानात्माहोरात्रस्त्रिंशत्त्रिंशो विभज्यते केवलएव प्राणापानौ
वा प्रवेशैकात्म्यनिर्गमात्मना प्रकारद्वयेण विभागमापद्यते इत्यर्थः तेन षट्त्रिंशात्मनोरुभयोरपि प्राणापानवाह
योः प्रत्येकं प्रवेशादित्रैविध्यमिति प्रवेशादेः प्रत्यंगुलद्वादशकमुदयः एवमात्माविभागोऽपि पुनस्त्रिंशत्त्रिंशाप्यवः
प्रवेशाद्यपि प्रवेशनिर्गमैकात्म्यलक्षणप्रकारत्रयभाग्भवेदित्यर्थः तेन प्रत्यंगुलवत्त्रयमपि प्रवेशादीनामुदय :
इति सिद्धं तदारूढस्य योगिनः परिमिते प्राणचारेऽप्येवं चक्रोदयः सिद्ध्येदित्यभिप्रायः एवमेतत्प्रसंगादभिधाय प्र
कृतमेवानुसरति पूर्वोदयेऽपि विश्रान्तिद्वितीयेनोल्लसेद्यदा विशेषार्थार्थिकायोगात्तदोत्कार्थोदयो भवेत् यदा पू
र्णोदयात्मा तस्मः कालः सिद्धिके स्फुरेत् प्रवेशविश्रान्त्युल्लासैः स्यात्तत्त्रैशेणोदयस्तदा तस्मात्सर्वस्मिन्नप्यनेन यथा
मात्मसमुदये विश्राम्यतदैकात्म्येन स्थिता यदा द्वितीयेन तु निर्गमात्मना प्रकारेणोल्लसेत्प्राणक्रमेण तोर्ध्वं गाक्केदर्धोदय॰
तीयेनापि प्रवेशात्मना प्रकारेण विशेदपानक्रमेण हृदंतं प्रवेशं कुर्यात्तदा प्राणापानयोः प्रत्येकमर्धार्धिकया संब
धात्षट्शतसहस्रैकविंशात्मनस्तस्य कालस्यार्धेन प्राणचाराणां साष्टशतैसहस्रदशकमुदयो भवेत् य॰
दा पुनः पूर्णः षट्शतसहस्रैकविंशतिरूपोऽयोसावुदयो स्यात्तदात्मा कालः प्रवेशविश्रान्त्युल्लासात्त्रैविध्ये त्रिके सामे
न स्यात्तदा प्रवेशादीनां प्रत्येकं स्वप्रात्मीयो यः सप्तशतद्वयसहस्रसप्तकात्मा अंशः तस्योदयो भवेदित्यर्थः न तु प्राक् २॰२२

222

यतः संविदि स्थितैवायमध्वा विश्वोपि तिष्ठतीति शक्यतां तत्कथमिह कालाध्वनः प्राण एवैषां प्रतिष्ठितत्वमुच्यते इत्याशंक्याह ३
मेष कालविभवः प्राण एव प्रतिष्ठितः स संवेदे भ्रमन् क्षिप्तांतेनाग्यां विप्रतिष्ठितिः प्राण इति प्राधान्यात् तेनापानादावपि
स इति प्राणः स्पंदे इति सामान्यात्मिकायामाद्यप्रसररूपायां प्राणनाहमेवोहं इति स्वल्पप्रमातरि सत्स्वभिमतेयोन्यत्केनव
हिः समुच्छलन् प्राणस्पंदादिशब्दव्यपदेशाभवेदिति भावः तदितिखेचितश्चेति सातेश्याक्षन्वरूपतेनपरिस्फुरणान्
तेनेत्युक्तेन पारम्पर्येण हेतुना विश्वेतिवस्तुषु स्यात्मनः यद्रसति ग्रथासमस्त एवायं विकल्पोप्रतिष्ठितः यतश्चाहि
विश्रांते तस्मिन् समारंभे संविद्विश्रामतत्पश्चरूपेयिमत्कालम् नाशीयकारेवमेवपर्यदिदं भ्रमे स्थितिरिति एवं स
विषयीनावेवविश्वस्य सृष्टिसंहाराविस्याह अतः संविद्भिनिश्चितो यन्त्रविश्वालयोदयो प्राप्यमेषुनितमस्यासंख्याता
वात्सर्गीयतः अतः कालस्य पारंपर्येण संविधेवनिष्ठत्वात्सविकल्पकावेवयतो विश्वस्य सृष्टिसंहारो ततः प्राक्
तेष्वनितेषां प्राणकालानां संहारयात्मनां स्पंदानां तत्सृष्टो सृष्टिसंहाराविः संख्यातुमशक्या यतः अनन्ता
ततः शाक्तीमहाशक्तिरुदाहृतेत्याद्युक्त्यावांतराणां स्पंदानामनंतभावादसंख्याता पि वास्तवी सत्का ऽन्येक
रूपत्वात्पारमार्थिकीत्यर्थः यो हि नाम बहिः कश्चन परिस्पंदः स संविन्मय एवेत्यभिप्रायः नचैतदस्मदु
पज्ञमेव यावदागमेष्येवमित्याह उक्तं श्रीमालिनीतन्त्रे [illegible] विकारउपजायेत [illegible]
[illegible] इह कल्पयत्संविदावेशशालिनो [illegible] विश्वद्वारं [illegible] सर्वो समाय विभवा
त्मादिसंकल्पपूर्वक उपजायमानो विकारः स्पंदस्तस्य यतः तत्सर्वभावानां स्वाविभागेनावभासनेनत्व

श्री॰
ने॰त्रो॰
२॥२३

त्रमेतत्त्वमेवविदन्तिरेकात्परःपरमार्थइत्यर्थः तदुक्तंतत्र यत्रैवकुत्रचिच्चित्तेविकारउपजायते संकल्पपूर्वकोदे॰
वितत्त्वेनतत्स्वरूपमिति नत्वभवतूनामैतत् नत्वाणस्यप्राणस्यदेहनिष्ठत्वेनकस्मात्तद्रूपमुच्यते इत्याशंक्याह
प्राणेप्रतिष्ठितःकालस्तदाविशञ्चयत्तनुः देहप्रतिष्ठितस्यास्यतत्त्वेनोरूपत्वेनिरूप्यते तदाविष्टेनितत्कृतेनप्रा
णपरामर्शः तत्तइतिप्राणस्यतदावेशइत्याशंक्याह चित्स्पन्द तत्तावाश्रितत्वात् नतुकथंनामदेहस्यतदा॰
वेशइत्याशंक्याह चित्स्पन्दप्राणवृत्तीनामेत्यायास्तलतामुषिः सानाडीरूपतामेत्यदेहंसंतानयेदि
दम् प्राङ्निरूपितस्वरूपाणांचिदादीनांकार्यजननोन्मुख्यादंन्यातपवचिदादेवंतःकरणात् सुषिशा।
हृद्यदेशपायास्तलताबहीरूपतयाप्रणालीभावः सायसांगुष्ठायतोकक्ष्यानाभितोहृदयंगताः
सुषुम्णानामसाज्ञेयाब्रह्मरंध्राञ्चनिर्गता प्राणिनांप्राणसंचारेनिर्मितापरमेष्ठिनेत्याद्युक्त्या
प्रथमंमध्यस्थत्वान्यायेनमध्यनाडीरूपतामासाद्यवक्ष्यमाणप्रमाणमिमंदेहंसंतानयेत्सर्व॰
तोभेदोपभेदरूपतयानाडीतरोपजननाज्जलवत्संतानवेष्टनंकुर्यादित्यर्थः अतएवाभासोप्येवमि॰
त्याह श्रीस्वच्छंदेतदुक्तं यथापर्णंस्वतंतुभिः व्याप्तंतद्वत्तनुर्देहंवाहिभावननाडिभिः यथापलाश
पत्रेमध्यतन्तुवलंबिभिरान्योन्यसंततैः सर्वत्रव्याप्तंततःयाशरीरमभिभेदोपभेदरूपत्वेनत्था २॥२३

223

स्वाधिकयामध्यनाडिसंलग्नाभिर्गुणप्रधानभावेनावस्थिताभिर्नाडीभिरितिवाक्यार्थः यदुक्तं तत्र
नाभ्यधोमेढ्रकन्दे च स्थिता वै नाभिमध्यतः तस्माद्धि निर्गता नाड्यस्तिर्यगूर्ध्वमधः प्रिये चक्रव
त्संस्थितास्तत्र प्रधाना दश नाड्यः द्वासप्ततिसहस्राणि नाड्यस्ताभ्यो विनिर्गताः पुनर्विनि
र्गतास्ताभ्यस्ताभ्योऽन्याः पुनः पुनः यावत्यो रोमकोटयस्तावत्यो नाड्यः स्मृताः यथा पर्
णे पलाशस्य व्याप्तं सर्वत्र तंतुभिः तत्र मारुतापूरिताः सर्वा इत्याद्युक्त्या सर्वा एव तावन्नाड्यः प्रा
णवहास्ताभिश्च निखिलमेव शरीरं व्याप्तमित्यत्र नास्ति विमतिः तत्कथं हृदयाद्द्वादशान्तं मन्त्र
गेयस्थाने वा यावत् षट्त्रिंशदंगुलप्रमाणचार उक्त इत्याशंक्याह पादाङ्गुष्ठादिकोऽधस्य ब्रह्मकुं
डलिकान्तगः कालः समस्तस्तत्र शीतावेवांगुले स्थितः द्वादशान्तावधि किंचित्तरस्य कालस्थि
तिविद्धः पादेनवत्यामथः षड्भिःकमस्याष्टोत्तरं शतम् ऊर्ध्वस्या ब्रह्मकुंडलिका ब्रह्मबिले समस्त
श्रीगुकक्षकनः चतुरशीत्यां वं गुले स्थितिमार्धत्रिहस्तात्मकत्वाद्देहस्य इत्यभिप्रायात् स्थित इत्य
र्थः पादेनवत्यामंगुले स्थितिरूर्ध्वतो योज्यम् तथात्वे च द्वादशांगुलानामाधिक्येनोपपादानान
स्तत्र शब्दसन्निधेः पूर्वापरयोर्मानयोः स्थूलत्वेपरत्वे चार्थसिद्धम् अथ इति पादाङ्गुष्ठात् षड्वि

श्री॰ मादिति षष्ठ्यां द्वियोगे षोडशाग्रलात्माक्रमस्तस्मात् यदर्धं इत्यादौ पिंडादर्शान्तःसंभवेदिति भावः न
तं॰लो॰ नन्वेवं देहस्य माणवैचित्र्ये प्राणादेः पि कश्चिदतिशयो न वेत्याशंक्याह अत्र मध्यमसंचारि प्राणे।
२॰२४ दयलयांतरे विश्वसृष्टिलयास्तेन चित्रा वाह्येंऽनंतरं क्रमात् अत्र त्रिप्रकारप्रमाणलक्षिते देहे
प्राधान्यान्मध्यवाहिनः प्राणस्यैव उदयलयात् निर्गमप्रवेशात्तदंतराले विश्वप्रागुक्तकलना
पवसृष्टिसंहारा भवंति किं तेषां अपानवायेंऽनंतरं क्रमादेव प्राग्वद्देहे विश्वं नत देहे वै विश्वमादित्य।
र्थः इदानीमाह्निकार्थमेव श्लोकस्य प्रथमार्धेनोपसंहरति इत्येष सूक्ष्मपरिमर्शनशालि
नीयश्चक्रोदयोद्भवशास्त्रदृशा मयोक्तः सूक्ष्मपरिमर्शने अनेनाप्येनमस्या
वधानतयास्य तस्योक्तम् इति शिवम् प्रतिनियतमंत्रसमुदयचारभिदनभव
निभालनोद्युक्तः सप्तममाह्निकमेतद्व्याख्यातवान्जयरथाभिख्यः ॥

इति श्रीतंत्रालोके विवेके चक्रोदयप्रकाश
नेनाम सप्तममाह्निकम् ७ ॥ शु
भमस्तु सर्वजगताम् ॥ ॥

224

तंत्रालोक
२२५

ॐस्वस्तिश्रज्ञाभ्यः ॐजयत्यकौलितिरयंजयताञ्जगदंभोजंविभक्तभुवनदलं शिवरविर्विकासयतियस्मिंदेक
नालाश्रयवेनाः इदानींद्वितीयार्थेनदेशाध्वनःस्वरूपंसंगिरतमुपक्रमते देशाध्वनोप्यथसमासवि
कासयोगात्संगीयतेविधिरयंशिवशास्त्रदृष्टः तत्त्वांतराणांप्रमेयाणामनंतानांप्रतिपाद्यते।
पिकस्थमिहात्मवनिर्देशइत्याशंक्याह: विचारितोयंकालाध्वाक्रियाशक्तिमयःप्रभोःमूर्तिवै
चित्र्यजस्तेनोदेशाध्वाथनिरूप्यते प्रथेत्यानेनतथैवतत्पदमंत्रवर्णात्मनात्रिप्रकारःकालाध्वाविचा।
रितइति तदानेनार्थेनयुक्तंदेशाध्वनोप्यत्रनिरूपणमितितथैवक्रमेणभुवनतत्त्वकलाप्रतिपाद
कंवस्तुमाणमाक्षिकचतुष्टयेनतत्रइति तस्मात्प्रभोरेवजातःसएवतत्तथातथाबहिःस्फुरितइत्य।
र्थः यदाहुः श्रीप्पणाने चिद्रसस्यैवाच्छेसाकारत्वमुपागतं जगद्रूपतयावंदेप्रत्यक्षंभैरवंवाविदिति न
नुयथैवंघट्टियोध्ययमध्वाकिंचिदेकरूपात्तस्मादतिरिक्तेनवेत्याशंक्याह अध्वासमस्तएवायंचि
न्मात्रेसंप्रतिष्ठितः यत्रयत्रहिविश्रांतंतन्नभःऊसमाप्यते संप्रतिष्ठितइतितदनतिरिक्तइत्यर्थ
अत्रव्यतिरेकमुखेनद्वितीयार्थेहेतुःतन्नभःऊसमाप्यते इतिनकिंचित्स्यादितियावत् नतुयदिना
मसंविदनतिरिक्तएवायमध्वा तत्कथंसर्वत्रबहिर्भेदेनदित्याशंक्याह संविद्द्वारेणतत्स्पृष्टेषु
नेष्वपियमकृत्सच नाडीचक्रानुचक्रेषुबहिर्देहेवसंस्थितिः संविदेवहिस्वस्वातंत्र्यात्स्वस्वरूपगो
पयित्वाप्यस्यपृष्ठतस्तिमितशून्यप्राणबुद्धिदेहात्मनिप्रमातरिबहिःप्रमेयात्मनातिरिक्तवेयतिरि।

तं. लो.

क्रमिव वह्नियमाण्यधाने भासयन्तीत्युक्तं संविद्व्यापारेण तत्स्पृष्टे शून्यादावध्यासे स्थितिरिति नाडीचक्रा
दचक्रे स्थिति मन्त्रमात्राद्यनाधिकरणेन योज्यं न तु यथैवं तदस्तु को दोषस्तत्स्वरूपेण न पुनः कार्य
इत्याशंक्याह तत्राध्येवं निरूप्यायं यत्तत्स्तन्त्रिक्रियाक्रमे अत्र सत्यर्थे देवडोरणो योगी भैरवतां व्रजेत् प्र
क्रियाक्रममिति कालाध्वादेवनाडिरतत्पर्यन्तं तथा तथा पूर्वेणाध्वस्थानमत्र सत्यर्थं इति सर्वं
महमिति विमर्शनेन स्वात्मविश्रान्तिमयतामापादयेद्योगी शीघ्रमेव परसंविदैकात्म्यमियात्
न चैतदसम्भाव्यमेवेत्याह: दिक्कालावयवैः सर्वार्थान्यदा व्याप्यावतिष्ठते तदा किं बहुनोक्तेन इत्यु
क्तं संदर्शयते यथा दिक्कालवस्तुसमाप्तितयैवार्थस्तथा स्फुरति न चैव योगी यथा दिशि वान्त
रुद्धोऽन्तर्भावितः सर्वानर्थान्यदा सर्वं महमित्यनुसंधानपूर्वं स्वात्मनि क्रोडीकृत्यावतिष्ठते त
दानीं शेषविगलितेन परभैरवदशावेशाचमत्काररूपेण यत्फलेन तत्स्वसंविदेवात्र भविष्यतीत्य
त्र बहुनोक्तेन किं न कश्चिदर्थश्चार्थः स्वयमेवावभात्यत इति वाक्यार्थः पादः तत्वप्रक्रियाया
ज्ञानमात्रादेव किमेवं भवेदित्याशंक्याह ज्ञात्वा समस्तमध्वानं तदीशेषु विलापयेत् तान्दे
हप्राणधीचक्रे पूर्ववत्कालयेत्क्रमात् तत्समस्तं स्वसंवित्तौ मा संविद्रिक्तात्मिका उपास्यमा
ना संसारसागरप्रलयानलः तदेषोऽस्थितिब्रह्मादिषु तांस्तदीशानपि देहबुद्धिप्राणशून्या
त्मनि कलिते रूपे पूर्ववत्कालाध्वनि रूपितनीत्या कालयेद्द्वारारभ्य यथोत्तरं विश्रमयेद्याव

क्रमात्मात्माभावसर्वं तत्समस्तदेहादिस्वसंवित्तात्मकर्तायोगेनास्य सासंवित्तानकर्तायोगेनास्य सासंवि
दशेषवैषयग्रामीकारेण पूर्णासम्प्रपाप्यमाना भूयो भूयस्तथा परिशील्यमाना नवयाघवभासति
रस्काकारेण स एव माहयमयत्नयाप्रसकोवेदित्यर्थः ननु अथ कालाग्नितरुद्रायः कदाहः संख्यावस्थि
तः कोटियोजनबाहुल्यस्तस्योर्द्धे भुवनानितु नवनतिकोटिस्त्राणं पंचशनोत सहस्रकं ग्रन्थयाम
ब्रह्मदानिवर्षानि च तत्रैव च पद्मानि चाप्यसंख्यानीत्येवमादीन्यनेकशाब्दाग्रुत्मा भुवनानामा
नैत्येनदर्थीशानामप्यनंतमितितेषां प्रत्येकमेवमत्रसंख्यानेजन्मसहस्रैरपि न कश्चित्पारंया
यादित्येतदशक्यानुष्ठानमित्याशंक्याह श्रीमदीतोन्नवैजानन्धेशानगुरुरब्रवीत् गुरुरित्यप्र
श्रीकेंदनाथः अब्रवीदिति नैयत्येनतत्र प्यमेवग्रंथं पठति ब्रह्माननेनाम्यथानोन्तरं विस्तः ऊस्मः क
लोनवं रुद्राग्रंथौ च मायायामीशः सादाख्यगोचरे अनाश्रितः शिवस्तस्माद्व्याप्यतव्यापकः प
रः ब्रह्मांडकर्परिकायोवर्तिनो नंतात्प्रभृति प्रधानांतं ब्रह्म व्याप्तमिति संबंधः एवमुत्तरत्रापि योज
नीयं ग्रंथौ चेति चशब्देन उक्तनूत्यायामपि मायायां रुद्रो व्याप्त इत्यर्थः ईशाख्तीश्वरः सादाख्यगो
चरइति शुद्धविद्यादितत्त्वत्रयात्मनि तस्मादिति सदाख्यगोचरादर्थाद्र्ध्वशाक्तिस्थानेतत्व्यापकश्च
ति तेषां ब्रह्मायतनाश्रितांतानां पंचानामपि कारणानां व्यापकः परः शिव इत्यर्थः अतएवनियत्याद्यत्रानरी
शानां प्रसुतेतत्क्वाविपायामिच्यतः परमन्यज्ज्ञानेनास्तीत्युक्तप्रायं यदभिप्रायेणैव श्रीस्वच्छंदशास्त्रमध्ये

तं.लो.
१

वमाह एवंशिवत्वमापन्नमिति मत्वानन्तरूपत्व नप्रक्रियापरंज्ञानमितिसक्कं दशाभसने यदुक्तंतत्र नास्ति
दीक्षासमेमोमोक्षेनविद्यामात्रकापरा नप्रक्रियापरंज्ञानंनास्तियोगस्त्वलौकिकइति नन्वेवमध्वनोउ
संख्यानेकथंबोधस्यसाक्षात्कारोभवेदित्याशंक्याह त्रिशिरःशासनेबोधोमूलमध्याग्रकल्पितः षट्
त्रिंशत्तत्त्वसंरम्भःस्फुटितिर्भेदैर्विकल्पना अव्याहत्तविभागोस्मिभावोमूलेत्रभाषणं समस्ततत्त्वभावो
यंस्वात्मत्येवाविभागशः बोधमध्यंभवेत्किंचिद्यारेयेयलक्षणं नत्वबोधविभागेनस्वभावस्थि।
तिलक्षणं बोधाग्रंतत्रविद्धायंनिस्तरंगंहृदयमुक्तं श्रीत्रिशिरोभैरवेहिबोधएवमूलमध्याग्रकल्पि
2
तःसन् षट्त्रिंशत्तत्त्वसंरम्भस्तथाहि अस्तिइत्यर्थाक्षेयेनतदत्त्वसंख्यारोधस्यसाक्षात्कारःस्यात् तदेवा
र्थक्षारेणपततिस्फुटितिरित्यादिइहखलुयेनास्मिभावो बुद्धस्मितास्वसंरूफोगगणंसूर्वैविभेत्यव
विचारयेद्भूतधर्मान्पृथिव्यादिक्रमेणहित्यादित्तवयोज्ञानात्मरूपबुद्ध्यादिनिष्ठाहंभावःसंकवि
प्रमातास्यस्फुटितिर्भेदविकल्पनाचतत्स्वभावइत्यर्थः सहइदमहंज्ञानामीतिभेदेनैवविश्वंविकल्पये
त् नकेवलंसद्रूपमेवार्थमेवंविकल्पयेत् यावद्रूपपिशाचादिविषयैस्फुटितिविकल्पादावसदपीस्व
तोस्फुटितिरिति अतएवेक्षनायाःप्रायात्पादव्याहतविभागःसमस्तभेदात्मकइत्यर्थः तत्रबोधयंगम्
लेबोधस्यपरांकोटिंप्राप्तोयोऽल्पसञ्चयनेइत्यर्थः तथायंभेदैर्नोल्लसितःसमस्ततत्त्वभावोभूतभाव
दिइदमाहमितिन्यायेनबोधरूपेस्वात्मन्येवविश्रान्तातएवाविभागकोविगलितभेदोबोधमध्य

भवेन्नतत्वाध्वाग्रे यतस्माद्दहंतेदंतयोः सामानाधिकरण्यादासुत्रे भेदप्रतिभासा किंचिद्वाधाराधेयल
क्षणं किंचित्स्पंदेन वाच्यमूलवत्त्वभेदप्रथात्वं नापि बोधाग्रवद्भेदप्रथात्वमिति प्रकाशितं अतएवा
नरालवत्त्रिधात्मव्याप्तिरुक्तं तथा तत्त्वानां भेदस्य विभागेन मूलत्वएव शान्तेनेन यदहमित्यामर्शाऽ
पेक्षात्मन्येवावस्थानं तद्बोधाग्रे सकलभावाविभागस्वभावः परोकाष्ठां प्राप्तो बोध इत्यर्थः अतएव
तस्मिन्बोधरूपेण हृनानेदादिरूपमित्यर्थः यदुक्तं तत्र षट्त्रिंशत्तत्त्वविषये यद्भेदेन विकल्पना स्फु
तिस्फुटभेदात्मामितमात्रा तदुच्यते प्रोतावस्थितिविज्ञानं स्थौल्यबोधस्य भैरवि समस्तं तद्बोधा
बोधेनावलोक्य विभागशः स्वात्मनि संस्थितं विद्याद्बोधमध्यं तदुच्यते आधाराधेयभावो यत्सुभ
यावस्थितस्य च तत्त्वभेदविभागेन स्वभावस्थितिलक्षणं तत्पदस्थान विदेत् चिह्नामोत्तरवर्त्ति
तः तदत्तीतं विजानीयाद्बध्यमे प्राप्य वस्थितं प्रोतावस्थितिविज्ञेयं बोधाग्रं तदिहोच्यते शक्ति
तानं विजानीयात्सर्वमानंदलक्षणं नित्योदितं सुखं विद्धि निस्तरंगं तदुच्यते इह तत्त्वेतिकाधि
तं विद्धार्थं तन्निगद्यत इति एवं षड्विधेऽध्वनि संविदेकात्म्यपरिशीलयतो योगिनो भैरवीभावए
वमभेदित्याह संविदेकात्मतानीतभूतभावपुरादिकः अप्रावच्छिन्नसंवित्तिर्भैरवः परमेश्वरः
न केवलमेतदत्रैवोक्तं यावदन्यत्रापीत्याह श्रीदेव्यायामले योक्तं षट्त्रिंशत्तत्त्वसंदर्भं प्रधानेव
द्विधेयाध्यायन्सम्यः शिवमयो भवेत् ध्यायन्निति स्वसंविदभेदेन परामृशन्नित्यर्थः यदुक्तं तत्र श्रीधा।

श्री॰
नं॰ लो॰
१

3

नैतानिले देवितनवषद्विंशद्ज्वले विनयत्मयथाभोतिपदं शास्त्रनमुन्नममिति नत्रयदिनामेवा
यात्मैवषड्विपोण्यमध्यातहोथस्य देशायनवच्छिन्नताकथमस्यार्ध्यादिव्यवस्थाम्यादित्याशंक्या
ह यथण्मुष्ठनाथस्य संविधनतिरेकिणः पूर्णस्यार्ध्यादिमध्यांतव्यवस्थानास्तिवास्तवीतथा
पिप्रतिपत्तृणांप्रतिपादयितुस्तथा स्वस्वरूपानुसारेण मध्यादिनादिकल्पनाः प्रतिपत्तारस्तेहि
संकुचितरूपत्वाद्देहीतदेहाभिमानशतितदनुसारेणार्ध्यादिव्यवस्थाकल्पयेयुरतत्वस्ततःसा
संभवेत् अतएवार्धमध्यमायेतत्तथाथःस्यात् तस्मात्प्रतिपत्रापेक्षयैवेयंव्यवस्थायत्पृथिवीतत्वे
सर्वतत्वानवेतितत्वोत्तराणिचतद्बहिरिति तदाह अतःप्रमास्तेकल्पनियमात्पार्थिवे विदुः तत्वे
सर्वांतरालसंस्थयत्सर्वावरणेर्ध्वतं पृथिवीतत्वमेवचस्थौल्यस्यपराकोटिरितितदुपक्रमेणुवेनावोधवत्वे
वत्रयमेभुवनस्थितिरुच्यते इत्याहतत्रपार्थिवेतत्वेकथ्यतेभुवनस्थितिः तामेवाह नेताकटाहरु
द्राणाम नेनतःकामसेविताः पातालरूपिजलस्यांतर्मध्यमानविचूर्णितः सदेवंभैरवेध्यायन्नारोऽस्य प
विवादितः जलस्यांतरित्यर्थातदुपरिसंस्थितः यदुक्तं संस्थितःसौभस्तोमूर्ध्निशङ्कराधारस्तु रुद्रक
इति अतएवचास्यामतंसन्निकर्षेणकटाहस्योर्ध्वबहिर्देशोवस्थानंतत्रहेतविदिति सिद्धं यदुक्तं श्रीनेत्रे
शिखायां कोटियोजनतःस्थौलं ब्रह्माण्डस्यकटाहके तथैवार्ध्वस्थितंतत्तयमंतरंकथ्यतेप्रिये अष्टा
नवतिकोटीभिर्ब्रह्माण्डसमुदाहृत मिथ्रप्रक्रमात्कटाहाथःस्थितंदेवि रुद्रकं भुवनेश्वरं शङ्काधारे

३

तज्ज्ञानीयादनंतेश्वरवर्णिनीति श्रीत्रिशिरोभैरवेऽपि ब्रह्मांडबाह्यतोऽनंतो विद्याधारस्तु कथ्यते इति
ग्रंथरवस्थानेनास्य दशकोटिमितत्वमपीति ततः सर्वत्र तत्समे ऊर्ध्वं तस्य श्रेशानि कोटिमात्रं तमः परमि
त्याद्युक्तं भुवनादिमानेन वक्ष्यमाणब्रह्मांडान्तर्वर्तिभुवनमानसंख्यानेनेति विद्येनेति तत्संख्याघाश्रासमे
तत्स्यस्यात् न त्वयथैवं तदनेन तस्य ब्रह्मांडमेरुपस्यान्तर्भुवनानि विशेषायेन श्राथावनेन भुवने कोटि
कोटिहाटकेश्वरं अनंतभुवनस्याणुमात्रानि भुवने महत् शार्वं ब्राह्मं वैस्नवं चरौद्रं भुवनमुत्तमं
ब्रह्मांडेऽथ समेध्यान्तश्रेष्ठो येते प्रकीर्तिता इत्यादीनामेतः स्थितिविधायकात्वाकाकानाकोऽर्थः स्या
त् किंच ब्रह्मांडस्य शाकले कोटिमात्रं प्रमाणतः तदूर्ध्वं कालरुद्रस्तु दशेशानसमन्वितः को
टिमात्रं पुरं तस्य तज्ज्वालादशकोटयः अनंतो यः पदमूर्ध्वे अन्येन क्रमशः स्थिताः इति तथा अधः
कालानलो गोरुद्रो दशेशस्थानमध्यगः पदमध्यार्धमधोऽनंतस्तथान्यक्रमवर्तिन इत्याद्युक्त्या काला
ग्निभुवनान्तरेवास्य भुवनेन तत्पृथगिति वक्ष्यमाणया भुवनसंख्यायाश्च पिन किंचिदासमेतत्
स्य इह चानेनास्य श्रीसिद्धान्तेऽनुक्तं भुवनमानेन ग्राह्यमेव क्रियादिभेदभेदेन तत्र भेदो यतः स्मृतः
तस्माद्यत्र यदेवोक्तं तत्कार्यं नान्यतंत्रतः इत्याद्युक्त्या तत्क्रियाया भिन्नत्वात् यथा चेह नरकाना
द्वात्रिंशत्कोटयो मानेनैकविंशतिः यदुक्तं तस्याधो नरका घोरा एकविंशतिकोटयः इति इहा
प्यरसीनरनेन इत्यस्थावेतः साकंशर्वे एति च वक्ष्यमाणं व्याहन्येतेति किमत्र प्रतिपत्तव्यं यदनेन।

श्री॰
ने॰ लो॰

स्य बहिरवस्थानमिति तथा हि श्रीतन्त्रराजभट्टारके यल्लोऽस्मेऽत्रापातविस्मादिकमनेन तस्यान्तः
स्थितेर्विधायकं किं नैवेत्युक्तिक्रमस्य तदवस्थितेः पूर्वमुक्तत्वादेवतन्मात्रस्यैवात्र विवक्षितत्वा
त् यदुक्तं तत्र मूर्ध्नि भुवनदीक्षान्यासं शृणु पार्वति तत्त्वतः आदिषट्के पुरा प्रोक्तमेतन्निखिलं तो।
मया तथापि तव वक्ष्यामि संक्षेपादिह भामिनि इत्युपक्रम्य तेषां विभागमधुना शृणु वीरेन्द्रवंदि
ते इति तत्त्वशास्यादिषट्के बहिरेवावस्थानं विहितं यदुक्तं यत्तत्कूर्मांडकं भाति पीतमंबुजजन्म
नः तस्याधोभागगा भांति पूर्वं दृष्टान्तकारकः श्रीमान्हि फणिमाणिक्यविषक्रमप्रसादतत्त्व
पक्रम्य अनन्तशक्तिवंदाभूपीयूषेणाभिषिक्तलक्षणैः आलिंगितमतश्चासौ शेषमनायः यथा कला।
त् भुवनं तस्य वीर्यस्य भाग्यं नेतस्य सहश्रिया अनन्तेनव निजावक्रपद्मसरः सदेति विशेषणतोऽरु
करुद्रचंडपद्मणि नमः स्वतः द्विधा प्रध्वस्ततिमिरं परे वीरवाणकुले इत्यादिना रुद्रकरुद्राणां।
भुवनानि भैरवीयमहानन्दप्रबोधातिमहेश्वरि एतान्यप्युक्तान्यत्रनिभृतानि शिवात्मना
लक्षेयानि तानि सर्वाणि सलिलावर्तगानि चेत्यादिना तेषां देशमानं चाभिधाय समन्तात्कूष्माण्डेतन् शत
कोटिप्रविस्तरं कटाहं च स्मृतं कोटिविशेषाभ्येदित्याद्युक्तं उन्मत्तग्रामवद्भूत्वा व्याख्येय अन्यथा।
हि पूर्वापरव्याघातः स्यात् एवमाज्ञानेन सर्वकं पातरुद्रपर्यन्तं भुवनानां शुद्धयोगपदे नेत्रसंपन्ने।
क्रममात्रमेवाभिधित्सितं नन्वेतत्कथं रूपमपि तथा भेदिता कुठाविशेषात् एवमेतेषां तत्त्वस्थता

दैकालाग्निर्भवतीति ततः कूष्माण्डश्च तथा देवि ब्रह्माण्डोदरवर्तिन इत्यादावपि व्याख्येयं अत एवात्रानन्तये
व महीताबासंग्रहकारः प्रोक्तानि तत्र तत्रास्य पुर्यो नामान्तरमवस्थानभ्रान्तिवीजत्वेन दुरूपम् तथाच
सोमशम्भुः अथ कूष्माण्डककालाग्निरुद्रो हाटकपञ्चक कूष्माण्डश्चाथ शर्वश्च ब्रह्मलाविलसश्चरमः
रुद्रश्चाष्टाविमे रुद्राः कटाहस्यान्तरे स्थिताः इति गुरुभिरेव नानाविकल्पितमिति तन्मतप्रदर्श
नाय येनाउस्यान्तरञ्चाष्टावेतः साकं शर्वेणेति च पुनस्तदादि ह वक्ष्यतीति पूर्वापरव्याहतत्वे यदुस
ति अथ सकलभुवनमानं यत्पूर्वं निगदितं निजगुरुभिः तदस्तानेऽस्मासाद्बुधायेनाश्रसंक्रोम
दिति यत्र कालाग्निभुवनान्तरे वास्य भुवने न पृथगिति उक्तं तदयुक्तं अथैहि कूष्माण्डकरुद्रादि
तेन वहिरवस्थितात्पृथक्त्वेऽप्यादनं न कालाग्नेर्भुवनान्तर्वर्तिनस्त्वविचारभूतेभ्यः एतस्यैव हि तत्वे
पृथक्त्वेऽप्यवमननभिधानीयं कालाग्निरुद्रस्य तुवैवत्तकूष्माण्डः अन्यथा पञ्चादीनामपि तदापत्तेत
इयं तत्र वनेके रुद्राः प्रार्थनीयः स्युरिति हेत्वावेष्टनवादपिशाचादयिकानि प्रसज्येरन् एवमन्येष्व
यदस्य वहिर्देशावस्थानेप्ययं स्यात् शतरुद्रदशकान्यउरवत्यस्तदुक्तं तदप्ययुक्तं एवं ह्यस्य तन्मध्य
पातेनैव गतार्थत्वाद्वादित्वमेव पृथगभिधानं स्यात् यच्च श्रीसिद्धान्ते उक्तं भुवनमानमिह
न ग्राह्यमित्युक्तं तदप्ययुक्तं यतो यदि नाम नरकादिवदनन्तभुवनस्येह मानं नोच्यते तस्य कि
या भेदान्यत्रोक्तमग्राह्यमेवेति स्यात् भुवनस्य मानमवश्यं भावाविततम् अन्यनोक्तमिति तदा।

श्री।
ने। लो।
५

कोऽयं प्रथममेवावश्यमेवाश्यतः कृतस्मिन्दर्पणीयमिति कोनाम श्रीसिद्धान्ते प्रद्वेषः यद्वा श्रीतंत्रराज
भट्टारके ण्यस्खलदोच्छितद्रव्यमुक्तमिति तद्रूपेदत्तं कोनाम निर्बंधः यावता ह्यस्मा कमंतर्भुवन।
मानसे खेचर्याग्रासमंत्रस्य मूलस्थानीये तत्त्राभयथासिद्धिर्दिव्यलं बहुना कटाहकटाहाणामि।
ति कटाहाद्यावर्त्तिना ढूढुककरणमनश्वतकुडूवैतस्युद्धिर्भवेदितिभावः यदुक्तं येन शुद्धे।
न शुद्धा निर्वेशन्यत्राडुकैः सहेति एवमुन्नत्रापितनद्भुवनेश्वरहारेणैवतनद्भुवनशुद्धिरिति
मेतव्यं यदुक्तं न तत्र दृश्वितः कश्चिन्मुक्ताडंः खमनंगराज्ञे रमंतेतत्रजेतेवीरानारीभिः सहलीलये।
ति पोनाद्रूपरूपइति यदुक्तं अनेनः संस्थितेनाथः स्वात्मोत्ता द्रूपैः जलांतरइति मद्यपानविशुद्धिरित
इति यदुक्तं महापानरतः श्रीमान्महामत्तः समुद्गसीति भैरवं ध्यायानित्य नेतास्यतदेकप्रव
णतया भुवनेशान्वयानास्य साधकस्य शिवानया प्रतिबंधः प्रकर्त्तव्यो यो न पदमनाम यमि
त्यादि तदाज्ञानुविधायित्वमस्तीति प्रथमतः एवमुन्नवीदेपणप्रकाशितनाम्न नागैरिति यदुक्तं
पद्मश्चैव महापद्मः शंखपालोऽथ वज्रिणः कार्कोटश्च तिशाद्ध्श्च केद्रलाश्चततराष्ट्रभो पमि
श्चैव महानागैः समंतात्परिवारितइति एवं च स्वयमपिनागरूपत्वमेवेतिसिद्धं यदुक्तं ऊ।
र्ध्वबाहुर्महाकायो नागरूपी महाबलः फलानां तु सहस्रेण यावत्पिबाजगन्नियन्तइति श्रीत
एव श्रीतंत्रराजभट्टारकेशोषादितेनायमुक्तः इदानीं बलोऽर्द्धसांतर्भुक्तानिवक्तोपक्रमते

कालाग्नेर्भुवनं चोर्ध्वं कोटियोजनसंस्थितं लोकानां भस्मसाद्भावभयान्नोर्ध्वं सवीक्षते ऊर्ध्वं ह्यस्य तो
क्तटाहस्य सर्वकोटियोजनानां घनः यद्दृश्यति अयश्चोर्ध्वं कटाहोद्धेमघनः कोटियोजनमिति नो
र्ध्वं सवीक्षते इति यदुक्तं नोर्ध्वं निरीक्षते देवो भेदं भूतस्य भस्मसाज्जगदिति अतएवासोर्ध्वक्रामत्रन
मीलितमिति चतुर्वक्त्रमेव सर्वतोऽक्षं यदुक्तं त्रिनेत्रः स चतुर्वक्त्रो वह्निज्वालावलीधर इति
नत्रयो हि यस्माद्गुणात्मकः स तस्मादूर्ध्वमिष्यते इत्यास्मात्कालानरकोर्ध्वमस्यावस्थानं पुनस्तक
थं उदय उक्तमित्याशंक्याह सचव्याप्तोऽपि विश्वस्य यस्मात्तस्मादिमां भुवं नरकेभ्यः पुरा व्यक्त
क्तेनासौ तदधो मतः उक्तं च प्राक् निरयेभ्यः पुराकालवह्नेर्धर्मक्रियंतस्ततः विभुरण्यवतदय
इति दशकोटिविभोर्ज्वालानां तदर्धं शून्यमूर्ध्वतः दहन्ते नरकादेशाः क्रमाद्भुवैकवेदनाः
अथोमयोत्तरहूर्ध्वं च स्थिता भेदास्तान्वै हृतः पृथ्वीविक्रमीपाकाद्यौ रौरवास्ते ध्रुवं क्रमात् एका
दशैकादश च दशेत्यतः प्रागादिवत् प्रत्येकमेषामेकानां कोटिलक्षितिरंतले लक्षमेव
लवेदाख्यसंख्यानामंतरास्थितिः ब्रह्माण्डे ऊर्ध्वलक्षेण कोटिस्थानकल्पदीपिता तदर्धं पंचको
टयः शून्यं भूमौ वा कादि भयाज्जनरहिते यदुक्तं अस्यापरिष्टाद्धेवोऽपि पंचकोट्यावरा न ते नक
श्चिदिवसत्यत्र भूमौ व्यापरिताऽपि तत् इति तदूर्ध्वं शून्यापरिष्टात् क्रमादिति संहारात्मनः तेनैव र
वे कुंभीपाके चैकादशान्तर्भवंति पृथ्वीयां च दशास्यात्मनास्महतनरकत्रयं प्रागादिनपंचविंशत्स

ते.लो.
६

स्यावच्छिन्नं भवतीत्यर्थः यदुक्तं नरकैकादशगतमवीचिं विशेषयेत्प्रिये आत्मना द्वादशं देवि कुंभी
पाकं विशेषयेत् महारौरवसंज्ञं तापेवं मेव विशेषयेत् पंचत्रिंशत्स्वरूपाणि समासेन वरानने
अवीचिः कृमिनिचयो नदी वैतरणी तथा लोहस्य शाल्मलिश्चैव असिपर्वत एव च उच्छ्वासश्च
निरुच्छ्वासः पूतिमांसः परस्तथा तप्तत्रपुः तारकूपो जतुलेपस्तथैव च अंतर्भूताश्च वीचौ तत्र कुं
भीपाकस्य श्रूयतां अस्थिभंगः क्रकचच्छेदः कूपश्चापि कटंकटाः वसासिश्चैव संयस्तं अस्त्रपुले
पश्च कीर्तितः कुंभीपाकस्य विज्ञेय स्तोहण्यामिश्रस्तथैव च तप्तलोहस्य विज्ञेयः क्षुरधारपथस्त
था अश्मविश्वस्तमस्य द्वादशैते प्रकीर्तिताः एकादशांतर्विज्ञेयाः कुंभीपाकस्य दारुणाः महा
रौरवराजेन्द्र तत्तद्धं निबोध मे कालसूत्रो महापद्मः कुंभसंजीवनीतकौ पाषाणावरीपाकश्चैव ग्रय
एकस्तथैव च देवयंत्रस्तमेथ अघोरच्छपस्तथापरः महारौरव एतेषामुपदिष्टा ह्यवस्थित इति एषा
मिति त्रयांतर्भूतानां द्वात्रिंशतानां नरकाणां एकैकानां कोटिरिति नवनवतिलक्षाणि ग्रंत्रमिते
केशून्यत्वरूपं तेन द्वात्रिंशत्कोटयस्ताच सचद्वात्रिंशच्छते प्रयानेतत्रापि द्वात्रिंशत्तत्रापि त्रयमित
तं स्यात् यदुक्तं अतः परं वरारोहे नरकाः परिकीर्तिताः पंचाशत्कोटयो देवीति तथा तेषु मध्ये
प्रातेश्रेष्ठं चत्वारिंशादिकं प्रिये तेषामपि वराश्चात्र द्वात्रिंशन्नरकाधिपः राजराजेश्वरस्तीर्णश्च
ति एवमुपदेशाचार्यमाशयोपहीत्तस्य पापभूयस्तेनारतस्येन वनिश्चितेवितत्य नरकाणां न

6

नेवंविधेषु नरकेषु कोनाम वसंति केवा नेत्याशंक्याह शास्त्रविरुद्धाचरणात्कुत्सितं ये कर्म विदधते
तत्रभीमे लोकपुरुषैः पीड्यंते भोगपर्यंते ये सकृदपि परमेशं शिवमेकाग्रेण चेतसा शरणं यांति
न तेन नरकयुक्ताः कुत्सितेषां स्वबाल्यतादपि शास्त्रविरुद्धाचरणादिति विहितस्याकरणान्निषि
द्धस्य च करणात् सुबाल्यतादपीति प्रमादादपरिनिष्पन्नत्वात् तदुक्तं एतेतिघोरा नरकाः
स्तीक्ष्णाः परिकीर्तिताः असत्कर्मरतानां तु प्राणिनां यातनाय वै निस्त्रिंशकर्मकर्तॄणां शा
ठानां पापकर्मिणां निर्दयाधमजातीनां परहिंसारतात्मनां परदाररतानां च शिवशास्त्रस्य
दूषिणां देवस्वापहर्तॄणां ब्रह्मघ्नपितृघातिनां गोघ्नानां च कृतघ्नानां मित्रविस्रंभघातिनाम्
सुवर्णभूमिहर्तॄणां शैवाचारनिवर्तिनां दयादाक्षिण्यहीनानां पैशुन्यान्वितचेतसां नरका
श्च समाख्याताः स्वकर्मपथवर्तिनां शुभकर्मरता लोका नरके न पतंति हि तत्समासेन वक्ष्या
मि यथावदनुपूर्वशः शमः क्षांतिरहिंसा च शौचं स्नानमकल्कता दयालौल्यं च यस्यासौ नर
कान्नाधिगच्छति शांतो दांतास्वदृष्टात्मा वनहंकारवान्समः अद्रोही चानसूयश्च परैश्वर्ये च नि
स्पृहः असात्सर्यं समानित्वं शिवभक्तिरचापलः जपध्यानरतिः स्थैर्यं कार्पण्यस्य च वर्जनं व्रता
नि नियमाश्चैव स्वाध्यायश्चविसंध्यता सर्वत्र अस्पृहयानत्व मार्जवं क्रोधमनस्विता ओजः प्रशांति
संतोषोप्रियवाक्यविवर्जनं परीक्षिकारिता नित्यं मनोहंकारनिग्रहाः अद्रोभित्व ममानित्वम्

ते॰ तौ॰
१

कल्कोज्ञानशीलता पितृदेवार्चने भक्तिर्गोब्राह्मणशरण्यता अरौद्रो हि मार्दवो दानं क्षान्तिर्नापर्युषणा
सनं प्रकीर्तितं च निर्यातने ग्राम्यत्स्ववचनं सत्यता अव्यापारः परार्थेषु औदासीन्यमनागमः अक्रोधि
त्वमनालस्यमिति धर्माः प्रकीर्तिताः शिवाचाररतानां तु धर्मिकानां च देहिनां तस्मादेवं तु विज्ञा
य मनो धर्मे नियोजयेत् यस्य चित्तमसंभ्रान्तं निर्विकल्पमकल्मषं से याति परमां हाटकान्नरको
ष्मन पप्रपतेः यस्य बुद्धिरसंमूढा सर्वभूतेषु पातकी अकल्कवान्स्वयं वान्यो नरकानलप
प्रपतिष्यति सहस्रनरकोत्सेधमेकान्तरमधक्रमात् पातालाष्टकमेकैकमष्टमे हाटकः प्र
भुः सहस्रशस्तु सन्निधेरे केसहस्रं तत्तेषामशीतिसहस्राणि मानेन सिद्धम् पातालाष्टकमि
ति यदुक्तं आभासवरतालेच शार्करं च गभस्तिमत् महातले च सुतले रसातलमतः परं सौ
वर्णमष्टमं ज्ञेयं सर्वकामसमन्वितमिति अष्टमइति सौवर्णाख्यं यदुक्तं तदूर्ध्वं चैव सौवर्णं
पाताले परिकीर्तितं तत्रावसति देवेशो हाटकः परमेश्वर इति यद्यपि चात्र पातालसप्तके
ज्ञेया स्वराश्च तथा नागा राक्षसास्तु विभागतः एकैकत्र पाताले कथितास्ते ````` पाताल
सप्तके ज्ञेयास्तथान्ये भुवनाधिकः बलो ह्यतिबलश्चैव बलवान्विलविक्रमः सुबलो बलभद्रश्च बला
ध्यक्षश्च कीर्तिताः इत्यादयः प्रत्येकं पृथग्भुवनाधिपाः संभवन्ति तथाप्येषां हाटकेन विशुद्धेन सर्वेषां
शुद्धिरिष्टेत्यादियुक्त्या हाटकरुद्रस्यैव शुद्धिरित्यानर्थक्यात् उपदेशाद्दहनज्ञानः असयैवमभि

धानेकिंनिमित्तमित्याशंक्याह प्रतिलोकंनियुक्तात्माश्रीकंठेहूठतोवहु: सिद्धीन्दद्यात्ससावेवेश्वी
मद्दीरवशात्सने सिद्धीरितिसालोक्यादिरूपाः यदुक्तंतत्र प्रतिलोकेनियुक्तात्माश्रीकंठोभगवान।
सोकरोतिहाटकोभूत्वापातालद्वारपालने हठेनभक्तायंत्राणिपातालेषुमहोदयाः सिद्धीरप्यस्त
सन्मंत्राज्ञायकोह्लंवयत्ससाविति नत्वसावेवंसिद्धीः केषांददातीत्याशंक्याह व्रतिनोयेविकर्मस्था
निषिद्धाचारकारिणः दीक्षिताश्चापियेतन्नसमयानचकुर्वते प्रायश्चित्तोत्सवस्थानतस्यावामाचार।
स्वरूपकाः देवाग्निरुव्यहृद्रोराजीविनस्तोत्रसंस्थिताः पृथःसुगाहतान्यत्रमेवसेवापरायणाः
तेहाटकविभोरग्रेकिंकराविविधात्मकाः विकर्मस्थत्वेनिषिद्धाचारकारित्वेहेतुः लमसमयाइति
चेउ····· दिसंस्पर्शात् अतएवप्रायश्चित्ताकरणाद्दृष्टदीक्षाफलाः यदुक्तं प्रायश्चित्तमकुर्वा।
णोमंत्रीविधिविलंघने सिद्धिभ्रंशमवाप्नोतितस्याइतिवामाचारनिष्ठास्तेनतत्कारिणःतद्देषि।
णश्चेत्युक्तंस्यात् तेषामेवचविशेषणंदेवेति अन्येषां···· शिवेनारकित्वमेवभवेत् यदुक्तं यदी
क्षेत्तरकंगंसपुत्र···· वांधवाः देवेष्वपिकृतिंकुर्यात्कोषुवन्नाल्लणेषुचेति उत्तमस्थिताइति वेदा।
दिष्वःपवंशैवंमित्यायुक्तेकुर्ध्वाधंशास्त्रतस्याविविधात्मकइति तत्तत्कर्मानुसारेणोत्तमादिभिन्नाइ।
त्यर्थः पतेश्चैषांनिषिद्धत्तफलवत्त्वंतत्साक्षात् तथातेहिब्राह्मणाह्ननियाश्चैवश्रपाःशूद्राश्चाचारेवंदिते श्रा
चार्यहेनियुक्तायेतेसर्वेत्तशिवाःस्मृताः अन्यथाप्राकृतरूपेणयेपश्यंतिनराधमे नरकेतेप्रपश्यंते।

श्री॰
त्रै॰लो॰
८

सादाख्यंचतुस्त्रयमिति तथा प्राप्तजाग्रदीक्षणाद्देविप्राप्यक्षिप्तीभवेन्नरः दिनत्रयंततस्तस्य सादाख्यंच
तुस्त्रयमिति पंचाहं केशवस्यच पितामहस्य षट् केनचिदेकेपक्षणे तत्साद्यस्यादिश्रुतिविरोधःस्या
त् एवंभोगापवर्गेषु तेषांकिंस्यादित्याशंक्याह तेपितत्र ॰॰॰ मधुपासते उदीशानहेलीयंते
क्रमात्परमेशिवे यत्नयाये ॰॰॰ तन्नायकाः तेकालवह्निसेनापदीनांकेदृपरायणाः प्रथमा
यमदेहेषुनिजकर्मानुरूपतः मतुषांतेषुतत्रापिकेचिन्मंत्रविदःक्रमात् मुच्यंतेपितत्वेष्यंतेपूर्व
कृत्यानुसारतः इत्येषुगणाष्टान्तेनानाम्नाफलफलादिना प्रोक्ताः ॰॰॰ वता श्रीमदानंदाधिका
शासनेः पातालोर्ध्वंसहस्राणिविंशतिर्भूकटाहकः सिद्धांतेत्रपातालषष्टेयत्नीसमाहृते भद्र
काल्याःपुरंयत्रनाभिः क्रीडंतिसाधकाः देवदेवेशमिति हाटकमन्ययेति तत्पर्षुपासाचैनशुचि
नमात्समितिरसरागाक्तिभिः यदुक्तं विषयेष्वेवसंलीनानधोधःपातयंत्यणून् याःसमालिंग्य ॰॰॰
॰॰ घोरतरेयोपराःस्मृताइति तत्रापीतिमातृषष्ठेतद्दीनाइतिमंत्रविदः तत्तत्कर्मौचित्येनतत्तज्ज्ञा
त्यायत्तंभवंतीत्यर्थः नचैतदस्माभिःस्वोपज्ञमेवोक्तं स्यादित्याह इत्यादि यदुक्तंतत्र मातंगाफलफ
लाख्यान्येहृतकादिवरूपिणः कापालिकाश्चकेकालामहाकुष्माण्डाश्चशोभनाइत्सुपाकस्य
एवंसंख्याविहीनास्तमहाचैतेश्चरेत्तणान् चंडइत्यविलमास्तदीक्षिताः सिवशासने चंडश्चे
णजीवंतितेस्तताञ्चलराक्षसाइति तथारमंतेविविधैर्भोगैस्तेपिपातालवासिनः पातालभूत

8

राजानो भवंति वलदर्पिताः भूकटाहइति मत्रयाधारकः एवमियदेते ब्रह्माण्डस्यार्धं तत्कटाहः कोटि
कालाग्निपुरे कोटिः ज्वालादशकोटयः धूमः पंचनरकाः द्वात्रिंशात् कूष्माण्डपुरे नवनवतिलक्षा
णि पातालाष्टकमशीतिसहस्राणि भूकटाहो विंशतिरित्येवं पंचाशत्कोटयः अत्रैव श्रीसिद्धयो
गीश्वरमतोक्तं विशेषं दर्शयति सिद्धतंत्रेयादिनायडुक्तं तत्र पातालोर्ध्वं भवेद्देवि भद्रकालीगृहे
शुभे यक्षिणीनां तु सर्वासां नायिका संप्रकीर्तिता ततः षष्टिसहस्राणि यक्षिणीनां पुराणि तु नव
कोटिशतं यावत्कन्यानां तु पुरे पुरे क्रीडंति साधकास्तत्रैतैः सार्धं तु महाबलाः तावान्तु यक्षिणी
कल्पे सिद्धयोगीश्वरीमते इति तस्योर्ध्वं च पुनर्लक्षं तमस्यैवातिदुःसहं तमोगारवनिभा भूमिस्तम
पाषाणदीपितेति तस्योर्ध्वं च न किंचित्स्याद्यावल्लक्षाः चतुर्दश पुनर्ब्रह्मालयं चैव मनंतमयका
रकं हृत्स्थनागसहस्रैस्तु लल तथा परिवारितमिति ··· इन्द्रोपीच भ्रूणहा वालहंता ब्रह्मजोत्रचवली
वर्गेच महापशुः तिष्ठते यावत्पातालेमंत्रमामार्गस्य दूषकइति एवं ब्रह्माण्डस्य भूकटाहात्मेक
मर्धमभिधाय तत्रऊर्ध्वमपि भुवनादिदर्शयति ततस्तमस्तमभूमिस्ततः शून्यं ततो हृदयः एतानि
यानि नास्यानेयुक्तमेत्रादिदृष्टिणां ततो भूम्यूर्ध्वं तिमेरुः सहस्राणि सषोडश मग्नस्तत्र मूलवि
स्तारस्तद्द्वयोर्नोर्ध्वविस्तृतिः सहस्राण्येव सद्वात्रिंशत्यो हेमः सर्वामरालयः सहस्राणि त्रिंशोन्नानां म
नश्चतुर्था द्रुकटाहे तन्मूलविस्तारइति तच्छेद्येन षोडशानां सहस्राणां परामर्शः तद्द्वयेन द्वात्रिंश

श्री। ते। लो। ५

तासहस्रैः सहस्राधिवसत्कायइति चतुरशीतिसहस्रोच्छ्रितिरित्यर्थः यदुक्तं तस्यामध्ये महामेरुः सौवर्ण
ईत्याद्युपक्रम्य योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिकोच्छ्रितः षोडशैव सहस्राणि अधोभागे प्रवेशितः।
तावेवमूलविस्तारो द्विगुणो मूर्द्धविस्तरइति नन्वेवं माहेश्वरस्य कीदृशाकारइत्याशंकयाह मध्योर्द्ध्वा
धः समवृत्तशरावाचतुरश्रकः समवृत्तेतिसम्यग्वृत्ताश्रतापनिशृर्वंतदूर्द्ध्वेऽत्र तेनाधोऽर्द्धभागो।
चतुरश्रो मध्ये विस्तृभागोऽष्टाश्रो ऊर्द्ध्वभागो वृत्तत्वऊर्द्ध्वमल्लकेच शरावाकृतिरित्यर्थः नन्वेवमाकारत्व
मथुक्तं चतुरष्टाश्रवृत्तभागोपलक्षितमितितथा तच्छत्रेऽक्रुटोडे चेत्याद्युक्तपरमेश्वरस्य लिंगस्य सं।
भवेत्तत्कथमित्याशंक्याह भैरवीयं च उल्लिंगं यरणी चास्य पीठिका सर्वे देवा निलीना हि तत्र तत्सृजि
ते सदा मध्ये मेरुसभायां तत्रलदीशादिशिकेतत्ने ज्योतिष्कशिखरे शंभोः श्रीकंठेशस्य सप्रभुः प्रव
कृत्य सहस्राणि मनोवत्याश्चतद्देश चक्रवाटश्चतुर्दिक्षो मेरुश्चतलोपः अमरावति केंद्रस्य पूर्वो
स्यां दक्षिणेनतो अप्सराः सिद्धसाध्यासला मुनेरेण विनायकाः तेजोवती स्वदिशपरैः पुरीतो पश्चिमे
नत विश्वेदेवा विश्वकर्माक्र मातृदुर्गाश्चये याम्यासेयमनीतां च पश्चिमेनक्रमा स्थिताः मातृने
दः सुसेव्या अन्तकइहस्तनाथकास्तथा क्रूसोमायाराति ```` तिस्रुतां पूर्वेणपिशाचकाः रक्षो सिसिद्धे
गंधर्वस्त्वतरेणोत्तरेणातो वारुणीश्चवत्याख्याभूतौ चोदक्षिणेनतो उत्तरेणोत्तरे नैनोवस्तु विद्याध
राः क्रमात् वायोर्गंधवतीतस्यादक्षिणे किन्नराः पुनः वीणासरस्वतीदेवी नारदस्तुंबुरुस्तथा सदा

दर्येदेगुलाम्भः पश्चिमेस्या पुनः पुनः क्रवीरः कर्मेदेवाक्ष्नतथाउक्ताथकाग्रपि यशस्विनीमद्देशास्यतस्या :
पश्चिमतोहरिः दक्षिणेदक्षिणेब्रह्मास्थितोयात्वेतविक्रमात् चषाद्द्दयंहेतोपूजितामित्यर्थाविष्णुलो
केषु तदुक्तं लिंगरूपीभवेत्केकविंशपकस्यचत्वरश्रमयोत्रहेति मयोद्याग्रकोविस्तरिति ऊर्द्धतभव
तेकहेमहूताकारः समंततः मेरुःसंज्ञायेनेलिंगेथएणिवास्यपीठिका आलयः सर्वदेवानांतेनलिंग
नमागतं लीनमस्यजगत्सर्वंब्रह्माद्यंसचराचरं इति एवंतेभाषितेलिंगेविष्णुलोकेषुपूजितमिति स
मेरुर्हेमसंपृक्तः पारावाकृतिमस्तकइतियान्तरीतिब्राह्मणः यदुक्तं तद्देर्धेतसभादिव्यानान्त्वोचेव
मनोवतीइत्युपक्रम्य सर्वभोगगुणोपेताब्रह्मणस्तुमहात्मन इति नदीशादिशीति तच्छ्रेहेनसभा
परामर्शः एतच्चयद्यपिशृंगत्रयमस्तितथाप्येतदिहप्रधान्येनोक्तं यदुक्तं त्रिभिःशृंगैःसमायुक्तं कर्म
कांचनरत्नजैः रत्नजंत्र्यंबकस्योक्तं राजतंचविविक्रमे सौवर्णंकनकोऽस्येति लोकपाइतिभुत्वाद
क्षिणेननामिति तस्माद्दक्षिणेनतदक्षिणेपरःपुरीतदक्षिणेचसिद्धपुर्यादिक्रमः अपरः प्रभृति
श्राद्धकामवत्याआस्वपुर्योलसते एवमुत्तरत्रापितेयं अत्रचबहुवचनादन्यथालभ्यतेइत्यादिनीत्या
दिक्पादीनामपिग्रहणमित्यस्मिन्नंतरालेवतत्तः पुर्योन्यथाषड्विंशतिस्स्यात् तामित्यमरावती तेन
तस्याएववामेविनायकाइतितेयं स्वदिशीत्यग्निकोणेतस्यामत्रापियोज्यं नापश्चिमेनेतितस्याःप
श्चिमेतदनुगाइत्युत्तरत्रापियोज्यं एतस्यपुरीहयंवरुमणायाःसंयमन्याभिधायाःपूर्वःपुरस्तादित्यर्थः

श्री॰
ते॰लो॰
१०

सिद्धम एतान्हि सर्वाण्यवपुर्यः पूर्वाभिमुखा येनासौ पूर्वपश्चिमादिविभागः मात्स्ये देति पुर्योभिधाने सं सर्वो
ता इत्येकादश तत्साधका इति यमविचारकाः रुद्रा इति कालाग्निरुद्रमादिति मात्स्ये दानेनैवं यम
परिवारकाणां रुद्राणां पुरीन्तरं तत्रैकादशानामिति रत्नासीति निस्त्रिंशाभिधानानि तस्या दक्षिणस्या
यांशुद्धवत्या उत्तरेण पुरः इति पुरस्तात् वीणा सरस्वती गांधर्ववेदवतेत्यर्थः तत्साधक इति कवीरपरिवा
रकाः यत्ताः दक्षिणस्यां दमरावत्याः उत्तरे दक्षिणे इति हि वचनादश्विनौ यान्वेतरे श्वैकेव पुरीति त्रेयं नैदे
वोपसंहरति भैरवेवक्रवाटे स्मिन्नैवं मुख्याः पुरोष्टधा श्वेतरालयतास्तस्याः पुनः षष्ठिशतिः स्मृताः मुख्य
इति लोकपालसंबंधित्वात् प्रत्यग इति गौणाः तदुक्तं ····· ब्रह्मणो यस्तु योजनानां चतुर्दशसहस्रा
णि परितस्त्वचक्रवाटे समेततः स्वर्गाष्टकं तदुद्दिष्टं तत्र तिष्ठन्ति लोकपाः पूर्वेणेन्द्रस्य विख्याता पुरी
नाम्नामरावती तेजोवती तथाग्नेर्या चित्रभानोः प्रकीर्तिता दक्षिणे यमराजस्य नाम्ना संयमनी पुरी
कृष्णांतरान्नैर्ऋत्यां राक्षसेशस्य कीर्तिता पश्चिमेन जलेशस्य पुरी शुद्धवती स्मृता वायव्यां पुरी वा
योर्नाम्ना गंधवहा पुरी उत्तरेण पिसोमस्य पुरी नाम्ना महोदया ईशान्यामीशराजस्य पुरी नाम्ना य
शोवती एतासामंतरे चेति स्थितः षष्ठिशति पुरी दक्षिणेनामरावत्याः कामवत्यप्सरान्तरी सौवलो
सिद्धसंघानां तस्यावे दक्षिणेनतु तस्या वै दक्षिणे नान्या यमराग गणेशभिता आदित्यानां पुरी ख्याता
नाम्नाचांशुमती शुभा साध्यानां राजते दिव्या ख्याता वैक्रमभावती वह्नेः पश्चिमदिग्भागे विश्वेवेव

10

१०

तीपुरी तस्यास्तु पश्चिमे देवि दिव्या वै विश्वकर्मणः पश्चिमे धर्मराजस्य मात्तनेदापुरी स्मृता क्रीडंति मात
रस्तत्र मधुपानविघूर्णिताः रुद्राणां पश्चिमे तस्य रोहिता नाम कांचनी तत्र शूलधरा रुद्रा यमस्य परिचार
काः तस्याः पश्चिमे तो ज्ञेया नाम्ना गुणवती पुरी एकादशानां रुद्राणां वज्रप्राकारतोरणा निरृतेः
पूर्वभागे तु पिंगला नाम वै पुरी स्वकर्मसंज्ञा देवेशि पिशाचास्तत्र संस्थिताः नैरृत्युत्तरसामीप्ये
दीक्षिकावती समा निस्त्रिंशनाम तत्रैव वडवास्यजनावृताः तस्याप्युत्तरे हैमी गांधर्वी नाम विश्रुता
वसंति तत्र गंधर्वा दिव्यकन्यासमावृता भूतानां सिद्धसीनां तु वरुणस्य तु दक्षिणे हैमसंज्ञा वसंतो
तु वरुणस्यापि चोत्तरे तस्यास्तु उत्तरे देवि नाम्ना सिद्धवती पुरी सर्वविद्याधराणां तु सा पुरी परि।
कीर्तिता वसंति किन्नरास्तत्र पुरैर्हैमार्कसन्निभैः वायोः पूर्वेण गांधर्वी हेमा चित्ररथस्य तु गंधर्व
राजमुख्यस्य दिव्यगंधर्वनादिता आलंभवती सा नाम्ना सर्वविभूषणा गंधर्वैर्गीयमाना सा तु
त्र देवी सरस्वती तस्याः पूर्वेण चित्रा वै तत्रैव रो नारदस्य तु सोमस्य पश्चात्सदा गुह्यकानां प्रकीर्ति।
ता पूर्वेण वै तमोसस्य नाम्ना चित्रवती पुरी सर्वधातुमयी चित्राङ्गवीरस्य महात्मनः षड्विंशति।
सहस्रैस्तु कोटीनां परिवारिता यक्षाणां सुरत्नैः श्रीमानास्ते भोगैरत्नमैः तस्याः पूर्वे शुभाना।
म्ना जांबूनदमयी पुरी तत्रैव कर्मदेवास्तु देवत्वे कर्मणा गताः पश्चिमे तेशराजस्य विख्याता वै श्रीमती
पुरी ईशस्य दक्षिणे भागे नाम्ना पद्मवती पुरी पद्मपत्रायताक्षस्य ब्रह्मणः पद्मजन्मनः तस्या दक्षि

श्री॰
तं॰ लो॰
॥

एतो देविनास्त्राकामसम्रावापुरी स्र्विनीतत्र देवेशिनयायान्वेतरिःस्मृतः उत्तरीतमरावतसमहात्मेवेतिवि
ख्याता विनायकानां सादिक्यावसेतिस्तत्र कल्पेतेति च एतच्च पुण्यकर्मणो भोगस्थानमित्याह इष्टा
पूर्तरता पुण्ये वर्षे ये भारते पुनः ते मेरुगाः सत्कृतं भेयेवा वर्तित यथोचितं पुण्य इति वर्षांतरेभ्यो वै
वैलक्षण्यं कदाचितं यथोचितमिति पौराणिकप्रक्रियये त्यर्थः तदुक्तं इष्टापूर्तरता देवि ये नराः
पुण्यभारते ध्रुवकेमक्षार्दचैतिमेकं गच्छंतितेन राइति इदानीमेवं घोवर्षादिविभक्तम्पाकमते
मेरोः प्रदक्षिणत्वादादिक्तु विष्कंभपर्वताः मंदरः गंधमादश्च विपुलो यस्तुपार्श्वकः सितपीतनी
लारक्ताः स्तेक्रमात्पादपर्वताः विष्कंभकेति भुवो वष्टंभकत्वात् नदाह एतैर्ध्रुवमवष्टभ्य मेरुस्ति
ष्ठतिनिश्चलः यथा चष्टंथमानस्यात्तत्रकत्वाहद्वयमाणैलावताख्यवर्षैकदेशात्तमवगंतव्यं तच्चसे
वासत्नमन्यथेषां पादपर्वतत्वेनस्यात् एषु च चतुर्ष्वचलेषु प्रत्येकमस्यानस्तः कल्पवृक्षाः संभ
वंतीत्याह चैत्ररथं वैभ्राजं पित्र्यवने वनान्याह अरुणोदमानसमितं भद्रो चेत्यत्र तत्रष्ट
थे सरसो वृक्षाः कदंबजंबूनैयग्रोधकाः क्रमशः एषु च चतुर्षु चलेषु चये वृक्षाः क्रमपतदास्वाति
प्रचचरेबृहसोक्ताजंबूनदीसंभवंतीतिशाखः तदुक्तं कदंबमंदरे ज्ञेयो जंबूर्वै गंधमादने अश्वत्थो
विपुले ज्ञेयो न्यग्रोधस्त्वसुपार्श्वके सरांस्युपवनान्यत्र ब्रह्मणा देव पूर्वतः मानसं दक्षिणे ज्ञेयं सि
तोदं पश्चिमेनतु महाभद्रमुत्तरतस्तथा चैत्ररथं वनं नंदनं तु वैभ्राजं पित्र्यसंज्ञकमात्मायतमि

ति तस्य माणस्कृता जंबूर्गंधमादनमूर्धनि तस्याः फलसमूहेर्यो रसो जंबेयो मृतोपमः तेन जंबूनदी
ख्याता श्रियेवैरावती भृशं मेरुं प्रदक्षिणीकृत्य जंबू लेविशालके तत्तीपकी समुत्पन्नं कनकं देवभू
षणं तेन जांबूनदं लोके जायते भूषणोत्तममिति मेर्वर्थो लवणाब्धिंतं जंबुद्वीपः समंततः लक्षमा
त्रः सनवयोजनातो मर्यादपर्वतैः समंततइति वलयाकारत्वेन तदुक्तं मेर्वर्थो वलयाकारो जंबुद्वीपो
व्यवस्थितः लक्षयोजनविस्तारइति नवयोजनात्वमेवास्य दर्शयति निषधो हेमकूटश्च हिमवान्द
क्षिणात्रयः लक्षंसहस्रनवतिस्त्रदशीतिरितिक्रमात् नीलः श्वेतस्त्रिशृंगश्च तावंतः सव्यतः पुनः
मेरोः षडेते मर्यादाचलाः पूर्वपरायताः पूर्वतो माल्यवान्पश्चाद्गंधमादनसंज्ञितः सव्योत्तरायतौ तौ
त्रचतुस्त्रिंशत्सहस्रकौ अष्टावेते ततोप्येषां द्वौ द्वौ पूर्वादिषु क्रमात् जाठरः कूटहिमवद्यत्रजारु
पिसेरिताः एवंस्थितो विभागोत्र वर्षसिद्धौ निरूप्यते दक्षिणात्तइति पूर्वाभिमुखस्य मेरोः लक्षमिति
जंबुद्वीपस्य तावत्परिमाणत्वात् एवं सकलद्वीपायतनत्वेष्वेवां बहिर्गेष्वा यथेतहदुलत्रुपाततो हि
मकूटहिमवतोरायाममात्रक्रमः विस्तरस्त्वेषामविशिष्ट एव यदुक्तं लवणोदधिपर्यंतासहस्र
द्वयविस्तृतइति तावंतइति लक्षादिमानाः चतुस्त्रिंशत्सहस्रकाविति नीलनिषधाभ्यां सीमितत्वेने
नैवमानस्योक्तत्वात्स्यलक्षमाणत्वात् विस्तरतस्तु सहस्रके यदुक्तं पूर्वेणमाल्यवान्मेरोः पर्वतस्त
विराजते चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानां सहस्रेप्यपि यास्यात्तरायतो भातिसहस्रं तस्य विस्तृतिः त

श्री
गी.त.
टी.
११

12

धैवापरस्मिभागेतन्नस्तोगंधमादनमिति एवंच नीलनिषधमाल्यवद्गंधमादनाख्यानां चतुर्णां पर्वतानां
चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानामुन्नतेदोस्येषांतद्दशेतिस्तेयं यदुक्तं नीलश्चनिषधश्चैवमाल्यवान्गंधमा
दनः चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानांसमुच्छ्रितास्तथा दशेशान्तेयानवांतराइति एवंदक्षिणोत्तरश्चे
त्रिभिःत्रिभिः पूर्वपश्चात्स्थितैश्चैकैकेनेत्यष्टभिःपर्वतैर्विभक्तोजंबुद्वीपोनवधाजातः ततश्चाष्टाभ्योहेतो
हेमकूटःहिमवान्नैषधोऽस्तिकैलासःयात्रःपारियात्रःसचार्यांनिषधयुक्तः तदुक्तं जठरोहेमकूटश्चपूर्व
भागेव्यवस्थितौ कैलासोहिमवांश्चैवदक्षभागेव्यवस्थितौ निषधःपरियात्रश्चश्चपश्चिमेमहीधरौ जारु
धिःशृंगवांश्चैवउत्तरेणव्यवस्थितौइति एतेचविष्कंभपर्वतनियतदेशस्याप्रतिनात्रविभागोनवनिमित्ते
विभागेनववंशता तदेवाह समंताच्चक्रवालाद्योनवैकंश्चतत्रश्चैकं सहस्रनववविस्तीर्णमिलावृ
त्तमुलावृतं मेरोःपश्चिमतोगंधमादोयस्यपश्चिमे केतुमालेकुलाद्रीणांसप्तकेनविभूषितं मेरोः
पूर्वंमाल्यवान्योभद्राश्वस्तस्यपूर्वतः सहस्रदशकायुक्तंसमेचकुलपर्वते पूर्वपश्चिमतःसव्योनवत
श्चकमादिमे द्वात्रिंशश्चचत्वारिंशत्सहस्राणितिरूपितेमेरोरुदकशृंगवान्यस्तद्वहिःकुरुवर्षकम्
चापवत्तवसाहस्रमायुक्तंत्रयोदश कुरुवर्षस्योत्तरेथवायव्येकोमाकराः दशचेतिसहस्राणि
दीर्घोचेदोथभद्रकः योत्रचशृंगिनोमेरोर्वामेमध्येहिरण्मयं तयोर्नवकविस्तीर्णमायुक्तादशानानि
च मेरोर्दक्षिणतोहेमनिषधौयोतदंतरे केतुवंनवसाहस्रंनमसहस्राधिकायुतं तथैवदक्षिणेमेरोर्हि

सवान्यस्य दक्षिणे भारतेन नवसाहस्रं चापवत्कर्मभूः इलाख्यमिति इलावृताख्यस्वाम्यधिष्ठितत्वादिला
वृताभिधानं वर्षमित्यर्थः एतच्च प्रवलादेवस्फुटीभविष्यतीति नेहायस्तं एवं वर्षान्तरेष्वपि तदभिधान
प्रवृत्तौ निमित्तं ज्ञेयं तच्च समंतान्मेरोश्चतुर्दिक्षु नवसहस्रमिति मध्ये मेरुर्मूलीयानि षोडशसहस्रा
णि प्राकलय्य चतुस्त्रिंशत्सहस्रं प्रतपवमाल्यवद्गंधमादयोर्दैर्घ्यादियदेवमानमुक्तं प्रतपवसर्वतो
दिक्कं सास्याश्चतुरश्रम् नववर्षान्तरवदायतचतुरस्रं अतएव केचिच्चक्रवाटाधोवर्त्तितत्तेहेतुः विपुवायु
षमिति सहस्रशाहस्रत्रिपेः त्रयोदशसहस्राण्यायुरित्यर्थः यदुक्तं मेरोः समंततो रम्यमिलावृतमुदाहृ
तं प्रथक्लाश्चक्रवातश्च नवसाहस्रविस्तृतं योजनानां चतुर्दिक्षु चतुरस्रं समंततः नतपोभानुस्त
त्र न च सोमस्य रश्मयः प्रभवंति लोकानां मेरोर्भासा प्रभामितमिति त्रयोदशसाहस्रमायुस्तेषांच
कीर्त्तितमिति च पश्चिमत इतिं तद्दक्षिणोत्तरावस्थितो विष्कंभपर्वतः विशालः कंबलः कृष्णस्तत्र स
प्तकुलाद्रयः इति सहस्रदशकायुरिति केतुमालस्थानयापि प्राख्येयं उक्तं हि जीवितं युतमेव चे
ति सप्तपंचकुलपर्वतमिति यदुक्तं कोरंजः श्वेतपर्णश्च नीलोमलाग्रकस्तथा पत्रश्चैव समाख्याता
स्तत्र पंचकुलाद्रयः इति इमे इति केतुमालभद्राश्वाख्ये वर्षे कामादितियथासेवितेन तेन पूर्वपश्चिमतो
भद्राश्वकेतुमालेद्वात्रिंशत्सहस्राणि माल्यवद्गंधमादनश्चैकैकं सहस्रमुभयपार्श्वाभ्यामिला
वृतमष्टादशमेषोडशइत्येवं पूर्वापरायतं जंबुद्वीपयोजनानां लक्षाणि समेत्यावृतनश्च चतुस्त्रिंशदि

श्री॰
तं॰ लो॰
१२

13

र्थेतदिलावृतस्मान निरूपणादेवावगतार्थं शृंगवाख्यस्तृतीयः पर्वतः तद्दक्षिणस्याप्युत्तरार्थः वायवदि।
तिवलयाकारमित्यर्थः क्षीराब्धिसामीप्यात् यदुक्तं नवयोजनसाहस्रं यस्याकारे प्रकीर्तितमिति श्राः
याममानावचनेचात्रायामाशयः शृंगवर्मान निरूपणादेवगतार्थमेतदिति एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयं त्रयो
दशेति अर्थायामसहस्राणि यदुक्तं त्रिदशाह्वसहस्रायुः करूष्टतनफलाशनः श्रमप्रसूतिः करूष्पथमा
पृथायुतिर्जनइति अष्टाविंशतिर्मयोक्तं तस्यापि शांतरदिग्भागे प्रविश्य लवणोदधिम् योजनाः
नां सहस्राणि वनादेववरानने दशयोजनसाहस्रं द्वीपमद्र प्रकीर्तितमिति तयोरिति मेरुवामार्थ
स्थितयोः श्वेतशृंगिणोः तेन शृंगवतो दक्षिणे श्वेतस्य वामे ऽयमर्थः सिद्धे अर्धत्रयोदशेति अर्थेन त्रयोदश्या
द्वादशसहस्राणि सार्धानीति यावत् यदुक्तं अयुतानि सहस्राणि द्वादशायुर्हिरण्मये इति श्वेत
ऽमर्यादा इत्युत तस्य दक्षिणे नीलस्य तत्र वामे तानीति सहस्राणि तदेते ऽरत्नर्थांनिषधस्य दक्षिणे हेमकू।
टस्य वामे तदुक्तं हेमकूटस्येसोम्येन निषधस्य च दक्षिणे हरिवर्षसमाख्यातमिति द्वादशेति सह
स्राणि केचनरमिति किंपुरुषसंज्ञितं यदुक्तं हेमकूटस्य वामेन हिमवत सत्यथा तत्रे वर्षं किंपुरुषं ना।
मेति तत्सहस्राधिकमायुषमिति तेभ्यो नवसहस्रेभ्यः सहस्रेणाधिकमायुर्यत्र तत् दशसहस्रायुरि।
त्यर्थः अस्य दक्षिणे इत्यर्थात् क्षीराब्धेरुत्तरे तदुक्तं याम्ये हिमाचलेंद्रस्य उत्तरे लवणोदधेः भारतं नाम व
र्षं तत्र बालसावं स्मृतमिति अतएव लक्षणे दीर्घे वलयाकारता स्यापवदितमुक्तं अस्य च वर्षात्तव

द्भोगभूमित्वेपि कर्मभूमित्वमप्यस्तीत्याह कर्मभूमिरिति यदुक्तं गुणत्वेकः स्थितस्तत्र शुभाशुभफला
र्जनमिति वर्षान्तराणां हि भोगभूमित्वमेवास्ति न तु कर्मभूमित्वमपीत्याह इलावृते केतुभद्रे कुरुहेर
ण्यरम्यके हरिकिंनरवर्षेषु भोगाभूस्तु न कर्मभूः न तु क्वचिद्भोगभूमावपि कर्मभूमित्वं संभवेत् यदु
क्तं प्राक् तेन तत्रापि देवेशं भक्त्याचैत्यर्घ्युपासते तदीशान्ते लीयंते कर्मात्म्यपरमेशिवे ग्रन्थयायेन व
र्तिते तद्भोगनिरतात्मकाः ते कालवह्निसंतापदीनाक्रंदपरायणाः गुणत्वे निलीयंते ततः सृष्टिस
विप्तनः पात्यंते मानवैर्भोरयातनोच्चपूरःसरं न तु कथमेतदुक्तं यद्भारतादन्यद्भोगभूरेवेत्याशंक्या
ह अत्रैवाद्रुत्यतः कर्माभूमावत्राप्यकर्मणां पशूनां कर्मसंस्कारः स्यात्तदाह वर्हफसंस्कृतेः कर्मभूमा
वः कर्मभूमित्वं इत्यर्थः न त्वत्र भूत्वापि कर्मभूमित्वेनास्ति यंतिर्यगादयः प्राक्कर्मोपभोगमेवात्र
विदधति न तु नवकर्मार्जनमपीत्याशंक्याह अत्रापीत्यादि अपि भिन्नक्रमः तेनाकर्मणामपी
त्यर्थः अकर्मत्वे चैषां अत्रावश्यतीति हृत्तेनात्मयेरपवात् वस्तुवृत्तेन पुनस्तत्तद्वासनादाप्यादेतेष
वैषां कर्मसंस्कारः तेषामपि तत्कार्यं शुभाशुभं भवेदेवेति भावः नन्वेवमप्यत्र कर्मभूमित्वेन सिद्ध
दत्र च भोगभूमित्वं यदत्र केषामपि कर्म न स्यादन्यत्र कस्यादित्याशंक्याह संभवेत्यपि संस्काराभा
वेत्यत्रचापि हि इह प्राक्तनसंस्कारादेशाश्वातः शुभाशुभे स्यातां तेपि कर्मास्ति इहैतस्य पुरातने
तत्रेतास्तदाकालेनाभारतेन वर्तयंतं स्वसंस्कारात् इति कर्मणः संभवत्वात् अन्यत्र स्यातां तेषु स्वर्गा

श्री॰
त॰ श्लो॰
१५

दिस्वान्तमध्यस्त्वर्थः एकोपिशब्दोभिन्नक्रमः तेनशुभाशुभमपीतियोज्यं ननुतत्रकिंप्रमाणमित्याशंकायांउ
क्तंदृष्टत्वात्स्वपुराणेनेइतिपुराणेनइतिभारतरामायणव्याख्यानेपुराणादौ ननुहिजनकस्यभारतवर्षेपु
कर्मभिर्वेन्द्रद्रष्टस्वर्गोप्यशुभकर्मयोगित्वमुक्तं अतस्तत्पुरुषमुक्तं यद्भारतेभूमन्ताकर्मभूमित्वमन्यत्रच
भोगभूमित्वंइतितन्नवेलाहृतादौ तदुक्तं नाष्टास्तविद्यतेकास्मिन्युगत्रयवर्तीस्थितिः चतुर्युगावर्ती।
ज्ञेयाभारताख्येवराननइति भारतमपिवर्षंजंबूद्वीपवर्त्तत्वंखंडमेवेत्याह भारतेनवखंडेचसा।
मुद्रेणांभसास्त्रत्रच स्थलेपंचशतानिनद्रुजलेचेतिविभज्यते सामुद्रेणांभसेत्यर्थो दृष्टयाप्रसंतेनतत्र।
यावन्नैवनवयानवस्यसंयतैः यथाहिजंबूद्वीपःपर्वतैरष्टभिर्विभक्तोनवधाजातस्तथैवतदपिस
मुद्रैःकिंत्वेतमूर्वापरायतायवसर्वेइति तदुक्तं नवभेदास्मृताःतत्रसागरान्तरिताःप्रिये एकैकस्य
चद्वीपस्यसहस्रंपरिकीर्तितं शतानिपंचविज्ञेयंस्थलेपंचजलेतथेति यत्रश्रीमहेशेनवाच्यतेतो।
नसिद्धीपान्नवैवावार्थकस्थलेनतानितनस्ताराश्रमपिनयान्यथाभ्रदेशाहिस्तेनोन्मिस्त्रः अतस्तत्सर्वेषां
द्वीपानांपार्श्वद्वयेपिसामुद्रसंभः कन्याख्यस्यतदक्षिणएववारुणेनेवपंचाशतिकेनसमुद्रेण।
स्यविभक्तत्वात् तेनास्यवासतोहिमवानेवनतसमुद्रान्तरेणतथानेदिसमुद्रान्तरितत्वाद्वीपान्तरव
निवासिनामगन्तव्यःस्यात् अतश्चहिमवन्निकर्षेणैवेतन्निम्नमितिसिद्धं तदुक्तं द्वीपंकुमारिका
ख्यंतद्धिमवन्निकटेमतमिति एवंचास्यसहस्रमपियोजनानांस्थलेकत्वरूपत्वमेवेत्यर्थेलभ्यंअत

पवास्य श्रीतेत्रराजभट्टारकादौ हिमवत्सकाशात्त्रीसांतविभागं दर्शयितं तत्पादावस्थिताहिं डमेरोना।
न्तः सरो विशेषादारभ्य सहस्रयोजनपरीमाणत्वेत निर्देशः कृतः तदुक्तं तत्र प्रालीयरोधसो याम्ये सौम्ये
वैवीचिमालिनः कार्मुकाकारसंस्थाने वर्षं तत्कारुमानताभित्तु पक्रस्य शीतसानोः समाश्लिष्टेनाम्नाबि
न्दुसरः सरः तदारभ्यात्विन्द्रमेकं सर्वतः सज्जनाकुले वारिलिसेन यत्काने दुहित्रेन दृश्यो भुवः कुमार्यैभरतो
राजा सपत्नेन्कुनभोग्रहः द्वीपं कुमारिके संत्तमतो हितस्वगीयते योजनानां सहस्रं तु नानावर्णाश्रमा।
न्वितमिति श्रीस्कन्दे पि बिन्दुः सरः प्रभृत्येव कुमार्यान्तं प्रकीर्तितं योजनानां सहस्रं तु नानावर्णाश्रमा
न्वितमिति एषां च नवानां खेडानां नामविभागमाह इन्द्रः कशेरुस्ताम्राभो नागीयः प्राक्गभस्तिमान्
सौम्यगांधर्ववारुणः कन्याखण्डश्च संयुक्ताः खासमुद्रानतरिति समुद्रावारभ्यते तत्सम्बन्धिनि कटेइन्द्रद्वीपेया
वत्पर्यन्तं हिमवन्निकटे कन्याद्वीपं ताम्राभाइति ताम्रवर्णत प्राग्गितिया भस्तिमानादोषष्ठा नागीयः वरा
हो वारुणः तदुक्तं इन्द्रद्वीपं कशेरुश्च ताम्रवर्णं गभस्तिमत्। नागद्वीपं च सौम्यं च गांधर्वं वारुणं तथा।
द्वीपं कुमारिकाख्यं च नवमं परिकीर्तितमिति कन्याद्वीपं च नवमे दक्षिणा न्त्रिमध्यगाः उपद्वीपाः श
कलाद्विमसके न विभूषिते अंगयवमलयशंकुः कुमुदवाराहाश्च मलयगोगस्तिः तत्रैव च चित्रकूटचले
का षडमी तूपद्वीपः दक्षिणेनाब्धिमध्यगाः इति वा तणेदयेमध्यस्याइत्यर्थः तदुक्तं कुमार्याख्यसनि
कटे मध्यस्या वरुणोदधेः अशीति योजन शतं मत्रद्वीपा स्त्वषडूस्मृताः अंगद्वीपो यवद्वीपो मलयद्वीपप

स्व॰
तं॰ लो॰
१५

15

वव द्वीपेन्यः शंकासे तस्य कलदस्य ततोन्यतः वाराहश्चेव षष्ठः स्यादिति कस्मादिसमकेनेति यदुक्तं महेंद्रोम
लयः सह्यः शुक्तिमान्पर्वतः विंध्यश्च पारियात्रश्च भांत्येते कुलपर्वता मलयगोपाल्य इति तदुक्तं कश्चि
तो मलयद्वीपे मलयेनाम पर्वतः तस्य पादे विद्युद्दीवैलेका तस्य परिस्थितेति अवाल्पु शिवांतं तत्र मलये
भूधरोत्तमे तत्राश्रमो महाप्रण्यश्रवाल्पः स्फटिकप्रभ इति च अत्र चकीदृश्ला कइत्याशंक्याह द्वीपोपद्वी
पगाः प्रायो म्लेच्छा नानाविधा जनाः मुक्ताकांचनरत्नाढ्या इति श्रीरुद्रशासने म्लेच्छा इति वर्णाश्रमा
चारबहिष्कृता इत्यर्थः प्रायः शब्देन क्वचित्सदाचारा अपि संभवंतीत्युक्तं ननु चात्र किं प्रमाणमित्याशंक्या
हमिति श्रीरुद्रशासने इति यदुक्तं तत्र युक्ता वर्णाश्रमाचाराः क्रमाद्यांत्यपरे प्रजाः इतरे म्लेच्छभूयिष्ठा
प्रभूतमणिकांचनाः इति नन्वेवमत्र शुभाशुभार्जनेनेत्याशंक्याह भारते यत्कृतं कर्म क्षपितं वाप्यवी
चितः शिवांतं तेन मुक्तिर्वा कस्मात्स्थानविशेषतः कर्मेति शुभाशुभं क्षपितमिति क्रियाज्ञानादिना जेना
त्र कर्मणा कृतेन वा पृथिव्यादिषु शिवांतेषु तेषु तेषु तत्त्वेषु भुक्तिर्वा ततो मुक्तिर्भवेदित्यर्थः यदुक्तं नैवे
व यत्कृतं कर्म शुभं वा पापादिवाशुभं वसंति तेन लोकाश्च शिवाद्या वीचिमध्यगा इति तथा कस्मात्स्थ
त्कृते कर्मजे त्वभिस्त्वमिति मिते स्वनारकापवर्गेषु तद्बीजफलभोगादमिति नन्वेतत्कस्माद्द्वीपविशेष
णमेवेत्यत्र किं निमित्तमित्याशंक्याह महाकालादिकारुद्रकोटिरेव भारते गंगादिपंचशतिकाज
न्मतेनात्र दुर्लभं अत्रैवेति किं त्वास्द्वीपे यदुक्तं तत्र मध्यमहद्वीपे कुमारीद्वीपसंस्थितं तत्र रुद्रा युतं पूर्णम

वर्तीर्णं शुभंकरं पशूनां हितभूतं च स्मरणात्पापनाशनमिति तथा महाकालस्तस्यैकाम्रमेवसादिव
गतेन तीर्थानां कोटिर्दिष्टा महाकामफलोदया गंगादीनां नदीनां च तत्र पंचाशतानि चेति तेन तीर्थभू
यिष्ठत्वादिनेति नत्रवर्षांतरेषु प्रत्यग्रोत्तुज्जयज्ञाभाजना भास्वातीव कोमलाः जंबूफलरसाहाराजराम्
त्युविवर्जिताः इत्याद्युक्त्वा स्वर्गभूयिष्ठा जना इह च जना रोगभयवस्लाद्दुःखिता मेदसंपद इत्याद्युक्त्वाद्दुः
खभूयिष्ठा इत्यत्र जन्मदुर्लभमिति केन निमित्तेनोक्तमित्याशंक्याह ग्रत्नवर्षेषु पञ्चस्वद्भोगात्कर्मीति
वाहतं प्राप्यं मनोरथातीतमपि भारतजन्मनां मनोरथातीतमिति भोगापवर्गादेर्महीयस्त्वा
त् नन्वेवं चेद्विशेषेण भारतजन्मनां सिद्धो तत्कनाद्यैतविशेषतइति कस्मादुक्तमित्याशंक्याह
नानावर्णाश्रमाचारसत्वेदुःखविविचित्रता कल्पाक्षीपिपयतस्तेन कर्मभूः सेयमुत्तमा यदुक्तं येपूर्वो
क्ता गुणा लोके भारतेनैव स्वर्गिणि नेतत्रैव स्थिता लोके ऽक्रमारीसंतिके प्रियेइति अत्रैवैतन्निवासि
नामेव शुभाशुभकर्मानुष्ठानात्स्वर्निरयावाप्तिः स्यात् तदाह पुंसां मितासितान्यत्र कुर्वतां किल
सिध्यतः परापरौ स्वर्निरयावतिरौरवकार्त्तिके किमत्र प्रमाणमित्युक्तमिति रौरवकार्त्तिकेइति तदु
क्तं तत्र पुंसां मितानि कर्माणि कुर्वतामसितानि च सिध्यतः स्वर्निरयावत्र द्वित्रिंपरापराविति तदे
वोपसंहरति एवं मेरोरधोजंबूद्वीपभिताः कर्मविस्तरात् स्थाणसदशायां वर्षैर्नवभिस्तत्समासतः स
मदशोथितिद्दलात्संताद्यान्यष्टौ इंद्रद्वीपादीनि च नवेति नवभिरिनितिभारतेन सहेलाद्दतोऽधे नन्वे

श्री॰
ते॰ लो॰
१६

16

वंवंउत्वेस्यकिंनिमित्तमित्याशंक्याह मनोःस्वायंभुवस्यासन्नंशादशाततस्तयः प्राक्तनत्तरवजेष्ठाग्निराजा
योग्नीध्रनामकः तस्यभवन्नवसुतास्ततोयेनववेड्कः नाभिर्योनवमस्तत्रनत्ताभरतत्रार्षभिः तस्याः
श्रेष्ठोत्तनयास्साकंकन्यायानवमीशाकः भुक्तस्तेनवयानस्मालक्षयोजनमात्रकात् सुतारुतिपौत्रा :
ज्येष्ठाग्निराजेत्यर्थात् पतन्मध्यात ऋषभस्याःपत्यमार्षभिःप्रत एवनमेस्तक्तं श्रेष्ठोत्तनयाउतिश्रा।
गुक्ताइत्यार्थः तदुक्तं स्वायंभुवोमनुर्नामतस्यपुत्रः प्रियव्रतः तस्याथदशपुत्रावैजातावीर्यबलो
त्कटाः आग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्चमेधामेधातिथिर्वपुः ज्योतिष्मान्द्युतिमान्हव्यः सावनःसत्रपवच
मेधामग्नोग्निबाहुश्चपतेप्रव्रजितास्त्रयः सप्तद्वीपेषुयेशेषाअभिषिक्तामहाबलाः जंबुद्वीपस्तथा
ग्नीध्रस्तस्यपुत्रानवस्मृता। नाभिःकिंपुरुषश्चैवहरिश्चैवइलावृताः रम्यश्चःकेतुमालश्चरम्यक
श्चहिरण्मयः नवमस्तुकुरुर्नामनववर्षाधिपाःस्मृताः आग्नीध्रस्तत्तुजातायेसूराश्चातिबलोत्क
टाः तेषांनामांकितानीहनववर्षाणिपार्थिव नाभेःपुत्रोमहावीर्यऋषभोधर्मतत्परः तस्यापि
हिसुतोज्येष्ठोभरतस्तुप्रतापवान् तन्नाम्नैवतुविज्ञेयंभारतंवर्षमुत्तमं तस्याप्यष्टौपुनःपुत्राजाता
कन्याचैकाप्रिये भारतेहष्टद्वीपेषुश्रेष्ठौपुत्रानिवेशिताः नवमस्तुकुमार्याश्चकन्यायाःप्रतिपा
दिताः तेषांनाम्नातुतेद्वीपाभारतेनप्रकीर्तिताइति तस्मादितिजंबुद्वीपात्लक्षयोजनमात्रका
दिति तत्रास्यपूर्वपश्चिमतोलक्षलक्षयोजनमंभ्राक्वुदर्शितं दक्षिणात्तरस्त्विदानीमुच्यंते तत्रभा।

रत्नादी निषधश्च वर्षाणि प्रत्येकं नवसहस्राणि इति चतुःपंचाशत् हिमवदादयश्च प्रत्येकं द्विसाहस्रा इति
द्वादश मेरुश्च लीयसहस्र षोडशकेन सहैला हृतं चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि इत्येवं योजनानां लक्षं जंबु
द्वीपे इदानीं तद्बहिरपि संस्थानविशेषं दर्शयति लक्षैकमात्रो लवणस्तत्र द्वादशैव पुरोज्झगः ऋष
भोडुंडुभिर्धूम्रः कंकद्रोणोदेवोद्गदकवराहनंदनाशोकाः पश्चात्सहबलाहकौ दक्षिणे चक्रमेना
कौ वाडवांतः तयोः स्थितः श्वेते दक्षिणतः कोटिसहस्रातिक्रमाद्गिरिः विद्युन्मालिसहस्राक्षिदाया
मात्रफलाशिनः मलदिग्धा दीर्घकेशाः प्रमत्तवेगा सधर्मकाः नग्नाः संवत्सराशीतिजीविनस्तृणा
भोजिनः निर्ग्रंथानामसतां तत्र द्वाराणि बिलसिद्धये इत्येतद्गुरुभिर्गीतं श्रीमद्गौरवशासने इत्येप्य
यलवणसमुद्रा प्रतिपादितः तद्बहिः षोडशी द्वीपाः प्रत्येकं सार्णवैर्वृताः क्रमद्विगुणितास्तद्भिर्म
नष्ठितैरधिष्ठिताः शाककुशक्रौंचाः शाल्मलिगोमेधाश्च मिति षड्द्वीपाः क्षीरदधिसर्पिरैक्षवमदि
रामधुरोदकाः षडंबुधयः मेधातिथिवपुष्मान्ज्योतिष्मान्द्युतिमान्हवीराजासंवद्धनिशाकादि
पुत्रजंबुद्वीपान्यत्र विचारणीयः लवण इति लवणांभः क्षारसमुद्र इत्यर्थः ईदृग्वंशः यत्र सा ह्यत्राविभय
विभक्ताः प्रविष्टास्तत्र पर्वताः द्वादशैव महावीरस्तान्ब्रवीमि समासतः ऋषभोडुंडुभिर्धूम्रः प्र
विष्टः पूर्वभागतः चंद्रकंकस्तथा द्रोणः प्रविष्ट उत्तरेण तु शेषाः कोणेषु वराहश्च नंदनश्चत्तलीयक
अपरेणनगास्तत्र प्रविष्टा लवणोदधिं चक्रो मैनाकसंज्ञश्च तृतीयश्च बलाहकाः दक्षिणेन वराहो

श्री·
ने·लो·
८

17

हेमविष्टाश्चैवभूधराः चक्रमैनाकयोर्मध्येतिष्ठेद्वडवानलइतिदक्षिणतइतिचक्रमैनादिसन्निकर्षेण
(वाक्षीतिविंशतिर्गुरुभिरितिबृहस्पतिपादैःयदुक्तंतत्र योजनानां सहस्राणिसप्ततिक्रम्यविंशतिम्
विपुलावितिविख्यातासमुद्रोदक्षिणेस्थितः सहस्राण्ययुतस्त्रीणितावानोच्छ्रितोचलः सहस्रवि
पुलस्तत्रर्द्दणपर्णफलाशनैः मलोपचितविस्थांगादीर्घश्मश्रुशिरोरुहाः गोधर्माणोजनानन्ना
वत्सराशीतिजीविनः तत्रायंचबिलद्वारप्रवेशःपुरुसम्पदाःइति क्रमद्विगुणिताइतितेनशाकद्वीप
द्वैलद्वेक्रमशद्वीपंचत्वारीत्यर्थंक्रमःप्रज्ञःपुष्करः इक्षवैवेलवः मधुरोबुकः स्वादोदःघृतिमतेत्यर्थात्सा
हृद्दविर्द्दव्याःतदुक्तं जंबुद्वीपंचशाकंचकुशंक्रौंचमशाल्मलिं गोमेदंपुष्कराख्यंचसप्तद्वीपानिपार्वति
क्षारःक्षीरंदधिघृतंतथाचोदकमपिच मदिरोदश्चस्वादूदःसमुद्राःसप्तकीर्तिताः जंबुद्वीपस्तुतेल
क्षैयोजनानांप्रमाणतः परिमंडलतोज्ञेयाःक्षीरोदस्तस्माबहिः एवंद्विगुणवृद्ध्यातुसमुद्राद्वीप
संज्ञिताः अग्नीध्रस्तस्मात्ख्यातोजंबुद्वीपेवराननेशाकोमेधातिथिर्नामवपुष्मान्कुशसंज्ञिके
राजाक्रौंचेचथज्योतिष्मांशाल्मलौद्युतिमान्स्मृतः गोमेदेहव्यनामाचसेवरःपुष्करेतथमिव द्वीप
षट्कमेवविभजतिगिरिसप्तकपरिकल्पिततावत्वंउक्तंपंचसाख्यायाः पुष्करसंज्ञोद्विदलो...
हिमयमवक्तणोदेवोचसूर्वाद्रो नावेतःसंज्ञेवगिरिसप्तकस्यपार्श्वगतयावस्थितत्वात् द्विदलइत्येके
नवलयाकारेणपर्वतेनमध्यतोविभक्तत्वात् पूर्वादावितिचतुर्दिक्षु तदुक्तं मेधातिथेःसप्तपुत्राःशा

कद्वीपेभिषेचिताः शांतोभयकरीशिशिरोसुखदोनंदकःशिवः हेमकश्चध्रुवश्चेतिवर्षानाम्नातेंकिता
वर्षाणिसप्तख्यातानिपर्वतांश्चनिबोधमे गोमेधश्चेन्द्रसेनश्चनारदोदुंदुभिस्तथा ऋषभःसोमकश्चैवचै
भ्राजश्चकुलाद्रयइति कुशेवपुष्मतापूर्वसप्तपुत्रानिवेशिताः श्वेतलोहितजीमूताहरितोवैद्युतस्तथा
था मानसःसुप्रभश्चेतिवर्षानाम्नैवचांकिताः कुमुदश्चोन्नतश्चैववराहोद्रोणकंककौ महिषःकु
मुदश्चैवसप्तसीमेतानपर्वताइति ज्योतिष्मतासप्तपुत्राःक्रौंचद्वीपेनिवेशिताः उद्भिज्जश्चसमाख्या
तोवेणुमंडलएवच रथकारश्चलवणोधृतिमान्सप्रतारकाः कपिलश्चेतिराज्ञानोवर्षनाम्नै
वतेंकिताः वैद्रुमोहेमनामश्चद्युतिमान्पुष्पदंतकाः कुशलोहरिमेदश्चसप्तैतेकुलाद्रयइति स
प्तद्युतिमतापुत्राःशाल्मलावभिषेचिताः मनोनुगास्तथोष्णश्चपावनोऽत्यंधकारकाः मुनिर्दुंदुभि
नामाचकुशलाश्चेतितेमताइति क्रौंचोथवामनश्चैवान्धकारोदिवावृतिः द्विविदःपुंडरीक
श्चदुंदुभिश्चकुलाद्रयइति हव्यराज्ञासुतास्तत्सप्तगोमेधेचाभिषेचयत् जलदश्चकुमारश्चसुकुमा
रोमरीचकाः कुसुदश्चोन्नतश्चैवमहाभद्रइतिस्मृताइति उदयःकेसरश्चैवजठरोरथसैरवतः श्या
मोम्बिकेयोमेरुश्चशैलाःसीमांतगामिमेइति सवनश्चपुष्कराख्येचसवरस्तत्रनायकाः द्वौपुत्रौ
तेनविख्यातौपुष्कराख्येनिवेशितौ पर्वतोवलयाकारोमानसोत्तरसंज्ञिकइति धातकेमध्यमे
राजामहावीतोबहिस्स्थइति चत्वारोलोकपालानापरिस्तत्रनिबोधमे हरिर्वैरवैकमाराख्याया

श्री॰
तं॰ लो॰
१८

18

स्यात्संयमनीपुरी सत्याकाशात्मरणीचैवसोमस्यात्तविभावरीतिव इयदंतं संकल्प्य नित्रियंवाशदित्या
दिना त्रिपंचाशाम्मलक्षाणिसिद्धिका सयुतपंचकं साद्धर्णतिमेरर्धयोजनानामियंप्रमा ततजंबुद्वी॰
पीयान्सर्धीसंवाशान्नहस्त्राणिलाराक्षुलंतंशाकेद्वीपेहेलीराब्धिप्रक्रशेवनाविशदध्यर्धप्लक्षोचा
ष्टौहृताब्धिम्भशाल्मलीषोडशेत्तरमाब्धिस्त्रीमेरोद्वात्रिंशन्मदिराब्धिस्त्रपुष्करस्थत:षष्टिःस्वाद्द
श्चैवमेरर्धादारभ्यस्वद्दतंतसहस्त्रंपंचाशल्लक्षाधिकंकोटिद्वयंयोजनानांप्रमाणंभवेत् सप्तमजु
लधेर्बाह्येहैमीभूःकोटिदशकमथलक्षं उक्तिःस्याविस्तराद्युतं लोकेतरःचलःकथितः लोकाले
कदिगाष्टकसंस्थन्द्राष्टकेसलोकेश केवलमित्यपिकेचिल्लोकालोकांतरेरविर्न्नबाहि: हैमीभूवि॰
स्तर्थाहेवानांक्रीडार्थंलोकेतराचलइतिलोकालोकपर्वतः यडक्तं ततोहेममयीभूमिर्दशकोसे
त्मानने देवानांक्रीडनार्थायलोकालोकस्ततःपरं पर्वतोवलयाकारोयोजनायुतविस्तृतः ल
ज्ञमाग्रेससमुत्सेधोयोजनानांवरानने इति सलोकेमिति यडक्तं लोकपालास्तिनालवरुद्राश्चामो॰
त्तशास्त्रयइति केचिदितिलीलाकारादयः प्रतिष्ठितेः समस्तलोकपालनादुद्वापदेलोकपालास्त॰
त्रस्थिताइत्यस्यार्थःव्याख्यातं लोकालोकमस्तोदेवितत्रुरुद्राव्यवस्थिताः श्रमोत्तशास्त्रयःसर्वेवि
रजावस्त्रयामकाः कर्दमःशंखपालश्चपर्जन्यःस्वर्णलोमकः केतुमान्नाज्ञनश्चैवपूर्वादीशान
मस्थिताः लोकपालास्तथावाहिन्यास्तसर्वमिदंस्थिताइत्यादीनामेतत्फिरुद्राणांक्षत्तीनांसंभवा

न्त न बहिरिति एवैर्लोकालोकसमायोऽक्षाद्यन्तामेतत्तदंतरालवर्त्तिनाश्च प्रतप्यंतः स्थितानामेवा
लोकानामालोको यत्र न च लोकः प्रकाशो लोकश्चांतर्मोन बहिश्च यस्येति स लोकालोक इति तदु
क्तं तस्यांतर्भासते भानुर्न बहिः स्वरसंदीप्तिः एवं लोकालोकमेर्वंतरालवर्त्तिनस्सूर्यभानोर्गतिं विवि
धं दर्शयति पितृदेवपथावास्यादक्षदक्षिणतो मेरुमध्ये वीथी भानोरुत्तरदक्षिणमयनद्वयमेतदे
व कथयति तत्रास्य भानोर्मेरुसन्निकर्षेण गच्छत उत्तरो मार्गो लोकालोकसन्निकर्षेण तु दक्षिणः
तो च मार्गौ स्वजातावेव वीथ्यौ स्ववीथिरजवीथिः शब्दाभ्यां व्यपदेश्याविति अर्थः यदुक्तं स्ववीथ्युत्तरे
तस्याजवीथी तु दक्षिणे इति तावेव च पितृणां देवानां च मार्गौ उक्तं पितृदेवपथाविति तत्रा
जवीथी पितृणां मार्गः स्ववीथीत्व देवानां तदुक्तं अजवीथी दक्षिणं तत्स्ववीथी चोत्तरायणे पितृ
मार्गस्तु या दिव्यः कथितो व्यक्रमेण तु इति एतदेव मार्गद्वयमुत्तरायणं दक्षिणायणं चेत्युक्तं उत्त
र दक्षिणमयनद्वयमेतदेवेति तदुक्तं लोकालोकोपरिष्टात्तु सवितुर्दक्षिणायनं तथोत्तरायणं त
ऋवृत्तेण प्रकीर्तितमिति तत्र भानोर्मेरुसन्निकर्षेणोत्तरो मार्गो लोकालोकसन्निकर्षेण तु द
क्षिण इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशंक्याह सर्वेषामुत्तरो मेरुर्लोकालोकश्च दक्षिणः वर्षाणामिति व
र्षष्टकादिनिवासिनां इलावृत्ते भानुरेव न प्रतपतीति कामातिस्तत्रैव चित्रेऽप्यवकाशः भानुरेव हि
भगवान्मेरुमध्यस्थस्य दक्षिणादिगवस्थिते भारतादौ वर्षत्रये पूर्वतः पश्चात्स्थिते केतुमालादक्षि

श्री॰
ने॰ लो॰
१५

णोत्तरदिगवस्थिते कुरौ वीदेवर्षत्रये पश्चात्याचे भद्राश्वेषूदक्तः सम्रुदयनेत्रोदयानुसारेण पूर्वदिग
वस्थापनात्सर्वेषामुत्तरयति लोकालोकं च दक्षिणयति येनास्य तत्सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामुत्तरा
यणदक्षिणायनादि स्यात् न केवलमस्यैवं शतावेव वैचित्र्यमस्ति यावदुदयास्तमययोरपीत्याह
उदयास्तमयाविति सूर्यस्य परिभावयेत् इत्यमिति दक्षिणावर्तभ्रमया मेरोः परिभ्रमेनेत्यर्थः तदाह
सूर्यरात्रौ मरावत्यां यामायामस्तमेव च मध्ये दिने तद्वारुण्यां सौम्ये सूर्योदयः स्मृतः उदयो यो मरा
वत्यां सोऽर्धरात्रो यमालये केतौ सौम्ये च मध्याह्नः स्यं सूर्ये गतागतौ इह खलु सौम्ये मेरौ क्रमेणाभा
गे महेन्द्रोदयाख्यायां नगर्यां यदा वारुण्यामागच्छतः सूर्यस्योदयदर्शनं भवति तदा प्रहरद्वयस्य
व्यतीतत्वाद्वारुणीं तथवसाख्यायां नगर्यां च सूर्यो स्तमेति प्रहरचतुष्टयातिक्रमेण पर्वतच्छायया
तिरितत्वात्प्रकाशो न दृश्यते इत्यर्थः पूर्वदिङ्नगर्याममरावत्याख्यायां चार्धरात्रे तद्वारुण्युदयात्पू
र्वे स्तमयत्वान्महरद्वयेन चोदयस्य भविष्यत्वात् यस्मादमरावत्यां सूर्योदयः सौम्यायामागच्छ
तोदर्शनं संयमालयेर्धरात्रः प्रहरद्वयेन सूर्यस्यादृश्यमानत्वात् केवारुणेचास्तमयः सौम्योदय
वेलायां तत्र मध्याह्नस्य दृष्टत्वाच्चिदानीं प्रहरचतुष्टयस्यातिक्रान्तत्वात् सौम्ये च प्रहरद्वयस्याती
तत्वान्मध्याह्नस्य नेनैव क्रमेण पूर्वपश्चिमयोर्विदिक्षु चोदयास्तमयावपि सूर्यस्य चिंत्या विषुवे
दृश्यभानोर्गतागतीनि यदुक्तमर्धरात्रो मरावत्यामस्तमेति यमस्य चेत्यादि संगतागतमिति पत

19

महीपांतेषु पिधेस्तं सूर्योदयस्य सर्वत्र समानत्वात् एवमेतत्सर्वं संग्रादभिधाय प्रस्तुतमनुसरति पंचविं
शकोटिसंख्यालक्षाण्येकोनविंशतिः चत्वारिंशत्सहस्राणि ध्रांतं लोकाचलाद्बहिः सप्तसागरमान
लगर्भोदाद्यः समुद्रस्याद्‌ लोकालोकस्य पुरतो यद्भूमं निखिलैर्बभूः तदुक्तं तत्स्वाप्तेततमोह्योरंडश्रसे
वीतवर्जितं पंचविंशत्कोटिकोटिलक्षाण्येकोनविंशतिः चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानां लोकान
न्तेश्रति समानां तारादीनां प्रदातस्मृतिद्विगुणद्विगुणयाच्छ्या सप्तविंशतिलक्षैककोट्यात्मयन्मा
नेनतल्यमानश्चार्थः समुद्रराशितिलाराटिसमुद्रसप्तकगर्भीकारात् तदुक्तं गदितायेथयः सप्त
तेत्रगर्भयतः स्मृताः कथितस्तेन गर्भोदः सप्तस्ताद्धिवसो हहमिति अत्र च तमःस्थाने श्रीसिद्धयोगीश्व
रमतेत्राक्तविशदयति सिद्धांतेवेत्र गर्भोदे स्तीरिकेशोपसंज्ञिते मंगलेशरुद्रस्तत्र सिद्धपक्षसमाहृतः
क्रीडंतिपर्वतैस्ते वनवचावकुलाद्बयः ततउस्रो दस्कास्तिंशन्नयः पातालगास्ततः चतुर्दिक्षु वतोज्झा
न्ये योगिनीसेवितसदा ततोमेरुस्ततो नाना मेरो हेमांडकेततः तीरश्चस्मात्परस्मिन् तत्रहि लोका
लोकसन्निकर्षगर्भोदः नेमिरोधानमितिनेमिरपुष्प संज्ञकमित्यर्थः नागाश्चत्यर्थाद्दत्तमथाभुवि
मेघाश्चत्यर्थाद्धविवेद्धर्यत्तेपरिहेमांडकमितिहेमांडीयाकर्परिकेत्यर्थः तदुक्तं तत्र गर्भोदस्यपरे
तीरिकेशोपघनामसंडलमिति तत्रतिष्ठतिदेवेशोगरुत्मांश्चसमाहृतः सिद्धपक्षसहस्रैस्तुतन्नलव
लदर्पितैरिति तिष्ठंतिपर्वताग्रेतेक्रीडमानानामुद्भुर्मुद्भुरिति ठलहालवलेकायाः कोटकोमलपर्वत ::

श्री॰
ते॰ लो॰
२०

रोधको वामनः कंकेश विज्ञेयाः कुलपर्वता इति पर्वतांते पुनस्त्रिंशच्छयोयोजनविस्तराः इक्षोदकाः स्मृतास्ताः सु
पाताल तल निम्नगा इति पुनस्तदायगास्ती विकर्णेनैमेरपृष्ठकं तत्र कीर्त्तिते देवशियो किंन्नाबलदर्पिता इ
ति वनस्पवाप्य सभूमिः पर्वतः संवावस्थिता शुष्का जलविहीना तत्पुनर्भूमिस्तत्र रत्नजा दिङ्मातंग समा
कीर्णा समेतात्परिशोभिता वारणा बहवो यत्र मेरुमंदरसन्निभा इति ततस्तान प्यतिक्रम्य उत्थितस्तु ।
महाचलः हरिश्चंद्र इति ख्यातो वलयाकार संस्थित इति तत्र सन्निहिता मेघाः संवर्त्ता या महारवा इति पु
नस्तद्दृश्यते वेदं कांचनं वातिभास्वरमिति तदेव संकलयति आल्लोणाद्कटाहेन मेरोरेथन कोटयः पं
चशदेव दशादिशिपञ्च लोकसंज्ञिते तत्र मेरोरारभ्य स्वाद्दकांत शाककलिते सहस्रपंचाशत्रिपंचाश
ल्लक्षाधिकं कोटिद्वयं हैमी भूः कोटिदशकं लोकालोकविस्तः सहस्रदशकेतमः सहस्रचतुर्विंशदे
कोन विंशतिलक्षाधिकं कोटिपंचविंशकं गर्भोदस्य समहिं शल्लक्षा कोटिरित्येवं कोटिपरिमाणेन ब्र
ह्मांडकटाहेन सहार्धाशंच शाशकोट्यो भवंतीत्येवं दशासु दिक्षु तिसर्वतः कोटिशतं भूर्लोको भवेत् पं
च भूर्लोकस्य तत्र विषयस्यापि भूतमार्गस्यास्य दर्मित्याह पशुखरामृगाः ततु माषु सरीसृपैः षड्भिरेष भूर्लोक
व्याप्तः पिशाचरक्षो गंधर्वाणां सयक्षाणां विद्याधराणां च किंवा बहुना सर्वस्य भूतसर्गस्य अभिमानतो यथे
ष्टं भोगस्थानं निवासनं विंतिस्थावरं विद्याधरामिश्रं द्रप्रकार भूतानां किंवाबहुनेति एवं हि प्रकारस्य प्र
कारिभावेन वचनमानेत्याय भवेदिति भावः सर्वस्येति चतुर्दशविधस्य अभिमानतः इत्यनेनैतन्ज्ञायते ।

२

नादित्वमभिमानमात्रसारमेवनन्तवालवं किंचिदपिदर्शितेनिवासइतिविनापिभोगेकेषांचित् अतश्चतद
द्वैवशोधनीयमित्याशयः तदुक्तं पैशाचेराक्षसंयाक्षेगांधर्वेतैन्द्रमेवच सौम्येतथाचप्राजापत्येब्राह्मेचैवा
ष्टमेविद्धिरिति पशुपक्षिमृगाश्चैवतथान्येचसरीसृपाः स्थावरंपंचमंचैवषष्ठंमानुषयोनिके देवयोनि
समायुक्तंप्रोक्तंसंसारमण्डलं चतुर्दशविधंचैवभूर्लोकंतुविशोधयेदिति इदानींभुवोलोकाद्यभिधीयते
भुवोलोकंतथाख्यातंकालहस्तमेकंतदन्तरे दशवायुपथाख्यातेचप्रत्येकमयुतोत्तराः आद्योवायुपथस्तत्र
विततःपरिवर्त्तते आब्रह्मकादित्यर्कंयावदित्यर्थः तदुक्तं भूपृष्ठाद्यावदर्कंचलत्समेकंप्रमाणतइति आ
युतोत्तरइतिदशसहस्रप्रमाणाइत्यर्थः तत्रेतिवायुदशकमध्यात् तदाह पंचाशद्योजनोर्ध्वस्थान्निरु
द्धिर्नाममारुतः आप्यायकःसर्जन्तानांततःप्रावृत्संभवेत् पंचाशद्योजनादूर्ध्वंतस्मादूर्ध्वंशतेनत
सेनानीवायुरत्रैवस्तोकमेघास्तडित्स्तथा येमस्ताकाशमात्रेणतिष्ठंतिजलवर्षिणः पंचाशदूर्ध्वंमे
घोत्रविषवारिप्रवर्षिणः मेघाःस्कंदोद्भवाश्चान्येपिशाचवेश्मास्तदाकृते ततःपंचाशदूर्ध्वंस्यमेघमाकरे
न्तकाः तत्रस्थानेमहादेवजन्मानस्तेविनायकाः येहरंतिकृतंकर्मनराणामकृतात्मनां पंचाशदूर्ध्वं
तोकोवायुर्योपलेबुदाः विद्याधराथमाश्चात्रवर्त्तामेकंप्रतिष्ठिताः पंचाशदूर्ध्वमितिभूपृष्ठात् आप्याय
काइतियदुक्तं योविधेयत्तेपुष्टिमौषधीनांबलंतथा हृदयेश्रमहींसर्वामाप्याययतिवायवइति पंचा
शाद्योजनादूर्ध्वमितियथाभूपृष्ठात्पंचाशद्योजनानिपरिवर्ज्योर्ध्वस्तत्रैःस्थितस्तथा तदूर्ध्वमपिपंचा

तं॰लो॰ शयोजनान्यंतरालत्वेनयत्रिस्थानायमित्यर्थः प्रचेतसइति प्रचेतोभिर्निर्मितत्वात्तदाख्येनवायुनिनासहा
१८ निवासात् एतत्एवाध्यायकत्वेदाहकत्वेच तदुक्तं प्रचेतसोनामवायुःप्रचेतोभिर्विनिर्मितः सर्वेनाशयेत
ब्रह्माण्डंकदाचित्तेप्रवर्तयेत् एतिनःप्रचेतसोनामतेनैवसहतिष्ठंतीति तस्मादूर्ध्वंशतेनेति प्राचेतसाद
पूर्ध्वंयोजनानांशतमतिक्रम्येत्यर्थः एवमुत्तरत्रापिस्थानोल्लेयंतथाभिधायित्वाभावात् मेकादिशृणिव
र्षिताद्देवचसत्त्ववहइत्युक्तः तदुक्तं योजनानांशतादूर्ध्वंमेघाःसत्त्ववहास्मृताः मत्स्यमंडूककूर्माश्च
वंर्षतेऽदुर्दिनेचतेइतिविषवारिवर्षिताद्देवोघोपमारीादिकारिणः पंचाशद्योजनादूर्ध्वंवायुरोगप्रकी
21 र्तितः तस्मिंस्तुरोगदामेघावर्षंतिविविधादकं तेनोपसर्गाजायंतेमरकाःसर्वदेहिनांइति ऊर्ध्वंवसं
तिवैदिव्याःपिशाचाःस्कंददेवजाः त्रिंशत्कोटिसहस्राणिस्कंदस्यानुचराःस्मृताः तेवैदिव्याश्चक्रमुत्तमेर
वंयंतिहतात्मजमिति तत्रस्थानेशत्यमोघाख्येमारुतेप्रकृतात्मानांसंशयात्मनां तदुक्तं तस्मादूर्ध्वंततो
वज्रादिव्यमोघस्थितोमरुत् तस्मिंस्तेमारकामेघाअमोघेसंप्रतिष्ठिताइति अमोघेविनायकाघोरा
महादेवसमुद्भवाः त्रिंशत्कोटिसहस्राणितस्मिन्वायौप्रतिष्ठिताः येहरंतिकृतंकर्मनराणामकृतात्म
नामितिच उपलांबुदाइति उपलवर्षित्वात्तदाख्याः विद्याधरायमाइति वसमाणविद्याधरायेतद्याल्प
सिद्धत्वात् एतत्एवतेषांतत्रप्रमातेगारोहादेवतत्रकृतिभाक्रम् एतत्स्यदशभिर्वैषांनिमित्तमाह येवि
द्यापीठकंबंयेचश्मशानादिप्रसादने मन्त्राणांसिद्धिसिद्धास्तेवज्रांकिंमरुतिस्थिताः विद्यापीठेति वागर

इविद्यादिसपर्यायोम्नाताइत्यर्थादेतत्तदेते तदुक्तं वज्रांगो नाम वै वायुः पंचाशद्योजने स्थितः तस्मिंश्चोपल
कामसेचास्त्यूपलवर्षिणइति वज्रांगेपितथावायेमातंगाः ह्यवकर्मिणः भिन्नांजननिभाघोरास्ताय
नानामविभूषिताः विद्याधराणामथमामनः पवनगामिनः येविद्यापौरुषेयेच वेतालादीश्मशानतः
साधयित्वाननः सिद्धास्तेस्मिन्वायौप्रतिष्ठिताः इतिच पंचाशदूर्ध्वंवज्रांगाद्वैघृताशनिवर्षिणः अप्सा
अप्सरसश्चात्रयेच पुण्यकृतोनराः भोगावेक्षोजलेयेच संग्रामेचानिवर्तिनः गोरूद्रहेवध्यमोत्तेवास्तु
तास्तेवैघृतेस्थिताः पुण्यकर्ममेवचावष्टंभेनाकाशवित्यादिनाभूत्वादीन्स्मृतास्तथाभ्रातत्वात् अलमस्त्र
त्यादीनां यदुक्तं भोगोचस्मृतेतैलमइति तथा परांकाष्ठामनुप्राप्तोभिषग्भिः परिवर्जितः रसास्वादप
रित्यक्तोव्याधिभिः परिपीडितः विप्लवैः स्वजनत्यक्तोदेहत्यागोयतोनरः ब्राह्मणदेहेरवं.... योमत
त्फलमाप्नुयात् अन्यथापातयेद्देहंब्रह्महत्याफलंलभेतइति संक्रामइत्यर्थाच्छरणादिनिमि
त्तेअन्यत्रात्मघातिनःपतेभवेयुरिति कथमेतत्पदप्राप्तिस्यात् अत्रनामतैलाकायेनतमसाहृताः
तास्तेप्रेतपाधिपाकेति येकेचात्महनोहराइत्यर्थोहिमानेः तदुक्तं तावद्विंशेयोजनेरवनतावैविद्युता
निलः मेघास्तद्वैद्यतास्तस्मिन्निवसंतितैवैद्युते अशनिर्वायुसंशोभास्तेभ्योसौजायतेमहानिति वैद्यु
तेप्सरसस्तस्मिन्वासवेनप्रयोजिताः तिष्ठन्तिसर्वदातत्रपृथिवीपरिपालने भोगावेक्षोजलेवाथसंग्रामे
श्वनिवर्तकाः गोरूद्रहेवध्यमोतेचम्रियन्तेपुरुषोत्तमाः तेव्रजन्तितत्तस्थानंविमानेमणिचित्रितेरिति

ता॰लो॰
२२

22

वैद्युताश्चैव तस्मा वांस्तत्र पुष्टिवहांबुदाः ऊर्द्ध्वं च रोगांबुमुचः संवर्त्तास्तत्तदंतरे रोचनांजनभस्मादिं सिद्धास्त
त्रैवरैवते क्रोधोदकमुचोप्यानं विषावर्त्तः समाकुलः पंचाशदूर्द्ध्वं तत्रैव दुर्द्दिनाख्याश्च नाशजाः विद्याधर
विशेषाश्चतथा ये परमेश्वरे गांधर्वेण सदार्च्चंति विषावर्त्ते यते स्थिताः विषावर्त्तात्परतः ऊर्द्ध्वं दुर्जयः श्वास
मुद्भवाः ब्राह्मणेन व्यवस्थिता मेघाः प्रलये वा तु कारिणः पुष्कराख्या वायुगमा गोयर्वायस्थराश्चैव जीमूता
मेघास्ततोत्तास्तथा विद्याधरोत्तमः येच रूपव्रतालोकाश्राद्धवैते प्रतिष्ठिताः महादेवेवीशाकृताः प
जाहितकरांबुदाः महापरिवहे मेघाः कपालोत्था महेशितुः भस्मादीनां दिव्यहृणाभ्याड्कादि तदु
क्तं तस्मिन्पुष्टिवहो नाम पुष्टिं वर्षति देहिनामिति रैवते महात्मानः सिद्धा वैस प्रतिष्ठिताः रोरोच
नांजने भस्म पादुके अंजिनादि च साधयित्वा महात्मानः सिद्धास्ते कामरूपिण इति ऊर्द्ध्वमिति रैवता
त् तदंतरे इति तास्येव पंचाशद्योजनान्यंतरे स्मृत्य रूपं यत्रेत्यर्थः तदुक्तं संवर्त्ते रोगदा मेघास्ते रोगोदक
वर्षिणः पंचाशद्योजने नात्रैव तस्मिंस्तिष्ठंति तोयदा इति दुर्दिनाख्याश्च दुर्दिनकारित्वात् गांधर्वेणे
ति वेशवीणादिना तदुक्तं विषावर्त्तं नाम वायुः पंचाशदुपरिस्थितः तस्मिन्क्रोधोदका नाम मेघा
वै संप्रतिष्ठिताः ते क्रोधनाग वरुणसंज्ञाम बलं तथा रात्राद्यकं चैव प्रजानां नाशदं तथा वृष्टं
चैव प्रकुर्वंति यदा वर्षंति ते घना इति विषावर्त्ते महावायौ विद्याधरगणाः स्मृताः दशत्रिंशश्च को
सालेदिव्याभरणभूषिता इति आग्नेयाद्धूमजा मेघाः शीता दुर्दिनदाः स्मृताः विषावर्त्तेनावमिवेते

वायुर्योत्तिसंस्थिताः तत्रगंधर्वकशलागंधर्वसहयर्मिणः वेशावीणाविधिज्ञाश्च पक्षिणः कामरूपि
णइतिच श्रुतञ्च संवर्तेपि महावायाविस्त्रधोतकारव्याख्यापाताञ्चभ्रमणीयंत्रसंवर्तेकथैविद्याधि
द्याधरेणोक्ता विद्याधर्ते रूक्ता इति श्रुत्वा तः कितप्रवहिपादः साधुर्महाजन परिरक्षीतवान् एवं
योजनानांशता हर्षंवायुरोथः प्रकीर्तित इत्यादव्यप्रस्ताव कितप्रवपादोगालः श्रुत्याहितस्मा
हर्षतत्तावश्च इत्यादोत्तावदर्थस्तन्मतेपिनसंगतः स्यात् उर्जयीइतितन्नाम्नावायुः तदुक्तंब्रह्मलता
नामवैमेघाब्रह्मलतिः स्वासंभवाः उपरिष्टा योजनशताउर्जयस्या परिस्थिताइति गंधर्वश्चेति
वशाद्दुर्जयायांमेघादीनामपिग्रहणं तदुक्तं तत्रैवउर्जयानामेष्ट्रस्यपरिरक्षिकाः परावहाभिधेवा।
युंतेसमाश्रित्यसंस्थिताः महावीर्यवलोपेतादशकोत्सः प्रकीर्तिताः प्रकारावर्तकानाममेघावैपद्म
जोद्भवाः शक्रेणपत्तायेछिन्नापर्वतानांमहात्मनो परावहस्तान्वहतिमत्तजानिववारणः तस्मि।
न्वायुगमानामगंधर्वागगनालयाइति तदाश्रयेषामिनेतूनिर्येणावस्थानमवसातवांश्चतरालवि
याधिस्याःस्मृतेरभावात् ततस्तेताइतिजीमूतसंज्ञाः तदुक्तं जीमूतानामयेमेघादेवेभ्योजीवसं
भवाः द्वितीयामाहवंवायुमेघास्तेचसमाश्रिताः तस्मिंजीमूतकानामविद्याधरगणादशोत्ति रूपब्र
ताइतिरूपविडंवकवदितिरूपविधानेनतवल्लनिष्टवस्तुयेषांतेनब्रतजीविनइत्यर्थः तदुक्तंस्त्रीस्व
छंदे येचरूपव्रतालोकास्तेषांतत्रसमाश्रयइति पतदर्थचोद्योतकृतानदृष्टमितितभ्रमणीयंइशक्र।

श्री॰
ने॰ ले॰
२२

23

ताइतिउमापतिनिर्मिताः यदुक्तं महावहलतोवायुर्यत्रद्रोणाः समाश्रिताः तस्मिंद्रोणाः समाख्याता
मेघानांपरिवत्तकाः द्वितार्थंतप्रजानांवैनिर्मितास्तेमयापुरेति मेघाइतिसंवर्त्तायाः तदुक्तं उपरिष्टात्क
णालोर्ध्वः संवर्त्तानामवेचनाः महापरिवहोनामवायुस्तेषांसमाश्रयइति यत्तदेवापसेहवति महाप
रिवहोनोयंसूतर्द्धः आश्रयत्वथः एवमत्रयोजनानांसहस्रदशकाहतंर्द्धरास्थमहापरिवहांतेषा।
उशानांवायूनांअंतरालेषु यथोक्तक्रमेण सार्धशतसमकेपरिसंख्यायशिष्टविशेषवस्तुतिसभागा।
त्समसेवविभजनीयंयेनप्रत्येकंशतपंचकंसार्धकोशाचाष्टसमतिर्मानंस्यात् प्रतिकत्यामातरश्च
रुद्रशाख्यातथिष्ठिताः द्वितीयेनत्परसिद्धचारणानिजकर्मजाः तत्र्यैदेवाल्पदास्पष्टोदिग्गजाः पंचमे
पुनः षष्ठेगरुत्मानमस्मिन्नोगात्यत्रवृषोविष्णुः दशस्तनवमेब्रह्मशाख्यासमधितिष्ठितः दशमेव।
सेवारुद्राआदित्यश्चमरुत्पथे नवयोजनसाहस्रोविग्रहोर्कस्यमंडले त्रिगुणंज्ञानशक्तिः तातप
त्पकत्तयाप्रभोः स्वर्लोकस्तभुवोलोकाद्भवंतपरिभाष्यते सूर्यात्लक्षेणशीतांशुः क्रियाशक्तिः शि
वस्यसः चेद्राल्लक्षेणनात्तत्रैलक्षद्वयेनत्तप्रत्येकंसोमतः सूर्यस्तनास्तेषुचक्रेविद्रुः सोराल्लक्षेणसप्त।
र्षिवर्गस्तस्माद्भुवस्तथा ब्रह्मेवापरत्रूपेणब्रह्मस्थानेध्रुवोचलः मेथीभूतोविमानानांसर्वेषामुपरि
ध्रुवः मातरोब्राह्म्याद्याः द्वितीयइतिवायुपथेतत्पराइति तृतीये अष्टाविति नारायणादीनि तदुक्तं चत्व
र्थेपथिचैवात्रवसंत्यायुदेवताः नाराचचापचक्रादिशूलशक्तीषुमुद्गराइति दिग्गजाइत्यैरावतादयः

तदुक्तं पंचमेपधिदेवेशेव संत्यैरावतादयः ऐरावतोंजनश्चैव वामनश्च महागजः सुप्रतीकः कौवेरः पुष्प
दंतस्तथैव च कुमुदः पुंडरीकश्च सार्वभौमोपिचाष्टमः दिग्गजा इति विख्याताः स्वस्वदिक्षु व्यवस्थिता
इति अष्टस्मिन्निति सप्तमे अष्टनेत्रेस्य ष्टमेवसवोष्टौ रुद्रा एकादशश्चादित्या द्वादश तदुक्तं अत्र वोगाग
कसर्पिर्नै नःसदसत्पतिः बुधश्च प्रमकेतश्च विख्यातश्च ज्वरस्तथा एकादशैते रुद्राः सर्वका
मफलोदयाः धाता ध्रुवश्च सोमश्च वरुणश्चानिलोऽनलः प्रत्यूषश्च प्रदोषश्च वसवोष्टौ प्रकीर्तिता
वसवः कथिता ह्येते आदित्यांश्च निबोध मे अर्यमा इन्द्र वरुणौ पूषा विवस्वानंशुमान् मित्रश्चैव समा
ख्याताः त्वष्टा च त्वष्टा च त्वष्टकाः विवस्वांश्चैव पर्जन्यो धाता वै द्वादश स्मृता इति त्रिगुण मिति सप्तविंश
ति सहस्राणि तपति विश्वं प्रकाशयतीत्यर्थः ज्ञानस्य हि प्रकाशकत्वेपवस्वभाव इति भावः तदुक्तं
ज्ञानशक्तिः परस्येशा तपत्यादित्य विग्रहेति भुवो लोकादित्याद्युपलक्षणात् दितिभुवो लोकानि स्थितात्
क्रियाशक्तिरिति जगदाप्यायकारित्वात् तदुक्तं चंद्ररूपेण तपति क्रियाशक्तिः शिवस्य तिति ताल
इमितिसंज्ञले तदुक्तं देहार्द्धे लक्षमात्रेण स्थितं नक्षत्रमंडलमिति लक्षद्वयेने त्रिकुर्ध्वे तदुक्तं अत्रिश्चैव
वसिष्ठश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः भृगुर्वसिष्ठ मरीचिश्च ऋषयः सप्त कीर्तिता इति तत्र स्थिति लक्ष्मेणोर्ध्वमि
त्यर्थः मेधीभूत इति वेयस्थानता मासेऽइत्यर्थः विमानानामिति ग्रहाधिसंबंधिना तदुक्तं ब्रह्मैवापरतू
पेण ब्रह्मस्थाने नियोजिताः तस्य ज्योतिर्गणो देवि निबद्धो ब्रह्मतेसदा निश्चलः सत विज्ञेया धावशा

तै.लो.
५४

24

त्वात्वधिष्ठितइति अत्र वहुत्वेप्येषामाधारः कइत्याशंकाह अत्रवद्धानिसर्वाण्यपूर्वंतेनिलसंडले अनिलमं
डलानिचकियंतीत्याशंकाह स्वःसप्तमाकृतस्कंधाश्चामेत्ताद्याःप्रधानतः स्वरितिस्वर्गलोके आमेघादा
मेघांतदापोयेषां तडस्कं धामेचाद्याःकराःसोमानलक्षाकृहमंडलात् उपरिसप्तमकनिर्देशादाध्रुवांतंच
सप्तमइति तथा पृथिव्याःप्रथमःस्कंदश्चामेघेभ्यो यआवहः द्वितीयश्चापिमेघेभ्यआसूर्यात्प्रवहःअयः
सूर्यादूर्ध्वंतथासोमादुद्वहो यस्कवैस्मृतः सोमादूर्ध्वंतथर्क्षेभ्यआतर्थः संवहस्तमः ऋक्षेभ्यश्चतथैवार्धं
माध्रुवात्सप्तमस्तमः वातस्कंदः परिवहइति केषांचात्र निवासइत्याशंकाह इतश्चकृतहोत्रादिक्रिया
द्वानविवर्जिताः स्वर्यांतितत्त्रैलोक्ये मानुषा पुण्यशेषतः यतसंकलयंत्यस्य दवतारथतिपवं भूमेध
वांतस्यालक्षाणि दशपंचच द्वेकोटी पंचचाशीतिःलक्षाणिस्वर्गतोमहान् मार्कंडयाद्यऋषिमुनिसि
द्धास्तत्रप्रतिष्ठिताः निर्वर्तिताधिकाराश्च देवामहतिसंस्थिताः मन्वंतरालेतत्रान्येत्वधिकारभुजोजज
नाः श्रेष्ठोकोटिमहर्लोकाज्जनोत्रकपिलादयः तिष्ठंतिसाध्यास्तत्रैववहवःसत्वभागिनः जनात्तपो
त्रकोटिसोत्रसनकाद्यामहाधियः प्रजापतीनांतत्राधिकारोब्रह्मात्मजन्मनां ब्रह्मालयस्ततस्तपसःस
त्यःषोडशकोटयः तत्रस्थिताःसत्वयंभुर्विश्वमाविष्णोरास्पदः सत्येवादास्तथाचान्येकमेध्यानेनभा
विताः आनंदनिष्ठास्तत्रोर्ध्वंकोटिर्वैरिंचमानसे ब्रह्मासनाकोटिद्युगमंपरंविष्णोर्निरूपितं ध्यानपूजाज
पैर्विष्णोर्भक्तायांतितत्पदं वैकुण्ठात्सप्तकोटीभिर्भुवनंपरमेशितुः रुद्रस्यसृष्टिसंहारकर्तुर्ब्रह्मांड।

वर्त्मनि तत्र ध्रुवो लोके लक्षेण ततः सोमस्ततोपि नक्षत्रमंडलमिति द्वीपमिल क्षाणि ततो भौमो बुधो गांतत प्र
पिको लक्षद्वयेन दश ततः सप्तर्षयो लक्षेण ततो ध्रुव इति पंचदश भूमेर्ध्रुवांतं भवेत् स्वर्गस्त्रैलोक्यादा
त्म्येत्यर्थः देवा इति तत्र लोकवासिनः संक्रंदनाद्याः तेषां महल्लोके लयः स्मृत इति यदभिप्रायेणैव ब्र
वैवर्ते कृष्णाङ्कात्ठकायास्त्र कीडेति महदादयः इत्याद्युक्तं भ्रष्य इति तत्र यद्यात्र स्थाताः कपिलदय इति
तदुक्तं एकपादो यज्ञ ऋष्य कपिलश्चासुरिस्तथा भैतिकोवाद्धलिश्चैव जनलोकनिवासिन इति तथा
साध्यानामसराज्ञस्तस्मिन्वसंति साविनस्तवेति अर्ककोटो द्वादश ब्रह्मलाक्षजन्मनामिमर्थान्मानसा
नो तदुक्तं सनकश्च सनंदश्च सनत्कुमारः सनंदनः शंकश्चैव विचिशंकुश्च तपोलोकनिवासिन इति तथा प्र
जानां पतयस्तत्र मानसा ब्राह्मण इति प्रविष्ठकोरोति सृजतीत्यर्थः अनेइति शिक्षाकल्पादयः आसन
मित्यामेतस्मिंत्रित्रिभुवने तदुक्तं कुर्मेत्तानेन संसिद्धाश्रुद्धैतपरिनिष्ठिताः आनंदपदसंप्राप्ता आनंद
पदमागताः ऋग्वेदो मूर्तिमांस्तत्र इंद्रनीलसमद्युतिः उत्तरेण यजुर्वेदः शुद्धस्फटिकसन्निभ इति स्थि
तः पश्चिमदिग्भागे सामवेदः सनातन इति अथर्वा जनवद्ध्यामः स्थितो दक्षिणतस्तथेति षडंगानीति
हासाश्च पुराणान्यखिलानि तु वेदोपनिषदश्चैव मीमांसादर्पकेन तथा स्वाहाकारवषट्कारौ वदस्या
नि तथैव च गायत्री च स्थिता तत्र यत्र वेवाश्च वर्षत इति कोटियोजनमानेन सत्यलोकोर्ध्वतः प्रिये ब्रह्मा
सनमिति स्थानमिति च तत्पदमिति विस्तृपदं वैस्तवादि तित्तहर्ध्व मित्यर्थः केषां चात्र निवास इत्याह द्वी

श्री॰
शे॰लो॰
२५

25

ज्ञाज्ञानविहीनाये लिङ्गाराधनतत्पराः तेषांसंज्ञातेषांईं पुरंनाथः कदाचन लिङ्गाराधनतत्परा इति शिवधर्मो
त्तरादिप्रक्रियया नन्वयथैवं तत्किमेतेनतत्रैवायुक्ते किमत्र ततो पूर्ध्वं यंतीत्याशंक्याह उन्ध्याः सर्वे शिवेया
तिरुद्राः श्रीकंठदीक्षिताः अधिकारक्षये साकं रुद्रकन्यागणेनते शिवमितिपरं यांतीति तदेकान्स्याः प
न्यासु चैते इत्यर्थः नन्वेवं महात्म्यवत्किमेतेनदेवभ्रमणमस्तुतभुवनांतराण्यपीत्याशंक्याह पुरेपुरेचरुद्राधेतु
तरोत्तरपूजिताः तदाह ब्रह्मांडाधश्च रुद्रोर्ध्वं दंडपाणेः पुरंसच शिवेच्छयाहरणासंज्ञमोक्षमार्गं करोतिच
शिवरुद्रो भीमभवाभुग्रो देवो महानथ ईशान इति भूर्लोकात्सप्तलोकेश्वराः शिवाः ब्रह्मांड इति तत्कर्परि
काध इत्यर्थः हरणातीति विडंबयति विगतावरणं करोतीत्यर्थः देवो महानिति महादेवः भूर्लोकादित्याव
भ्यतेन भूर्लोके शर्वोधिपति र्यावत्सत्यलोके ईशान इति क्रमः पशुपतिस्तु रुद्रो लोकेधिपतिरित्यर्थो
सिद्धः ब्रह्मचलोकानां परापरत्वमप्यस्तीत्याह स्थूलेविशेषैरारब्धाः सप्तलोकाः पुरेषु नः सूक्ष्मैरिति गुरु
श्चैवतनोसम्यग्व्यरूपयत् विशेषैरिति भूतैः सूक्ष्मैरिति विशेषैस्तन्मात्रैः तदाहः तन्मात्राण्यविशेषास्ते
भ्यो भूतानि पंच पंचभ्यः एते स्मृता विशेषा इति किमत्रप्रमाणमित्याशंक्याकांक्ष इति गुरुश्चैवतनोसम्यग्व्य
रूपयदिति तदाह येब्रह्माणादिसर्गेष्वशरीराभिनिर्मिताः प्रभूतावाः स्थूलापंचविशेषाः समासीतया
लोकाः पवनोलिंगाधारैः सूक्ष्मैस्तन्मात्रैर्महाभूतैः लोकानामावरणैर्विष्टभ्यपरस्परेणगोयाथैः लि
गाधारैः शरीरान्तरेण नपवलोकावरणकारणभूतैरित्यर्थः विष्टभ्यपरस्परेणेति सामान्यविशेषरूप

तयापरस्परावष्टंभेनावस्थितैरित्यर्थः एतदेवसंकलयति कालाग्नेर्दंडपाण्यंतमष्टानवतिकोटयः अतऊ
र्ध्वकटाहांडे सहस्रनः कोटियोजनं पंचाशत्कोटयश्चोर्ध्वभूपृष्ठादर्थंतरे तत्राधस्तात्कटाहांतं पंचाशत्कोट
यः संकलिताः ऊर्ध्वंतु भूपृष्ठाद्ध्रुवांते पंचादशलक्षाणि महान्तःपंचाशीतिलक्षैकोटीजनेष्वेतत्पोडशश
सतः षोडशशास्वभुवनमेकैकं वैष्णवं हैरंबं सप्तकटाहरूपकत्रेषं पंचाशत्कोटयः एतदेवोपसंहरति एके
कोटिशतं भूः स्यात्तु वर्णित्वेकस्मात्तः शतरुद्रावधिर्हूंफट्भेदयेत्तत्र दुःशामे तंडलइतिवर्त्तिलोकावकाशात्
प्रवेशार्थः तत इति विस्तीर्णः अत एव शतरुद्रावधिरित्युक्तं दुःशाममित्रिवज्रसाराधिकसारत्वाद्देवैरपि दुर्भे
द्यमित्यर्थः तदुक्तं एवं कोटिशतं त्वेयं पार्थिवं तत्त्वमुच्यते शतरुद्रावधित्वेयं दुर्भेद्यं त्रिदशैरपि हुंफट्कार
प्रयोगेन भेद्यं येन्नवरानने इति तत्र शतरुद्राः क्रमावस्थिता यथवद्दर्शयितुं कत्वमभिधत्ते इत्याशंक्याह प्रतिदिक्
दशा दशैवं रुद्रशतं बहिः ब्रह्मांडस्यावरकं तत्स्वप्रभावेन सर्वतः यदुक्तं दशदशक्रमेणैव दशादिक्षु स
मंततः पूर्वादिक्रमयोगेन कथयाम्यनुपूर्वशः कपालेशोऽस्य जोबुभ्रो वज्रदेहः प्रमर्दनः विभूतिरव्ययः
शास्ता पिनाकी त्रिदशाधिप इति अग्निरुद्रो हुताशी च पिंगलः खादको हरः ज्वलनो दहनो बभ्रुर्भस्मा
न्तकक्षयांतकाविति याम्यो मृत्युर्हरो धाता विधाता कर्तृसंज्ञकः संयोक्ता च वियोक्ता च धर्मोऽधर्मपति
स्तथेति नैरृत्यो दारुणो हंता क्रूरदृष्टिर्भयानकः ऊर्ध्वकेशो विरूपाक्षो धूम्रलोहितदंष्ट्रक इति बलोऽ
तिबलश्चैव पाशहस्तो महाबलः शीतो यजयभद्रश्च दीर्घबाहुर्जलांतकः मेघनादो सुनादी चेति शीघ्रो

श्री·
तं·लो·
२९
26

लकुलीशुवेगः सूक्ष्मलीहेरीभयानकः पंचांतकः पंचशिखीकपर्दीमेघवाहनइति निधीशोरूपवान्धन्यः सौ
म्यदेहोजटाधरः लक्ष्मीरत्नधरः कामीप्रसादश्चप्रभासकाइति विद्याधिपोऽथसर्वज्ञोज्ञानभुग्वेदपारगः
शार्वः सुरेशोज्येष्ठश्चभूतपालोबलिप्रियइति वृषोवृषधरोऽनंतःक्रोधनोमारुताशनः ग्रसनेउंबरेशोऽथफ
णीन्द्रावज्रदंष्ट्रकइति शंभुर्विभुर्गणाध्यक्षस्त्र्यक्षस्त्रिदशेश्वरः संवाहश्चविवाहश्चनभोलिप्सुस्त्रिलोच
नइति स्वभावेनेति स्ववीर्यमहात्म्यादित्यर्थः ननु वंसेनामकिमुच्यते यदपिब्रह्मसंबोधिस्यादित्याशंक्याह
थेऽस्वरूपंगुरुभिःप्रोक्तंश्रीरौरवादिषु तत्कंयमेवपठति यत्त्रावविभक्तीभूतःप्रचुरःशक्तिरूपतः प्रा
वाप्तवान्निर्भक्तोवस्तुपिंडउच्यते तमोलेशात्तुविद्धस्यकपालेसत्वसत्तरे रजोनाविद्धंनिर्दिष्टंसत्त्वम
स्थायंतमः तत्राद्यश्लोकेविषमत्वात्स्वयमेवव्याचष्टे वस्तुपिंडइतिप्रोक्तंशिवशक्तिसमूहभाक् श्रे
दःस्यादितितद्युक्तोसंभुवीभावउच्यते तथापिशिवमन्नानांशाक्तीनंभेदताभवेत् तदर्थंवाक्यमपं
ताहिनचुतशक्तितः तत्त्वद्यादौमाप्रसोतीरदेजतेतिपदांतरं तत्त्वद्यादिषुनेवास्तिकस्याप्याधावले
यतः तत्त्वसमुदायत्वेकथमेकत्वमितिमतः अनिर्भक्तइतिप्रोक्तंसजात्यपरिदर्शके ग्रंथेऽहिना
मवस्तुनांतत्त्वहीदीनोपिंडः समुदायउच्यते तदस्पलक्षणमित्यर्थः एवंमुक्तेऽपिशिवस्यापिशक्तेया
स्पशगात्मकत्वमित्याशंक्याह तत्त्वादिशक्तिसमुदायभाक्त्वात्तत्वेप्रसज्यतेइतितस्यार्द्धस्यव्यक्तोसंभुवी
भावः इदंप्रथमतयाबहिरवभासमानत्वपूर्वमपीतिव्यक्तेरभिमुखीभूतत्वंत्वनेनोच्यतेयेनैवमतिव्या।

सिर्नस्यात् सहि सक्तहिमानोघमात्मे नित्यायात्मर्वेदेवावभासमानः एवमपि शक्तिमदेकात्म्याभातः श
क्तिसमूहस्योऽनंवप्रसक्तं भवेत् नामोदिशक्तीनां तन्नदर्थात्मना कादाचित्कएव वहिरभिव्यक्तो संव
लीभावः तन्निहत्यर्थं व्याख्यानरस्याभिपादने प्रच्युतः शक्तिरूपत इति सहिव्यक्ताभिमखीभूतत्वादेव
शक्त्याऽत्मनः सूक्ष्माद्रूपात्प्रच्युतः स्थूलतया व्यक्तेरात्मना बहिः प्रथित इत्यर्थः शक्तीनां तव्यक्त्याभिमु
खीभावेपि न शक्तिरूपतः प्रच्यावः स्वरूपविप्रलोपप्रसंगात् एवमपि तत्त्वतत्तादावेऽनामाप्रसक्ता
भूदिति पदांतरमुपात्तं प्रावापवानिति प्रावापो वस्त्वंतरप्रवेशो विद्यते यस्य स तथा चतत्र्देशाविषयत्वम
नज्ञातस्य तावत्तास्वयोनिप्रावापनात् तत्त्वादेः पुनरेतन्नास्य त्याश्रितत्वात्तथात्वे चान्याश्रयत्वानुप
पत्तेः नन्वेवमपि तत्त्वादीनामनेकात्मसमुदायरूपतया कथमस्यैकत्वेन निर्देशः स्यादित्युक्तमनि
भक्त इति तद्विभागाः प्रतिपन्नैकत्वात् भागकेषु तास्यमेव परिदर्शयति येनास्य नगरादिवत्तानव
देकत्वमेव न्याय्यं स्यात् ननु यद्येवं तत्सतितत्त्वमेवं स्यादित्येतदावर्त्तनाय वस्तुपिंडपदस्यापिंडपाद
नमित्याह विनापि वस्तुपिंडाख्यापदेनैकैकशो भवेत् नत्विष्टं स्वभावत्वं नन्वेवमपि किं न तत् गुण
तन्मात्रप्रभृतौ ग्रमये तत्त्वेप्रसज्यते उच्यते वस्तुशब्देन तत्त्वसमुदायात्मकं रूपमुक्तं यत्तस्तेन तत्समूहेो
ऽउच्यते वस्तुशब्देहि तत्त्वादितत्त्वान्युच्यते तेन तेषामपि पिंडोऽइति तत्कथं स्यात् एवं तर्हि एष्वीतत्व
स्याप्येकैकस्याऽनन्यमनभिधानीयमभिधानेवा प्रत्येकमपि तथात्वमित्यर्थमेव वस्तुपिंडपदोपादाने

तं.को.
१२

सत्यं किंतु दृष्टान्ते स्थौल्यपराकोटिरिति तत्र तत्त्वान्तराण्यप्यंतरवस्थितानि शब्दसमभिलक्ष्यन्ते तेऽनेकत्वेऽप्यस्या
नेकतत्त्वमयत्वमिवाल्लीलमुक्तं यदाहुः ब्रह्मांडं च पंचभूतात्मकमिति एवं तर्हि सर्वत्र सर्वमस्तीति दृष्टान्तेन
स्थापितत्वात्तेषु सद्भाव इति पुनरपि तदस्य एव दोषः सत्यं तथापि पृथ्व्यादीनामर्धं तत्त्वांतरेषु सत्त्वेनाणु
येणावस्थितिरत्र तत्र स्थूलेनेति विशेषः ननु एवमप्यनेकानि वस्तूनि संभवंतीति वस्तुशब्देन सत्त्वादयः
शब्दाद्योवा गुणा अप्युच्यंत इति तत्त्विंशात्मनि प्रकृत्यादौ तत्त्वेऽप्यंडवेदिस्पार्शकां दर्शयति ननु एवमित्या
27
दिना गुणेति प्रकृतिः इदमत्र प्रतिसमाधानं यद्वस्तुशब्दस्य विशेषेण धर्मरूपे प्रतिनियते तत्त्वादावेव
वाचकत्वमत्र विवक्षितं न तु सामान्येनेति तत्त्वसमुदाय एव न तु सत्त्वादिसमुदायोऽप्युच्यत इत्यत्रया
थासंभवमाशंकां निराकृत्यैतेवेत्याह भवेद्भूततत्त्वसमूहत्वं यत्र विश्वव पृथग्भेदः तदर्थभेदकान्यानुपा
त्तानीति दर्शितं यत्र भूततत्त्वसमूहत्वसद्भावे विश्वं पृथग्भेदकानीति यावर्तकानि अन्येऽपि नेः
तदन्यथाव्यावच्छेत्याह तावन्मात्रस्तवस्थासमायायीतेष्वमंडले माभूदंडवमित्याह तत्त्वेभेदकेषा
न्तं तावन्मात्रास्थितितत्त्वादिषु द्वितीयस्तत्त्वगर्भमात्वस्वयं न व्याकृत इति आख्यायते तस्य चांऽस्यत
मोऽलेशान्न विद्यस्य यत्र तत्त्वमुपरितनं कपालं तत्र तेजो नु विद्वंसत्त्वे गुणांतरानुवेधेऽपि तत्प्रधानमित्य
र्थः अथ पुनः कपाले निर्दिष्टसत्त्वे सत्वात्वगुणस्तूनां राजोन विघ्नं तमः संभेदे पितस्य धान्येवेत्य
र्थः मध्ये तु रजः प्रधानमित्यर्थसिद्धं यदाहुः ऊर्ध्वसत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः मध्ये र

ञो विशालो ब्रह्मादिस्तंभपर्यंत इति एवंप्रकरणादेवस्वरूपं व्याख्याय प्रकृतमेवानुसरति इयमुक्तविविधो
ऽब्रतो रुद्राः शान्तहितयत् तेषांस्थितयो रुद्रा एकादश महार्चिषः एकादशेति प्रतिदिशमेकः सर्वेषा
मेक इति तदुक्तं स्थितो वै पूर्वतोऽस्य सत्त इति आग्नेय्यामग्निसंकाशो वैयुतो इति याम्येऽस्य महाबल इ
ति नैऋतेऽस्य निकटो नामेति पश्चिमेऽस्य यो रुद्रो महावीर्य इति अत इति वायव्यादिशि चेऽस्य वायु
वेग इति सुभद्रो नामोत्तरत इति विद्याधरो नाम भद्रं पैशान्यामिति अथः कालाग्निरुद्रोन्य इति एतेः स
माहृतो रुद्र उपरिष्टादिति वीरभद्रो हृतो रुद्रैर्महात्मभिरेकादशेति च श्रीपूर्वशास्त्रे पुनरिषान्विशेषो
यत्तेषां प्रतिदिशकं तन्मध्यादेवैक एकः पतिरिति वीरभद्रस्तु मध्यगापविशिष्टः तदाह अनंतोथ
कपाल्यग्निर्यमनैऋतकोबलाः शीघ्रो निधीशो विद्येशः शंभुसहीरभद्रकः श्रीवीरभद्रस्य सर्वेसर्वा
धिपत्यात् तदुक्तं तत्र अनंतः प्रथमस्तेषां कपालीशस्तथापरः अग्निरुद्रो यमश्चैव नैऋतो बल एव च
शीघ्रो निधीश्वरश्चेति सर्वविद्याधिपोपरः शंभुश्च वीरभद्रश्च विद्युत्प्रज्वलनप्रभ इति कथं चैषामत्रा
वस्थानमित्याह मध्यमधुव्रताः कदंबकेसरज्वालानियद्वदाहु एवते तद्वत्ते शिवरुद्रा ब्रह्मांडमसंख्य
परिवाराः प्रारार्ष्टनियुतं कोटिविधेषां सन्निवेशानं श्रीकंठाधिष्ठितास्ते च सृजंते संहरंति च ईश्वरत्वं
दिविषदामिति गैरववार्तिके तदुक्तं आहृत्यांऽस्थिता येने मध्यपद्मन्मधुव्रताः कदंबकुसुमे यद्वत्के
सरैः परिवारितमिति पाराः पंच नियुतं दशलक्षाणि तेन पंचाशीतिः सहस्राणि दशलक्षाणि कोटि

श्री॰
त्रै॰लो॰
२८

28

ष्वेकानेकभवनानां प्रत्येकप्रमाणमिति अत्र च किं प्रमाणमित्युक्तमिति शेषः वार्त्तिके इति तदुक्तं तत्र पंचाशीति
योजनानां तथापरा कोटिश्चान्तरितेषां स्य विस्तराः परिकीर्तितः इति श्रीकंठाधिष्ठितास्ते च देवानां मनसेप्सि
ते ऐश्वर्यसंप्रयुक्तास्तिष्ठंति च महोजस इति च अत्र च स्थानन्यत्र विशेषमाह सिद्धांतं त्रैतद्दे मां शास्त्रतेको
टेर्बहिः शते अंडानां क्रमशो गहि द्विगुणं रुप्यादियोजितं तेषु क्रमेण ब्राह्मणाः संस्थिः द्विगुणजीविताः द्वीयं
तेक्रमशस्ते च तद्देतेतत्रमसमयं शतमिति संतोपलक्षणपरमेषामसंख्यातत्वात् यथोक्तं पृथग्हृदयमसं
ख्यातमेकैकं च पृथग्हृदयमिति द्विद्विगुणमिति द्विशतकोटिचतुः शतकोसादिरुप्यादीत्यादिशब्दाता
स्वादियोजितं द्विगुणजीविता इत्याद्यत्रव्यपेक्षया तदुक्तं तत्र ऊर्ध्वे कालानन्ते नाम ब्रह्मांडे द्विगुणं स्थि
ते तावद्यावदस्तं पूर्णमंडानां ब्रह्मणां तथा हष्टिलेषु स्मृता देवि द्विगुणावीभवंदित्ते द्विगुणं च भवेद्वायुः
प्रथमात्पद्मजन्मनः अधुना संप्रवक्ष्यामि अंडानां नामगोचरं कोऽज्ञनेकालसंज्ञे च वेतालेच महोदरमि
त्यादिरा कल्पे शतमेवि विद्धि सर्वेषामुपरिस्थितं इत्यंते तथा प्रथमे कांचने प्रोक्तं रौक्मे चैव द्वितीयकं ताम्र
च लोहजे चैव क्रमादेवं व्यवस्थिताः महाकल्पे तु येयांति सदेवाः सपितामहाः अंतरालीयते ह्येकं महा
कल्पशते शते तावद्यावत्स्थितं शेषं गाकरंत महांडकं महातयेस्य यस्तस्य सामान्येनैव लिप्यते इति
पवेतन्नांतराणामप्युत्तरोत्तरतः क्रमात् दशयाहेक्तं तेषीलस्याः स्याक्षतथा ततः सहस्रया व्यतमत
पोस्तं दशसहस्रया नियतिर्लक्षयातमाम्मायाविद्दशकोटिया ईश्वरः शतकोटिः स्यात्तस्मा कोटिस॰

हस्तया सदाख्यं प्रपञ्चितं तच्च शक्तिहृदयेन संख्यया व्यापिनी सर्वमध्वानं व्याप्य देवी व्यवस्थिता अप्रमेयं ततः स्वच्छं
शिवतत्त्वं परं विदुः अस्योत्तरतः इति यथा दारान्तेजले दशगुणं ततोपि तेजो यावदन्ते हृंकारः तस्याश्च हृदे क्रिया
यावदिति विद्यायाश्च शक्तेर्व्याप्तो तीत्यर्थः सर्वमिति शान्त्यादिध्वान्तं तदुक्तं प्रयोगविधाने त्वा बिन्दुदकादि शि
वान्तकं उत्तरोत्तरयोर्दशानदशयानसंस्थितानि तत्र गुणहृंकारस्तदूर्ध्वं तत्र बुद्धिस्तु शततया स्थिता ऊर्ध्वं सहस्रतया तत्र ये
प्रधानं वर्ण्यनि षोडशं दशसाहस्रं नियति लक्षया स्थिता तदूर्ध्वं दशलक्षाणि कलायावत्तत्त्वं तु माया
तत्कोटिया व्याप्य स्थिता सर्वं चराचरं दशकोटिगुणविद्या मायां व्याप्य व्यवस्थिता शतकोटिगुणेनैव व्याप्य सा
मायी स्वरेण तु सादाख्यं कोटिसाहस्रं बिन्दुनादं तदूर्ध्वतः योजनानां तत्र हृदये देवशक्तिर्व्याप्य व्यवस्थिता अप्र
मेयं ततो ज्ञेयं शिवतत्त्वं व्यानेनेति यतः श्राव्यत्र न क्वचिदपि दृष्टमित्यतः परं न मोक्षस्य कारणमित्याह
जलादेः शिवतत्त्वान्तेन दृष्टे केनचिद्धि वान् अतेन ततः शिवज्ञानं परमं मोक्षकारणं किमत्र प्रमाणमित्या
ह तथा चाह महादेवः श्रीमत्स्वच्छन्दशासने तदेवार्थद्वारेण पठति नान्यथा मोक्षमायाति पशुर्ज्ञानशतै
रपि शिवज्ञानेन भवति दीक्षामप्राप्य शांकरी शाक्तनी परमेश्वीमापोलवेधे च सा पुनः दीक्षामप्राप्येति
यदुक्तं न चाधिकारितां दीक्षां विना योगोस्ति शांकरे इति शाक्तनीति तत्तज्जन्मान्तरीयाभ्यासबलादनुपायरू
पता मासेत्यर्थः पारमेश्वीति विद्येश्वरादिवत्त्वात्मनात्यमेश्वरकर्तृका पैरुषेयीति शास्त्रक्रमेण चार्यक
र्तृका तदुक्तं तत्र यत्र दृष्टं पशुज्ञाने। रूपग्रहान्त दृष्टिभिर्विताशुपक्रम्य विना प्रमादादीशस्य ज्ञानमेतत्र।

श्री॰
तं॰लो॰
१५

29

लभ्यते न चापि भावो भवति दीक्षामप्राप्य देहिनां यदा त्वकारणं मुक्तिर्भवेन्निर्वाणकारिका शिवेच्छया प्रपद्येत
दीक्षां ज्ञानमयीं शुभां मन्त्रयोगान्तिकां दिव्यां ततो मोक्षं व्रजेत् स्फुटः न ह्यन्यथा मोक्षमायाति पशुर्ज्ञानशतैरपि
यस्य प्रकाशितं सर्वं शिवेनानेन रूपेण स एव मोक्षं व्रजतीति शिवः सर्वमहेश्वरः तेनेदं ज्ञानमाख्यातं पुरा प्रोक्तं
मया त्ववेति इदानीमस्य ते भुवनानि वक्तुमुपक्रमते शक्रस्योर्ध्वतो भद्रकल्या नीलप्रभंजनम् नयत्तदान।
नपसा कल्याः प्राप्य पुरं जयं तद्भक्तानां लवगाख्यातिति कमण्डलसद्दीक्षिताः नीलेति इह नीलं कमण्डलमुदीक्षि
ता इति अतो भुवर्भर्तरी त्वायुज्ञ्यातद्भुवनं प्राप्नुमित्यर्थः ननु तत्राणेत्याशंक्याह निर्बीजदीक्षया मोक्षं ददा
ति परमेश्वरी ननु सत्तावस्तिनेन भुवनमात्रप्राप्यात कथमेवमित्याशंक्याह विशेषावरणे दीक्षा यावंती
क्रुरुतेक्षणे तावन्तीर्गतिमायांति भुवनेत्र निवेशिताः इयं हि भगवती सा देवी सर्वदेवीनां नामरूपेण
तिष्ठति योगमाया प्रतिच्छन्ना कुमारी लोकभावनी अचिन्त्या चाप्रमेया च विस्तरात्सर्वतोन्मुखी सायेनेवमत्रमा
हात्म्यमुक्तं ततः कोपा वीरभद्रो द्युगान्ताग्निसमप्रभः विजया स्वपुरं चास्य ये स्मरन्ति महेश्वरं ज्वलेष्ठमन
पुचारोगेशिरच्छेदेन वा मृताः तेयान्ति वायमेशानं वीरभद्रं महाद्युतिं वीरभद्रोर्ध्वतः कोटिर्विश्वमाहि
त्स्ते त्रिधा रुद्रेउंसालि तत्तत्रं पशाचाणाख्याति ख्याति मतृष्ठितिम हाप घेमहेश्वरं स्मरंतो मृताइतिसर्व
त्रसंबंधः अन्यथा हि वैपुत्तेयोतीति पूर्वमुक्तं येस्यै वीर्यं रौद्रं तेजः स हि रुद्रक्रोधाद्भूत इति भावः वीर
भद्रार्ध्वत इति वीरभद्रसंबंधिनो विजया खात्परार्ध्वमित्यर्थः सालिलमण्डुमेमयमावरणेत्तमयानम्

वानमितियावत् अत एवास्मदीयानां सप्तमलानां भुवनानामूर्ध्वं तेजस्तत्त्वस्य वायः स्थितं तत्सर्वोर्ध्वं रुद्रोर्ध्वं तत्त्व
हृत्यपदेशं अत्रापि वीरभद्राख्य एवासौ भगवान्महारुद्रः स्वतन्त्ररूपेणास्ते इत्यभिप्रायः तस्य विष्कम्भात्को
ट्यर्धमेतत्कानमित्यर्थः विस्तृतं द्वियोजनि तिर्यक्कोटित्रयपरीमाणमित्यर्थः एतच्च निखिलान्तरालापेक्षया।
न त्वाधिक्ये तत्कानस्य धारापेक्षया द्वादशगुणत्वेन प्रागेवोक्तत्वात् यदुक्तं भुवनस्यास्य देवेशोत्सेधः व
र्णो महत् अस्मद्भवने चापि प्राक चापाकृतिस्थितं वितानमिव तन्मध्ये तत्रे सुमध्यस्थितमिति रुद्रोर
इति विख्यातं रुद्रलोक इति प्रिये यत्र चास्ते महात्मासौ वीरभद्राख्यप्रमाणकः तत्त्रयोजनकोटिर्वै विष्कम्भा
दूर्ध्वमुच्यते तिर्यक्त्रिगुणविस्तारमायामावर्णं प्रिय इति च एवमिति सिद्धं यदस्मद्भ्वारम्भ एव भद्रका
ल्या भुवनं अत एव तत्र शिरोरुद्रोर्ध्वं तत्र सत्रक्तं ध्रुवं तेन वीरभद्रस्य स्थूलस्त्रत्वं तया पुरद्वयमिति तन्मध्या।
भुवनान्तराणि किं स्थितानि नवेत्याशंक्याह आवीरभद्रभुवनाद्रुद्रकालानलयस्तथा त्रयोदशभिः।
सैस्तु भुवनैरूपशोभितं आरूरुशाद्धो मर्यादा यो तेन भद्रकालानलयादारभ्य वीरभद्रभुवनं यावदर्थान्
द्रकालानलयेन सहस्रदशभुवनान्यवस्थितानीत्यर्थः उपशोभितमित्यर्थादसमत्वम् एवं पाद एव वारा
मरुस्तु योगतकारव्याख्यानमिति केत्याद्यवाह ततो ध्रुवः महाद्रेः पूर्वीयतन्मात्रधारणात् मृत्तारा।
कंतितां भूतिं यदिश्यः परमाणुयाः प्रवेशं ततस्याध्यरमतन्मात्रधारणात् ततः श्रियः पुरं रुद्रकोडाव
तरणेश्वर प्रयागादेशी गुरोरेव विशेषाम्मरणेन तत् मारस्वते पुरं तस्मात् ह्रस्वमलविद्यां पुरं रुद्रचिता

श्री॰ त॰ लो॰ २०

स्ताश्च खेनाङ्कुरेभ्यो न्यास्तथा स्थिताः पुरे षड्रूपा यां गंगादेवादौ श्रीः सरस्वती लक्ष्म्यादयमेरुशान्ता ग्रष्टावप्सरस॰
राथियाः महाहेडेति मेर्वादितिस्तन्तन्मात्रधारणयेत्यर्थः स्नातां गङ्गातीति प्राचेन संबंधः रुद्रस्यक्रीडया॰
वतरणेषु नतु जिह्वयानवदि नैता वन्मात्र प्राप्तैर्भवेदिति भावः एतस्या ग्रत एव वक्ष्यति भविष्यतीति नेहाय
स्तेतस्त्रियः पुरंगा स्नाती पूर्वेणैव संबंधः गाहून्वा विदामीति गीतस्तानो वा क्रमेषु धारणा निष्ठानां च तदुक्तं
हाहाहूहूचित्ररथस्तुम्बुरुर्नारदस्तथा विश्वावसुर्विश्वरथो दिव्यगीतविचक्षणाः संयोज्यमानमात्मा
नेत्यक्त्वाकर्मफलस्पृहा तेवैसारस्वतं स्थानं प्राप्ता बैस्वरपूजिते येच धारणा धारणाया प्राणान्संवेति दे॰
हिनः तेवै सारस्वतं लोकं प्राप्नुवंति नरोत्तमा इति ग्रपि त्वनेन तत्त्वं योजनताक्ष्म पि प्रमेयमुक्तं किंतु एव
मन्तरज्ञा पितेष ग्रष्टाविति त्रमहाकाल्यापृष्वोक्तेः श्रियः सरस्वत्या स्वभुवनानां पंचकेन सहत्रयोदश भवंती
तिप्राग् उपक्रांतायाः संख्याया ग्रपि संकलने स्यादिति तदुक्तं लक्ष्मी मारभूतिश्च दिग्ग्रासाश्लिष्टपुष्करः नैमि
षश्च प्रभासश्च ग्रमरेशस्तथाष्टमः एतदष्टकं प्रोक्तमिति श्रीस्वच्छंदशास्त्रे पुनरेषां ग्रमरेशप्रभासेच
नैमिषं पुष्करं तथा ग्राषाढं दिंडिमुंडं च भारभूतिश्च भारभूतिश्च लाकुलं गुह्याष्टकमिति आनंतजलाङ्खवर॰
णं प्रियेत्यादिनाप्यधायाचः इह श्रीस्वच्छन्दशास्त्रानुसारं प्रक्रमेपि सर्वत्र पूर्वशास्त्रप्रक्रियैवैषामापादोय
माग्नायोयदेन देवभूतनेश्चाष्टकमग्ने सर्वाग्रमेषु प्रधानतयोक्तमिति ग्रतएव प्रतिष्ठाया मेतदायष्टष्टक
समकस्वीकारेणैव सर्वत्र भुवनानां संकलनं ततस्तत्र संततस्य शिवाग्रेर त्रस्थितिः तेचैनेवक्ष्मायामिति

३०

वङ्क्षो योधारणाभिन्नाः भैरवादिहृदीनं तैत्तेजसेनायकाष्टकं श्रुणस्व भुवनं वायोर्दशाधारदशाधानततः यथा
नास्यकाश्च वाधारणान्करनात्तैव धारणाम् तेविंशतिमहात्मानो वायुभूताः स्वमूर्तयः भीमादिगयपर्यंते
मष्टगं वायुतत्त्वगं एतेभुवने व्योम्नः श्रायं तेज्योमधारणात् वक्ष्यपदांतेस्थाण्वादि ओमनत्वस्थाष्टकं
ततइत्यभ्यास्तत् तदुक्तं तत्रभैरवकेदारे महाकालाः समध्यमाः आम्रातकेशजल्पेशश्रीशैलःमहेन्द्रवर
ति श्रीस्वच्छंदेत हरिश्चंद्रं चश्रीशैलंजल्पेशमाम्रातकेश्वरं महाकालंमध्यमंचकेदारंभैरवंतथा अतिगु
ह्यं समाख्यातमिति वायावितिवायुतत्त्वे दशाधेतिधारणादिनामासिभेदात् ध्यानाध्याधेवमिति पुनर्दशाधे
ति भीमादीति तदुक्तं भीमिश्वरमहेन्द्रं अट्टहासाःसविमलेश्वराः कनखलंनाखलेच कुरुक्षेत्रेगयान्तथेति श्री
स्वच्छंदशास्त्रे भीमेशं चैव कुरुक्षेत्रंनाखलंकनखलंतथा विमलेचाट्टहासंचमहेन्द्रंभीममष्टमं गुह्याद्गुह्यतरं
गुह्यमिति व्योम्नइति आकाशस्य तदुक्तं स्थाणुस्वर्णाख्यकावाधीशरुद्रगोकर्णगोप्रेक्षौ महालयाविमु
क्तेशरुद्रकोटिसंवरापदाइति श्रीस्वच्छंदे वस्त्रापदंरुद्रकोटिमविमुक्तंमहालयं गोकर्णंभद्रकर्णंचस्व
र्णाख्यंस्थाणुमष्टकं पवित्राष्टकमेतदिति नन्वनवादिकाविनादीनां विनायोगोऽस्ति शंकरे इत्यायुक्त
युक्त्यादीक्षामंतरेणाधिकारएव शांकरेयोगोनास्ति इतिकाकथा तदभ्यासादेः हृत्वा योंचदीक्षायोनि
ष्ठैव योगाभ्यासे जीवनएवमुक्तिर्भवेदितिकस्तत्र शरीरांतेसंदेहः योयतत्मा श्रधारणाधसमस्थेको यो
गिनः शरीरांतेधरादिभुवनाभ्यासादयंतीति कथमुक्तमित्याशंक्याह अवीतित्यादेभुतेषुशिवतत्त्वाभि

श्री
तं·लो·
३१

31

मानिनः ज्ञानहीनाश्च पि प्रोद्धारणात्संडुतो बहिः धारयितो जो निखिलभुवनादीक्षिताश्च वा तावत्संस्कारयो
गार्थेन परं पदमीहितं तथा क्रियावतारेषु क्रमाद्योतिशिवात्मता भूतेष्विति पृथिव्या एव प्राधान्याद्रूढत्व
नेन निर्देशः यद्वा तत्त्वभ्यासेन प्रोद्धारणमिति पातंजलादिपाशवयोगाभ्यासात् दीक्षिता इति योयत्राभि
लषेद्भगात्मतत्रैव नियोजितः सिद्धभागिना मायुक्ता पताद्विपदास्येयवकृतलोकधर्मसाधक दीक्षा इत्य
र्थः तदाह तावत्संस्कारेणादि तथावियावतारेष्विति भूमंडलगतेषु मेरुशागाद्यायतनेषु किमत्र प्रमाण
मित्याशंक्याह पुनः पुनरिदं चोक्तं श्रीमद्देव्यायामले पुनः पुनरिति प्रत्यष्टकं तदुक्तं तत्र येमृता जेतव
स्तत्रतेव्रजंतेव्रजंतीह तत्पदमिति एतेष्वपि मृताः सम्यग्विज्ञानालोकानशेषतः दीयमानस्तु गच्छंति स्थाने
ष्वेतेषु तेष्विपेइति च नकेवलं तत्रैवैतदुक्तं यावदन्यत्रापीत्याह श्रीकामिकायां कश्मीरवर्णने चोक्तवान्वि
भुः तदर्थमेव पठंति सुरेश्वरी महाधाम्नि ये म्रियंते वत तस्मै ब्रह्मणाद्याः शंकरांताः पशवः स्थावरांत
गाः रुद्रजातय एवेत इत्याह भगवान् शिवः आकाशावरणं ह्रूर्ध्वमहंकारादयः प्रिये तन्मात्रादि मनोन्ता
तो भुवनानि शिवशासने शिवशासन इत्युक्तानीति शेषः तदुक्तं आकाशावरणा ह्रूर्ध्वमहंकारादयः प्रि
ये भुवनानीति प्रवक्ष्यामीति तान्येवाह पंचवर्णयुते गंधतन्मात्रमंडलमहत् आक्रम्याधोजनान्येक
कोटिभिः स्थितमंतरा एवं रसादिमात्राणां मंडलानि स्ववर्णतः शर्वो भवः पशुपतिरीशो भीम इति क्रमा
त् तन्मात्रेशाय दिक्षातोशाद्याद्याः वकारिणः ततः सूर्येन्दुवेदानां मंडलानि विभुर्महान् उग्रश्चैतेषु प।

तयस्तम्भो र्केन्द्रमयाज्ञको इत्युक्तास्तनवः शंभोर्याः पुराः परिकीर्त्तिताः अपराब्रह्मणोऽनंता व्याप्य सर्वं व्यवस्थि-
ताः कल्पे कल्पे प्रसूयन्ते यायायस्ताम्प्रप्लवन्त ततो वेगादिकर्माहि युक्तं कारणमंडले अनंतादि विश्वमित्राः स
ब्राह्मणास्तेषु नायकाः प्रकाशमंडलेन तस्मात्क्षितेश्च ब्रह्मपंचकं दिवियुद र्कवर्कणस्वः ब्रह्माद्यादिदेवताः
प्रकाशमंडलादूर्ध्वं स्थितं पंचार्थमंडले मनोमंडलमेतस्मात्सोमेनाधिष्ठितं युतः वामदेवे धिष्ठितासा
म्य सर्वस्वात्मकः मनोदेवस्ततो दिव्यो सोमो विभुकदीरितः पंचवर्णयुतमिति तदुक्तं शुक्लपीतमि
तरक्तहरितं स्फटिकप्रभं पंचवर्णसमायुक्तं शक्रचापसमप्रभमिति अनन्तराच्छायेति वितानवदाकाशा-
दिसर्वसंतर्गभीकृतेत्यर्थः तदुक्तं आदौ तत्र गंधतन्मात्रे विस्तीर्णमंडलं महत् स्थितं वितानवद्देवि योजना
नेककोटय इति शर्वो ह्यधिपतिस्तत्र पंचकपर्ववरानने तस्मान्निर्यातयेत्पृथ्वी शर्वेशेन प्रचोदितेति यदि-
च्छातु इति अन्यथा कथमेषां जडानां कारणता भवेदिति भावः तदुक्तं तस्मात्तु मंडलादूर्ध्वं रसतन्मात्रमंड
ले हरितेमकरपणामं चापपत्रनिभं प्रिये भवो ह्यधिपतिस्तत्र पंचकपर्ववरानने तस्मादापो विनिष्क्रान्ता
भवेशेन प्रचोदिताः तस्मात्तु मंडलादूर्ध्वं रूपतन्मात्रमंडले स्फुरन्मयूखदीप्ताभं पद्मरागसमप्रभं तत्र
पशुपतिस्तत्र पंचकपर्वावतिष्ठते तस्मात्तेजो विनिष्क्रान्तं तद्धि पशुपतीच्छयेति तस्मात्तु मंडलादूर्ध्वं स्पर्शत
न्मात्रमंडले संध्याकरणसमच्छायमिति तत्रैव मंडले देवि ईशानः संअवस्थितः तस्माद्वायुर्विनिष्क्रान्तं
ईशेच्छाप्रेरितः प्रिये इति तस्मात्तु मंडलादूर्ध्वं शब्दतन्मात्रमंडले नीलोत्पलदलश्यामं स्वच्छोदकसम-

प्री॰
तं॰ लो॰
११

प्रभमिति भीमस्तत्राधिपतेनपकपत्नावतिष्ठते तस्मात्तेभ्यो विनिष्क्रांतभीमेक्षाचोदितेमहत्त इति ततइतितन्मा
मात्रमंडलमाश्रितेत्यर्थः तेनचशाहृतन्मात्रेभ्योपरितनेभागोमलत्रयमेतद्वर्तते इति विधुरितिरुद्रःमहानि
तिमहादेवः तेभ्यइत्यर्थात्रिजनित्तरुद्राधिपतिचोदितेभ्यः सूर्यादिमंडलेभ्यः यदुक्तं ततऊर्ध्वंसूर्यसंज्ञंमहा
देवस्तत्त्वपतिः उग्रेशाधिष्ठितंतस्मादूर्ध्वेचवेदमंडलं यम्यःसूर्यस्तथासोमायजमानाविनिर्गतः कल्पका
लेयसंख्याताइतिपराइतितन्मात्रादीनांस्वत्वरूपत्वात् ताभ्यइतिपराभ्यस्तत्त्वेभ्यः ततइतितन्मात्रेभ्योनंतरं
करणमंडलमितितत्त्वक्षुहोदीरणादिव्यापारात्मकत्वात्करणप्रधानेपंचानांतत्त्वानांमंडलेसमूहइत्यर्थः
तच्चवागादिभिः कर्मेंद्रियैःसंबद्धंतत्तद्बुद्धींद्रियैर्विमुक्तं वागादिकर्मादयुक्तमिति तदुक्तं यम्यःपरतरंचा
पिमंडलेकरणात्मके इत्युपक्रम्य कर्मदेवाः प्रवर्तंतेतस्माद्धिसर्वदेहिनां वाक्पाणिपादपायुश्चउपस्थश्चेति
पंचमइति तेष्विनिवागादिषुपंचस्तत्त्वेषुतेनवाक्तत्त्वेवह्निर्नायकोयावदुपस्थतत्त्वेब्रह्मा तदुक्तं कर्मेंद्रि
याणांपतयोवह्नीन्द्रहरिवेधसः मित्रश्चेति तस्मात्कारणमंडलादूर्ध्वंतत्त्वक्षुद्वार्थप्रकाशनात्मकाशप्रधा
नेतत्त्वानांमंडलेबुद्ध्यदयपंचकंविष्कृतंतत्त्वेनविख्यातमित्यर्थः तदुक्तं तेभ्यःप्रकाशकेनामपरितःसूर्यस
न्निभे तस्माद्धिसंप्रवर्तंतेपंचबुद्धींद्रियाणित श्रोत्रंत्वक्चक्षुषीजिह्वानासिकाचयथाक्रममिति श्रोत्रादी
नीति तेनश्रोत्रेदिशोदेवतात्वेयावद्घ्राणेपृथिव्या इति तदुक्तं घ्राणादिश्रोत्रपर्यंताःपृथिवीचअपांपतिः
रविर्विद्युद्दिशोदेवस्पिताबुद्धींद्रियेषुतेइति प्रकाशमंडलादूर्ध्वमितिमनस्तत्त्वेतत्त्वेवपंचानामपिशब्दा

32

३२

दीनामर्थानामवस्थानमुचितं यन्नद्विषयेनैव मनस्तानि तानींद्रियाणि प्रवर्तयन्तीति तदेवैषां परेण रूपेणे
तद्भुवनमितिभावः यदुक्तं पद्मः परतरे वापि चेंदुमंडलसन्निभे तस्माद्देहे संप्रवर्तन्ते पंचार्थाः सर्वदेहिनामि
ति मनोमंडलमितिमनसः प्रधानं भुवनमित्यर्थः तस्मादिति प्रकाशमंडलादप्यूर्ध्वं अत्र च सौम्यादिष्टात्।
ते किंनिमित्तमित्याशंक्याह यत इत्यादि यतः सौम्येनाविशेषेण सर्वेंद्रियाणां तत्तद्विषयोन्मुख्येन प्रवर्त।
कत्वात्मकं यदैश्वर्यमुक्तं तस्मात्तेऽत्र च सम्यक्कारस्तदात्मकस्तत्तत्संकल्पात्मव्यवहाररूपतान्मन एव देवो वा।
स्ये देवेषु बहीरूपतया योतमानेषु बुद्धींद्रियादिषु यिष्ठितानितो दिव्याः सर्वदेवानामाप्यायकारित्वयादि
वेहिताः सोमो विभुरित्यर्थः ततोपि सकलात्ताणं योनेर्बुद्ध्यात्मजन्मनां स्थलादिछगलान्ताष्टमुक्तं यदाह
कृतः पुरस्ताद्भिहितं ततो देवयोन्यष्टकमुपराधिपं पैशाचप्रभृतिब्राह्मपर्यंतं तत्स्वकीर्तितं एतानि देवयो।
नीनां स्थानान्येव पुराण्यतः अवतीर्यात्मजन्मानं ध्यायंतः संभवंतीति ततोपीति मनसोप्यनंतरं प्रोक्तो
वित्यहंकारस्य तत्त्वं किमिति नामास्य मनसोर्ध्वं बुद्धेश्चावस्थानमित्याशंक्योक्तं सकलात्ताणं योनेर्बु
द्ध्यात्मजन्मन इति स्थूल इति स्थूलेश्वरः छगलेति छगलांडः तदुक्तं स्थूलस्थूलेश्वरौ शंकुकर्णकालंजरौ
वपि मंडलेश्वरमाकोटद्विरंडकपालांडका इति श्रीस्वच्छंदे च छगलांडं द्विरंडं च माकोटं मंडलेश्वरं का
लंजरं शंकुकर्णं स्थूलेश्वरस्थूलेश्वरौ स्थाण्वष्टकं समाख्यातं इति देवयोन्यष्टकमेव पुराधिपभुवनेश्वरं य
त्रतत्त्वथा तदिति देवयोन्यष्टकं तदुक्तं पैशाचं राक्षसं याक्षं गांधर्वं चैन्द्रमेव च सौम्यं तथा च प्राजेशं ब्राह्म

श्री.
ने.लो.
२२

33

षट्कमच्यतेइति एतान्येव बुद्धिगतानि कङ्कभादीनि पुराणानां देवयोनीनां स्थानानि मुख्यान्यवस्थितेर्धामा
नीत्यर्थः अथः पंचाष्टकादिरूपतया वस्थितानां पुनरासाममुख्यानि भुवनानीति भावः अवतीर्यत्यर्थादयो
वर्ह्मोऽज्ञादौ संभवंतीति पुनः पुनः सृष्टिमासादयंतीत्यर्थः अत्रैव निमित्तमाह परमेशनियोगाच्चोद्य
मानात्स्वमायया नियामितानि धत्या च ब्रह्मणो व्यक्तजन्मनः व्यज्यंते तेन सर्गादौ नामरूपैरनेकधा
ब्रह्मणः सर्गादौ व्यज्यंते तेन यातथा स्थूलेन रूपेण व्यक्तीभवंतीत्यर्थः अनेकधेति तारतम्यादिभेदात् न
चैवमप्यामी बुद्ध्यावस्थितेभ्यो भवनेकः प्रथा वइत्याह स्वांशेनैव महात्मानो व्यज्यंते स्वकेतनं एतच्च ५न५
स्वरूपस्थितिपादे देवस्य प्रथेशाक्रांतमित्याह उक्तं च शिवतनाविरमधिकारपदस्थितेन गुरुणा नः अष्टा
नां देवानां शक्त्याविर्भावयोनयो योनयः देवानां पिशाचादीनामाविर्भावो व्यक्तिः तेन शक्तिव्यक्तिरू
पाद्दिविधयोनय इत्यर्थः तत्र बुद्धीशक्त्यात्मनामासामवस्थितिरथ स्थूलव्यक्तात्मनेति तदाह तत्र भागाः
पुनरेषामथः प्रभूतात्मकाः प्रोक्ताः भूतात्मकाः स्थूलरूपाः तदेव दर्शयति चत्वारिंशत्तल्पापभोगादि
स्थायिकानि भुवनानि चत्वारि दितिलक्काद्यादिभेदात् तत्र यथैषां तल्पापभोगादित्वमस्ति तत्कथ्यते।
गुह्याष्टका षष्टकं पंचकं तथा भेद इत्याशंक्याह साधनभेदात्केवलमष्टकपंचकं ज्ञेयाक्तानि तेषु सा
पतिरेव प्रभुः स्वतंत्रेंद्रियो विकरणात्मा साधनभेदमाह एतानि भक्तियोगप्राणायामादिगम्यानि
तज्जन्मयोगेन ततोऽपि देवयोन्यष्टकं लभ्यते प्राणायामादावेतत्स्वेचादौ आदिशब्दालोकधर्मिमा

थकदीक्षादि एषां चैवं व्यक्तीभावः किंस्वयमित उतकस्याप्यधिष्ठानेनेत्याशंक्याह तेष्वित्यादि पिशाचादिषु
स्वतन्त्रैरिन्द्रियैर्यत्नादेव विकरणत्वात्स्वेच्छाधीनेन्द्रियाद्यधिष्ठातारित्यर्थः यदुक्तं तत्रैव इच्छादीनानि पुनर्विक
रणमत्तानीति नन्वसामान्यविशेषेणैव किं सर्वत्रावस्थानेनेत्याशंक्याह तरतमेत्यादि तत्तद्गतिबुद्धेः
अपि भिन्नक्रमः तेनाष्टापीति योज्यं न केवलमासामेव तरतमभावो यावदन्याणामपीत्याह लोका
नामष्टानां च विषयपरिच्छिन्नकरणानि पिशाचादयो हि व्यवस्थितमपि वस्तु वा पश्यंतीत्याशय ः
न केवमासां प्रति तत्त्वमेकतरतमभावो यावदन्यासामपीत्याह गंधादेर्महदन्तादेकाधिक्येन ज्ञा
नमैश्वर्यं अणिमाद्यात्मकमस्मिन्पैशाचाद्ये विविंचीत गंधशब्देनात्र पृथ्व्या अभिधानं कार्यकारण
योरभेदोपचारात् एकाधिक्येनेति तत्पैशाचे याद्दशमैश्वर्यं ततोपि द्विगुणं राक्षसे यावद्ब्राह्मे अष्टगुण
मित्यर्थः अत एव दीक्षायामेव शुद्धो यतित्वमित्याह ज्ञानैश्वर्याश्रयेषु द्विसार्धपर्यष्टकेन्द्रियैः एव
मिति बुद्धेर्वेदे निखिलेज्यानादिष्टं भित्तमिति अत एवोक्तं पर्यष्टकेन्द्रियैः सार्धमिति न केवलमत्रैव
योन्याष्टकमेवास्ति यावदन्यदपीत्याह क्रोधेशाष्टकमानीलं संवर्ताद्यं ततो विदुः तेजोष्टकं बला
ध्यक्षप्रभृति क्रोधाष्टकात् अक्षतादि ततो बुद्धेर्योगाष्टकमुदाहृतं स्वच्छंदपामनेतत्त्वसोमेश्रीकं
ठमेव च ततो मायापुरं भूयः श्रीकंठस्य च कथ्यते तेन द्वितीये भुवनं तयोः प्रत्येकमुच्यते ततो मायापुरं
देव्यायया विस्मयधिष्ठितं प्रतिकल्पं नाम भेदैर्भण्यते सा महेश्वरी उमापतेः पुरे पश्चान्मात्रभिः पति।

श्री·
ते·लो·
२५

विचारिते श्रीकंठरूपवपरयमूर्त्तौ समापत्तिरुच्यते अनीलनीलोत्पलाभे तदुक्तं संवर्त्तस्यैकवीरस्य कृतांतोजनना
शनः मृत्युहंता च रक्तारो महाक्रोधश्च दुर्जयः नीलोत्पलदलाभानि तेषां वै भुवनानि तु इति क्रोधनाष्टकादि
ति तदूर्ध्वमित्यर्थः तदुक्तं क्रोधेश्वराष्टकादूर्ध्वं स्थितं तेजोष्टकं महत् बलाध्यक्षो गणाध्यक्षस्त्रिदशस्त्रिपुरां
तकाः सर्वरूपश्च शांतश्च निमेषोन्मेष एव चेति तत इति तेजोष्टकादनंतरं तदुक्तं अकृते च कृते चैव वैभवं
ब्राह्ममेव च वैष्णवं तथा कौमारं सौमं श्रीकंठमेव चेति तथाह्योव्यतिरेके मूलशक्ति प्रकृतौ यदुक्तं तत्रयो
गाष्टके प्रधाने चेति योगाष्टकपद इति अपरेण रूपेणोक्तं भूय इति परेण रूपेण तयोर्विस्त्रमा श्रीकंठयोः
तत्रेति हृदयनिर्धारणे प्ररमित्यर्थाद्वितीयं एवं विश्वाधिष्ठाने हेतुभूर्णपते सा महेश्वरीति तदुक्तं ततःसासा
द्भगवती जगन्माता व्यवस्थिता उमाख्या मेया विश्वस्य विश्वयोनिः स्वयंभवेत्यादि कलेशूर्वे जगन्माता ज
गद्योनि द्वितीयके तृतीये शांभवे नाम चतुर्थी विश्वरूपिणीत्यादि मध्ये कात्यायनी तिरोहितेति विविधै
र्नामपर्यायैः मातृघ्राणं तु भक्तानां वरदा भक्तवत्सला पूर्वमेवावतीर्णासि विंध्यापर्वतमूर्धनि संते
पश्चादित्युमा प्रणानेनंतरं ननु श्रीकंठस्य भूयः पुरं कथ्यते इत्युपक्रमस्य कथमुमापतेरित्युक्तमित्याशंक्या
ह श्रीकंठ एवेत्यादि कास्ता मातर इत्याशंक्याह ब्राह्मी पौस्कंदजा हारी वाराही ऐंद्री सविच्चिका पीता
शुक्ला पीतनीले नीलाश्च रक्ताश्च ताः क्रमात् अग्नीशसौम्ययाम्याप्यपूर्वनैर्ऋतगास्तु ताः श्रेशानमातृ
वेलोके याज्ञाता यवतापिताः तदुक्तं ब्राह्मी कमलपत्राभा आग्नेय्यां दिशीति शांतेरोत्तरसंकाशा॥

34

तैशान्यां तु वरानने माहेश्वरीति कौमारी पश्चिमे भागे दिग्भुक्तरस्यामिति स्निग्धनीलोत्पलनिभा हारकेउ
रमण्डिता दक्षिणस्यां दिशि तु माउपास्ते परमेश्वरं वैष्णवी चेति विख्यातेति नीलजीमूतसंकाशा सर्वाभ
रणभूषिता नैऋत्यां दिशि वामे ज्येति च ब्रह्मेशेनेति ननु सर्वे सविकया तदुक्तं नत्वं जगन्निहितादेवं सर्वभाव
समन्विते ब्रह्मेशेन मातृघे लोकं ब्रह्मणा चावतारिताः ब्रह्मराणं च यथार्थायमान ब्रह्मणो हिताय चेति न चे
यदेतत्पवासां व्याप्तिरित्याह स्वस्थं दासत्वाः परास्तान्याः परेभ्यो ऽस्मिन्नवस्थिताः स्वस्थं देतानि चैवं तत्समर्थय
मुक्तायतः परेभ्यो ऽस्तीति उन्मनाथास्मिं उमेति परमशिवाभिन्ना परापरमेश्वरीशक्तिः तदुक्तं स्वस्थंदा
स्याः परास्तान्ये परेभ्यो ऽस्मिन्नवस्थिताः स्वस्थंदे पर्युपासीनाः परापरविभागतः उमा वै समयाभ्युत्तानाम
रूपविपर्ययैरिति उमापतिप्रदेशोर्ध्वे स्थितं मत्स्याष्टकं परं शार्वाधिकं यस्य मूर्तिर्धरायां याजकां ततः ता
भिरीशानमूर्तिर्यो समेरोः संप्रतिष्ठिता श्रीकंठस्फटिकाशेसा व्याप्ता तन्वष्टकै जगत् ये योगेश्वराणं शोभा
संयाताः पर्युपासते तदुक्तं उले हृष्टैवमुक्तं देवताहितत्रयात् मूर्त्यष्टकमिति तदधिष्ठानरूपमित्यपरस्य प
रापरस्य च पूर्वमुक्तत्वात् यस्येति मूर्त्यष्टकाधिष्ठानतः शार्वादेर्यास्य मूर्त्यष्टाभ्यो मूर्तिभ्यो मध्यात् सगु
णमिति मन्त्रादिहृति प्रधानेनम परा हृदयरूपं तन्मण्डलमिति श्रीश्रीकंठागुक्तं मुक्ता दैवा इति संज्ञा व्यादि
कभेणलब्धकेवल्याः ननु यदि नाम योगस्य यदंत प्राप्तौ सामर्थ्यमस्ति तत्कथमस्याधारायत्तत्वमा
मिपुक्तेत्याशंक्याह गुणनामा धरोत्तर्या कुण्डाग्रभुद्धव संस्थितेः तारतम्याच्च योगस्य भेदा फलद्विविध

श्री: ने.टी
३५

35

ता ततो भोगफलावाप्तिभेदाद्भेदाय उच्यते ग्रायत्रैतत्र्यादिति गुणप्रधानभावात् शुद्धत्वेनिर्बीजत्वात् अशुद्धत्वे
मबीजत्वात् तारतम्यादिति मृदुमध्यादिमात्ररूपत्वात् फलविविचेजितत्वशाभिरूपायेनायंभेदः कस्यचि
योगस्याधोर्ध्वं तत्तेषु शासितिमित्तमन्यस्यचायथार्थेष्विति मर्सेष्टकोपरिष्टात्सशिवाष्टादशोदिताः वा
मायेकशिवांतास्ते अंगुष्ठमात्राः सतेजसः तदूर्ध्वं वीरभद्राख्यो मंडलाधिपतिः स्थिताः यत्रतत्साधुत्पमापन्न
सतेनसहमोदते ततोऽङ्गुष्ठमात्रांते महादेवाष्टके भवेत् सतेजस इति सूर्यकोटिसमप्रभाः तदुक्तं वामो
भीमस्तथोग्रश्च शिवः शार्वस्तथैव च विद्यानामपि कस्यैव एकवीरः प्रचंडधृक् ईशानश्चाप्युमाभर्ता अजेशा
नंतएव च तथाएकशिवश्चैव सशिवाष्टादशस्मृताः सर्वे अंगुष्ठमात्रा सर्वांगाः सूर्यकोटिसमप्रभा इति तदूर्ध्व
मिति तत्स्थेनैव शिवपरामर्शः ततइति वीरभद्रमंडलादप्यनंतरं तदुक्तं महादेवो महातेजा वामदेवो भवो
द्भवो एकपिंगलेशानभुवनेशपुरःसराः अंगुष्ठमात्रसहिता महादेवाष्टके शिवा इति एतद्देवोपसंहार
ति त्रुटित तत्त्वमिदे प्रोक्तं देवयोन्यष्टकादिताः महादेवाष्टकं तत योगाष्टकमिहोदितं तत्र श्रीकंठ उक्तं यत्र
स्थैवोमापतिस्तथा मूर्तयः सशिवा रुद्रा महादेवाष्टके वपुः एवंविधे च त्रुटित तत्त्वे योगाष्टकमध्ये यदष्टम
श्रीकंठे भुवनमुक्तं तदधिष्ठाता च यः श्रीकंठनाथ उक्तः तस्यैवायमुमापतेरारभ्य सर्वः प्रपंचः समुक्तं तस्या
वेत्यादि वीरो वीरभद्रः तदुक्तं सर्वेश्वरानधिष्ठाय श्रीकंठकारणेच्छया एकः स बहुभीरूपैरास्ते इति नि
केतनमिति उपरिष्टाच्चयोयस्य प्रकृतेर्गुणसंज्ञिते तत्त्वेन त्रितत्संस्था गुणाः प्रभवन्ते धिये गुणसंज्ञितंत

त्रैगुणतत्त्वमित्यर्थः ननु प्रकृतेर्महानित्युक्त्या प्रकृत्यनन्तरं तत्कार्यभूतं बुद्धितत्त्वमन्येत्युक्तमिति कथमिहानन्त
गुणतत्त्वमुच्यत इत्याशंक्याह न चेत्यादि नशब्दो हेतौ संतत्त्वा इत्यपरस्परांगांगिभावेन वैषम्यापन्ना कार्य
जननोन्मुखा इत्यर्थः प्रकृतौ हि तेषामविशेषेणावस्थानं यदुक्तं सत्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिरिति
न च वैषम्यमनापन्नं कारणं कार्यं जनयेत् बीजं हि जलादिसंपर्कोच्छूनतामापन्नं सदंकुरमुत्पादयेन्नान्य
था तथा ते हि मूलस्यादपि तदुत्पादः स्यात् तदाह न वैषम्यमनापन्नं कारणं कार्यं जनयेत् अत एव वैषम्य
मनापन्ना प्रकृतिः कथं बुद्धिजन्मनि कारणं स्यादित्याशंक्याह गुणसाम्यात्मिका तेन प्रकृतिः कारणं भवे
न्न तेनेति वैषम्यापत्तिभावेन तद्वशं प्रकृतिकार्यं तत्क्षोभरूपं गुणतत्त्वमपि प्रकृतिः किं क्षोभं विना जन
येन्न वा तत्राद्ये पक्षे बुद्धितत्त्वमेव तथा जनयतु किमनेन कल्पितेन गुणतत्त्वेन प्रथमसृतिक्षोभेन तस्यापि क्षोभः
किं क्षोभान्तरे सत्यसतीत्यनवस्था स्यात् येन न गुणतत्त्वं नापि बुद्धेर्जन्म सिद्ध्येत् तदाह नन्वेवं सत्यपि संक्षो।
भं विना तान् विषमान् गुणान् कथं सृजति तत्राद्ये क्षोभे स्यादनवस्थितिः नन्वभवेदयं दोषः किंत्वसांख्यस्य न
पुनरस्माकं न हि नाम जडं कारणं क्षोभं विना कार्यमेव जनयितुमलं लोके बीजांकुरादौ तथा दर्शनात्
तदाह सांख्यस्य दोष एवायं एवकारो भिन्नक्रमः तेन सांख्यस्यैवेति यद्वा तस्यापि नायं दोषो यत्नेन सता।
एव तत्त्वास्ते गुणा अव्यक्तस्वरूपमिष्टं अन्यथा कथं तत्कार्योत्पादः स्यात् अत एव प्रसवधर्मीत्युक्तं तदाह
यदि वा तेन ते गुणाः अव्यक्तमिष्टः ननु यद्येवं तत्त्वस्य सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिरिति कथं संगता।

क्षेतेसाशंक्याह सामर्थ्यतस्मात्मात्रं नवेतरत् सामर्थ्यं पुनरवयवानां मेयमात्रत्वं तच्चतेपि समस्यार्थितयाभ्युदितत्वमे
वकेवलविवक्षितं ननुतिमरदित्त्वथलादविशेषेणावस्थानेन तु यातेहि यथोक्तदोषावकाशात्माबाधः स्यात् न
नं संख्यानो कश्चिद्दोष उक्तः किंतु गुणतत्ववादिनामिदेसाशंक्याह प्रसाकेतत्स्वतेशातथेच्छातो भसंगते
ग्रव्यक्तंबुद्धितत्वस्य कारणं क्षोभिताद्गुणाः इहतावज्जडं कारणं तत्ततामनापन्नं सत्कार्यं जनयितुमेवालं
तदुक्तं न चास्य तच्चतापन्नावपि क्षोभांतरमपेक्षिणीयं ईश्वरेच्छानन्तथाभावात् न च तासं ततेऽणकार्यकार
णभाव एव स्यादितिरोभविष्यतीति निराकर्तुं अतश्चास्मद्दर्शने प्रकृतितत्वाधिष्ठातः स्वतंत्रस्येश्वरस्य तथा
स्वतंत्रैवेयमिच्छा तथात्वमव्यक्तं क्षोभिताद्गुणाद्गुणतत्वात्मतां यातं सद्बुद्धितत्वस्य कार्यं तत्सव
समर्थमित्यर्थः ननु यद्येवं तदीश्वरेच्छातः स्वयं सदव्यक्तं बुद्धितत्वमेव जनयतु किमेतदपरिकल्पितेन
प्रतिपत्तिकारिणा गुणतत्वेनेत्याह ननु तत्वेश्वरेच्छातो यः क्षोभः प्रकृतेः परः तदेव बुद्धितत्वस्याकिमन्यैः
कल्पितैर्गुणैः एतदेव प्रतिविधत्ते नैनकारणत्वाद्रूपपरामर्शाविरोधि यत् क्षोभांतरं ततः कार्यबीजो
च्छूनांकुरादिवत् तद्धि नाम कारणमुच्यते यत्क्षोभापन्नावपि तद्रूपतापरामर्शमेवावरुंध्यात् उच्छूनमा
पि हि बीजं बीजमेवमुच्यते तेन तत्क्षोभरूपमपि गुणतत्वं कारणतत्परामर्शमवरोद्धुं समर्थं तत्र यतोपि
कथं चिन्महत्त्वे क्षानपायात् अतश्च गुणतत्वं नाम न प्रकृतितत्वाति रिक्तं तत्त्वांतरं किं तु तस्यैव कार्यजा
ननोन्मुखत्वलक्षणं रूपांतरमिति तत्सहितत्वांतरत्वे सप्तविंशतत्वानि स्युरिति षट्त्रिंशत्तत्वसंख्यानियमा

प्रेणाख्यानिपार्वति पृथिव्यादिभ्यांतानिश्रयादित्येषेत् एतविंशतितत्वानित्वलाघ्याप्यवस्थितः प्रधाने
नमितितयाप्रकृषः पंचविंशकश्चायपिविज्ञेयेत् एवंहिप्रधानेपंचविंशेस्यात्पुरुषश्चषड्विंशकश्ति न
स्मायथामायथाग्रेहितत्वात्मनाहेविर्थ्यतथाप्रकृतेरपिलव्यात्त्वथत्रूपतयेत्यवर्गातन्वयेनसर्वेमेतत्संस्था
त् त्रुद्धितत्वंतसर्वस्यैवोद्वेकोदत्तंतमेवततोविलक्षणंबीजादिवोंकुरश्तितत्कार्यमेवनतकारमणमयी
त्पश्वप्रमेतत्वात्रुद्धिकारणंगुणतत्वमेगीकार्यं एवंस्वतः त्वआयवगुणाः प्रकृतिविंतिप्रभिदधतोपि
सांख्यस्यनदोषावकाशश्तिप्रकाशितं तथातेहिगुणानामतत्वमपिपूर्वंवक्तव्यमन्यथातत्वमेवंकि
मपेत्तस्यात् अतएवात्रबीजोक्तनांकुरांगदिवदिसपवस्थात्रयमेवदर्शितं एवंगुणतत्वंसाधयित्वातदं
तर्वर्तिभुवनजातमपिदर्शयति क्रमात्तमोरजः सत्वगुणोंपंक्रयः स्थितः अशीतिशाक्रयस्त्रिंशत्ततस्त्रि
शाश्चविंशतिः सवत्रागघोरबलतः क्रोडंतोदैशिकोत्तमाः त्रिनेत्राः पाशनिर्मुक्ताःस्तोत्रानुग्रहकारिणः
तमोरजःसत्वेश्तिसमहारः तत्रक्रं प्रथमंतमसः पंक्तिरुपरिष्टाद्यवस्थिताः तेषान्नामानिकथ्यंतेय
थावदनुपूर्वशः शिवः प्रभुर्थामदेवश्चरुद्रश्चैवप्रतापवान् मन्त्राख्योत्तमोभीमः करालः पिंगलस्तथा
महेंद्रोदितश्चैवप्रतोदोदत्तएवच ˜˜˜˜ वरश्वविख्यात एवचकटंकटः संवुहर्त्ताचनारीशःश्रुतश्च
रवेदएवच यजुर्वेदः सामवेदस्त्वथर्वःसशिवस्तथा विरूपात्तस्तथाज्येष्ठोविप्रोनारायणस्तथा नंदी
दरोयमोमालीगहनेशाश्चपीडनः प्रथमापंक्तिरुद्दिष्टारुद्रैर्विंशतावृता रजसश्चापरिष्टाद्द्वितीया

श्री॰
ने॰ लो॰
३२

37

पंक्तिरुच्यते शुक्रो हासः सुहासश्च लोकान्तः कृष्ण एव च सहोत्र एकपादश्च रुद्रश्चैव शिवेश्वरः गौतमश्चैवयो
गीशोदधिवाहुस्तथापरः ऋषभश्चैव गोकर्णो देवश्चैव गुहेश्वराः गुहेशानः शिखेशीव जटेमाली तथोग्र
कः भृगुः शिखी तथा शूली स्वगतिश्च सुपालनः अट्टहासो दारुकश्च लोगुलिश्च त्रिदंडकः भावनश्च त
था भाभो ल्लकुलेशस्तथापरः त्रिंशद्रुद्राः समाख्याता द्वितीया पंक्तिरुत्तमा सप्तसप्तोपरिष्टात्तत्तृती
या पंक्तिरुच्यते देवारुणो दीर्घबाहु रतिभृत्तश्च सुलोचनकाः सद्योजातस्तथा षष्ठीषस्त्वेरश्वतराननः वक
पाणिश्च हरसीतस्त्वर्धनारीश एव च संवर्तकश्च भस्मीशः कामनाशन वचकपाली भूर्भुवश्चैव वषट्का
रस्तथैव च वौषट्कारस्तथा स्वाहा स्वधा च परिकीर्तिता एवं विंशतिरुद्रास्तु पंक्तिरेषा तृतीयकेति इय
दंतं भुवनानि संकल्पयति त्रुडे श्वगुणपर्यंतमुभेसमाधिकेशते रुद्राणां भुवनानां च समाख्यातोन्यत दे
तरे त्रुडेरिति कार्यप्रपंचरूपायाः तेन एसीतमादारभ्य गुणतत्त्वपर्यंतं समाख्यातोन्यथा संख्यायाश्च भुवनेता
भुवनानां समाधिकं शतं भवेत् तथा हि पृथिव्यामथस्तात्पथनंतसंकं भुवनमतः कालाग्निकूष्मांड
हाटकब्रह्मविष्णुरुद्राणां षट् बहिः शतरुद्राणां शतं तदधिष्ठातृवीरभद्रस्य चैकमित्यष्टोत्तरशतं अ
मत्वेतदधिष्ठातृवीरभद्रस्य गुह्याष्टकस्य चेति नवभुवनानि तेजस्तत्त्वे शिवाग्ने रतिगुह्याष्टकस्य चे
ति नव वायुतत्त्वे प्राणस्य च गुह्याङ्गुष्ठतराष्टकस्य चेति नव शुकाशतत्त्वे आकाशस्य पवित्राष्टकस्य चे
ति नव तन्मात्रेषु मूर्तीनामष्टौ कर्मेंद्रियाधिपानां पंच ज्ञानेंद्रियाधिपानां पंच मनसि सोमस्यैकम्

प्रहेकारेद्देकारस्यस्याएवष्टकस्यचेतिनव वुंड्रोदेवयोनिकोथतेजोयोगाख्यानिचत्वार्यष्टकानीतिह्याविं
शत् गुणतत्वेचपंक्तिरयमिति अत्रपुनर्विद्यानिपोषाश्च्याह् योगाष्टकेगुणस्कंदेप्रोक्तेशिवतत्वेनोगु
नः गुणस्कंधेगुणतत्वेतद्भु यमेवपठतियोनीदलीत्वगोणस्कंदेस्सर्वेयायाथातारः प्रकृततत्त्वविभुर्विवि
वान्हविग्रहः क्रमवशान्नेतोदेवीकरणान्यणिमादिगुणाः कार्याणि प्रत्ययप्रपंचस्य प्रमत्कारुत्वना
गुणाश्चसत्त्वादयोमीमांसाथर्मत्वानविरागानैश्वर्यंतत्फलानिविविधानियच्छंतिगुणेभ्योभीपुरुषेभ्यो
योगयातारः तेभ्यः परेताभुवनेसत्त्वादिगुणामनस्यदेवस्यसकलतत्त्वाध्येक्ष्मात्तःभर्तः श्रीकंठना
थस्यप्रत्ययप्रपंचइतिविपर्ययादिः पंचाशदायः प्रमीमांयोगयाद्गुणेमहत्तत्वादीनां पतत्रिसोथा
त्वेयत्परेभ्योपिप्रयच्छंतीतिपरत्वस्मृंस्स्य नन्वेभ्योपरेभुमवस्थानेनास्यकिस्यादित्याशंक्याह् येनो
मागुहनीलब्रह्मस्मभुहत्ताहत्ताधिभुवनेषु गुहद्रूपिणाशङ्काप्राग्व्याधिष्ठानिभूतानि नीलोवि
त्वः गुहद्रूपिणेपत्यवर्षमात्मिकयेत्यर्थः अधिष्ठान्यधिष्ठितानि तत्तदधिष्ठानमेवव्याचष्टे उपसं
जिहीर्षुर्विहयश्चचत्वराननपेकत्ते समाविश्य इत्थाचत्वारोलोकांत्वनलोकान्निर्मिणोतिपुनः य
स्येच्छातः सत्त्वादिगुणशरीराविसृजतिरुद्राणीप्रजकल्पारुद्राणावेदीतत्रेज्यतेनकालेन पशु
पतिर्विद्येपेंड विविंचैरपातउपलभतेदेवैः गंधर्वयक्षराक्षसपितृमुनिभिश्चित्रितास्तथायागाः
समाविशत्यधिष्ठाय इत्येत्यर्थोकालाग्निरूपतया रुद्राणीउमादेवीप्रजकल्पायोगिनीमूर्तिःवेदी

श्री॰
तं॰लो॰
३८

38

क्रियाशक्त्यात्मा पीठिकान्तेष्विति तेषां पशुपतिरित्यर्थात् हाटकलिंगरूप॰ गुणानां यत्स्वं साम्यं तदव्यक्तं गुणाधतः क्रो
धेशचंडसंवर्त्तज्योतिःपिंगलसूरकौ पंचान्तकैकवीरौ च शिखोदश्चाष्टमश्च ते यत्साम्यमिमस्तत्त्वमतयावस्था
नेशतत्पदाव्यक्तमित्युक्तं इह सर्वेषु भुवनेषु रागाणामादिग्रहणेनेव शक्तौ तेपि संग्रहेत्यकं ठैनेव पाठेयमाशयो
यदत्र बहूनि शास्त्रान्तरेषु समेकसानि पाठान्तराणि संभवन्तीति श्रोतृणामाभूत्संमोह इति तदुक्तं श्रीकरो
क्रोधेशचंडसंवर्त्तज्योतिःपिंगलसूरकाः पंचान्तकैकवीरेश शिखोदाख्या महेश्वरा इति श्रीनंदिशिखायामपि
श्रेष्ठो भुवनपालाय क्रोधेशश्चंडसंज्ञिकः संवर्त्तः पिंगलो ज्योतिस्तथा पंचान्तको विभुः एकवीरः शिखोद॰
श्चाष्टमाः परतः स्थिता इति अत्रापि शिवतनावुक्तं विशेषं दर्शयति गहने पुरुषनियाने प्रकृतिर्मूलं प्रधान
मव्यक्तं गुणकारणमित्येते मायाप्रभवस्य पर्यायाः नन्वेवमभिधानानामत्र पृष्टेनो किं निमित्तमित्याशंक्या
ह यावन्तः देवताः सहजा योगीहकमलोपदिश्यचिताः ते सर्वे च विनिहिता रुद्राश्च तदूर्ध्वभोगभाजः मूलविह
न विलीनैः करणैः केचिन्न विकरणकाः यतो ऽत्र सर्व एव देवताः रुद्रा वा निहिताः सन्तः केचित्स्थूलादिरूपैः
करणैस्तदुक्तं भोगं भुंजते केचिन्न विकरणा एवेति सहजत्वाणवः श्रागीहकैकामसायोगिनो मूलादिरू
पत्वमेव व्याचष्टे प्रकृत्याधिष्ठानतया कृत्याशक्त्यानिस्फुटातिप्रतिनियतविषयभोजि स्फुटानि शास्त्रेति
हृतानि भगवानिमहाप्रलये सृष्टौ नोत्यादितानि तीलानि इच्छाधीनानि पुनर्विकरसंज्ञानि कार्यमप्येवं
कृत्येशश्चाघालोचने प्रतप एवगाथिर्योरिविशिष्टवृत्तित्वे हेतुः प्रतिनियतविषयभोजीति स्पष्टावमन्याद॰

तथैव लीना एवेति इच्छाधीनानीति स्वात्माधीनानीत्यर्थः अत एव श्रीकंठादीनां स्वतंत्रेश्वरत्वं यदुक्तमेवैव तेषु मा-
पतिरेव प्रभुः स्वतंत्रेश्वरो विकरणात्मेति एवमिति मूर्छादिभेदाश्च तथा पुंस्त्वे नवाष्टनवकं सिद्धयोऽष्टौ च त-
स्त्रनः तावत्य एवाणिमादिभुवनाष्टकमेव च तावत्यो नवाष्टौ च तदुक्तं अंबा च सलिलौघा वृष्टिः सार्धेन
तारयाः सुतारा च सुनेत्रा च सुमारीच ततः परं उत्तमांभसिका पंतुष्टयो नव कीर्तिताः तारा चैव सुतारा च तार-
यंती प्रमोदिका प्रमुदिता मोदमाना रम्यका च ततः परा सदाप्रमुदिका चैव सिद्ध्यष्टकमुदाहृतं अणिमा
लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरेव च प्राकाम्यं च तथेशित्वं वशित्वं यदुदाहृतं यत्र कामावसायित्वमणिमाद्यष्ट-
कं स्मृतमिति तुष्ट्यादीनां किंरूपमित्याशंक्याह अत इति तत्त्वज्ञायाः संतोषस्तुष्टिरंभसा हेयोपाधीययोः
सिद्धिः तथैतदस्माद्ग्रन्थमेवेत्याह तथा चोक्तं हि कापिलैः तदाह आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपादानका-
लभा``ख्याः पंचविषयोपरतोऽर्जनरक्षासंगमेस्त्ययविघातैः ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्रा-
प्तिः दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोक्तः त्रिविधः आध्यात्मिका इति अनात्मरूपे प्रकृत्यादौ भवंतीत्यर्थः तत्र प्र-
धानमहदादिरूपेण तथाष्टविधा प्रकृतिरेव विशेषान्निमित्तं भोक्तृत्वाय व्यवस्थितो योगिनः प्रकृत्याख्या
तुष्टिः एवं च प्रकृतेरविशेषात्सर्वदा सर्वस्याश्च सर्वस्या मुक्तिः स्यादिति यथास्वमुपादाने भावनाशुद्ध्यादेः
स्यादिति तदेव विश्वकारणमिति पृथिव्यादावुपादानमेव भोक्तृत्वाय व्यवस्थितमुपासनाख्या एवमपि
कालमपेक्ष्य भावानामुत्पत्तिरिति स एव विश्वकारणमिति तत्रैव भोक्तृत्वाय व्यवस्थितः कालाख्या एवमपि भा

श्री·
ने· लो·
२५

39

णविशेषात्फलविशेष इति तेषामेव विश्वकारत्वमिति तैरेव भोक्तृत्वाद्यवस्थितो भागाख्यमिति चेन्न सः पंचेतिवा
एवविषयोपरमस्य पंचहेतुत्वात् तेचाज्ञेनादयः सर्वस्य स्वार्थविषयेषु प्रवृत्तिः नचतेभ्यः कदाचिदपि तद्भवे
त् तद्विषयाणामर्जनादौ यतयेयतमानस्य पुंसः परं कष्टमेव एवमप्येषामाकस्मिकः स्वयमेव संतयश
तिमहत्कष्टे नचैतत्परोपज्ञातं विनासिद्धेदिति काष्टाकष्टतरं तदेषामेव दोषदर्शनाभ्यासमवलेव
मानस्य योगिनः पंचेति न वा बाधास्तत्त्वद्वयः क्रमेणोक्ताः अनेन च पाठेनैव मीश्वरकृत्यः सिद्धितो यदस्यथा
नवानेन तदृष्टीनां भुक्ते दैवेनैवोपादनं न स्यादिति कृहः प्रत्यक्षादिप्रमाणव्यतिरेकेण स्वयमेव तत्तद्दर्शविषयः
प्रत्ययः शास्त्रः स्वयमेव मप्रतिपन्नोऽतत्तैव पौनः पुन्येनाभ्यासः एवां पंच प्रत्यनीकाः ऽःखत्रयं संदेहो दोभागयंचे
ति तत्र ऽःखत्रयस्य शास्त्रान्तरेऽदृष्टरूपा यैर्विद्या तेकृत्वा कल्याणमित्रपरिदयाश्च संदेहस्य दस्यदानेन च दो
भागस्यमपाकृत्य पूर्वेषां त्रयाणां मन्यतमेन साधयंती स्वष्टो सिद्धयः तारायाः क्रमेणोक्ताः न तु सर्वेषां प्रवि
शेषेणैताः किं न स्युरित्याशंक्योक्तसिद्धेः पूर्वोक्तशास्त्रविषय इति पूर्वो विपर्ययाशक्तितदृष्टिलक्षणः अंकुशा
निरोधकाविनात् तेनाविशेषेण सर्वप्राणिषु सिद्धीनामप्रवृत्तिरिति अणिमाद्यर्थं तत्त्वमिवः पंचक्रयोगुरु
शिष्यगाः तत्रापि त्रिगुणक्रयायोगात्त्रिकमुदाहृतं नात्रीविद्याष्टके चार्थ्य पंचानीनं भस्यादिशद्धिकं तत्रा
पीत्यपि शब्देन न केवलं गुणत्रैरूप्यं गुणत्रययोगितया त्रिकमुक्तं यावद्दिक्त्वाद्यभिहितं तदुक्तं ग्रंथान्ते
गुरुशिष्याणां पंक्तित्रयमतः स्मृतं मस्करी पूरणः कृन्तः कपिलः काश्यपश्च सनत्कुमारो गौतम वसिष्ठो

शाकास्तथा कश्यपोनामकेतश्चगालवोमौनिकस्तथा शाकल्यस्तुसमाख्यातोइवीसःपरमोमुनिः वाल्मीकि
श्चगुरुश्रेष्ठः सपराशरगालवः पिप्पलादश्चसौमित्रोवायुपुत्रोभंतकः मस्कर्यादिभदंताद्याहृष्टाहृष्टस्यवादिनः
द्वाविंशतिगुरुक्रमः प्रथमापंक्तिरिष्यते जक्कमरणविंदुमुनिस्ताहंस्वैषैवच ध्यानाश्रयोथदीर्घश्चहेलाजरा
दपवच अगास्त्यावसभौमश्चउपाध्यायश्चकीर्तिताः शुक्रोभृगुर्वेगिरावामोजमदग्निसुतोधगः स्थूलशिराबा
लखिल्योमतंगाश्चेतिकीर्तिताः वसिष्ठोयाविशुद्धश्चशिवश्चाकरपात्रगाः जिह्वादिवारुपर्यंताद्वितीयापंक्ति
रिष्यते हरोजेंद्रीप्रेतादश्चयमरेशश्चतत्र्थकः कालपिंगीशाकरुद्रश्चरुद्रजिह्वाप्रभः शिवः यमः क्रूरश्चविख्या
तोवेगाधरउमापतिः भूतेश्वरः कपालेशः शंकरश्चतथैवच अर्धनारीश्वरश्चैवपिंगलश्चतथापरः महाका
लश्चसेवर्तोमंडलीत्वेकवीरकः तथाचान्यश्चविख्यातोभारभूतोश्वरोध्रुवः जिह्वादिवारुपर्यंताअष्ट
यः पंचविंशतिः हरादयोध्रुवांताश्चगुरवोविंशतिः स्मृताइति अत्रचपंक्तिद्वयेगुरुशब्दोपादानान्मध्य
मायांपंक्तौशिष्याएवेत्यर्थसिद्धं नाडीरूपश्चनाविद्यास्तदधिष्ठातृदेवताइत्यर्थः तदुक्तं इडाचवेदिणी
चैवशांतिः शांतिकरीतथा मालाचमालिनीचैवस्वाहाचैवस्वधातथेति नवनाडयधिष्ठातृदेवतानांप्र
स्तावसानेकिंतिमित्तमित्याशंक्याह प्रेतिनादमयीशक्तिः प्रसराख्याचयत्स्थिता चेवयारणोययः
स्मात्तुसवाधिष्ठातृविमर्शकवितरूपनादणशब्दादिव्यपदेश्येवनदतिस्वात्मभेदेनपरामृशतिइतिनाद
स्वात्तेश्चात्मपरकार्त्स्न्यलक्षणोविमर्शस्तन्मयीशक्तिर्बहीरूपतयाप्रसरणशीलत्वात्प्रसराख्यास्थिताक्रि

श्री॰
त॰ कौ॰
५०

40

यथाशक्तिविपर्ययेतेन स्थूलरूपेणास्फुरतीत्यर्थः इदमुक्तं भवति चिच्छक्तिरेव हि स्वस्यां तेन आत्मनि च चितात्मरूपता
माभासदेहाद्यात्मतामपि जिघृक्षुः प्रथमं नारीरूपतामियादिति यदुक्तं प्राक् चित्स्येदं प्राणरूढेनात्मेत्या।
यास्थूलतामपि सा नारीरूपतामेत्य देहे संतानयेदिदमिति ननु भवदेवं यदि पुंसः कर्तृत्वं सिद्धं न त्वेव पुन
रतिदुर्लभं यत्तथात्वे स्पृहीवादिवदचैतन्यं स्यादित्याशंक्याह न पुंसः कर्तृता पुमान्कर्तुः कारणत्वं च संस्थिते प
र्वे हि भुजिक्रियाकर्तृत्वायोगाज्ञातृत्वमपि न स्यात् ननु भवद्भिर्जगतां कार्यत्वं साधयितुं पुंसः कर्तृत्वमभ्युपे
येतं तत्सांख्याकं प्रकृतिरेवोद्दिष्टा फुरत्सद्गृहीतेइति किं तेनाचैतन्यापादनेनेत्याशंक्योक्तं कर्तुः कारणत्वं च संस्थि
तमिति कर्तृत्वं नतत्त्वतः पुरुषस्य प्रकृतेः एतच्च समनन्तरात्मिकएव साधयिष्यते तत एवाचयार्यं ननु यद्यचैतन्या
त्पुंसः कर्तृत्वं नाभ्युपेयेत तन्न तथात्वेपि तस्यापरमेदित्याह न कर्तृत्वेपि वा पुंसि सहकारितया स्थितेः शेषका
र्यात्मतैव व्याप्यथा सत्कार्यहानितः इह तावद्धि सांख्यैः प्रकृतिः कारणं सा च पुरुषमपेक्ष्य न किंचिदाया
तेः प्राक्क्रियातन्त्वं योगेनैव विश्वात्मा दर्शयितुमनाः यदाहुः पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य
पंग्वंधवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्ग इति तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात्प्रमातपि विश्वात्मना कारणं
तस्य विश्वस्य तद्रूपानुग्रहस्य संभवान्नोपादानरूपं किं तु सहकारिरूपं तथा तेचास्योपादेयतेति विक्रमसहका
र्यात्मता वश्यमेषितव्या अन्यथा सत्कार्यवादो हीयेतेमेव मध्यस्थविश्वात्मतापरिणामादाचैतन्यमेवाय।
तेन न देवं विश्वात्मनो पुंस एव कर्तृत्वमेष्टव्यं येनास्य तद्रूपापग्रहेपि स्वस्वरूपाप्रच्युतेराचैतन्यं न स्यादिति

दाह तस्मात्तदा विद्या कार्ये या शक्तिः प्रकृष्टस्य सा तावंति रूपाण्यापाद्य पूर्णतामधितिष्ठति तथा विधइति।
क्रियाशक्त्यात्मनि स्थूलरूपेता वंतीति नाडीविद्यादिरूपाणि पूर्णतामितिनैवमपि स्वात्ममात्रविश्रांतत्वा।
त् इदानीं प्रकृतमेवानुसरति नाष्टकेर्धकथितं विग्रहाष्टकस्य व्याने कथितमिति सर्वशास्त्रे तदाह
कार्येहेतुः संसर्वविज्ञानसाध्यैकरणानि साधनमिति विग्रहत्वाद्युगाष्टकं भवति प्रत्येकं कार्यं तन्मा
त्रं हेतुरिति वाग्यादीन्द्रियदशकात्मकाकरणं विज्ञानसाध्यत्वेन नैव बुद्धिकर्मेन्द्रियाभिव्यंग्यज्ञानमात्रव्या
पारमात्रेचोक्तं करणेषु अंतःकरणत्रयं साधनमिति सर्वकारणं प्रधानमित्यर्थः विग्रहत्वादिति सूक्ष्म।
शरीराद्यं भकत्वाद्भवतीति सूक्ष्मेन रूपेण स्थूलेन रूपेणैषामकत्वात्परेण च रूपेण माययावस्थानात्वा।
त् भुवने देहधर्माणां दशानां विग्रहाष्टकात् अहिंसासत्यमस्तेयं ब्रह्म ‥‥ गुरोः शुश्रूषा शौचसंतो
षाऽक्रतेति दिशाः स्मृताः प्रत्येकं पवर्गा यांते स्थितेषोडशकं पुनः आरभ्य देहपाशात्स्वपरं बुद्धिगुणास्त
तः तत्रैवाष्टावहंकारस्त्रिधा कामादिका स्तथा पाशाश्वागोत्रकगाणेशावैयेश्वरविभेदितः त्रिविधास्ते स्थि
ताः प्रसिद्धमोत्तमाग्रो परोधकाः विग्रहाष्टकादित्यूर्ध्वं प्रत्येकमपवेत्यर्थाहशाविधस्यापि धर्मस्यार्थे देहपा।
शेगत्याद्याहृत्याप्येतदनेन तद्देहपाशानां सूक्ष्मदेहादभिन्नो विषयशब्दवाच्यानां शब्दादीनां पञ्चानामपि
पूर्वमाख्येयं तदुक्तं शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः विषयास्तु समाख्याताः शोधनीयाः प्रयत्नतः इति
एतस्य यद्यपि स्त्रीस्वर्क्षे देवि विद्यादहंकारादनेन तद्गुक्तं तथापीपिकारषोडशकसाज्ञायेनेवं व्याख्याते

न॰ली॰ ५१

41

शब्दादीनामेव च सर्वतोमुखं परं बंधकत्वं समस्तीति यत्सूक्ष्मस्थूलतयापर्यंततत्त्वोक्तेः पुनस्तेनशब्देनाभि
धानमिति न कश्चिद्दोषः कामादिकाः पाशास्त्रिविधा उदिताः इति संबंधः एवं चात्रावस्थाने हेतुः मोक्षमार्गोपरोध
का इति तदुक्तं कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहः पैशुन्यमेव च जन्ममृत्युजराव्याधिद्वन्द्वद्वन्द्वत्वमानस्तथैव च विषाद
श्च भयं चैव मदो हर्षणमेव च रागो द्वेषश्च वैचित्र्यं ऊपितान्यतिद्रोहिता मायामात्सर्यधर्माश्च अधर्माश्च स्तं
त्रता आगोत काश्च वाङ्मायाणपाशान्निबोधमे देवीनंदिमहाकालौ गणेशो वृषभस्तथा भृङ्गीचण्डीश्वर
श्चैव कार्तिकेयोष्टमः स्मृतः अनंतस्त्रितनुः सूक्ष्मः श्रीकण्ठश्च शिवोत्तमः शिखण्डी चैव नेत्रश्च एकरुद्रस्तथाप
रः विद्येश्वराष्टकान्याशान्लीलाकाले विशोधयेत् नन्विह त्रिविधः पाशा आणवः कार्मो मायीयश्चेति तत्र वि
कारबीजशाकादेः पाशत्वेन यदभिधीयते तदास्तां सहि मायीयस्यैव पाशस्य प्रपंचः यत्पुनर्विद्येशगणानां विद्ये
शानां च पाशत्वमुच्यते तदपूर्वमिव नः प्रतिभासते इत्याशंक्याह यत्किंचित्परमाद्वैतसंवित्त्वात्तत्त्व इंद्रा
त् पराच्छिवादन्यरूपास्त्यतया पाश उच्यते इह खलु पूर्वमुक्तस्वरूपात्मकाशेकमात्रवपुषः परात्पूर्णात् शिवा
द्यत्किंचिन्न तन्नियतमेवास्पदतिरिक्तं तन्निखिलमेव पाश उच्यते बंधकत्वेनैवाभिमतमित्यर्थः ननु परस्मा
प्रकाशादन्यन्नाम न किंचिदेव संभवेन्न इतिरेकेणास्मभानायोगात् यावत्तदेकमात्ररूपतात् तकस्य
पाशत्वेनाभिधानमित्याशंक्योक्तं परमाद्वैतसंवित्त्वात्तत्त्वसंदर्शादिति सहि परः शिवः परमाद्वैतसंविद्रूप
त्वे परमार्थसंदर्शयेन स्वरूपं गोपयित्वा तेन तेन ऊचितेन रूपेण प्रस्फुरितो यतो यं भेदप्रथात्मा मायीयएवम्

लः प्रबलतामियात् न त्वेवं वेदकैकस्वरूपात्पराच्छिवादन्ये वेद्यैकरूपास्तत्कारणादयोज्ञाः यदि पाशा भवेत्
यं तेन तदाल्लो कथं वेदकैकस्वभावात्पराद्रूपाः प्रमातारोपीत्याशंक्याह तदेव पुंस्त्वमादत्ते पूर्णोपि परमे-
श्वरे तत्स्वरूपापरिज्ञाने विशेषेण पुरुषास्ततः इह खलु पारमेश्वराद्रूपाभेदेन पृथक्त्वं नाम वेद्याद्याख्याति
रिति सर्वज्ञोप्यज्ञो भाति तत्र वेदकानां वेद्यानां चाविशिष्टमिति सर्वेषामपि पाशरूपतायां समानः पंथाः एव
मपि तत्स्वरूपापरिज्ञाने पुंसामस्यो न्यमिति शाघः संभवे येनैषामपि वैचित्र्यं तथा हि कस्यचिदेक एव मलः
कस्यचिद्द्वौ कस्यचित्त्रयोपीति एवमपि पाशरूपतायामेषां न कश्चिद्विशेषः परमेश्वरस्य स्वरूपापरिज्ञान
स्य तादवस्थ्यात् एवं च विशेषानेन परामृष्टं किंचित्या यद्युक्तमेव अत एवमनेन तं वेवरोहे पाशजालमनं-
तकमित्याद्युक्तं एवमिह प्यत्रोक्तं यत्किंचित्पराच्छिवादन्यत्तत्सर्वं पाशा एवेत्येवं त्येवं इत्याह उक्ता उक्तास्त्वये
पाशाः पत्ते ज्ञोज्ञलक्षणाः तेषु मिश्रस्ते सर्वे तात्स्वरूपा शोधयन्त्यते भवात् पुंस्त्वरूपं तन्नियन्ति ते तत्रस्थाः श्रीकंठाद
शा हेमाभाः स्मिताः कालतत्त्वेतरसास्ते शिवाः क्रोधादिः षोडशास्त्रस्तं प्रत्येकं परिवारिणः रागो वीतशोभव।
ने गर्वे तेवासिनां पदे पुरं ताम्भु विद्यायां स्याद्धक्तीनवकोज्ज्वले मनोमयं तत्त्वगास्ताश्च वामाद्याः परिकीर्ति-
ताः कलायां च महादेवत्रयस्य परम्युनमं शंकराद्यास्ततोत्तमाः वामदेवस्तथा शर्वस्तथा चैव भवोद्भवो वज्र-
देहाः प्रभुश्चैव दाता च क्रमविक्रमौ सुप्रभेदश्च दशमो नियताः शंकराः स्मृताः इति हेमाभा इति शंकराः स्व
सिता इति शिवाः तदुक्तं हेमाभाः शंकराः प्रोक्ताः शिवाः स्फटिकसंनिभा इति शुद्धोवज्ञाप्रबुद्धस्य प्रशांतः पर।

ने॰ लो॰
५२

42

मात्मा: शिवश्च सशिवश्चैव भवश्चात्र शंभुराट् दर्शितेकालतत्त्वेतु शिवाज्ञेयावरानने इति च वीरेशभुवनमित्य
र्थादष्टसंख्यावच्छिन्नं पुरमित्यन्यदष्टसंख्यावच्छिन्नं तदुक्तं भूतकर्द्ध्वं हरिविहरौ तथा गतत्त्वे निवोधमे संहष्टाः स्वप्रह
ष्टश्च स्वरूपो रूपवर्धनः मनोन्मनो महावीरो वीरेशाः परिकीर्तिता इति कल्याणः पिंगलो बभ्रु वीरश्च।
प्रभवस्तथा मेधातिथिश्छेदकश्च दशाहकाः शास्त्रकारिणः पंचशिष्टास्तथाचार्या दर्शितेमेवव्यवस्थिता इति।
च नाम इति शाक्तयः तदुक्तं वामाज्येष्ठा च रौद्री च काली विकरणी तथा बलविकरणी चैव बलप्रमथनी तथा
सर्वभूतदमनी च तथा चैव मनोन्मनीति च अत्र स्त्री पाठ एव साधुर्महाज्ञनैः परिगृहीतत्वात् उक्तमिति।
विंशस्य परायां काष्ठायामधिरोहणात् तदुक्तं महादेवो महातेजा महाज्योतिरिति इदानीं ग्रंथितत्त्वशक्त्यात्म
नात्रिप्रकारं मायायाः स्वरूपं निरूपयति ततो माया त्रिपुटिकामुख्यतो नंतकोटिभिः आक्रांतास भगावि
लैः प्रोक्तं शिवांतं नोपुनः अंगुष्ठमात्रपर्यंते महादेवाष्टके निशि चक्राष्टकाधिपत्येन तथा श्रीमालिनीम
ते मुख्यत इति मुख्यथाष्टस्यावस्थानात् अष्टाष्टानामानैक्यम् महादेवाष्टकनिशीत्यत्रापि शिवांतनावि
तियोज्यं तदुक्तं तत्र भगाविलसहस्रकलितं गुहाशिरो यत्र पंचसर्वगातमिति तत्रानंतप्रभावः प्रथमश्चक्रा
धिपो महातेजाः वामो नाम्ना बलवान्द्वितीयचक्राधिपो रुद्राः चक्रं भवोद्भवाख्यं तृतीयमधितिष्ठति स्वंवी
ण प्रभुरेकपिंगाचक्रस्य पतिश्चतुर्थस्य ईशान इति अधिनोयश्चक्रं पंचमेप्रवर्त्तयति षष्ठस्याधिष्ठाता भुवने
शो भुवनचक्रस्य अधिपतिः परः सप्ताख्यायः सप्तमचक्रनायको देवः अंगुष्ठमात्रनामा पतिरष्टमभुवनचक्रस्य

ति च न केवलमेतदेवोक्तं यावदन्यत्रापीत्याह तथा श्रीमालिनीमत इति यदुक्तं तत्र महातेजःप्रभृतयो मेरु
लेशानसंज्ञकाः मायातत्त्वे स्थितास्तत्र वामदेवभवोद्भवौ एकपिंगेक्षणेशानभुवनेशपुरःसराः अंगुष्ठमात्र
सहिताः कालानलसमत्विष इति अत्र च श्रीपूर्वशास्त्रादौ अपि विशेषान्तरमस्तीत्याह वामाद्याः पुरुषादौ
ये प्रोक्ताः श्रीपूर्वशासने ते मायातत्त्वे प्रोक्तास्तन्त्रैः शैवाः समन्ततः पुरुषादावित्यादिशब्दग्रहणात्तु यदुक्तं
तत्र पुरुषे वामभीमोग्रभवेशानैकवीरकाः प्रचण्डेशमाधवाजश्चानन्तैकशिवाश्च येति अनन्त इत्यनेन तत्पर्य
न्तमित्यर्थः यदुक्तं तत्र वामस्य ततो भुवनं तस्माद्भीमं ततोऽपि चोग्रस्य तस्माद्भुवनं तदुपरि शार्वस्य देवस्येति
अपरिमितगुणानि यान्ते भुवनवरं चैकवीरस्येति तदुपरि प्रचण्डस्य यत्र प्रचण्डनामा स्थितो ह्यशास्येकवीरादी
नीति च अत्रैव भस्मपदेशानकोऽर्थ इत्याशंक्याह कपालव्रतिनः सांगा ह्यासाराः कष्टतापसाः सर्वाभयाः स्वङ्क
यावाव्रतस्तत्त्ववेदिनः तत्र तत्त्वे स्थिता इति वामादिसायुज्यभाज इत्यर्थः तदुक्तं ज्ञानतो योगविप्राः कापाल
व्रतभृतो विरागसंगाः भस्मापलेपनिष्ठाश्च ते इति वामस्य सायुज्ये उपलब्धवेदनीयाश्च इति भीमपदे प्रवेशनि
जपितरोभिः स्वयमुल्लुंचितविशिष्टाभिमन्त्राश्छिन्नितजटामविहितोग्रयोगविधयो ये पीडकाश्च तपसा ध्यायेयु
ग्रमजस्रं ते पिलभन्ते गणा नोग्रान् विहाय भवं देवं भीतानाममभयदानसंसिद्धाः भवपदमारोहन्तो ध्यानादि
नचेतसो विप्राः सकलस्त्वालंकारैरभिरामं रूपमात्मनः कृत्वा असिधाराव्रतनिष्ठाः शार्वपदं यान्ति योगिनो येती
ति न त्वेषामपि सृष्ट्यादिकारित्वं प्रभवतेनास्तीति किमेतावत्पदप्राप्तेत्याशंक्याह क्रमात्तत्त्वमायोत्तिर्यदेशा

श्री॰
ने॰ उ॰
५२

43

नेत्रउच्यते तन्नत्वमिति मायीयं प्रधानं भुवनमित्यर्थः ईशानत्वं यादियदन्त साधनः किमत्र प्रमाणमित्याशंक्याह उक्तं
चतस्य परतः स्थानमनेनाधिपस्य देवस्य स्थितिविलयसर्गकर्तुर्गुहा भगवद्धारणालस्य उक्तमिति शिवज्ञानावेव
परतत्त्वस्यैवं गुहेति माया स्थित्यादिकारित्वमेवास्य दर्शयति धर्मानणिमादिगुणान्ज्ञानादिनिनदयः सृत्वा नियो
गान्स्व माया बिलान्तदन्ते स्वेष्टेसां निकृष्टे तच्छक्तीद्धं बलात्गुहां थकारगणदीपाः सर्वेनेतन्सृत्वादीश्यन्ते शान्तस्व
वप्रमृत्वोन्तः सोव्यक्तमधिष्ठाय प्रकरोति जगन्नियोगात्तः शंभोः शुद्धाशुद्धस्रोतोधिकारवहेतः शिवत्वस्मात्
तच्छक्तीति तच्छद्देनानेन परामर्शः अनेन च केवलमयं हेतुत्वानामेव स्थितिर्विधत्ते यावदुद्गाणामपीत्युक्तं
गुणाः सर्वज्ञादयः अनेनत प्रसृत्वा इति अनेन स्वामिका इत्यर्थः जगदिति कार्यकारणात्मनि योगः शंभोरिति
नत्स्वेच्छामात्रात् अत्र हेतुः शुद्धेत्यादिना तदुक्तं तत्र अव्यक्तमधिष्ठाय प्रकरोति जगद्यतः सदेवेशः संसार
महाविवरे पर्यस्तात्रायते च यतः शिवयोगाबलोपेतः तस्मात्मतन्नियोगमासीनः शुद्धाशुद्धस्रोतोधिका
रहेतुः शिवोक्तेयइति तत्र कोनाम शुद्धाशुद्धयोः स्रोतसोरधिकार इत्याशंक्याह शिवगुणयोगेतस्मिन्
हतिपदे प्रतिष्ठिताः प्रथमं तेनेन्तादेर्जगतः सर्गस्थितिविलयकर्तारः मायाबिलमिदमुक्तं परतस्तु गुहा
जगद्योनिः महतिपदे इति शुद्धे स्रोतसि तस्य विशेषणं शिवगुणयोगा इति सर्वज्ञत्वादिसंभवात् अनेन देवि
त्वनेनेतो मायान्तत्वादिष्टात्ता मायाबिलमिति ग्रंथिरूपा मायागुहेति तत्स्वरूपा परत इति शुद्धे स्रोतसीत्यर्थः
तेन ग्रंथितत्त्वरूपतयापि विद्यापि माया जगद्योनिरिति संबंधः उक्तं च तत्र परतो गुहा भगवती जगता गु

त्पत्तिकारणं मया यत्संस्थितिमनुभूय प्रविलीयन्ते पुनर्लोका इति अत्र च भगासंज्ञायां प्रवृत्तौ किं निमित्तमित्याशंक्या
ह उत्पत्त्याते अस्याः पतिशक्तितो भगत्वविधीयमानेषु योनिविवरेषु नानाकामसम्पृक्तेषु भगसंज्ञा कामयते।
पतिरेनामिच्छानविधायिनी यदादेवीम् पतिभगामभज्ञायाः प्रजास्तदास्याः प्रजायन्ते तेषि तिस्त्वष्णादिलाभ
रूपेप्सितप्रार्थः अस्या इति ग्रैषि चिद्रूपाया मायायाः एतामिति ग्रैषि चिद्रूपामेवमाद्यो प्रतिभगामिति भगो भगो इत्यर्थः
अतएव प्रकृत्यंशादेरसंख्यातत्वे एतत्मात्रनिमित्तमेव चात्र लौकिकः स्त्रीपुंवृत्तौ तोपि कदाचित्तः एतेचानव
च्छिन्न इत्याह तेषामतिसत्त्वाणामेतावन्नेव वर्णयन्ते विविधेषु विविधाख्येषु एतदेव दृष्टान्तोपदर्शनेन दृढय
ति अत्रचचकात्मैकस्मिंस्तत्त्वमायाशिरःस्थाले मायापटलैः स्वैः स्वैः ऊर्ध्वैः पिहिताः परस्परमदृश्याः निवसन्ति
तत्र रुद्राः सुखिनः प्रतिबलमसंख्याताः स्वावेशायुज्यगताः सामीप्यगताः परमलोकस्थाः तत्रस्थानेऽशक्तिग्रै
षि चिद्रूपायां मायायां असंख्यातत्वे निमित्तमाह सायुज्येत्यादि एतदेवान्यत्रापि निर्दिशति प्रतिभुवनमेवमसं
ख्येनिवासिनो गुरुभिरुद्दिष्टः पद्मानाधिष्ठात्रभिः सममियत्ता कालेनेन निमित्ताभावं दर्शयति अपि सर्वा
सिद्धवचः तीर्थेरन्दीर्घकालमुक्तीर्णैः नपुनर्योन्यान्तेभ्याः कच्छतेषां नसासांख्या नत्वसमात्तेषां तमः किंसे
तोंतरालाणि विलक्षणानि तत्वेत्याशंक्याह तस्मान्निरयाद्येवं यत्र्यो कं हाव पालपर्यन्ते स्वांतस्तेनान्यान्यपित
त्वविधानानि वेद्यानि अव्यक्तकालेऽपहृया प्रकृतिकलाभ्यो विकारस्यात्मीयः ऊर्जः श्रोतो व्याप्तः कलितः पू
र्णः पविहितः पूहायात्वव्यक्तं कला च विकारः। अतःश्रुतयाव्यक्तकलयोरेतत्त्वादित्यायं कारणेनहितस्वका

श्री॰
तं॰ लो॰
५५

55

योपूरणेनभाव्यं यदाह। कारणमापूरकंचतस्यैवेति अप्पूरणमेवचोक्तः प्रोत इत्यादिना विभक्तं आत्मीयइतिमहदा
दिरविद्यादिश्च एवमस्याः शास्त्रान्तरेभ्योविशेषं दर्शयित्वा प्रकृतमेवाह मध्येपुरत्रयेतस्या रुद्राः षड्येतेतरे प
कऊर्ध्वेतिपंचेतिद्वादशैतेनिरूपिताः अथपुटेएवमन्यत्र तदेवपठति गहनासाध्यहरिहरदशेशस्रोविदश
गोपतीषडिमे मध्येनंतः तमोहिजेशाविघेशाविश्वशिवाः इतिपंचपुटेभपंचस्वष्टस्वष्टगेषुतत्पराहृत्याप
रिवर्ततेस्थितिः किलदेवोनेनस्तुसर्वथामध्ये तदुक्तं गहनश्चसाध्यश्चतथाहरिहरः शुभः दशेशानश्चदेव
शाविकलोगोपतिस्तथा अधःपुटेनविज्ञेया मायातत्त्वेवरानने देवेशोब्राह्मणः स्वामी विघेशानस्तथैवच
विश्वेशश्चशिवश्चैवअनंतः षष्ठउच्यते ऊर्ध्वंमायापुरस्यात्र रुद्राएतेप्रकीर्तिताः एषांमध्येतुभगवाननंतेशोज
गत्पतिः इति अत्रचैषांपरेणरूपेणान्यथावस्थानेप्यनेनतस्यकश्चिद्विशेषइत्याह तेष्वित्यादिपुटभावेष्वितिर्था।
हृद्याधः तस्यराहस्येति तच्छब्देनरुद्राणांपरामर्शः तेनाधःपुटेऊर्ध्वपुटेएवचोपर्युपरिभाव्यस्यअनन्तस्यादेशोस्थि
तिः परिवर्तइतियावत् तदुक्तं प्रथमेनतत्भेदेनरुद्राद्वादशकीर्तिताः अस्मिंस्तुयेमहारुद्रामायातत्त्वव्यवस्थि
ताः तानहंसंप्रवक्ष्यामिभेदत्रयविभागशः गोपतिश्चततोदेविग्रथोग्रश्चैवव्यवस्थितः ग्रन्थूर्ध्वंसंस्थितोविश्वक्रि
कलः क्षेमएवच ब्रह्मणोधिपतिश्चैवशिवश्चैवसपंचमः अतऊर्ध्वमनंतस्त्विति एवमत्राधःपुटेपरापररूपतया
सप्तभुवनानिऊर्ध्वपुटेचदशामध्यपुटे पुनरेकमेवेत्यष्टादशत्वमत्रभुवनविधावित्याह ऊर्ध्वाथकपाल।
कपुटषट्कयुगेनतत्पराहृत्या मध्यतोघामिर्दि`` थैः बामोग्रेथिः श्रीमतंगशास्त्रोक्तः षड्युगेनेतिरुणास

तेनोर्ध्वकापाले वसितैः षड्भिन्नवनेतागोरे यस्य गोपत्यादिभिर्मध्ये वक्ष्ये विग्रहे शाघोरः षड्भिरिति विंशत्या रुद्राणां मा
याग्रेथिरधिष्ठितइत्यर्थः तदुक्तं तत्र ग्रंथेरूर्ध्वकपालानि षट् संख्यातानि सुव्रत तावत्य थस्ताद्द्व्याणि रचिता
नीहयान्तभिरित्याद्युपक्रम्य भुवनेतानेनतवीर्यात्मा सर्वेषांमूर्ध्निसंस्थितः ततो थस्तात्क्ष्वेडो नाम रुद्रो भुवना
धिपप्रभुः विशाघश्च महातेजा विघ्नेशानः परस्ततः ततोन्यब्रह्मणः स्वामी हेमेशाख्याप्यनंतरं एतेषु भुवनेशा
नाइति एष्मोयः संस्थितो ग्रंथिर्मेघवसातिविस्तृतः यत्रासौ विग्रहेशान इति यत्र शर्वो भवश्चैव उग्रो भीमश्च
वीर्यवान् भस्मांतकोडेडुभिश्च श्रीवत्सश्च महाबलः तस्मादूर्ध्वे यश्च केषट्कपालमयं महदिति गोपतेर्भु
वनं दिव्यं विकलस्याप्यनंतरं तदथस्तादूर्ध्वशस्य भुवने चारु निर्मले हरेर्हरस्य देवस्य तथाहरिहरस्य चे
ति श्रीसारशासने पुनरेषा षट्पुटतया विनिर्दिष्टा यदुक्तं तत्र तस्याधस्तान्महामाया षट्पुटा संव्यवस्थि
तेति एवं मायाया ग्रंथिरूपतामुपसंहरंस्तत्त्वरूपतामुपक्रमते ग्रन्थ्याख्यमिदं तत्त्वं मायाकार्यं ततो मया
मायाकार्यमिति जननीत्वख्यो मायातत्त्वमेवं वैषम्यमापन्नमित्यर्थः तस्य पुनरव्यक्तमेव तत्त्वमतश्चाह
मायातत्त्वं विभुकिल गहनमरूपं समस्तविलयपदम् विभुव्यापकमतएव गहनं ग्रस्तरूपमिति सूक्ष्मत्वा
त् समस्तविलयपदमिति सूक्ष्मेणक्रमेणात्र विश्वस्यावस्थान् अतएव तत्रात्र कश्चिद्भुवनविभाग इत्या
ह तत्र न भुवनविभागो युक्तो ग्रंथावसोतस्मात् ग्रंथाविति तस्यैव स्थूले रूपे इत्यर्थः नन्वेवमप्यस्याजाड्या
त्कथमेवं कार्याविर्भावने सामर्थ्यमित्याशंक्याह मायातत्त्वाधिपतिसोनंतः समुदितान्विचार्याणरत्न युग्म

श्री
ने० लो०
५५

45

पत्ताभयतिनिशोमास्तृतेसंपुटैरनेनेतैः स्वैः स्तोभयतीतिकार्यप्रसवयोग्यंकरोतीत्यर्थः संपुटैरितिभगाकारैः प
र्यंकाचानेनसंशिवतत्त्वग्रंथनेनोक्तं अतएवकार्यस्याप्यनंतत्वमित्याह तेनकलादिधरांतेयदुक्तमावरणजाल
मखिलंततत् निःसंख्येयविचित्रंमायैवैकानभिन्नेयं नत्वकारणस्यैकोपिकार्यमनंतमित्यत्रकिंप्रमाणमित्या
शंक्याह उक्तंश्रीपूर्वशास्त्रेचधरायत्तात्मकेदये असंख्यातेनिशाशक्तिसंज्ञेत्वेकरूपके तदुक्तंतत्र एषयद्
यमसंख्यातमेकैकंचतुष्टयरहृदयमिति एवमेतन्मसंवादमभिधायप्रकृतमेवावतारयति पाशाःषट्कोक्ताःप्र
णवाःपंचनामाष्टकंमुनेः कुलेयोनिश्चवागीशीयस्यांजातोनजायते पुनरिति पुंसस्तत्वप्रकरणेमुनेःकुलमिति
गुरुशिष्यादिरूपतयाप्राग्वोक्तं योनिरितिवागेववित्ताभुवनानिजनेत इतिस्थितस्याविश्वकारणं जातइतिसंस्का
दिवलेन नजायतइतिपरशिवेयोजितत्वात् किंबहुनायत्किंचित्कलादावधराध्वन्युक्तंतत्सर्वमेवैवस्थित
मित्याह दीक्षाकालेधराध्वन्यत्रदृष्टोयस्मात्परावर्धे अनेनतस्यसमीपेतत्तत्सर्वंपरिनिष्ठितं कार्यैकारणहि का
र्यस्यतत्क्रमेणावस्थानमुचितमितिभावः नत्रभवतानामेतत् प्रणवादिपुनःकिमुच्यतेइत्याशंक्या
ह मायोदनादमनोभस्मेतिबिंदवःपंच पंचार्थगुह्यकर्मकशाटदयलक्षणमष्टकं आकर्षादेशोचप
ष्टकमेतत्प्रमाणानाम् बिंदवःप्रणवाः एषांचसर्वेषामेवयथासंभवंस्वरूपमभिधायप्रकृतमाह अलमविम
वाःसर्वेमायातत्त्वाधिकारिणः मायामयशरीरास्तेभोगांस्तेपरिभुंजते स्वमितिस्वाधिकारोचितमिम
र्थः मायामयशरीरत्वमेवव्याचष्टे प्रलयांते ... नैतेनसंहृतास्तेनदृश्यते [illegible]

अर्पितं परम् । समस्तबुद्धं मन्यतया स्वतन्त्रं मन्यता जनाः स्वात्मानमेव जानन्तीति हेतुं मायान्तरालगाः । अहङ्कृतिविमूढाः
सृष्टौ अस्मानेनैतन्न शाहोमायाधिकार्यर्पितया तत्परमनन्तहेतुं न जानन्ति अर्पितं स्वात्मानमेवेति सम्बन्धः
अत्रैवैवकारसामर्थ्यान्निषेध्यावगमः । नदपरिज्ञानमेव हेतुं हृदयं समस्तबुद्धं मन्यमानाः स्वतन्त्रं मन्यमानाः स्वतन्त्रं
मन्यता जनाः स्वेति स्वात्मनि चेतनया परिज्ञाने हेतुः हेतुर्मायान्तरालगा इति इदमुक्तं भवति यद्यप्येषां बुद्धेर्बु
द्धिः शिवः कर्त्ता प्रोक्तानन्तोऽमितप्रभविति अयुक्तानन्तानामेव सृष्टिसंहारास्तथाप्येते मयाहितमदैश्वर्य
मदैर्नैतन्न जानन्ति प्रसन्नतवयमेव जगतां सृष्टिसंहारकारिणो न पुनरस्मभ्यमप्यधिकः कश्चिदस्तीति य
द्येवं तपते स्वात्मनि पारतन्त्र्येऽपि स्वातन्त्र्याभिनिवेशात् समस्तबुद्ध्यायेन सृष्टिप्रलये च स्वात्माधीनमेव म
न्यत इति तदुक्तं ऐश्वर्यमदमाविष्टमन्यमानामहोदयः सन्नः श्रेष्ठत्वं नान्यकारणं जगतां परं अहमे
व समस्तस्य जगतोऽस्य जगत्पतिरिति यतो यो दृष्टयः सर्वे स्वदृष्टिमदमोहिताः तस्मिन्नभिरताः सन्तः क्री
डाभोगेषु निर्वृताः स्वकारणकैः सम्यक्तत्त्वावाप्यमापुः ततः सोऽभिकयाविष्टाः संप्रबुद्धाः परस्परं
तद्विधामेव पश्यन्ति स्वां दृष्टिं रचनोज्वलां सम्भोगान्यितमयं किञ्चस्वनिद्रावशवर्तिनः क्रीडामोविगतक्ले
शा स्वार्जितेषु भूधवः सत्तमणा शष्टताः सर्वे नवसूलैस्तिरस्कृता इति एवं मायया यदर्पितं तत्स्वरूपं तया हे
तुभूतं निरूप्यशक्तिरूपतामस्या व्याप्तमाह अतः परं स्थिते माया देवी जन्तुविमोहिनी देवदेवस्य सा शक्तिः
वतिर्दुर्घटकारिता निर्वैरिपरिपेषियात तयाभ्रमितबुद्धयः इदं तत्त्वमिदं नेति विवदन्तीह वादिनः अरुदेवा

श्रीः
ने.लो.
५६

46

निशान्तस्य येन भक्तानराधमाः सत्यं गेतान्यवितत्त्वमोऽत्यथं न यति शवं अमद्युक्तिविवावन्तोऽशुक्तानकीवलेबिंनः
भ्रामयेत्सेवतान्मायासमोहामोहालिपया देवीति देवाभिन्नत्वात् श्रुतिङ्चे टकाविते तिस्वातं मद्रूपत्वात् विव
देते विमतिं कुर्वंतीत्यर्थः अक्षेति वस्तुरूपत्वात् नन्वेवं विद्याया अस्याः कथं सङ्क्षेदः स्यादित्याशंक्याह शिवदी
ताऽसिनाछिन्ना शिवदत्तानासिना तथा नयोरोहेतुकर्मीन्यादेव सङ्क्षेदनं प्रति दीप्तेति क्रियायान्योहेतुविनिशो
त्तोत्तरोदितः महामायोद्धृतः शुद्धा महाविद्याथमातृका वागीश्वरी च तत्र संध्या वामादिन ममदे शुद्धतादेववाम्य
महत्त्वमित्युक्तं महाविद्येति वामाद्याप्रपदति वामाज्येष्ठारौद्रीकालीबलविकरणीबलविकारी तथा मथनी।
दमनी मनोर्मनी च त्रिदशाः पीताः समस्तास्ताः समकोटीमुख्यमंत्राविद्यातत्वे च संस्थिताः एकैकार्बुदलक्षणो
शाः पद्माकारप्रवाहः विद्याराज्ञ्यस्त्रिगुणाद्याः समस्तायुतेश्वराः अंशांशतपरिवाराः समार्बुदेश्वरा इत्यर्बुदशाह्वे
नात्र कोटिर्लक्षते तेन सप्तकोटिसंख्याकानां मंत्राणामीश्वर्यर्थः तदुक्तं त्रिगुणीब्रह्मवेतालीस्थाणुमंत्रवि
कापुरा रूपिणी मर्दिनी ज्वालासप्तसंख्यास्तदीश्वराः विद्याराज्यस्तथाख्याता इति विद्यातत्वोर्ध्वमेशान्तत्वं तत्र
क्रमोर्ध्वगं शिवं तत्र यमन्तं तत्पुराष्टकयुतं पुरं शिवेशी श्रीचलामूर्तिरिकने त्रैकरुद्रको शिवोत्तमः सूक्ष्मरु
द्रोनंतो विद्येश्वराष्टकं क्रमाद्द्वैर्ध्वसंस्थानसन्नानां नायको विभुः अनंतप्रवक्ष्ययस्य भूत्यस्य पुनरोत्तराः ए
शोनत्वमीश्वरतत्वं तत्र पुरमग्रेषमर्थाद्योऽस्य यत्र भगवानीश्वरः सो तादस्ते तदुक्तं वासितस्येश्वरं तत्वं भुवना
न्यत्र मे शृणुएवत्वाद्युपक्रम्य तत्रस्थरीश्वरो देवो वरदः सर्वतोभवेदिति पुराष्टकेऽस्य च तत्वनिरुक्तं तेऽपि विशेषणं

शिवेश्वरायमवोतातमिति तथाक्रमोर्ध्वगमिति तत्त्वेषां यथायथं गुणाधिक्यात् शिखण्डिनो हि सहस्रादिकाधिनेत्री ।
कैठोधिकस्तस्मान्मूर्तिमूर्त्त्यादिरपीति यदाह: ततश्चा नेतामत्रूत्तस्यकलयानूनं कर्तृत्वेन तत: शिवोत्तमस्येत्या
दि सर्वेषामत्रसिद्धिमिति देशात: पुनरत्रानन्त्याद्यमेयं येषां पूर्वादिदिगष्टकक्रमेण संस्थानस्य पूर्वमाणत्वात्
यदुक्तं विशेषरानन्तोवदेत्पूर्वादीशान्तगानक्रमादि एवं क्रमार्ध्वोर्ध्वसंस्थानमिति पिमात्येयं एषां च विशेष
रत्नाभिधाने किं निमित्तमित्याशंक्याह मुख्यमंत्रेश्वराणां यत्सार्धकोटित्रयं स्थितं तन्नायका इमे तेन विशेषा।
श्चक्रवर्त्तिन: सार्धकोटित्रयमित्यस्य सार्धकोटित्रयस्य तत्कालमेवापवृक्तत्वात् यदुक्तं ब्रह्मादिसंव पर्यंते
जातमात्रेण तत्पले मंत्राणां कोटयस्तिस्र: सार्धा: शिवनियोजिता: अण्वम्भत्तानसेचात यातापद्मनाभ य
मिति नन्वेवं तस्यैव प्राधान्ये किं निमित्तमित्याशंक्याह उक्तंच गुरुभिर्विश्वे शिवे तत्वादेष्वासनेषु तत्त्व आदि
शाहाङ्कवार्त्तिदि तदेवाह भगबिलशतकलितगुहापूर्वासनयोगष्टशान्तिपु अदेव: गहनाद्यनिवृत्यन्तेषु
तिवरुद्धोप्यविनियुक्तो उद्धरतिमनोर्मत्यापुंस्त्वस्तेष्वेव भवतिमध्यस्थ: तेनैनो हस्तविज्ञ: परतन्त्रालोकनेति
निविशन्ते सप्तनवध: पथि वर्तिषु धिक्ष तदिति शिवेन अवस्तित पत्तिविनियोजिता: सार्धमनेकाममंत्रकोटीभि:
निर्वाह्यनेतना थमद्धानो विशन्ति स्वत्सकदहतु अनुरराधाराणम पूर्वस्याण यत्निपति: शिखण्डिन: स्थाने इत्य
ण्डोपरियावाधयावज्ञामानियोतिरुद्रकेक: तावदसंख्यातानां जन्तूनां निर्हतिं कुरुते तेष्वपि शतरुद्रकयो
गामलजलरुहासीना: आलोकयेति देवं हृदयसंकारणं परमं तं भगवन्तमनंतं ध्यायंत: स्वहृदिकारणेशा

श्री॰
नेत्रो॰
५८

47

ते समावध्याये त्वपि मे ज्ञाणं कोटयः शुद्धाः गुह्यान्सर्वे तिमायेपरिवर्तिनी शुद्धविद्या अघोरेशानकोयोवामाद्याः देवोनंतः कु
ड्माण्डस्त्यान्तीन्नियुंक्ते इति स्वच्छन्दे मनोर्मन्येतिनवस्या घ्रासोहिनवानामपिशक्तीनां भिन्न एव नियोग इत्यभिप्रा
यः तदुक्तं नयते परमे स्थाने मन्त्रमन्त्रापरमेश्वर इति मध्यस्य इति तदर्थः अत एव सर्वेषां मेवांय शोचितमेव स्वच्छन्दादि
विदध्यात् तदस्तेतु तेजितापवकारो भिन्नक्रमः तेनाध्वः पथिवर्तिष्ठेवेति यदुक्तं श्रीकोनंनेसितेशश्वदिति श्रने
कानेकेति मेत्रकोटीनां विशेषणम् तदुक्तं तत्रैव तस्मिन्नुदितमुदारं शांकरमैश्वरमिति प्रभौ थामनि निर्वीतिमेत्र
कोऽसौ नेकाः परिहार्यं कार्यत्यामिति निर्वातीति हतकल्पत्वादधिकारं क्षयाश्च पुपरमान्निर्वाणमेतीत्यर्थः न
हि भगवाननिच्छो बलादधिकारं वियत्नेश्वस्याशयः उद्गामित्यनंतस्थाने सद्यस्त्रुद्धो द्वितीयः श्रुणु विज्ञानाकले
शिवं डिनइत्यष्टमस्यम ···· तदानीं शैकंठे पदमधितिष्ठतीति भावः तदुक्तं तत्रैव तत्रोपरते नैतेपरिपादा
नाथकास्तदधिकारम् ऊर्ध्वेति मे चरतः पदात्पदे शान्तमनाश्रयम्: उपरमितिपतिरनेनतत्पदमधितिष्ठति।
प्रभुः सूक्ष्मः सूक्ष्मपदमपि शिवोत्तमपद्मविधिः सर्वमेज्ञाणां वामाद्यानवविभवान्भगवान्निजतेजसः सम्र
पेत्य श्रृणुरदयाणामपूर्वस्थापयतिपतिः शिवेडिनः स्थाने इति श्रीमतं रोपि निर्वातिहतकल्पत्वादनंतेन
तवीर्यवान् ततस्तस्मिन्समारूढे पंचमेतनवः शिवः ददात्यनुज्ञां सूक्ष्मस्य वियोगास्य महात्मनः सचप्राप्य
वः श्रीमान्भर्तराज्ञानुवर्तकः तन्नेत्रः पदमानंतमधिष्ठाय महायशाः निर्वर्तयत्यथ कंयतन्मायात्मकं भ
वत् एवं शिवोत्तमस्यापि सूक्ष्मस्यापरमे शिवः प्रददातीशसंज्ञस्य कारणत्वमनिंदिते पदात्पदं विचरतो

त्येकैकस्य महात्मनः यावत्सा परमा काष्ठा तावत्तस्यैकस्य कारणं श्रुश्रुक्षेदायतद्राऽक्तत्वाशक्तिबलान्वितम्
नियुनक्तिपदेनास्मिन्पयीयस्य शिवेदिन इति यस्तु तः सर्वेतोऽपरमेनैषां महतां च वर्तिनां विहितं सर्वकर्त
त्वकारणं परमं पदमित्याद्युक्तं तं महाप्रलयविषयत्वेन योज्यं तत्रहिरण्यगर्भदेवसर्वेषां परमेश्वरत्वं प्राक्
श्रीमतं गोपि ब्रह्माद्यधिपतये देवा महान्तस्तत्र वर्तिनः समाप्तिस्ताधिकारे ते प्रयान्ति पदं मृतं परममिति एकः इति प
कयकरस्त्यर्थः परमं देवं परमं शिवं प्रपिशाष्ट्रोभिन्नक्रमः तेन समाप्तिं संत्राणं कोटयः इति नन्वथ ए वाध्नुत्य
नंतो यिहन्त इत्युक्तेन तम्क्रो सावयरोऽन्येवाधन्याशंक्याह मायादिरवीच्यन्तो भवस्तेनं तादिरुच्यते यो भवः शि
वशुद्धिगणाधीकारान्तः सोऽप्ययं हीयस्य गुनेनाश्रितानंतापरिकारपर्यन्त इत्यर्थः हीयत्वे चात्र किं निमित्त
मित्याशंक्याह स्वबापियतो तद्याद्यानां नियोज्यताशैवी इत्याचान्निहन्तिर्ग्रभवसत्वचेरेण भूयते यस्मात्
न तु यथैवं तत्कथमत्रा भवशाद्स्य प्रहन्तिरित्याशंक्योक्तं हि भवसत्वयोरेण भूयते यस्मादिति तन्निहन्तिमेव
आचष्टे पस्तु वपसर्पयति यतः कारणता कार्यता च सिद्धेभ्यः कंचुकवच्छिवसिद्धौ तावन्तिभवसंततयाति
मध्यस्थो कारणता नियोक्तत्वं कार्यता नियोज्यत्वं सिद्धेभ्य इति मुक्तात्मभ्यः कंचुकवदिति मायीयावर
णवत् तदपि तथा निवर्त्तत एवेति भावः यदैता शिवसिद्धावन्तिभवद्रूपत्वादति मध्यस्थावस्तुदासीनो नि
योज्य नियोक्तादिसिाभश्यो भवन्त इत्यर्थः इदानीं प्रकृतमेवाह धर्मज्ञानविरागैश्वर्यपरस्त्वष्टयपुरं तत्रयत्
रूपावरणसंज्ञेन तत्वे सिन्नेश्वरे विद्धः वामाज्येष्ठा चरौद्रीति भुवनत्रयशोभितं वामाज्येष्ठा चरौद्रीति भुवन

श्री
ने० लो०
५८

48

त्रयेणान्वितं सूक्ष्मावरणमाख्यातं मीशानतत्त्वे गुरूत्तमैः तत्रैतस्मिन्नेवेशेति तथेशानतत्त्वे इत्यनेनेदमुक्तं यदियदेव भुवन
जातमीश्वरतत्त्वे शोधनीयमिति तदुक्तं दशपंचचशोध्यानि भुवनानि स्वे स्वे क्रमादिति तत्र विशेषान्नामष्टौ भुवना
निरूपवर्णाश्चनामानि सूक्ष्मावरणे त्रीणीति पंचदशा अतत्पदइयन्नैवाप्यमहारगभीकारेणाप्युक्तं दशात्र
तेषां शुभ्रं ते दिव्यं ये च रतिजितेंद्रियाः भस्मनिष्ठा जपध्यानान्नेव जंते स्वं पदं तत्रेश्वरस्तु भगवान्देवदेवो निरं
जनः अधिकारं प्रकुरुते शिवेच्छाविधिचोदित इत्याद्युक्तं श्रीनंदिशिखायामपि अत्राधिकारवानेवमीश्वरः
शिवचोदितः तज्जपध्याननिष्ठा ये ते व्रजन्तीश्वरपदमिति येषामस्मात् सदाशिवं ज्ञानक्रियायुगलमंडितं शुद्धावर
णमित्याहुरूर्ध्वं शुद्धावृतेः परं विद्यावृतिस्ततो भावाभावशक्तिद्वयोज्ज्वला शक्त्यावृतिस्ततः शास्त्रे निरूपिता
शक्त्यावृतेस्ततस्तेजस्विभवेशाभ्यामलंकृते तेजसावरणं देवश्चरमानावृतिस्ततः मानावृतेः सशुद्धावृतेस्त्वर।
त्रितयेनान्विता सशुद्धावरणादूर्ध्वमेवमेकपुरं भवेत् शिवावृतेरूर्ध्वमाद्यं मोहावरणसंज्ञितं अस्योर्मोहावृ
तेरुद्रा एकादश निरूपिताः मोहावरणतस्त्वेकपुरसमावरणं भवे ऊर्ध्वं भवावृतेरिच्छावरणं तत्र ते शिवाः ई
श्वरेच्छामहांतः स्युस्तस्य वैकपुच्यते इच्छावृतेः प्रबुद्धाख्यं दिग्रुद्राष्टकचर्चितं प्रबुद्धावरणादूर्ध्वं समयाव
रणं महत् भुवनैः पंचभिरभीकृतानंतसमावृति सामयात्सोऽशिवे तत्र सादाख्यं भुवनं महत् तस्मिन्सदा
शिवो देवस्तस्य सव्यापसव्ययोः ज्ञानक्रिये परेच्छा तु शक्तिरुत्संगगामिनी सूक्ष्मादि पंच रूपाणि कुरुते सत
ये क्षया पंचब्रह्मांगगर्भकं सकलाष्टयुक्ते शिवे दशाष्टादशरुद्राश्च तैरेव सशिवावृतेः सदाशिवमिति तत्त्वं

यथोत्तरं ध्रुवाख्यमाहरितिसंबंधः ध्रुवाहृतेः परमिति ध्रुवावरणादूर्ध्वमित्यर्थः विद्याहृतेर्विद्यावरणमित्यर्थे :
तदुक्तं भावसंज्ञाद्भावाख्यात् तस्मिंश्च शक्तिहृद्ये स्थितिमिति ततइति विद्यावरणात् तेन तदूर्ध्वं शक्त्याहृतिस्तदू
र्ध्वमपि प्रमाणाहृतिरिति पाशस्ततइति विशेषादुपादानात् सर्वत्र शक्त्याहृतौ रुद्रहृदये तदुक्तं तेजे शक्त्यूर्ध्वे
शक्त्यप्रमाणानां परमिदमिति शक्त्यावरणमूर्ध्वं चेति प्रमाणावरणं चोर्ध्वमिति योगाकारस्पष्टः पाठः पुरतस्ता
धर्मज्ञानैरपरिगृहीतत्वात् श्रीनेदिशिखायामपि तेजे श्वेर्ध्वे शक्त्यावरणसंस्थिता विद्यादिशासा
कपदपादः प्रमाणावरणशब्दस्य चात्र प्रवृत्तौ किंनिमित्तमित्याशंक्योक्तं तेजोद्यावरणमिति तेजो शक्त्यूर्ध्व
शेषादिमायांतत्वावस्थितस्य प्रमाणाष्टकस्य परं पदं तयोरपीदं द्वितीयं परमावरणमिति देवश्चेति चतुर्ध्व
ना तदुक्तं ब्रह्मा रुद्रः प्रेतादश्च अनंतश्च चतुर्थक इति श्रीनेदिशिखायामपि ब्रह्मा रुद्रः प्रमाणाख्यः प्रेतादीनेत
मेतकः प्रमाणावरणे ह्येते चत्वारः परिकीर्तिता इति सदाहृदिति सध्रुवावरणमित्यर्थः तदुक्ते शिवावरण
मूर्ध्वं तत्र तत्रैकोऽष्टवसंज्ञक इति एकादशेति ब्रह्मादयः तदुक्तं ब्रह्मरुद्रादिदिक्षुमेशाः सौरभश्च तथैव च जन्मन्स
हरश्चैव प्रणीतः हलदः खदः विजृंभितः समाख्याता इति ध्रुवावरणोर्ध्वं ब्रह्मावरणमित्यर्थः। ततइति ततः प्रभृ
ति पृथ्वीपर्यंतसृष्टाः सर्वपथेत्यर्थः ईश्वरेच्छा रत्नांतस्या इति तदेकरूपा इति यावत् यदभिप्रायेणैव स्वामिनः
श्वात्मसंस्थस्य भावजातस्य भासनं स्वस्यैव विना तस्मादिच्छामर्शः प्रवर्तते इत्याद्यन्यत्रोक्तं एकमिति इच्छा।
शैवाधिष्ठितत्वात् ध्रुवाख्यमित्यावरणे तदुक्तं ध्रुवावरणोर्ध्वकयया मिसमासतः प्रीतः प्रमुदितश्चैव।

श्री: ने: लो: ५५

प्रलंबनः विलम्बमिदं तदेवाथ गाहनः प्रथितस्तथा रुद्रा एकैकं समाख्यातं विज्ञेयं शारिदशाः क्रमात् इति पंचभिर्भुवनैर्यु
क्तं इति शेषः तदुक्तं प्रभवः समयः क्षुद्रो विमलेशः शिवस्तथा ततो घनः समाख्यातो निरंजन इतः परं रुद्रोंकार
रूपं चैत इति गर्भीकृतानंतसमाप्तीति सर्वेषोषत्वेनोक्तं यत्रास्मिन्कि किंचिद् परिवर्तितं तत्सर्वमयत्नेनाभी
कृत्य वर्तते इति सो शिवमिति सशिवावरणं सादाख्यभुवनमिति सदाशिवभट्टारकस्य सादादधिष्ठानमि
त्यर्थः अत एव सदाहदिति सूक्तं उद्योतकृता पुनरीश्वरस्य तथेर्धितं अथ श्रीव सदाशिवादित्यर्थपरिकल्प इतः अ
भूति सादाशिवे तत्वमिति यदुक्तं तदयुक्तं अस्यार्थस्य महाजनस्यापरिगृहीतत्वात् अत एव चैवमपूर्वं इति
पुनरुक्तं अथ श्रीव सदाशिवादिपञ्चसं तत्रैव तस्योक्तत्वात् अपरिकल्पितत्वे प्यत्र दिर्शं यथा कथं विद्याख्ये
ये यदीश्वरस्येति रुद्रोंकारस्य सदाशिवादित्यधिष्ठातः अधिष्ठेये ह्यधिष्ठातृ एवमेवेदिति यत्र श्रीनंदिशि
खायां कथंते विश्वरतत्वमतरुर्ध्वं सदाशिव इत्युक्तं तदप्येवमवगंतव्यं येदेश्वरमिति सादाशिवे सदाशिवश
तितत्र सादाख्यित इति अन्यथा ह्यभयत्रापीश्वरतत्वोपसंहारत्वं अस्य व्याघातः स्यात् तन्महाजनस्त्वेन एव
मार्ग एवावगंतव्य इत्युद्योतकारव्याख्यानभ्रमितव्यमित्यलं बहुना तस्मिन्मिति सादाख्यभुवने सशिवः
सदाशिवः तत्र तथावरणक्रमेण एतदेव क्रमेणाय इति सद्योवामाघोरौ पुरुषेशानास्त्ररूपं चकं हृदयं
मूर्धशिखावर्म नेत्रास्त्रसंज्ञा निषद्भाङ्गः सकलाकलशून्यैः सह कालाग्न्याख्यमलं तत्र ओंकार शिवो
दीप्तो हेत्वेश दशकौम शिवकालो सूक्ष्मस्तेजः शार्वः शिवा दर्शितेन पूर्वादि विज्ञयोनिः स्वयंभुवो

49

वह्निवीरभैरवाख्याः सप्तविंशद्विंशप्रोक्ता ताललितसिद्धरुद्रो वसंतानशिवो पवकिरणपारमेशा इतिरु
ता रुद्राः सर्वेषां एतेषां ज्ञानानि विंडः स्वतत्त्वनामानि सकलनिष्कलः अनंतेनैभवंत्तयोन्ते हेत्वीशः कार
णेश्वरः सूक्ष्मः सूक्ष्मरूपः सर्वेषामिति शिवानां रुद्राणां च अतएव दशाष्टादशभेदभिन्नं शैवमुच्यते मंत्रा
मुनिकोटिपरिवृतमथ विश्ववामादिरुद्र तस्य क्रियते नानादिशक्तिश्चेह शिवासनमतिमितच कालम
मेघ्यवलयः शक्तिरुद्रवर्गः परिवारे विष्टरे च स्वशिवस्य प्रत्येकमस्य निजनिजपरिवारपरार्थकोटयोसं
ख्याः मायामलनिर्मुक्ताः केवलमथिमात्रसंदृष्टाः स्वशिवावरणे रुद्राः सर्वज्ञाः सर्वशक्तिपरिपूर्णाः अपि
कारवैंथविलपेशांताः शिवरूपिणे पुनर्भविनः मुनीतिसमरुद्रासन्यावरणादिगताः ऊर्ध्वे येहाष्टुतिदी
मा तत्रयमेवमाशिप्रभम् शांत्यतीतः शिवस्तत्र तस्य श्रयुत्संगभूषिताः निवृत्यादिकलावर्णपरिवारसमावृ
तः अस्मेत्यरुद्र तस्य शक्तिपुरकोटिभिरावृतः ऊर्ध्वे इति स्वशिवावरणात् तस्मकीतिशांत्यतीताः तदुक्तं
निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्याशांतिस्तथैव च परिवारः स्मृतस्तस्य शांत्यतीतस्य सुव्रत तस्य वामेतु दिग्भागे
शांत्यतीता व्यवस्थितेति एतस्य भेरपंतरेणाक्रमित्याद श्रीमदनंतेशशास्त्रे वलताख्येतन्न मुत्तमं परिभा
षिकमित्येतन्नाम्ना विंडरिहोख्येत इति यन्नामसर्वकर्त्रेनादिकयुणयोगाउन्नमेलाताख्येतद्वेत देवेतद
हिवभिव्यक्तेमदिहस्वशास्त्रपरिभाषया विंडरुच्यते श्रीमतंत्रापारमेश्वरेस्यतत्त्वासमयः ख्यातइत्यर्थः। तस्या
देवपरेतन्नमचलेसर्वतोमुखे यस्मिन्नाभस्य पुनर्जन्मेहाग्निकदाचनेति इत्यंगुणवतस्तस्मान्नन्यातत्वम

निंदिष्टं स्वरूपमिमसदाशिवाख्यमधस्ताद्यापकंमहत् पारिभाषिकमित्येतन्नामास्य विंडविशेष्यते चतुर्धाव्यवस्थितंवे
देशेरकंजगतोत्रमयमिति नत्विहपरमलयभोगाधिकारात्रवृत्तिबोधिनिदर्शनात् पदार्थःपतिनामा।
सौप्रथमःपरिकीर्तितः इतितदत्रास्ययथैवतद्भोगादिरूपत्वेपुनःकथेत्याशंक्याह चतुर्मूर्तिमयेशुभ्रेयत्र
तत्सकलनिष्कले तस्मिन्भोगःसमुद्दिष्टइत्यत्रेदंचवर्णितं यदेतन्निरुक्ताघात्मनाचतुरूपंतत्वेपितदन्तीर्णे
नानिर्मलमतएवसकलेपिपरस्मिन्नेवतत्वेलीनत्वान्निष्कलेपदेतस्मिन्भोगःसमुद्दिष्टःसदाशिवेतत्वे।
शस्यभोगस्यात्रमित्यत्रश्रीमतेगणशास्त्रएवेदमुक्तं तदुक्तंतत्र सदाशिवस्यदेवस्यलयस्तत्वेतिनिष्कले
चतुर्मूर्तिमयेशुभ्रेयत्तत्सकलनिष्कले तस्मिन्भोगःसमुद्दिष्टइत्यत्रेदंचवर्णितं यदेतन्निरुक्ताघात्मना।
चतूरूपंतत्वेपितदन्तीर्णत्वानिर्मलमतएवसकलेपिपरस्मिन्नेवतत्वेलीनत्वान्निष्कलेपदेतस्मिन्भोगः
समुद्दिष्टःसदाशिवेतत्वमस्यभोगस्यात्रमित्यत्रश्रीमतेगणशास्त्रएवेदमुक्तं तदुक्तंतत्र सदाशिवस्यदे
वस्यलयतत्वेतिनिष्कले चतुर्मूर्तिमयेशुभ्रेयत्तत्सकलनिष्कले तस्मिन्भोगःसमुद्दिष्टःपशुर्विश्वस्
सर्वेदेति अधिकारपदेपुनरस्यविद्यादीश्वरसिद्धं यदुक्तंतत्रैव लयेचशिवतत्त्वाख्येव्यक्तोविशाक्तये
पदेभगः सदाशिवस्याथईश्वराख्येचधामनि विद्यातत्वेधिकारोस्ययेनेशेयःसदेवदीति ततश्चसकलत्वे
नामकलादिविहितत्वेनदेहयोगएवमुच्यते तत्रैवसदाशिवभट्टारकस्यसंभवति ततश्चपरमस्याप्यःसदा।
दिवद्विह्यादिरूपत्वेनलक्षतेइत्याह निष्कलादौ सकलत्वमाद्रूपाद्यारब्धदेहता मातःसूजेन्महातात्वली

नत्वान्न विभाव्यते मातः सदाशिवभट्टारकस्य निष्कलादेः सत्त्वे हेतुः स्फूर्जन्मरा ज्ञानलीनत्वादिति स्थिता
च यत्वादिरूपता न विभाव्यते इत्येतद्विघटितं सिद्धमित्याशंक्याह उद्दिक्तैजत्वेन हेत्वाभूपरमाणवः यथाप्युद्य
द्भाभानेव मूर्धायोकंडदेहगाः यथा स्वर्णस्य तेजः परमाणुरूनामद्दिक्तत्वा काश्चिन्याया न्यथात्वपपत्वम्
स्थिताश्चापि भूपरमाणवः उपद्भाभासंते तथात्मज्ञानतिरस्कृतत्वात् शुद्धाशुद्धात्मनि सर्गोतत्तद्भुवनेश्वर
देहगा अपि इति वाक्यार्थः इदानीं प्रकृतमेवाह विंदुर्धेन्दु बेतस्य कलान्योत्पत्तौ च तद्वती कान्तिः प्रभवा
विमलाः पंचैता निरोधिकास्ततः रुंधनी रोधनी रौद्री ज्ञानबोधा तमोपहा एताः पंचकलाः प्रोक्ता निरोधि
न्यां ग्रहोत्तमाः तद्वती ज्योत्स्ना वती तनु इत्यर्धेन्दोः पूर्वं अर्धचन्द्रादेश्व मेव प्रमेयरूपत्वात् उचितमेव य
थोत्तरं स्तत्वनवादिरूपत्वं दर्शयति अर्धमात्रः स्मृतो विंदुर्थाम रूपी वन्तकालः तदर्धमर्धचन्द्रस्तदष्टांशे
न निरोधिका तदर्धमात्राच तत्र भागः तदष्टांशेन मात्राष्टांशेन निरोधिकामेव निर्वक्ति हेतुत्वत्वादित्यादिका
निरोधिकां तां त्यजेत् ततः निरोधिकोमिमां भित्त्वा सादाख्यं भवनं परं पररूपेण याताप्तं ये पंचमेत्र महत्त
तुः हेतुर्निर्तिकारणं निरूपरूपेणेति सशिवावरणोत्पत्स्याः पंचरूपमित्युक्तं अस्यैव स्थाने रूपं च निरूप
यति इत्यर्धेन्दु निरोधोत्तं बिंदावप्यूर्ध्वनीमहान् नादः किंजल्कसदृशेण महद्भिः प्रकर्षैर्हतः चत्वारिभुव
नान्यत्र दिक्षु मध्ये च पंचमं इंधिका दीपिका चैव रोधिका मोचिका ऊर्ध्वगाः मध्ये च पमं तत्र ऊर्ध्वगामीत
शक्तिभिर्हताः नादोर्ध्वतत्त्व सोषुम्णं तत्र तत्र शक्तिभूतभुः तदीशाः पिंगलेलाभ्यां हताः सव्यापसव्ययोः

श्री॰
तं॰ लो॰
५१

51

याप्रभोरेकदादेवीसुषुम्णा शशिसप्रभा ग्रथितोद्धातयासर्वमूर्ध्वश्चायतनस्तया नादःसुषुम्णाधारात्तु भिन्नावि
श्वमिदंजगत् अधः शक्त्याविनिर्गच्छेदूर्ध्वशक्त्याचमूर्धतः नाडाब्रह्मबिलीलीनः सोव्यक्तध्वनिरव्ययः नद
त्सर्वेषुभूतेषुशिवशक्त्याह्यधिष्ठितः एवमर्धेन्दुनिरोधिनीचबिन्दोरेवप्रसवश्चस्मृतःस्यात् मदङ्घ्रिः पुरुषेवि॥
तिमंत्रमहेश्वररूपेः तच्छक्तिरूर्ध्वगामिनी तदुक्तं तस्मिन्देहविस्तीर्णंमूर्धगोशाःस्थितः प्रभुरिति ऊर्ध्वगात्
कलातस्यनित्यमूर्ध्वगामिनीतिच सौषुम्णामितिभुवनेतच्छक्तिः सुषुम्णातदीशः सुषुम्णेशः ग्रथितइ॥
त्योतप्रोतत्वेनव्याप्तः ऊर्ध्वशक्तिशिवात्मकः अथस्तेनोनादान्तादिः असाधारण्याद्योरेवव्यापकत्वंदर्श
यतिनादःसुषुम्णाधारइतिआदिनाश्च …… नादःसुषुम्णाव्योमध्यनाडीमधितिष्ठन्नधः शक्त्याप्यायम
लाधारात्प्रबोधमासाद्यप्राणात्मिकयोर्ध्वशक्त्यानिखिलमिदंजगत्तत्कारणोहेचनक्रमेणभिन्दानस्या
एवसुषुम्णाख्यायानाड्यामूर्धन्तउपविष्टान्निर्गच्छेयेनासौब्रह्मबिलेविश्रान्तः सन्सर्वेषुभूतेषुनास्योच्चारयि॥
ताकश्चिदस्तितिहेतानविद्यतेस्वयमुच्चरतेदेवः प्राणिनामुरसिस्थितइत्याद्युक्त्यानदन्तएवहेतोषादिस्वभा॥
वान्तरानुदयादव्यक्तध्वनिरतएवाविचलरूपत्वादव्ययतः शिवशक्त्याचाधिष्ठितः परसंविन्मात्रात्मक
इत्यर्थः तदुक्तं नाडाधारस्तुनादोवैभिन्नासर्वमिदंजगत् अधःशक्त्याविनिर्गच्छयावद्ब्रह्माण्डमूर्धतः ना
डाब्रह्मबिलेलीननस्त्वव्यक्तध्वनिरव्ययः नदतेसर्वभूतेषुशिवशक्त्याह्यधिष्ठित सुषुम्णेणार्धेब्रह्मबिलसं
ज्ञयावरणेत्रिदश नत्रब्रह्मासितः शूलीपंचास्यःशशिशेखरः तस्योत्संगेपरादेवीब्रह्माणीमोक्षमार्गगा सो

ह्रीयाह्रीवमोत्तस्य तत्रेति ब्रह्मबिलावरणे मोक्षमार्गो येनेति तन्मार्गावस्थिते त्यर्थः अत एवास्यास्तद्रोधने तद्दानेव
सामर्थ्यमित्युक्तं रौद्रीयाह्रीवमोक्षस्येति तो भिन्नाचोर्ध्वकुण्डली शक्तिस्तु माहिसदृशी सा विश्वाधार उच्यते त।
स्यां स्थूलां सूक्ष्मां तथा चान्ये अमृतामिति समस्ता व्यापिनी तस्यां व्यापी योगव्यापिनी यतः तो भिन्नेति तत ऊर्ध्वमि
त्यर्थः ऊर्ध्वकुण्डलिनीति निखिलस्यास्य विश्वस्योत्क्षिप्तत्वेनान्तर्भीकारात् अत एव समाहि सदृशी त्युक्तं।
अत एव स्वभिन्ना वेव विश्वोल्लासनाद्विश्वाधार उच्यते इत्युक्तं शक्तिवित्यनेनेतः प्रभृति शक्तितत्त्वमित्याह त्रि
तं तदुक्तं व्यापिनी दिशि व्यापो तत ऊर्ध्वं शक्तितत्त्वं कथ्यमानं निबोध मे प्रसन्नं भुजगाकारा कुण्डलेन तु समप्रभा आ
धारः सर्वतत्त्वानां भुवनानां च सर्वत इति तस्यामिति शक्तौ तदुक्तं स्थूला चैव सूक्ष्मा च तथा चैवामृता सि
ता व्यापिनी समन्ताज्ज्ञेया शेषाः पूर्वोदिताः क्रमादिति तस्यामिति व्यापिन्यामिति व्यापीशा इति यस्यानाश्रि
तभैरवकापेक्षया पूर्वस्योदिशि व्यस्थाने ननु व्यापिनी शक्तेः पृथगिति तावद विवादः तत्कि तस्याः शक्तित
त्त्वे एवावस्थानमुत तन्नेत्याशंक्याह शक्तितत्त्वमिदं यस्य प्रपंचो यत्परं ततः शिवतत्त्वं ततस्तत्र व्रतदिक्को व्य
वस्थितः व्यापी व्योमात्मको नैतो नाथस्तच्छक्तिभाविनः सध्येवनाश्रितं तत्र देवदेवोऽनाश्रितः तच्छक्त्या
संराभ्रस्तु सूर्यप्रान्तकोटिसमप्रभः शक्तितत्त्वमित्यनाश्रितभुवनं तत इति तच्छक्तितत्त्वमेव वाश्रितेत्यर्थः
तद्धि शक्तितत्त्वे एव व्यापिन्यामवस्थितमिति भावः तत्रेत्यनाश्रितभुवने तच्छक्त्यायो व्यापिन्याधाः अनाश्रित
मिति भुवनं तच्छक्तिरनाश्रिता तदुक्तं व्यापिनी व्योमरूपा च अनन्ता नाथानाश्रितेति शिवतत्त्वमिति पुनः स्वा

श्री॰
तं॰लो॰
५२

52

र्यद्रूपमायदिव्याख्यायते तत्सर्वं व्याहृमेतत् यत एवंविधे शिवतत्त्वे तत्कथितं तत्र स्वस्थे ते शोधयित्वा ततश्चोर्ध्वे शिवश्चैव प
रास्मृता समनानमसंज्ञेयेत्याद्युक्त्या शिवतत्त्वादप्यूर्ध्वं समनापाशेनेति तितेजुपि समनान्ते वरारोहे पाशजा।
लमनन्तकमित्याद्युक्तेरनन्तरं पाशजालेप्रसक्तेस्यात् एवंहेयाध्यानमयः ऊर्ध्वं त्रेचयेत्तं वरानने यावत्तास
मनाशक्तिस्तदूर्ध्वं चोन्मना स्मृते इत्यादिव्याहृतेस्यात् तन्मन्यते परः शिवइत्याद्यपि दृष्टत्वात्समनायस्तस्याक्र
न्तत्वात् नस्यापितत्त्वांतरत्वेषट्त्रिंशत्तत्त्वानीति प्रसिद्धहानिः तस्यशिवतत्त्व एवान्तर्भावात् तदुक्तं श्रग्रवेणत
याशक्तिर्न्यसितव्या वरानने व्यापिनीं समनां चोर्ध्वं तत्रैवतद्विशोधयेदिति अनाश्रितादीनां च शिवतत्त्वाव
स्थानेतस्यापि कालकलितत्वमायातेत् नेहि तद्विषयः यदुक्तं प्राक् शक्तिः स्वकालविषये व्यापिन्यां लीयते
पुनः व्यापिन्यां तद्द्विवारात्रेलीयते मायेनाश्रिते परार्धको साहन्नात शक्तिकालमनाश्रिते दिनरात्रिस्मृत
कालेपरार्धगुणितेपिच सोपियाति लयं साम्यसंज्ञे साम्यतसेपदे इति तस्य ऊर्ध्वमुन्मनस्तोयस्तत्र कालो।
नविद्यते नकल्पः कल्पते कश्चिन्निष्कलः कालवर्जितः यः शाक्तयुन्मनातीतः स नित्यो व्यापको व्ययस्त्याद्यु :
क्तत्वेविरुद्धाःस्युः नचानाश्रितादीनां शिवतत्त्वेवस्थानमस्ति अपितु शक्तितत्त्वे एव व्यापिन्यां प्रयोगस्त्वविल
दैवशक्तितत्त्वं तत्त्वतः परं पंचकारणसंयुक्ता व्यापिनी तत्त्वतथापरा समनाउन्मनाचैव प्रक्रियांतरे युताप्रियेइति
तस्मादसदुक्तमेव व्याख्याने युक्तश्चयत्पदुपेसम शिवतत्त्वेऽर्ध्वतः शक्तिः परा सासमनाकृपा सर्वेषां कारण
नोस्माकर्तृभूता व्यवस्थिता विभर्तिं ग्रन्थानेकानि शिवेन समाधिष्ठिता शिवतत्त्वाद्धृत इति व्यापिनीपदानां।

श्रितभुवनादप्यूर्ध्वमित्यर्थः नचाप्येवा पूर्वं तयात तत्र शाम्भवस्य भुवनस्याविवर्त्तेर्विद्यतत्वे समाख्यातमित्याशङ्क्याह पितथा
प्रयोगादर्शनात् कर्तृभूतेति क्रियाशक्तिरूपत्वात् तदधिष्ठानमेकमुक्तं यति तदाहुः शिवः कृत्यपंचकं कु
ते प्रभुः शिव इति यः सर्वज्ञ षड्विंशतत्त्वतयोद्घोष्यते तत्त्वयमेतदाहुः सत्कस्मात्तत्त्वमादिविद्यादित्याशं
क्याह समनाकारणं तस्य हेतुकर्तृमहेशितुः करणमित्यपि सृष्ट्यादिक्रियायां मत्र सर्वत्र क्रियायोक'''' तरापेति
वेकर्तृहेतुत्वे भवेदिति महेशितुरपि तथात्वेपरत्वान्नत्वत यास्वातंत्र्यं स्वैरेतेति किमेतदुक्तमित्याशंक्याह
अनाश्रितेत्यापारेति निमित्तहेतुरुच्यते व्यापार इति सृष्ट्यादिक्रियायोगः इह हि स एव परमेश्वरः स्वस्वातंत्र्यात्स्वयम
मूर्त्यात्मतामवमासन्ननाश्रितादिरूपतया प्रथितः स्यापेक्षणीयस्यैवाभावात् स्वैवतात्पारमार्थिकं शुद्धं कर्तृ
त्वं योनाश्रितादीनां तु तदधिष्ठानवशाद्भिन्नकार्यविषयमशुद्धमुपचरितमाये कर्तृत्वं अतश्चानाश्रितादिस्त
दि सृष्टये व सृष्ट्याकरोतीति इति तस्य साक्षात्तदावेशयोगात्त इति निमित्तमात्रत्वं यथाविद्यायथ शास्त्रादाविसूक्तं नि
मित्तहेतुरिति यदाहुः अनाश्रितेत्यापारेति निमित्तहेतुरिष्यते इति तदधिष्ठानेपि समनैव कारणमस्येत्याह
तथाधितिष्ठति विभुः कारणानां तु पंचकं अधितिष्ठतीति स्वस्वातंत्र्येच्छायात्तु वेधेन सृष्ट्यादिकार्ये विनियोजये
कुर्यादित्यर्थः एतच्च कथमित्याशंक्याह अनाश्रितो नाथ मयमनंतं त्व वपुः सदा सव्यापिनं प्रेरयति स्वश
क्त्या कारणेन तु कर्मरूपाख्यया मायया यदधः शक्तिकुंडली नादविंद्वादिके कार्यमित्यादि जगदुद्भवः स्ववपुः
षोमात्मा स्वशक्तेति यथा शिवस्य सृष्ट्यादि समनाकारणं तथैषामप्यनाश्रितादयाः स्वाः शक्तय इति कर्मरूपे

श्री
ने॰ लो॰
५२

53

तिरस्कारादिक्रियोविशेषकत्वात् मायाशक्तिरेव पारमेश्वरी तन्मात्रादिविकाराद्यात्मविश्वरूपतया प्रस्फुरतीत्यभिप्रायः।
शक्तिः कुण्डलीति प्रशेषस्य विश्वस्य स्वतादात्म्येन गर्भीकारात् इयं च विश्वं देयमिवेत्याह यत्सदाशिवपर्यन्ते पा।
र्थिवाद्ये च शासने तत्सर्वं प्राकृतं प्रोक्तं विनाशोत्पत्तिसंयुतम् सदाशिवो ज्ञानाश्रितः प्रकृतिश्च समनान्तस्याप
वर्गमूलप्रकृतित्वात् एवं प्रमाणं तत्त्वयोजनात्मप्रमेयद्वयमभिधाय प्रसंगप्राप्तं प्रमेयमाह अपितत्त्वप्रक
मते प्रथमसकलभुवनमानं यन्न संख्यानिवादितं निजैर्गुरुभिः तद्दृश्यते समासात् बुद्धौ येनाप्रसंगात् येनेति
समासाभिधानेन ग्रन्थपवैतत्त्रिप्रयोजनमित्याशयः तदेवाह प्रेतस्थाने बन्तःकालः कूष्माण्डहाटकौ ब्रह्मह
रीरुद्रशतं सर्वं रविहिर्निहितं स्तसमाष्टशतभुवनास्यात् जलतेजःसमीरणभोऽहङ्कृद्धीमूलसमके प्रत्येकम्
अष्टौ षट् पंचाशद्भुवनानि तेन प्रतिष्ठेति कलाकथिता अत्र प्राहुः शाश्वत्यानष्टौ केचित्तिजाष्टकाधिपतीनं अन्ये।
व समस्तानां शेषाष्टवे वर्णयंति भुवनानां श्रीभूतिराजगुरवः पुनः पुनः वह्नी रुद्रशतं प्रष्टावन्तः साकं शर्वे।
शानीरूपीनिष्ठांति विषयात् रुद्रः कालो वीरो धरादिलसः सरस्वती गुणे इत्यष्टके जले रैनो वहलतिगुणेहृद्ये
मरुतिवायोः अपरंगयादिर्विंचवोमपवित्राष्टके च भुवनयुगं अभिमाने हेकारेण्णगलाष्टकम थान्तरानभो
हंकृते तन्मात्राकें कृकातिपराष्टकं बुद्धिकर्मदेवानां उशानकाञ्चनहेभुवने पुनर्व्रतवर्गो विनिपतितेमन
सश्च त्वभिमाने द्वाविंशतिर्विभुवनानां धियि दैवीनाष्टौ कुले ने नाथो योगसंज्ञकं च येत इमाउत्पत्तिकनृत्यष्टकश्च
शिवद्वादशाकवीरभद्राः स्युः तदथ महादेवाष्टकमिति त्रिंशौ समसशास्या गुणतत्त्वेपिंकितत्रयमिति षट्यं

वाशांतपुराणि विद्धः ग्रंथ्यंतर्बहिः साष्टयांतभुवनानि हृत्तिः स्यादिति संबंधः यद्वांशः शाष्टः श्रीरोव व्याख्यातः तद्
क्ते निहृत्यभ्यंतरीष्टयीशातकोटिप्रविस्तरा तस्मैवभुवनानां तशतमष्टोत्तरावर्थीति अष्टाविंतिगुह्याष्टकादी
निर्येगाष्टकांतानि समाष्टकानीत्यर्थः तेनेति समकस्याष्टभिर्गुणनात् तदुक्तं प्रतिष्ठायामवेद्यास्मिन्नतर्वि
शातितत्त्विका षट्पंचाशद्भुवनिकेति अत्रेतिप्रतिष्ठायां अष्टाविंशतिकोथाष्टकेन सहस्र सत्त्वानामिति षट्
पंचाशतेपि मिश्राः शाथानाः शर्वेणेति भूर्लोकाधिपतिनानीरवीरभद्रस्थानेयमिति गणनासामंतद्वाप
कादशगुह्यमिति गुह्याष्टकभुवनेष्वेतरानभोहंकादिति अहंकारनभसोरंतरमित्यर्थः तन्मात्रेति पंचबुद्धिकर्मदे
वानामिति बुद्धिकर्मेंद्रियदशकस्येत्यर्थः तन्मात्रसमूहे˘˘ भवनमिति पंचार्थमेदलाख्यमित्यर्थः नन्वेषाम
प्युक्ते भुवनपंचकेकस्मान्न नेरेतदु च्यते इत्याशंक्योक्तं अत्र वर्गा निपतितं इति एवमेषां मनोयिष्टानेनैव भवेदि
ति अत्र पुनः परेणापि रूपेणावस्थानमिति भावः कुलेनेत्याधारासंज्ञकमित्यर्थात् कोयाष्टकत्रयाधिष्ठेयंभुव
नत्रयं पंक्तित्रयमिति रुद्रशिष्यविषयं षट्पंचाशद्भुवनानीति जलतत्त्वे षष्ठे भुवनानि तेजः प्रभृतौ नव त्रयं प्रत्ये
कं हृदयमिति षट् अहंकारे हाविंशति बुद्धौ समदशगुणेषु चत्वारीणीति नन्वत्रजलादौ सर्वेषु तत्त्वेषु भुवनानि
शोध्यानयेतानि अहंतोकस्मान्नेत्याशंक्याह यद्यपि गुणसाम्यात्मनि मूले कोधिष्ठाष्टके तथापि धिपतित्वा
धिरमिति गणनां न पुनः श्रीमत्प्रतिष्ठायां अष्टादितष्टवर्गस्तारायाः सिद्धयोनिमादिगणः गुरवो गुरुशिष्याः
अशिववर्गीश्वरादिष्टग्रहाष्टकपुरंथ्यादिविकारप्रबुद्धिगुणाष्टके अहंकृत्याविषयगणः कामादिसमविंशक

श्री॰
ने॰ लो॰
५५

मायोत्तनयागणेशविद्येशामयोऽइति पाशुपुरत्रयमित्येवं पुरुषे त्रिभुवनेशा इशार्के नियतौ शंकरदशके काले शिवद
दशकमिति पुरद्वितये रागे ग्रहाष्टभुवनेशकमिति शिखायामप्युरेवं विकलायुगले भुवनेभुवने निशि पुटपुरत्रयं वा कलायामे
माणपुरे इति सप्तविंशतिपुरा विद्यापुरुषादितत्त्वसप्तकयुक्त वामेशादूपमत्त्वेशद्वे विद्यायां शक्तितत्त्वे त्रिशिति
त्रविशुद्धिशिवो मोनम्भवो मनुष्ठसमयसौशिवमन्त्राः सप्त दशपुराण्यनाविद्येशान्सदाशिवशिवत्रितययुक्ता
बिन्दुर्धेन्दुनिरोध्यः परसौशिवमिंधिकादिपुरसौषुम्नोपवनादोब्रह्मबिलस्त्वादिषु तोर्धेन्द्रलाशाशक्तिर्व्या।
पिव्योमानन्तानाथानाश्रितपुराणि पंच ततः षष्ठे च परमममनाश्रितमथ समनाभुवनषोडशीयदिवाबिन्दावर
णे परसौशिवे चये चेत्थिकादि भुवनानि सौषुम्नोब्रह्मबिलेन्द्रेन्दलिनी व्यापिपेयकं समना इति षोडश भुवने तत्र
युगेषोत्यन्तीतास्यात तत्र चत्त्वविंशतिरिति प्रकृतितत्त्वसप्तव्याप्तस्यतत्त्वयाहे विद्यातत्त्व पुरवइतिन त्रापिपुरा
शिख्या विघयेपंक्तित्रयमुक्तो विषयेति विकारषोडशकोवेनत्वेणव्याप्ता ताः शाह्यादयः पंचयुगणदेहस्थमैवेन
प्राणत्वाद्यहिंसादयः तःसमग्रमयेतेनभागात्तवेवीरेशभुवनेश्वनमितिवा मादिपुराणितनवकस्य महादेवत्रय
स्य च पुटपुरत्रयमितिविपुटत्वमःस्यावाक्युवेयोत्याख्याया वागीशाभुवने सप्तविंशतिपुरेति तदुक्तं सप्तत
त्त्वानि भुवनसप्तविंशतिरेव चेति वामेतिवामाद्यानवशक्तयः ईशाईसवः रूपेत्यादिसमावरणे तेशाउक्तो तेज
स्विप्रथानावासो मितिर्मानावरणमित्यर्थः इषिरश्नास सप्तदशपुरेति तदुक्तं विद्यातत्त्वा सदाशिवे तत्त्वानो त्रि
तये व्यामिर्वर्णानां त्रयपवच पदैकादशका ज्ञेया पुराणि दश सप्त चेति परसौशिवमितिपत्रपरेण रूपेणसदा

54

शिवः पुनाश्रितं इति शार्वाश्रयत्वात् यदि वेति पक्षांतरे षोडशभुवनमिति तदुक्तं पदमेकेमंत्रएको वर्णाः षोडशकी
र्तिताः भुवनानि सहस्राणि शतान्यतीते विभावये एतेस्य श्रीस्वच्छंदप्रक्रियायां विभागमभिधाय शास्त्रांतरप्रक्रमेण
प्याह श्रीमन्मतंगशास्त्रे तत्क्रमेयेषु रुद्रगणाः पृथ्व्यमिति वक्ष्यमाणः तदाह कालाग्निर्नरकाः खाब्धियुतं सप्तान्त
याशतं कूष्मांडः सप्तपातालेसप्तलोकेमहेश्वराः इत्येवं सप्तधेतद्द्वात्रिंशतं रुद्राइतिस्थिताः स्थानानां द्विशतीभू
भिः सप्तपंचाशताद्युता पंचाशतस्य मध्या द्वात्रिंशद्भूत चतुष्टये तन्मात्रेषु च पंचस्वविंशे देवास्ततोष्टकं पंचमंत्रे
न्द्रियगर्वे बुद्धौ देवाष्टकं गुणे योगाष्टकं क्रोधसंज्ञं मूलेकालेसनैयते पतङ्गाद्याश्चाङ्गुष्ठमात्राद्याशगतत्वगाः
द्वादशैक शिवाद्याः स्युर्विद्यायां कलने दश वामाद्यास्त्रिशतीमेये विपर्वण्यथिरस्य युक् खाब्धिरितिचत्वारिंश
त् महेश्वरोष्टरुद्रः पंचष्टकमितिस्याएकात्वेपतङ्गाद्याश्चाष्टौ अंगुष्ठमात्राद्याश्चाष्टौ कलने कलाद्यो विपर्वणीति
त्रिभिर्भूतभावतत्वाख्यैः पर्वभिर्युक्ते कलादितितिपर्यंते पत्यादिपदार्थापेतत्वात् तृतीयस्मिन् पदार्थेऽस्य पर्यः यदुक्तं
तत्रैव भूतभावतत्वाख्यमायामान्तः तरितः सदा सपादार्थस्त्रिपर्वोयं तृतीयः शिवशासने इति खाब्धि रस्य युगिति
रसनीयारस्यारसाः षट्तेन चतुःषष्टिरित्यर्थः भुवनेश्वरास्त्वात्र विचित्राइत्याह शैवाः केचिदिहानंताः षेकेदा
इति संग्रहः येषां च शिवादिदीक्षितत्वादेवमभिधानं यदाहुः कालाग्निर्नरकानांतचत्वारिंशत्ततः कू
ष्मांडः सप्तपातालैः सप्तभिर्लोकसप्तकं रुद्रक्षेत्रं ततःसप्तधेयं तत्ततोष्टशतं बहिः स्थानानांद्वेशतेद्वेवसप्तपंच
शताद्युते पंचाष्टकानां द्वात्रिंशन्तो भूतं चतुष्टये तन्मात्रेषु तथा पंच विंशे देवास्ततोष्टकं पंचाष्टकानां षष्ठेय

श्री॰
तं॰लो॰
५५

55

ऽकेंद्रियेणार्थधप्वंतं स्थितं बुद्धीनतोदेवा अष्टावष्टौ च योगिनः गुणेष्वष्टौ न यावत्केकोधाद्याः पवनतस्ततः कालेनियति
संयुक्तं पतङ्गकमण्डलोस्ततः अंगुष्ठाद्यास्तु रागेऽष्टौ द्वादशैकशिवादयः विद्यायां तु कलातत्त्वे वामाद्याः पवनोद
ग्रा एवं विपर्वंशीऽप्रोक्तं भुवनानां शतत्रयं ततः षष्ट्यधिकं तेषु विचित्रा भुवनेश्वराः शैवाः केचिन्नयानंताः श्रे
कंठाः केचिदेव तत्र इति अत्र च साक्षादागमे संवादितेऽथ विस्तरः स्यात् इति तदुक्तं संवादितं नन्वेवं भु
वनविभागप्रदर्शनेन कोऽर्थ इत्याशंक्याह यत्र यत्र दापरभोगान्बुभुक्षते तेन तत्र योजनं कार्यं शोधनमथ तत्र ज्ञानो
ऽशेषं तत्तदन्तर्गतं कार्यं इत्यागमे प्रथयितं दर्शितमेतद्धि कल्पितं तेन यदुक्तं यो यत्राभिलषेद्भोगान्स तत्रैव नि
योजितः सिद्धिभाङ्मन्त्रसामर्थ्यादिति अथ तेनि पक्षान्तरेण ज्ञान इति भोगेच्छात्यागा इत्यर्थः अन्तर्गतमिति प्रधा
नशुद्धेवतत्स्फुट दर्शितमिति अन्यथाहि कथमेवं पवित्रानं भवेदिति भावः तेनेति तेन तेन गुरुणेत्यर्थः नन्वत्र
किमिति यंतएव विकल्पाः संभवंति नवेत्याशंक्याह अन्येपि बहवो विकल्पाः स्वधियाचार्यैः समभ्यूह्याः नन्वप
थैवमनेके विकल्पाः स्वधियाचार्यैः समभ्यूह संभवेति तदिह पुनः किंप्राधान्यमित्याशंक्याह श्रीपूर्वशासने पुन
रष्टादशाधिकं शतं कथितं तदिह प्रधानमधिकं संक्षेपेणोच्यते शोध्यं शतमिति भुवनानां तदुक्तं तत्र एवं
तु सर्वतत्त्वेषु शतमष्टादशोत्तरम् भुवनानां परिज्ञेयं संक्षेपात्तु विस्तरादिति प्रधानमिति तदधिकारेणेवा
स्यग्रन्थस्य प्रवृत्तेः तदेवाह कालाग्निः कूष्मांडो नरकेशो हाटको थ भूतलपः ब्रह्मा मुनिलोकेशो रुद्राः पंचांत
रालस्थाः अथ वेनेताः प्राच्याः कपालो वह्नोंतनि ···· बलाख्याः लघुनिधिपति विद्याधिपशंभर्वाः तं सवीरभद्र

पतिः एकादशभिर्वाविद्धलांडं यंचमिलयांतर्वितैः इतिघोरऽश पुरमेतत्त्रिहति कलयेह कालनीये ॐउलीशाभार
भूतीदेशाषाढीवपुण्ड्राः निमेषौ प्रभास पुरीशा वितिसलिले प्रत्यात्मकेसपरिवारे भैरवकेदारमहाकालाम
ध्यामजल्पाख्याः श्रीशैलहरिश्चंद्रा वितिगुह्याष्टकेमहासिभीमेंद्रोट्टहासविमलकनखलनाखलकुरुक्षे
त्रिगयाख्याः इतिगुह्याष्टकमेतन्मतन्तिवसतन्मात्रकेसाहेव स्थाणस्ववर्णाख्यौ किलभद्रगोकर्णमहाल
यकः अविमुक्तरुद्रकोटीवस्त्रापदाःइम्पदः पवित्रं रेस्थूलस्थूलेशशंकुकर्णातिकालजरामरेश्वरमंडलभृन्माको
टौउहितयच्छगलांडश्चाष्टकेरहंकारे शुनीतिसमपदामीशानविशेषणेऽनंतदंतःकारःप्रकाशितःश्र
व्याइत्याबभ्यंत्रतइत्यंतकादिनायकःलक्षितिशीघ्रकाविनाक्षीब्रः यदुक्तं आदौ कालाग्निभुवनेशेगर्भितं
प्रयत्नतः इत्यपञ्चकस्पकामिदेसर्वे ब्रह्मांडर्यवस्थितं तद्बहिः शतरुद्राणांभुवनानि पृथक्पृथक् दशमेशाय
येत्यस्मादेकैकं तन्नायकान्मकं अनंतः प्रथमस्तेषां कपालेशस्तथापरः अग्निरुद्रोयमश्चैव नैर्ऋतो बलएव
च शीघ्रो निधीश्वरश्चेति सर्वविद्याधिपोऽपरः शंभुश्च वीरभद्रश्च विधूमज्वलनप्रभः एभिर्दशोकसंख्यातैः
शुद्धैः शुद्धंशतंमतं इति अत्रात्मकमितिनामां ततेण गुह्याष्टकमेवात्रोक्तं सतन्मात्रकेसाहेवेतितस्यवि
शेषणं एतद्देतैहरनेनैवाष्टकेनव्याप्तमितिविवेकोऽविद्यमानं अन्येषांपुनः कार्यस्यकारणेंतरावस्थानैवावि
त्यादियदहंकारेणव्याप्तमितितदाह अन्येहंकारांतस्तन्मात्राणींद्रियाणिवाप्याः धियो योन्यष्टकस्थ
त्वंप्रकृतौयोगाष्टकेकिलाकृतप्रभृतिइतिसमाष्टकभुवनप्रतिष्ठितैः सलिलहिम्मलांतानविवामोभीमो

श्री॰
तं॰लो॰
५६

56

गोभवेशवीराः प्रचंडगौरीशौ अजमानंतैकशिवौ विद्यायां क्रोधचंडगुरुसंस्यात् संवर्तोज्योतिरेषे कलानियमां च
न्दःपंचांतौ वीरशिवेच श्रीकंठसंज्ञे एतत्रयं च कालेस्यात् समहातेजा वामोभवोद्भवावेकपिंगलेशानौ भुवनेशपु
रःसरकावंगुष्ठइमेनिशिस्थितास्त्वष्टौ अष्टाविंशतिभुवनाविद्याग्रकषात्रिशांतम्मिये हालाहलरुद्रक्रुद्देविकाचो
त्रिकाःसवासाःस्युःविद्यायांविद्येशास्त्वष्टावीशसदाशिवे पंचवामाद्येष्टारौद्रीशक्तिःसकलाच शांतेयेष्टादश
भुवनास्यात् अत्रचकेषांचित्स्वकंठेनान्येषांपर्यायेएतेषांचपदैकैकदेशेनाभिधानमितित्वयमेवाभ्यूह्यम् एत
स्वप्रागेवसेवादितेनरीत्यर्थादंतर्भावितरागतत्वेतेन उक्तत्वेवामादयः षड्रागेप्रचंडादयःपंच तदुक्तं ततोप्या
यांगुलव्याप्याप्रबेकमव्यक्रमात् चतुष्कं वहद्येत्यस्मिन्नेकमेकचविंतयेत्त्इति सानेतेनानेनसहितएकशिव
इत्यर्थः निशीति योमायायांईशइतिईश्वरतत्वे एवंनिर्दिष्टौ षोडशपतिष्ठायांचद्वपंचाशद्विद्यायामष्टाविंशतिः
शांतायामष्टादशेतिभुवनानामष्टोत्तरंशतं नतुशांत्यतीतायामप्यत्रभुवनविभागउक्तः तत्रहिविहकस्मा
न्नेत्याशंक्याह शांत्यतीतात्तभुवनैव नह्यत्रदेशादिकलनाकाचिद्भवेदितिभावः एतस्यार्थायाः प्रथमार्थेनो
पसंहरति इतिदेशाध्वविभागः कथितः श्रीशंभुनासमादिष्टः श्रीशंभुनेतिपरमेश्वरेणगुरुणेतिचिवं जंबु
द्वीपेनवधाभारतवर्षेश्रीमतिनत्राहितस्थितिर्विंदये जयरथनामाकश्चिद्दिहितिमिमामष्टमाह्निकेस्पष्टां
इतिश्रीतंत्रालोकविवेकेदेशाध्वप्रकाशनंनामाष्टिकमाह्निकम् ॥ ८ ॥ ॐतत्वमावभासनविभा
विभवोभुजंगमाभरणः भक्तजनजयावहतां वहतिजयावहोवहति इदानींद्वितीयेनार्थेनतत्वप्रविभागंक

यदिदं प्रतिजानीते अथ तत्त्वविभागो विस्तरतः कथ्यते क्रमप्राप्तः विस्तरत इति पत्रपरिकल्पितसमारोपापसारण-
पुरःसरं यथा तत्त्वव्यवस्थापनात् क्रमप्राप्त इति भुवननिरूपणानन्तरं तदनुयायिनो तत्त्वानो निरूपणस्य प्राप्ताव-
सरत्वात् ननु तत्त्वमेव नाम किमुच्यते यस्य प्रविभागोभिधास्यत इत्याशंक्याह यान्युक्तानि पुराणेषु निवि-
विधैर्भेदैर्यदेषु न्वितं तद्रूपं भाति परं प्रकाशनिविष्टं देवः स एकः शिवः इदं हि नाम सर्वमेव परे दर्शनेन तत्त्वमित्युच्यते
यदेकमेव रूपमव्यभिचारेणानेकत्र भुवनादौ अनुगामि स्यात् तत्र पृथिव्याद्यनेकप्रकारं यत्तत्त्वं तस्य पृथिव्या-
देर्भावस्तत्त्वं तथा व्यपदेशनिमित्तमित्युक्तं तत्र समनन्तरान्हिकोक्तेषु नानाप्रकारेषु भुवनेषु यदेतत्प्रकाशैक-
घनं परं रूपं प्रकाशमानतामयथा तु पपत्स्यानुयायि भासते सति विलविश्वकोटीकारेणाद्योतमानो नन्वेवैकः शि-
वतत्त्वं दास्य षट्त्रिंशत्तत्त्वमित्यर्थः तस्यैव स्वस्य स्फारो यदिदं विश्वं नामावभासते यदाहुः पंचत्रिंशत्तत्त्वी शिवनाथ-
स्यैव शक्तिकंचुकमिति अत एव च तन्नोक्तं सर्वमिति तत्परं रूपं तस्य भावस्तत्त्वमिति ननु यदि तत्प्रकाशैकघनमा-
र्थमेवेदं विश्वं तत्तत्त्वस्य पृथक्त्वं नैव नास्तीति कथं नाम पृथिव्यादि पविभागापि स्यादित्याशंक्याह तत्त्वान्तं परसाम-
नः शिवपदादृते विभातेयदेवं यद्रूपं बहुधानुगामितदिदं तत्त्वं विभोःशासने पुनरपि तस्य शिवस्यैव स्वातंत्र्यव-
शेन शिवपदादेवं विधात्षट्त्रिंशदेवतत्त्वात्परमतत्त्वं पृथिव्यादि पर्यन्तं भेदेन समुल्लसितेयद्रूपं पृथिवीत्वमा-
दिरनेकैः प्रकारैरनुगामि भाति तदिदं पृथिव्यादि तत्त्वमुच्यते इति वाक्यार्थः एतदेवोपपादयति तथा हि कालस-
दनाद्धीरभद्रपरान्तरं धृतिकाठिन्य गरिमाद्यवभासाद्यात्मता एवं वापि च भवनायत्त याहीति निदर्शने धृत्यादि

श्री॰
तं॰लो॰
५७

57

योऽपि पृथ्वीगुणास्तद्विभिन्नरूपत्वाच्च पृथ्व्या तद्ग्रहणेनैव ग्रहणं सिद्धे इति युक्तं धृत्यादावप्यङ्गरागतेति तेन सास्नादि
योगाद्यथा गोः समुदायो गोत्वमनुगामि तथा धृत्यादियोगात्कालाग्निभुवनादावपि पृथिवीत्वमिति एतदेवाप्यत्रा
ग्रादिशति एवं जलादितत्त्वेष्वप्यं यावत्सदाशिवे तेन यथा धृत्यादियोगात्सर्वत्रान्वितं पृथ्वीत्वं तथा सांसिद्धिकद्रव
त्वभास्वरत्वादियोगाज्जलादित्वं श्रुति ननु चैवं ग्रनेकत्र पिण्डादौ तथात्वानुगमाद्देहभुवनादौ अपि तत्त्वोत्तरूपत्वं स्या
दित्याशंक्याह स्वस्मिन्कार्ये यधर्मोऽपि यद्यपि स्वसदृग्गुणे ग्रास्ते सामान्यकल्पे वर्तनतो ह्यसम्भावतः तत्तत्त्वे कम
शः पृथ्वी प्रधानेपि शिवादयः देहान्तो भुवनान्ते च न प्रसंगस्ततो भवेत् वापीति विकल्पद्योतकं भिन्नक्रमं च पृथ्वी
स्वसदृग्गुणेऽपि वेति योज्यं एवं स्वस्मिन्न घटशरावादौ कार्ये धर्माणां सत्त्वादीनां गुणानां मत्योन्याभिभवहेत्वादि
नानैक्यादौ स्वसदृग्गुणेऽसंकुचिते प्रमात्रवर्गे प्रकाशैकपरमार्थे वा विश्वत्रयत्पृथ्वीत्वादिकं रूपमनुगामित
यास्तत् तत्त्वोऽपि स्वकार्यादिव्याप्नोतीति क्रमेणाक्रमेण यथासंख्येन पृथ्वीप्रधानेपि शिवादयश्च तत्तत्त्वमित्युच्यते
ततश्च देहभुवनादौ नैव प्रसंगः नहि स्वकार्ये चेष्टादौ तत्त्वङ्गादौ च देहादित्वमनुगामित्वाभियात् ग्रादिशब्दः
प्रकारे तेनाहङ्कारादीनां तत्तत्त्वान्तराणामपीन्द्रियाद्यात्मनि स्वकार्यादावनुगामित्वमस्तीत्याद्यवसेयं एतदर्थंवा
भीकारेणैवान्यैा महाप्रलयस्थायसर्वप्राण्युपभोगत्वात् तत्त्वमित्युच्यते तत्त्वैर्नशारीरत्वदायत इत्याद्युक्तं ननु चै
वमभिधाने किं प्रमाणमित्याशंक्याह श्रीमत्कालोत्तरशास्त्रादौ तदुक्तं परमेष्ठिना एतच्च तत्त्वविद्यापादादावनेकप्र
कारमुक्तमिति कियत्लिख्यते इति ग्रन्थविस्तरभयात्सत्तामात्रमेव कृतं तथाच तत्र तत्त्वं यद्वस्तुरूपं स्यात्स्वध

मेयकदात्मकम् तन्नैव तत्त्वपदं यक्तेः स्फुटमाम्नायदर्शनात् यदयुक्तं स्वकाहेतोर्नैवात्मवशं जगत् ततमन्येवान
स्यात्तन्नैतत्र संततत्वाविदि तथा पार्थिवाणुसमूहस्य विप्रकीर्णस्य सर्वतः किंस्वरूपस्यकेतत्रष्टुथिवात्वन्नसंत
कमित्याक्षेपपूर्वकं नन्वसमस्तिमुद्दलत्रयेनासावुपदिश्यते तदेभ्योप्यणुसंघेभ्योविशिष्टमविनान्वयेत्यादि
वहुक्तं तदेवमवस्थिते कार्यकारणभावात्मातत्वानां प्रविभागो वक्तव्य इत्याह तदेषादश्यते दृष्टः सिद्धयोगीश्वरे
मते कार्यकारणभावो यः शिवेच्छापरिकल्पितः सिद्धयोगीश्वरीतंत्रं शानकोटिप्रविस्तरं यत्तयाकथितं शंवभेद
त्रयविसर्पितं मालिनीविजयोत्तरे कोटिवितयलक्षिते योगमार्गस्तथा प्रोक्तस्तविस्तीर्णो महेश्वरः भूयस्तस्यो
पसंहारः प्रोक्तो द्वादशभिस्ततः सहस्रैः सोपि विस्तीर्णो ग्रह्यते नाल्पबुद्धिभिः अतस्तदुपसंहृत्य समासादल्प
धीहिते सर्वसिद्धिकरं ब्रूहि प्रसादात्परमेश्वर एवमुक्तस्ततो देव्या प्रहस्योवाच विश्वराट् शृणु देवि प्रवक्ष्यामि सि
द्धयोगीश्वरे मते यन्न कस्यचिदाख्यातं मालिनीविजयोत्तरं इति वस्तुनि च कार्यकारणभावे येतन्नेस्वयमव।
स्थिते श्रीपूर्वशास्त्रे कथितां कथम् कारणकल्पनामिति कार्यकारणभाव इत्यनेनानुजोदिष्टस्य तदाव्यस्यापि
प्रमेयस्यास्त्रकरणं कृतं नन्विह मृद्दण्डादावस्तिच्छायाप्रत्यवेक्षाः किं तत्सामर्थ्यं भवीजांकुरादौ तद्वेततस्य वा तु
प्रवेशो नास्तीति का वार्ता तद्धर्मभृतायाश्छाया इति किमेतदुक्तं कार्यकारणभावः शिवेच्छापरिकल्पित इतीत्या
शंक्याह वस्तुतः सर्वभावानां कर्तेशानः परः शिवः इह खलु जडस्य कारणाभिमतस्य बीजादेर्यान्नहि मायद
स्मद्धाकार्याभिमतमंकुरं परिदृश्यमानसत्ताकं कुर्यात् नहं अत्र अंकुरो जायते इत्येतद्बीजस्य किंचिन्नस्यत तोन्यत्वात् त।

श्री॰
तं॰लो॰
५८

58

यानैवा यदादेरपेक्षेवं भावापत्तेः नापेक्षा वस्य तदानीं तस्यासत्त्वात् यदि चासदेवांकुरादि जन्यते तस्यासद्रूपत्वे च परमार्थर
तिकं थं स्वरूपविरुद्धं सत्त्वमभ्युपेयात् अथोच्यते नासत्त्वाम किंचिद्वस्तु यस्य सत्त्वेन विरोधः स्यात् तस्योभयवस्था
पिष्टात्वात् एतद्धि व्यवहारमात्रं यदतः सत्त्वा कार्यत्वमिति वस्तुतो हि वीजे सत्यंकुरश्चेदस्ति जदसौ सर्वदैव सत्त्वा
न्नो येन कदाचिदसत्त्वं स्यात् यतश्च सर्वदास्य सत्त्वेन कदाचिदन्यथात्वेन योगः अन्यथात्वे हि प्रकिंचिद्रूपत्वस्वच्य
तेकस्तेनयोगार्थः तथात्वे वा किं नामास्य स्वरूपमधिकं स्यात् यद्वशादसद्व्यवहारपात्रत्वमपुदियात् न च बीजा
पेक्षसत्ता स्वभावोंकुर इति वाच्यं सर्वभावानां स्वस्वरूपमात्रपरिनिष्ठानादन्यसापेक्षस्वभावत्वानुपपत्तेः
यद्यपि चासत्त्वात्मन किंचिद्वस्तु तथाप्येतच्छशविषाणवदसत्कल्पनाविषयस्यांतःकरणाधिपतित्वस्य परिस्फु
रतः स्वभावस्य संभवाद्वाह्येंद्रियविषयतापत्तेन सत्स्वभावेन सह विरुद्धा तथैवेति युक्तमुक्तं असतः सत्त्वे विरुद्धमि
ति अथ सदेव तर्ह्यस्य किमुपयाचनीयं यद्वीजादेः प्रार्थ्येत अथाभिव्यक्तिनियतित्वादीनि चेत् तत्रापि सदस
द्रूपत्वायायोगपर्यनुयोगावकाशत्वात् न च तदुभयात्मकम् उभयात्मकमनिर्वाच्यं वा युज्यते विरुद्धत्वादेव स्वभावस्या
तत्सर्वदा लोकप्रसिद्धः कार्यकारणभावोनुपपद्यते इति सर्व एव व्यवहारः समुत्सीदेत् तेन कार्यकारणभावस
मार्थ्यावलात् कर्तृकर्मभाव एवाश्रयणीयो यत् कार्यमाभासनक्रियाविषयतात्मकमेव कार्यत्वं तत्तदंकुराद्यवभा
स्यते तेन कर्ता तत्समर्थाचरणेनेति करणमपि कर्तर्येव विश्रांतं तत्साक्षिद्रूप एव परमेश्वरः स्वेच्छावशादिय हि
त्प्रमवभासयति किं तु नियतिदशायां प्रयोतव्यवस्थानेन बीजादेरंकुरो न तु दोषद इत्येव मायात्मिका लोकस्य प्र

तीति ननु एवं सोऽपि किं सदसद्वा विषमवभासयेदित्युक्तप्रश्नदोषः नेह सत्त्वं तत्त्वग्राह्यत्वं वा ग्राहकत्वभेदाद्वि यार्थः परि
स्फुरेत् तथा हि सर्वस्य प्रमातर्मनोगोचरत्वानुपपत्तेरपि पूर्वं स्वसंविदैकात्म्येन परिस्फुरतोऽर्थस्यान्तरत्वमन्तःकर
णैकवेद्यतया सुखादेरिव ग्राह्यत्वमपि अन्तर्बहिष्करणद्वयवेद्यतया घटादेरिव बाह्यत्वमपीति संविदात्मन्यव
स्थितस्य चार्थस्य बहिरवभासनमन्यत्र वक्ष्यते तदुक्तं स्वामिनश्चात्मसंस्थस्य भावजातस्य भासनं अस्त्येव न
विना तस्मादिच्छामर्शः प्रवर्तत इति तदेवमेव कार्यकारणभावो यदेतत्कः परिस्फुरत एवार्थस्यान्तर्बहिष्का
रोभयवेद्यत्वभासनमिति यदुक्तं यदसत्तदसद्युक्ता नासत्ता सत्स्वभावता सतोऽपि न पुनः सत्तालाभेनार्थोऽथ चो
च्यते कार्यकारणता लोके सान्तर्विपरिवर्तिनः उभयेन्द्रियवेद्यत्वं तस्य कस्यापि शक्तितः इति न चान्तरवस्थितस्या
र्थस्य बहिरवभासनेनामात्रमपूर्वं किंचिदपि तत्त्वभेदात्तिमात्रमिति न किंचिद्दोषः ततश्च युक्तमुक्तं स्वात्मश्रीभाक
रः शिवः सर्वभावानां वस्तुतः कर्तेति ननु तस्यैव बीजांकुरादौ कुलालादौ च नायं हेतुभावः न च हि दृश्यत एव कुंभ
कारः कर्तेति किमदृष्टेन कर्त्रन्तरेण परिकल्पितेनेत्याशंक्याह प्रसक्तस्यास्य कर्तृत्वे न हि ज्ञातृत्वमुपपद्यते कुंभकारो हि न
स्वेच्छामात्रेण घटं जनयेदपि तु मृदाद्यपेक्षः न चाचेतना मृदादयः तदिच्छामनुरोध्येरन् एवं हि घटदर्शने
च्छामनुरोध्येरन् ततश्चास्य मृदादिसंस्काराधानमात्र एवोपयोगः तथा चेहितस्यैव मृदादिभ्योऽधिकयत्नकी
र्तितं च दादि तदिदानीं चित्तस्थि परिस्फुरेत् न च तावतैव घटादेः कार्यस्य बहिरवभासः ततश्च परमेव शिवस्ये
च्छया नियतिदशायां कुंभकारस्य मृदादेश्च परस्परापेक्षतया कार्यमुपजनयेत् यत्तु तस्य सत्यपि मृत्पिंडादौ स

श्री॰
तं॰ लो॰
५९

59

येदंकृतमित्यभिमानः सोपि तत्कादाचित्कत्वे तस्य सर्वप्रकारादेव भविष्यतीति नेहायस्ते तस्माद्युक्तमुक्तमस्वतंत्रस्य कर्तृत्वेनैक
दाविदप्युपपन्नमिति सहि कुंभकारादिजडे शरीरादौ गृहीताभिमानइतिकथं स्वरूपविकृतजडे स्वातंत्र्यमभ्युपगच्छेत् त
द्धि चिदेकगामीति व्यापकविरुद्धोपलब्धि अत आह स्वतंत्रता च चिन्मात्रवपुषः परमेशितुः चोह्यर्थे न तु लोके शास्त्रे
च जडस्यापि स्वतंत्रात्मककर्तृत्वमभ्युपेयते तथा च काष्ठानि ज्वलंतिप्रयाने चरणान्कृतमिति तत्किमेतदुक्तं जडस्या
तंत्र्यं नोपपन्नमितीत्याशंक्याह स्वातंत्र्यं च जडं चेतिति तदन्योन्यं विरुध्यते स्वातंत्र्यं हि स्वप्रकाशात्मत्वमुच्यते जाड्यं च परप्रका
शत्वमुच्यते न चानयोस्तादात्म्यं संसर्गो वा भवेदित्युक्तं तदन्योन्यं विरुध्यत इति अत एव तज्जडं वस्तु स्वे वित्तिविशिष्टत्वान्न
ह्यवस्थया स्वात्मसिद्धावपि परं स्वप्रकाशात्मकं प्रमातारमपेक्षत इति स्वातंत्र्यं कथं जडस्य स्वरूपसन्निविष्टं स्यात् न वा
हु जाड्यं प्रमातृतेवत्वं स्वात्मसिद्धिमपि प्रति यत्तु लोके शास्त्रे वा जडस्याकर्तृत्वं तत्स्वतंत्राधिष्ठानादिना वोपचरितम
यं ननु माभूत्कर्तृत्वं कारणत्वमेव भविष्यति यत्त ` ` एतज्जडाजडयोरपि संगतिमियादित्याशंक्याह न कर्तृता हेतुता वा
स्य कारणत्वं हि लभ्यते स्यादेवं यद्यर्थस्य बाह्यत्वाभासनादन्यत्कार्यत्वं भवेत् यावता तदाभासत्वादन्यत्कार्यत्वं
भवेत् मानस्यार्थस्य तथारूपापरित्यागे नैव बहिराभासनं नाम कार्यत्वं ततश्च यदपेक्षयैवांतरवस्थितोर्थस्तद
पेक्षयैवांतरवस्थितो बहिर्भवेत् प्रमातुरेव चांतःस्थितोयमिति तत एव च बहिर्भावात्राप्यत इति स एव चाप्युदासोका
र्यकारणं न तु जडं मृदादि तदपेक्षयास्य बहिराभासाभावात् प्रमातुश्च न कर्तृतादन्यत्कारणत्वमिति युक्तमु
क्तं कर्तृत्वमात्रसतत्त्वं जडस्य कारणत्वं तत्र युज्यत इति नन्वेवंविधो भावस्वभाव एव यदस्मिन्सतीदं भवतीति कथं

स्यात्‌ नच भूताकाराभावं नर्मतरेण स्य किंचित्कार्यकारणभावः यद्धर्मालंकारः भाव एव परस्येह कार्यताभाव इति।
स्वभावो जनकोर्थो नाम भूताकारभावक इति च न च स्वभावमन्तरेण भावानामन्यत्किंचिदपेक्षणीयमिति किम
ञ्चेतनानुप्रवेशेनेत्याशंक्याह तस्मिन्सतीति हि तद्भाव इति पेहैकजीविते निरपेक्षेषु भावेषु स्यात्तन्निष्टतया कथं
वेदानां हि नैकस्यैव भावस्य कार्यकारणभावो नापि द्वयोर्यौगपद्येन घटवत्‌ नच क्रमिकत्वेप्यनैयत्येन नीलपी।
तादिज्ञानवत्‌ नच नियमक्रमिकत्वेपि पूर्वभाविकार्यपश्चाद्भाविकारणं अपितु नियतपूर्वभावे कारणं नियत
परभावे कार्यमित्युक्तं तस्मिन्कारणाभिमते वीजादावेव सति कार्याभिमतस्यांकुरादेरेवाभूत्पूर्वं तथा स्वरूपभाव
इति नियमश्चावयस्य च भावेन भावलक्षणमिति समस्यातिप्रायः यदन्यस्मिन्सत्यभवन्नस्मिन्नेव सति भवतीति स्या
देतद्देवदत्तज्ञानं यदि नियमो न भवेत्सति घटे धूमोपि न स्यात्‌ किंतन्नैतद्यथेनेति नियमोह्यनपेक्ष्यापेक्ष जीवितेत्सा
वजज्ञानो न संभवति तेहि स्वात्ममात्रपरिनिष्टत्वादन्योन्यवार्तानभिज्ञा इति कस्मिन्सति किं स्यात्‌ नन्वग्निधूमावे
वतथापरिदृश्यमानाववन्योन्यात्मतामनासादयंतावप्यन्यथाभवंतौ नियतावित्युच्येते न तन्नियमेनासापरः क
श्चित्पदार्थयोनयोरन्योन्यापेक्षां प्रसंजयेत्‌ तदनेन यमेव नियमो यत्तस्य पश्चाद्धूमस्तस्य पूर्वमेव यत्ततः पूर्वं
नानग्निरित्यनयोः स्वात्ममात्रपर्यवसितं अनन्यस्पर्शितया विशिष्टं रूपमेव कारणताकार्यता चेति न कश्चिदपेक्षा।
र्थः अत्रोच्यते एवं हि दर्शनमात्रमेव प्रमाणीकृतं स्यात्‌ यत्स्वरूपेणाग्नेरपि पश्चाद्धूम एव प्रतीयते नाधूमस्तस्यापि पू
र्वमग्निरेव नानग्निरिति न च दृश्यमानपेक्षादर्शनमात्रादेवार्थतथात्वव्यवस्था न्याय्यत्यनयोः स्वरूपसन्निष्टः कश्चि

श्री॰
ने॰ लो॰
९०

60

विशेषोभ्युपगमनीयोयोस्मिन्भूमेतयानियमयेत् अन्यथाग्नेः पश्चाद्भमपवनापरः सनाग्नेः स्वरूपातिशयोनापियोधू
मात्पूर्वमग्निरेवनापरः सधूमस्तेनिकयमेवंभावोभवेत् नहिपरः परस्यस्वरूपमितिशाययतिनचवह्निशोपिदेव
योगास्यरूपेण चदादस्तेनतंपदोदृष्टइतितयोः परस्परयोः निरपेक्षयोरपिकार्यकारणभावेयद्धदिताः कृत्तिकास
नियमेनरोहिण्युदयइतिप्रथमकृत्तिकाभ्योरोहिणीनामभूतपूर्वंतयानोदयः पूर्वदिनेषुतथादृष्टत्वादितिचेन्नैतत्।
द्विधूमेपिसमानंयतस्यापिपूर्वदिनेषुवह्निनैरंतर्येणोदयोदृष्टइति नचपूर्वकस्यसामर्थ्यात्परस्यभावःकार्यकार
णभावःसचकृत्तिकारोहिण्युदययोःसंभवति एवावयवंहिनत्तत्रचक्रंयुगपदेवनित्यप्रवहद्वस्थितेकिंतत्र
टीयेत्रवक्रमेणपरिवर्तमानेदृश्यन्तेयेनायमनयोः पूर्वापरत्वेनावसायोनतत्स्वरूपसन्निविष्टःकश्चिद्विशेषः
नत्विदंहिनामभवेत्कुत्र पूर्वसामर्थ्यमीयतेयत्तदभावादस्ततोपिपरस्तस्मिन्क्षणेभवन्दृश्यते यद्धर्मालंकारः
तत्रसामर्थ्यंहितस्यजनकत्वं तच्चयदितस्मिन्क्षणेनभवतिकथंनामतत्सामर्थ्यमथभवतिकथमसामर्थ्यस्या
दितिद्वैकाल्यपरीक्षापिप्रथ्यचप्रागसद्भावःकारणेसतिदृश्यतेइतितत्रापिसमानंयत्कृत्तिकोदयात्पूर्वमभ
वन्नपिरोहिण्युदयस्तस्मिन्क्षणेभवन्दृश्यतइतितत्सर्वथासमानेपिविधौकृत्तिकारोहिण्युदययोःकार्यका
णभावोनास्तिधूमाग्न्योस्त्वस्तीतिनिर्निबंधनःकथमसौविभागःश्रद्धातव्यःस्यात् तस्मात्कार्यकारणयोःस्वरू
पसन्निविष्टःकिंचिज्ज्ञायतेभ्युपगमनीयंयस्यान्वयव्यतिरेकोस्यात्तोज्ञापकेनहिसर्वत्रवस्तुनिसंभवेदेवरूपं
ज्ञापतेनान्यथामतथाहिवाभोक्तिःस्यादितिनवक्तुनापितेभवेत् नचतदपेक्षाम॰॰ हायान्यत्किंचिद्भवितम।

९

इति सा च द्विविधान्योन्यानुषंगितात्त्विकाभिप्रायात्त्विका चानयोरुभय्यापि सा कार्यकारणतया संमतानां जडानां सं
भवति अन्योन्यानुषंगिता हि द्वयोरर्थयोः परस्परद्रूपतादात्म्योस्पयो विवक्षायामेकात्म्ये एकतरापाये पुनः पु
नः परस्य सत्त्वैव न स्यात्तदभावे वा धूमस्त्विति भ्रवत्स्वविरोधः स्यात् द्वितीया चानुसंधानरूपा यथा भोक्तरत्ने प्रति भो
क्तारत्ने प्रतिसाहेयोपि अनानुषंगितत्या न प्रतीयते किंतु तदस्य संविघभिन्नत्वीभावमेतियेनायं तदभिलाषा।
यात्मनानुसंधानेन तत्र प्रवर्तते न चैवं कार्यकारणयोः संभवति तयोर्जन्यजनकत्वात्परस्य स्वरूपमनुसंधातुसामर्थ्या
त् तत्सर्वथा जडानां किं विजातीयं विना कार्यकारणभावो नोपपन्न इत्येव स्थितं ननु कमेवात्र जातीयं यत्कारण
स्य पूर्वत्वं कार्यस्य च परत्वमिति पूर्वसत्ताप्रयोजकीकारेण हि परस्यापूर्वं तथासत्ताविर्भावः अत एव न भविष्य
द्वर्तमानयोस्तदाविर्भावे न सामर्थ्यं तावत्तत्रेणापि तस्याभावात् पूर्वस्य हि प्रागेवासत्त्वात्तदाविर्भावे न सामर्थ्यं न।
भविष्यतस्तदानीं तस्या किंचिद्रूपत्वात् वर्तमानश्च समानकालत्वात् समानकालत्वे च सव्येतराकयोर्भव
ति न च तदानयोः किंचित्कर्तव्यमवशिष्यते यदेकस्यान्येन क्रियेतेति पौर्वापर्यमात्रमेव कार्यकारणयोर्जाती
यमित्याह मपूर्वमथ पश्चात्स इति चेत्पूर्वपश्चिमौ स्वभावेन तिरिक्तौ चेत्स्मरत्यवशिष्यते ननु अनयोः पूर्वत्वप
रत्वे च किं स्वभावादतिरिक्तमनतिरिक्तं वा तत्र नाद्यः पक्षः न हि भवद्भिः हे पूर्वत्वाद्यपि किंचिद्वस्तु सदस्ति यत्तद
तिरेकेण सत्ता मियात् व्यवहारमात्रसिद्धत्वेवात्तस्य कार्यकारणभावोप्येवं स्यादिति स्वसिद्धान्तभंगः कार्यका
रणभावस्य वस्तुस्वभावेनाभ्युपगमात् यद्धर्मालंकारः तदेव मयं वस्तुस्वभाव एव कार्यकारणभावो न तु व्यव

श्री॰
ने॰ लो॰
६१

द्वारमात्रसिद्ध इति अनतिरेकपक्षे च कार्यकारणत्वेन संमतं भावद्वयमेवावशिष्यते इति न तयोर्व्यतीतेयं किंचिदुक्तं स्या
त् न च भवद्दर्शने धूमाग्न्योर्धूमाग्निरूपतां विहायान्यः कश्चित्कार्यकारणभावात्मा विशेषः अतएव चात्राभ्युच्चय
बुद्धिनिर्ग्राह्यत्वमुक्तं यत्र केवलं प्रथममग्निर्धूमो वा यावत्कारणमपि कार्यमपीति नन्वेवं वदद्भिर्भवद्भिरनन्तरमेव
धूमाग्निरूपतया अन्यत्कारणत्वं कार्यत्वं चोक्तं तथा हि यद्यग्नित्वमेव कारणत्वं तत्प्रतीतेरग्नित्वेऽप्येकस्यार्थस्यभा
वस्य प्राप्यत्वस्य सतः स्वयं कोऽन्यो न भागोऽदृष्टः स्याद्यः प्रमाणैः परीक्ष्यते इत्याद्युक्तयुक्त्या किमिति न तत्प्रतीयाये।
नाभ्युच्चयबुद्धिनिर्ग्राह्यत्वमप्यस्य स्यात् सत्यमेवं किंतु विकल्पस्यापत्तद्दोरात्म्यं यदग्नित्वमवस्यन्न तावदेवा
वस्यति न कारणत्वमपि येनैव प्रतीतं तत्राभ्युच्चयः न तु विकल्पेन चेतसा व्यवसितं तावता कः प्रतीतं तत्राभ्युच्च।
यार्थः न हि गोः शृङ्गस्यैवमादिष्वभ्युच्चयबुद्ध्या किंचित्कार्यं यत्तद्विकल्पस्य स्वशिल्पेनैव पुनर्यदभिन्नमपि भेदय।
ति भिन्नमपि संहरतीति अथ प्रतिभासमूलमेवं विकल्पस्य माहात्म्यं हन्त न तथा न हि कारणत्वं कार्यत्वं वा।
सन्निवेशादिवदर्थातिशयरूपं येनानयोः प्रातिभासिकत्वं स्यात् अथ च प्रतीयमानरूपस्वभावत्वेन क्षणिकत्व
वदवस्थाप्येत इत्यत्राभ्युच्चयबुद्ध्या कार्येण ह कारस्तन्योर्थः स्यादवेद्यं वा वेदनं तद्गताकार एव धूमकारण।
तायाश्चाकारः अन्यथा हेत्वावस्थामशामोऽप्यग्निरग्निर्न स्यात् क्षणिकत्वे च योगिनोऽप्रतीयमानान्नीलरूपा
दन्यदेव पर्यवस्येत् नीलादिकं हि निहृत्य निहृत्युभयधर्मसाधारणरूपं क्षणिकत्वे पुनर्निहृत्यैकधर्मस्वभावे
यत्प्रमाणे निहृतिधर्मता हि मेतित न साक्षाद्ग्राह्याकारत्वेनाग्नित्वं धूमाद्विहितान्वयव्यतिरेकत्वेन।

कारणत्वं पंडुराद्याकारत्वं च धूमत्वमग्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं च कार्यत्वमिति धूमाग्निस्वरूपनातिरिक्तं कार्य-
त्वं कारणत्वं चानुक्रमसिद्धमेव अन्यथा हि कारणत्वेन संमतं भावद्वयं विशरारुतायां पर्यवस्येत् ननु भवत्वेवं न हि
कार्यकारणभावात्मकश्चित्तत्वं वैयोस्माकं विवक्षितः सर्व एव हि भावाः स्वात्ममात्रपर्यवसिता एवेत्याशंक्या-
ह बीजमंकुरश्चेत्यस्मिन्नतत्वेहेतुत्वहेतोः घटःपटश्चेति भवेत्कार्यकारणता न किं अन्यस्मिन्नतत्वे इति परस्प-
रमपेक्षाशून्येऽयमर्थः किं न भवेदिति परस्परनैरपेक्ष्यस्याविशेषादत्रापि कार्यकारणभावो भवत्विति यावत्
इह खल्वपेक्षाशून्यत्वाज्जडानां कार्यकारणभावो न भेदिष्टमुपपादितं अथ च लोके बीजादंकुरो जायत इत्ये-
वमाद्यात्मिका प्रतीतिरिति एवं रूपं केनचिद्रूपेण प्रमात्राभाव्यं यत्र व्यंशांतं मद्भावद्वयं कार्यकारणव्यपदेश-
पात्रतामासादयेत् न हि विदात्मैकैकप्रमातृविश्रांतिमंतरेणात्वं विशराराणां सिकतानामिव जडानां
भेदाभेदात्मा संश्लेषः स्यात् अत एव कर्तृकर्मभावमतत्व एव कार्यकारणभाव इति नः सिद्धांतः यदुक्तं जड-
स्य तु न सा शक्तिः सत्ता यदसतः सतः कर्तृकर्मत्वतत्त्वैव कार्यकारणतानन्तत इति ततश्च तद्युज्यते यल्लोके बी-
जो बीजादंकुरं जनयति ईश्वरस्वेच्छयावच्छादमेरैतवोद्भूममिति नन्वेवं बीजांकुरयोर्भेदे सत्येकप्रमातृविश्रां-
तिमात्रात्कारणत्वं कार्यत्वं च न सिद्ध्येत् एवं हि घटपटाभासयोरपि तादृग्रूपं स्यात् सर्वाभासानां प्रमातर्येव वि-
श्रांतेः तन्न योरैकात्म्यमेवांगीकार्यं येन कारणमेव तत्तद्रूपतया परिणमत् कार्यमित्युच्यते इत्याह बीजमंकु-
रपत्रादितया परिणमेत चेत् इहतावत्सर्व एव भावव्रातः परिनिष्ठितनिजरूप इति चेद् बीजं कथमंकुरादि

श्री॰
तं॰ लो॰
६२

62

रूपतामियादन्यथास्वभावस्यान्यथास्वभावायोगात् न हि कदाचिद्दृष्टोपि परः स्यात्तदाह अनन्यस्वभाववपुषः स्वभा
वेन युज्यते अथोच्यते बीजस्यैवायमेव स्वभावो यत्क्रमेणाङ्कुराद्यात्मनावतिष्ठत इति एकमिव हि वस्तु क्रमविवि
क्तस्वभावमिति समकार्यवादिनः अत आह स्वत एव स्वभाव इति चेत् ननु यद्येवं तद्बीजमङ्कुरो वा बीजवन्मात्र एवाङ्कुरस्व
मात्र एव वा रूपे विश्रान्तः बीजस्याबीजात्मकमङ्कुराद्यपि तं रूपं संभवेदङ्कुरस्य चाङ्कुराद्यात्मकमाद्यबीजाद्यपीति
तदाह तर्हि बीजाङ्कुरौ नित्येतावत्येव न विश्रान्तौ तदन्यान्तसंभवात् न ह्येकमेव वस्तु द्व्यात्मकं संभवेदित्यवश्यं
केनचिदेकेन भाव्यं यस्य बीजाङ्कुराद्यात्मना विविक्तोयमाकारः प्रस्फुरेत् तदाह ततश्चाविचित्रकारोसौ तावान्क।
श्चिन्नसज्यते नन्वभीष्टमेवैतदस्माकमित्याह न च युक्तोऽजडेऽन्यान्यविरुद्धाकारसंभवः न ह्येक एव घटो लोहि
तश्चालोहितश्च भवेदिति भावः स्यादेवं यदि युगपच्चित्रत्वमभ्युपगच्छेम किं तु क्रमेणेति कोविरोधार्थः अत आ
ह क्रमेण चित्राकारोस्त्वजडः किं तु विरुध्यते यस्मात्कार्यसिद्धिः परिदृश्यमानमेव भावपारीं स्वभावभूतेन क्रमे।
ण तथा तथा भवतीति एक एव सर्वाकारः क्रमविचित्रो हि तन्मतः स्वस्वरूपनिमग्नेनैव विश्वं सर्वमस्तु तत इति चेज्जड
इति अजडे हि चित्रविज्ञानादियुगपच्चित्रमपि भवेदिति भावः किं न विरुध्यत इति लोहितो हि पीतः क्रमान्निमि
त्तान्तरेणापि लोहितोपि स्यात् न च क्रमो योगपद्यं वा न वस्तुनः स्वरूपादधिकः कश्चित्क्रमः क्रमो वा भवेदि
त्येकस्मिन्वस्तुनि क्रमाभ्युपगमेपि न विरुद्धधर्माध्यासो व्युपरमेदित्याह क्रमोक्रमो वा भावस्य न स्वरूपाधिको
भवेत् तथोपलम्भमात्रेतो न स्वरूपाधिको भवेदिति न कश्चिदित्यर्थः अत्र हेतुः तथोपलम्भमात्रत्वादिति उपले

मोहि क्रमेणान्यथाभवन् क्रमाक्रमाभ्यां भावस्वरूपं व्यवहारयतीति ननूपलंभस्याप्येवंभावे किंनिमित्तमित्युक्तं उप।
लंभश्च किं तथा इह खलूपलब्धा क्रमाक्रमाभ्यामेव तत्तदर्थजातमुपलभत इति उपलंभस्यापि क्रमाक्रमयोगः
उपलब्धृस्वसंविन्मात्ररूपत्वेपि क्रमाक्रमोपलंभस्वभावत्वादेवंभावः तदेतदाशंकते उपलब्धापि विज्ञानस्वभा
वो यस्मात् सोपि हि क्रमोपलंभरूपत्वात् क्रमेणोपलभेत चेत् अत्रापि समय एव पर्यंतयोगादित्याह तस्य तर्हि क्रमः कोसौन
दन्यादुपलंभतः उपलब्धस्य हि उपलंभत्वेन क्रमाक्रमयोगादुक्तात्तस्याप्युपलब्धृत्वेनोपलब्धुः पुनरुपल
ब्ध्यंतरं नास्त्यनवस्थापत्तेः तदस्याज्ञातस्यः क्रम इत्युक्तं मदन्यादुपलंभत इति स्वभावपदाश्रयेण्यस्य नोपलब्धस्व
रूपादधिकं पर्यवस्येदित्याह स्वभाव इति चेन्नासौ स्वरूपादधिको भवेत् अथ स्वभावभूतत्वात्स्वरूपानतिरिक्तत्वे
पि क्रमस्य स्वस्वातंत्र्यादतिरिक्तायमानतयावभासनमित्युच्यते तर्हि स्मद्दर्शनमेवागतोसीत्याह स्वरूपानति।
कस्यापि क्रमस्य स्वस्वभावतः स्वस्वातंत्र्याद्भासनं स्यात् किमन्यद्ब्रूमहे वयं इयं श्रीशिवपदैकः कर्त्तेति परिभा
ष्यते किंनाम चास्य कर्तृत्वमित्याशंक्याह कर्तृत्वं चैतदेतस्य तथामात्रावभासनं तथामात्रावभासनमिति तथा
विचित्रेण रूपेण प्रमातृप्रमेयात्मनां मात्राणांमांशानामवभासनमतिरिक्ततयेव प्रथनमित्यर्थः ननु विश्वपा
दार्था यथा भगवता स्वेच्छयैवावभासितास्तथा कार्यकारणभावोपीत्याह तथावभासनं चास्मि कार्यकारणभा
वो तन्वेवं बीजांकुरादौ घटपटादौ च सर्वत्र भावकर्तृकमविशेषणावभासने इति कथं कार्यकारणताव्यवस्था
इत्याशंक्याह यथा हि घटसाहित्यं पटस्यापि वभासते तथा घटांतरता किं तु सा नियमोज्झिता अतो घनियमे

श्री॰
ने॰लो॰
६३

नैवयस्मादाभासनंतरं तत्तस्यकारणंधूमः सतिद्रूपान्वयेधिके नियमोस्त्विति तत्तयोर्विपर्ययेणाविशेषेण च दर्शनात्
नन्वेवंबीजादेरपि तथापि कृतिकारोहि एवदयादौ कार्यकारणभावः प्रसज्येत शंकोक्तं सतिद्रूपान्वयेधिके इति स्फुटा
वभासायायदे चदादेः कार्यस्य मृदंड चक्रादीति बहूनिकारणानीत्यविवादः तत्रास्य मृद उपादानकारणं यतोसेव शि
वकस्थूपाकादिक्रमेणस्वानेपतितयानुवर्त्तत इति दंडादित्सहकारिकारणं प्रगुणेनपरिवर्त्तनाद्युपकारमात्र
चरितार्थत्वात् तेन यद्येवं यस्य रूपं केनचिद्धर्मेणानुयायि भासते तत्तदेव तस्योपादानकारणमिति घटोह्यप्यन
पेतानुस्पृष्टमेदंपर्यंतं राश्रयेतस्योपादानहेतुत्वं मृदः कृंडादिकं यथेति यत्तु नरैवमात्रलक्षणोरपि धूमादाव
नुपादानमेव कार्यत्वमन्यथा यतः कारणविभागानभिज्ञत्वमेव तत्त्वोपायतो धूमस्यनाग्निरुपादानकारणमपि
नाग्नेरिंधनादितथाहि तथात्त्वरुक्षादेरुपादानादस्यरोधा यत्र यदवभासते तत्तदेव तस्योपादानकारणं अत्र लौकि
कानामपि विवादोयं चंद्रकांतोदकद्रवादौ चंद्रकांतेद्रवोपादानाश्चेदकिरणपयोपादानेन्यथाहि चंद्रकांतस्य
द्रवीभावे लक्षणान्तर्गणप्रसंगः स्यादित्यलमवांतरेण नन्वेवंरूपान्वयोपक्रमः पौर्वापर्यनियमात्मा कार्यकारणा
भावो घटितोसत्वकथं व्यभिचरेदित्याशंक्याह नियमस्तु तथारूपभासनामात्रसारकः बीजादंकुरस्येवभा
सनेन न हि सर्वदा भासनामात्रसारे विहेतुरयंभासने न हि सर्वदेति कदाचिद्बीजाभावेप्यंकुरो भवेदिति भावः
तदाह योगीज्ञानंतरोद्भूततथाभूतांकुरो यतः दृष्टेनथावियथाकारे नियमो भासते यतः स्वल्पेय घटपटादीनां हेतु
त्वहेतुत्वभावना भासते नियमेणोववायाश्रुत्येननतावता स्फुरत्वल्लयानिनो निरुपादानमेवेक्ष्यमात्रेणांकुरादि

कार्य्यकारणंनीतिविवादः तेनयोगिनोपितत्र गृह्णन्तोत्तएवतथाभूतोबीजाभावेपि प्रादुर्भूतोयोसावंकुरस्तस्मिन्नपी
तःपौर्वापर्यात्मानियमोभासतेबीजादेवांकुरोजायतेयतिनायमेकान्तइत्यर्थः योगीच्छाभिनिर्वर्तितस्त्वंकुरोबी
जकार्यांकुरसमानजातीयएवनतुशाल्यंकुरादिजायतइत्याहतथाविधाकारइति यन्त्यथाहियोगीनामिच्छा
विसंवादाद्योगित्वमेवनसिध्येत् नचैतद्भ्रांतिमात्रमित्युक्तमिष्टइतितन्नस्यभीप्सितार्थक्रियाकारिणीत्यर्थः
तदुक्तं योगिनामपिमृद्बीजाद्विनैवेच्छावशेनयत् घटादिजायतेतत्तत्स्थिरस्वार्थक्रियाकरमिति तथा यतःस्व
प्नेपिनियमेनैवघटकार्यःघटोपिभासते घटाभासानन्तरंघटाभासस्योदयात् स्यादेवमेतद्यदिबाधानस्यादित्या
ह बाधाशून्येनेति बाधमात्रकिंतादात्विकःकालांतरभावीवातत्रतावदन्तरः घटोजायतइतिनोपिस्वप्नापेक्ष
याबाधसंभवात् तदात्विकस्तुनास्त्येवबाधःप्रबोधपर्यन्तंतदाकारतयावभासात् अतएवतावतिस्वप्नावस्था
यामेवोक्तं एवंनिर्बाधोनियमएवकार्यकारणतायानिबंधनमित्याह तत्रतावतितद्रूप्यानियमोबाध
वर्जितः भातितावतितद्रूप्यात् फलहेतुफलात्मता नन्वेवमपिसौगतमतमेवापतेदित्याशंक्याह तथाभूतेच
नियतेहेतुतद्वत्तेवस्तुतस्त्विन्द्रियस्यैवहेतुतातद्विसर्वत्र तदितियन्नाम चिन्द्रियस्यैवहेतुतेतिसर्वत्रा
मितिसर्वेषामेवमहेंद्राद्याभासानांविश्रांतिधामत्वेनानुवर्तनात् एवंचनैकंकिंचिज्जनकंसामर्थ्यविजन्निके
त्याह्यपिसंगच्छतेइत्याह अतएवघटोद्भूतौसामग्रीहेतुरुच्यते सामग्रीतिनपुनर्व्यस्ताःसमग्राः नतुसमग्रा
न्वंकुरादीन्विहायकानामान्यासामग्रीत्युच्यतेइत्याशंक्याह सामग्रीचसमग्राणांयदेकंनेष्यतेवपुः हेतुभेदान्

श्रीः
त.लो.
६५

64

भेदः स्यात्फलेन तथा च सामग्रीभेदो हेतौ एकैव प्रतिनियतसामग्रीप्रयोज्यनियमित्वमेकप्रमातृविशेषानिलस्तम्भे ज्ञानावच्छे
देशाद्ययोगस्तापव यदि च दहनत्वः सकलकारणभेदात्कार्यस्य विवादादनेकचराः आडम्बरेषुः नचैवमित्य।
कप्रमातृविशेषत्वात्सामग्रीशब्दवाच्यमेवैषां प्रत्येकमवर्णनीयं यदेकमेव घटं जनयेत् यदपि तत्रैव चकार।
कानां पारंपरिको भेदो यतः फलभेदोऽपि स्यात् नैमित्तिककार्योत्पत्तौ प्रत्यक्षविरुद्धं चैतदित्याह न त्वासमंजस।
मिति ननु यस्य यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते तत्तत्स्यकारणमित्युक्तं यस्तानां च महदेशादीनामेव भावो ना।
स्ति समग्राणां चास्तीति कोऽर्थः सामग्रीशब्दवाच्यैनैकेन व्यपदेशाभ्युपगमे नैषामित्याशंक्याह यद्यस्यानु।
विधत्ते तावन्वयव्यतिरेकतो न तत्स्य हेतुः चेत्तोयेकं दण्डकोनतः प्रियः उक्तं स्तिसमन्तेनत्वमेवतन्तन्तु रूपेण
दीर्घेणेन भवनशक्तीकृतत्वात् ननु समस्तानां मध्ये मेकेन चिद्रूपेण यथैकात्म्येन स्यादेशकालनुविधान।
हेतूनामपि हेतुत्वं प्रसज्जेदित्याह समग्राश्च यथा दण्डसूत्रचक्रकुलालादयः दूरासन्नभाविनश्चार्थहेतुत्वेनेति मा।
न्महे दूरामेर्वाद्यः भाविनः कर्कादयः इत्यमितितथा पर्वं यथा देशादयो घटे हेतुत्वेन भवंतितथाहुरा।
द्येयापीति मन्महे प्रसंगेन मन्यामहे इत्यर्थः ननु दूरभाविनोऽन्वयव्यतिरेकानुविधानमसिद्धमित्या।
शंक्या यदि तत्र भवेत्तेन कर्मविध्यन्ताऽपि कश्चन न जायते घटो न तत्तस्य हेतुर्व्यपोहितः यथा च चक्रवि
यत्ते देशकालेव हेतुत्वं यातिकर्किसमेर्वाद्यास्तु हेतुत्वस्यावधिस्थिताः ननु चक्रादीनां किं देशकालस
न्निकर्षे विवक्षितमुत तद्रूपसन्निकर्षः न च देशादिसन्निकर्षत्वं घटादीनामपि संभवेदिति तेषामपि एकका

र्यकारित्वं प्रसज्येत । तद्रूपसन्निकर्षश्च नेष्यते भवद्भिः । तन्नियतदेशाद्यवस्थायित्वेनासन्निकर्षः पर्यवस्येत् । तस्य
मेवादीनामप्यविशिष्टमिति तेपि हेतवो भवेयुः । तस्माद्देशाद्येकप्रमातृविश्रान्तिमत्तत्त्वमेकं रूपमवश्या
भ्युपगमनीयं येन तत्संयोजनवियोजनादावेकस्यैव परमेश्वरस्य कर्तृत्वे विश्वमिदमुपक्षिप्येत । तदाह
तथा चैतेषां हेतूनां संयोजनवियोजने नियतः शिववदेकः स्वतन्त्रः कर्त्तानामियात् । ननु कथं सर्वत्र शि
वस्यैव कर्तृत्वमिष्यते यदा दैहि कुम्भकारो व्याप्रियमाणो दृश्यते इत्याशंक्याह कुम्भकारस्य या संविच्चक्र
देशादियोजने शिववद्धि सा यस्मात् संविदः का विशिष्टता का विशिष्टतेति को भेद इत्यर्थः । नहि संविदः
संविद्रूपादन्यमात्रेणापि दिक्के रूपान्तरं किंचिद्भवेदिति भावः । ननु कौम्भकारी संविद्देशकालाद्यवच्छेदा
त्किंचिज्ज्ञत्वस्वभावा पराप्रसरत्वविच्छिन्ना वा परा हि यद्रूपेति कथं तयोरविशेष उक्त इत्याशंक्याह कौम्भ
कारीत्यस्य संवित्तिरवच्छेदावभासनात्र भिन्नकल्पा यदित्तेणा देशचक्रादिमय्यतः देशचक्रादिमय्यतः
तेप्येति देशादि वस्तुहेतुकारणमात्रमेतदिति तात्पर्यं प्रत्यस्तमनात्र कुम्भकारस्य साक्षात्कर्तृत्वमिति शि
व एव सर्वत्र कर्तेति सिद्धं तदाह तस्मादेकैकनिर्माणे शिवो विश्वैकविग्रहः । कर्तेति शेषः । कर्तृत्वाभि
मानोपि विमोहः कृतिः । ननु यद्येवं तद्देशादिसमानकस्येदपि कुम्भकारस्य कथमेवमभिमानो भवेद्
न्मयेदं कृतमितीत्याशंक्याह पुंस इत्यादि यश्चायमस्य कर्तृत्वाभिमानः प्रतिभुवाग्यमणीभावः सापा
रमेश्वर्यैव नियतशक्त्या तथाव्यवस्थापितोयं तेनायं मायादिव्यवस्थापितसिद्धेरिति न कश्चिद्दोषः । एव

श्री
तं.लो.
६५

माभासमात्रसतत्त्व एव कार्यकारणभाव इति सिद्धं तत्रास्य लोकशास्त्रादावनेकप्रकारं वैचित्र्यमित्याह प्र
त एव तथाभानपरमार्थतया स्थितः कार्यकारणभावस्य लौकिकशास्त्रे च चित्रता तत्रशायान्याच्छास्त्रीयं ता
वद्वैचित्र्यं दर्शयति मायातोऽव्यक्तकलयोरिति रौरवसंग्रहे श्रीपूर्वे तु कलातत्त्वाद्व्यक्तमिति कथ्यते रौरव
संग्रहे इति इह तेनापेक्षया यदुक्तं तत्र ततो विशेषाय विधेशो मायामपरमेश्वरः क्षोभयित्वास्तु किंचिद्व्य
नैर्नेत्सी कला कलातत्त्वाद्रागविधेर्हि तत्रैव सर्वभूततः अव्यक्तं च ततस्तस्मात् गुणाश्चायस्कान्तमुक्ति
श्च चाव्यक्तं च तत इति तच्छब्देन मायापरामर्श इति हृदयस्थितिपादाः यदुक्तं मायातोऽव्यक्तकलयोः कला
तो रागविद्ययोरिति श्रीपूर्वे इति श्रीमालिनीविजये यदुक्तं तत्र मायामाविश्य शक्तिभिरिच्छापदकस्य प्रा
सूक्ष्मा कलातत्त्वमिति तत एव कलातत्त्वाद्व्यक्तमसृजत्तत इति च एवमव्यक्ते मायायाः कलायाश्च का
र्यमिति शास्त्रीयं वैचित्र्यं अत एव चैवं विसंवादाशंकया अत्र यदन्यैरस्य व्याख्यातं तदप्रयोजकमेवेत्या
ह तत एव निशाख्यात् कालीभूताद् अलिंगकं इति व्याख्यामङ्केऽस्मिन्नतित्यायेति निष्फला निशाख्या
नादिति मायाख्यात्तत्त्वात् अलिंगकमित्यव्यक्तं इदानीं लौकिकमपि वैचित्र्यं दर्शयति लोकेऽपि गोमय
या कीटात् संकल्पात्स्वप्नतः सृतेः योगात्मातोऽप्यसंख्यमन्त्रप्रभावादेश्च वृश्चिकाः कीटादिति वृश्चिकात् इह
वह्निरपि पित्तविस्फारतो यथाभासमात्रसारत्वमेव मौलं रूपमित्युक्तं संकल्पात्स्वप्नतः सृतेरिति द्वयोरिति
रत्नौषध्यादि अचिंत्यो हि मणिमंत्रौषधीनां प्रभाव इति भावः ननु वृश्चिकाद्गोमयादेश्च जातानां एव वृश्चि

65

कः नहियादृशोवृश्चिकाज्जातोवृश्चिकस्तादृशोवगोमयादेरितिभवितुमर्हति कारणभेदात्कार्यभेदस्या-
विवादात् नचैवमभेदेवस्तुनोः शाब्दसाधारण्यमात्रेणैवैकत्वंन्याय्यं यदाह॥ वस्तुभेदेप्रसिद्धस्यशब्दसा-
म्यादभेदिनः नयुक्तासाधनेगोबाह्मणादीनांविषाणवदिति तदाह अन्यएवसचेत् सत्यमेवमित्याह
कामंजातस्यैवविशेषतः वृश्चिकाद्गोमयाद्वाजातानांवृश्चिकानांतु नमस्तिकश्चिदात्मीयेदेशकाले
काराद्यात्माविशेषोयेनैषामन्योन्यभेदः किंतुवृश्चिकाज्जातानामपिसजातीयः तेषामपिहिदेशकाला-
कारादिनाव्यक्तिभेदमुपलभंते लौकिकाअतआह सत्यसर्वंचतत्तुल्यप्रत्यवमर्शैक्यमस्तिच अयंवृश्चि-
कोऽयमितिप्रत्ययात्तुनामसत्त्वसंभवेत्तदिहापिसमानमित्युक्तं तत्परामर्शैक्यमस्त्विति नचायमवृ-
श्चिकेवृश्चिकप्रत्ययोविसंवादाभावात् इहचपरामर्शएववृश्चिकत्वादिनाभिन्नावभासत्वेप्यर्थाना-
मैक्यप्रतिष्ठापनेपरंजीवितं यदुक्तं वृश्चिकतयार्थानांपरोक्षाध्यवसितात्मना वायोतत्रतयादोषैकं
जनकस्यान्यथापिवा भिन्नावभासस्वभावानामपिस्वभावाभ्यासतः एकप्रत्यवमर्शाख्यादेकत्वमतिवारि
तमिति अतश्चैकस्यापिकार्यस्यानेककारणत्वेनकश्चिद्दोषः आभासमात्रपरमार्थोहिकार्यकारण-
भावइतिपरिस्थापितं अतएवचकार्यस्यस्वरूपेक्रमेणाप्यन्यथाभावोपदेशोनायुक्तइत्याह ततएव।
स्वरूपेपिक्रमेणान्यादृशीस्थितिः प्राक्पश्चादुत्पत्तेचित्रा तथाभावस्वभावतः स्वरूपइति यथामनसःक-
चिद्बुद्धीन्द्रियत्वमुक्तं क्वचिच्चान्तःकरणत्वे तदुक्तं श्रोत्रंचचक्षुस्त्वग्जिह्वानासाचित्तंचधीजनइति अंतःक

श्री॰
ने॰त्रो॰
६६

करणं त्रिविधमिति च क्रमस्य पुनः कार्यकारणस्य प्रस्ताव प्राधान्येन शास्त्रेष्वस्यादृशीं स्थितिं दर्शयति पुंरागो विक
ला कालमायाज्ञानोत्तरे क्रमात् नियतिर्नास्ति वैरिंचे कलोर्ध्वे नियतिः स्मृता पुंरागविद्या ऊर्ध्वं कला नियतिः
संपुटे कालो मायेति कथितः क्रमः किरणशास्त्रे तु पुमान्नियत्या कालश्च रागविद्याकलान्वितः इत्येष क्रम
उद्दिष्टो मातंगे पारमेश्वरे ज्ञानोत्तरे इति सर्वज्ञानोत्तरे यदुक्तं तत्र वस्तुतः पुरुषः स्वात्मा व्यक्ताव्यक्तः सनात
न इति तत ऊर्ध्वं भवेदन्यत् कालस्यावरणं गुहेति अत ऊर्ध्वं भवेदन्यन्मायातत्त्वं सदुत्तरमिति च नियतिर्नास्ती
ति सर्वज्ञानोत्तरे तस्या अनभिधानात् वैरिंच इति स्वायंभुवे यदुक्तं तत्र मायातत्त्वात्कालतत्त्वं संस्थितं ततस्
तदूर्ध्वे संस्थाप्यस्मिन्कालात् तद्विद्याप्येवं ततः परमिति अत्र हि संस्थापयति नियच्छति भोगेष्वणूनिति सं
स्थापयतीति व्याख्यातारः अत्र चका ... नियतिसंपुटः कलेत्येवमावदेत् यदुक्तं तत्र तत्रैव पुरुषो ज्ञेयः
प्रधानग्रहपालकाः रागतत्त्वाश्च विद्याख्यं सपुद्गं पशुमोहकमिति ततः कालनियत्याख्यं संपुटं व्याप्य ल
द्वयेति कालतत्त्वात् कला ज्ञेया लक्षायतनपरिच्छेदेति तदूर्ध्वं तु भवेन्माया कोटिधा योन्यमायेय इति च नि
यत्येति नियतः क्रम उद्दिष्टः अत्र यथा दृष्टिः क्रमेण यदुक्तं तत्र लोभितो नेत्रनाथेन ग्रंथिर्मायात्मको यदेत्यापु
पक्रम्य तद्वन्मायांशे येषां भुज्यते चेतना कलेति इत्येतो कलितस्यास्य कलया प्राक्जरा निधेः कलाया
रेणु विज्ञाने बन्धको विद्यया भवेदिति तस्मादेवाशयाद्रागः स्वल्पेभ्योऽभिजायते येनासौ रंजितः क्षिप्रं
भोगाभ्यासात्परः इति अथ कालक्रमः भामः कंचुकत्रयदर्शनात् येनासौ कल्पते स्वस्मिन् शिवसामर्थ्ययो

गतइति ग्रंथेदानीं मूलनिबन्धकारणस्याभिनवगुप्तेः। शक्तिर्नियामिकांशः सततत्वेन समर्पितेति ग्रंथपुस्तकत्वनिर्देशा
स्वाधिष्ठानेनोपसर्पितइति च क्रमस्यान्याह श्रीस्थितिर्निगदसिद्धेति न विभज्य व्याख्याता इदानीं प्रकृतमेवानुस
रति कार्यकारणभावो येन तत्त्वेश्वरं व्यवस्थितं श्रीपूर्वशास्त्रे कथितो वशमः कारणकल्पना श्रीपूर्वशास्त्रेइति।
तदधिकारेणैव तस्य ग्रंथस्य प्रवृत्तेः कारणकल्पनावात्र तत्त्वेष्वतिप्रविभागस्य प्रक्रांततया तद्दिक्षयैव पर्यवस्यो।
दितमुक्तोद्देशादिष्टस्य तत्त्वक्रमनिरूपणाख्यस्यापि प्रमेयस्य सावकाशातेनार्थसामर्थ्यलभ्यं तदेवाह शिवःस्व
तंत्रदृग्रूपः पंचशक्तिसुनिर्भरः स्वातंत्र्यभासितभिदः पंचधा प्रविभज्यते स्वतंत्रदृग्रूपस्य नन्याकांक्षत्वात्स्वतं
त्राचेयं दृक्रूपोनिराशंसस्तत्पर्यः अतएव पंचशक्तिसुनिर्भरः पूर्णइत्युक्तो पंचधाप्रविभागमेव दर्शयति चि
दानंदेषणाज्ञानक्रियाणां सुस्फुटत्वतः शिवशक्तिसदेशानविद्याख्यं तत्त्वपंचकं सदेतिसदाशिवः तदुक्तं
चिदानंदेषणाज्ञानक्रियापंचमहातनुः विवर्ततेमहेशानस्तत्त्वकोशेपंचधेति तथा शिवशक्तिसदाशिवता
मीश्वरविद्यामयी च तत्त्वदशा शक्तीनां पंचानां विभक्तभावेन भासयतीति ननु इह सर्वस्य सर्वात्मकत्वादे
कैकापि शक्तिः सर्वशक्तिस्वभावेति कथमेकैकशक्तिप्राधान्येन तत्त्वपंचकनिरूपणमित्याह एकैकत्रापि त
त्त्वेस्मिन् सर्वशक्तिसुनिर्भरे तत्तत्प्राधान्ययोगेन ससभेदो निरूप्यते तत्रादितश्चिदानंदादि इहाखिलविका
त्मस्वभावः परएव शिवः पूर्णत्वात् निराशंसोपि स्वस्वातंत्र्यमहात्म्याद्धि किलिलमिषया परानंदचमत्का
रतारतम्येन प्रथममहमिति परामर्शनया शक्तिदशामधिशयानः प्रस्फुरेदनंतरं चाहमिदमिति परामृ।

श्री॰
तं॰लो॰
६७

शेषाद्वा द्वयमवभासयेत् तत्र च शुद्धचिन्मात्राधिकरण एवाहमित्यंशे यदा परमेश्वर इदमंशमुल्लासयति तदा त
न्मीलितमात्रचित्रकल्पभावराशिविषयत्वेनास्फुटत्वादिच्छाप्रधानं सदाशिवतत्त्वमहमिदमिति भावराशेः
पुनः स्फुटीभूतत्वे तदधिकरण एवेदमंशे यदाहमंशं निषिञ्चति तदा ज्ञानशक्तिप्रधानमीश्वरतत्त्वमिदमहमिति
अत एव चाहंविमर्शस्य विशेषणत्वेदमंशस्य व्यामलत्वाध्यामलत्वाभ्याममयं विशेषः यदा पुनः प्रस्फुटभेदभा
वराशिगते इदमंशे स्फुरणे चिन्मात्रगतत्वेनाहमंशः समुल्लसति भेदाद्वैतवाचिनाभिवेश्वरस्य यः समस्त
त्त्वलापुरस्त्वायेनाहमिदमिति परामर्शात्क्रियाशक्तिप्रधानं विद्यातत्त्वमिति विभागः यद्यपि परस्यैवेदमेक
चनमैश्वर्यं तत्त्यापितस्य यथा बहिरौन्मुख्येन व्यापारः शक्तित्वेन तथा सदाशिवेश्वरयोरपि विद्यातत्त्वमिति प्र
मुनैव चाशयेनात्र निरंशोमात्रार्णादहमिति पुराभासयति यद्विश्वावामाशास्ते तदत्र च विभक्तं निजकं
लो स्वरूपाद्भेदप्रसरणनिमेषस्थितिव्यवस्थदद्वैतं तं वेदे परमशिवशक्त्यात्म निखिलमित्याशयेनोक्तं ननु य
दि नामात्र परे रूपेऽपि वैभेदः संभवेन्नर्यस्य कथमनवच्छिन्नपरप्रकाशात्मके स्वरूपे तिष्ठेदित्याशंक्याह तथाहि
स्वस्वातन्त्र्यपरिशीलनतया विभुः निःसंख्यैर्वपुर्भिः रूपैर्भात्यवच्छेदवर्जनात् स एव हि शिवः स्वस्वातन्त्र्यमाहा
त्म्याद्भुतभावभवनाद्यात्मके विच्छिन्नैरनन्तै रूपैः स्वात्मन्यवच्छेदवच्छेदवर्जयित्वा भाति एवमप्रच्युतप्रा
च्य स्वरूपत्वादनवच्छिन्नपरप्रकाशात्मक एवेत्यर्थः नन्वनेकैकरूपानुगमस्तत्त्वमित्युक्तं तच्चात्र कथमित्या
त्याशंक्याह शिवो भवा शक्तिर्मन्त्रमहेशमन्त्रनायकाः मन्त्रा इति विशुद्धाः स्युरमी पञ्च गणाः क्रमात् स्वस्मि

67

स्वस्मिन्नणो भाति यद्यद्रूपं समस्त्वपि तदेव तत्त्वमित्युक्तं कालाग्न्यादेर्धरादिवत् यदिवेति शिवादियं च तत्त्वेषु क
श्चैषां स्तोरणा इत्याशंक्योक्तं शांभवाया अमी पंच गणा इति क्रमादिति यथासंख्येन तेन शिव तत्त्वे शांभवाया
वद्विद्यातत्त्वे मंत्रा इति शांभवा इति शंभोः परप्रकाशात्मन इमे परप्रकाशनान्यथानुपपत्त्या वा मन्तव्या दात
म्यहृत्त्वे योऽभुवनादयो विशेषभावा इत्यर्थः यदुक्तं प्राक् यान्युक्तानि पराण्यत्र निर्विविधैर्यदेष्वन्वितं तद्रूपं भाति
परप्रकाशनिर्विंडदेवः स एकः शिवः इति शक्तिजाः स्वतनाश्रितायाः मंत्रमहेशा यत्स्तु पूर्वमेवोक्ताः एवं मंत्रे
त्रमहेशाख्यात्मनि स्वस्मिन्नवरोहं येकिं त्वांतरदशा इकात्मादाख्ये तत्त्व मादितः बहिर्भावपरत्वे तत्परतः परमे
श्वर मित्याद्युक्तयुक्त्या यदांतरदशोद्रिक्तत्वादिकमवया यद्रूपमाभासते तदभिप्रायेण ईश्वरसदाशिव तत्त्वमी
श्वरे तत्त्वे चेत्युक्तं पुनरधिष्ठातृदेवताभिप्रायेण सदेवांतानां रूपतयाशिवत्वस्यभासनादहंतारूपतया वैश्वर्यस्ये
वपरिस्फुरणात् एवं हि ब्रह्मादीनामपि पृथक्तत्त्वपरिगणनं प्रसज्येत् अन्यथा येषां कारणत्वस्याविशेषाद
वजरतीयं स्यात् तथाहि च पृथ्व्यधिष्ठातृत्वात्सर्वभौमस्यापि रात्तत्त्वांतरत्वं प्रसज्जेत्त चैवमित्ययथोक्त
मेवयुक्तं तदाह येनयस्साक्षात् आनसाद्रूपेण निर्विर्भिताः यद्रूपासौ विनैवांतंप्रसक्ताभीष्टहृष्टयः ब्रह्मा
निःस्वाधिपतिः पृथक्तत्त्वे न गण्यते सदाशिवाय मन्त्वपृथग्गण्यते इति कोऽण्यः ब्रह्माविष्णुरुद्रेशानसदाशि
वानाश्रितात्मनि षट्कारणसंतेर्धजरतीयमियं कृतः इति तत्कृत्स्नतत्त्वस्त्वराशिगतं नहि कारणं यथापृथि
व्यधिपतिरूपस्तत्त्वांतरं नहि तथा तत्तत्कलेशानः पृथक्तत्त्वांतरं कथं श्चाद्यानस्माद्रूपेणेति सदाशिवादी

श्री॰
ने॰उ॰
६८

68

तिनामसादृश्येन एतदेवाधिकारापेनोपसंहरति तदेवं पंचकमिदं साक्षात्तात्विकेवश्वेवकर्ष्याभासिन्नभेदिका ननु य
थेवं तदशुद्धेध्वनिकः कर्तेत्याशंक्याह ईश्वरेच्छावशात्तस्य भोगलोलिकचिह्नणान् संविभक्तमघोरेशाः स्य
जतीह सितेतरं ईश्वरस्य समनंतरोक्तस्य शुद्धस्वातंत्र्यमयस्येच्छावशेन तस्याः तोमस्य लोलिकाख्यस्य सह
कारितया स्फुटं तिष्टमायोस्य तोन्द्रस्वामीश्वरेच्छावशात् इत्यादि वक्ष्यमाणनीत्या कार्मं स्य मलस्य सह
कारितायास्तु न्नस्त्वी भोगलोलिकाभिलाषात्मिका माणवं मलं यस्यैव वियोग विह्नणः संजवितशात्मव
र्गस्तं संविभक्तं तत्तद्भोगसाधनं सिद्धासं विभागं कर्तेत्यघोरेशोमंत्रमहेश्वराणां प्रथमान्यतोनंतशब्दवाच्य
सितेतरमशुद्धमध्वानमिहास्मदनेसृजतिमयासेतोमशुद्धः सर्वं कलादिक्षितिपर्यंतनवेचित्र्येणावभासय
तिबहिरित्यर्थः तदुक्तं ईश्वरेच्छावशादस्य भोगेच्छा संप्रजायते भोगसाधनसंसिद्ध्यै भोगेच्छा स्यसेश्वरा
द् जगदुत्पादयामास मायामाविश्य शक्तिभिरिति तथा शुद्धध्वनि शिवः कर्ता प्रोक्तो नंतोसितेप्रभुरिति
ननु देवादीनां च सर्वेषां भाविनो त्रिविधं मलं तत्रापि कार्ममेवैकं मुख्यं संसारकारणमित्याशंक्याह युक्त्यास
र्वत्र मलस्य त्रैविध्येपि प्राधान्येन तया कार्मस्य संसारकारणत्वमिह पुनः सृष्टिहेतुत्वाभिधानेन लोलिकाया
इति किमेतदित्याशंक्याह अणूनां लोलिकानाम निष्कर्मायाभिलाषिता अपूर्णंमन्यताज्ञानं मलसा
वच्छिदोज्झिता यानीमणूनां निष्कर्मा क्रियारूपत्वाभावादिच्छामात्रस्वभावाभिलाषितासा प्रतिनिय
तविषयाभावादवच्छिदोज्झिता लोलिकास्वात्मनिसाकांक्षते वा तदेवापूर्णंमन्यता तदेवापूर्णताना

त्मकस्वरूपाख्यातेरज्ञानं संकुचितं ज्ञानं शक्तय एव स्वस्वपापहान्यामलं स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्य स्वातन्त्र्यस्याप्यबोध
ता द्विधाणवं मलमिदं स्वस्वरूपापहानितः इत्याद्युक्त्या द्विप्रकारमाणवाख्यं सर्वदैवोपात्त इत्यर्थः एवं कार्म
स्यैव मलस्य मुख्यतया संसारकारणत्वेप्येतदेवेह प्राधान्येनोक्तं यत्तस्यापीदं कारणमिति यदुक्तं निमित्त
मभिलाषाख्यमिति इयमेवाणवनामाणवता या योग्यता यत्तस्यां सत्यां तत्तदवच्छेदपात्रत्वमेषा स्यादिया तदा
ह योग्यतामात्रमेवैतद्भावच्छेदसंग्रहे मलत्वेनास्य न पृथक्त्वं भावोऽस्ति रागवत् योग्यतामात्रमितिसा
ह्यवच्छेदाधायिना भावेन यस्येति मलस्य इह खलु वक्तव्यतावच्छिद्यते वस्तुन एव च पृथक्त्वभावो भवेत्
न चैतदस्तु किंचिदपि तत्पूर्णस्वरूपस्याख्याति मात्रमिति युक्तमुक्तं तत्तदवच्छेदसंग्रहे योग्यतामात्रमेवै
तन्मलमिति ननु संक्षेपेन वैराग्यलक्षणो बुद्धिधर्मो रागस्तत्र द्विषयाभिलाषस्वभावोऽभ्युपगत इति किमने
नान्येनैव विधेन रागतत्त्वेन मलेन च प्रयोजनमित्याशंक्याह निरवच्छेदकर्मांशमात्रावच्छेदतस्तु सा रागा
पुंसि धियोऽयं धर्मः कर्मभेदविचित्रितो निरवच्छेदेति निर्विशेषः तेन सा लोलिकैव किंचिन्मे भूयादिति सामा
न्याकारविषयमात्रावच्छिन्ना पुंधर्मत्वेनाभिमता रागोऽयः कंचुकपंचान्तस्तत्त्वान्तरेण सर्वत्र परिणामिनः बु
द्धिधर्मस्तत्तस्यैव बहिष्पर्यन्ततया प्रसरणं येन तत्तद्विषयभेदवैचित्र्येणा बुभुक्षा पिपासा स्त्रीसंबुभुत्सादिल
क्षणो यमध्यवसायः समुदियात् आणवे पुनः सामान्येन जीयविषयो होवितो न्यत्वता मात्रयत्नो यमेवं
विधः स प्रत्यास्तदाह अपूर्णंमन्यतावेयं यथारूपावभासनं वेद्येतो यस्मादियमपूर्णमन्यताणवमा।

श्री॰ तं॰ लो॰ ६१

69

ललक्षणतयापुंबुद्धिधर्मितयाभिमतस्य स्वभावैराग्यात्मकस्य रूपस्यावभासनेन यथातथामेवावभासने इत्यर्थः अतएवै
तदानवेऽङ्कुरितप्राये रागे शुक्लितेऽद्धौ पुनः अङ्कुहिते पलिते चेयलक्ष्यां तेरेणवहुना नतु स्वतंत्रोऽत्र्यवोयमेवा
परमार्थेऽस्मन्मतसिद्धान्तः तत्तद्व्यतिरिक्तः कोऽयं मलो नामेत्याशंक्याह स्वतंत्रस्य शिवस्येच्छा तद्रूपोऽयथाद
स्वात्मप्रच्छादनेच्छैव वस्तुभूतस्तथामलः वस्तुभूत इति प्रच्छादनात्मरूपत्वात् इह खलु परमेश्वरः पूर्णज्ञाना
क्रियात्मके स्वे रूपे स्वेच्छया प्रच्छादसंकुचितात्मतामवभासयेत् अतश्च संकुचितमेवज्ञानमस्य रूपमिति स
र्वैरेवोद्घोष्यते तदुक्तं मलमज्ञानमिच्छन्तीति नन्वेवं परएव प्रकाशः समस्तीति तद्व्यतिरेकेण कथंकारम
येमलो नाम वस्तुभूतस्तथामलः वस्तुभूत इति प्रच्छादनात्मरूपत्वात् इह खलु परमेश्वरः पूर्णज्ञानक्रियात्मके स्वे
रूपे स्वेच्छया प्रच्छादसंकुचितात्मतामवभासयेत् अतश्च संकुचितमेवज्ञानमस्य रूपमिति सर्वैरेवोद्घोष्यते त
दुक्तं मलमज्ञानमिच्छन्तीति नन्वेवं परएव प्रकाशः समस्तीति तद्व्यतिरेकेण कथंकारमयं नाम वस्तु
रूपतामियादित्याशंक्याह यथैवाव्यतिरिक्तस्य यथा वैभावितात्मता तथैवास्येति शास्त्रेषु व्यतिरिक्तः स्थि
तो मलः अस्येति मलस्येति वस्तुतः परप्रकाशाव्यतिरिक्तत्वेपि घटादिवद्व्यतिरिक्ततयास्य भानात् शा
स्त्रेष्विति स्वयंभुवादिषु यदुक्तं तत्र प्रथनादिमलः पुंसां पशुत्वं परिकीर्तितमिति तथा प्रोक्तो येनमलेनाणु
मलस्तद्भिन्नलक्षण इति तथा ततः पुंसां मलस्तत इति अत एवास्य व्यतिरिक्ततयावभासनेनानाम नापूर्वं किं
विधेनाद्यतएषां संरंभः स्वात्मनामियात् स्वतंत्रेणैव ह्यस्य व्यतिरिक्तत्वे सम्बन्धाद्याः स्यात् न चैवमित्याह

व्यतिरिक्ताः स्वतंत्रत्वेन केऽपि शक्तादिवत् इह शक्तादयः पदार्थाः यथा वहेः परस्परं स्वात्मतंत्रेण व्यतिरिक्ताः
स्थिताः न तथा ये परप्रकाशापेक्षया भेदेन भानायोगात् एवं हि मद्वितीयः सन्निहित इत्येतावता वात्मानं रू
पाभिसृणोत्पाणा वरूणा मसृद्धिं विद्ध्यादिति व्यापकत्वात् तन्नित्यानुरूपा विशेषा शक्तिं च सह काएरुनपि किंना
रूपएव यादिसक्ते तत्सहितीयासांसृद्धिः शिवमुक्तात्मा किं नत्वव्यापकोऽपि मलः प्रतिपुरुषमेकैकया श
क्यात्मानक्रियात्मकं स्वरूपमाहृणयात् यदाहुः मलशक्तयो विभिन्नाः प्रत्यात्मं चात्र गुणावरिका इति तत
श्चायं परिणामवैचित्र्यं येऽप्यावरिकायाः शक्तेस्त्वन्निहति परिणमे मत्ते ते प्रति न सन्निदध्यादिति न मुक्ता
एरुनपि प्राप्तद्रूपयात् शिवं प्रति ग्रस्य पुनरावरकत्वमेव नास्ति तस्यानादि शुद्धबोधरूपत्वात् तदाह मल
स्याङ्गीकार्यास्ति शक्तिः साचाप्यमुक्तेशा इति न्यायोज्झितो वादः मुह्यमात्रैककल्पिताः शुक्ततोऽतिनम्प्रन
सिक्ताव्रगाशिवगावेति मन्यस्य च शक्तिरभ्युपगमस्यमानात हदेव सन्निधिमात्रेणावरिकेत्युक्ता एव दो
षः प्रावरकत्वेऽस्याः सर्वमेवावार्यं स्यान्नवा किंचिदिति कुतोऽयं नैयत्येनावसायः नहि वस्तु भवत्यपत्वा
तितस्यान्यत् किं विदाहृणया किंचिन्नेति नहि नीलं कस्यचिद् अनीलं भवेदिति भावः अथानेकाकारत्वा
तिपरिणामवैचित्र्यात् क्वचित् किंचिद्गुणाद्धिनवायेणमुक्तामुक्तविभाग इति चेन्नैतत् इहाखिलसर्वपदार्था
नां तत्तत्कार्यान्यथानुपपत्त्या शक्तिः परिकल्प्यते तथा च कोऽदोहन्यथानुपपत्त्यादाहिका शक्तिः सा च प
दार्थस्यात्मैव किंतु व्यापारभेदादारोपभेदः यदाहुः फलभेदादारोपभेदः पदार्थात्मा शक्तिरिति ग्रन्थ एव।

श्री॰
नै॰ ला॰
७०

वास्यव्यापारभेदाद्भेदो येनानेकशक्तयोभीयदार्थ्युच्यते यथा वह्नेर्दहनपचनाद्यनेककार्ययोगात् दाहि
कापाचिकेत्येवमाद्याः पुनेकाः शक्तयः स्वतः पुनर्वैककस्याः शक्तेर्भेदान युक्तः स्वरूपविशेषाद्व्यापारस्या
चैकत्वात्ममाणं तत्रस्याप्यभावात् दृष्टसिद्धयेऽदृष्टं कल्प्यते न त्वेकया शक्त्यासिद्धमिति किमदृष्टभेदकल्प
नायासेन एवं मलस्यापि यावरणाख्या या पारेशक्तिरस्ति तत्सर्वमेवाहएव्यात् किमस्या भेदेन येनैकास्या
त् अत एव मलस्यापि कापि रोद्ध्री शक्तिरस्तीत्येकवचनेनैव निर्देशः अतऽउक्तमेषयायोक्त्या तत्रत्यादिम
लस्य परिणामयोगाज्जडस्य बोधिका शक्तिरभ्युपगम्यमाना स्वयं तावज्जाड्यादेव न प्रवर्तते तथा चेन्नानु
मार्हएउ याद्दृष्टेनत्यभिसंयानाभावाद्विश्वमपि प्रतिपन्नं तारस्यायेन सर्वएवाहृतासर्वज्ञः एवं चेत्सुरेष्वपि कि
प्रमाणेयः शुद्धबोधस्वभावप्रकाशः साविति न चायमनादिबोधस्वभावश्चिव ज्ञेयुक्तमनादेवतन्निरोध
कत्वस्य विचारयितृमप्रकान्तत्वात् तदेवाह रोद्ध्री शक्तिर्जडस्यासौ स्वयमेव प्रवर्तते स्वयंप्रवृत्ता विश्वस्या
तथा च शनिकाश्मा ह्या चेतनश्चेतनाधिष्ठित एव प्रवर्तत इति तावदविवादः तत्त्वपरमेश्वर एव तत्
छक्तितथा प्रवर्तयेदिति चेत्तदपि नेत्याह मलस्य रोद्ध्री तां शक्तिमीशस्य संयुनक्ति तत् कीदृशाप्रश्नएव मि
तिप्रश्नेनानात्मत्वं वचः कीदृशमिति किं निर्मलेसमलेवातत्रायोपतेमुक्ताएत्यत्व जितासे नियुञ्ज्याच्चेत्
सर्वदेवसंसारः द्वितीयस्मिन्पुनरर्थकता तत्र नियोगस्य तत्त्वर्वमपि तत्स्य मलयोगात् तद्भयथा पितृन्नियोगो
न युज्यते इत्यत्र प्रतिसमाधानं तावद्यते इत्युक्तं नात्यन्तरं वचः इति मलेन च यद्देवस्यैव पदादिना वार्ये स्याएव

ऽस्याहतत्वेपि न स्वरूपं विशिष्यते ऽपि तु तद्विषयं ज्ञातृज्ञानं विहन्यते तथा ने च शिवस्यैवासौ मलो भवेद्यस्य
तद्विषयमनेन ज्ञानमहतमिति तदाह मलश्चावरणं तच्च नावार्यस्य विशेषकं उपलब्धिं विहन्त्येतद्दृष्टस्यैव
दाहृतिः मलेनाहृतत्रूपाणामणूनामेवायमुक्तं तत्त्वकं शिवपदवचतन्त्रयेण तस्यैवासौ मलो भवेत् ननु यद्येवं तर्हि
मलेन ज्ञमकर्तृत्वात्मकस्वरूपावरणात् किं वृत्त्या अणूनां स्वरूपनाश एव कृतो भवेदित्याशंक्याह विभोर्ज्ञान
क्रियामात्रसारस्याणुगणस्य च तदभावे मलेन रूपध्वंसायैव प्रकल्प्यते सारस्येति तदेकरूपस्येत्यर्थः तदभाव
इति ज्ञानक्रिययोरभावकारित्वात् न च शिवस्याणूनां च ज्ञानक्रियेनासमर्थः किं त्वसौ समवेतः तस्यैव
मलेनापहस्तने कृते तावत्ताधर्मिणः किंत्वेयतस्य स्वरूपध्वंसो भवेदित्याशंक्याह धर्माद्धर्मिणो येभेदः
समवायेन चैकता न तज्ज्ञवद्धिकृदितेकर्मभोजन शिथवत् यदुक्तं प्राक् परमेश्वरशास्त्रे हि न कणादादिदृ
ष्टिवत् शक्तीनां धर्मरूपाणामाश्रयः कोपि कथ्यत इति एतच्च तत्रैव निरूपितमिति तत एवावधार्यं इह तु
ग्रन्थविस्तरभयान्न पुनरायस्तम् तच्च संविन्मात्ररूपात्किं वा दृग्रूपाद्धा ज्ञानक्रिययोर्नाधिकं किं चिद्रूप
मिति भवतां मतं यदुक्तं क्रियाधिकाः शक्तयस्ताः संविद्रूपाधिका न हीति एवं चैषां मलेन तदपहस्तना
त्स्वरूपनाश एव कृतो भवेदिति युक्तमुक्तं विभोरणूनां च मलो ध्वंसायैव प्रकल्प्येत इति ननु रूपापहस्तन
नेप्यियावद्दूरादेः पटलादिरावरणं तथैवेहापि भविष्यतीत्याशंक्याह नाञ्जनं नमृती श्राववदीतेवमा
कते ज्ञाने चात्मधर्मी नोतथाभावेपि संसरति ज्ञानमित्यन्तं शुद्धचित्स्वभावात्मरूप नयैव वियस्याम्न

श्री॰
तं॰ लो॰
७९

71

तान्यामूर्तेनमूर्तेनवाकेनचिदावरणंयुक्तममूर्तस्यावरीतुमशक्यत्वात् तथाभावप्रतिप्रावरीतुंशक्यतेवचक्षुःसूर्यावि
रश्मीनांहिभौतिकत्वान्मूर्तत्वमितिमूर्तैःपटलाभ्रादिभिस्तद्युज्यतएवेत्याशयः नन्वसावमूर्तैस्तुमूर्तैर्वाकोभिनि
वेशःसपुनराक्षणाययातोस्यतावत् स्वभावत्वात् तेयोभवेत् तथाभूतस्यासौतादृश्यमवलेवतेभवन्मतेतावत्तेयमा
वस्यैवरूपत्वात् एवंचास्यस्वरूपमावरीतुंनशक्यमाङ्किनहन्तित्वात् ततस्यासौनिर्मलत्वात्पूर्णज्ञानक्रियएवेतिस
र्वःसर्वतोभवेत्तदाह सएवचमलोमूर्तःकिंज्ञानेननविद्यते सर्वगेनततःसर्वःसर्वज्ञत्वेनकिंभजेत् मलोमूर्तश्च
त्याकारप्रश्लेषाभ्यांयोज्यं सर्वगेनेतिमलाहतत्वाद्व्यापकेनसर्वज्ञत्वेनचेत्यर्थः ततइतितत्वस्वभावस्यानिरोधात्सर्व
इतिग्रणवर्गः ननुतमसःप्रकाशाभावमात्रमयत्वादमूर्तस्यापिप्रकाशंप्रत्यावरकत्वंदृष्टमेवेमलस्यापिभविष्य
तीतिचेत् तदपिनेत्याह यश्चधांतास्यकाशस्याहतिस्तत्प्रतिघातिभिः मूर्तानांप्रतियत्नस्ततोणूनांनामेतरदृशाम
केचिद्धिप्रकाशाभावमात्रंतमःप्रतिपन्नाःअन्येप्रकाशाभावव्यंजनीयमारोपितंनीलिममात्रंहिमूर्तिरिति एव
मप्यनेनावस्थितस्यप्रकाशस्याहृतिःकार्याअपितस्थितेरेवप्रतिबंधः तन्मूर्तत्वात्प्रतिघातिभिःतमःपरमा
णुभिर्मूर्तानांतेजःपरमाणूनांप्रतिहननमेवक्रियइत्यनयोःप्रतिघात्यप्रतिघातकभावोनावार्यावारकोभा
वइतिनायमत्रदृष्टांतः ननुचेतनत्वेनानाधिष्ठितःसन्यदिकिंचित्करःतदस्तुकोदोषः चेतनमेवपुनराव
रीतुंकृतोस्यसामर्थ्यमस्तीत्याह नचचेतनमात्मानंभवतेत्रोमलंततः आवरीतुंमघवादितिचेत्तदपिनेत्यस्मा
मानमित्याह नवाचेचमयाहृतिनिदर्शनं नखलुगरंसयादिस्वयंचेतनमात्मानमाहणुयात् किंतुचेता

नाधिष्ठितं न ह्यचेतनं चेतनप्रेरणामन्तरेण किंचिदपि कर्तुं शक्नुयात् तथा कर्मवन्तमप्येतदाह उक्तं भवद्भिरेवेश्वरो जडः ।
कर्ता न हि स्वयं स्वतन्त्रस्येश्वरस्यैताः शक्तयः प्रेरकः किल तदुक्तं जडस्य स्वतः प्रवृत्तौ निवृत्तौ च सामर्थ्यं नास्ती
त्युक्तं अतः पाशानामीश्वर एव तदानिवर्तकत्वात्तेभ्यो मोहदो रक्तादिबद्धमेघादिवदित्यादि ततः किमि
त्याशंक्याह अतः परं विपाकतत्पक्षशक्तिवलेरिति मधेस्तनेमदेहः एतत्स्वमोहफलात्मके तेन जडमपिम
याद्दिपरमेश्वरशक्तिप्रेरणयाचेतनमात्मानमाहृत्य मदयेत् किं तु गृहीतमेकोऽयं श्रणादिमयेन तत्स्वशुद्धा
चित्स्वभावे तस्यात्मप्रकृत्यावरीतुमशक्यत्वात् नन्वेवं मलोऽपि स्वतन्त्रेश्वरशक्तिप्रेरितमेव चेतनमणुवर्गं प्रेरक
माहृणुयादित्याशंक्याह नचेश्वरप्रेरितः शुद्धोऽमलश्चाहृणुयात् यतः निर्मलेष्वपि नेशस्य प्रेरकत्वं तथा चितम्
रहानादित्वेऽपि मलस्य बंधकत्वायामवश्यमीश्वरप्रेरणमादितरमप्युक्तमचेतनस्य चेतनाधिष्ठानं विना ।
कार्यकारित्वाभावात् अतश्चासौ परमेश्वरः कांश्चित्प्रति बंधनाय मलं प्रेरयेत् किंतु समलानततु निर्मलान् तत्रायेप
देवप्रेरणं तत्सर्वेषामपि तेषां मलयोगात् द्वितीयस्मिन्न शक्यमुक्तमारब्धमतिप्रसंगात् अत एवोक्तमीश्वरस्य
निर्मलेष्वपि प्रेरकत्वं हि नोचितं इति अस्मत्सर्वज्ञानक्रियात्मनो नैर्मल्यस्याविशेषात् परमेश्वरेणावेश्वरस्य
रस्य तिरोधाय मलेन नियुञ्जीत न अत एव वा परमेश्वरे शक्तियदेकापेक्षयाभूयसां सामर्थ्यातिशयः यदाहुः वि
शक्तिविदसमवायोभूयसां सर्वमर्थाभिलषितमस्वमिति तदाह नत्वे निर्मलभावे च प्रेरयेत् यत्नेत कथं नमीशा
शक्तियुक्ते यद्वयसोस्यात्मधर्मता इदानीमेतदुपसंहरन्नुक्तमनुसरति तेन स्वरूपस्यातेजमात्रेमलविज्ञेभि

श्री॰
ने॰ त्रो॰
७२

72

ते निर्णीतं वितन्तं चैतन्मायाख्यं चेत्यपले पुनः अन्ये त्विति अथ माङ्क्तिकादोषतएव पुनर्विसृतं नयावत्क्वचिदपि विगीत
तास्तीत्याह मलोभिलाषश्चाज्ञानमविद्यालौकिकन्तथा भवदोषोणवश्चग्लानिः शोषो विमूढता अहंम
मात्मतान्तेको मायाशक्तिश्च या स्मृतिः दोषबीजं पशुत्वं च संसाराङ्कुरकारणं इत्याद्यन्वर्थसंज्ञाभिस्तत्र तत्रैव
भज्यते नत्वसावनुगतोर्थः कइत्याशंक्याह अस्मिन्नातिभवति भवेद्दृष्टोभेदात्मनेति भवदोषः मेवंवदस्मि
न्नुइः एवसोतोणुत्वमदत्तियत्नवसेन भवदोषइनितकाविनात् संचवर्द्धितिनत्र तस्यैवेति समसंस्तोपमानं
त्वइति ताकर्मे नन्वेवं सर्वस्यानुगतोर्थः किं न दर्शितः इत्याशंक्याह शोषात्मकसगमाद्रूपाः शाह्यास्तत्रा
र्थमूहयेदुचितं अतएवास्माभिरपि ग्रन्थविस्तरभयादेतन्नव्याकृतमिति स्वयमेवाभ्यूह्यं ननु कर्मसंसाराङ्कु
रउक्तं संसारस्याङ्कुरस्तस्य कारणमितीत्याशंक्याह एतदन्यकृतप्रमेयसंगतिसंदर्शनपुरःसरं कार्ममलं प्रस्तौ।
ति संसारकारणं कर्मसंसाराङ्कुरउच्यते चतुर्दशविधं भूतवैचित्र्यं कर्मजं यतः कर्मणः संसारकारणत्वे हि।
तीयमर्थं हेतुः तेन संसारस्य शरीरभुवनाकारं मायीयं परिकीर्तितं मित्यादिनानिरूपितमस्य मायीयमलस्या
ङ्कुरइवाङ्कुरः कार्मणं कार्ममलं तस्यापि कारणमाणवमिति यदुक्तं मलः कर्मनिमित्तं च नैमित्तिकमतः
परमिति निमित्तमभिलाषात्मकमिति च एवं यतः कर्मवशादेव विचित्रः संसारः समुद्भवेत् अतः सर्वेषामे
वतदुच्छेदायैव यत्न इत्याह अतएव सांख्ययोगपाञ्चरात्रादिशासने अहंममेति संत्यागो नैष्कर्म्यायोपदि।
श्यते शासनइति शास्त्रे इदं हितं चोपदिष्टं यथा कश्चित्परं ब्रह्मणं हित्वाचिन्तः सर्वमपि कुर्वन्नाहं किंचित्करो

सीत्यभिमानादहंतांसंत्यजेत् तत्रवसंगाभावाममात्वेनकृतेनकश्चिदर्थइतिममताग्रहमपिसनैष्कर्म्यंप्राप्नुयादे
नास्यतदेकनिमित्तः संसारएवनभवेदिति यद्गीतं नमांकर्माणिलिंपंतिनमेकर्मफलेस्पृहा इतिमांयोभि
जानातिकर्मभिर्नसवध्यतेइति सक्ताकर्मफलासंगंनित्यतृप्तोनिराश्रयः कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिंचि
त्करोतिसइति योगयुक्तोविशुद्धात्माविजितात्माजितेन्द्रियः सर्वभूतात्मभूतात्माकुर्वन्नपिनलिप्यते नैव
किंचित्करोमीतियुक्तोमन्येततत्त्ववित्इति ब्रह्मण्याधायकर्माणिसंगंत्यक्त्वाकरोतियः लिप्यतेनसपापेन
पद्मपत्रमिवांभसेतिच नत्वयद्येवंतर्हिमुक्तएवासावित्याशंक्याह निष्कर्मोहिस्थितोमूलमलेप्यज्ञानना
मनि वैचित्र्यकारणाभावान्नोर्ध्वंसरतिनाप्ययः केवलेपारमितेनशिवाभेदमसंस्पृशन् विज्ञानकेवली
प्रोक्तः शुद्धचिन्मात्रसंस्थितः अपिशब्दोर्थेभिन्नक्रमः तेननिष्कर्मापीति ऊर्ध्वमितिशुद्धमध्वानेनसरत्यज्ञानन
सोमूलमलस्यावस्थावस्थानात् नाप्ययः शुद्धेतरवैचित्र्यकारणस्यकार्ममलस्याभावात् केवलेसोमसो
मायोर्ध्वेशुद्धविद्यायः सन्तिविज्ञानकेवलाइत्यायुक्तयुक्त्याशुद्धाशुद्धमध्यवर्तीशुद्धबोधस्वभावोपिसन्ते
महाप्रणवेणमलोशक्तत्वस्यस्वरूपसंकोचस्यसंभवादीतिमितेनस्वांते आविर्भूतबोधस्वभावपरमेश्वरा
विभेदमप्राप्नुवन्विज्ञानकेवली विज्ञानेवेद्यात्मकंरूपंकेवलंस्वांतेअरहितस्मरेतिप्रकर्षेणोक्तः सर्वेचोद्धृ
यत्तदस्यार्थः यदुक्तं शुद्धबोधात्मकत्वेपियेषांनात्मकर्तृता निर्मिताः स्वात्मनोभिन्नाभर्त्रा तेकर्तृतात्ययात्
बोधादिलक्षणैक्येपियेषामन्योन्यभिन्नता तथेश्वरेच्छाभेदेनतेचविज्ञानकेवलाइति नन्वस्यसर्वेदैवशिवा।

श्री
तं.लो.
७३

73

भेदसंस्पर्शोऽस्तीत्याशंक्याह सपुनः शांभवेच्छातः शिवाभेदं परामृशन् क्रमान्मंत्रेशतन्नेतृरूपो याति शिवात्मतां
क्रमादिति शिवाभेदपरामर्शस्य तारतम्यातिशयात् एतदेव तदार्ढ्यातिशयाद्‌ क्रमेणापि मंत्रमहेश्वरत
मस्य भवेदिति भावः तदुक्तं ससितत्त्वजं गान्त्वाष्टरादावेव निजेच्छया विज्ञानकेवलानष्टौ बोधयामास पुद्गलान्
इति ईशामंत्रेश्वरास्तं त्रेतारे मंत्रमहेश्वराः नन्वस्ति तावद्विज्ञानाकलस्याणवो मलः स च कर्मणः कारणं तत्क
थमसौ स्वकार्यं न जनयेद्येनास्य पुनः पुनः संसारित्वमेव स्यात् पुर्यष्टकं मंत्रादिक्रमेण शिवात्मतां यातीति क
स्मादुक्तमिति गर्भीकृताशंकाशंकांतरमाशंकते ननु कारणमेतस्य कारणं च मलः कथं स विज्ञानकल
स्यापि न स्यात्कर्मेति एतदेव प्रतिविधत्ते मैवं महिम्ना लोत्तानां कालेदिध्वंसिषुः कथं हेतुः स्याद्‌ध्वंसमान
त्वं स्वांतेत्रादेव वोऽह्वेतन् दिध्वंसिषुरिति स्वात्मस्याणवो यतं स्यात् पुरुषादेहाद्यहंभावाभिमानस्वभावभेदांत
रविरुद्धत्वात् एतदेव स्वकार्यजननासामर्थ्यात्मकं हेतुः स्यादित्युक्तं एतत्तस्य ध्वंसो न्युक्तवृत्तात्मना स्वमहिम्ना
ध्वंसमानत्वमेव न तु मौक्तरीयकं ध्वस्तत्वमेव वोदियात् नहि निर्दग्धबीजं पुनः प्ररोहमियात् नाप्यस्य नष्ट
तत्याऽनष्टतायावान्निर्नेत्तत्वादेवान्यत्किंचिदपेक्षणीयं संभवेत् अनेनैव चाभिप्रायेण विज्ञानादिकलादि
क्रमकल्पना सर्वं कृतेत्याह दध्वंसिषुर्ध्वंसमानध्वस्तावस्थत्रितत्त्वकृत्पृथग् दशात्रयं जंकृतावस्थांतरास्वक्रम
स्थितेः विज्ञानाकलमंत्रेशतादीशादिक्कल्पना अवस्थांतराणीति किंचिद्ध्वंसमानत्व किंचिद्ध्वस्तत्वादिरू
पाणि च तदेतः कारेवहेतुः स्वक्रमस्थितेरिति नहि दध्वंसिषुत्वादिदशांतरं कादाचित्कत्वावबोधतयाध्वंसमाना

तं ध्वस्तं वा प्राक् भवेदिति भावः तेन पंचस्वप्यास्तु दशास्तु यथासंख्येन विज्ञानाकलादिरूपत्वं कल्पितमिति ई
ष्णांमंत्रेश्वराः तदीशा मंत्रमहेश्वरा आदिशादि सिद्धः शिवः अन्यथा हि तदीशादिकल्पनेनैव स्यात् एवं वा
सामवस्थानां भेदात्तत्र पुंसामर्थयोरप्यनेकरूपत्वमित्यर्थसिद्धं अत आह ततः स्वभेदैर्यथावत्स्थितैर्बहु
भेदता तस्यापुंसः सकले दग्धसिपुर्नलमलः कर्मणेन निमित्तमिति तदेवाह अतः अध्वंसेनोत्कृष्टा विलीभू
तस्य शक्तिकः कर्मणो हेतुतामेतु मलः कथमिहोच्यतां विलीभूतेति अप्रवृत्तशक्तिः पुनः कर्मणो हेतुता
त्रियादिपाशयः एतच्चाभ्युपगम्योक्तं वस्तुतस्तु मलस्यैतन्न युज्यते इत्याह किंच कर्मापि न मलाद्यतः
कर्म क्रियात्मकं क्रिया च कर्तृतारूपा स्वातंत्र्यात्मा न पुनर्मलात् मलादिनकर्तृताभावात्स्वातंत्र्य रूपादिः
त्यर्थः कर्तृकर्मत्वं तत्त्वपचकार्यकारणभाव इति समनंतरमेवोपपादितं ननु यद्येवं तत्कथं मलमत्ता
न सिद्ध्यतीति संसारांकुरकारणमित्यायुक्तमित्याशंक्याह यावत्स्य कर्मणश्चित्रफलदत्वेन कर्मता प्रसिद्धा
सा न संकोचं विनाप्यनिर्मलस्य सः सेति चित्रफलदत्वेन कर्मतास इति संकोचः तेन संकोचं विनास्य न।
तत्तत्फलदाने सामर्थ्यं संकोचश्च मल इति प्रसूत कारणमुपचरितं संकेचितो हि भोक्ता शुभाशुभा
यात्मके भिन्ने सत्फलमात्मनि भोग्यत्वेनाभिमनुते येन देवमनुष्यादिविचित्ररूपतयावस्थानं तदाह वि
चित्रं हि फले भिन्ने भोग्यत्वेनाभिमन्यते मोक्ता यात्मनि तेनेयं भेदरूपमवस्थिति अतश्च नास्य स्वसेपत्त्यादु
पादाने सहकारि वा कारणं मलः किंतु कार्यकरणे हलावलंबनमात्रमित्याह इति स्वकार्यप्रसरे सहका

श्री॰
तं॰लो॰
७५

चित्तमाश्रयं सामर्थ्यव्यंजकत्वेन कर्मणः कारणं मलः नहि संकोचं विनास्य विचित्रफलदाने किंचित्सामर्थ्यमभिव्य-
ज्यत इति भावः नन्वेवं विज्ञानाकलानामपि स्यात् तत्र संकोचः प्रथक्कर्ममलद्वययोगात् तत्र विज्ञानकेवलो मलैकयु-
क्तो इत्यादिरुक्तेस्तत्पुनस्तत्कर्मयुक्तः प्रलयकेवलः इत्याद्युक्त्या प्रलयकेवलत्वं प्रसजेदित्याशंकते नन्वेवं कर्मस-
द्भावान्मलस्यापि स्थितेः कथं विज्ञानाकलता तस्य संकोचो ह्यस्ति तादृशः केनेदमुक्तं मलद्वययोगोस्येति तत्त-
दाह तस्येत्यादि तादृश इति प्राग्वदेव प्रलयाकलादिदशोचितः कर्मसामर्थ्यव्यंजनयोग्य इति यावत् तदेव।
विधत्ते मैवमथ स्वसंकोचोप्यसौ भावनया दृढम् नाहं कर्त्तेति मन्वानः कर्मसंस्कारसत्कृति भावनयेति अ-
हंममेति संन्यासादिरूपया अत्र ध्यास्य नैष्कर्म्यात् कार्ममलयोगादिति स्थितं विज्ञानाकलत्वं ननु संसारोस्ये-
देहपूर्वापरानुसंधानाभावोऽभवेदित्यस्य प्रमातृत्वमेव न स्यादित्याशंक्याह फलिघ्नीदेकर्मेतियाहफाट्ट
तिस्तत्तु तत्सं संस्कारः फलायेह न तु स्मरणकारणं दृष्टेति अनादित्वात् द्विधा स्यात्मनिमावान्माद्यस्यादि।
शास्त्रव्यपदेशपः संस्कारः सादिरनादिर्वाना नभवादितोयः प्रबोधबलात्प्रबुध्यमानः स्मरणकारणं तु।
याप्रमातुरनुसंधानात्मं प्रस्थेत् अन्यः पुनः कर्मवासनात्मा यद्दृशाहि चित्रफलदायकर्मस्यात् ननु कर्म
संस्कारवेदृच्छिन्नस्याविताकर्मणः किं दृष्टं यदस्य न तत्फलभागित्वं स्यादित्याशंक्याह अप्रबुद्धेपि संको
चे नाहं कर्त्तेति भावनात् न फलं स्ताविमूढादेः प्रायश्चित्तेष्व वाकृते अप्रबुद्धस्य इति सन्निहितेपि सहकारि।
णीति यावत् न फलमिति स्ववृत्तनं दृष्टं तात्मनः कर्मण इत्यर्थाव सेयं नहि जीवन्मुक्तादेरिदमहं करोमी

त्वत्संधानमस्तित्वनत्संधानायचकृतंकृतमेवनभवेदितिकिंफलेनयदभिप्रायेणैवचसमस्यानांक्रियाद्
यश्चायघन्यैकृतो प्रायश्चित्तेपिकृतेनाहमत्रकर्तेतिनिवृत्तिभावनात्तत्तद्विषयानुसंधानशैथिल्यादेवनत
फलदायित्वात् यदाहुः पापंकृत्वातुसंतप्यतस्मात्पापात्प्रमुच्यते नैवंकुर्यांपुनरितिनिवृत्त्यातुपूय
तेइति नन्वेवंसत्तथाफलदानेकर्मणःप्रयोजकंकिन्त्वभिसंधानादिरायातंसत्यमेतदित्याह यत्त्वयाय
तपस्तमेतदस्मैस्यादितिस्फुटं अभिसंधिमतः कर्मणःफलेदभिसंधितः स्फुटमितिदार्ढ्येनकर्मेतितत्पो
रूपेणनफलेदितिकार्त्तः तद्धिपरस्मैस्यादित्यभिसंहितमितिकथंस्वस्यस्वस्मिन्फलदायित्वात्यदाहुःन
ममीहितंफलंभवतीति नन्वेवंकर्मफलयोर्वैयधिकरण्यात्कृतनाशाकृताभ्यागमौ कथंकारंपर
उपपत्तेरित्याशंक्याह तथाभिसंधानात्मानसेकर्मसंस्कियात् फलोपरक्तोविदथकल्पितेफलसंप
दे तपःप्रभृतिहिकर्मतथापरत्रैवफलाभिसंधानात्मकंमनसिसंस्कारंसमर्पयत्फलसंपदेकल्प
तेतथैवफलदानकुशलत्वामित्यादिरर्थः यथाभिसंधानमेवकर्मव्यवस्थेत्यभिप्रायः यदाहुः यथया
चाभिसंधत्तेतत्तस्यतथाफलेदितिततत्स्वनैतत्संयोगम् तद्धिएवंभवेद्यदिस्वत्रैवफलाभिसंधानेपरत्रफ
लेदिति नन्वेवमभिसंधानमात्रायत्तेकर्मफलयोस्तत्त्वव्यवस्थेवत्रयेयन्नरर्वमेवफलाभिसंधानेनयत्र
कर्मकुर्वाणोपिनतत्फलभागीभवेदितिकृतेस्वर्गनिरयाभ्यामितिसत्यमेतत् यत्रत्रकश्चित्तीव्रमभिनि
विष्टोभवेत्तत्राह यत्स्वतत्रापिदाक्ष्येनफलसंस्कारसृज्जाति सततफलभागकृतेविशिष्टफलमश्नुते यः१

श्री॰
नै॰लो॰
७५

75

नस्तज्ञानुसंधानेकर्मफलसंस्कारमपिदार्ष्टान्तोऽस्त्विति श्रिनाश्रितःकर्मफलंकार्यंकर्मकरोतियइत्यागमात्तदासे
गेजत्वात्तस्यफलस्यानासंगेनजनितंविशिष्टंलोकांतरंफलमश्नुतेमायोनीर्णपदमासादयेदित्यर्थः यद्वी
ते कर्मजंबुद्धियुक्ताहिफलंत्यक्त्वामनीषिणः जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदंगच्छन्त्यनामयमिति नन्वयदिएवंत
धीवरादेः प्रजागरणमात्रेणैवशिवरात्रिफलभागित्वस्यानिष्कामतयावापियमानादिकुर्वन्नाशयस्थितः
स्मृतिश्चकथंसंगच्छतांनाहितेषामेतदनुसंधानमस्तियदेतद्दर्शमेवंवयंकर्मइतिप्रत्युतोऽत्यन्तेकत्वनामात्रा
नुसंधानस्यप्रयुक्तेःकिंकर्मणःस्वरूपेणकिंवाफलेननतावत्फलेनहिब्रह्महत्यायानिरयोमेभूयादितिमभिसंधाय
कश्चिद्ब्राह्मणंहन्यात् एवंहिततोऽस्यनिष्कृतिरेवस्याद्व्यस्ततःसर्वस्यैवलोकस्यनिरयभीरुत्वात् प्रत्युतनि
षेधैकीकरणंयमिसमीहितंदृष्टमपिफलंततोऽस्यनस्यात्तैदेवकंटकान्तरोत्पादस्यशनशेगदर्शनात्
नापिकृपायस्तत्किंचित्फलंभवेत्तत्वकरणमात्रेणैवप्रवृत्तेःफलानभिसंधानात् प्रथमस्वरूपेणतद्वास्त्येव।
नहिधीवरादेर्जन्माभीत्यभिसंधानेनास्तिनीवमृष्टादिवदस्यास्तस्यहानिवाभावात् किंतत्तत्वान्नतथाहा
र्थेनयेनास्यपरिमितफलभाक्प्रतिपादनं एवंसागतमतेऽपिकस्यचनकिमिविशेषस्यप्रसंगाश्चैतस्य
महापातकेप्रदर्शितायतोऽस्यैवनथाप्रक्रमेणेसमनुष्ठानेनहिर्घलस्यैवास्यवातादिप्रेरणादेवविधतं अतश्च
न्यायोऽस्यभगवद्दायिपस्येनवस्तुवलोपनीतोजन्मान्तरेसकृत्निष्पत्तिलेभः अपिपयमानादावप्यपेयत्वाना
भिसंधेरकामस्यसामान्येनेदंपिवामीत्यभिसंधानमस्त्वियेनापरीक्षकाधित्वादिनास्यप्रायश्चित्तंस्यात्तंकिं

तस्मकाम्याप्येतयास्तं यस्मात्ःशायश्चितस्मकामानां हितगुणेनतस्मकामतइति तस्माद्गुसंधाशागितेवकर्मफ
लव्यवस्थेयफलंवकृता एतदेवप्रकृतेयोजयति अनयापरिपाट्या यःसमस्तोकर्मसंतानिम् अनहेयुतया
प्रोक्तोत्सांसंकोचोपिसोकलः अनर्थेनिफलतयावापर्येतनूपयास्समस्तामिति शुभामशुभांअनयेयुतये।
तितदनासक्तनयेत्यर्थः अकलइतिविज्ञानाकलः नन्वेवंकश्चिद्धेषवशाद्यात्मीयंइष्टानेनतत्फलभा।
गभवेदितिकर्मफलव्यवस्थायाविसंस्थलतमेवापेततनदाह नन्विष्येइष्टातेकिंविदात्मीयमभिसंधितः
परस्यस्यात् इत्यभिसंसंधानमात्रायत्तत्वेनकर्मफलव्यवस्थायाअविज्ञातकर्मफलकस्यैतश्चोद्यं इत्युक्तेन
विज्ञातेभवतातामिकंवचः एतदेवोपपादयति तस्यभोक्तस्त्याचेत्स्यादभिसंधिस्तथात्मनि तदेवमप्य
स्यापिसततस्तइष्टांतंभवेत् पराभिसंधिसंविज्ञोस्याभिसंधिर्हिफलीभवेत् अभिसंधानविरहेतस्यनोफलयो
गिता तस्मेइष्टातमित्येषाऽपिकस्तस्याफलायस्मा यथातस्यइष्टान्तकर्त्तरात्मनेतरस्यैस्यादित्यभिसंधान।
मस्ति तथैवचेज्ञोलाभेनाभिमतस्यपरस्यस्यात्ममेतदनुसंधानंस्यात्इं वेदेयंयतःतहनुतइष्टात्मकस्य
संबंधिन्यामेवमभिसंध्यानंसंविज्ञोतदर्पणविषयस्यात्मीयमभिसंधानंहफलीभवेत्तत्फलभागित्वेनावष्टे।
भमागमवेदित्यर्थः यस्यपुनरेवमात्मीयमभिसंध्यानंनास्तितस्यजातस्तत्फलभागित्वभवेत् प्रसूतमामेइष्टा
तंभूयादितिवरुद्रमस्यानुसंधानंस्वरसतत्पवप्रोहमुपगतेसंभाव्यतेवस्तुतोहिसर्वपर्वर्येलोकःपापभी
रुःतस्यास्यफलभावएवनिमित्तमितिज्ञातःपरानुसंधानमात्रादेवपरस्यइष्टान्तफलभाक्संभवेत्एवमित्यु।

श्री
तं. लो.
७६
76

ङ्क्षेस्यात् यत्कर्तुरभिसंधानात्कर्मफले तद्दर्पणाविषयस्य च पराभिसंधौ स्वाभिसंधानविरहान्न फलोदय इति कर्त्रन्तरा
नुसंधानाभावे पुनः किं तत्कृतं कर्म स्वस्मै परस्मै वा फलेत् तत्फलमित्यतः कृतसंदेहेणाभिप्रेतमेव फलमुपलपति
पराभिसंधिविच्छेदे स्वात्मनानभिसंहितौ द्वयोरपि फलं न स्यान्नाशहेतुर्व्यवस्थितेः द्वयोर्वित्पर्याणक्रियाविषययो
र्नाशहेतुः स्वपरानुसंधाभावलक्षणः नन्वेतदीयं दुष्कृतं मा भूयादित्यनुसंधानं यथा परस्य नास्ति तथास्य कृतं मे
भूयादित्यपि माभूदिति कथमुक्तं यन्मा यादित्यपत्नमित्यादीत्याशंक्याह सर्वहेतोः सर्वेषामस्य सामान्यादभि
संधितः निर्विशेषादपि न्यायाधर्मादिफलभोक्तृता दुःखमेदुःखहेतवो स्वादित्येवं पुनरनेन सामान्येनाभिसंधि
स्यान्नदा धर्मस्य नाशः सर्वो हि लोकः सुखस्पृहयालुर्दुःखजिहासुश्चेति सर्वेषां सर्वेन इत्येवं प्रवृत्तौ नियुक्तमुक्तं
परस्य स्वकृतफलभागित्वमेव भवेत् दुष्कृतफलभागित्वमपीति निर्विशेषादिति अनेनाधत्तपस्त्वं मे तपो मे भू
यादित्येवंरूपत्वविरहादपीत्यर्थः एवमेतत्प्रसंगादभिधाय प्रकृतमेवानुसरति प्रकृतं त्वमहेतुनाकालस्योक
वरस्य यत् अनहेयुतयास्त्वं वा विलीना कर्मसंस्क्रिया उक्तं च वस्येत्यनेन प्रागुक्तं कार्ममलाभावोपपादकेनि।
श्चितमेव प्रमेयमनुस्मारितं अतश्चास्य विज्ञानाकलस्य कार्मपवमलो नास्तीति मत्तोऽस्मस्थ्यैव्यक्तकनात्मक।
नित्यकरणीयायोगादिव्यसिद्धमलस्त्वादेव किंचिद्वसमानत्वादिकं मेणध्वंसमानत्वं तन्नान्तरीयकं ध्वस्तत्वेच।
यायान्नदाह तस्मादस्य न कर्मास्ति सहकारिता मलः करोति तेनायं ध्वंसमानत्वमश्नुते तेनेति सहकारिता
करणेन ननु मलस्य ध्वस्तत्वे सर्वमहमिति सर्वज्ञात्वं भावो दयात् कर्मणि तत्फले च तथाभावादस्य पुनरपि का

मिमलयोगः स्यादित्याशंक्याह अपध्वस्तमलस्त्वंतः शिवावेशवशीकृतः अहंभावपरोप्येति न कर्मोत्थैर्निजैः कर्मादीन् पीन
उत्थैर्निजाभावे शिवावेशवशीकृतत्वे हेतुः एवमेतन्मलस्य संसारांकुरकारणत्वं तत्संयोगेन च संसारांकुरस्य स्वरूपं
गर्भीकृतप्रागुक्तसकलप्रमेयया श्रीमालिनीविजययोक्त्या संवादयति उक्तं श्रीपूर्वशास्त्रे च तद्देवेन परमेशिना
मलमज्ञानमिच्छंति संसारांकुरकारणं धर्माधर्मात्मकं कर्म सुखदुःखादिलक्षणं तत्र कर्मसुत्रं व्याचष्टे लक्ष
येत्सुखदुःखादिस्वंकार्यं हेतुभावतः लक्षयेदिति स्वसत्ताप्रयोजकीकारेण तथा व्यवस्थापयेदित्यर्थः कथं वा
स्यात् लक्षकत्वमित्याशंक्योक्तं हेतुभावत इति ननु नावश्यं कारणानि कार्यवंति भवंतीति न्यायान्नियमेन क
थं कारकं कार्यहेतुव्यवस्थापयेदित्याशंक्याह न हि हेतुः कदाप्यास्ते विना कार्येण तं क्वचित् हेतुता योग्यतै
वासौ फलानंतर्यभाविता का नाम योग्यतेत्युक्तं फलानंतर्यभावितेति अत एव नैयायिका यदुः सामग्र्या
एव कारणत्वमन्यूनानतिरिक्तसमग्राणि कारणमिति नावश्यमित्यादि पुनरसमग्रापेक्षयेत्युक्तं ननु यद्येवं तत्कार्या
नुर्वे सामग्र्यंतरानुप्रविष्टस्यापि वन्ह्यादेः किं कारणत्वं स्यान्नवेत्याशंक्याह पूर्वकस्य तु हेतुत्वं योग्यतापर्यायेण ते।
न सुखदुःखादेर्लक्षणमिति षष्ठीतत्पुरुषगर्भमेतद्व्याख्यानं अत्रैव बहुव्रीहिगर्भं व्याख्यानांतरं दर्शयति किं
च तत् लक्षयते सुखदुःखाद्यैः समाने दृष्टकारणे विचित्रैर्हेत्वंतरैः किं विचित्रस्य कर्मेह दर्शनात् किं च तदित्यनेन
पूर्वाज्ञानवल्लक्ष्यमानार्थे व्याख्याविकल्पः किं वा दृष्ट्या समग्रस्य इति द्योतितं प्रतिपुरुषं समानेपि सेवाध्यना
दौ दृष्टे कारणे यत्सुखदुःखादीनां वैचित्र्यं तेन तदन्यथानुपपत्त्या तत्र किंचिददृष्टमस्ति हेत्वंतरं लक्षयतेन।

श्री
तै॰टी॰
७१

मीयत इत्यर्थः कार्यविशेषजनकतया श्रुतेन विशिष्टेनकेन चिह्नाद्यमित्याह तस्यकर्मेति विशिष्टेनापि कर्मेति।
कृतो निर्ज्ञातेन पिशाचयद्यप्यस्त्वित्याशंक्योक्तमिह दर्शनादिति इह सर्वत्रैव हि कर्मवैचित्र्यात्कार्यवैचित्र्यं दृश्य
त इत्याशयः एतदेवोपपादयति क्रोधेप्रसादेरोसादिजायमानेस्वकर्मणा दृष्टमित्यन्यदेहस्थं कारणक
मैकल्प्यते यतःस्वगोविचित्रेप्रसादरोसादिस्वेनपोस्वलेपाद्यात्मना कर्मणाजायमाने दृष्टे श्रुते दृष्टवद
दृष्टकल्पने नित्यायादत्रापि कर्मैव न तत्पिशाचादिकारणं कल्प्यते किं तु तदन्यदेहस्थं देहान्तरोपचितमि
त्यर्थः नचैतावतैवात्रवैषम्यसमुद्भाव्यमित्याह इहापि अन्यान्यदेहस्थस्य दृष्टकर्मफलेयतः कृषिकर्ममथो
भयाः शरद्यन्या च सा ततः इहापि शरीरे कृषिकर्मसर्वेषामविवादादन्यदेहस्थकर्मान्यदेहस्थफलं
मिति नास्ति विमतिः यतः कृषिकर्म वसन्ते तत्फलं शरदीति एतस्यावस्थावैचित्र्यात्शरीरभेद एव चन्द्रतर
ति युक्तमुक्तं चान्यदेहस्थं कर्म कारणं कल्प्यत इति नन्वेवं कृतनाशाकृताभ्यागमदोषमापत्तेरित्याशंक्या
ह अत्रसंधात्रेकस्य संभवस्त्वतस्ततः तस्यैव तत्फलेवित्रे कर्मयस्य पुरातनं येनैवमयाप्रागुक्तं सप
वाहमयमोदेश इत्यत्र संधानैक्यात्कर्मफलयोर्वैयधिकरण्याभावान्न कृतस्य नाशो नाप्यकृतस्याभ्यागा
म इति युक्तमुक्तमन्यान्यदेहस्थं कर्मफलेदिति नत्रभवेदेवं यद्यनुसंधानमेव स्यान्न त्विह जन्मान्तरी
येकर्मण्यैहिके च फले कस्य चित्तदस्तीत्याशंक्याह दीर्णोपि जातस्य देवेदादिशेन्यान्तरीहृशो मीयतप
नुसंधानं विनाशान्नेति तत्फले इमं जन्मान्तरोपात्तकर्माद्यायानुसंधिना विनाथ तस्य फलहेतुस्तद्वशा।

व्यापकेऽपता नहि जीवस्य ज्ञानादेरेवमनुसंधिः संभवति यन्मयाऽऽस्य एवमादिष्टः सूर्योदयेनाद्यतनयात्तदा
देशफलमेवं भोगः श्रामश्च इति भोजयेति भोगं कुर्वित्यर्थः एवमिहाप्यनुसंधानमंतरेणाऽजन्मांतरीयात्क
र्मणः फललाभो भवेदिति न कश्चिद्दोषः नन्वनुसंधानमात्रायत्तैव कर्मफलव्यवस्थेति मम न तस्मैवो
क्तेन तद्युनैव कथं विपर्ययास्यते इत्याशंक्याऽऽतंहेतुत्त्वस्त्रभावाद कंपतेति पूर्वं हितं चैवमहं करोमीति हृष्ट
निक्षेपाऽनुसंधिरभूयत्तस्याऽऽरादाढ्र्यादिहेतस्फलमिति इहवस एव प्रयोजकोनहि फलतत्त्वं यादौ
कोविदस्याऽनुपादेयश्चेति समनंतरमेवउपापादि एवं फलदानोन्मुखस्य कर्मणः प्रत्यानुसंधानसं
स्कारस्य दार्ढ्यम वश्यंभावि अन्यथात थाना योगात् ततश्च तदनुन्मुखस्य तथानदार्ढ्यं न संभवेदिति।
तत्केनचिदुपायेन फलदानाय निरोद्धुमपि शाकं नत्वं ते तः प्रतिबंधोपनिपाताद्यपि संभाव्यते इति
भावः तदाह अत एव कृतं कर्म कर्मणा तपसापि वा ज्ञानेन वा निरुध्येत फलपाके त्वनुन्मुखे अतर
ति फलोन्मुखे कर्मणः प्राग्नानुसंधिनिष्कंपस्यावश्यं प्रयोगात् कर्मणेति क्रियादीनादिना निरु
ध्येतेति फलदानायोग्यं कुर्यादित्यर्थः अत एव फलदानोन्मुखे कर्माऽनिरोध्यमेवेत्याह प्रारब्धकार्ये
देहे स्मिन्नस्य नः कर्मतत्कथं तत्क्षियतामत्यदर्शं निरोद्धुं नहि शक्यते कथमुच्छ्रियतामिति न कथंचि
दपि क्षेत्रेमित्यर्थः अत्रे हेतुरारब्धकार्यमिति यद्धि यावत्कार्यमेवारब्धं न प्रवृत्तं तद्वत्तदारंभकत्वमे
वासंतराकेनचिदुपायेन प्रतिबध्यते इति युक्तस्तन्निरोधः यत्तु न तदारब्धमेव प्रवृत्तं तस्य प्रवृत्तत्वादे

श्री॰
तेलो॰
७८

78

वकिंनिरुध्यतेइत्युक्तमेतदशेनिरुद्धुंनहिशक्यतेइतियदभिप्रायेणैवप्रारब्धकेनयेषांयेदितियेनेदंतद्धिभोगातद्‌॰
त्यादिसर्वंप्रोक्तंहोघ्यतेसयोगनिर्वाणदीक्षादिपुनरारम्भमरणादेवेक्ष्यभवेदितितत्रापिदत्तप्रायफलत्वात्ततःप्रोक्तमुख
सेवकर्मशेषाध्यमितिनकश्चिद्दोषःतदुक्तं दृष्ट्वापिशिष्यंजरागृस्तंव्याधिनापरिपीडितं उत्क्रमय्यततस्त्वेनपरतत्त्वे
नयोजयेत्इति नतुदेहारंभकजात्यायुर्भोगदकर्मारब्धकार्यत्वान्नानामनिरोधियितुंनरयतनेशक्तेनेवा॰
स्तितत्रैवदिनेमासैःसंवत्सरैर्वाभोगमात्रलक्षणंकार्यमारभ्यतेतत्किंनिरोद्धुंशक्यतेतेनवेत्याशंक्याह तत्रैवदेहे
यत्त्वन्यदपरंवाप्युपात्तंकर्मतज्ज्ञानदीक्षाद्यैःशोधीकर्तुंप्रशक्यते अन्यदितिसर्वमपवादनारब्धकार्यंशोधीक॰
र्तुमिति फलदानयोग्यतापहस्तेनध्वंसयितुमित्यर्थः अप्रसक्तइतिनतत्तथाक्रियतेप्रारब्धैकेनशोधयेदि॰
तिसामान्येनोक्तेः एवंविशेषस्यचावचनात्आदिशब्दाक्षेपेणादि तदुक्तं येतिहारीतवःप्रोक्तातेप्रशास्य
तिभेषजैः जपहोमप्रधानैश्चेतिरसायनादिपुनरारब्धकार्यस्याप्युपरतकार्योत्पत्तिमात्रस्तोयदवश्यादवश्यं
भाविनोपिकालमृत्योरभियुक्तानांकिंचित्कालेप्रतिबंधात्मात्रजयःस्यात् तदुक्तं रसायनतपोजापयोग
सिद्धैर्महात्मभि कालमृत्युरपिप्राज्ञैर्जीयतेनालसैर्नरैरिति विषादिपुनःप्रयुज्यमानेक्षीणायुष्येवप्रति
पंति नान्यस्मिन्त्वरंतउक्तंशान्तभाजःप्रयोक्तुरभिमानमात्रेमयेदंकृतमितिमन्यतेइति एवंचेदं देहकृतारं॰
भकः ······· याभेषजादिसाध्येष्वर्थेसमासासइतिकिंदीक्षयेतिनवाच्यं नहिभेषजादिभिर्नवकिं
चित्क्रियतेयदेतद्दक्षामात्रपर्वदस्यादितिफलमवांतरेण नतुकेनामास्मध्वंसइत्याशंक्याह तथासंस्कार

दार्थ्यादिफलायद्वक्ता पुनः यदा यदा विनश्यति कर्म ध्वस्तेन तदा न यथा तथेति शाकवृक्षानुसारेणेत्यर्थः एवंप्र
रोह ...... याग तेन तत्संस्कारः फलनिमित्तमिहस्यादित्यपादितेय तत्संस्कारस्यैव फलोपजननप्रयोज
केदार्थ्यमणा क्रियते तेन तत्कार्यकाविनाद्यते कर्मध्वस्तमिति निरुद्धमिति तत्किन्नमिति शंढीकृतमिति
व यत्नाभ्यावनात्तकालनियमः कश्चिदित्युक्तं एवं मोहवशात्कृतमपि कर्मतत्तानदीक्षादिना सर्वेषां विनापि
भोगासत्कर्मणैव विनाशमियादिति पिण्डार्थः तदाह यतो मोहपराधीनो यद्यप्यकृतकिंचन तथापि ज्ञान
कालेतत्सर्वमेव प्रदह्यते किंचनेति शुभमशुभं सामान्यकाल इति संवित्सात्ताकारसत्याइत्यर्थः किमत्र प्रमा
णमित्याशंक्याह उक्तं श्रीपरेशानादानः सर्वेहगुल्मणः मह्वर्तीनि दहेत्सर्वं देहस्थमकृतेकृतं इहकश्चित्
वेहकार्यमेव संवित्स्वरूपतया ज्ञानानेनतएव विगलितभेदनादहनादानेनतएवोल्लणस्यकृतं हेयोपादेय
विभागः तत्सर्वमेव सर्वं दह्यते सकृतं च देहस्थं निर्दहेज्ज्ञानाग्निसात्कुर्यादित्यर्थः ननु सर्वमेव यस्य संवि
न्निष्ठं तस्य कथं कर्मापि देहस्थं संभवेदित्याशंकां गर्भीकृत्य स्वयमेव देहस्थपदं व्याचष्टे देहस्थमिति देह
न सहतादात्म्यमाश्रितात्स्वात्मक्रियात्मकं विस्तोभितानतत्त्वं कर्म दह्यते देहे स्वावासनात्यागात्स्वविश्रान्तता
स्थितेः अकालकलितेऽपि स्वाभिन्ने यदि संकिया संकोचएवसा तेन सोऽपि देहैकतामयः संविदेवेति
सर्वोऽहिंभावकार्याः संविस्फार एवेति भावः तत्रस्यमिति देहावच्छिन्नसंविन्निष्ठमित्यर्थः कर्मणां प्रयान्देहो
यदेहादहंभावसंस्कारगुणीभावेन नमेति तथैव तादात्म्यमाश्रिता यो सो विदिग्रात्माभिमानस्य गुवानाद्भवेदि

श्री॰
त॰ लो॰
७५
79

मुक्तं स च विश्वात्मतास्थितेरिति न ह्यद्वये कपरमार्थे नित्यव्यापके च संविद्रूपे कश्चिदतिरेकेण देहादिसंस्कारो॰
न्याय्यः स हि संकोच एव सति स्यात् संकोचश्च देहाद्येकरूप एवेति युक्तमुक्तं सर्वमेव संविदैक्यात्तेन ज्ञानतः
कर्मदाढ्यो भवेदिति यदभिप्रायेणैव यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरु
ष्व मदर्पणम् इत्यादि गीतं यत्तदुपसंहरन्नन्यदवतारयति एतत्कार्ममलं प्रोक्तं येन साकलयाकालाः स्वर्गहा
गाहमौतः स्याः सन्ना इव सरीसृपाः तत्प्रबुद्धसंस्कारास्ते यथोचितभागिनः ब्रह्मादिस्थावरान्तेस्मिन्संसरन्ति
पुनः पुनः येनेति कार्मेण मलेन हि मलवद्गाढिप्रलयाकलाः गुहागाहत्वे मायागर्भः एतेने यदेतमेषांमा
भिरित्यपि सूचितं तत इति मायान्तरवस्थानान्नेत्तरं वेहष्टि प्रारंभ इत्यर्थः संस्कारः कर्मवासनात्मा तद्धि चित्रादे
देवचेषां यथोचितभागित्वे उक्तं संसरन्तीत्यर्थाद्येतेरेशसंसृष्टाः उक्तं च प्राक् तद्दिनप्रसृतये विश्वे मायायां॰
प्रविलीयते क्षीणायां निशितात्र वत्सोऽगाहनेशाः सृजेत्स नरिति नन्वेषामविशेषेणायः संसरणमेव किं स्या॰
दुक्तोर्ध्वमपीत्याशंक्याह ये पुनः कर्मसंस्कारहान्यैश्चारव्यभावनाः भावनापरिनिष्पत्तिमप्राप्य प्रलयंगा॰
ताः महान्ते तेत्तथान्तः स्वभवनापाकसाष्टवात् मंत्रत्वे प्रतिपद्यन्ते श्चित्राश्चित्रैव कर्मतः प्रप्राप्येति तन्म्या॰
मोहि विज्ञानाकलत्वमेषां भवेदिति भावः तथान्तः स्येति कर्मसंस्कारहान्यत्र मारेणाद त्ववासने त्यर्थः
चित्रादिति कात्कात्वित्यायेन भावना सौष्ठवस्य कर्मणो विशेषणामेन योज्यं प्रत्तपत्र मंत्रत्वमपि स्वोजत्तनिरं॰
जन भेदाच्चित्रमिसक्ते कारणस्यैवैचित्र्यात्कार्यमपि तथा भवेदिति भावः मंत्राणां च प्रलयाकलोपादत्त ।

तेनान्यथासंभाव्यं यदाह । मंत्राणां च प्रलयाकलानां सत्तामलवदहीनानामिति श्रीपूर्वशास्त्रे च मंत्रमहेश्व
राणां विज्ञानकलानां संवेश्वराणां च सकलाउपादानत्वेनोक्ता इति पाशविशेषाध्याक्ते ज्ञाणां प्रलयाकलोपा
दानत्वं सिद्धं इदानीं प्रकृतमेवोपसंहरति अस्य कार्मं मलस्येव मायीनाध्वविसारिणः प्रधानं कारणं ।
प्रोक्तमत्ता नात्माणवो मलः प्रधानमिति तत्सामर्थ्यव्यंजकत्वात् नत्वेतत्सहकारित्वामेतरेण स्वस्वका
र्यप्रसवे किं चित्सामर्थ्यं भवेदिति भावः यदुक्तं जन्माभिजननिकाशक्तिः कर्मणेन मलं विना अणुरत्तानर।
हितः क्वचिज्जातो न तद्भूयते इति ननु भवत्व नामैतत् यस्त्वनरसो स्वेरेच्छावशु त्वभोगलोलिकेत्यादौ त्व
अत्र प्राक्प्रसाधितं तत्किमुच्यते इत्याह तो भस्य लोलिकाख्यस्य सहकारित्वया स्फुटं तिष्ठ मायेशयोर्मुख्य
मीश्वरेच्छावशात्तत्त्व सहकारित्वे यः सर्वाकार्मस्य मलस्य नन्वेवं तत्सामर्थ्यादेव सिद्धो दित्ये ईश्वरेच्छा
याः किं प्रयोजनमित्याशंक्याह नतु ईशदृष्टिप्रति विनाकापिल्हमायतः नन्वेवमीश्वरः स्वेच्छया वा
तिमिक्तानएव स्वस्यैव मलं निर्युक्त्या दिति हम्भेदवाएव परापतेदित्याशंक्याह अणोरेवास्य नैवास्य स्वका
शात्मा महेश्वरः चिदचिद्रूपताभासी सकलः सेश्वरत्वशुः नत्वण एवेनामप्रकाशात्मनो महेश्वरादन्यत्किं
चिद्यत्स्यैवस्वस्वते आत्मात्मनि चिदचिद्रूपतामवभासयन् परोग्रहमासंक्लेशयोरिमस्यकिपि कृतेषु
द्याहि सयापरताभृत्यात्क्लेशेन चलतीति सकलः कर्मबीजप्ररोहावहे हि तेन शारीरमेवात्मत्वेन जानंतः।
पशुत्वात्मपश्चरिमुच्यते इत्यर्थः तदुक्तं शिवएवगदहीनपशुभावइति नन्वेवं पशुभावग्रहणे स्य चिदचिद्रू

श्री
ने.लो.
८०

80

एतावभासनेन किंस्यादित्याशंक्याह चिद्रूपत्वाच्च स व्यापी निर्गुणो निष्क्रियस्ततः भोगोपायैकको नित्यमस्य:
त्तिवेद्यः प्रभाव्यते अविद्यावस्तुतो भेदाभोगणाज्ञाक्तेतरादथ निर्गुण इति सत्त्वादयो हि जडस्य प्रकृत्यादेरेव भ
वन्तीति भावः अत एव न हृत्त्वयो स्पन्दनसंभवतीत्युक्तं निष्क्रिय इति एवं च ततो निर्गुणत्वादेवति व्याक्वियं भो
गोपायैकक इति भोगस्योपायात्कारणादीनामनिष्क्षतित देकासक्त इति यावत् मुक्तिबोधश्च इत्यमुमो
इत्यर्थः अस्तेतेति जडेहि देहादावस्यात्माभिमान इति भावः अत एव ज्ञानादेव निखिलविश्वक्रीडीकार
प्रभवनशीलत्वाभावाद्भेदप्रथात्मकमायीयमलगर्भीकृतत्वाच्च सर्वतो व्याहृतत्वमुक्तं भोगणाज्ञाक्तं
तराच्चास्य भेद इति तदुक्तं अणवश्चिदचिद्रूपा इति तथा पश्चनित्यो मूर्तो ज्ञो निर्गुणो निर्गुणो निष्क्रियः
प्रभुः व्यापी मायोदरान्तःस्थो भोगोपायविचिंतक इति एवं तदनतिरेकेप्यतिरेकायमाणानामण
नामीश्वरेच्छावशादेव मलः प्रबोधमियाय तेषां कर्मवैचित्र्यात्तत्तत्संस्काराविर्भावो भवेत् तदाह ते
षामणूनां समलईश्वरेच्छावशादृशो प्रबुध्यते न चैतत् युक्तिमात्रसिद्धमेवेत्याह तथा चोक्तं शास्त्रे श्री
पूर्वनाम्नि तदेव पठति ईश्वरेच्छावशादस्य भोगेच्छा संप्रजायते भोगो भोक्तृरूपकाभार्थं मयोमेव महे
श्वरः मायोवितौम्यसंसारे निर्मिमीते विचित्रके तदुक्तं तत्र ईश्वरेच्छावशादस्य भोगेच्छा संप्रजायते
भोगसाधनसंसिद्धौ भोगेच्छोरस्य मेश्वरात् जगादुत्पादयामास विश्वरूपशक्तिभिरिति न च माया पितद
तिरिक्ता काचित्संभवतीत्याह मायाचनामदेवस्य शक्तिरव्यतिरेकिणी भेदावभासस्वातंत्र्यं तया।

हिमस्तयाक्रान्तः। यन्नाम हि नित्यविलजगड्ढासक्रीडाशालिनः परमेश्वरस्य भेदावभासनेच्छा तेऽन्तदेवा
भातिरेकिणी ग्रहणीता प्रथनेन मीनाति हिनस्ति इति मायाशक्तिरुच्यते तथा हि तत्तयैवायं भेदावभास
समुल्लासितः अत एव कारणे कारणे कार्यापकारात्मैव भेदावभास इत्युच्यते तदाह ग्रायो भेदावभास
सो यो विभागमङ्गपृथैवान् गर्भीकृतानन्तभावविभागा सा परा निशि इह हि बहिरुल्लिलसिषामात्रेने
नासू वित्तप्रायत्वात् विभागमप्रथमानत्वात् एवायं योऽयं भेदावभासः सा परा निशा महती मायेत्यर्थः अत एव ब
हिर्मुखत्वाद्यो भाविनो विभागस्य शिखिकाफलवदसौ गर्भीकारोऽस्ति अत उक्तं गर्भीकृतानन्तभावविभा
गेति। एवमस्याः शक्तिरूपतामभिधाय सा चैका व्यापिनी सकला निष्कला जगतो निधिः अनाद्यन्ता शिवे
शानी च यद्वीनाच कथ्यत इत्यागमार्थं गर्भीकारेण तत्तद्रूपतामपि अभिधातुमाह। व्यापिनी विश्वदेहत्वा
त् सकला कार्यैककल्पनात् शिवशक्त्यविनाभावान्निष्कला मूलकारणं भेदरूपत्वादिति अयमेव हि त
दस्य स्वभावो यदिदमनेदानीं भातीति परिच्छिन्नतया प्रकाश्यते इति यदुक्तं प्राक् परिच्छिन्नप्रकाश
तेजोऽस्य किल लक्षणं तत्प्रमीयते दीयते तया परिच्छिद्यते योगिभिरिति एवमस्या अभिधाने अत एवा
शिवेत्युक्ते यदाहुः अशिवाभेदप्रथा प्रदेति अन्ताद्येयास्याः कार्यमपि तथा स्यात् इत्युक्तं कार्यं चास्य
जडं यत इति कलादेर्मायाकार्यस्य जडस्यैकस्मिन्नेव हि देहे चेतनानेकतत्त्वभोगाय कार्यकारणा
त्मनो विश्वस्यानेकसौतत्वे न कारणादित्यर्थः यदुक्तं व्यापिनी प्रकृष्टानन्तभोगा यच्छक्तिर्जेयत्वः स

श्री
तं॰लो॰
८

वेकार्यात्मिमर्वत्र सोतोभिर्विश्वयामभितिति तम्मसर्वेश्वमामेतित्स्वात्मासर्वज्ञताविद्येतियावत् इयंयवीमदर्शिभिः का
र्यान्यथानुपपत्त्या परिकल्प्यते इतिभावः शिवशक्त्योर्विनाभावादितिशिवस्तावन्नित्यः शक्तिश्चतदविनाभूता
न इत्थंधर्मिणी सुक्तं नित्येति अतएवानाद्येतेति अयहीनेति चोक्तं ततश्च मायाशब्दवाच्याद्विनाशरूपान्निषेध्या
द्येतेति शिवश्चैकएवस्वतन्त्रः पदार्थः शक्तिश्चास्यात्मभूतेत्यभिन्नादभिन्नमभिन्नमिति न्यायात्साप्येकैवेत्युक्त
मेकेति अतएवनिरंशत्वान्निष्कलेत्युक्तं शिवस्य शक्तिवशादेवान्तरेवावस्थितमपि विश्वं बहिरवभासयेदित्युक्तं
मूलकारणमिति अतएवजगतो निधिवती शानीचोक्तं ततश्च मोतस्योविश्वमिति स्वात्मभिन्नमपिभावमेद-
लेशिवोयथामिमीतेभियायथवस्थायतीतिच नन्वेनैः प्रकृतेः मूलकारणत्वमुक्तं तत्कथमिह मायायाएवम
भिधानमित्याशंक्याह अचेतनमनेकात्मसर्वकार्ययथाह्यदः प्रधानेचनतथातस्मात्कार्यनात्मातवेतनः अव
येवाववयवेपरार्थमनमानेनिर्दिष्टं तयथा प्रधानेकार्यमाचेतन्यमस्त्यनेकत्वात् यदाचेतन्यमस्त्यनेकंतत्सर्वका
र्यंतद्वैतन्यसत्त्वेनेकेन भवति यथात्मा यांचेतन्यसत्त्वेकंचप्रधानं तस्मात्कार्यमिति बहुशश्चैतद्देवादि
भिरुपपादितं इतीहग्रन्थविस्तरभयान्नवितानितं यत्पतिता ग्रातदानेनकोनामपौरुषात्कर्षइतिमायाप्रन
याचेतन्यपेकेत्यस्याः कारणत्वमेवनकार्यत्वमपीतिसिद्धं ततश्चकारणस्यपूर्वभाविनात्सर्वतत्त्वाद्यवस्थापदे
शेप्रथममस्याएवनिर्देशस्तदाह अतएवाध्वनिधोक्ता पूर्वं मायाद्वियास्थिता तस्याश्चतत्त्वग्रंथिरूपत्वया द्विधा
वस्थानमित्युक्तं द्विधास्थितेति कारणमस्याहृषुरुकेना उक्तेनेनच रूपेणेतिभाग्यमिति भावः ननुसममनेतरमा

वोक्तं यन्नाम मायादेवस्याव्यभिचारिणी शक्तिरिति तत्कथमसौ भेदनिरूपणं तत्तद्भावमियात् । नन्वत्यमिदमुच्य
ते यत्का यावत्समस्तमेव स्वर्य एव शक्तयः कलादिरपि तत्तद्ग्रामशक्तिरित्यभिप्रायेणैव शक्तयो भूयस्तत्त्वात्कृतत्वमित्यायु
क्तोघ्यते । तत्राह । यथा वमायादेवस्य शक्तिरव्यभिचारिणी तन्नभावेन तथान्योऽपि कलादिस्तत्त्वविस्तरः । एतदेवो
पपादयति । निरुद्धशक्तेर्या किंचित्कर्तृतोचलनात्मिका नाथस्य शक्तिः सा यस्मात्स्फुरः सा प्रोक्ता कलोच्यते । नि
रुद्धशक्तेरिति स्वरूपस्य गोपितत्वात् । अथ तस्मादिति प्राणादिप्रमातृतायां कलाशब्दस्य चात्र प्रवृत्तत्वात् वयः प्रत्येप
एव निमित्तं एतदेवान्यत्र व्याप्तितिदिशति । एवं विद्यादयोऽप्यत्र यत्नतः परमार्थतः शिवशक्तिमय एव प्रोक्तव्या
या मतत्स्फुरितेस्यार्थः । तेन यथा नाथस्य किंचित्कर्तृतोद्वलनात्मिका शक्तिः कलोच्यते तथा किंचिद्वेदनात्मि
का शक्तिर्विद्येत्यादि । नन्वेवं कलादेस्तत्त्वग्रामस्य शिवशक्तिमयत्वमेव यद्यस्ति तत्किं कस्य मायाकारणत्वादि
त्याशंक्याह । तथापि यत्पृथग्भाने कलादेरीश्वरेच्छया । ततो जडत्वमेव कार्यत्वे पृथक्त्वात्स्थितो भवेत् उपादाने स्मृ
ता माया क्वचित्तत्कार्यमेव च । तथापीति शिवशक्तिमयतायामपीत्यर्थः । तत ईश्वरेच्छातः पृथग्भानात्
तेन कलादेर्भेदरूपत्वाज्जडत्वं ततः कार्यत्वं ततोपि कार्यत्वं ततोपि पृथक्त्वेनावस्थानमिति । ततश्चास्य माया
याः कारणत्वमुक्तमित्युक्तं उपादाने स्मृता मायेति क्वचिदिति अन्तोदितकार्यमिति कलादि । ननु पृथग्भा
नेनाम भावासिद्धेर्हेतोः नहि पदार्थानां स्थायिमा दृष्टेव कलादेरप्यवभासिनः प्रतीतदस्तीत्याशंक्या
ह । तथावभासवैचित्र्यस्वरूपमन्योन्यवर्जितं यद्भाति किल संकल्पेतदस्तित्वदवह्नि यत्किल तथा पृथगवभा

श्री॰
ते॰लो॰
८२

82

सनेनविचित्रं ज्ञानकार्यत्वादिनानात्मकमतद्रूपपरावृत्तरूपं स्वतन्त्रविकल्पादवभासते तेन हेतुर्बहिरस्तित्वा
हि भातमभातं भवतीति न्यायादाह स्वसंवेदनेत्यर्थः तेनायमत्र प्रयोगः तन्मात्रादितत्वज्ञाते बहिरस्तित्वसंकल्पा
दौष्ट्यप्रभानात् यत्संकल्पादौष्ट्यप्रभवन्ति तद्बहिरस्ति यथा घटादि यन्न बहिरस्ति तन्न दौष्ट्यप्रभाति यथा पर
मात्मा दौष्ट्यप्रभाति च तन्मात्रादितत्वज्ञाते तस्माद्बहिरस्तीति परमात्मन अप्यसङ्क्रमज्ञानाय सात्मकत्वादौष्ट्य
गावभासः स्थितोपि विशुद्ध्येत च न प्रत्यक्षमप्रमाणं स्यात् स्वातन्त्र्यमात्मानमित्यादिन्यायेन मूलभूतान
वच्छिन्नाहं विमर्शमयत्वस्य तिरोभावाभावात् यद्वा विशेषाणामभिधेयाः प्रमेयत्वात् सामान्यवदित्यादिन
केवलान्वयेवयेन चात्रास्तितायां साध्यायां नासिद्धभावधर्मोस्ति व्यभिचारभयादयः धर्मो विरुद्धोभा
वस्य सामग्र्या साध्यते कथमित्यादियुक्तियुक्त्याभावाभावोभयधर्मस्य हेतोरसिद्धविरुद्धानैकान्तिकतायाम
हेतुत्वमिति वाच्यं बहिष्ठनिष्ठायाः सत्तायाः साधनत्वात् न तु खपुष्पादेः संकल्पादौष्ट्यप्रभानेपि न बहि
रस्तितेत्यनैकान्तिको हेतुरित्याशंक्याह खपुष्पाद्यस्तितो रूपमस्तनोन व्यभिचारिता ततश्च ति खपुष्पादे
रपि बहिरस्तित्वात् न तु विरुद्धमभिधानेन खपुष्पादिनास्तितायाः सर्वप्रमातृसाक्षित्वात् तेन तदित्याह ख
पुष्पं कालदिङ्मात्रसापेक्षं नास्ति शब्दः यत्तादिवत् नास्तीति काकात्तिवयोज्यं तेनायमत्र प्रयोगः खपु
ष्पादि कालदिङ्मात्रसापेक्षं नास्ति नेनास्ति शब्दप्रयोगविषयत्वात् यन्नास्ति शब्दप्रयोगविषयस्तत्काल
दिङ्मात्रसापेक्षं नास्ति चेत नं नास्ति शब्दप्रयोगविषयो यथा संवित् नास्ति शब्दप्रयोगविषयश्च खपुष्पादि

तस्मात्कालादिमात्रसापेक्षता नास्तित्वमिति यस्तु नेदमिदानीमिह न वेश्मनीत्यादिसंविदि कालाद्यपेक्षया ना-
स्तित्वं व्यक्रियते तद्देशोपाधिनिबन्धनमित्युक्तं बहुशः ननु यद्येवं तत्कृतमत्यन्ताभावव्यवहारेणत्याशंक्य
ह तथाप्यन्ताभावेऽपि वै विविच्यतां एवमिति खपुष्पादिनास्तित्ववत् तेनायमनुप्रयोगः अत्यन्ताभावादि
मात्रसापेक्षो नास्तिशब्दविषयत्वात् यन्नास्तिशब्दविषयस्तत्कालादिमात्रसापेक्षं तन्न नास्तिशब्दविषयो
यथा मे वित्तं नास्तिशब्दविषयश्चात्यन्ताभावः तस्मात्कालादिमात्रसापेक्ष इति एवं तन्मात्रादावुपपादिते त-
त्त्वजाते प्रसंगादिह भुवनाद्युपपादयति यत्संकल्प्यं तथा तस्य बहिर्देहोऽस्ति चेतनः चैत्रवत्सोऽशिवान्ते
तत्सर्वं तादृशदेहवत् यस्य देहो यथा तस्य तज्जातीयं पुरं बहिः अतः सशिवपर्यन्ता सिद्धा भुवनपद्धतिः
संकल्प्यमित्याभासः तथेति देहित्वेन चेतन इति चेतनाधिष्ठितः तादृशदेहवदिति चेतनाधिष्ठितबाह्यदे-
देहयुक्तमित्यर्थः यथेति स्वज्ञाप्रज्ञादिरूपः तज्जातीयमिति तदनुरूपमित्यर्थः इदं चात्र प्रयोगहृदयं सोऽशि-
वान्ततत्त्वजातं चेतनाधिष्ठितबाह्यदेहयुक्तं तत्त्वप्रमाणमूलतया संकल्पविषयो यथा घटादि प्रमाण-
मूलतया संकल्पविषयश्च सोऽशिवान्ततत्त्वजातं तस्माच्चेतनाधिष्ठितबाह्यदेहयुक्तमिति सशिवान्तादे-
हिनोऽनुरूपविशिष्टभुवनयोगिनो देहत्वात् यो देही सोऽनुरूपविशिष्टभुवनयोगी यथा दृष्टपार्थिवो जनः पा-
र्थिवदेहश्चैत्रादिः यो नानुरूपविशिष्टभुवनयोगी सन्न देही यथा परः शिवः देहिनश्च सशिवान्तास्तस्मादनु-
रूपविशिष्टभुवनयोगिन इति नन्वेवमणूनां सर्वेषामेव विशिष्टेण भोगप्रसादध्यावं यक इति वितर्क्याहमाशं

श्री॰
त॰लो॰
८२

83

क्याह आत्मनां तत्पुरंरूपं देवशब्दादन्यदेशावत आत्मनामध्यभोक्तव्यं ततोयत्नेन सिद्ध्यति तत्पुरमिति तत्तत्तत्तदा
तंनिखिलमित्यर्थः प्राप्यमिति भोग्यतायोग्यत्वात् अयत्नेति प्रमाणान्तरानपेक्षत्वेनेत्यर्थः अयं चात्र प्रयोगः
तत्तद्भुवनजातमण्वादीनां भोग्यं देशत्वात् यो देशः सोऽण्वादीनां भोग्यो यथा ग्रामादिः योऽण्वादीनां न भोग्यः स न देशो।
यथा द्वितीयोऽणुः तत्तद्भुवनजातं च देशस्तस्मादणूनां भोग्यमिति एतमेतत्सङ्गादभिधाय प्रकृतमेवाऽऽह स
इति सा मायातोऽभ्रमापन्ना विश्वं सूते समंततः देशाहतेवामलकीफलानि किल यद्यपि तथापि तत्तथावि
त्रपौर्वापर्यावभासनात् मायाकार्येऽपि तत्त्वौघे कार्यकारणता मिथः यद्यपि सा मायाख्यमसत्क्रमेण।
विश्वं सूते तथापि इति शास्त्रभेदाभिधानार्थं न तेन प्रकारेण चित्रस्य पौर्वापर्यस्यावभासनात्कलादावपि तत्त्वौ
घे कार्यकारणताभवेदिति वाक्यार्थः किलेति आगमे यदुक्तं श्रीस्वच्छन्दे मायातत्त्वं जगद्बीजं नित्यं विभु तथा।
व्ययं तत्स्थं कलाम्पवर्गीतमुद्गापत्तीमथेत्यः हेलादेशाहतायास्तद्वदर्या वा फलानि तत् निर्यक्ऊर्ध्वमधस्तात्
निर्गच्छन्ति समंततः इति न केवलं मायाकारणे कलादिहिनं तेन च विश्वं कार्यं यावत्तत्कार्यकलादावपि वेदरूप
तेभिस्त्वपि शास्त्रार्थः तत्त्वेषां परस्परं कस्मिंश्चित्कार्यं मिथ इति तेन यदेव कार्यं तदेव कारणं यदेव कारणं यदेव का
रणं तदेव कार्यमिति यथा मायापेक्षया कला कार्यं विद्यापेक्षया च कारणमिति ननु पुनः शास्त्रेषु यदि नात्त्वी
यस्य कार्यकारणभावस्य भेदेनाभिधानं तत् तर्हि कतरस्य हेयोपदेशः इत्याशंक्याह मायायामपि शास्त्रेषु बहुधा
दृश्यते स्फुटं तथापि मालिनीशास्त्रदृष्टान्तं संप्रवक्ष्महे सेति कार्यकारणता न त्वावैतन्येपि माययायाः एकता।

कार्यत्वे परिणामित्वे कारणत्वमेवोक्तं एवं कलादीनामपि वाच्यमेवैतन्नैसर्गिकत्वाविशेषात् न चा चैतत्स्वंपरमतम
प्रतिषिद्धमन्वमन्तव्यमेवेति भेदपानाभिधायैकत्वे प्रतिसेस्त्त मनेकत्वमुपपादयति कलादिवस्तुयातं यन्मायातः
संप्रवर्त्तते प्रत्यात्मभिन्नमेवैतत्सत्वङ्गुत्वादिभेदतः संप्रवर्त्तते इत्यग्रे नन्वकलादीनां स्वरूपाभेदेपि सत्वङ्गु॥
त्वादिभेदे किं हीयेतेत्याशंक्याह एकस्यामेव जगति भोगसाधनसंहतौ सत्वादीनां समं मुक्तेर्भोगाभेदः कृतो॥
भवेत् जगतीति जन्मनिमरणधर्मिण्यपवर्गी इत्यर्थः भोगसाधनसंहतावितिकलादितत्त्वतायां समसमितियु
गपत्साधारणत्वेनेतियावत् रहकारणभेदात्कार्यभेद इतितावदविवादः तस्य प्रत्यात्मकलादिवस्तुयातं भोगसा
धनं चेद्भिन्नं ततत्तत्स्वेयायं सत्वादिभोगस्य भेद इति नन्वसौ कर्मभेदाद्भविष्यति सत्वादीनां कर्मनिमित्तं तस्य प्र
त्यात्मभिन्नमित्याशंक्याह नचासौ कर्मभेदेन तत्सैवाप्युपपत्तिभिः तस्यैवेति कर्मभेदस्य एवेशात्मनो भेदे॥
पि कलादितत्त्वता भोगसंहरतिरेकैवेयुक्तं तस्मानादित्वात्संसारस्य युगपदेव मासर्वैरात्मभिः सममेव कर्मा॥
णि प्रयुज्यन्ते इति विशेषेण सर्वात्मस्वति कर्मोदयना कथं कर्मभेदं विदध्यात् ततश्चात्मनां भेदेपि न कर्मणो भे
द इति तत्कार्यितोपि सत्वादीनां भेदो नास्ति एवं कलादितत्त्वता भोगसाधनसंहतिः प्रत्यात्मभिन्नैव येन मु॥
ख्वादिभेदो भवेत् तदाह तस्मात्कलादिको वर्गोभिन्न एव कदाचन एकस्मिन्नीप्सते ज्ञातो न्वग्नगीता स्त्रिवादने घ
ह्नोगकारिकाः वस्तु दाधिकलाप्रान्ता भोगसाधनसंहतिः नियता प्रतिभोक्तारं पभिन्नेयासनीषिभिः अन्यथा
हि सत्वादीनां हृष्टो भेदो न युज्यते यो स्य ते कर्मणो भेदात् भेदो यदि येज्यते सं वङ्घा युगपत्वात् ऊर्वतीकर्मक॥

श्री॰ तं॰लो॰ ८४

84

टीभिः कथं भिन्नानि कर्माणि कार्यभेदात्करिष्यतीति इति ग्रत्रायं प्रयोगः कलादितत्त्वजातं प्रत्यात्मभिन्नं सुखदुःखा
दिभेदित्वात् यत्सुखदुःखादिभेदि तत्प्रत्यात्मभिन्नं यथा देहादि यत्न प्रत्यात्मभिन्नं तन्न सुखदुःखादिभेदि यथा
मायासुखदुःखादिभेदि च कलादितत्त्वजातं तेन तत्प्रत्यात्मभिन्नमिति नन्वेवमात्मभेदात्कलादीनामपि भे
द इत्युक्तं इह चात्मभेद एव न तत्त्वानिक इति कथमेषामप्येषमस्यादिति चेन्न बाढमित्याह कदाचन नैकमती
स्वरोक्तान्तोत्रगीतादिवादने ऐकमत्यमिति तावत्यंशे भेदविकलनात् यद्यपि सर्वेषां प्रमातॄणां प्रमेया
णां चैकचिन्मयत्वमेव सत्त्वं तेन तथापि मायाशक्तिसमुल्लासितोऽयं इह निरूढो भेदावभासो वर्तते तत्रापि
न प्रतिप्रसवं भगवान्क्वचिद्देशे सृष्टमेषामैक्यं च काल्ति सर्वत्रैवं किं न स्यादित्युक्तं ईश्वरेच्छातन इति अतएवा
शिवाद्वयमयत्वादेषां शुद्धत्वमपि संभवेदित्याह एकांकलादितत्त्वानां सर्वेषामपि भाविनां शुद्धत्वमस्तिते।
षां ये शक्तिपातपवित्रिताः भाविनामिति वर्तमानत्वात् कलादीनां शुद्धत्वं कस्याप्यस्तीत्युक्तं तेषामिति नैव
केवलमुक्तं ये शक्तिपातपवित्रिता इति ननु कलादीनां भोगसाधनत्वाविशेषात्शुद्धाशुद्धयोः को भेद इत्याशङ्क्या
ह कलादि शुद्धता तत्राह कर्मौघं संप्रसूयते मितमप्याशुद्धेनासौ संसारादोषमुच्यते माहेशितिपरमेरावं
नथ्यानादिविषये एतदेवात्यत्राप्युक्तिदिशति रागविद्याकालः इति प्रक्रमस्यार्थ एव यः इत्यशुद्ध इतिप्रो
चे गुरुर्मौनस्तत्तौ विभुः इत्यमिति कलावत् तेन रागो भवत्येवाभिषंगो संप्रसूयते विद्यापि तद्विषयमेव वि
वेकं कालश्च तद्रूपदेशादिविषयमेव कलनं नियतिश्च तदाराद्वनादावेव नियमनं एवमस्यात्मनयमभूद्द्रहे न

वैतदस्त्युपपन्नमेवेत्याह इतीत्यादि गुरुः श्रीविद्याधिपतिः मानस्तोत्रप्रमाणस्तोत्रे एवमेतत्प्रसंगादभिधायप्र
कृतमेवाह एवमेषां कलादीनामुत्पत्तिः प्रविविच्यते तदाह मायतत्त्वात्कला जाता किंचित्कर्तृत्वलक्षणा
तदुक्तं प्रसूते सा कलातत्त्वं यद्योगादभवत्पुमान् ज्ञानकर्तृत्वसामर्थ्य इति ननु आत्मा स्वत एव ज्ञाता कर्ता चे
त्युक्तं तदस्य कलया किंचित्कर्तृत्वं जन्यते इति किमेतदित्याशंक्याह मायाहि चिन्मयस्येदं शिवावाहिद्वयती
पशोः स्वप्रसन्तासिवाप्यत्रेतत एव दृक्क्रियः चिन्मयाक्तिवाञ्छेदं विघटतीति स्वरूपं गोपयतीत्यर्थः अतए
वस्य चिन्मयत्वात्कृञ्चितप्रायतमाविक्षुग्यो दितुमुक्तं स्वप्रसन्तासिवाप्यत्र इति तत एव तिरसृप्राभिधानात्
अदृक्क्रिय इति तिरोहितदृग्ज्ञानक्रिय इत्यर्थः ननु एवं जमेव जगत्साद्दपि वानस्मा दृक्कृक्तिनिरोभा
वेनतथात्वाप्रथनात् नदेतदाशंक्याह कलाहि किंचित्कर्तृत्वेस्य तस्मा लिंगनादणोः तस्याप्राप्यगुणान्यो
न्मेषं जनेस्याप्रसूयते ननु अणोः कला लिंगितमस्य अन्यथा ह्यस्य किंचित्कर्तृत्वं नोदियात् प्राग्वा लिंगने
न पुनरस्याः कोऽर्थ इत्याशंक्योक्तं अन्योन्यमित्यादि अंजनं संश्लेषः एतदेव निदर्शनद्वारेणोपपादयति
यथा निर्वाणदीक्षातः पुंविश्लेषे हि सामती श्लिष्टं अपि चनोस्फुटं तत्तथापि स्वफलं क्वाचित् यतः साकला
संश्लिष्टं अपि सती यथा निर्वाणदीक्षायां कलात ऊर्ध्वं नियोजनात् संश्लिविश्लेषितेन तथापि दीक्षातः स्व
स्कारमात्रेण अपि क्वाचिदणोः किंचित्कर्तृत्वाद्यात्मकं स्वफलं नो सूते न जनयतीत्यर्थः ननु स्वशक्त्यैव का
र्यं जनयेदिति किमस्याः पुंश्लेषेणेत्याशंक्यो निदर्शनद्वारेणोपशमयति उक्तं न तावत्प्रथमास्फुटत्वात्कस्का

श्री· ते·लो· ८५

85

लेपं च बीजस्याध्वनिमुक्तं तत्संयोगान्नस्यतीत्युक्तं यथा बीजस्य प्रथमावस्थात्मिके ऽङ्कुरतानन्दनुस्तम्भो वाङ्कु·
रोत्पादजलादियोगादेव कार्यं कुर्यात् तथा माया कार्यं कलादि पुंयोगादेवेति युक्तमुक्तं पुंविश्लेषे कलादे·
फले प्रसूयत इति श्रुतीति तेजोमात्रविवक्षितं । ननु तं तत्संयोगाज्जनितं पटे यथैकोऽपि तन्तुरुपादाने·
तस्मात्तथा तत्र मायायाः संयोगाद्य जायते तेन कलेत्याद्युक्तमायायाः संयोगाज्जायाः कलाया मायोपा
दानकारणं न तु पुंस इति कथं निश्चितमित्याशंक्याह कलामायानुसंयोगजाप्येषा निर्विकारके नाणौ
कुर्यादुपादाने किन्तु मायो विकारिणी नाणुरुपादाने कुर्यादिति अणोरस्योपादानकारणं न भवेदित्यर्थः
अत्र हेतुर्निर्विकारकमिति उपादानकारणं हि स्वरूपविकारमासाद्य कार्यानुगामित्वेन वर्तते यथा घटा
दौ मृत् नैवमस्य तस्य चिदेकरूपतया नित्यत्वात् अतश्चोभयसंयोगजत्वेप्यस्या मायैवोपादानकारणमि
त्युक्तं किन्तु माया विकारिणीमिति तत्र हेतुः परिणामभेदभिन्नामित्यर्थः ननु मा भूत्कलायाः निर्विकारत्वा
दणुरुपादानकारणं मायैवेति तु कुतो यं नियमः संयुक्तानां हि मलमायाकर्मणां संसारकारणत्वमिष्ट
मेतदेतदाशंक्याह मलश्चावारको माया भावोपादानकारणं कर्म स्यात्सहकार्येव स्वावडः ॥ एवाङ्कवे·
प्रति एषां हि समानेपि संसारकारणत्वे प्रतिनियतकार्यकारित्वं यन्मलस्य ज्ञानक्रियावरणमेव कार्यं
अत एतावतैवोपक्षीणसामर्थ्याय कथमिव किंचिन्मात्रं हेतुतेजनामयीं तद्धि रुद्धां कलामपि जनयेत्
सुखादीनां च वैषयिकत्वेन सत्त्वादिगुणमयत्वं केवलमुपादानकारणानां सहकारित्वेव कर्मेति मि

नेश्वरस्य पारिशेष्यात्कलादिक्षित्यंतानां भावानामुपादानकारणं मायेति विभागः। एवमावरकतया मलेन संच्छन्नचैत
न्यस्याणोः किं विज्ञानकर्तृत्वसमुद्बलननिमित्तेन केन विज्ञायं तश्च न तावत्कर्म तस्य भोगोत्पत्तावेव परिदृष्टशक्ति
त्वात्। अतश्च पारिशेष्यात्कलैवेत्याह अतः संच्छन्नचैतन्यसमुद्बलनकार्यकृत् कलैवानंतनाथस्य शक्त्या संप्रेरि
तात्र चैतन्यमिति चितिक्रियाकर्तृत्वमित्यर्थः ननु जडाव कला चैतन्यं चोपोद्बलयतीति विप्रतिषिद्धमेतदि
त्याशंक्योक्तमनेनेति नाथस्य शक्त्या प्रेरितेति ननु यद्येवं तदीशशक्तिरेव चैतन्यमुद्बलयतु किं कलयेत्याशंक्याह
न चेशशक्तिरेवास्य चैतन्यं बलयिष्यति नह्ययोबलितं तद्धि नाकिं विकर्तृतां व्रजेत् एकेनांतःस्थेनेशशक्तिःप
राहृष्टाश्रयेन चैतन्यं ह्यदिना मुक्तानामिव बद्धानामपि परमेश्वरः कलादिनिरपेक्षतया स्वश
क्त्यैव कर्तृत्वादि नयोद्बलयेत्तत्सर्वदा सर्वत्र चक्षणादिमुक्तं न किं विकर्तृतां व्रजेदिति यदाह पाशांविनान
शे भर्गो जनयति यतो न सर्वविषये तत् न च विरतो न च विरतो जनसंयोगमुक्ताणुगकर्तृशक्तिमिवेति ननु भो
गे कर्तृत्वे पुंसः कर्तृत्वमिति नास्ति विप्रतिपत्तिः कला पुनः कतरत्कारणमिति न जानीमः न तावत्कर्म चैतन्यो
द्बलकारितया भुक्तिक्रियां प्रत्यविषयत्वात् नापि करणं न हि कर्तृप्रयोज्यं भवति इदं पुनः कर्त्रैव प्रयोज
कमिति कथं विद्यादिवत्कारणतामियात् न चास्याः कारकांतरत्वं कर्तृत्वेन रूपायत्तमित्यभिप्रेत्याह कारण
त्वमेवाशंक्याह विषयति सेयं कलाऽपि करणं पुंसो विद्यादिकं यथा पुंसि कर्तरि सा कर्त्री प्रयोजकतया यतः स्वा
त्मनि त्यं तः करणापेक्षया परमित्यर्थः करोऽपि नयेन योऽर्थं करोतीति पुरुषः प्रेरयम् हृदादीनां भोगे भोगोपपु

श्री॰
त॰ लो॰
८९

86

नः सा विद्या तत्त्वकारणमिति पुंसि कर्तरीति विषये प्रयोज्यनिष्ठो हि प्रयोजकव्यापारः एवं चोभयोरपि कर्तृत्वे प्र-
योजकव्यापारविशिष्टः प्रयोज्य एव पुमान् साक्षात्क्रियां प्रति स्वातंत्र्ययोगात्तथानभूतः करोतीति तदुक्तं कर्तृ-
शक्तिस्सकला मातः प्रयोजिका ततः कलासमायुक्तो भोगाणुः कर्तृकारकमिति एवं पुंकलयोः प्रयोज्यप्र-
योजकतयास्थितं उभयं विषमञ्जयानन्यवस्थितं भोगक्रियाविधौ जनितान्तिमगुः कर्तृकारकमित्याद्युक्तो का-
कर्तृकारकीभूतत्वेनालसंतोऽन्तरत्वेपि भगवदनुग्रहात्कस्यचिद्यदानयोर्विवेकज्ञानं जायेत तदासौ मायापु-
विवेकः सर्वकर्मक्षयादिज्ञानाकलता च भवेद्येनायं पुमान्मायाधीनसंसरेदिति तदाह अलसत्तोऽमरयोर्वि-
वेक यदा पुंस्कलयोर्भवेत् मायागर्भेशशक्त्यादेस्तत्वज्ञानमंतरे तदा मायापुविवेकः सर्वकर्मक्षयाद्भवेत्
विज्ञानाकलता माया यस्माद्योगाश्रयः पुमान् मायागर्भेशशक्त्यादीत्यादिशब्दात्तदुपदिष्टज्ञाना-
दि तदुक्तं किंतु कारणवक्त्राब्जसमुद्भूतेन सद्वचः ज्ञानचक्षुः प्रदीपेन सम्यगालोक्य सादरं अयं पुमानियं चे-
षा कलादोषालया शुभा अनयोरन्तरं ज्ञात्वा स्वस्थो निर्वात्यसंचय इति अन्तरमिति प्रकृतिपुरुषविवेकापे-
क्षयान्तरमिति ननु प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानादेव सर्वकर्मक्षयः सिद्ध इति किं मायापुंविवेकेनेत्याशंक्याह
धीपुंविवेके ज्ञाते च प्रधानपुरुषान्तरे अपिणाक्षीणकर्मास्याकलायात्वंहि संभवेत् धीपुंविवेके इति तद्रूपे
प्रधानपुरुषविवेक इत्यर्थः बुद्धिद्वारेण हि प्रकृतेः पुरुषस्य चाविवेको विवेको वा भवेत् तत्र प्रतिसंक्रान्ता-
याः चिच्छायायाः कर्तृत्वाभिमानो ह्यविवेकः तस्यामेव विभालितविषयष्टत्रिपरिणामरूपतानिष्कंपदीपशि

ख्याश्रयायस्थितएव कर्तृत्वाभिमाने विवेक इति एवं मायाया अपि कलाहारक एव पुंसो विवेकस्तत्प्रतिभिन्नक
मः तेन विज्ञातेपीत्यर्थः कलायामिति सत्यां कलेव हि किंचित्कर्तृत्वाभिव्यंजनात्कर्मणः स्यात् निमित्तं उक्तं च
गुणान्तोर्ध्वमोगस्य कर्मणोनुप्रलंभतः कैवल्यमपि सांख्यानां नैव युक्तं समं ततः यादिति । एवं प्रकृतिपुरुषवि
वेके प्रकृत्यंते पुंसः कर्मतत्त्वयो भवेत् कलापुंविवेकेन मायांतं येनास्य तदयः संसरणेन स्यात् तदाह अतः सां
ख्यदृष्टासिद्धः प्रधानार्थो न संसरेत् कलापुंविवेकेन मायार्थो नैव गच्छति सांख्यदृष्टेति सांख्यदर्शनवत्प्र
कृतिपुरुषविवेकेनेत्यर्थः स चास्मद्दर्शनोक्तप्रकृत्यादिपदार्थक्रमेण सिद्ध इत्यवगंतव्यं अन्यथा ह्यस्य पुन
रपि तदयः संसरणं स्यात् यदुक्तं प्राक् सांख्यवेदादिसंसिद्धो श्रीकंठमतदृष्टिभिः तज्ज्ञैरेवं नैवेन न समं
मुक्तिरीदृशीति नन्वयमेवं तन्मायोर्ध्वं पुनः कदाचिदित्याशंक्याह मलाद्विभक्तमात्मानं पश्यंस्त्वशिवतो
व्रजेत् नन्वत्र विविधेपि विवेकदर्शने ह्यात्मनाबद्धाः सर्वज्ञबोधस्वभाव एवेति कथं कस्यचित्कदाचिदे
वैतद्भवेदित्याशंक्याह सर्वज्ञ एवेश्वरः शक्तिपातोत्र सहकारणं नन्वत्र शक्तिपातस्य दविशिष्टस्तद्विवेकया
त्मनि तत्कार्ये येन तस्य विशेष इत्याशंक्याह मायागर्भाधिकारीयो हृद्योरुत्पत्तिनिर्मलः मायागर्भाधिका
कारिणोनंतादेः हृद्ययोरिति प्रकृतिमायाविवेकयोरनन्तपवनाद्गमोत्यर्थे तत पुंस्य इति मलविवेके इति नि
र्मल इति मोक्षपर्यंतं ह्यसिद्धत्वात् नन्वियं माययैवास्तु किमस्याः तत्तोन्यमतेनेत्याशंक्याह मेयकलाकार्यभे
दाद्देव्वेवपुनरीयते अन्यथैकं भवेद्धि स्वं कार्याद्येयत्यनिश्चयः कार्यभेदादित्य मायाहाणामन्(?) किंतु मा

श्री तं. लो. ८७

यत्नाविरथ्यात्तद्द्वयेऽपुनः किंचित्कर्तृतामिति अमेवेत्यार्थान्मायातः अस्य चेत्यादिना व्यतिरेकः एकमिति मायातत्त्वे
तस्य तस्मादेव किंचित्कर्तृत्वादीनि विश्वानि कार्याणि जायेरन् निःस्पन्दस्य स्थितस्यापि निखिलस्य विदा ये: ततश्च ता
तस्याप्यभावः प्रसजेदित्युक्तं अस्य निःस्वभावइति ननु कलायाः श्रीमतंगादौ किंचित्कर्तृतायायकं उक्तं तथा च तत्र ई
षदुन्मीलितात्मानः कलया विद्धमूर्तयः प्रस्पंदमानास्तत्रलाप्रयान्त्यनन्तामिवेत्यायस्ति श्रीस्वच्छंदशास्त्रे पुनः सा
मान्येन कर्तृतायायकत्वमेव यदुक्तं तत्र तद्योगाद्भवत्समानं जातं कर्तृसामर्थ्यं इति इह च तद्वयधिकारेणैव तत्र
कमतिरूपेणोक्तमिति कथमिवास्या वास्यास्तद्धि स्त्वं किंचित्कर्तृतायायकत्वमुक्तमित्याशंक्याह इति मातं
गशास्त्रादौ या प्रोक्ता सा कलास्वयं किंचिद्रूपतया व्याप्य कर्तृत्वमिति भणितः इमुक्तेन किंचित्कर्तृतायायकत्वा
त्मना प्रकारेण श्रीमातंगशास्त्रादौ या कला प्रोक्ता सा मपुंसि सूर्णकर्तृताउपपन्नः स्वसामर्थ्यादेव किंचिद्रूप
त्वमाव्याप्य कर्तृत्वमिति सामान्यरूपया भंग्या या यादि स्वच्छंदशास्त्रे प्रोक्तेति वाक्यार्थः यादिशाब्दान्स्वच्छंदादि तद्
क्तं तत्र कर्तृशक्तिरणुनित्यावि --- वेश्वरशक्तिवत् तमश्छन्नतयार्थेष्वनाभातिनिर्विवर्गहात्तादृक्प्राहकान्तेनैक
लारव्यं तेजसंहरः मायांविलेभ्यक्रान्ते ग्रहस्यंगोपरिहितत् तेनप्रदीपकल्पेन तदा स्वच्छविनेरणः प्रकाशयते
कदेशं विदर्थतिमिरं घने कलयत्येषयायात्संख्याने प्रवणश्च सः प्रोत्सारणप्रवणा साक्कुर्वंतीति मतसां कला
इतेतदुभयं विप्रसंभूयानन्यवर्तिमतं भेमाक्रियाक्रियौ जनेतो निजयुः कर्तृकारकमिति ननु किंचिद्रूपविशिष्टम
पि कर्तृत्वं कथमस्य भवेदित्याशंक्य किंचितेयत्तायायिनस्तत्त्वान्तरस्याणुरूपस्य प्रतिजानीते किंचिद्रूपविशि

ष्टेयकर्तृत्वं तत्कथं भवेत् प्रवृत्तस्येति ततः स्फुते किंचिज्ज्ञानात्मिकां विदं तत इति प्रकृततत्वात्कला यदुक्तं तत्ते
चितान कर्तृत्वं केवलस्य चिद्रूपस्येत्यतः अतः कलातः संजातमविद्यारूपमप्रथेति किंचिज्ज्ञत्वेन पूर्णेन नहि
ज्ञत्वेन पूर्णमेव कर्तृत्वं आममितिभावः नन्वात्मनः सांख्यैः कर्तृत्वं नाभ्युपेयत इति तदुपपादके कलात
त्वे यदुक्तं तदास्तां तत्वं पुनरस्य बुद्ध्यादिद्वारेणैतदुपपादितमिति किमनेनेत्याशंक्याह बुद्धिं पशु तिसावि
द्या बुद्धिधर्मेण चारिणः मलावारीत्यत्र या मोहप्रभृतीन्कार्यकारणे कर्मजालं चतत्त्वस्य विविनक्ति निजात्म
ना मोहशब्देनात्र तमोगुणपलक्ष्यतेति ततमोमोहप्रभृतीन्विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यान् पंचाशमस्मया
नित्यर्थः यदुक्तं तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंज्ञितः अविद्या पंचपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मन इति क
रणमेव कारणं तेन कार्यकारणे भूतेन्द्रियाणि विविनक्ति इतीदं सत्त्वेन दुःखमोहात्मना विवेकेन ज्ञाना
तीत्यर्थः अतएव निजात्मना स्वव्याप्तेन प्रातिविकेन रूपेणाप्युक्तं तदुक्तं विद्या विवेचयत्यस्य कर्म तत्कार्य
कारणे इति ननु पुंसः स्वतन्त्रस्य विशिष्टतायां बुद्धौ वेद्या यासत्त्व नाम विद्या करणं विषयोपलब्धौ पुन
रस्या न याकोर्थः ननु बुद्धिरेव न यास्तीत्याशंक्याह बुद्धिस्तु गुणसंकीर्णा विवेकेन कथं सात्त्वे दुःखमोहात्
मके वापि विषये दर्शयेदपि गुणसंकीर्णत्वेनेन तत्रोन्तरीयकं ज्ञानमप्यस्या उक्तं उक्तं च त्रैगुण्यात्मा
विवेकेन भात्यादर्शयितुं नहि विषयाकारमात्मानं विविक्तायतः स्वयमिति ननु सा व्यक्तमनज्ञाना।
नैरिव भवद्भिरेतदुक्तं यद्गुणसंकीर्णत्वाद्बुद्धिः सत्त्वाद्यात्मकं विषयं विवेकेन कथं दर्शयेदिति तेहि वरणा

श्री॰
तं॰लो॰
८८

स्तनातमसः सर्वतः समाहृतमपि स्तमाशनैस्तदयमावरणात् क्वचिदेव प्रवर्तितं सदविशेषेण प्रकाशकमपि स
मेक्रमेण नियतं शब्दादि प्रकाशयेदिति त्रिगुणैव बुद्धिः क्रमेण स्वात्मनो विषयस्य विवेकेन प्रदर्शिका
इत्युपपादयत्सुः सत्त्वं सम्यगात्मकं विषयं बुद्धिदर्पणे वदवदर्शयेत् किंतु गुणसंकीर्णतान् विवेकेनेत्य
भिदधः बुद्धिर्हि गुणत्वेपि नीलादिवैलक्षण्येन सत्त्वभावांशे स्फुटिकाम्यतिसंक्रान्तमपि कथं डः खादि विवि
क्ततयाध्यवसेत् नहिदानीं डः खादेरपि दर्शनं येन ततो विवेकेन सुखादेरध्यवसायः स्यात् नच दर्शन
मात्रमेव विषयसंवेदनं येन भवेदपि विवेकः तस्याध्यवसायोज्जीवितं यदुक्तं प्रति विषयाध्यवसायो
दृष्टं इति नचैवं सर्वं दृष्टां दुःखादेरप्यविवेकं कर्तुं शक्नुयात् तस्माद् त्रयं बुद्धौ प्रतिसंक्रान्तोपि प्रकाश
त्वयोगाद् हेमत्वात् ज्ञानमेवासादयेदिति कथं सोपि विषयप्रकाशन कुशलः स्यात् अयमेवं यमेवासौ विष
यस्य प्रकाशो स्य सत्त्वं शब्दाद्युपकाशावभासनमिति एवं तर्हि विषयस्यापि साक्षाद् ग्राहस्यैव प्रका
शनमस्तु किमंतरालपरिकल्पितेन बुद्धितत्त्वेनेत्युक्तं बुद्धेः किं कल्पनाक्रमेति एवं हि शुद्धमात्मप्रकाश
मयेत्य तदतिरिक्तेन किंचिदपि प्रकाशेतेति सर्वं प्रकाश एवेत्यभेद एव सर्वतः पति स्फुरेदिति ग्राह्यग्रा
हकभावाद्यात्मा सकलोयं भेदव्यवहारः समाप्तः स एव चेह विचारयितं प्रक्रान्त इति विरुद्धमिदमभिधा
नं भवेदित्याह अभेदभूमिरेषा च भेदश्चेह विचार्यते एवं परप्रकाशः स्वस्वातंत्र्यात्स्वरूपगोपयित्वा यदा
सेकुचतात्मतामवभासयति तदा सकलएवायं भेदव्यवहारः समुल्लसेत् येनायं प्रमात्रिंद्रियप्राणलि

88

कथञ्चिद्वेषतिसंक्रान्ते स्वत्वेऽस्वाधात्मकं विषयं विषया परस्य वैवे विज्ञेन जानातीति बुद्ध्यादि कल्पनेन कश्चिद्दोषः
तदाह तस्माद्बुद्धिगतो भावो विद्याकरणगोचरः । ननु विद्यायास्स्य करणस्य वैद्य एव भावो गोचरः सत्यं बाध्य एव
तिकथमेवमुक्तमित्याह भावानां प्रतिबिंबं च वेद्यंधीकल्पना ततः साक्षात्त्वेऽदने युक्त एव दोषः नन्वेवमणोः
किञ्चिज्ज्ञत्वोऽस्य मा किंचित्कर्तृत्वं तावदुपपादितं तदन्यसमानेऽपि किंचिज्ज्ञे कस्मादिदमेव किं विज्ञानाति च करो
रोतिचेत्याशंक्य तदुपपादकं रागतत्त्वं तावदाह किंचिच्छक्ततेकस्मान्नूनमस्यापरं तत्तं रागतत्त्वमिति प्रोक्तं
यत्तद्वैवापरं जनकं कलाविषययोर्हि किंचित्त्वमपूर्णत्वमत्राभिधायी तदुक्तं इदं पुनस्तयोर्नैपि प्रतिनियतवस्तु
पर्यवसायी त्ववशमात्रस्य केनचिदपरेण निमित्तेन भाव्यं यद्वशात्तत्रैवाणोरासंगो भवेत् किंच तदिदमुक्तं
तत्र रागतत्त्वमिति प्रोक्तं इति उक्तं च रागोऽनुरंजयत्येतं स्वभोगेषु अशुचिष्वपि इति नन्वैराग्यलक्षणो बुद्धि
धर्मोऽत्र सांख्यैर्निमित्तमुक्तमिति किमनेनान्येन रागतत्त्वेनेत्याशंक्याह नचावैराग्यमात्रं तत्तत्राप्यसक्तवृ
त्तितः विरक्तावपि तस्मस्य ह स्मरागस्य वस्थितेः तदिति रागतत्त्वे तत्रापीत्यवैराग्य एव मवैराग्यासंगोपि
पत्तदेव निमित्तमिति भावः कस्यचिद्धि नितान्तविषयाकांक्षस्याविराग्याभावेऽपि स्त्रैलिकयामिष्वंगाभो
भवत्येव किंचिन्मे भूयादिति प्रतिपत्तिर्न विहता तद्रागतत्त्वस्यैवायं महिमा यद्बुद्धौ ग्रवैराग्यादीनां सर्वेषा
मेव धर्माणां बहिष्कार्यं न तथा विशेषेणोल्लास इति तदुक्तं धर्मादयोऽप्यभिष्टुता वामनायाः पव यहूवा इति
समस्तार्थेष्वमावर्गस्तत्त्वविशेषोल्लास्मनो बुद्धिधर्मत्वेन गणिता इति एवं द्वेषोऽप्यस्यैव वस्तर तत्राप्यनिष्ट

श्री·
तं·लो·
८५

89

प्रहारादावभिसंबन्धस्यैवासंभवात् तस्माद्यच्चैकत्वेनोपादेयो हेयो वा किंचिन्मे भूयादिति सामान्येनाभिसंधानमात्रे रागस्तत्र
मन्यथाप्रतनस्यैव प्रपंच इति शङ्कितृप्तिप्रायमित्यलं बहुना ननु क्षणः कलया किं विरूपतो विषयाविविक्तविषयो
रागेण नियतवस्तुपर्यवसायितो वनीतं कर्त्तव्यमकार्यं करोमि करिष्यामीति प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या कालेनापि कलि
तमिति तदुपपादकं कालतत्त्वमस्याह कालस्तुट्यादिभिश्चैव तत्कर्तृत्वं कलयत्यतः कार्यावच्छेदिकर्तृत्वं कालो।
वरूपं कलिष्यति ननु कर्तृत्वं नाम चेतनस्य स्वातंत्र्यं तच्च तदनतिरिक्तमिति कथमस्यानित्यस्य सतः कालेन योगः
इत्याशंक्योक्तं कार्यावच्छेदीति क्रियादिकर्तृत्वं शुद्धमात्मीयमेव न ह्ययमन्तर्वक्ष्यमाणदृशा सर्वमये कार्यानाश्रित
मेव घटस्य घटक्रियापटक्रियेत्यादिकार्योपाश्रितं एतेनास्य कलनयापि भावत्वमित्येवमुक्तं अवश्यमिति भावाभा
वाभासाक्रमजीवितत्वात् कार्यक्रियायामसमर्थः एवमेतत्कलितपरिमितोपि प्रमाता तेन कालेन एवं तदर्थसिद्धम
तदुक्तं कालोपि कलयत्येनं तुट्यादिभिरवस्थितः इति ननु सामर्थ्यं क्रियामर्थयमानो यतः किंचिज्ज्ञापयते किंचि
ज्ज्ञापयते किंचिन्न जहातीति नास्ति विभूतिः कुतः पुनरयं नियमो यद्यागार्थी वह्निमेवावधत्तेति न लोष्टं स्वर्गा
र्थी च ज्योतिष्टोमेनैव न श्येनेनेति तदवश्यमवश्यं केनचिन्निमित्तेन तच्च किंनिमित्तमित्याशंक्याह नियतिर्योजनां धत्ते विशि
ष्टकार्यमण्डले नियतिर्हि अस्मादेव कारणादिदमेव कार्यं भवेदिति नियमात्मेत्यादिमुक्तं विशिष्टकार्यमण्डले।
योजनां धत्ते इति तदुक्तं नियतिर्योजयत्येनं स्वके कर्मणि पुद्गलमिति अतश्च नियतसामर्थ्यक्रियासामर्थ्यतानियतमे
वावश्यंपादात्तव्यमिति न कश्चिद्दोषः नन्विह तत्तत्कार्यकारणभावनिरूपणस्य प्रक्रान्तत्वात् कलायास्तावन्मा

याकार्यत्वमुक्तं विद्यादितत्त्वचतुष्टयस्य पुनः तस्मात्कलासमुत्पन्ना विद्यारागाभ्यां पृथगेव च कालो नियतितत्त्वं च पुंस्त्वे
प्रकृतिस्त्वथेत्यादिश्रीस्वच्छन्दशास्त्रस्थितेन कलातत्त्वकिंशा यया यापव कार्यमुक्तं तेन्याशंक्याह विद्यारागौ च नि
यतिः काल इत्येवं चतुष्टयं कलाकार्यं यत्र च नियतिः काल इत्यनयोः क्रमः श्रीपूर्वशास्त्रानुरोधेनोक्तः न चेहि
नियतेनन्तरं कालस्य निर्देशः पूर्वं पुनः कालस्य ग्रन्थेन निर्देशो यन्मा शायः यन्नियते कार्यकारणविषयं नि
मनव्यापारः तच्च प्रागभावि कारणं प्रमाद्धा विकार्यमिति कालात्पश्चिन्दम्भेन रोणकार्यभेदवदिति यद्वा गुरुपद
पादानिषानक्रमविवक्षेत्येवमुक्तं यद्यपि श्रीपूर्वशास्त्रे विद्यारागौ ततो दित्येतन्मवदेवोक्तं तथापि नियति
कालयोः कार्यत्वेन सम्मतत्वात् कारणान्तरस्य मातादभिहितत्वात्तत एव तत्रैव कारणान्तरोक्तौ न भवणः कला
याएवा विशेषेण कारणत्वस्याभिधानाद्विशिष्टप्रतिषिद्धं कलाया एव कारणत्वं पर्यवस्येदित्युक्तमनेनाच
तुष्टयं कलाकार्यमिति ननु भोक्तृभोग्यतयाविसंभावद्विविधं तत्रैतत्कालादिकिं भोक्तृपक्षपतितमुता
न्यथेत्याशंक्याह भोक्तृभावेनिष्टोऽत्र तत्पूर्वकं भोक्तृभावावस्थाने हेतुभीसितत्पूर्वकमिति भोक्तृत्वे ह्यण
वादिनोपक्रान्तमपि कलादिना किंचित्करत्वाधानेन पुंस्त्वमपष्टंहितं कार्यपदं तीकृतमिति यावत्तत्र
नएवैतेषां तद्धर्मत्वाभोक्त्रैर्येवावस्थानेन या तुपर एव प्रमाता मायया प्रथममपहस्तितं सर्वं सर्वज्ञः संवृत
पितदेहं सर्वं सर्वत्वमया कलादिभूतेन प्रतिविस्तीर्णं किंचिदंशः परिमितता मध्यवानः पशुविशुद्यते त
त्कलाविषयोस्तावत्तद्धर्मत्वेनिर्विवादसिद्धं नहि ज्ञत्वकर्तृत्वयोः प्रमातृधर्मत्वे कस्यचिद्विवादः रागोपित

श्री
तं० लो०
५०

१०

दुःखस्य भोगेप्रहीनेच्छत्वात् भोक्तृधर्मत्वाच्चास्य न कश्चिदपि वीतरागः स्यात् भोग्यस्य सर्वात्मना विशेषेणारंज
कत्वात् उक्तंच यज्ज्ञानिनामभिष्वंगो भोग्ये नायं निरक्रियः स रागोत्र भोग्यविशेषे रागो नहि कश्चिद्वीतरागः स्यादिति
कलाद्येवं प्रथमेपि सो भोक्तुरेवाभवं श्लोवर्ते स्थूलतरश्चास्य योगाज्ज्ञेयप्रयोगे न भविष्यामीत्येवं क्रमसमासूत्र
यन्न्यमात्संलग्नत्वेनैव परिस्फुरेत् स एव पुनरेवं कालेन कलितस्मात् स्वापेक्षया भूताद्यात्मकक्रमावभासन
प्रवः सर्वं स्वसहचारि सेयमपि कलये यदिदमासीदिदं ते भविष्यतीति नियतेश्च कार्यकारणयोर्नियमनं रूपं
कार्यकारणभावश्च कार्यत्वमात्रपर्यवसायेवेत्युक्तं प्राक् कर्तृत्वं च प्रमातृधर्मं इति तन्नियमनादियमपि
तथामातृत्वेवेदमेवास्मि करोमीत्यभिमानात् एवं कालरागनियतिविद्याकलानिमित्तका शुद्धमिदानी
मिदमेव जानामि करोमीति विमर्शः प्रमातृर्वेवाचितानप्रमेयस्येति उक्तं कलादिभोक्तृभावे तिष्ठदिति
एतद्योगादेव हि परस्याः संविदः पशुभोक्तृत्वलक्षणं पशुभूमिरूपं समुदयात् तदाह मायाकलारागविद्याकालनि
तियभिरेवच कंचुकानि षडुक्तानि संविदस्तत्स्थितो पशुः कंचुकानीत्यावरकत्वात् तत्स्थितामित्तच्छेदेन
कंचुकपरामर्शः तदुक्तं मायाकलाशुद्धविद्यारागः कालो नियंत्रणम् षडेतान्याहृतिवशात्कंचुकानि मितात्म
नइति तत्र सर्वत्र देहपर्यष्टकादिवेद्यरूपः पशुरिति भोक्तेति ग्राणरिति चोच्यते यत्संदर्भतत्रत्वमावरणं कं
चुकषट्कं यदुक्तं मायासहितं कंचुकं षट्कमनोरंतरंगमिदमुक्तं इति तत्कथमिहोक्तं संविदः षट्कंचु
कानीत्याशंक्याह देहपर्यष्टकाद्येषु वेद्येषु किल वेदनं एतत्षट्कं समसंकोचं यद्वेद्यमसावणुः यद्देषु

देहेषु मध्ये प्रमात्रैकरूपत्वादेवेयमेतत्त्वेन मायादिकेन षट्केन समं कोशवत्प्रतिमितत्वमापादितं विविधक्रियाका
र्यरूपे वेद्यत्वे सोऽयमणुः किलाणामेषूच्यते इत्यर्थः इदमेव च पंचविंशं पुंस्तत्त्वमित्युच्यते यः पूर्वशास्त्रेषु पुमानि
ति श्रुत इति पुद्गलमिति चोक्तः परस्यापरसंविदः चोक्तयुक्त्या मायापारवश्यात्पुंस्त्वं जातमिति तत एवास्य पुंस्त्वम
स्य श्रीस्वच्छन्दशास्त्रादौ तत्र तत्रागमे जन्मोक्तमित्याप्यत तदेवावसेयम् तदुक्तं श्रीपूर्वेऽपि ग्रथितन्यक
लाः कालविद्यारागान्यमातर इत्यादि सामान्येनोपक्रम्य पुंस्त्वं तत एवाभूत्तस्य यन्निबंधनमिति यत्तु श्री
पूर्वशास्त्रे तत्त्वानभिधानान्नात्र स्वकण्ठेनोक्तं नन्वनयैव परिपाट्या कंचुकषट्कस्य किं सर्वत्र हेतुतः संभवे
न्नैवेत्याशंक्याह उक्तं शिवतनुशास्त्रे तदिदं भंग्यान्तरेण पुनः तदेवाह आवरणं सर्वात्मनामशुद्धिरन्याप्यन
न्यद्रूपेव आवरणे संसारकारणत्वेनोक्तं आणवं मलं तदुक्तं तत्र तस्मात्सर्वात्मगतात्तेभ्यस्तस्याविभाग्यत
न्नैव संसारांकुरकारणमाणवं चेतसोऽशुद्धिरिति ननु कथमेकस्याप्यवास्याप्यन्यवमन ...... स्यादिमाशं
क्याह शिवदहनकिरणजाले दीप्यमानात्मायतन्यो रूपेव यन्निदं पूर्वतया यद्रंजयति निजात्मना ततो नव्या
सहजाशुद्धिमतोऽणोरीशानुग्रहाद्यो हि कंचुकस्त्रिविधः साहजिकादिरूपेनास्याऽनुपायित उक्तं भिन्नस्यैव हि
अणुमायायोर्भवत इति भावः यत इति सर्वात्मभ्यः षड्विधानां तत्त्वविता ज्ञात्वा दिति पाठे त्वयाऽस्यः
तदुक्तं तत्र विज्ञानामृतसरिता शिवशशिनः स्यंदमानयामलया प्रक्षाल्यत तेभ्यो निरस्यते यस्ततः साभे
ति पूर्वत्र पुनः कंचुकानां साहजमुचितमित्येवमुक्तं यन्निदं पूर्वं तेषामनादिकालानुबंधित्वात् यत एवास्याः

श्री॰
तं॰ लो॰
९१

सहजत्वात्तात्त्विकालिकाबद्धस्य मलस्य भेदेत्वेनानन्यत्वं तदुक्तं तत्र श्लिष्टा यस्मादात्मस्वनादिकालात्तु बंधिनी चिति
वत् इमानयेत्प्रयतीतस्मात्प्रतिभाति न चेवेति एवमाणवमलावरणतोयाणोरीशस्तदीयमलाधिष्ठायिकानि
रोधशक्तिर्गृहीत्वा कर्मणोवस्थितिस्थानं मायातात्याभ्यां सहत्रिविधो मलः ईशशक्तिमायाख्यः आवरणप्राधान्यात्कंचु
कत्रूपो बंधः तदुक्तं तत्र एवं महत्वात्तमसा सहजेनाविद्धचेतसः शंभुः परमेश्वरानुग्रहात् प्रवर्तते कंचुकश्चवि
यः इति एवं बंधत्रयभाजनस्य किंचित्कलायोग्यतामेव भवेदिति भावः अनयाविद्धविकलायोग्यत्वाद्यस्य तत्त्वोक्ते अ
त एवाह तस्य द्वितीयचितिविकस्वरस्य नियुज्यते कला अस्य अनया विद्धस्य पशोरूपभोगे समर्थता भवति
विद्या वास्य कलातः श्रवणं दीपकप्रभावाद्भूतम् सुखदुःखमोहविदं यावित्रिनक्ति पशोर्विभावेन रागाख्य कला
तत्त्वात्कुक्षिवस्त्रकषायतास्मात्परः तन्नं वो ज्ञानिनयतः संस्कृतिस्तावत्सर्वं विदानंदे एवमविद्यामलिनः स
मर्थितस्त्रिगुणकंचुकबलेन गहनोपभोगगर्भे प्रसवशमथोऽस्ववः पतति द्वितीयेति स्वाभाविकाएव म
स्याश्रितेन तत्रयत्नात् कंचुकत्रयेणाहृतत्वात् स्वकर्मेति स्वभावतः स्वेदोति प्रथमङ्गितत्वात् सत्येत्यर्थः अ
स्यास्य किंचित्प्रकाशत्वेन शरणे तदीपकप्रभावेत्युक्तं शुचिवस्त्रस्थानीयप्रात्मा यविद्यामलिन इति अवि
द्यया णवेन मलेन तदुपालक्षिताभीशशक्तिमायाभ्यां च मलिनः संस्कारात्तस्य ज्ञानक्रिययस्त्यर्थः त्रिविध
कंचुकबलेनेति त्रिविधस्य कलाविद्यारागात्मनः कंचुकस्य बलेन किंचिज्ज्ञत्वकर्तृत्वगुणोहलकेन सामर्थ्य
विशेषेणेत्यर्थः एवमाणवादिकं कंचुकत्रयेणास्य हृष्टं कंचुकानीत्य प्रभेदरूपेतरत्वं कलानियत्योस्त्वनभिधा

नेयमाशायायकलादिशुद्धेतत्त्वशुद्धिरिति यदुक्तं तत्कलादिभिरेव शुद्धैः शुद्धमित्यभिप्रायेणेति नभिया
नेनाभावादिति ग्रन्थाशयः इति मायेयभोगास्मितात् ननु प्रकृतेप्यविमलस्यावरकत्वात् कंचुकत्वमेव
तं युक्तमिति कथं षट् कंचुकानीत्युक्तमित्याशंक्याह एवमेनमलः कश्चित्तः कंचुकवृन्दतः कलादिकं तथैव
त एतेनेति मायादीनां पञ्चानामेव कंचुकत्वाभिधानेन कंचुकवत्स्थितत्वाभावात् एवं मलाहृतस्यापि संततो।
दिष्टेशः प्रतिभावरणप्रायकंचुकषट्कमिति युक्तमेवोक्तं तथैवदिति तदुक्तं एवं च प्रकृत्यस्यानमलः कंचु
कवत्स्थितः तथैव कंचुकानि षडिति यतदेवेणसंहृतमिति एवं कलाख्यतत्त्वस्य किंचित्कर्तृत्वलक्षणे विशे
षभागे कर्तृत्वे वर्तितं भोक्तृपूर्वकं कलायामात्र किंचिद्रूपताविशिष्टे कर्तृत्वलक्षणे तत्र विशेषभागे यदव
स्थितं विशेषोरूपं यत्कर्तृत्वं तद्भोक्तृरूपं वर्तितं विद्याद्युत्पादक्रमेणोक्तयुक्त्याभोग्यतायायकत्वेन विवा
योक्तमित्यर्थः ननु च विशेषभागावस्थिते किंचित्त्वमित्याशंक्याह विशेषणतया योत्र किंचिद्भागस्तदो।
स्थितं वेद्यमात्रे स्फुटे भिन्ने प्रधाने सूयते कला इह कर्तृत्वस्य स्वयमनवच्छिन्नत्वेपि किंचिद्विषयत्वात् किंचि
द्रूपत्वं जातमिति किंचित्त्वं वेद्यपरतया व्यवतिष्ठेत ननु यतदेशप्रयोजकीकारेणोल्लसितमस्याविवेद्यविशेषा
पेक्षया वेद्यसामान्यात्मके भोग्यरूपे प्रधाने कलासूयते बुद्ध्यादिरूपतयाव्यक्तिनत्वेदित्यर्थः तदुक्तं ततएव क
लातत्त्वादव्यक्तमसृजदिति तच्चाभिन्नं प्रतिपुंनियतत्वादनेकमित्यावत् कलादीनां च तथात्वेपि स्फुटं
तदपेक्षयास्थूलमित्यर्थः ननु भोक्तृभोग्ययोः परस्परापेक्षिता कथं नाम क्रमेणोत्पत्तिः सम्यक्तो नहि भो।

ग्यं विना भोक्तृत्वमेव किं विद्यते भोक्तृत्वं विनापि भोग्यमिति न कथं भोक्तृत्वं प्रत्यग्भोग्यं कलास्वेतेत्युक्तमित्या॰
शंक्याह सममेव हि भोग्यं च भोक्तृत्वं च प्रसूयते कलाभेदाभिसंधानद्वियुक्तं परस्परं भोक्तृत्वमिति भोक्तृता
ते भोक्तृत्वमित्यर्थः यतस्तज्ज्ञोज्ञभोग्यात्मकमुभयं परस्पराविपुक्तं सापेक्षमित्यर्थः वस्तुतो ह्यनयोः भोक्तृ
त्वभोग्यभावेन सदा सर्वत्र संस्थित इत्याद्युक्तेः द्वयमयत्नेनाभेदेपि मायीयं भेदमभिसंधाय परस्परमपेक्षा॰
लक्षणमवियुक्तत्वं दर्शितमित्युक्तं भेदाभिसंधानादित्युक्तं नन्वनयोरेवमवियोगेन को र्थ इत्याशंक्याह भो
क्तृभोग्यात्मतानस्या हि योगाच्च परस्परं वियोगादिति परस्परसापेक्षताभावात् नन्वेवं वियोगे भोक्तृभोग्या
त्मतापि माभूदित्याशंक्याह विलीनायां च तस्यां स्यात्मायायामपि न किंचन भोक्तृभोग्यात्मतालक्षणं हि
हि संभेदे प्रलीनसंसारप्रपंचं न भवेदिति भावः यदुक्तं निजाशुद्ध्यासमर्थस्य कर्तव्येष्वभिलाषिणः यदा क्षोभः
प्रलीयेत तदा स्यात्परमं पदमिति ननु कथमेतदुक्तं श्रुत्य ग्रहिह सर्वं कलातो भोक्तृभोग्योत्पाद उक्त इत्याह न
त्रयीमहेश्वरादीनां विद्यात्मकं द्वयं स्वतः केलाहि पृथापतेत्वमुक्तमिति स्थितिः ततश्च तेषां विद्याद्युक्तमप्र
सादनेनेत्यमित्यर्थः तदुक्तं स्कंदेः परः कलायास्तु यस्मादेताः प्रजास्तितः विद्यारागप्रहीणत्वेषु प्रसादयुक्तम
क्रमेणाप्नोति तथा च श्रीकर्णे कालविद्यादिरागविद्येति तत्त्वेषु संबभूवतः श्रुतकांच तत इति वाक्यभेदेन पादः
पश्चाद्धि सम्भवेत्त्वादेवा विद्या मन्त्रा निसंबभूवुरित्येकवाक्यत्वे पस्यात पूर्वे पुनर्व्याख्यातत्वभेदमवलेव
मायातो व्यक्तिकलयोर्विद्याद्युक्तेः तत्र हि वार्थिककारस्तास्थितेन मायां व्याख्यातवान् वृत्तिकारस्त्वनेन

र्यमिति यत्तदेव प्रतिविधत्ते अक्रमत्वविभागेऽपि क्रमः सत्यं तथापि लं व्यपमानो वेदः सर्ववि ... ष्याप्य व्यज्यते उ
च्यते इति वक्तव्ये उद्दिश्य तथा सिद्धतामभिप्रेत्य निर्विलिखमेवैतद् दृष्टान्तर मित्युक्ते सत्यमेव तदभिप्रेतः क्रमा
त्वविभाति तथापि लक्ष्मत्वर्थतया विधूयोऽपि परस्परं क्रमो नास्तीत्यर्थः सर्व एव हि श्रमान् ... त्वा सर्वं वेत्ति विद
त्वा सर्वं व्यज्यतीत्यसावपि क्रमः कथं न भवेत् ननु यद्येवं तत्कथं भोगपर्यायपर्याय इत्यादो भवतैवोक्तमित्याशं
क्याह तथापि वस्तुसत्तैव मिहास्माभिर्निरूपिता तस्यां च न क्रमः कोऽपि स्याद्धासोऽपि विपर्ययात् तथा यो
तिपर्व मेषां क्रमसद्भावेऽपि इत्यर्थः वस्तुसत्तेति वस्तुनो भोक्तृभोग्ययोः सत्ता पारमार्थिकाः सम्भव इत्यर्थ
न क्रम इति परस्परसापेक्षत्वात् यदुक्तं मन्येनैवान्यत्र ग्रन्थे वेधावस्तवनेय थाक्रमवध्येवहिष्ठितिसक्रमि
ति यदि चात्र वस्तुसत्तामपहाय तेषामवनाममात्रेण क्रम उच्यते प्रस्तुतविपर्ययेणा ... स्याद्धारयेत्तदा ने
तं भोक्तृभोग्यादि इति तस्मान्नात्र विप्रतिपत्तव्यमित्याह तस्माद्धि प्रतिप्रति नोक्तयोः क्वापि ... स्ति विधौ शा
स्त्रादिते विधावि ति तस्माच्छास्त्रादित विधिमाश्रित्येत्यर्थः इयदेव हि तत्र विवक्षितं यत् कालात्मवाद्यवादित
वे त्रयं संग्रस्त मिति अस्य पुनर्पर्यापदयुग पद्भासकत्वादस्तुन्य रूपनिरूपणात्मिकादि चारा लभ्यते न
यया ... दर्थमा शादेवैतत्सह ... मेव न्यायः ननु वेद्यमात्रप्रधानमित्युक्ते नु चाविशेष रूपस्य
त्वादेरेव वेदनात् पृथगस्य वेद्यत्वमस्तीत्याशंक्याह एवं संवेद्यमात्रयत्न ... विमोहतः भात्यतेय
तः प्रोक्तं तस्मात्सात्म कमादितः एवमुक्तेन प्रकारेण संवेद्यमात्रं भवयत्नत्वादि ... कार्यतस्तु

श्री·
तं॰ लो·
९२

९३

ह्युपलब्धिरिति नीत्या उन्नास्यते ततो विशेषस्य सामान्यपूर्वकत्वाद्धेतोः साम्यात्मकमविभागरूपं तदादिकं प्रो
क्तं कारणं तया निरूपितमित्यर्थः ननु सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिरिति सांख्याः तत्कथमिदमुक्ता
दिम्यतद्धास्यते इत्युक्ते इत्याशंक्याह सत्त्वं सत्त्वं प्रकाशत्वात्प्रकाशाह्लाद उच्यते सत्त्वं रजः क्रियात्मत्वाद्दुः
वितन्नदतः तमः मोहस्तमोवरणकः प्रकाशाभावयोगतः ननु सत्त्वस्य प्रकाशरूपत्वमस्तिहं सत्त्वेहि
सत्त्वमेव तत्प्रकाश इत्युक्ते प्रकाशोह्लाद उच्यते इति ह्लादस्य हेयमत्कारमयत्वात् दुःखमिति प्रकाशा
प्रकाशरूपं प्रकाशरूपत्वेहि सत्त्वमेवस्यादन्येन थातमोहः क्रियात्मत्वाद्विभार्याभावरूपतयास्य कामे
कत्वात् नन्वेवं दुःखस्य कामिकत्वमस्तु क्रियात्वेन कृतः इत्युक्ते क्रियाहित दतः कामइति ननु तदेविनिश्च
काशाप्रकाशयोः तदुक्तं प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थइति सत्त्वं लघुप्रकाशक
मिष्टमुपष्टंभकं चलं च रजः गुरुवरणकमेव तम इति च श्रीप्रत्यभिज्ञायामपि सत्त्वानंदः क्रियापत्त्वलद
भावोपिसापवेशः इत्यात्मा तदुक्तो दुःखे विमूढत्वे तमोमयमिति तदेवं सत्त्वरजस्तमसां साम्यात्मकमत्वं
रूपं प्रधानमित्युक्तं ननु प्रधानस्य यथात्वमेवं रूपत्वं कार्येण कर्तिप्रभेवदित्याशंक्याह नयतोत्तोभमायना
गुणाः कार्यप्रतन्वते प्रवृत्तस्य विजातीयं न स्यात् कार्यमदः प्रमा उक्तमेवेति शास्त्रेस्मिन् गुणानां सत्त्वादीनां
विङः कार्यमिति महदादि विजातीयमिति गुणानां वैषम्यादिति एतच्च प्राभवत्वाद्यनिरूपणावसे
येवोक्तमिति न पुनर्विहायस्त्ते तत्तु नयथा वथार्थमिति भावः तदुक्तं तत्र उपविष्टाद्धियायत्र प्रकृतेर्गुण

संस्थिते तत्वेन तत्वसंख्या गुणाः प्रसवन्तीतीयं नन्वेवं समनापन्नं कारणं कार्यस्त्वत्ये स्यादित्येतत्कार
णतानुपपरामर्शाबोधियात् हेतोर्भावतः कार्यबीजस्याङ्कुरादिवदिष्यते ततस्त्र युक्तसिद्धम
ष्विमुपक्रान्ते श्रीपूर्वशास्त्रे गुणास्तत्वान्तरं प्रकृतेरेव कार्यं जनने त्कान्त्वमहत्वममहत्वं हितीयरूप·
मायया पवर्गे विविद्धः श्रीश्रीकण्ठनाथायाऽउपदेशात्तयाजानीयुविमर्शः तदुक्तं तत्र गुणानिति प्र
वर्गेथिवद्भुवनविभागोपि पूर्वमेव दर्शितस्मात् भुवनेष्वप्यथोवानुदर्शितं गुणभेदतः तदुक्तं शाक्त
क्रमात्मभोगः सत्वे गुणानां पञ्चकः स्थिता त्रिशोध्वा त्रिंशदेकान्तः त्रिंशदष्टैकविंशतिरिति तत्वस्याज्ञा
ज्ञात्कथं कारकार्यजननायोन्मुख्यमेव जायते येनत्त्वमपि स्यादित्याशंक्याह ईश्वरेच्छावशात्त्वा
लोलिकं प्रकृतं प्रति भोक्तॄनां यस्वतेयेषाः प्रकृतिस्तोभयेद्गुशे स्वतंत्रेशाइति श्रीकंठनाथः तदुक्तं एवं
विधं प्रधानेन तद्गुणानां सहितं पुरा श्रीकंठकिरणाघ्रातं व्यक्तिमायाति तत्क्षणादिति एवं वस्यो त्मना·
मिवास्माकमपि नैतत्प्रायं यत्तंस्तो निर्विकारत्वा हेतु धर्मो तदशायोर विशेषएवेति वद्वत्वं सत्वमपि·
प्रति प्रकृतिः किमिवन महदादिविकारजातं जनयितुं प्रवर्तते प्रधानात्मनः स्वभावस्यानपेतत्वात्
न चास्या हृष्टाह मतेनेति नप्रवर्तेत तदर्थं प्रवर्तते इत्यनुसंधानमपास्याचेतन्यात् तस्मादतिर्भोगप्रवेति
दाह तेन यश्चायत्नेसात्वेषु कार्याणं प्रति किंनसा स्वतंत्र सो विकारित्वादितितत्राव बाधकं नेनेति एवं
विधं नियतमेव प्रकृतं प्रति प्रसूयाः स्वतंत्रेशाकर्तृकेन तोभाणेनेहेतुना त्यर्थः प्रवेशस्य हर्शनेपथमेतत्त्वा

श्री॰
तं॰ लो॰
५५
95

संगादभिप्रायेण प्रकृतमेवाह गुणेभ्यो बुद्धितत्त्वं तत्सर्वतोऽतिनिर्मलं ततः पुंप्रकाशोऽस्य वैषयश्च प्रतिबिंबनमाश्नु।
ति तत्तस्मात्स्वतेषेशकार्यकाइतोरित्यर्थः बुद्धितत्त्वमित्यर्थाज्जाते तदुक्तं सत्त्वगुणेभ्यो विषयमिति तत
इति सर्वतो नैर्मल्यात् ननु च बहिर्तत्वात् प्रकाशोऽत्र प्रतिबिंबमायन्नो तथात्वाभावाद्वाह्यो वेद्यस्ततः क
थमित्याशंक्याह विषयप्रतिबिंबं च तस्यामस्त्कृते बहिः मतद्वारंसमुत्स्यताप्रतिभादिषु तादृशी त्वन्निम।
त्तहेतुः साचाप्यालंबनेऽध्वं ग्राम्यसंवित्प्रकाशस्यबोधेऽसौ तत्रोपाले हिद्याहितुः बहिर्विषयप्रति।
बिंबमत्रद्वारकमतद्वारकं च तत्राद्यं प्रमत्तादौ सत्यस्वप्नादौ प्रातिभाद्यात्मज्ञानादि यद्वाहि स्वयमुप।
स्थापितपदार्थोऽस्याः परिस्फुरेदितिभावः तत्राद्यपतानत्याहिता विषयप्रतिबिंबसाहित्यं तन्मलक्षणा।
वृत्तिः बुद्धेर्विषयावसेको वा योऽभवेदिति संबंधः ननु जडत्वाद्बुद्धिर्बोधः कथं विषयं प्रकाशयेदित्याश
क्याह सचेत्यादि चोऽप्यर्थे साबुद्धिरपि यात्मसंविदः पुंबोधस्य प्रकाशोऽभिव्यक्तिरात्मविर्भावस्तत्समर्थस्वा
लंबनेऽस्थिरः प्रतिबिंबयायदित्यर्थः तत्तस्मादात्मसंविदभिव्यक्तिस्थानत्वाद्धेतोरस्याहमात्माबोधयोज
ज्ञेयमावलं विषयप्रकाशनाय समर्थत्वमित्यर्थः तदुक्तं प्रकाशो विषयाकारो देवद्वारेण वाक्वचित्
पुंबोधव्यक्तिभूमित्वाद्धीयोहांतिर्मतः मतेति एवं बुद्धेः कारणरूपतां निरूप्य कार्यरूपतामप्याह
बुद्धेरहंकृत्तत्र इदं प्रतिबिंबितसंस्कृतेः प्रकाशे वेद्यकलुषा यत्राहं मननात्मता अहंकृदित्यर्थोज्ञा।
ता तदुक्तं पीतोऽहंकृतमिति सात्वताहंते पुंप्रकाशस्याभिव्यक्तिस्थानभूते वेद्यकलुषेवबुद्धित्वस्या।

त्तिप्रकाशो यदिदं करोमि जानामीति अहंमात्राभिमानः ननु बुद्धिबोधेऽपि लेशांशो बुद्धिबोधेऽयं चेतनेन।
पभुज्यते भोग्यत्वेनास्यतेसिद्धं येनोत्पन्नोऽनुभूयते इत्याबुद्ध्यभोग्यताहेया पवेति कथमिदं ताभाक्तेऽस्मिन्।
हमित्यभिमानोऽतिरिक्तिरुपगच्छेदित्याशंक्याह प्रतिबिंबितप्रमेयकृत इति अभिव्यक्तं प्रमेयसुखादिरूपमर्थ
पवामपि नायमात्मस्वरूपमभिमानः किं तु नात्मरूपायां बुद्धावेवात्म इति विवस्व आयाति तयाजडेदेकय
विगमत्वात् अस्याश्चैतन्यधारणं कार्यमाह तयापंचविधश्चैव वायुसंरंभरूपया प्राणितो जीवनायस्या।
दन्यथा मरणं पुनः संरंभरूपयेति अहंकृतस्य संरंभोऽहं निरपेक्षनिश्चितमतोऽस्माद्रूपाद्रूपमित्युक्तं तदु।
क्तं पंचकर्मकृतो वायोः जीवनाय प्रवर्तकः संरंभोऽहंकृतोऽहं निरितिति अन्यथेति प्रेरितः एवमहंकृतः सं
रंभात्मिकया अहंमानात्प्राणादीनां प्रेरणमप्रेरणं च कार्यं येन सर्वेषां जीवनं मरणं वा स्यात् एवं चास्या अहं
कृतः शुद्धचित्स्वातंत्र्यमयात्मात्मविश्रांतिसन्नवतारमेदितादहंभावादियान्विशेषाय दियं जडगाम।
नात्मरूपायां बुद्धावभिनिविष्टेति तदाह अत एव विशुद्धात्मस्वातंत्र्याहंस्वभावतः अकृत्रिमादिदं व।
स्तु दिशुक्तं कृतिशाह्वितः इदमित्यहंकृतं अन्यदिति कृत्रिमे ननु अस्य कृत्रिमत्वे किं प्रमाणमित्याशंक्या
ह कृतिशाहत इति योऽयं शास्त्रेष्वहंकृतमित्युक्तं हन्त कृत्रिममेवोच्यते करोतेरेव समर्थनात् एवं
पसंहरन्नस्य देवतात्व इत्यस्य करणस्कंदेऽहंकारस्य निरूपितः त्रियाख्यप्रकृतिस्कंदः सात्विकराजस
तामसः त्रिधेत्येकैकस्मात् सात्विकात् तद्वैकारिकस्य तावत्स्कृतिस्कंदे तान्निरूपयति सत्वप्रधानादहंका

श्री॰
त॰को॰
९५

95

गद्धेक्तं सर्वस्पर्शिनः मनोबुद्ध्याहंकारत्रयं भेदस्तु कथ्यते प्रथने सेने नैषामन्योन्यमिथुनवृत्तित्वाद्गुणवृत्त॰
योरजस्तमसोरपि सञ्ज्ञा यादर्शितः स्फुटं भोक्तृशस्पर्शिन इति सात्तानत्वरूप प्रत्यवमर्शात्मकत्वादहंप्रत्य॰
यस्य मनोबुद्धिवृद्धमितिमनः षष्ठानीन्द्रियाणीत्यर्थः तदुक्तं श्रोत्रेत्वक्चक्षुर्जिह्वा सा वाङ्मनसा सह प्रका
शान्वयतः सत्त्वात्तैजसश्च सूक्ष्मात्विक इति नन्वेषामेकस्मादेवाहंकारादुत्पादेपि कथं मनसः सर्वमेवविष
यो नैषां च नियतमित्याशंकोक्तं भेदस्तु कथ्यत इति भेद इति विषयस्य नैयत्यानैयत्याभ्यामुत्पादित इत्य॰
र्थः तदाह मनो यत्सर्वविषये तेनात्र प्रसिद्धमिति तं सर्वतन्मात्रकार्यत्वे विशेषणमहंकृतेः तेनेति मनसः
सर्वविषयत्वेन हेतुनेत्यर्थः अत्रेति सर्वशास्त्रेष्वेवत्तितमिति भूतादेस्तन्मात्रः सतामस इत्याद्युक्तेः केन
तमः प्रधानादहंकारात्तन्मात्राणामुत्पाद इति नास्ति विवादः तमश्च सत्त्वप्रधानेप्यहंकारे संभवादेषामन्यो
न्यमिथुनवृत्तित्वात् यदुक्तं अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्रगामिन इति ततश्च तद्विशिष्टात्सात्विकाद
हंकारान्मनो जायते इत्यस्य सर्वविषयत्वं एवं यस्मान्मनसः सर्वविषयत्वं अतएव जायते यदहंकृतः स॰
र्वतन्मात्रकारणत्वे येन मनसः शब्दादीनां च ग्राह्यग्राहकभावो भवेत् एवं चास्य बुद्ध्यादिसाधारणसाधा
रणक्रियाशक्तिनोतः करणत्वमेवाह बुद्ध्यहंकृन्मनः प्राक्बोधसंभोगाणे करणं बाह्यदेवर्ये त्वे॰
वाप्येतत्रिभिः कृतं बोधः शब्दादिविषयस्याध्यवसायः संभोगः मात्माभिमानः एषणमिच्छा संकल्पः अ
त्रयक्रियास्वंतःकरणमनंताबुद्ध्यांत मवनवसमाणे श्रोत्रादितस्य बाह्यक्रिया विषयता दासोतोतारूपेता

दासोवांतादृष्टत्वात् तस्मादंतःकृतिसाधकत्वान्नतत्संदेहोंतःकरणात्मेति मिश्रोक्तं बुद्ध्यहंकृन्मन इति हेतुः
संहत्वे नत्ववहिष्करणेष्वपि श्रोत्रादीनि वक्ष्यमाणप्राणतत्त्वानि संति संभूय वाय्वादीनां साधनत्वश्रुति
पद्यते इति किमंतः करणं तत्रोपदेशेनेत्याशंक्याह बाह्येन्द्रियादि यंतःकरणानामपि वाह्येन्द्रियाणां नैव
वाय्वादिकर्तृत्वं श्राममित्यर्थः यदिनामहि वाग्यापारमात्रं प्राणतत्त्वतया संभूय वायोर्दिकं कुर्वंत्येतत्कृत्स्ना।
यालोचनावसरे वाय्वादेरणुपलंभोन स्यात् पश्यंति हि वहिरवेशगृह्याणालोचनमिष्टमंतःकरणानां यांव
संहतानां वाय्वादिकमिति कथमेतदेकस्मिन्नेव काले भवेत् ह्रस्व नेच युगपदेतदिति नचोक्तं युक्तम्
वाह्येन्द्रियाण्येवांतर्भवानि संति संभूय वाय्वादेः साधनमिति तदुक्तं यंत्रभूतानां च चित्तार्थादेश्च
कुर्वतां वाह्यार्थेन्द्रियमस्माकं नत्स्विच्छादिकाः क्रिया इति तत्रैवैतत्त्वाविभागवर्त्ती प्राणएव वाय्वा।
दिविदध्यादिति किमभिमंतःकरणेनेत्याशंक्याह प्राणस्य नांतःकरणं जडत्वात्परेणात्मनः प्रयत्ने
च्छादिवाय्वंशाहेतुत्वादि निश्चिते प्राणस्य जडत्वान्नांतःकरणं भवेदिति निश्चितमिति संबंधः ननु जड
ऽस्यपि वास्यादिकर्तृ प्रेर्यमाणं करणं दृष्टमित्याशंक्याह प्रेरणात्मनः प्रयत्नेच्छादिवाय्वंशाहेतुत्वा
दिति प्रेर्यमाणं हि करणं प्रयत्नं विना न भवेत् प्रयत्नस्येच्छापूर्वकः इच्छा च बोधपूर्विकेति प्राणस्यां।
तःकरणत्वाभ्युपगमेपि वाय्वादिकार्योत्पादकेन करणांतरेण वक्ष्यमाणमिति किंतु आदिमिवय
त्वंद्व तदुक्तं यथातःकरणं प्राणमिच्छातियत्नचेतनं प्रयत्नेन विना मोलितत्त्विद्वाकरणांतरकिमिति न।

श्री॰
ते॰ला॰
९६

स्वेतादृशत्वाविशेषादेकमेवांतःकरणमस्तु किमस्य त्रैविध्येनेत्याशंक्याह स्वस्वमायोभिमानस्य कल्पनेचेतिन॰
त्रिया एवरूपात्तत्त्वस्तित्वेयुक्तमेतःक्रमेतास्फुटं नैकरूपेति स्वाभिमत्यपतित्वमोनोभिन्नत्वात् अतस्यबुद्धेर्दे नाभि॰
मतस्यावसायोयेषामेकविषयत्वेपिविभिन्नेकार्थेभवेदितिभावः तदुक्तं त्वामिमंतिःस्यति श्रेवजाताभिन्ना
र्थवाक्काः इच्छासंरंभवोधार्थास्तेनांतःकरणंत्रिधेति नन्वमेविधितेतावत्कारणंनस्यात् बुद्धिश्चमनोहंका
रवत्स्मंवेद्येति कथमस्याःकरणत्वयुज्यतेइत्याशंक्याह नचबुद्धिरसंवेद्याकरणत्वान्मनोयथा प्रधानवद
संवेद्यबुद्धिवादस्तद्रुक्तितः असंवेद्यबुद्धिवादइतिसांख्याभ्युपगतः अयंचात्रप्रयोगः बुद्धिःसंवेद्यकार
णत्वात् यत्करणंतत्संवेद्यं यथामनः यन्नसंवेद्यंतन्नकरणंयथाप्रधानं बुद्धिश्चकरणंतस्मात्संवेद्येति
संवेद्यत्वेचास्यागुणान्वितत्वंहेतुः प्रधानेनानैकांतिकइति तत्स्यगुणान्वितत्वेनसंवेद्यत्वमिष्यते बु
द्धिश्चापिह्यसंवेद्याधत्यातार्किततातवेत्याद्युपेत्स नन्वभवत्वेषामंतःकरणानांबुद्धीन्द्रियाणांपुनर्मनोवद
हंकारिकत्वेपिनियमाविषयत्वेकिंनिमित्तमित्याशंक्याह शब्दतन्मात्रहेतुत्वविशिष्टायात्वहंकृतेः मा
श्रोत्रकरणंयावत्तद्घ्राणांतंयथाभेदितः अहंकारस्यहिमनसिजन्यत्वविशेषेणतन्मात्रकर्तृत्वविशिष्ट
प्रयोजकं बुद्धीन्द्रियवर्गतत्वेनतत्येनयेनेषांनियतविषयत्वंभवेत् यदुक्तंतत्र मनसिजत्वेसर्वतन्मात्र॰
जननसामर्थ्ययुक्तः सजनकः श्रोत्रेशब्दजननसामर्थ्यविशिष्टइति यावत्तद्घ्राणंगंधजननयोग्य॰
तायुक्तइति एवंचाहंकारिकत्वादेवैषांविषयेषुनियमोयस्मात्रशब्दमेवैकंदृशाति नस्पर्शादि तत्र

स्पर्शमेवैकं नैतस्य यावत् घ्राणं गंधमेवैकमिति चेः पुनर्न चाप्यदृष्टतो ज्ञानस्य नियमे ममकारणमित्याशुक्तम्
तदहंकारस्य रूपे निरूपणाभिज्ञत्वमेवैतेषां नन्वेवामस्ये ग्राह्यग्राहकभावेनियमान्यथानुपपत्त्याभौतिक
त्वमुक्तं यदाहुः घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणींद्रियाभूतेभ्य इतितेनपार्थिवत्वात् घ्राणं गंधस्यैवग्राहकं।
नरसादेर्यावदाकाशरूपत्वात् श्रोत्रं शब्दस्यैवग्राहकंनस्पर्शादेरिति अयुक्तंचैतदित्याह भौतिकत्वम।
नाप्यस्य नियमाद्विषयेष्वलम् अत्रस्तनहूनिविशिष्टाहंकारजत्वात्येव विषयनियमस्य सिद्धत्वाद्धेतोः प।
षांविषयेषुनियमाद्भौतिकत्वमप्यनैकांतं तदलममलनकिंचिदेतद्धात्वमित्यर्थः एवंहचक्षुमानेवाय
रपिनवींद्रियग्राह्यः स्यात् तत्प्रकृतिकत्वात्तस्य न चैषमतेभवभिर्वायोरग्राह्यत्वेनाभ्युपगमात् त्वगींद्रियग्रा
ह्यं हि द्रव्यं दर्शनेस्पर्शनेच वायुश्च द्रव्यमिति कथमेकेंद्रियग्राह्यतामियात् किंच त्वगींद्रियं पृथिव्यादि।
द्रव्यत्रितयं तद्गतं चस्पर्श यथोक्तलक्षणात् स्पर्शात्मकत्वाद्वायप्रकृतित्वात्तस्य प्रकृति प्रकर्मेणैवग्राह्य।
ग्राहकभावनियमस्यैवाभावात् एवं चक्षुः तेजोद्रव्यं तद्गतमेवचरूपंगृह्णीयात् न पृथिव्यापीतेजः प्रकृ
तित्वादस्य एवं कर्मेति सामान्यसमवायचेंद्रियप्रसक्तं वैनस्यादिंद्रियाणां भौतिकत्वमेषांच नदात्मकत्वा
त् इत्यपनेचैतत्सर्वं तस्मान्नभौतिकानींद्रियाणीतिवाच्यं यद्भाष्यकारिकाचतद्द्रव्यगतानांस्पर्शानांश्च तेषामा
त्मनः द्रव्याणांत्रितयंचैवग्रहणातिनचमाक्नेत्रीणिद्रव्याणिच तत्सत्तेषुरूपाणिचैवहि अतोनत्वनियमो।
त्वगादिविषयाणां चकल्पते भौतिकत्वाश्च नियमे कर्मसामान्ययोः स्पृष्टं देवमंत्रद्वयोनस्य समवायवदो।

श्री॰
ते॰ला॰
५०
97

हिन्नश्चेति नन्विंद्रियाणां प्रकृतिनियमे विषयनियमाख्यां शक्तिमन्त्वेयोपपादयन्ता भवता भौतिकत्वे तावन्निरस्ते
अहंकारिकत्वे पुनः का युक्तिरित्याशंक्याह अहं शृणोमि पश्यामि जिघ्रामीत्यादि संविदि अनंतानुगमादाहं
कारिकत्वं स्फुटं स्थितं आदिशब्दात्स्पर्शामि रसयामीति स्फुटमिति स्वानुभवसिद्धमेवेत्यर्थः एवंचाहंका
रिकत्वादेव कारणत्वं घटते इत्याशयेनाह करणत्वमतो युक्तं कर्त्रंशस्पर्शयोगतः कर्तुर्विभिन्नं करणं प्रेर्यं
त्वात्करणं कुतः अतः अहंकारिकत्वादहंस्पर्शानुवेधात्कर्त्रंशस्पर्शित्वादेषां करणत्वं युक्तं अन्यथा हि कर्तृ
भेदि भिन्नं करणमिष्यते तच्च करणात्करणमेव न तु तेन भवेदपि तु प्रेरणविषयत्वात्कर्मेत्यर्थः न चाकारणि
का क्रिया भवेदिति तत्र करणांतरमन्वेष्यं तस्य कर्तुर्विभिन्नत्वात्प्रेर्यमेवेति तत्राप्यन्यत्करणमित्यनवस्था स्या
दित्याह करणांतरवत्स्यायां भवेत्तत्रानवस्थितिः एवं हि देवादौ स्वरहीताभिमानः संकुचितः प्रमाता स्वय
मेव स्ववपुः पृथक्कृतेष्वहंता संस्पर्शात्त्वांगानुरूपमपि श्रोत्रादि शब्दादिविषयतया तदालोचनक्रियासु
साधनतां नयेत् तदाह तस्मात्स्वातंत्र्ययोगेन कर्ता स्वभेदयन्वपुः कर्मांशस्पर्शिनं स्वांशं करणीकुरु
ते स्वयं तस्मादिति कर्तुर्विभेदकरणात्स्यानुपपन्नत्वात् स्वातंत्र्ययोगेनेति कर्तृताविशेनेत्यर्थः कर्मांश
स्पर्शिनमिति शब्दादिविषयसंबद्धमित्यर्थः स्वांशमिति श्रोत्रादिरूपं न तु यथैवं तन्मयः कुठारेण छिन
त्तीत्यादौ कर्तुर्विभिन्नस्यापि कुठारादेः करणत्वं स्यादित्याशंक्याह करणीकृततत्स्वांशानन्यमयी भावनाव
शात् करणीकुरुते यत्तद्वहिर्भिन्नं कुठारवत् संकुचितएव हि प्रमाता करणीकृते तेन तेन बुद्धिकर्मेंद्रियाद्या

त्मनांशांशेन यत्तन्मयीभावनमविभागाभिमानस्तन्मद्धिन्नत्वमतिरिक्तत्वादिकमपेक्ष्यांशेन व्यतिरिक्तमपि
कुठारादिकं करणी कुरुते छिदिक्रियां साधकतमं ततो नयेदित्यर्थः एवं कर्तुः स्वपर्वांशः पृथक्कृत इति
स्युच्यते तथा करणत्वाभिधानात् इति तदाह तेनासु इव विद्यास्य सामान्येकरणं प्रा तस्मात्कृतेनात्र सामान्यक
लाकरणमुच्यते प्रेरितिपूर्वं विद्याकलयोरेवयत्नं तत्तं बुद्धिकर्मेन्द्रियाद्यात्मा विशेषवपुः प्रसरः ननु कला
सर्वत्र प्रयोजककर्तृत्वेनाभिधानमित्याह ननु श्रीमन्मतङ्गादौ कलायाः कर्तृत्वोदिता तस्यास्तत्त्वांहि विद्याया
करणत्वाङ्गतात्त्वषः कर्तृप्रयुक्तानामेव हि करणादिभावसम्भवादिति भावः तदेव प्रतिविधत्ते उच्यते कर्त्रा
नैवेत्का करणत्वे प्रयोजिका तया विना तन्नान्येषां करणानां स्थितिर्यतः करणत्वे संतीत्यर्थः प्रयोजिका
स्वेभ्य इत्यर्थः करणत्वं पुनरस्याः प्रसूत्यमित्यर्थसिद्धं कर्तृत्वस्यैव हि व्यभिव्यक्तत्वेन स्वल्पतायां हेतुत्वस्तया
विनेत्यादि अस्याः प्रयोजककर्तृत्वाभिधानात्र करणवर्गात् पाठ इत्याह अतो सामान्यकरणवर्गात्तत्र
पृथक्कृता पृथक्कृतेन इति करणत्वस्याप्रसूत्यात् ननु यद्येवं तत्कथं विद्यावत्कोंशास्य शिखाकला
याश्च पि मुख्यं करणत्वमुक्तमित्याशंक्याह विद्यां विना हि नान्येषां करणानां निजा स्थितिः कलां विनात्
तस्याश्च कर्तृत्वं तात्त्वदेता यतः कला विद्येततः पुंसो मुख्येन करणं विद्धः अन्येषामिति कर्तुः कथं विना नो
अन्तर्बहिष्करणानां एषां हि कथं विङ्क्षेदपि स्वांशाद्रूपविद्याघविभावाभावनया करणत्वसम्भवादिति भावः
तस्या विद्यायाश्च न निजा स्थितिरिति संबंधः यतः कर्तृत्वेनात्तत्वाभवेत् न हि कर्तृत्वं विना ज्ञानक्रिया याम

श्री· तं·कौ· ५८

98

पिकर्तृत्वंभवेत् तत्र इतिविद्याया अपि करणत्वस्य कलाधीनत्वात् यदधीनं यस्य करणत्वं तस्यापि कलाधीनः
करणभावदात्रादिवत्करणत्वं दृष्टं ननु यत्कलादेरिव रूपादेः ज्ञानयोर्विवेकेन करणत्वं दृष्टमित्याशंक्याप्रा
गुक्तं हेतुं तत्रयानिर्दिशन्नाह अन्तपवविहीनेपि बुद्धिः कर्मेन्द्रियैः क्वचित् श्रोत्रयोगोरूपादि प्रकाशनेन शोभते
अन्तपवविद्याकलयोर्न्तुल्यकरणत्वात् क्वचित्काले कदाचिदित्यर्थः श्रेय इति पंगुरीतिच बुद्धिकर्मेन्द्रियहीन
त्वोपलक्षणमेतत् नतु भासते यपितु भासतेपवेत्यर्थः नतु यद्येयानामपि रूपादिभायां मत्कृते बुद्धिकर्मे
न्द्रियैरित्याशंक्याह किंतु सामान्यकरणबलाद्वेद्येपि तादृशि तादृशानि सामान्यरूपाण्येवेत्यर्थः तदाह रूप
सामान्यमेवायः प्रतिपत्तिं प्रपद्यते श्रेयादीनामपि यस्मात्कम्भवमर्थेपरपार्श्ववर्तिषु पदार्थेषु सामान्यात्म।
नातु रूपादेः प्रतिभासो भवेत् अतुलिविलरूपादिप्रतिभासत्वे रेषांवा यसमर्थं प्रति प्रवृत्तिर्विनस्यात् एवमे
तत्प्रसंगादभिदायप्रकृतमेवाह ततएवतदहंकारात्तन्मात्रस्पर्शिनोधिके कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपायूप·
स्थानि जज्ञिरे तत्रचिकेदतयोक्तादहंकारादित्यर्थः नतु सत्वप्रधानात्पण्यहंकारेतन्मात्रस्पर्शउक्त इति त·
तोस्य कोविशेषइत्याशंक्योक्तमधिकेत्विति ज्ञानदर्शायोहि उपक्रांतोपि नतस्पर्शी इह क्रियाप्रधानत्वात्तया
कार्यपर्यंतीभूत इत्यर्थः अनेनचास्य राजसत्वं प्रकाशितं तदुक्तं वाणीपाणीभवाः पायुः पादौचेति रजोद्भ
वाः कर्मेन्द्रियाणिज्ञेयाभूयात्वौवैकारिकोवयइति वसतिच उक्त इन्द्रियवर्गोयमहंकारात्तु राजसादिति
अतच प्राग्वदेवाहंकारात्तु वेदादाहंकारिकत्वस्फुटयति वक्ष्यमाणेदयेत्यजास्याश्वविस्तरजामित्यनामिव ३।

संविदः साक्षिवावपि। शिवतत्त्वमतः प्रोक्तमेनिकंसर्वतोमतः अतश्शक्तिभेदस्यासनिमित्तकेसंविदैकस्मात् अति
कंप्रोक्तमितिविशेषानुपादानात्सर्वत्र यदुक्तं नसावस्थानयाशिवइति अतश्चसर्वस्यशिवमयत्वान्नदावेशः
माहात्म्यंनामप्यायादिलोकनाम्नानकश्चिदन्तः संभवेत् विप्रकृष्टमेवासादयितुंहियत्नःस्यात् तदाह
अतएवप्रयत्नोपेयस्त्वेषोनविद्यते यथायथाहिदूरत्वंयत्नयोगस्तथातथा अतएवभावनाद्यात्मनाऽणुपा
यानामवकाशएवशिवेतात्मीयस्माद्भुवः तदाह भावनाकरणादीनांशिवेनिरवकाशता अतएवहिम
त्येनैतेसंप्रत्याययतात्ताः भावनादिहिभाव्यमनादिनिष्ठं नचास्यभाव्यमनादित्वेनास्यंप्रमात्रेकरूपत्वाञ्ज्ञा
वनादिविषयात्वपपत्तेः तदाहुः कारणेननास्तिकृत्यंक्कापिभावनयापिवेति नत्वविप्रकृष्टएवकस्मायत्न
योगःस्यात्समनिकृष्टस्याशंकांदृष्टांतोपदर्शनेनशामयति तथाहिदृष्टपतांलोकोघटादेवेदने यथा
प्रयत्नवानिनाभ्योत्तितथाकिंस्वाववेदने प्रयत्नवानिवेतिजिज्ञासापरत्वात् नन्वेवंसुखादिवदांतरत्वमात्र
मस्यसिद्धेनेस्वाभावियत्वेस्यात् नत्वपरप्रमात्रेकरूपताप्रयुक्तं भावनाद्यविषयमित्याशंकाह अंतरत्वमि
दं प्राहुः संविदेकैकसशालितां इदंहिनामांतरत्वमुच्यते यद्दूरविप्रकर्षेण संविदः परिस्फुरणमित्युक्तमात्र
त्वेसंविदेकसशालितांप्राहुरिति नन्वेवं संप्राप्यतदवाप्यमेवसुखादिमाध्यमित्याशंकाह तांचचिद्रूपता
मेवप्राहुरिति इदंहिनामसंविदेकसशालित्वे विवक्षितं यच्चिद्रूपतायाः प्राधान्यमित्युक्तं वाह्यत्वेना
निर्भासनामिति नत्वाभेदाहिवाह्यतेनाऽस्ताखादीनामपि अतः करणैकवेद्यत्वेपिपृथक्त्वस्याव्यस्त

श्री॰
ते॰ त्रे॰
३५

35

ख्यातालक्षणयोगाद्व्याप्तत्वमेवमुक्तममन्यत्र वक्ष्यशः ननु यद्येवं शिवस्य चिद्रूपता प्राधान्येनैवं जगत्त्वे तथापि तस्य स्वप्रका
शत्वात्सर्वज्ञ एव प्रकाशमानत्वं स्यादिति सर्वेषामेवांशिकत्वमत्र सर्वज्ञत्वं न कस्माज्ज्ञायादित्याशंक्याह भविनो
न त्रिकेण्वेव न भान्तीत्यतिरुत्ता एवमित्युक्तमायाभवित्वादेव हि नैषां तथा परामर्शोऽस्तीति येनायं सर्वज्ञो न भा
यादिति भावः अत एवैषां तथा परामर्शायोगादूरात्एव संविदवभासो येनायमियान्संसारडम्बरः यदुक्तं स्वपि
रामर्शमात्रं यदपरायः कियानसौ तावन्मात्रेण तज्ञातेयदहं नैवपार्यते इति ननु इह देशकालस्वभाववि
प्रकर्षाविधेव हूर्यमुच्यते संविदि पुनरेतन्न संभवतीति कथमेतदुक्तमित्याशंक्याह हृदेऽपि पर्यन्तिकीभूते भा
नेस्यान्तरत्त कथं देशान्मोऽकि हृदे वस्तु निष्प्रयत्नवशान्तिकदत्ताश्च पथ्युपिभानमर्थान्निकटेसेन भवेत्संवित्स्थि
तैर्विहरत्वमशाक्यक्रियमपसर्पणादेरभावात् एवं संविदि देशतो विप्रकर्षनिरस्य कालतोऽपि निरस्यति नच
बीजांकुरलतादलपुष्पफलादिवत् क्रमिकेयं भवेत्संवित्तत्र किलांकुरः बीजाल्लताकुरात्ततो बीजादि
हेतुः सर्वतः संविन्नवभासमानं परिपूर्णं हि सर्वतः क्रमिकेयं न भवेदिति अकालकलितत्वात् बीजादीनां
मेवं क्रमिकत्वं निरूपयति सूते इत्यादिना लताया अपि बीजाद्युत्पत्तावंकुरलतयोः क्रमिकत्वं न भवेदिति भा
वः एवं दलादेरपि लतादेरेवोत्पत्तिः नांकुरादेरित्यवसेयं येनैषां क्रमिकत्वमेव स्यात् संवित्पुनः देशकाला
नवच्छेदात्सर्वत्र सर्वदैवावभासते यतोऽस्याः सर्वतः परिपूर्णत्वं तदाह इहेत्यादि ननु च कारणदशायां कार्यस्य
प्रागभावादनागतत्वे इह च संविदः कार्यत्वाभिमतेन कर्येन तथाभावोपपत्तेः आगतः कालविप्रकर्ष इति

कथमुक्तं क्रमिकेयं संविन्नभेदिन्याशंक्याह सर्वस्य कारणं प्रोक्तं सर्वं शैवादितं यतः संविदेवाहि कार्यत्वे संविदेव
कारणमुक्तमस्य किं जडं तत्र जडस्य तावत्कारणत्वं न युज्यते इत्युपपादितं प्राग्बहुशः संविदश्च संविदंतरादे
दानुपपत्तेरेकैवाखंडा संविदिति किं कस्य कारणं कार्यं वेति संविन्मात्रमेव सर्वस्य कारणं यत्तस्या एव विजृंभ
मात्रमेव विश्वमिदं अत एवोक्तं सर्वं शैवादितमिति सर्वं शैवादितन्नाम्नाश्चास्यानेकस्वभावविप्रकर्षोपि निर
स्तः न तु क्रमात्तद्रूपा संवित्सर्वस्य कारणमस्तु प्रतिनियतिहेत्वादिप्रमेयप्रमितिरूपावस्था कथं तथावमस्तु
वीतेत्याशंक्याह तत एव चेदस्य चाशुगणहेतिर्यदि स्फुरेत् विश्रामे स्थापितं चैव शिवबीजे लयं व्रजेत् ततः सार्व-
विकोदयप्रयुक्तस्य सर्वकर्मणाभावाद्धेतो रेखाणां च रश्मयात्मना निरूपितानां प्राणहेतिर्यदि च घटेपि स्फुरेद्विश्रा-
मेऽच्चनेयत्नेनाप्युदयं लयं च लभते तत्रापि तत्समनंतरोक्तमस्त्रमे शिवबीजे प्रलयं व्रजेत्सर्वतः परिपूर्ण-
प्रकाशमात्रसारतया न किंचिन्नवमित्युक्तं अत एवाह न तत्क्रमिकतां काचिच्छिवात्मकत्वे कदाचन ननु मंत्रत
दीशानत्वमहेशादिपरंपरया शिवात्मत्वेन विश्रांतिरादिना अतस्त्रिकोणपंक्रमो नाम नैव शिवेक्ष्यया तथा
वभासनात् तच्छिव एव सर्वस्य कारणमिति पराक्रमेणेनाभिप्रायेण भवत्रमेशादिनाथादि पुनर्वा तत्र
कारणं पराकरणीयमित्याशंक्याह प्रत्यमेशादिनाथादिकारणं तत्र सन्निधेः शिवाभेदाश्च किं चाथ हेतू
नैकसंवेदनात् यदा किल मृद्देकैव सती शिवकस्यैकपिंडाय घटस्याक्रमेण च घटस्य कारणमिति नेयत्ता
पिंडायेव कारणमिति युक्तं कार्यात्मनि तथाऽऽत्मस्वभावात् तत्तदवस्थानदंडादिवत्कारणमिति युज्यतेव

श्री· तं·लो· ·२९

36

क्तं इदमेव हि कारणं यत्कार्यनिर्वर्तनाय व्याप्रियमपि न कारणान्तरं विदध्यात् एवमिह पारिशेष्यं संविन्मयः शिव एव ति
जेच्छावभासितं मंत्राधिनाथाद्यवस्थाक्रमेण जगतः कारणं नैतावता मंत्राधिनाथाद्यवस्थैव कारणं कार्यं प्रयो·
ज्यतया कारणं तद्भवेदेव न हि तज्जगदवभासेन व्याप्रियेत न च तथाभावेऽपि पूर्णचिदात्मनः शिवस्य कारण
तो अवयत इतीच्छादिशक्तिवन्मंत्रनाथादेः करणत्वमेव न्याय्यमित्युक्तं मंत्रादिनाथाद्यवस्थाकारणमित्यर्थः य
त्तु श्रुतेऽध्वनि शिवः कर्ता प्रोक्तोऽनन्तोऽभिनेयप्रभृतितादिनां मंत्राधिनाथादेः कारणत्वमुच्यते तदौपदेशिकमि·
त्याद्युक्तं कारणत्वमित्यादि तदिति मंत्रनाथादिसन्निधेरिति घटोत्पत्ताविव दिक्कालाकाशादीनां शिवाभेदा
दिति शिवस्यैव कारणमित्युक्तं तदभेदात् मंत्राधिनाथाद्यपि तथोच्यते घटकारणमन्यभिन्नरूपादिवत् है
तेनैकरूप्यवेदनादिति भेददशायामेवोपाययाथार्थ्यप्रमातृरूपे तथा सन्निकर्षाद्यज्ञाततया निष्कृतवदकवत्
एतदेव च परमुपादेयमित्यत्रैव निरूपितः कार्येत्याह अनयावदिशः सर्वे सर्वदा अविवेचयन् भेदावतपवद्या
क्तिप्रक्षेकेश्वरभावात् प्रकृतमेवोपसंहरति मद्रूपं प्राणयोर्भेदः विमर्शवक्रोऽपितः मयाप्रकटितः श्रीम
त्सो भगवत्तानुवृत्तिना इदानीं तत्प्रविधानमुक्तं यात उद्देशो हि दृष्टं जाग्रदादि निरूपयति अत्रैवाध्वनि वृथग्वं
प्रमेया संविदुद्भवेत् तस्याः स्वकं यद्दे विश्वं तदवस्थापदाभिधं अत्ररूपोच्चदर्शनादिकमात्मतया निरूपिते तर्व
यध्वनि स्वरूपेण प्रमेयतामापन्नेऽपि च शिवाद्यैकैकप्रमातृरूपा संविदुल्लसेदेवं क्रियायास्तस्याः स्वकं स्वच्छा
वभासितं तत्प्रमेयोपरक्तं तत्तन्मायारणमायारणादिप्रयुक्तं यद्दे विश्वं तज्जाग्रदाद्यवस्थाशब्दव्यपदेश्यं

स्यादितिवाक्यार्थः अवस्थापदान्येव विभजति जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तस्तुर्योथ तदतीतकः इति पंच पदान्याहुरेक-
स्मिन्नेव देहे सति तदतीतकमिति तुर्यातीतं एकस्मिन्नेव देहे सतीति अनेकस्मिन्देहेषु न्यस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तव
स्थानामवस्थानां पंचात्मकत्वं न स्यात् एकमेवावस्थातारमधिष्ठाय सा तथाभावमभवेदिति भावः ननु यद्ये-
वं तत्तुर्यातीतरूपस्यापि एकस्य शिवस्य जाग्रदाद्यवस्थाः प्रसज्जेरन्नित्याशंक्य तदेवाभ्युपगच्छति तस्यामेकः प्र-
माता चेत्स्वरूपे जाग्रदादिके तदर्पितेनेशंभुनाथप्रसादाद्धिदितं मया एक इति सकलः शिवो वा अवरूपमिमा-
नेनान्यथा पुनरेतन्न स्यात् इति सूचितं एतच्च नास्माभिः स्वोपज्ञमेवोच्यते इत्याह तद्रूपेणेत्यादि तदेवाह
यदधिष्ठेयमेवेह नाधिष्ठातृ कदाचन संवेद्यतां तेवेद्यं तज्जाग्रत्सम्प्रदाहृतं एवकारार्थमेव स्फुटयति नाधि-
ष्ठातृ कदाचनेति संवेदनरूपतामिति अन्यथास्य वेद्यत्वमेव न भवेदिति भावः न हि स्वात्मनि वेद्यमवेद्यत्वं सं-
वदृशः एतदेव प्रपंचयति वेद्यमेवान्द्रिस्थितानि तत्त्वानि च धरादितः अभिधाकरणीभूताः शब्दाः किंत्वाभिधात्र-
मा प्रमात्मेयतन्मात्रप्रमातृपंचकरूपे विश्वमेतदधिष्ठेयं यदा जाग्रत्तदा स्मृतं भूतानीति चतुर्दशविधभू-
तसर्गांतः पानिभीतं तेन स्थावरवर्त्तपैशाचाधिमानुषांतं सर्वमनेन संगृहीतं शब्द इति धरादितत्त्वान्तःपा-
तित्वात्स्वमेयत्वेपि परप्रत्ययकारित्वादेषां प्रमाणत्वमितिसूक्तमभिधाकरणीभूता इति अभिधेयत्वार्थप्रतीतिवा-
स्फलरूपेत्यर्थः एवमेतन्मात्रप्रमेयमात्रप्रमात्मकं चतुष्टयमधिष्ठेयरूपमेव यदा भवेत्तदा जाग्रत्स्मृतं जाग्र-
दवस्थेयमित्यर्थः अधिष्ठात्रधिष्ठेयभावमेव विभजन्दर्शयति तथाहि भासते यत्तु नीलमंतः प्रवेदने संकल

श्री तं. लो. ३०

37

रूपं वा स्वस्य तदधिष्ठानबोधकं यद्बाह्यतया नीलं च कालस्य स्पन्दविधुतौ कथंचिदपि धिष्ठानस्वभावस्तज्जाग्रदुच्यते य
किंचन नीलादि संकल्पायामात्मनिज्ञानेन स्फुटाद्यात्मना भासते तदधिष्ठातृ यतो बाह्यस्य बोध्यस्य नीलादेस्तद्बोध
कमवभासकमित्यर्थः अत एव बोध्यानां देहवाह्ये नीलं कथंचिदपि धिष्ठानस्वभावे मधिष्ठातृत्वेनोक्तम् ह्येतेऽत्र धिष्ठे
यैकरूपता जाग्रद्दशात्मकत्वेनैव सर्ववेद्योच्यते इति पुनः प्रमेयमधिष्ठेयं तज्जाग्रदिति ननु स्य च तत्र तथा समाने
धिष्ठेयित्वे किमन्यान्यां को विशेषः संभवेत्र वेद्याशंक्याह तत्र चैत्रभासमानेयादेशः सकथ्यते अबुद्धा
यत्तमानांशः सबुद्धो मितिकारकः प्रबुद्धः सम्प्रबुद्धस्तु प्रमामात्रमिति क्रमः देहांशः इति देहस्य भोक्तृ कला
त्मेमेयरूपत्वस्य र्थः तत्र स्थितेन प्राणादिप्रेरणामयत्वात् संस्पर्शोऽस्तीति मानांशः स प्रबुद्धस्तत्समुक्तं प्राणादि
संस्पर्शातिशयोऽधिचेतनायामानत्वे जायते इत्युक्तं प्राक् मितिकारकः इति मितिं करोतीति मितिकारकस्य मिति
कारकः प्रमात्रंश इत्यर्थः सबुद्धादिरूपत्वात्प्रबुद्ध इत्युक्तं सम्प्रबुद्ध इति वेद्यकालुष्यशून्यतया स्वात्मनि
विश्रान्तिमयसंवित्तिमात्ररूपत्वात् प्रमामात्रेति प्रमितेऽंश इत्यर्थः न चाबुद्धादिरूपत्वमस्माभिः स्वोपज्ञ
मेवोक्तमित्याह चात विश्लिष्टहिपिंडस्थ नाम्ना जाग्रतिकीर्तितं ननु जाग्रदादीनां पंचपदानि परस्परं विभि
न्नानि इत्युक्तं तत्कथमियं संकीर्णप्राया जाग्रज्जाग्रज्जाग्रत्स्वप्नमित्यादि प्रसिद्धिरित्याशंक्याह जाग्रदा
दि च यद्वेद्यं हि प्रत्येकमिह विद्यते प्रत्येकमिति परस्परं तेन जाग्रज्जाग्रत्स्वप्न इत्यादि प्रसिद्धिर्न विरुध्यत इति
सिद्धं न केवलमेवं रूपत्वमेवास्यास्ति यावदबुद्धादिरूपत्वमित्याह जाग्रज्जाग्रदबुद्धं तज्जाग्रत्स्वप्नस्तु बुद्धता

इत्यादिन्तुर्यातीतं तेन सर्वगत्वात्पृथक्कृतेः तत्तु पंचावस्थात्मकं तत्तत्स्वरूपस्यात्मादिरूपमभिहितं तुर्यातीतस्यपु
नः किंरूपत्वमित्याशंक्याह तुर्यातीतं तु सर्वगत्वात्पृथक्कृतम् इति त्रिषु चतुर्थं तैलवदासेच्यमिति श्रीशिवसूत्र
दृष्ट्या यत्तुर्यमपि सर्वत्राविभक्तं तच्चकास्तीति तुर्यातीतस्येत्याकूतं एतदेव संवादयति तदुक्तं पिंडस्थं जाग्र
दबुद्धं बुद्धमेव च प्रबुद्धं सुप्रबुद्धं चेति एवमवस्थाचतुष्टयस्य परस्परं संकीर्णत्वेपि यथोद्देशमिदानीं आद्युक्तं क्रमेण प
दं मुख्यां जाग्रदवस्थामाह मेयभूमिरियं मुख्या जाग्रदाख्यान्यदंतरा भ्रमादिति मानाद्यंशात्मरूपस्वभावादि श्रे
नेवेति तन्मख्यपतितमुख्यमित्यर्थः ननु मेयभूमिरेव मुख्या जाग्रदवस्थेत्यत्र किं प्रमाणमित्याशंक्याह भू
ततत्त्वाभिधानानां येषां चिद्व्यवाने पिंडस्थमिति तेषां रूढिरिति श्रीमालिनीमते ननु त्रस्य प्रमेयभूमेः पिंड
स्थमेव मुख्यमुक्तं स्यात्तत्कथं दित्याशंक्याह जाग्रत एवेदं संज्ञांतरमित्याह लौकिकी जाग्रदित्येषां संज्ञा पिं
डमित्यपि योगिनां योगसिद्ध्यर्थं संज्ञेयं परिभाष्यते तदुक्तं पिंडस्थः सर्वतोभद्रो जाग्रन्नामद्वयं मतमि
ति ग्रहयोगसिद्धौ पिंडस्थमिति परिभाषणे किं निमित्तमित्याशंक्याह ग्रंथिच्छेदसमापत्तिमध्यासीनस्य
योगिनः तादात्म्यं किल पिंडस्थमिति पिंडो हि पिंडितं ग्रंथिषट्केन धारणादिना या समापत्तिस्तादात्म्यमयः
समाधिविशेषस्तामधिशयानस्य योगिनो यद्गतं ऐकात्म्यं तदेवास्य पिंडस्थमुच्यते यत्तोयधारायत्नसीय
माने पिंडिते विशरारुतापरिहारेण शरीरभूतं सपिंडीकृतमनंतदर्थजातं व्यापकरूपमित्यर्थः न
केवलमिदमेव जाग्रतः पारिभाषिकं संज्ञांतरं यावदन्यदपीत्याह प्रमेयत्वानेकरूपत्वान्नोज्ञानिनां तत्तदुच्य

श्री॰
तं॰ लो॰
३८

ते सर्वतोभद्रमार्गेण सर्वतो वेद्यमन्तरा तदितिजाग्रत् एवं परिभाषणे चात्र किं निमित्तमित्याशंक्योक्तं सद्रूपेण सर्वतो वे
द्यमन्तरेति एवमपि प्रसंख्यानपरेषु वायं संज्ञानियम इति कोऽभिप्राय इत्याशंक्याह सर्वसत्तासमापूर्णं विश्वं पश्ये
द्योगतः ज्ञानीनतत्त्वजःसंवित्तत्त्वमस्य प्रकाशते एवं चात्र तिस्र एव संज्ञा इत्यवधारणं कुतस्त्यमित्याशंक्याह
लोकयोगप्रसंख्यानत्रैरूप्यवशतः किल नामानि त्रीणि भण्यन्ते स्वप्नादिष्वप्ययं विधिः एतदेवान्यत्राप्यतिदि
शति स्वप्नादिष्वपीति तेन लौकिकी संज्ञा स्वप्नः सुषुप्तं तुर्यं च योगिकी पदस्थं रूपातीतं च ज्ञानीयाभिः सा
ह्वाभिः प्रचयश्चेति संज्ञात्रयमेवोक्तं एवं जाग्रदवस्थां निरूप्य स्वप्नावस्थां निरूपयति यत्त्वधिष्ठानकरणभा
वमप्यस्पर्शं ते वेद्यमस्थूलं कल्पितं भूततत्त्वाभिधामयं तत्स्वप्नोऽसंख्यातो त्तेयं नश्च वैकल्पिके पथि यत्पुनःजा
ग्रद्दशाधिशाय्यपि चैत्रमैत्रादिभूतानीत्यादिनोक्तं भूततत्त्वाधिष्ठितक्रियायां प्रमाणपदास्कंदनेनास्ते तत्स्व
प्नतःस्वप्नो मे यच्छायावभासिनीमानप्रथानास्वप्नावस्थेयमित्यर्थः स्वख्यत इति अन्तरालसुप्त्याप्रपञ्चस्य जाग्रदा
द्येभेदाः संभाव्यन्ते इति भावः ननु विकल्पाविकल्पात्मकेऽपि देहे यथेषामेवं रूपत्वं भवेत् इदं पुनः किमधिकृतो
क्तमित्याशंक्याह तेयं त्वश्चवैकल्पिके पथीति तदुक्तं स्वप्नो विकल्प इति ननु लोके सर्वस्य स्वापावसरे स्वानुभ
वसाक्षिकमविकल्पकं हि स्वैव तत्त्वदर्शात्रभवो भवेदिति किमेतदित्याशंक्याह वैकल्पिकपथारूढवेद्यसाम्या
वभासनात् लोकरूढ्या यसौ स्वप्नः सामर्थ्यावाप्तरूपता लोके पिहृस्मायारणादिना वैकल्पिकार्थसमानमे
वावभासमधिकृत्य स्वप्नावस्थाश्रयोऽहमुपगतेति नेदमपूर्वं किंचिदुक्तं नश्चवैकल्पिके पथि त्तेयमिति ननु विक

ष्यत्वप्रयोरर्थावभासे ऽनत्वमेव साम्यमित्याशंक्योक्तं सामर्थ्याद्वावाप्यरूपतेति चेदेतौ सुवावस्त्ररूपत्वादिवचाचासाथा
रणादिसमेवेदितिभावः एवं वैकल्पिकार्थेनैव स्पष्टास्पष्टतया द्वैविध्यं विभजति तेषु तास्वप्नसंकल्पस्तत्का
द्यादिज्ञष्विषु विस्पष्टं यद्वेद्यज्ञानं जाग्रतामप्यनेनैव तत् एतस्माद्भयादिविषयत्वेनवाच्यं भावनाबलतः स्पष्टभ
यादाभिवभासते यज्ज्ञानमविसंवादितत्प्रत्यक्षमकल्पकमिति गाथचाचासाचराणादिनाद्विप्रवःस्फुटरूपमेवा।
ततो यितरा यिकादिभायादिसमुक्तं विस्पष्टवेद्यज्ञानमिति आदिशब्दात्कामशोकादि तदुक्तं कामशोकभयो
न्मादचौरस्वप्नाद्युपप्लुताः अभूतानपि पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानिवेति स्वप्नत्वयतिस्पष्टत्वस्यासाधारणं जाग्र
द्वलक्षणत्वात् तेनार्थस्य वैकल्पिकत्वात्स्वप्नत्वं स्पष्टत्वाज्जाग्रत्वमिति स्वाप्नजाग्रद्वैयमिश्रक्तं स्यात् एवं स्व
प्नजाग्रद्वैतं निरूप्य स्वप्नमपि निरूपयति यज्ज्ञानं चाप्यविस्पष्टस्पष्टार्थिप्रतिभासते विकल्पान्तरं वेद्यं न त्वं
स्वप्नदशच्यते अपि भिन्नक्रमः तेन जाग्रद्विशिष्टार्थिप्रतिविकल्पान्तरेऽप्यविस्पष्टवेद्यज्ञानं भवत्त्वेऽविस्ता।
दोयज्ञासनेतत्स्वप्नपदमुच्यते स्वप्नस्वप्नरूपत्वान्मायः स्वप्न इत्यर्थः ननु अर्थस्य स्पष्टास्पष्टत्वाभ्यां जाग्रत्स्वप्नवि
भाग उक्तः स च स्पष्टास्पष्टत्वाभ्यां सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यां देशकालादौ दृष्टमितिकथं तावन्ते वदित्याशंका
ह तदेवं तस्य वेद्यत्वेन स्वयमेव बाह्यता तदेवेति निर्विचारमित्यर्थः तस्य ज्ञानेन्द्रियविषयस्यार्थस्य स्वयमेव
ति नतनैमिरिकादिद्विचंद्रादिवदाभवचनात् ननु बाह्यज्ञानानामकिमुच्यते इत्याशंक्योक्तं प्रमाणान्तरसाथा
रभावर्हत्यस्थितानुमते बाह्यत्वेनार्थस्य सर्वप्रमाणसाधारणं स्थितं चभेदितिभावः ननु च स्वप्नजाग्राद्याव

श्री॰
ते॰लो॰
३५

39

भेदनयाकिंचित्तत्वादपीत्याशंक्याह तत्रापि चातुर्विध्यंतत्त्वागिदेशैव प्रकल्पयेत् गताऽगतं स्वविलिप्तं संगतं स्वस-
माहितं न केवलं जाग्रत्यामेव चातुर्विध्यमस्ति यावत्स्वप्नेपीत्यपिशब्दार्थः प्रादेशो वेत्ति मेयादिगतत्वेन स्व-
ल्पस्वप्नादिगतत्वेन च तदेवाह गताऽगतमित्यादि यत्तु क्रमेण स्वप्नत्रिंशदंगुलप्राणचारोपजायमानसंबंधा-
हृतत्वदेशकालोल्लिख्यमाणपदार्थसंस्पर्शात्संकल्पनैकदृष्टिमात्रोमात्रसंसर्गाद्वैकल्पिकार्थकत्वानत्वा-
स्येत्येवमन्वर्थनामानश्चत्वारो भेदाः तदुक्तं द्विसंख्याःस्वप्नमिश्राजितपदस्य व्याप्तिरित्युपोद्घातक्रम्यपदस्य च च-
तुर्विधं गताऽगतं स्वविलिप्तं संगतं स्वसमाहितमिति स्वप्नेपि जाग्रद्वच्चतुर्विधैवसंज्ञाभेदोस्तीत्याह अत्रापि पू-
र्ववन्नामलौकिकंस्वमस्मतः बाह्याभिमतभावानांस्वापोह्यग्रहणमस्तं सर्वाध्वनःपदंप्राणःसंकल्पात्मा-
मात्मकः पदं चतत्समापत्तिपदस्थोयोगिनोविदुः लोकेपिस्वप्नशब्दस्यात्र प्रवृत्तौ किं निमित्तमित्याशंक्याह्यु-
क्तं बाह्याभिमतभावानांस्वापोह्यग्रहणमितिसर्वाध्वनःपदमितिस्थानं यथा चैतत्तथा षष्ठाह्निकेप्रवर्ति-
णीतं पश्यतेत्याप्यतेनेनसर्वमितिपदचमात्मकमात्मसंकल्पोपिपदं तदेकात्म्यमेवचतत्स्यात्समापत्तेरुक्तं
तत्समापत्तिपदस्थमिति तेन प्राणैकात्म्ये संकल्पैकात्म्ये चेत्यर्थः योगिन इत्यस्याः संज्ञायाः योगिविष-
यत्वमुक्तं यद्वेज्ञानिविषयत्वेनापिसंज्ञोत्तरं योजयति वेद्यसत्तां बहिर्भूतामनपेक्ष्यैव सर्वतः वेद्यास्तातेऽस्मा
भास्तानी स्वप्ने व्याप्तितया भजेत् इहखलु बहीरूपताऽपारतेऽस्य मपहाय सर्वतः स्वात्मभित्तावुल्लिखितस्
र्थः स्वगतेत्रे संयोजनवियोजनाकारि वैकल्पिकज्ञानमेव स्वप्नं तात्विप्रव्याप्तितया भजेत् तथाच व्यवहारे दि

मर्थः जागरायांचयथाप्रमेयस्यान्यथेहापिप्रमाणस्येत्याह मानभूमिरियंमायास्वप्नेप्यामर्शनात्मकः मान
प्राधान्येहेतुःस्वप्नेप्यामर्शात्मकइति आमर्शनात्मकइति मानसाध्यवसायरूपत्वान्निश्चयात्मेत्यर्थः नन्वा
विष्ठितिक्रियाकरणंस्वप्नेऽस्मदुक्तं तत्कथमामर्शनात्मकत्वमिहास्योक्तमित्याशंक्याह यत्रशुक्तौविकल्पैर्वा
योस्तीदंतत्सएवहि तद्भावग्रहणंतेनस्मृतिस्वप्ननमुच्यते यएवजागरायांस्वमेवप्रमातोक्तः सएवसोऽपिस्वे
पीति प्रमिणोतीतिप्रमाताप्रमाणत्वादेवावश्यंप्रमेयमानादिलाभेनभवितव्यमितिकथमुक्तं तत्सीभूतमि
तिइत्याशंक्याह सएवहितद्भावग्रहणमिति नहिप्रमातैवभावः प्रमेयंग्रहणंवाप्रमाणं तथात्वेहि यतस्य
यमेवैतत्तस्मात् इतिसमग्रएवव्यवहारः समस्तीदित्येतत्प्रमानमेयादितोऽभेदेनप्रमातापिस्वात्म
मात्रविश्रान्तोभवेद्येनेयमवस्थासर्वंस्वप्नमितिसम्यतेइत्याशंक्याह तत्साम्याल्लौकिकीनिद्रांस्वप्ने
मत्वतेबुधाः बीजभावेऽस्यग्रहणंसाम्यंतत्सौस्वभावेनेति तत्सौस्वभावेपिकिंनिमित्तमित्याह बीजभाव
इति संभाव्यमानभाविकार्यसंबंधात् स्वग्रहणमितिचविषयासंवेदनात् इदमेवजाग्रज्जाग्रदादिवन्म
त्वेस्यस्वप्नमित्याह रूपकत्वात्स्वरूपेणतत्तदात्म्येयोगिनःपुनः रूपस्थंतत्समापत्तौदासीन्येनरूपमंविदः प्रसे
व्यानवतःकापिवेद्यसंकोचनाद्यायात् नास्तितेनमहाव्याप्तिरियंतदवसारतः प्रमातृस्मात्सारत्वाद्धिस्व
स्य रूपयति तत्रदर्थंज्ञानेस्वात्मसाक्षात्कारेणतुरूपवत्करोतीतिरूपेप्रमाता तदेकात्म्येनामेयादिग्रूपसं
विदः तथाप्यवहरतीत्यर्थः नन्वेवंप्रमातृकात्म्येयोगिनांतद्यैस्वप्नयोःकोविशेषइत्याशंक्याह तत्समाप

श्री·
तं·लो·
·५·
50

मातृरूपाणामौदासीन्यमिति प्रवृद्धिप्रमातृरूपसमापन्नमातृरूपाणां भावनामौदासीन्यमनुद्रेकोन्नतत्त्वदशायामिव सर्व
तो विगलनं येनाविशेषः स्यात् तेन वेद्यसंकोचनाल्लेखिनेहेतुनेत्यर्थः तदनुसारं तत्र इति संप्रख्यानवतोऽनुग्रहेनेत्य
र्थः तदुक्तं रूपसंस्थतमहाव्याप्तिः सुप्रसन्नस्यापितद्वयमिति अत्रापि पिंडस्यादिवक्षेवचात् तद्रूपमसलीत्याह उदासी
नस्य तस्यापि वेद्यं येन चतुर्विधं भूतादितदपाश्रुरूमप्रभेदचतुष्टयं तदिदं विपुलं शान्तं सुप्रसन्नमथापरं वेद्या
दितो भस्त्रन्यस्यापि प्रमातृभूततन्वादिवेद्यं येन च प्रमाणेदितत्तत्वादिभेदाश्चतुर्विधं तेनाणुपार्थिवलायतत्।
मुदितत्वादिभेदचतुष्टयमेवेति वाक्यार्थः उदितमिति संस्कारमात्रावस्थानात् विपुलमिति तथैव प्ररोहात्
शांतमिति प्रलीनसंस्कारत्वात् सुप्रसन्नमिति उद्भवदहंभावरसोन्मुख्यात् तदुक्तं चतुर्धा रूपसंस्थं तज्ज्ञातव्यं
योगचिंतकैः उदितं विपुलं शांतं सुप्रसन्नमथापरमिति इदानीं क्रमप्राप्तं तुर्यं लक्षयति यत्र प्रमातृकं रूपं प्र
तिरूपरिस्थिते पूर्णत्वमामनोन्मुख्यमौदासीन्यात्परिच्युतिः तत्र तुर्यं चपेति शक्तिसमावेशाद्घसौ स्वतः प्रमाता
रिति मितस्य पूर्णस्य हि चतसोऽपि विधाः स्वातंत्र्यविजृंभमात्रमित्यभिप्रायः उपरि स्थितत्वमेव दर्शयति पूर्ण
तायामनोन्मुख्यमौदासीन्यात्परिच्युतिरिति ननु कथं कारं तामतुर्यदशायामौदासीन्यस्य भावमात्रात्स्व
रूपताग्रहोन्मुखीभावो भवेदित्याशंक्याह समावेशाद्घसौ मत इति परामर्शरूपायां शक्तौ समावेशात्तस्या
धान्यमेवेत्यर्थः ननु इदं पूर्णतारामतं प्रत्योन्मुख्यं नाम किं पूर्णरूपमता पूर्णं तत्रापूर्णं चेज्जाग्रदादयः एव पू
र्णं चेत्तुर्यातीतमेवेत्यत्रा किमिदं तुर्यं नामेत्याशंक्याह सा संवित्स्वप्रकाशात्तेकेऽपि इदंताप्रमेयतः मनात्मा ता।

स्वभिन्नवस्तुदर्शयितुमयतः सा तथारूपा संवित्कोऽविशिष्टस्वप्रकाशतया प्रमेयादिभ्यो व्यतिरिक्तैवेत्यमेतिवाक्यार्थः प्रम
याद्यस्याः परप्रकाशावादेयपरप्रकाशनेन च प्रमाणादपरोक्षसंविदादेवं तथाविधायाश्च प्रमातृभेदो न सिद्ध्येत् न तु स्व
प्रकाशत्वमप्यस्याः कुतस्त्यमित्याशंक्योक्तं उदर्य्ये विन्निर्ये यत इति यतस्तज्जाग्रदादि त्रयं तत्स्यां संविधावर्त्यायेनान्मि
कार्यो नाकांत्व यस्यान्तस्तं विद्धि आंसत्कनत्वमित्यर्थः अन्यथाहि जाग्रदादि विश्रांतिरूपायास्तस्याश्चपि विश्रांत्यंत
रापेक्षत्वेनानवस्थाभवेदिति भावः कथं चास्यामेते विविश्राम्यन्तीत्याशंक्याह मेयं मानेप्रमातरि तत्सोपि तस्यां सितो।
स्फुटं विश्राम्यन्तीति सैव सा देवी विश्वैकजीवितं देवीति स्वप्रकाशतयोद्योतमानेत्यर्थः विश्वैकजीवितमिति प्र
मेयादेः सर्वस्यैवात्मविश्रामात् यदुक्तं वेद्यवेदकता मात्रं वेदकः संविदात्मतां संवित्तदात्मा वेत्तमयं नेदं तत्कथं
जगत् इति नन्विदं प्रमाणफलरूपा सैवा मेयादित्रयसाध्यामिति अतो मेयादयोस्य जीवितं न तु सा तेषामिति
किमेतदुक्तमित्याशंक्याह रूपं दृशा हि मित्यं शात्रयम्तीर्थवर्तते द्वारमात्राश्रितेनायाय पश्यामीत्यनुपायिका प्रमि
त्तस्यास्वरूपतत्तरूपा चेयं प्रकाशते संवित्तुरीयरूपैवं प्रकाशात्मात्वयं तत्र सा रूपमिति प्रमेयं दृशेति प्रमाणं अह।
मिति प्रमाता मेयं विश्वैकजीवितं अज्ञायतां संविदेवमेशात्रयोत्तीर्णा पश्यामीत्येवमाकारं बहिः प्रसरणं तत्र
प्रत्याहृत्य स्वात्मविश्रान्तौ यत्र द्वारं तावन्मात्राश्रितौ मेयादित्रयलक्षणउपायो यया सा स्वरूपे प्रत्यनुपायपुरुषमा
नादुपयन्त्यमानोपायांस्तानेव मयीयपरमात्मता सेति वाक्यार्थः ननु कर्मकरणकर्तृत्वमतिरिक्ता कदाचन सं
विन्नपरिस्फुरतीति यस्याः पश्यामीति द्वारश्रयेणेत्याशंक्याह प्रकाशत इति चेद्धेतौ सा हि परप्रमातृरूपास्फुरद्भासे

श्री तं.लो. ४१

41

चित्स्वयंप्रकाशते तत्पश्यामीत्यादिविकल्पोल्लेखभूमिरित्यर्थः यत्स्वरीत्याभिमतस्य पश्यामीति प्रकाशस्यैवात्मात
त्संविद्रूपमध्यप्रकाशमानतयानकिंचिदेवपरिस्फुरेत् अतएवाह तत्समावेशशाल्येन मात्रतेभवति स्फुटं तत
मावेशात्पराणात्मात्रत्वेमेयतापुनः तत्समावेशनैकसात्र्यंतत्प्रदत्तप्रहात् प्रमात्रादीनांहित्रयंसंवित्समपेक्ष
यथायथंविश्वकर्षदत्याप्युक्तं तत्समावेशतात्दात्म्यंतत्समावेशात्प्रमाणादिति तत्समावेशनैकत्वादिति च प्रमा
णफलविलक्षणंसंविन्मात्दएवचाराभप्रसिद्धिरभातेत्याह वेद्यपदिभेदगलनात्तुक्तासेयमनामया संवाघतुग्र
ह्लादानासन्वायायेतिभण्यते उक्तंतिदहैव समनंतरमनामयासमाधाराचभण्यते इति श्रीपूर्वशास्त्रेयदहत।
एवंसंवादयिष्यति एतदेवस्वदर्शनभंग्यापियोजयति जाग्रदाद्यपिवेद्यस्यशक्तित्वेनव्यवस्थितं अपरंपरापरं।
चद्विधातत्पराद्विये तत्त्वजाग्रदादित्रयमेवद्विधापरमेश्वरीशक्तिरित्युक्तं द्विधात्वमिति सैतिशक्तिः
इयंतत्तर्यात्मासंवित्परातेनजाग्रत्स्वप्नावपरा सुषुप्तंचपरापरा तुर्यंचपरेति अत्रापिचशाभवदेवसेत्वाभेदोस्ती
त्याह रूपकत्वादुदासीनाच्छुर्नियंपूर्णतान्नवी दृशात्सप्तसमापत्तीरूपातीतंतत्रयोगिनः पूर्णतास्वस्वयोरा
त्वाद्विसंपश्यति तन्मयः प्रसंख्यानात्प्रचयतस्तेनारंप्रचयोमतः पूर्णतोत्क्वात्वादुदासीनात्रूपकत्वात्समातत्वा
च्छून्यतायास्तयांतर्यादशायांयोगिभिसमापत्तिनामरूपंमितरसपिमातरमतिक्रांतत्वाद्रूपातीतमित्युच्यते प्रच
यतइति राशीभवनेनअततएवतन्मयरस्मुक्तंविस्वस्यकरामलकवत्संचितत्तयादर्शनेनहेतुनेत्यर्थः तदुक्तं प्रच
योरूपातीतंचसम्यक्तार्थमस्तत्वमिति नन्वस्यामपिपरस्यावस्थायांकार्यजाग्रदादिवदुतद्रूपंकिंसंभवेन्नेत्याशं।

क्याह नैतत्साम्यपरं तुर्यदशासंभाव्यते किल संविन्ना किल वेद्यसामान्यैर्नैव बहिर्भासते तुर्यं हि परा संवित्सा च वेद्यविवेक।
स्वभावेति वेद्यदशासंस्पर्शोऽप्यस्या न स्यात् तत्कथमियं वेद्यवेदकोभयरूपतामवलम्बीनयेनोभयदशाधिशायित
तुर्यमपि स्यात् न च यथैवं तर्हि तुर्यं जाग्रदादिसंभवेन्नेत्याशंक्याह जाग्रदाद्यात्मसंभाव्यास्मितेरस्याः शाद्यदशा
यतः चितयात्रयग्रहात्मेयं तेनोत्थात्रिकशासने मनोन्मनमनंतं च सर्वार्थमिति भेदतः सेमाख्य इति जाग्रदादयो
ह्यपरस्याप्यवसंविदः स्वातंत्र्यविजृंभितं अत एवाह यतश्चितयात्रयग्रहात्मेयमिति अत एव जाग्रदाद्युपरूपेण श्री
श्रीसर्वशास्त्रे त्रिकार्थनयेयमुक्ता स्याहेत्यादि तेनेति जाग्रदवस्थात्रयात्मग्राहकत्वेन मनोन्मनमिति ज्ञानमार्थ
मविकल्पकग्राह्यात्मनमनेनोन्मनन तद्रूपस्वव्यापारोत्क्रमेणेन्दृतेः अनंतमिति स्वप्नविषयेन्द्रियाद्यनपेक्ष।
णेन देशकालाद्यनियमात् सर्वार्थमिति स्वप्नविषयेन्द्रियाद्यनपेक्षणेन देशकालाद्यनियमात् सर्वार्थमि।
ति सुषुप्ते विश्वस्य धाम्न्यात्मनावस्थानात् एवं तुर्यमभिधाय तुर्यातीतमप्यभिधत्ते यत्तत्पूर्णानवच्छिन्नवपुरानंद।
निर्भरं तुर्यातीतं तत्तस्मात्सकलदेव परमं पदं न च तुर्यातीतं नाम पंचमं पदं किमप्यन्यत्पदमस्तीति नेत्याशंक्या
ह तदेव परं संपदमिति यस्मिन्निति अनन्याकांक्षतया विश्रांतिधामत्वात् अत एवोक्तं पूर्णानवच्छिन्नवपुरिति अ
नंदनिर्भरमिति च न च लोकयोगप्रसंख्यानवशाद्यथाजाग्रदादीनां चतसृणामवस्थानां त्रीणि नामान्यु
क्तानि तद्वदिहापि किमुच्यते नेत्याशंक्याह नात्रयोगासमद्भावो भावनादेरभावतः अत्रसंप्रयपरिच्छिन्नस्वात्ते
त्रेभावतः योगाद्यभावतस्तेन नामास्मिन्नादिशब्दिताः तेनेति योगादेरसद्भावेन यथा चैतत्तथा द्वितीयाह्निका।

श्री॰
तं॰ आलो॰
॰५२

52

दाद्युक्तं अत एवात्र संविदेकरूपतायां संख्यानमेव अनुपपन्नमिति तदभिप्रायेणैव नामास्तीत्याह असंख्यानेव लाभेन रूपं
पूर्णत्वयोगात् षट्त्रिंशादिहि शक्तं महाप्रचयसंज्ञितं यत् रूपमित्यात् तस्योक्तेन तूर्यातीतपरामर्शः तत्र तूर्यं प्रचय
ति संज्ञानमुक्तं इहतु तेनेऽपि महत्त्वे किं निमित्तमित्याशंक्याह मत्तत्त्वादिति पूर्णत्वयोगात् इति षट्त्रिंशादिति।
तूर्यातत् तत्र हि संविदो विश्वोत्तीर्णमेव रूपमिह तत्र न सार्वात्म्यपि विश्वमयमिति तेनोभयस्य पूर्णत्वयोगः तदुक्तं म
हाप्रचयमित्युक्तेति तूर्यातीतं विचक्षणाः इति अत एव चात्र प्रचयश्च भेदसंभावनापि नास्तीति न किंचिद्विशेषकत
या भेद उक्तः इत्याह पूर्णत्वादेव भावानामस्यां संभावनानास्ति निरासा येन तस्याः भेद उक्तो विशेषणं तत्र श्रीसर्व
शास्त्रे मनोन्मनमनन्तं च सर्वार्थं सततोदितं प्रचयेन च संज्ञेयमेकं तत्त्वाह सिद्धितमित्यादिना महाप्रचयेऽपि सत
तोदितात्यो भेद उक्त इति कथमेवाचक्ष्य तूर्यातीतदशायां नोक्तो भेद इतीत्याशंक्याह सततोदितत्वमित्येतत्सर्वव्यापि
त्वसूचकं सर्वेलकप्रकाशकमित्यादौ सकलस्थलत्रुट्यादिनात यातनयास्य रूपमेवोक्तं तथेहापि सततोदितत्वेन।
सर्वव्यापित्वलक्षणमखंडस्वरूपमेव प्रकाशितमिति किमत्र प्रमाणमित्याशंक्याह नह्येकभावभवति भेदः
क्वचन कश्चन भेदादि प्रतियोगित्वमपेक्ष्य भेदकाभवत्तु इति कथमेक एव भेदः स्यात् सति स्वरूपमेवोच्यते अ
तस्तत्रैको भेद इत्येतत्कल्पलपितमित्याह तूर्यातीते भेद एकः सततोदित इत्ययं मुख्याद्देशेन तसिद्धमविभेद
त्वमस्य तत्र तेनेत्यादि अत एवाचमोऽयेवमित्याह श्रीपूर्वशास्त्रे तेनोक्तं तेनेत्यादि अत एवागमोऽप्येवमित्याह श्री
पूर्वशास्त्रे तेनोक्तं तत्र पिंडस्थस्यशाक्तेवादिति न्यायादस्यास्मार्तिर्निदेव पदस्थमर्पविदः मेवास्यस्तत्र यः मे

शान्तरूपस्य मिति कीर्त्यते रूपातीतं परा शक्तिः सर्वा पारा निरामया निष्प्रपंचो निराभासः शुद्धः स्वात्मन्यवस्थितः स
र्वातीतः शिवो ज्ञेयो योगिविद्भिर्विभाव्यते अपरमिममधिष्ठानकरणं स्वप्नमेव प्रमातरेव प्राधान्यमित्युक्तं मेशास्त्र
त्वनयः मेशा इति शक्तिरिति संवित् सैव हि तुर्यस्य रूपमित्युक्तं भाक्त निष्प्रपंच इति विभिन्नस्वभाव इत्यर्थः स्वात्म
वातेः स्वात्मन्यवस्थित इति निराभास इति शुद्ध इति च सर्वातीत इति तयोः पश्यतोः अतः सर्वान्यप्यर्थमिति तत्त्वार्थः न
न्विद श्रीशंभुनाथाज्ञात्वा मयैतद्दर्श्यते इति प्रागुक्तं तेन पुनः सोपरत्वमेव किमेतदुक्तं न वेत्याशंक्याह इति श्रीसु
मति श्रद्धया वैदिकाः शान्तमानसः श्रीशंभुनाथः सद्भावं जाग्रदादौ सहृदयः श्रीसुमतिनाथो ह्यस्य परगुरुर्यस्मा
देपर्यासेनैतत्स्थितं ते इदानीमिमामेव तुर्यं नरमताभिप्रायेण पिण्डरूपं निरूपयितुमुपक्रमते अत्र तत्कथ
यं मेघा भेगीमन्याह शीर्षिताः यद्रूपं जाग्रदादीनां तदिदानीं निरूप्यते क्रमेणेति श्रीप्रसमिताकारा द्वयः न
देवाह तत्रादौ तिमाश्रित्य बाह्याकारग्रहो हि यः तज्जाग्रत्स्फुटमासीन मनु यत्पुनः पुनः आत्मसंकल्पनि
र्माणं स्वप्नो जाग्रद्विपर्ययः लयकालस्य भोगो सौ मलकर्मवशात्तत्र स्थिरीभवेन्निशाभावात् स्वप्ने सोप्यायवेदने
ज्ञानाकलस्य मलतः केवलाद्धोरामात्रतः यन्नाम बाह्यवान्सर्वप्रमातृसाधारणस्यार्थस्य सर्वाक्षगोचरतया ग्र
हणं तज्जाग्रज्जागरावस्थेत्यर्थः तस्यार्थस्य बाह्यत्वादेव स्फुटमासीनं स्पष्टावभासतया तिष्ठत्यत एव बाह्याद्वयो
स्तनः पुनरनवस्थिस्फुटं स्थिराभविषयमित्यर्थः तदुक्तं सार्वाक्षगोचरत्वेन या तु बाह्यतया स्थिरा सृष्टिः सा
धारणी सर्वप्रमातृणां स जागर इति स्वप्नस्य जाग्रद्विपर्ययो हेतुरात्मसंकल्पनिर्माणमिति तत्र हि मनसैवा

श्री॰
तं॰लो॰
॰५८

विषयत्वादर्थस्य सर्वात्मगोचरत्वे सर्वप्रमातृसाधारण्यं पुनः प्रमातृत्वं स्थितं नचेति तदुक्तं मनोमात्रपथेप्यस्तविषयत्वे
न विभ्रमात् सद्भावभासाभावानां सृष्टिं स्वतन्त्रपदं मतमिति यस्तु नव वस्तु भावभासनं स्वतन्त्रं तदपि सर्वात्मगोचरता।
यभावाज्जाग्रद्विपरीतमेव किंचिन्न कश्चिद्विरोधः लयाकलस्य बोधो मोहो इति लयकालोत्र भोक्तैव स्यात् अत एव जा।
ग्रत्यपि सकलः प्रमातेत्यनेन सूचितं तदुक्तं तत्स्वरूपे ग्राह्यसंसकलो ग्राहको मतः ग्रहणकारणं सर्वमशक्ति
सकलं संमतेति तत्रचाप्रलयाकलस्य सकलवत् कस्मान्न भोगः स्थिरत्वे यायादित्याशंक्याह नन्वित्यादि अस्या।
दिप्राणवकान्त मलद्वययोगाज्जातोपि भोगो मायीयमलाभावान्न शरीरमियात् शरीरादेराश्रयस्यासंपत्तेः तदु
क्तं प्रलयाकलसंज्ञो यस्तस्य कर्ममलस्थितेः सम्भोगो जायते मायाभावान्नैर्यं न गच्छतीति सौषुप्तादीनपादि॰
शाह्मानीलादि तदुक्तं सौषुप्तं प्रलयोपममिति ज्ञेयस्तूच्यते तिच तस्य ज्ञानाकलस्य पदमिति शेषः अत्र हेतुरा।
भिलाषैकरूपाणवमात्रेणाद्भावियोगत्वादिति तत्र विज्ञानाकलानामपि किमानवमलयोगोस्ति तन्निमित्त।
कं भोगयोगत्वं चेत्याशंक्याह भेदवेतः स्वतोभिन्नाश्चिकीर्षितेजगजडाः तदैवं तत्रस्थितामेत्र तनाथाधीस्वाह
यः यावद्भैरवबोधान्तः प्रवेशानसहिष्णवः भावाविकालदात्मीयसाराः स्वयमभेदिनः तदर्थातीतपदे संस्थिति
तिपंचदशात्मके तेहि विज्ञानाकलाबोधायैकरूपत्वादभिन्ना अपि स्वतः परमेश्वरेच्छयाभेदवेतः चिकीर्षि
तेतस्य वभेदभाक्का जडाश्च भेदभाक्का आजडाइत्युक्तं जडाजडाइति यदाहुः बोधादिलक्षणैक्येपि येषामन्योन्य
भिन्नता तथेश्वरेच्छाभेदेन तेच विज्ञानकेवलाइति तत्रस्थिताइति तत्र जाग्रदादौ स्थिताः सकलप्रलयाकल

विज्ञानाकला एव ये यथायोगं मंत्रादिरूपतां प्राप्ताः संतस्सर्वप्रमातारः तदुपादानकलाम्मेत्रादीनां तदुक्तं
विशिष्टस्वदेहादिसाधनाविष्टे सति तत्साम्यमस्येत्यभोगो जागरेस्यतिमागतः मोऽप्रयोमलमायो।
ऽप्यकञ्चविज्ञानकेवलाः भेदवेत्तः स्वतोभिन्नाश्चिकीर्षितेजडाजडाः तत्राविध्यवतश्चेस्वातंत्र्यमीदृशं
मेत्रअत्यतिमेत्रेश महेशास्थितिभात्कमादिति सर्वेहिपरसंविद्विश्रांतस्त्वात्एवेतिभावः अत एव तयो।
तीतपदेप्रमातृप्रमेयात्मानः सर्वएवभावः परसंविदैकात्म्यसहिष्णवाच्छिवालदात्मीयसाराः अप एव स्व
स्वयमभेदिनः संस्तः शिवशक्तिमात्रात्मनारूपेणपरिस्फुरंतीत्यर्थः यथोक्तंभेदविगलनेक्रमाव योन
कोयावस्थाः पंचदशप्रक्रमेणैवं जाग्रदाद्यवस्थाश्चतुर्मितिपंचदशात्मक इति एवं मतभेदेपिजाग्र
दाद्यवस्थानांतात्पर्येणैकमेवरूपं विश्रमइति यस्यय यत्स्फुटं रूपेनजाग्रदिति मन्यतां यदेवास्थिरमा
भाति सस्वप्नसप्रमईदृशः अस्फुटंतयदाभाति स संतत्त्वसौपियत् चयस्यास्फुटसंयित्त यदृशाउपजा
यते प्राक्तूबकल्पंतर्येततत्सर्वभेदेषुदृश्यतां यत्नद्देदेतभयोल्लासदाविलाशेषभेदके तुर्यातीतंतमात
प्राहुरिस्वसर्वव्रयोजयेत् सष्टर्वमितिपूर्वोक्तभूताभित्यर्थः अस्फुटमितिसप्तमे विस्मरणात्मना।
वस्थानादस्फुटरूपमित्यर्थः। नतु यद्येवं तर्हि अत्र न किंचिदपि भावादिस्फाराशंक्याह नसुप्तेपियदिति
ततः स्वप्नमात्रेपिजागरणयामपि तद्भवतीत्यर्थः अत एव स्वप्नमहमस्वाप्समित्यादिका स्मृतिः स्यात्
अत एव समनेनतरं संवादितेजागरे स्मरतिमागत इति त्रयस्य जाग्रदादेः सर्वभेदेष्वपि जाग्रज्जाग्रदा।

श्री ने.लो. ५५

55

यदा तत्प्रकाशेऽपि त्वर्थः स्वकलत्रकल्पमिति सर्वात्मत्वमात् यतएवाकौत्रिपुरबलतर्थं तैलवेदासेरपमिति तुर्यातीतेऽपुन
स्त्रयंत्रत्रयामायभावाद्भेदगंधोपि नास्ति इत्युभयमपि तातु याथिनात्परेणोजाग्रदादीनां रूपमुक्तं एवं पंचदशाक्र
मेण जाग्रदाद्यवस्थापंचकमभिधाय जायोदध्यादावप्यतिदिशति इत्यमित्यादिना तदेवाह लयाकलेऽपि स्वेऽ
पंजाग्रत्तत्सुषुप्तिसुप्तिनि स्वप्नादीनि क्रमेण सर्वं सर्वत्रात्मस्वरूपेऽथः तत्सर्वं हन्तीति तनः स्वरूपात्मसर्वसुप्तिलयाकलादी
त्यर्थः सर्वत्रेति शिवांतं तदाह एकत्रापि प्रभोः पूर्णो चितुर्यातीतमुच्यते आनंदस्तुर्यमित्येव वीतघ्नक्तिः स्वप्नतता
तदैतद्दर्शितः माणवकस्य वादिवदुपचरितमित्याह नचैवमुपचारः स्यात्सर्वं तत्रैव वस्तुतः तदेव तत्काऽपि भावानं
नोपचारोपि तत्काचित् यतस्तत्र विवेकरूपे पूर्णे प्रभावेव सर्वभावजातं वस्तुतोऽस्ति अन्यथा हि न किंचिद्यत्का
स्यात् यदुक्तं स्वामिनः शास्त्रसंख्याप्यभाव जातस्य भासनं अस्येव न विना तस्मादिक्षामर्शः प्रवर्ततेइति तत्र
प्रसकलाद्यैतत्त्वमेव तस्माद्प्रकाशनादेव तथात्वेच मुख्याभावाद् उपचारोपि व्याहन्येतेति वास्तवमेव
शिवेपि जाग्रदाद्यवस्थापंचकं अत्रैव प्रमाणं सिद्धनामाह यतः क्षीरं पूर्वशास्त्रेचसकलं मतमस्मदेशिना यदेव
तच्छ्रोते तार्थे तच्चक्रमेणाह तत्र स्वरूपं शक्तिश्च सकलश्चेति तत्त्रयं इति जाग्रदवस्थायां भेदे पंचदशात्मके अ
कलौ स्वप्नसौषुप्ते तुर्यमेवादिवर्गभाक् तुर्यातीतं शक्तिशंभुत्रयोदशपाश्रिये पुनः स्वरूपं जाग्रदतश्चावत्
प्रलये केवले स्वं जाग्रत्स्वप्नस्वमेवेत तुर्यायत्रचपूर्ववत् विज्ञानाकलभेदेपि स्वं मंत्रामेच नायकाः तदीशाः शा
क्तिः शंभुर्थं रूपं पंचसु जाग्रदादयः सप्तभेदेऽपि मंत्राद्यास्वं मंत्रेशास्तमहेश्वराः शक्तिः शंभुश्च पंचोर्थास्ववस्था जाग्र

दादयः स्वरूपं मंत्रमाहेश्वरी शक्तिर्मंत्रमहेश्वराः शक्तिः शंभुरिमाः पंचमंत्रेशे पंचभेदके संक्रियाज्ञानमिच्छा च शो
भवत्र च पंचमी महेशभेदस्त्रिविधेजाग्रदादिनिरूपिते स्वरूपं च चतुर्थमाक्रांते सकलशक्त्यसंनिधानात्तदीयेव शक्तिः
सकलौ प्रलयाकलविज्ञानाकलौ स्वरूपमिति सकलतत्त्वक्तिसहितेकलान्तं अन्यत्सर्ववदिति तदकलो स्वतन्त्र
श्रमेतुर्यमंत्रादिवर्णभाक् तुर्यातीते शक्तिशंभुरुत्पत्तव्ये मंतव्ये प्रलयाकलश्चतुर्थो देवेनैकादशात्मके भेदश्चतुर्थ
स्वमिति प्रलयाकलायात्मके स्वरूपं यस्मात् स्वप्नपदे समभवत् देशनि विज्ञानाकलतत्त्वज्ञो नेनाकलशक्तिः स्व
प्ने विज्ञानाकलस्तत्स्वप्ने इति पूर्ववदिति तेन तुर्ये मंत्रादयस्तुर्यातीते शक्तिशिवाविति विज्ञानाकलभेदस्त्रि
नवात्मके भेदे स्वयमर्थः स्वमिति विज्ञानाकलादि रूपं यस्मात् स्वप्ने सौषुप्तदशामध्य शेते जाग्रदादयस्त्वनेन क्रमः स्व
चितः तेन सशक्तिर्विज्ञानाकलो जाग्रद्यावत्त्वक्तिशिवौ तुर्यातीतमितिस्वमंत्रादि रूपं जाग्रद्यस्मात् स्वप्नदशा।
मधिशयानमासीत् तेन स्वप्ने मंत्रेश्वराः स्वप्नमंत्राश्च समहेश्वरा स्तुर्ये शक्तिस्तुर्यातीते त्वाशंभुरिति स्वरूपमि।
ति मंत्रेश्वरादि रूपं जाग्रद्यावत्संभुः पंचमीतुर्यातीतावस्थानं अस्मद्दर्शने च वस्तुतः शिवशक्तिसंसेट्प्रमेवादि
त्युक्तं क्रियाज्ञानमिच्छा चेति न केवलमियदंतमेव जाग्रदादि निरूपणीयं तथा संभवेद्यावद्विगलितभेदसंज्ञा
वेशिवेपीत्याह आपाराद्धायिपत्याज्ञातज्ञायाप्रेरकात्ततः इच्छाति हेतेः स्वस्यमाक्षिवपकोऽपि पंचधा। पतञ्जस
मनंतरमेवोक्तं विभज्य ग्रंथकृता अस्माभिश्च व्याख्यातमिति नेह पुनरायस्तं तदुक्तं तत्र स्वरूपे शिवशक्तिमन्त्रसक
कलमन्त्रेशितितत्त्वयं इति जाग्रदवस्थेयं भेदे पंचदशात्मके अकलौ द्वौ परिज्ञेयौ सम्यक्कलनमवज्ञमयोः मंत्रादितस्

श्री॰
तं॰लो॰
१५५

45

तीशानवर्गास्तु ये इति स्मृतः शक्तिशंभुपरिस्तिथो ऽनुयान्तीति तन्न्ययातीतविज्ञानके त्रयोदशात्मके भेदे स्वरूपसक॰
लाव्यौ मंत्रमंत्रेश्वरेशानाः शक्तिशंभुश्च कीर्तितो मलयाकलभेदेऽपि सविज्ञानकलाव्यौ मंत्रमंत्रेश्वरेशा॰
नशक्तीशावपि पूर्ववत् न त्वथा कीर्तितभेदे स्वे मंत्रमंत्रनायकाः तदीशाः शक्तिशंभुश्च पंचावस्थाः प्रकीर्ति
ताः पूर्ववत्सभेदेऽपि स्वं मंत्रेशशाशक्तयः शिवश्चेति परिस्थिताः पंचैव चत्वार्यणि स्वं शक्तिः स्वानि तेशाना
शक्तिशंभुश्च पंचके त्रिके स्वशक्तिशाक्तीच्छाशिवभेदं विलसयेत् स्वव्यापाराधिपत्वेन तद्धीनप्रेरकत्वतः इ
च्छानिहन्ते स्वच्छन्दादभिन्नं वेत्ति पंच चेति प्रमातृभेदश्च वस्तुधर्मादिषु विषयेषु प्रमेयेषु तेनः प्रतिपदम् अतः इति
तेन दृष्टव्यः प्रपाल्यः एतदेव प्रथमार्थेनोपसंहरति इत्येष दर्शितो ऽस्माभिस्तत्त्वाध्वा विस्तरादथ विस्तरादिति
पूर्वाह्निकोक्तसंक्षेपापेक्षया त्रिंशात्तेनडक्तं इहतु प्रतितत्त्वं पांचदश्यादिक्रमेणान्यथेति भावः अथैतत्तं मंग
लार्थमिति शिवे कौमारिलनैयायिकमतविमतिसततविजयधरस्थापः अथ व्यापयदति विषदं शशाशाक्ति
के विषहनि रीतिमिमाम् इति तंत्रालोकविवेके तत्त्वभेदप्रकाशनं नाम दशमम् आह्निकम् ॥ ॐ श्रीसच्चि
दानंदघनाय नमः ॥ ॐ स्वात्ममहाभीमरवामर्शनवशशकलिताध्वसंतानः भवदुःखभंजनजयो ऽस्मा
हो जयति जगदुत्साहः इदानीं प्रपरार्थेन कलाध्वानमुपक्रमते कलाध्व वस्तुनिमिषं संभवानां तत्त्वतां
नत्वकल्लेवनाम किमुच्यते यस्मात्प्रथमपरिभाषायामपि शंकाह यथा पूर्वोक्तभुवनमध्ये नियतिकेवते
ऽन्यत्वरतोऽभिन्ने तत्त्वे नामेति भण्यते तथा तेष्वपि तत्त्वेषु स्ववर्गेषु गमात्मकं आह तं परवर्गात्मकोलोति

शिवशासने तत्त्वेष्विति मध्ये स्वर्गेश इति वक्ष्यमाणनीत्यैकतत्त्वादिरूपेण व्याप्तमिति अध्वादिभिश्च वर्गोक्तं अत्रैव पञ्चान्तरं प्रद-
र्शयति केचिदाद्यः पुनर्यासो गतिरंतः स्वस्थलिकान्तत्वानां स्वकलेन्द्रकाधरण्यंथाविकायथा स्वस्थलिकेति कार्यान्व-
याद्युपपत्त्यापरिकल्प्यमानस्वयमलसन्तात् एवं धरण्यंयथायाविकाशक्तिरनुगमस्त्विनथा पंचाकाष्ठाशक्ताद्वि-
भ्रुवत्वानिवर्तकत्वेन कलयित्री निवृत्त्याख्यायीत्युक्तं स्यात् एवमर्थादिमूलांतं तत्त्वचतुर्विंशतेरपि भेदव्यवहारएव
प्रतिष्ठानेन कलयित्री प्रतिष्ठाख्या शक्तिः एवमन्यासामपि संकुचितात्मरूपतस्य वेदनं न मायीयपदस्यापशासने
न तदनीतत्वेन च कलान्तर्याख्यत्वं तेयं न चात्र वस्तुतः पदद्वयेपि न कश्चिद्विशेषोस्तीत्याह अथपदद्वये वस्तुनभिन्ने
भासतेयतः अनुगामिनसामान्यमिष्टं नैयायिकादिवत् यतः पूर्वस्मिन्नपि पदे शक्तिरूपतामपहाय नैयायिका-
दिवत् यतः पूर्वस्मिन्नपि पदे शक्तिरूपतामपहाय नैयायिकादिवदत्रानुगममात्रलक्षणमेव सामान्यं नाभिप्रेतं
तदुभयत्रापि शक्तिरूपत्वादनुगमस्याविशेषान्न कश्चिदतिशय इति अत्र चान्येषामपि मतान्तरमस्तीत्याह अन्येव्वदंति
दीक्षादौ सर्वसंग्रहणार्थतः शिवेन कलिता कर्ताः कलेति समयाश्रयः नत्रसमयो नाम संज्ञामात्रनिबंधनः संके-
तः स चापरमार्थिकत्वादसत्यः अत एव समयान्तरमप्युत्प्रेक्षते इत्येवं नियमो न स्यादित्याशंक्याह कृतश्च देवदेवेन-
समयोपरमार्थतो नुगच्छतीति नास्त्यैव न चान्यसमयोदयः अपरमार्थत्वान्नत्वगमने सत्यत्वाभावे समयान्तरानु-
दये चेद्देवदेवकृतत्वं हेतुः अन्यथा हि तत्त्रयमप्यत्र संभाव्यं भवेदिति भावः ननु तासां च किमनुगंतव्यं किंवा सर्वत्र
संग्रहणीयमित्याशंक्याह निवृत्तिः पृथिवी तत्त्वे प्रतिष्ठा व्यक्तगोचरे विद्या नियोते शान्ता च शक्त्यंतेऽणिमिदं च तत्त्वः अ-

श्री
तं·लो·
·४९

46

इमिति चतुरिति इदमेव निष्कलादि कलासमवायात्मकमेकं चतुष्टयमित्यर्थः तदुक्तं पार्थिवं प्राकृतं चैव मायीयं शाक्तमेव
च इति संक्षेपतः प्रोक्तमेतदण्डचतुष्टयमिति शाक्तं तदिति अनेन व्यापिनी यदा दीक्षाकलां न तस्या अवकाशोऽस्तीति प्रका
शितं तदाह शान्तातीताशिवे तत्त्वे कलातीतः परः शिवे शिवतत्त्वेऽप्यथो शाक्तिमशिवतत्त्वे सर्वो विभागात्मनि ष
ड्विंशे यस्य समन्तत्वमेव सकलसंकल्पनाकलंकवलीकाराभिधानतायोपदेशप्रयोजनायेत्यथाषड्विंशादित्ते
न कल्पितमपि रूपं तत्त्वं लक्ष्यते अत एवोक्तं कलातीतः परः शिव इति कलातीतत्वमस्य कलोज्झितत्वान्निष्क
लत्वमर्थः अत एवास्य उक्तं पत्युरेवोपपादयति न तत्र वशीकरणमस्मयः कलनापि वा युज्यते सर्वतो दिक्तो स्वातं
त्र्योल्लासमथामति वशीकरणं प्रकाराद्धयात्मापत्त्यायः समयोऽन्यः कलनान्यथा तथाविकल्पनमत्र सर्वतः स्वातं
त्र्योल्लासमथामत्वं हेतुः न तु यद्येवं तस्य वैक्रियाणां कर्ता शिवो वितेयस्य उपदेशादौ कथमसौ कलनीयं तन्मायायादि
त्याशंक्याह स्वातंत्र्यात्तु निजं रूपं बोध्यधर्मादविच्युतं उपदेशादावेशाय परमार्थं न सिद्धये बोध्यतामानयन्देवः स्फुट
मेव विभाव्यते यतो नः शिवतत्त्वेऽपि कलासंगतिरुच्यते पुनरिति बोद्धृत्वेऽपि स्वस्वातंत्र्याद्बोध्यत्वेन विभावनात् क
लासंगतिरिति तथा तथाविकल्पत्वसंबंधनमित्यर्थः तदुक्तं स्वातंत्र्यात्मगुणकम्मान्नं स्वातंत्र्यादद्वयात्मनः प्रभुरीशा
दिसंकल्पैर्निर्माय व्यवहारयेदिति एतच्च बहुप्रकारं प्रागुपपादितमिति न पुनरिहायस्तं इयता च कलास्वरूपमु
क्तं तत्र भवत्तु नामेतत्त्वात्रास्माकं विप्रतिपत्तिः किन्तु शाक्तं तमेव यावत्कस्मादिह नेतुक्तं न तु व्यापिन्यादावित्याशं
क्याह अण्डं चनाम भुवनविभागस्थितिकारणं प्राहुरावरणं तच्च शाक्तं तं यावदस्ति हि तदिदमावरणं न तत्र अव।

नानाविभागो नास्तीत्यपूर्वमिदमभिधानमित्याह यद्यपि शाक्तशिवाख्येपि तत्त्वे भुवनपद्धतिः उक्ता तथाप्यप्रतिवेद्या।
स्मिन्नाहेति संभवः शिवाख्येपि तत्त्वे इति तत्त्वस्याप्यापित्वादावित्यर्थः अप्रतिवेद्य इति विद्योत्तीर्णतया शून्यरूपत्वात् आ
ह्यभावे चायमेव विशेषणद्वारेण हेतुः नत्र प्रतीत्यातो नामस्त्र्यर्थधर्मः स्मृतत्वे च पृथिव्यामेव संभवेत् तत एतामय
द्वायायान्यथा वित्वस्य संभवो नन्याय्य इत्याह नन्वेवं यदणीमुकाशकौ प्रकृतिमायवयोः अपि चाप्रतिवेद्येपि कथमेस्य
संभवः अत्रास्मद्गुरवः याऊर्ध्वपृथिव्यादिपंचके अव्ययस्तामिदमाभाति ततोन्यत्रास्ति किंचन मयनेस्थूलसूक्ष्मतान्
मानत्वेकारणत्वतः कर्तृतोल्लासतः कर्तृभावेस्फुटतयोदितं विंशत्तत्त्वविभेदात्मा तद्भेदो निशाश्रमता कार्यत्वेक
रणत्वादिविभागकलनेसति विकासोल्लकस्त्वत्तत्त्वे शिवांतेपंचके जगुः यतः अव्ययत्वसिद्धात् पृथिव्यादिपंचकाद
न्यत्किंचिन्नास्ति उक्तिमवलंबनेनैवनिखिलविस्मयोदय इत्यर्थः यतोस्यमेयत्वेसत्युक्तहेतुपंचकवलात्त्रिंशात्तत्त्व
त्वानां विभेदेनोदयः तथा च स्थूलसूक्ष्मरूपं पृथिव्यादीनां पंचकद्वयमेतद्रूपमेवेति तावन्नास्ति विप्रतिपत्तिः ज्ञा
नांशस्पर्शात्प्रमाणरूपं बुद्धींद्रियपंचकमप्येतत्कल्पमेव नहि मेयमपहाय मानत्वं नामेति किंचिद्भवेदिति भावः
कर्तृभागस्पर्शात्करणरूपं कर्मेंद्रियपंचकमप्येतदालंबनमेव कार्यमंतरेण कारणत्वायोगात् कर्तृत्वे च कार्यविष
यमेव भवेदिति मनः प्रभृति तत्त्वपंचकमप्येवं अन्यथा हि कर्तृत्वमेव नोल्लसेत् यद्यप्यंतःकरणत्रयपदनिदि
ष्टमेव तथापि कर्तारं तरंगत्वाद्बहिष्करणद्वारेण च बाह्यसंस्पर्शादेवमुक्तं प्रकृतेश्च बुद्ध्यादिकरूपकरणकार
णत्वात् पर्यायेण कर्तृतोल्लासकत्वं इत्येवमभिधाने एवं नियत्यादिकंचुकपंचकमप्युक्तेनैव किंचिदिदमेव सर्वो

श्री·
तं·लो·
·५०

त्मैनैव ज्ञानामीशुक्तायुक्ताकारत्वसैवेयोपाहुलत्वमनूद्य बलेनैव तनमेवेति नन्वेवं मायातत्त्वात्तत्त्वादिरूपांशं कथमाह तदभेद॰
इत्यादि तत्त्वभेदेनात्र पृथिव्यादीनां परामर्शः यत्तस्य भेदेव कार्यत्वादिविभागात्मलत्वं निमित्तं कारणे हि कार्यस्य स॰
त्मद्रूपेणावस्थानं संभवेदिति भावः विकस्वोत्कर्षति यथायथामस्तायाः संकोचेनाहंतायाः समुल्लासात् इदंताया
संकोचेनाप्यपि मेयनिष्ठत्वेतिर्विवादमेवेति युक्तमुक्तमस्मद्गुरुभिः पृथिव्यादिपंचकादन्यत्किंचिन्नास्तीति नचै॰
तत्स्वोपज्ञमेवोक्तमित्याह श्रीमत्कालोत्तरादौ च कथितं भूयसा तथा पंचैतानि तु तत्त्वानि यैर्व्याप्तमखिलं जगत् न
देवाह पंचेत्यादि एतानीति पृथिव्यादीनि यदुक्तं तत्र पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव चेति अत एव सर्वो॰
ज्ञातादेरपि सैव व्याप्तिः सर्वत्रोच्यत इत्याह पंचमेतत्तैनोतेन सद्योजातादिभण्यते ईशान्तं केन तत्रतत्र धरादि शिवान्तो
के तेनेति पृथिव्यादीनामेवोक्तेन गजव्यापकत्वेन हेतुत्वम् तत्र तत्रेति श्रीकालोत्तरादौ यदुक्तं तत्र सद्यस्तु पृथिवी
ज्ञेया वामश्चापः प्रकीर्तिताः अघोरस्तेज इत्युक्तं वायुस्तत्पुरुषः स्मृतः आकाशस्तु भवेदीशः स्वयं देवो महेश्वर
इति श्रीपूर्वेपि सद्यः क्षितिर्जलं वामोऽघोरस्तेजो नरोऽम्बरम् ईशः खमिति एवं शान्त्यन्तमेव यावदावरणसंभवती
त्युपपादितं तत्सर्वव्यापित्वादावरणं नास्तीत्याह शिवतत्त्वमतः शून्यातिशून्यं स्यादनाहतं अत इति शान्त्यन्तमे
व यावदावरणस्य संभवात् शून्यातिशून्यमिति शून्या व्यापिन्यादिपदाभावसंस्कारस्यापि अस्तत्वादिति शून्यत्व॰
द्वितीयं तत्त्वं इत्यर्थः अत एवावरणविगमादनाहतमित्युक्तं तत्र मनागपि आवरणादिव्यवधानाभावात् इत्युक्तमिसृक्ते शान्त्यन्तं यावदे
द्रव्यमिति नन्वेवं विद्यान्तेपि मेव षड्विंशं तत्त्वमित्युक्तं भवेत् तत्तत्स्वस्तन्त्र बोधैकरूपं विश्वमयं परं तत्त्वमिति वि॰

कावाबोधुः किः स्यादित्याशंक्याह यत्तुसर्वाविभागात्मस्वतंत्रबोधस्वरूपं सप्तत्रिंशतत्तस्याप्युत्तीर्णंपरशिवाभिधं
इह खलु विश्वोत्तीर्णत्वेऽपि विश्वमयमेकमेव रूपं स्वतंत्रबोधात्मकंपरं तत्त्वं यत्सर्वं षट्त्रिंशं तत्त्वमेवोद्घोष्यते त
त्र चाविद्यापदपतिताः शक्तिपात्रो विंशतिपर्यंते यद्येकस्मिन्नेवरूपे कथं विरुद्धधर्मसंसर्गः स्यात् इति यदभि
प्रायेणैवैतद्रूपमतः पृथक्कृत्वेदं सप्तत्रिंशमिति नहि वस्तुनः किंचिदेवतत्त्वे संभवति तथात्वे हि षट्त्रिंशत्तत्त्व
मुखानीलादिस्फातिविरोधः स्यात् नचैवमत्र कश्चिद्विरोधः सहभयवस्तुस्थितिर्नो भवेत् नवाधिकमपिवस्तु सं
भवति नहि पर्यंततत्त्वमधिकृत्य विश्वमेवनाम किंचिद्वस्तु सदस्ति यदुत्तीर्णत्वेन यन्मयत्वेन चात्राविरोधः परापते
त् तस्मात् षट्त्रिंशस्यैव तत्त्वस्य सर्वाविभागात्मकबोधात्मकमेकं रूपं सप्तत्रिंशत्वेन परिकल्पितं भेदेनांत्यमा
त्रत्वस्यैवमपदेशात् नन्वेवमस्तु को दोषः एतस्यापि रूपस्य भावनोपदेशो दोषः पुनर्यदा वेद्यभावः परिकल्प्यते
तदा कस्य प्रमातृत्वं स्यादित्याशंक्याह तस्याप्यनंतयाद्वेद्यभावेऽपरिकल्पिते यदास्ते स्वतन्त्रविश्रान्तं तदष्टात्रिं
शमुच्यते उक्तनयादिति स्वातंत्र्यात् तत्तिं रूपमिमाविद्रूपात् यदितिविश्वोत्तीर्णत्वाद्यपेक्षयात्मीयं रूपं वस्तुतो
हि विश्वोत्तीर्णत्वादिरूपत्वेऽपि स्वतंत्रबोधः परमार्थः स्यादित्येतन्नवच्छिन्नं बोधमात्रमेवास्य परं रूपं यदष्टात्रिंश
मिति परिकल्प्यते नन्वेवं तथापि वेद्यमपरिकल्पनेन स्वः प्रमाणाकलनीयस्तस्यापि भवत्यनवस्थास्यादित्याश
क्याह नचानवस्थास्येवंस्याद्रूपतो हि महात्मभिः एतदेव स्पर्शयति यद्वेद्यं किंचिदाभाति तत्तत्तयैव स्वप्रकाशाते त
त्वमिति निर्णीतं षट्त्रिंशोऽहं विभासते तत्तत्त्वयेऽस्ति तस्य समनोनस्य वेद्यस्यापि यदस्ति ये स्वैकैकरूपं प्रकाशते इयद

श्री·
तं· लो·
·४८

48

त्वमेव सर्वेषां साक्षात्कृतं भवेदित्यर्थः यदाहुः नाथ वेद्यक्षये केन दृश्येताप्येककोभवान् इति षट्त्रिंशामिति विश्वात्मीभा·
वरूपमित्यर्थः नन्वेवमस्य किं विश्वाविविक्तमेव रूपमुतान्यत्किंचित्तदतिरिक्तं तदाह तत्किं तत्किंचिद्वा किंचिदिय्या·
कोऽसावशेषः तत्राथाः पर्यालोऽहत्रापेतः न हि त्रुटाभाव एव पदस्य रूपं भवितुमर्हति अतश्चैतदनाकूतैर्यैव पत्तोनर
दर्शयति विदानंदस्वतंत्रैकरूपं ततमिति देशेन समं त्रिंशत्समाभाति तत्र कोऽलाचनापरा तत्र चिता बाधसंदर्भं·
प्रानंदेन च सर्वाविभागात्मत्वमुक्तं शक्तिदशादायामेव हि विषम विभागेन भवेदिति भावः एवमुपदेशे च षट्
त्रिंशादतिरिक्तं रूपमुपदिष्टं भवेदित्युक्तमिति देशेन समं त्रिंशत्समाभातीति तद्धि यदेव विश्वोत्तीर्णं तदेव विश्वम
यं भवितुमर्हति इत्युक्तप्रायं एवं चास्य चिदानंदेत्यादिना साक्षात्तात्त्विकं रूपमुक्तमित्याशयान्यत्किंचिदाकांक्षणी·
येनाप्युक्तं तत्र कोऽलाचनापरेति एवमुपदेशपत्वादेव वेद्यभावः पुनरवस्थितस्तस्य केन चिद्वेदकेन भाव्यं स एव
पुनः करणस्याशंक्याह तत्रापि ज्ञानमेव वेद्यं तेन भाति स चिन्मयः अष्टात्रिंशत्तमः सोऽपि भावनायोपदिश्यते यदि
नाम ततः समं त्रिंशत्पत्रवपुनर्भवेत् चिन्मयस्यानवच्छिन्नबोधमात्ररूपस्येत्यर्थः ननु यमेवमानवस्थायतः सा वेद्यभा
वे कल्पितेऽप्यमात्रंतरेणाभावं तत्राप्येवमित्येतदाशंक्याह सोऽपीत्यादि न तु कथमष्टात्रिंशत्तत्त्वं समं त्रिंशाभवेदि
त्याशंक्याह अविभागात्मकत्वं चिन्मयत्वादिधर्मतः ममैव वेद्यीकरणे केवलं त्वधिकं यतः विरुद्धधर्माध्या·
सस्यावच्छेदहेतुरिति विवादः सर्वाविभागात्मकत्वादेश्च विशेषात्मकत्वाच्च नास्तीति जगत्स्वरूपायमनयोर्भेदः
यावत्ताद्विवेद्यत्वमात्रमात्राधिकं येनैकैकस्य वेद्यत्वे परिकल्पनात्यस्य च वेदकत्वं एवमेवं विधं परं तत्त्वं यदा क

स्मितवेषम्या ते भेदेन दासमर्विंशाणुच्यते अन्यथा त्वष्टात्रिंशमिति तन्वाष्टात्रिंशस्यैव वेयभावे कल्पिते सप्तत्रिंशादा
म्यदप्यूर्वं किंचिद्रूपकं भवेत् नापत्यस्य तद्देवकस्य कल्प्यमानस्य तत्त्वस्य नये यः क्रियाव्यवहारवमात्रं परिकल्प्य
वेयवेदकभावस्य नवस्थायानकश्चिदवकाशः वस्तुतो हि सर्वशास्त्रेषु षट्त्रिंशत्त्वेन गीयमानमनवच्छिन्नं बो
धमात्रमेव परे तत्त्वमिति ज्ञं तस्यैव पुनः स्वस्वातंत्र्यादेवं भेदो ह्यासो येन मायाप्रमातृपेक्षया महागुरूणां यथागम
मेवमुपदेशः अन्यलेपिषष्टपेषणेन अत्राः किंस्यतेयथागममिति कोनामाय मागमः ननु तावत्कृतेषु सर्वशास्त्रेन रि
तेत्येव किंचित्सत्तात तत्र दीक्षादोष द्वात्रिंशत्तत्त्वभेदेन न्यासो यैस्तु आदाहत्व इत्याधेन हि तदेवमेवाभिहितं ग्रंथक्र
ता च तत्त्वप्रकाशनादौ तत्र तत्र तत्त्वतात्तवर्तनमेव कृतं एवं वितथकश्चिदागमोपि न संवादितः प्रक्रियाप्रति
पादकाश्चान्ये सर्वपवागमास्तथैवेति किं नाम तथा वितथमागमांतरमस्ति यदनतिक्रमेण पूर्वं तथैव सुपदेशः इ
ति अस्त्येवं वितथमागमांतरं तथा च श्रीकुलरत्नमालायां तत्त्वाध्वानं प्रवक्ष्यामि यथा ज्ञात्वा सिद्धिभाग्भवेत् वरशक्ति
द्वयं सर्वं तत्त्वर्थं पंचकेसृते चतुष्कं च ततो देवि बिंदुत्रयं जन्मपदं वचः व्याप्तिर्वर्ज्यं [illegible] संघे [illegible] आमिश्रं वत्तल्लविका [illegible]
तत्र पृष्टमेदेवि [illegible] प्रिये शांतं चैव प्रशांतं च बिंदुनित्योदितस्तथा कुर्यात्सदेवि जानीया षड्द्वचकाणित
हर्षतः शक्तितत्त्वं तु षट्चक्रे शिवातत्त्वं तथैव च अष्टात्रिंशदमीतत्त्वास्तथा ध्यायं वरानने लौकिकोयानत्राना
ति कथं दीक्षा [illegible] कार्ये दितायुक्तं ननु च परमेश्वरेण प्रतिक्रियापि तत्त्वाध्वप्रवचने पंचत्रिंश षट्त्रिंशयोरेव तत्त्वयो
सातात्स्वभिधानेकृतं तत्प्रसिद्धानामपि तत्त्वांतराणां कावार्ता [illegible] सप्तत्रिंशाष्टात्रिंशयोः प्रस्तुतमित्याहाथ्यालन

49

विशीर्णं किं तावदशातीति कथमुक्तमिति चेत्जानीमः नत्वस्थितमेवाग्रसर्वतत्त्वस्वरूपं किं तत्षट्त्रिंशतत्त्वविषयायामवि
गीतायामपि प्रसिद्धौ सप्तत्रिंशाष्टात्रिंशयोरस्फुटाभिधानेन सङ्क्रमारूढदयानामागमिकानां संमोहो माभूदिति क
रुणापरस्य परमेश्वरस्य स्फुटार्थं तया यथोक्तनीत्या मायाश्रमात्रपेत्वया कल्पनामात्रमात्रमेवमभिधानं तत्स्वरूप
मेव नादोऽस्य स्फुटकैः स्वावमर्शास्तूत्तैस्स कथमेवाख्यास्यते इत्यास्तु वेत्विष्टप्रायत्वादि लक्षते अतस्तत्स्थितमेव
सर्वतत्त्वानामभिधानं तथाच त्वरशब्देनात्र चरेर्गत्यर्थत्वात् गतिक्रियोच्यते तस्याश्चाकर्तृकैव क्रिया न संभवती
तिसाधकतमतया परिकल्प्यमाना पादेंद्रियात्मिका येयं शक्तिस्तस्या द्वयं समस्तशरीरव्यापकमप्यधिष्ठात्रपि
ष्ठायथेतरभेदोपचारान्ताद्यामधिष्ठानं पादरूपमेतेन तत्क्रमशब्दवचनस्य प्रकोतत्वाडरातमेलसते इति स्वंप्रथमे
स्थौल्यस्य परां काष्ठां प्राप्तं धरान्तं वैस्फुटमिति मर्थः ततऊर्ध्वमपवायाकाशान्तं च तत्क्रमात्सूक्ष्मात्सूक्ष्मं चैवमञ्चकं च तत्ष्कं
गंधतन्मात्रादिपञ्चकं तत्त्वविंशकं स्फुटमिति एवं पञ्चविंशतितत्त्वानीति सिद्धं च तत्क्षशब्दस्य तदूर्ध्वपदानन्तरं निर्दिष्ट
त्वात्तेषु भयत्रापि सम्बन्धः स्फुट इति तन्मात्रप्रतिपादनाभिप्रायेण त्रिनिर्देशः एषां च करणानां मात्रेणैव निर्देशो दर्शनान्त
रेष्वपि प्रसिद्धत्वं निमित्तं यत एवस्फुटमिति उक्तं न स्फुट्यते इति उक्तमिति वा तदनन्तरमपि त्वरं धेत्तानां क्रियालक्ष
णमार्गद्वयं तत्क्रमं तत्स्वरूपगोपनाबलात् तिरस्कारेण तस्य प्रतिप्रसवभरणाकिंचिन्नपुनराविर्भावनेनेन तदूपो
दूलकं कलाविद्यात्मकं तत्त्वद्वयमेतदितिस्फुटं स्यात् केवुकानां क्रमस्य वायस्य वादनयोः प्राधान्यात्संलग्नानेत
येण वदनवाभिर्विशिष्टायाभिः सामान्याकारविषयमात्राव्यच्छिन्नः किंचिन्मे भूयादित्येवमात्मकप्रासंगोस

गतत्वमित्यर्थः वैकुंठेन कंठादेशस्थेन विस्तनासहृसंछेदो मेलनमस्याः कालीत्यनेन नियमितत्वमुक्तं अस्यापिसंगल
दीलायां वससमाणक्रमेणाहृदयविप्रकर्षीत्कंटयव देशइत्याशयः यद्वास्थितिकारिणो वैकुंठस्य नियतिसंब
न्धाणमेवमुख्यया हृत्याकार्यमित्यस्यास्तथात्वमुक्तं व्याप्तिः व्यापकत्वात्कालतत्त्वेन हि तत्किंचित्तगाडदववर्ति
पदार्थजातं संभवति यत्र कालेन कलितत्वमिति लंबिकेतिततस्यास्तमाया पादक्रमादर्थः क्रमेणावलीयानिति
स्थित्वा विंदुर्वेदनेइति वेधनेननेतिवा वियानदाख्यं विंशतत्वमित्यर्थः तथास एवं सरोवहिरुक्तमेव रूपा।
डरूपा निरोदितेतान एव विदिक्रियाकर्तृत्वेन प्रवृत्तत्वाद्विरुक्तसद्रूपईश्वरस्तदाख्यं तत्त्वमितियावत् अस्यैव
चावांतरमात्रप्रमेयसंग्रहपरत्वेनार्धेंदुरितिविशेषणं अत एव नादोनस्यापिनादोनः कारणकार्यंनाद
मितिसदाशिवेतत्त्वमित्यर्थः ऊर्ध्वइत्यस्याप्याहृत्यासदाशिवस्यास्त्यूर्ध्वे कुंडलिनीतहूर्ध्वशक्तिकुंडलीतिवच
नाच्छक्तिः यथायथामावरणाक्रमामास्थपांतंव्यापिन्याः अर्थातं समनायांतुर्यं एतस्य कुंडलिन्यादित्रयंत्व
त्याऊर्ध्वमलंबोर्ध्ववर्तीत्यर्थः तस्यं रूपमहसं नादान्यवैलोम्येन तावत्संख्याकत्वात् अनेनैवैतदूपपंच
विंशशक्तित्वमुक्तं नत्वयथैवं ततः षद्वक्राणितहृर्धतइतितक्षेन किंनादःपरास्मृ एते किंप्रतत्वमवस्थितम
पिकुंडल्यादित्रयं एवं परामर्शोपि षट्चक्राणीतिकिमर्च्यते इत्याशंक्योक्तं शक्तितत्वमत षट्चक्रमितिषट्च
क्राणिशक्तितत्वादन्यत्रकिंचिदित्यर्थः परमेश्वरस्यादिस्वांतंत्रारव्यासमवायिनी शक्तिरेवसमनादिनेका
दिनावांतरवैद्यौरूपेण त्रेद्रूपेण प्रसृत्वंतीसतीषट्चक्रंशक्तितत्वमित्युक्तं चक्रशब्दोदिह्रूतीच्छेदनेइत्यस्यया

श्री॰
तं॰लो॰
॰५॰

50

तोद्रूपं विवलितं तेनेत्यथोक्तरीत्या षोडशाभेदितमित्यर्थः ननु पंचत्रिंशत्तत्त्वी शिवान्तापस्यैव शक्तिरुक्तेयमित्याशंक्याभि
वततत्त्वतावत्षट्त्रिंशमेवेति नास्ति विप्रतिपत्तिः सर्वत्रैवागमेदत्तथैवाविगीतात्प्रसिद्धेरिति कथमष्टात्रिंशदा
गीततत्त्वाद्युपसंहृतमित्याशंक्योक्तं तथैवेति षट्त्रिंशमेव षोडशाविकस्वमित्यर्थः कसविकासे इत्यस्य हिया।
तोयंप्रयोगः नन्वेवमपि शिवतत्त्वस्य षोडशाविकसितत्वादेकचत्वारिंशत्तत्त्वानि स्युः षट्त्रिंशदेवेति पुनरपि।
तदवस्थ एव स दोषः कथमष्टात्रिंशत्तत्त्वानीति नैतत् उक्तनीत्या हि षट्त्रिंशस्यैव शिवस्य स्वप्रकाशत्वोपदेश
भावनादौ कल्पितायामपि प्रमेयतायां तथाहि यादृशो यत्स्वात्मदृशा बलिरयमस्य इतिवत्स्वात्मदृशैव प्रमात्राभा।
समिति सप्तत्रिंशं रूपं कल्पितं तस्याप्येवंरूपतायामष्टात्रिंशं तस्याप्येवंरूपतायामनवस्थापरिहारायपुनः सप्त
त्रिंशमेव रूपं प्रमातृत्वेन कल्पितमिति त्रयस्याप्यस्य प्रत्येकं मातृत्वमेयत्वद्रूपे शिवतत्त्वस्य षट्कत्वे येनाष्टात्रिं।
शत्तत्त्वानीति उपसंहृतं नन्वेवमष्टात्रिंशत्तत्त्वानीति न युज्यते सप्तत्रिंशस्यापि मेयत्वे कल्पिते षट्त्रिंशप्रत्यय।
योक्तरीत्या प्रमातान्तरं किमनवस्थादायि नाष्टात्रिंशेनाप्युपकल्पिते नेतिचेत् तत्क्रमेवास्त्वशिवतत्त्वं नतूक्तप
दात्र परिहारः यावता ह्येकस्यैव षट्त्रिंशस्य तत्त्वस्य मायाप्रमातृपदस्य विश्वोत्तीर्णत्वेपि विश्वमयत्वे प्रमात्
त्वेपि प्रमेयत्वे च कथं नाम संगच्छतामिति तदपास्यं वर्तते तत्र द्वयमपि सप्तत्रिंशाष्टात्रिंशयोरेवोपकल्पनेनो
पशाम्यति द्वयोरपि भिन्नविषयत्वेनैव सूत्रितार्थत्वस्योक्तत्वात् अपि तत्र च अनवस्था परिह्रियमाणा श्रोतृणाम्
पंडितावबोधायेत्याह संभाव्यमानेत्यष्टात्रिंशस्य परिकल्पने व लवदबलेन मित्याल्लावस्तत्तत्त्वषट्

त्रिंशमेवसर्वंसहमितुक्रमशाये अतएवश्रीशास्त्रमिताकारादिभिः प्रथमस्तत्रयाभावेशद्वेषःकिंनिर्बंधनइत्यादिह
दि समाधायषट्त्रिंशमेवसर्वंसहमितुक्रमशाये अतएवश्रीशस्त्रमिताकारादिभिः प्रथमस्तत्रयाभावेशद्वेषःकिंनि
र्बंधनइत्यादि हृदि समाधायषट्त्रिंशस्यैवशिवस्यन्यायसिद्धंस्वप्रकाशत्वमभ्युपगम्यनैतत्तु किंचिदुक्तम् किं
त्वियदेवोक्तंस्वातंत्र्यमुक्तमात्मानंस्वातंत्र्यादहृयात्मनः प्रभुरीशादिसंकल्पैर्निर्मायव्यवहारयेदिति ग्रंथकृ
ताप्युक्तस्तदेवभिन्नतयावलंब्यनदागमार्थव्याचिकीर्षायत्नयैवमभिहितमितिसर्वेस्वस्थं एवमेतत्तत्त्वसंग्रा
दभिधायप्रकृतमेवोपदेशेन केवलमभिरेवमखिलंजगद्व्याप्नेयावस्तु तत्त्वं तेनापीत्याह धरायांगुणतत्त्वांते
मायांते क्रमशः स्थितः गंधोरसो रूपमंतः स्पर्शभावक्रमेणतु इतिस्थितेनयेशक्तितत्त्वांतेयत्तिसोस्यभा-
क् स्पर्शः कोपिसदा यः सैयोगिनः स्पृहयालवः तत्स्पर्शांतेनसंवित्तिः शुद्धाव्योमरूपिणी यस्मात्तु रूढःस
मध्येतिस्वप्रकाशात्मिकोपरः स्पर्शइतिसंचरत्पिपीलिकास्पर्शप्रायः यदुक्तं शक्तिभिन्नाततोदेविव्यक्त
षेव्यापिनीभवेत् भवेदनुभवस्तत्रस्पर्शोयद्वत्पिपीलिकेति सचसौस्यभाक् स्थूलस्तत्त्वांतरविलक्षणः अत
कोपीत्युक्तं अतश्च स एव परमुपेय इत्युक्तं यः सैयोगिनः स्पृहयालवइति नचायमकाण्डकूष्माण्डन्यायेनाव्य
वस्थित इत्युक्तमिति स्थितेन य इति तेनधरायांगंधः प्रकृत्यंतेरसोमायांतेरूपमित्यंतः सूक्ष्मेणरूपेणस्थिता
न्तानीतिन्यायमवलंब्योक्तः स्पर्शः अतएवचैतदंतेसर्वभावसंततयाव्योमरूपिणीशुद्धज्ञानरूपासंवित्तिरित्युक्तं अ
त्रचव्योमरूपत्वोक्त्याशक्त्यंतादौगुणगुणिनोरभेदोपचारात् वाय्वादिरूपत्वेनेयंपरामित्यर्थोक्तंवित्ति नन्वेवं

श्री·
तं·लो·
·५१

51

गुणभूतत्वाविशेषेपि योगिनां स्पर्श एव स्पृहणीयो न रूपादय इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशंक्याह श्रोतोविंदुरतोभ्नादेरूपस
स्मादेतोरसः इत्युक्तेक्षोभकत्वेन संदेस्यशांतत्वेनोत्तथा इहोक्तेर्बादिशाद्व्यपदेशपरतत्वनिभालनोद्यतानामप्यत्र·
नकूलितदेहाद्भावनायोगिनामचिरात्तत एवविंदुनादायभिव्यक्तिवत्तिसिद्धिर्भूतो रूपास्पिपरतत्वास्वादनविघ्न·
प्रायत्वात्क्षोभकत्वेन प्रवर्तते नेत्तथास्पर्शप्रतिष्ठीसंदर्शास्वादाद्युक्तम् तदुचास्य प्रवर्तते चिरेण वक्षोभकत्वेन देहि
नइतिद्वितीयमर्धं रूपमंथकारेपि तज्जदर्पणाकारदर्शनेरसवस्तविदेहेपिलोलाग्रादावमृतास्वादः नत्र
भवत्येवं स्पर्शस्यस्पृहणीयत्वे को दोषः पृथिव्यादितत्त्वपंचकस्य भेद एवमवस्थाने किं प्रमाणमित्याशंक्याह
मतं चैतन्महेशस्य श्रीपूर्वे यदभाषत धारिकाप्यायिनी बोद्ध्री पवित्री चावकाशदा एभिः शब्दैर्व्यवहरन्निह्णा
देन्निजं वपुः बोद्ध्रीनिति त्तक्षोभभास्वरत्वेन दर्शनप्रायात्वात् पवित्रीति प्रथमायत्स्पभूत्तभावादेः संविदात्मकस्व
रसंग्रहणायसारप्रायत्वादादिरूपत्वे शिथिलयतीत्यर्थः यदुक्तमनेनैव निविडजडिमबंधात्पुरत्वं प्रयाति·
शिथिलयति यतः साग्रेपि विस्फोटनेन प्रथरपदनिविष्टेनेन सार्वांग शक्तिप्रसरसरणिस्तत्कालताद्दशेनैवना·
भेति पूजापवनेऽत्यस्पर्शयं प्रयोगः तद्रूपिनीत्वेशः पादः एभिः शब्दैरिनियमादिरूपत्वेनामयद्भिरित्यर्थः एव
मुपसंहरन्यदवतारयति पंचतत्त्वविधिः प्रोक्तस्त्रितत्त्वमथुनोच्यते विज्ञानाकलपर्यंतमात्मविद्येश्वरांतकम्
शेषे शिवस्त्रितत्वेस्यादेकतत्वे शिवः परः तदुक्तं विज्ञानकलपर्यंतमात्मतत्वमुदाहृतं ईश्वरांतं च विद्याख्यं शे
षं शिवपदं विदुः इति इह चानेनैकत्रिपंचाद्यैस्तत्त्वकल्पनादेः प्रमेयस्यावकाशो दर्शित इति नत्र पृथिव्या·

देशत्वपंचकस्याखिलतत्त्वव्यापकत्वेनाभिधानात्तत्त्वाध्वत्वमेवेति नास्ति विप्रतिपत्तिः तत्त्वादेः पुनः कलादिवत्कि
मध्वांतरत्वमुत तत्त्वाध्वत्वमेवेत्याशंक्याह इत्थं भेदप्रभेदोत्तरभेदमात्रकृताविति तत्त्वाध्वैवायमित्थं च न षडध्वस्थि
तेः क्षतिः अयमिति समनंतरोक्तिकद्वयोर्थः यतस्तत्त्वांतर्भावीकारेण तत्त्वाध्वन एवैतद्भेदवैचित्र्यमिति अतश्च
षड्विधो यः प्रकीर्तित इत्यादि प्रतिज्ञाव्याख्यानकाले तत्त्वे इत्यनेनोक्तं इत्थं च न षडध्वस्थितेः क्षतिरिति एतदेवान्यत्राप्य
तिदिशति प्रकृतिश्च पुमान्कालो मायाविद्येशसौशिवौ शिवश्च नवतत्त्वेऽपि विधौ तत्त्वाध्वरूपता एवमष्टाद
शाद्येऽपि विधौ न्यायं वदेत्सुधीः उक्तं च नवतत्त्वं प्रचक्षते इत्युपक्रम्य प्रकृतिः पुरुषश्चैव नियतिः काल एव च
माया विद्या तथेशश्च सदाशिवशिवौ तथेति न्यायमिति तत्त्वाध्वरूपतायां साधकमेवेत्यर्थः तदुक्तं शब्दस्प
र्शौ च रूपं च रसो गंधश्च पंचमः मनो बुद्धिरहंकारो गुणाः प्रकृतिरेव च पुरुषो नियतिश्चैव कालो माया तथैव च
विद्या चैवेश्वरत्वे सादाख्यं शक्तिगोचरः अष्टादशैवं तत्त्वानीति ननु तत्त्वाध्वा यथा नाम न्यूनमेनैव प्रकारेण दी
क्षा सिद्ध्येदिति न्यूनतः षड्विधत्वमेव किमर्थमुक्तं तत्राध्वांतरवैचित्र्यमित्याशंक्याह यत्र यत्र हि भोगेच्छा त
न्मायान्यो पयोगतः अस्यांतर्भावनात्स्याद्दीक्षानंतविभेदभाक् अनेके हि दीक्षा इति तत्तदाशयात्तु सारक
स्य विदध्वनः प्राधान्यमिति तद्विशेषांच गुणभावो येनैवं दीक्षाया आनन्त्यं एवं तत्त्वाध्वव्यापिकस्यचिन्नस्य प्राधा
न्यं कस्यचिद्गुणभावो येनैवमनेकभेदत्वं तथापि चैषां तत्त्वाध्वरूपता प्ररूपणावस्तुत्वं वेदमात्रकृतत्वादेवं रूप
त्वस्य प्ररूपणावस्तुत्वं वेदमात्रकृतत्वादेवं रूपत्वस्य तदाह तेन षट्त्रिंशता यावदेकतत्त्वविधिर्भवेत् तत्त्वाध्वैक

श्री॰
तं॰लो॰
॰५२

52

पदेनैव षडेको व्याससमासतः तेनेयमेकेन न्यायेन प्रोक्त इति सर्वं शासने यदुक्तं तमेव षड्विंशतार्थेन तदर्थेन त्र्यर्थं च भिः
स्थितिरेकेन वा कार्या परापरविभूतये इति ननु केवेकाध्वविदे न किमर्थं षड्वर्तन्यजेदिति न्यायेन यद्येकतत्त्वात्म
ना संविदि सेनैव प्रकारेण दीक्षा सिद्ध्येत् किमन्यैर्विस्तरैः प्रकारैरित्याशंक्याह यकतत्त्वविधिश्चैष स प्रवृद्धिगुरुते प्र
ति शिष्यं च यतस्तमो गाशमदिनः शभुनायतः गतमो गाषामितिसमस्तमेवेत्यर्थः नन्वदीक्षया शिवत्वेनाभ्या
साद्यमितिसर्वत्रोक्तं तस्मादितरपवसिद्धमिति किमनया व्यस्तया समस्तया वेत्याशंक्याह भेदं विस्फार्य विस्
फार्य शक्त्या स्वच्छंदरूपया स्वात्मन्यभिन्नो भगवान्नित्यं विश्रमयन्स्थितः एतदेव हि परमेश्वरस्य परं स्वातंत्र्यं
यदेवमेव भासयति च दीक्षादिक्रमेण द्वयेकपरमार्थस्वात्मनि च विश्रामयति यदभिप्रायेणैव प्राग्भाव इति
तत्त्वं विश्वमिदं स्वसंविदि विलापयन् विसृजंश्च ततो भूयः शाश्वतैरवतांश्रजेदित्याद्युक्तम् इदानीं प्रक्रान्त
मेवोपसंहरन्नन्यदवतारयति इत्थमध्वाध्वनो भेदः स्थूलसूक्ष्मपरत्वतः मेव भासयतः प्रोक्तः शुद्धकलात्म
कः अधुना मान भावां संत्रूपं यथा निरूप्यते प्रोक्त इत्यस्य मात्रिका सम्भूतिरिति पदमंत्रवर्णा यातस्थूलसूक्ष्मा
परत्वेनेत्यर्थः एतदेव हि वर्णितो परत्वं यत्स्थूलसूक्ष्मौ पदमंत्रवाच्यतत्त्वादावेवेति अतएव याज्ञो हि द्रष्टा हि सम
वर्णभेदक्रमात्यस्यापि प्रमेयस्यावकाशोदतः तदाह यत्प्रमाणात्मकं रूपमध्वनो मानभासकं पदं वर्गामि
त्मकसमावेशात्मद्यते तदेवदर्पदमंत्रः प्रतीता भान्यद्युतं यदा ग्रसभावीयतोमातान्त्मीभूतोऽव्यवस्थितः य
तामहिप्रमातृशाश्रयेण तत्प्रमाणात्मकं बहिर्भावाभासतव्ह मध्वनोरूपं तत्पदमुच्यते तया गमेभिधीयते तर

इत्यर्थः यतः पश्यन्त्यादिनेनार्थस्य वाचामात्मकेयदं अध्वनो यथा वाचामात्मकत्वसमावेशादियेव प्राणात्मके देहः
प्रकाशावेशमन्तरेण प्रकाशपं नाम न किंचन प्रकाशते इत्याशयः यदा च तदेव पदं प्रमाणात्मकाद्रूपात्प्रच्युतत्वं
तदेव वाचकत्वं रूपमासेन तदा प्रमातात्मा मंत्रो यतोऽसौ प्रहेताभावादौदासीन्येनावस्थानात् प्रमाभासी प्रत
परामर्शात्मक इत्यर्थः अत एव मंत्रशब्दस्त्वर्थमभिधत्त इति भावः ननु यस्य तत्स्तीभूतत्वादेतः परामर्शात्मकत्वे
किं प्रमाणमित्याशंक्याह तथापि न विमर्शात्मरूपं त्यजतीति तेन मः प्रमाणात्मनिसर्गात्मा मानवत्ताभमा
ऽवत्र मंत्राणां च पदानां च तेनोक्तं त्रिकशासने अभिन्नमेव स्वं रूपं निःस्पन्दताभितः परं न हि सौ तत्स्तीभूतत्वेपि
स्वभावमवभासस्य विमर्शं विदुरन्यथा युक्तयुक्ता विमर्शात्मकतां जहातीति प्रमाणवदस्यापि विमर्शः स्वभावो
येनानयोः स्वरूपेण कश्चिद्भेदः अत एवं च प्रमाणप्रमात्रोः पूर्वशास्त्रे पदानां मंत्राणां चैकमेव रूपमुक्तं किं त्वन
योरयमेवं विशेषो यत्मानं तत्त्वं मातातु तत्स्थ इति तदुक्तं मानवत्ताभमात्रूनिति निःस्पंदताभितः परमि
तिच एवं स्थूलसूक्ष्मभेदेन पदमंत्राध्वस्वरूपं निरूप्य परत्वेन वर्णाध्वानमपि निरूपयति औदासीन्यपरित्यागो प्रहा
भानवरोहणे वर्णाध्वा मातृस्वभावोऽस्य पूर्वं यथा कथिता प्रमा मातुः शुद्धस्वरूपत्वाद्द्विभावाभावमयी यतः इहपरिमि
तप्रमात्रदशामधिशायिनीमुदासीनतां परित्यजतीति प्रमाणसंकुचितत्वं तत्त्वं पंचानव रूढे स्वर्यात्मसर्वतार
पायाप्रमितिः शुद्धस्वप्रकाशैव प्रमातृशास्त्रे यदि नवर्णाध्वास्याः यदियं दशास्वात्ममात्रविश्रान्त्यात्मत्वोऽमशामा
त्मातृमानादित्रयीकारेण तदभिन्नस्वभावेमर्थः अत एवात्र पदमंत्रकोरीकारस्य हि तस्य तथैव वर्णाध्वनोति

श्री· तं·लो· ·५२

53

देशाध्याह ततः पदैकैकवर्णं तत्तत्त्वे तस्मादितः । कलाशैवे पदे प्रोक्ता। षोडशार्णा विसर्गान्ताः पूर्णत्वादेववाक्याः
दशार्णाः हित्वा दिनवचनस्त्रिंशतः हकारान्तमभ्येत्यैकमेव वर्णं योजयित्वा परे पूर्णत्वाद्व्यापकतयाभिमतेषां
न्मशक्तिके शैवे शिवाख्ये षट्त्रिंशत्तत्त्वेमंत्रात्मकमस्याध्वशुद्धाशुद्धित्वात् हि सर्गादारभ्य तल्लोम्येनाकारपर्यन्तं स
षोडशकमुक्तम् । तत्र यदि नाम निर्विभागा परिपूर्णसंविदात्मका सा दशाऽन्तस्तथापि विभाग इत्याशंक्याह त
च्छक्तिपरिस्पन्दस्त्वावान्याङ्कचनिरूपितः । यस्मात्षोडशविभागः स पूर्वत्र शक्तिपरिस्पन्द एव तस्माच्छास्त्रदृशः
तस्येति संबंधमात्रेवास्ये तत्त्वेति समस्यायुक्तिलक्षणत्वमेवावेदितं । एतदेव संकल्पयितं प्रतिजानीते संकल्पः
योच्यते सर्वमधुनास्वसंविदे सर्वमिति षडध्वजाते । तदेवाह पदमेत्र वर्णमेकं पर षोडशकं यदीति । च निरूपितः
तत्त्वाणिमरितनयनं रसशरमत्र पदमन्यात्र वितत्त्वाणि हिकपदमेत्र वसति भुवनमपरकला अन्यर्णात
वमेककपदमेत्रैसैन्यं भुवनमिति तुर्यात्षोडशावर्णाः पदमेत्र तत्त्वमेकं च शोत्यमीतिये प्रभितवश्मेनार्थात्र
त्रयसुक्तं संग्रहाय सिद्धेभ्यः । पदमेत्र वर्णमिति समाहारः एकमिति हकारस्वरूपे परषोडशकमिति कला
न्यादिवीक्ष्य मद्रोतनम् भुवनविभागश्चायं ग्रन्थमाचिकान्ते श्रीसर्वशास्त्रेने पुनरष्टादशमधिकं शतं कथितम्
तदिह प्रधानमधिकं संक्षेपेणोच्यते शैवाध्यमित्यादिना सिद्धान्तमयोक्तः इति तत्पवायात्र संधेयः किं तत्सं
वादेन ग्रंथगौरवेण निहत्तिरिति येदृत्यिकावेत्युक्ता अनयः त्रयः नयनेत्वे तत्त्वार्थादीन्यमन्तानानितस्मात्कि
हादिदांतावर्णास्त्रयोविंशतिः रसाः षट् शराः पंच एवं षट्पंचाशत्समराणि अस्त्राणि शराः पंच तेन तेवत

रुद्रेत्रीणिपंचाक्षराणीति पंचपदानिमंत्राश्चत्रयेत्यापियिमयरयपर्यायाश्रुतिशाम्भनीतिसमस्तेनेनश्रमास्मिमायां
तानितत्त्वानितिमादिद्यांताश्चवर्णाः द्विकेतितेनपंचाक्षरमेकंद्व्यक्षरंद्वितीयंचेतिपदंमंत्रेच वसवोष्टौश्रुतिर्णी
वेनेनाष्टाविंशतिभुवनानि अपरकलेतिबोधिन्यपरपर्यायाविद्याभ्रनयस्तयः तेनगाएकाः वर्णाः विघ्नेश्वर
सदाशिवश्चतत्त्वानि पककेति तेनअक्षरंपदंमंत्राश्चसैन्याल्पतोहिणपेष्टादशतत्त्वेर्येति तत्त्वश्चिन्त्यपरपर्याया
शांताषोडशेतिविसर्गाद्यकारांतः स्वरषोडशकात्ममेवेकंपदंमंत्राश्चतत्त्वमितिशिवाख्यंषट्त्रिंशतम् ते
तत्त्वस्यशक्तिवेपिप्राधान्यादेकं शक्तिर्हितशक्तिमतोभिन्नाभवितमर्हतीतिभावः वस्तुतस्तुव्यापकतयाभि
मतेतत्त्वद्वयमेवषट्भिप्राधेनोवश्रीपूर्वेशास्त्रेषट्त्रिंशतत्त्वभेदेनन्यासोयंसमुदाहृतइत्याद्युक्तं शांत्यतीता
यांचभुवनानिनसंभवंतीतिनात्रतन्निर्देशः यदुक्तं शांतातीताख्यभुवनेवेति एवंमालिनीमप्यधिकृत्य पद
वर्णविभागोमंतव्यः एवमष्टादशोत्तरंशतंभुवनानिषट्त्रिंशत्तत्त्वानिपंचकलाः दशपदानि तावंतएवमं
त्राःपंचाशद्वर्णाःस्त्रीमिषोडशाधेतिपिंडार्थः तदुक्तं आद्यपारिकियाव्याप्तंतत्रैकेतत्त्वमिष्यते एकमेकंपृथक्
र्णपदार्णमतुष्कमेत कालाग्निभुवनाद्यावद्वीरभद्रपुरोत्तमं पुरषोडशकंतेयंषड्विंशोयावकीर्तितः श्री
थापियन्याद्वितीयंचतत्रतत्त्वानिलक्षयेत् त्रयोविंशात्पर्यंतादीनितत्त्वाधस्तरागाणिच पदानिपंचमंत्राश्चषट्पं
चाशत्सुराणिच तत्त्वानिसप्तबोधिन्यातत्त्वचतुर्थेपराणिच तृतीयेसप्तवर्णाःस्युःपदमंत्रद्वयंद्वयं वर्णात्रयंमंत्र
मेकंपदमेकंचलक्षयेत् इत्येवंषड्विधोध्वासमासात्परिकीर्तितः इति अभिनवगुप्तेनेवनामोदीरणस्यायमा

श्री॰
तं॰लो॰
॰५५

54

शयो यदेतावत्प्रमेयजातं विस्तरीतमिव संगृहीतमनन्यसाधारणं ममैव परं प्रावीण्यमिति तत्र पारमेश्वरः शक्ति
परिस्पंद एव हेतोस्त्वाद्येति शङ्क्यापि ननु कथमिदानीं तत्त्वभुवनादितया बहीरूपत्वेनापि तस्य स्वरूपमुक्तमि
त्याशंक्याह सोयं समस्त एवाध्वा भैरवाभेदवृत्तिमान् तत्स्वातंत्र्यात्स्वतंत्रत्वमश्नुवानोवभासते यद्यपि व।
स्तुतः समस्तोयमध्वा पूर्णपरप्रकाशाभिन्न एव तथापि तदिच्छयैव तदतिरिक्तायमाणतः स्वातंत्र्येण प्रस्फु
रेत् येनास्य बहीरूपतयावभासः तत्र कलाद्यध्वा मेयभागगतत्वाद्बहिः स्वातंत्र्येणावभासतां नाम मेयाध्वा
पुनः प्रमातृभागग इति कथमस्य तथाभावः स्यादित्याशंक्याह तथाहि मातृरूपस्यामेयाध्वेति निरूपितः
मेयाध्वा हि प्रमातृभागभागोपि तथा स्वातंत्र्येणैवेत्येवं समस्त एवाध्वायमविशेषेण निरूपितः समनंतरमे
वोक्तश्चार्थः ननु यं मेयाध्वा प्रमातृभागगतस्स्वातंत्र्येणावभासते चेति विप्रतिषिद्धमेतदित्याशंक्यैत
देवोपपादयति तथाहि विह्निशैत्यस्तावाद्यवशाद्यदि शिवज्ञानक्रियायत्नमननत्राणतत्परा प्रेश
षशक्तिपटलीलीलालाञ्छनपटवत् स्फुटमानसयाद्रूपात्तसंविन्मेयाध्वतां गता यदाहि चेतनव्यापारम
यत्प्रमाणरूपेण विमर्शनेन बाह्यमर्थं ज्ञाते स्वात्मसात्कृतं तदा निखिलस्य बाह्यान्तरीन्द्रियवृत्तिस्वभावस्य
शक्तिनिकुरुंबकस्य या लीला बहिः प्रसरणं तत्र लोपमादौ तत्कालादौ अन्तरात्मके पाटवमेवं विधात्
त्वान्मातृमयाद्रूपादवरूढात एव शिवस्य विमर्श एव देवस्य शुद्धज्ञानक्रियेयत इत्यादिनीत्या स्वातं
त्र्यमात्ररूपयोर्ज्ञानक्रिययोरायत्तं तदेकपरमार्थं यन्मननमिदमितिपरामर्शस्तथा त्राणमिदं परामर्श।

विश्रांतिभूरहंतापरामर्शस्तत्रतत्परावाग्दिरीन्यस्याविरमात्तदेकविश्रांतासंकुचितप्रमातृरूपासंविन्मंत्रात्मतां
गतानन्मयतयाप्रस्फुरितेत्यर्थः द्विविधं हि संविदः प्रस्फुरणं स्वव्यसनत्वं च तत्रास्वव्यतयास्याः प्रमातृत्वे
मंत्रावग्रम तदाह प्रमातृरूपतामित्यप्रत्ययाप्रापदात्मतां एतदेवोपपादयति तथाहि मातृविश्रांतिर्वर्ण
संघट्टनो बहूनां प्रमाताहि घटादीर्वर्णाननेकान्संघट्टयन्नतत्पदनिष्पत्त्यातेनसमर्थमधिराकोधेनास्य
स्यान्मनिसोभोपरमःस्यात् नत्तसंघटवर्णानामेवतोभःस्यान्नप्रमातृरितिकस्तस्यतदुपरमार्थदृशांसंघ
ह संघट्टनं च क्रमिकं संजल्पात्मकमेवतत् विकल्पस्य स्वकंरूपं भोगावेशमयं स्फुटं अतः प्रमाणतःरू
पं पदमसमस्तरूजीयो क्रमिकक्रमिति पूर्वापररूपतावाद्भावः अतएवैतत्सर्वज्ञनित्संस्कारसहितोंत्यो वर्णो।
वाचकइतिभंग्या संयायजल्पनात्मकमित्युक्तेविनाश्संयात्मेवपरसंपन्नभावात्क्रमिकैःवर्णैःकश्चा
र्थाधिरामोभवेदितिभावः एतदेवचशाक्षेसंसर्गयोरर्थप्रतीतिः कल्पनीत्यादिनीत्याविकल्पस्यताश्चि
कंरूपमित्याह विकल्पस्यस्वकंरूपमिति तत्तदर्थानुभवोदितसुखदुःखादिवेदनात्मकमित्यर्थः अतश्च
ति भोगावेशमयत्वेन प्रमातृदोभरूपत्वात् इहवाचकतयासाज्ञात्तेन वर्णाध्वनः प्रसंगोपिज्ञानेनज्ञायेत
किंचिदुपष्टंभनवर्जितमित्यादिनीत्याप्रमेयमंतरेण प्रमाणेनैवनभवेदिसितदानेनर्येण प्रमेयभागस्य
कलाद्यध्वत्रयमभिधत्ते तत्रापिमेयस्यमानरूपतावेशोकलाध्वनस्तु अन्यथाहि स्थूलत्वेचतत्त्वाध्वनेभुवः।
नाध्वनंचेत्याह प्रमाणरूपतावेशमपरित्यज्य मेयतां गच्छन्कालेनयायोगादध्वः प्रोक्तः कलात्मकः सूक्ष्म

श्री॰
तं॰लो॰
॰५५

55

प्रमेयतायोगे सकलः सूक्ष्मत्वभागिति तत्राध्वभुवनाध्वसे क्रमेणाङ्गसरेद्धकुः कलनयेति कलना हि विकल्पनं तदेवंवप्र
प्रमाणमतत्वमित्युक्तं प्रागवक्षशः शुद्ध इति प्रमाणतावेशशून्य इत्यर्थः एवं प्रमातृप्रमाणप्रमेयात्मत्वं तत्तत्त्वं वेद्यत्व
वेद्यत्वं प्रमाणफलरूपं वर्णाध्वानं वक्तुमुपक्रमते प्रमेयमात्रमात्मरूपं यद्रूपमुपरिस्थितमिति प्रमेयादीनां त्रया॰
णामपि विश्रान्तिधामेत्यर्थः तदेवाह उच्छलत्संविदामात्रविश्रान्त्यास्वादयोगिनः सर्वाभिधानसामर्थ्यादनियंत्रि॰
तशक्तयः स्फुटाः स्वार्थसदृशोऽर्थपरापर्यन्तभागिनि आमर्शनैः स्वविद्भूमौ तावन्तोऽर्थानभेदतः वर्णा जायन्ते॰
प्रमातृरूपामर्शात्मविश्रान्तिसंविदं इत्युक्तं विभागात्मकं पश्यन्तीसवितः संहृतक्रमा स्वरूपज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मवाग॰
नपायिनी त्यादिनीत्या क्रमस्याप्युन्मीलनात्स्वरूपमात्रात्मना सादितविभागा वर्णोद्भवावनाः स्वविड्भूमौ पश्यन्त्या
मनिरुद्धविद्यादशायां मायास्थिरानि स्वाविभिन्नेवाप्यपरूपतन्त्रमायान्तीत्यर्थः सन्ति तावन्तोऽर्थास्तानेवार्थान
भेदेनामृशन्तो हन्ताहमित्यादिनेदन्तापरामर्शसाराः सन्तः स्फुटाः समुल्लासिता इत्यर्थः नन्वेषां प्रतिनियतार्थवि॰
षयमेव वाचकत्वं दृश्यते न सर्वार्थविषयमिति किमेतदुक्तमित्याशङ्क्याह सर्वाभिधानेत्यादि यदभिप्रायेण
वैयाकरणैरपि सर्वः शब्दः सर्वार्थप्रतिपादनशक्तियुक्त इत्याद्युक्तं सर्वाभिधानसामर्थ्यमपि किंनिमित्तमित्युक्तं
उच्छलदित्यादि एवं संविदि सर्वभावनिर्भरत्वात्सर्वमस्तीत्यभिप्रायः त एव च वर्णाः प्रमातृरूपाः प्रमात्रा॰
दित्रयविश्रान्तिमयी पारमार्थिकी संविदं विश्रान्तिभूमिं तन्मयतयैव प्रस्फुरन्तीत्यर्थः ननु शब्दार्थव्युत्पत्ति॰
वालिशानां बलादीनामपि संभवत्येव क्रमेणेति कथमेतदुक्तं वर्णा एवं विभ्रमन्ती त्याह बालास्तिर्यक्प्रमातारो

येन संकेतभागिनः तेऽपि कृत्रिमसंस्कारसारास्तेनां स्वसंविदं भिन्नभिन्नामुपाश्रित्य योजितवन्तो प्रमातारस्तो अकृत्रि
मसंस्कारसारामिति स्वरसिकपरामर्शपरमार्थामित्यर्थः नत्वविदेकस्वभावनिर्विभागसहजपरामर्शसार।
प्रमाश्रयणे बालतिर्यगादीनां अनुत्पन्नविशेषेपि कथं कारं परस्परं प्रमातृतायाः वैचित्र्यं स्यादित्याशंक्यो
क्तं भिन्नभिन्नामिति स्वस्वान्तःसमयावेधोपरागसंकोचामित्यर्थः व्यवहाराः प्रतायेते निरस्तामपि नष्टशा।
दिति न केवलमियमसंकेतभाजां बालादीनामेव विविधा योग्यप्रमातृतायोनिबंधनं यावत्संकेतभाजां अ
ज्ञानानामपीत्याह अस्ति चाकृत्रिमानंतवर्णसंविदि रूढतो संकेतायोजितचेतोपि यान्त्यसंकेतदृष्टिमितनाम्
अस्तीति समनंतरोक्तस्वरूपायाः स्वकृत्रिमास्वयमगृहीतसंकोचा तत एवानंताये यं वर्णसंवित्तस्यां विमर्शश।
क्तिसारायामावापोद्वापपरिगृहीतान्वयव्यतिरेकहेतुकाः शब्दार्थसंयोजनात्मानः संकेता अपि रूढ
तां विश्रान्तिं यदा यान्ति तदा ते संकेता एव संकेतादृष्टिनां यान्ति शब्दवाचकशक्तिस्वनिष्ठेवागत्वा विधास्य
ना इत्यादिनीत्या संकेतसमयविलक्षणविमर्शसारशक्तिरूपसंबंधात्मकेन यावस्तुस्पर्शो भवतीत्यर्थः
अपि भिन्नक्रमः एतदेव व्यतिरेकद्वारेणोपपादयति अनया तु विना सर्वे संकेता बहुशः कृताः अविश्रा
न्त्या क्रमेण अनवस्थाऽऽरूढतां बालो ह्यन्यायं येन येन तत्र संकेतमार्गणात् अनया समनंतरोक्तया सं।
विद्रूपतया विना विश्रान्तिमलभमाना बहुशः कृता अपि द्रष्टव्याः शाखीयादयः सर्वे संकेताः शब्दे
व शब्दान् व्याचष्टे इति भेदेनाऽऽरूढतामनवस्थाकृतः संकेतान्तरमार्गणेन अविरमेदित्यर्थः यतो येन येन संके

श्री॰
तं॰लो॰
॰५६

56

तेनवालोव्युत्पाद्यते तत्र कोऽभूत्तत्कारः शाखीत्यादिवत्संकेतोत्तरं स्थपनमेवेति नन्वस्य किं संकेतान्तरमार्योऽणग्रं
गुल्यादिनिर्देशेन व्युत्पत्तिर्भविष्यतीत्याशंक्याह अंगुल्यादेशनेऽप्यस्य नाविकल्पात्तथा मतिः विकल्पः शाब्द
मूलश्च शाब्दः संकेतजीवितः अस्य व्युत्पाद्यमानस्य वालादेर्घटोऽयमित्यंगुल्या निर्देशमाने घटो वत्तिन्यर्थेन
थावाच्यवाचकभावलक्षणमनिर्दिष्टशब्दवाच्यमिति शब्दात्तथैवादविकल्पात्तावन्न भवेत् अथ चेत्स
विकल्पात्तद्विकल्पाः शाब्दो न य इत्यादिनीत्या विकल्पस्तावच्छब्दमूलः शब्दश्च संकेतैकरूपमार्थ इति संके
तोऽन्तरापेक्षायामनवस्थावाच्यमापतेत् अत एव संवित्परामर्शसारः शुद्धविद्यात्मा संकेतानपेक्षो वर्ण
ग्राममयविश्रांतिस्थानत्वात्स्वप्रयत्नाव्याये नानवस्थाशंकेत्याह तेनानंतोऽस्मायीयो यो वर्णग्राम ईदृशः
संविद्विमर्शसचिवः संदेवसहित्सं भतेऽईदृश इति संकेतादिनिरपेक्षः सदैवेति कृत्रिममायीयवर्णव्यवहार
णावसरेऽपीत्यर्थः इदं हि याकाचन प्रसासमुल्लसति तत्रावश्यमिदमित्थमिति संभेदेन भाव्यमिति भावः न
नु सर्वप्रमाणप्रतिविज्ञापवमायीया वर्णाः श्रुतिविततिरे ये च मायीयवर्णाः श्रुवीरत्वेन निरूपिताः संकेतनिरपे
क्षास्तेऽपि मेति यदिरद्यतां निरूपिता इति श्रीपूर्वशास्त्रादौ यथाशक्तिजराद्यातः कथितास्तमवायितीत्यादि
पीठिकावंधं कृत्वा तत्र तावत्समायेनासात्स्वभावे विभियते अस्यायुपक्रस्य सतथा संप्रवुद्धः सत्येनिंविन्तो
भ्यशक्तिभिः तत्समानकृतीत्वर्णास्तत्संख्यानसृजत्प्रभुः तैस्तैशालिंगिताः संतः सर्वकामफलप्रदाः भवे
ति साइकेंद्राण्णेनान्यथावीरवंदिते इति नेइत्यमायीया वर्णाः परिरद्यत्तामिति अन्यथा हि मायक्त्वदनवा

स्योपनिपातात्समोत्पादएवतस्मादित्यनेनमूकथायंविसंभवेदितिभावः एतदेवनिदर्शयति तथाहिपरवाक्ये
पुम्भेतेषाह्यएवतेनिक्ता प्रमायस्यज्ञोमौनेतत्रार्थेयोतिमात्रतां कृतेष्वपिहिपरवाक्येषुयस्यतद्विषया
नित्ताश्चमाविषयतेग्राहकताभवति अनवधानादिनापरवाक्याघ्रवणंतेनोपस्कृते यत्रपदस्मृतउःतत्रार्थेप्रमा
त्वतेनाभ्येति तदर्थाधिरोत्तानभवेदित्यर्थः ननुस्यपरवाक्यादौतत्पाठान्यथात्वपपत्त्यास्यवाक्यगमइति
किंनामस्वप्रमाणमित्याशंक्याह शुकवत्स्वपठत्येवपरंनत्कस्मिकैकभाक् स्वातेअलाभतः स्वाक्यप्रमालाभ
तबोद्धृता सौवल्लाटतनिजश्रमितिः जडास्तेषांपरवाक्यानांक्रमिकतामेवैकांभजमानः शुकवदर्थान्परवा
क्यादिपठत्येवकेवलं तद्विषयाबोद्धृता पुनरस्यस्वकैवस्ववाक्यायेयंप्रमातस्यालाभेततितत्रैवकर्तृतात्मनः स्व
तंत्रस्यलाभाद्भवेदितिवाक्यशेषः नकेवलमस्यैवंप्रमालाभेपरकीयपरवाक्यादौबोद्धृत्वंभवेद्यावत्स्वकी
येपिकर्तृत्वमित्याह यस्यहिस्वप्रमाबोधेविपत्ताद्भेदनिग्रहात् वाक्यादिवर्णपुंजेस्वस्वप्रमातावशीभवे
त् यस्यहिप्रमातरनवधानाद्यात्मनांविपत्ताणांतद्भेदस्यप्रथमोल्लासस्यापिनिग्रहाद्दुन्मूलनत्वात्स्वप्रमाप्र
माप्रजडाभवेत् सस्वेसद्वावाक्यादिरूपेवर्णपुंजेवशीभवेत् स्वेच्छमर्पितत्तद्वर्णारंभंवाक्यादिनिर्माणेस्व
तंत्रःस्यादित्यर्थः ननुयद्येवंतत्प्रमाबोधस्याविशेषेपिकस्याकस्यचित्प्रमातरोवाक्याद्येवकुर्वते परेतुशा
स्त्रायपीत्याशंक्याह यथायथाचमत्कृतकेतद्रूपमितिविद्यते तथातथाचमत्कारवतारतस्यविभाव्यते ता
द्रूपमिति तत्कृहेनप्रमाबोधपरामर्शाचमत्कारेति उत्तरोत्तरंवाक्यादिनिर्माणकर्तृतातिशयइत्यर्थः न

५६ श्री॰ तं॰लो॰ ·५०

तुच्छमातानामनवच्छिन्नसहजपरामर्शमयीति तस्याः प्रबोधः सर्वतोऽपूर्व एव भवेन्नाशोशिकयेति कथम्भन्यथा
यथैतद्रूपमिति निश्चीयते इत्याशंक्याह आद्यामायीयवर्णात्म्रिमृत्येन चोत्तरोत्तरे संकेते पूर्वपूर्वांशमज्जनेन प्र
तिभाभिदः इहोत्क्रमालादीनां प्रथमं संकेतादारभ्य यथापूर्वं निवेशिनि संविद्विमर्शवाक्ष्मस्याभिप्राये
णोत्तरोत्तरे संकेते तदन्तर्विश्रांत्यभिप्रायेण पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्संकेतेऽन्तर्भावो यथाऽनुत्तरे तत्सज्जने तादा
त्म्ये आद्यानां निखिलसंकेतावविश्रांतिभूतानां मुख्यविद्यात्मनां वर्णानामन्तः स्वात्मनि निःशेषेणमृग्ने
तदेकमयता मायेन्ने प्रतिभायाः प्रभावो यस्य भिदा विशेषस्तादृतस्य रूपं वैचित्र्यमित्यर्थः अत एव सर्वतोऽ
वैकविकल्पवक्रादावप्रतिहतः प्रसरोऽपि कदाचिद्भवेदित्याह आद्याद्यैकमहत्त्वेऽपि शक्तिभावात्मनि निष्ठिताः
अवैकविकल्पवक्रत्वशालितां यान्ति सर्वतः आद्याद्यैकमहत्त्वेऽपीति आद्येन प्राथमिकेनाद्वैकेनाकुलतया
महत्त्वं यस्य तस्मिन्परसंविद्धामनि विषयवर्तिनीत्यर्थः एवंभूताधिरोहे पुनः सर्वज्ञानक्रियायैमायेवस्था
दित्याह यावज्ञामतिसंकेतनिकम्भकलनोन्मिषे विश्रान्तम्भितम्मये किं किं न वेत्ति कुरुते न वा [illegible]
प्येवमित्याह अत एव हि वाक्छक्तेर्वर्णानामपर्यास्यता अर्थक्रियाकारं तस्मै न धर्मः कोऽन्वसौ भवेत् न च देवम्
वेत्तानात्मकं संविन्मात्रमेव यतोऽभावांशास्पृष्टामित्यत एव तत्संविन्मात्रातिरिक्तत्वेनार्थाद्भावो शायमः
तथात्वे चास्य किं तिवं यतमित्यक्रमर्थक्रियाकरमिति साचार्थक्रियासमनेवमेव दर्शितधर्मस्थैतद्ध्याते
तत्र नीलादिपकछिद्धर्मः स्यादित्युक्तेन च कोऽन्वसौ भवेदिति मात्राग्रहणेन च वेद्यत्वस्य तत्ज्ञानसंवित्तेराधि

58 ॰५८

कोध्यनित्वं प्रथिकस्यभावोवास्यात्तद्धर्मोवानत्वान्नवेद्यत्वंभावः तस्यहिवेद्यत्वेनतत्ववेद्यत्वमेवसः ग्रतस्तत
द्धर्मधवेतियुक्तमुक्तंवेद्यत्वंभावधर्मइत्तिनन्वयोक्तपव .... ॥

तंत्रालोक पत्रे १५७ उत्तरार्ध
पूर्वार्ध पत्रे २२४

सू.	प	श्लो	
१	२	१	मनुर्मुनि:सहस्रैः स्तुतिं चकार ॥
१	२	२	मनुर्मुनिसिसहस्र सूर्यं प्रति नत्वेद:
२	४	१	सूर्यः मुनिसहित मनुं प्रति नत्वमाह
२	४	१	स्तुतिमिर्यजुर्भिर्गीतं नदेवमनुं प्रत्याह
३	५	१	वेदैः शिवस्तुतिः
३	६	३	शिव वेदानां दर्पानंदत्तवान ॥
३	६	३	वेदानां शिववर दानम ......
३	७	१	शिवस्य दर्शनं
३	७	१	मनुं प्रति शिवसाहाय्यस्तुचितम
३	८	१	इन्द्रब्रह्माद्याः कथाश्रवणपूर्वकं
३	८	१	प्रति पानपुरत हाहहस्तवः [illegible] तावं मूर्व चै

अ·	प·	श्लो·	
३	८	१	ब्रह्मन्नपूर्वज न्मकृतं तेनातु न्नाणांविंदुरात्मन:
३	८	१	पूर्वजन्मनिव्या धोहंब्रह्मजा:
३	९	१	व्याधस्तुप्राप्य यमलोकंगतः
३	९	१	यमकिंकरगृहं मतितस्यकर्म णःफलेह:
३	९	१	व्याधस्यहरना मोच्चारणेनस्वर्ग गमनं
३	९	३	कर्णप्रवेशंभोगं महीतलेराजा भवन
४	१	१	त्रयाविंदोःस्वा श्रमगमनं
४	१	१	मुनेःस्वाश्रमा जीर्णोद्धारनं
४	१	१	मनुनावाराणसी हिमसंन्यासकरण